

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

ISSN: (E) 2181-1784

VOLUME 5
№04
2025

Exact sciences
Natural sciences
Engineering sciences
Pedagogical sciences
Social and Human sciences
Philological sciences
Philosophy sciences
Economic sciences

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

**VOL. 5 / ISSUE 4
ISSN 2181-1784**

**April
2025**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA

Doctor of Philosophy,
Head of the Department “Philosophy and
National idea” of Tashkent State Technical
University

PhD. LAZIZ A. TURAEV

Doctor of Philosophy (PhD) in Historical
Sciences, Head of the Department for the
organization of research activities of students of
TSUOS

**Dr. KHOLMUMINOV JAFAR
MUHAMMADIEVICH**

Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies
and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State
University of Oriental Studies. Professor at the
Antique World International Academy of
Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences, Senior lecturer of the Department of
Social Humanities of Tashkent State University of
Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV

Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of
Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast
Asian Languages of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of
Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of
Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate
Professor of the Department of Social Sciences
and Technologies, National Research
Technological University MISIS, Moscow,
Russia

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and
Faculty Member, Faculty of Teacher Training and
Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

ЖАДИДЧИЛИК ХАРАКАТИ ВА УНИНГ ЎЛКА ХАЁТИГА ТАЪСИРИ

Солижон Эргашевич Ибрагимов

ҚаршиДТУ “Ижтимоий гуманитар фанлар” кафедраси

катта ўқитувчиси

solijon.ibragimov@gmail.com.

Телефон: 90 721 92 59

АННОТАЦИЯ

Туркистон жадиidlари халқни қолоқлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариат тамойилларини ислоҳ қилиш, халққа маърифат тарқатиш ва миллий мухториятга эришиш гоясини илгари сурадилар.

Жадиdlар миллий бирлик, маънавий-маърифий ислохотлар билан жамиятни янгилаш, юксалтириш йўлларини излаганлар. Ушбу мақолада юқорида муаллиф томонидан қайд этилган фикрлар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: жадиd, маърифат, усули жадиd, миллий кўтарилиш, матбуот, мухторият, миллий гоя, “Беҳбудия”, “Тўрон,”иbратхона, “Мунозора”.

ДВИЖЕНИЕ ДЖАДИДОВ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЖИЗНЬ СТРАНЫ

АННОТАЦИЯ

Туркестанские джадиdы выдвигали гипотезу освобождения народа от отсталости и религиозных суеверий, реформирования принципов шариата, распространение просвещения среди народа, достижения национальной автономии.

Джадиdы искали пути обновления и подъема общества посредством национального единства, духовно-просветительских реформ. В данной статье обсуждаются вышеупомянутые автором идеи.

Ключевые слова: джадиdы, просвещение, методы джадиdов, национальное восстание, пресса, автономия, национальная идея, “Беҳбудия”, “Турон”, образец для подражания, “Мунозара”

THE JADIDS MOVEMENTS AND ITS EFFECT ON THE LIFE OF THE COUNTRY

ABSTRACT

Turkistan Jadids are committed to the liberation of the people from backwardness and religious prejudice, reforming the principles of Shari'a, promoting the nation and achieving national autonomy. Jadids sought for the ways to renew

and uplift the society through national unity, spiritual and enlightenment reforms. This article discusses the mentioned ideas of the author.

Keywords: *jadid, enlightenment, jadid, national revival, press, autonomy, national idea, "Behbudiya", "Turan", Temple, "Discussion".*

КИРИШ

XIX аср охири, XX аср бошларида Россия мустамлакаси ҳисобланган Ўрта Осиё, Кавказ, Ўрта Сибирь халқлари орасида бошланган миллий кўтарилиш маданий-маърифий ҳаракат – жади́дчилик сифатида намоён бўлди.

Дунё тамаддунида бўлаётган улкан маданий –маърифий, ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, янги мунособатлар у ёки бу тарзда секинлик билан бўлсада, Туркистон ўлкаларига кириб кела бошлади. Янгилик тарафдорларини Абдулла Авлоний сўзи билан айтганда, “газета ўқиғувчиларни” муллалар “жадидчи” номи билан[1] атар эдилар. Жади́длар Усмонли Туркиядаги “Ганч (ёш) турк”лар ташкилотлари тасирида “Ёш бухороликлар”, “Ёш хиваликлар”, “Ёш туркистонликлар” деган номларда фаолият олиб боришган.

Жади́дчилик ҳаракатининг фаолияти мактабдан, маорифдан бошланган, сўнг матбуот, санъат ва сиёсатга ўтган. Россия ва унинг мустамлакаларида жади́дчилик ҳаракатига Исмоилбек Гаспринский (1851-1914) асос солди. У Боқчасаройда дастлабки “усули жади́д” (янги усул) мактабини 1884 йилда очади.

Гаспринскийнинг ўлка зиёлиларига берган тасири ҳақида Тошкент жади́дчиларининг отаси деб тан олинган Мунавварқори 1927 йил Тошкент округ маориф ходимлари курултойида сўзлаган нутқида шундай деган эди: “Жади́д мактаби ташкил қилғонлар ҳам эски мактаб, мадраса ва қорихоналарнинг етиштирган кишилари эди. Улар ёлғиз Боқчасаройда чиқадурғон Исмоил Гаспринский газетасини ўқийдилар ва шу орқали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдираб эдилар”[2]. Шундай қилиб ўлкада янги мактаблар очишга Исмоил Гаспринский ва татар зиёлилари, муаллимларининг ибрати, ёрдами катта бўлди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Жади́дчиликнинг асосий ғоя ва мақсадлари (давр ва ҳудуд воқеаликларидан келиб чиқиб, баъзан ўзгариб турган бўлса-да)қуйидагилар эди: Туркистонни ўрта асрларга хос қоқоқлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариатни ислоҳ қилиш, халққа маърифат тарқатиш, Туркистонда мухторият ҳукуматини барпо этиш учун кураш, Бухоро ва Хивада конституцион монархия ва парламент, кейинчалик демократик республика тузумини ўрнатиш орқали

озод ва фаровон жамият куриш, барқарор миллий валютани жорий қилиш ва миллий кўшин тузиш.

Тошкент, Фарғона, Бухоро, Самарқанд ва Хивада хур фикрли ва тараққиётпарвар кишиларнинг айрим гуруҳлари томонидан очилган маданий-маърифий йўналишдаги жамият ва уюшмалардан жади́дчилик ҳаракати шаклланди.

Ҳаракат фаолияти осонлик билан кечмади. Профессор Беғали қосимов фикри билан айтганда, Туркистон, Бухоро ва Хоразм мунавварларининг янгиликка интилиши, Россияда, хусусан Кавказ, Волгабуйида яшовчи туркий халқлар билан яқинлашишга, ҳамкорликка интилиш кучайди. Панисломизм(исломчилик) ва пантуркизм(туркчилик) каби ғоялар пайдо бўлдики, Россия ички ишлар вазирлиги бунга жим қараб тура олмасди. Жади́дларнинг мактаблар очиб, газеталар чиқариши ҳам панисломизмга хизмат қилаяпти деб тушунилди ва ҳокимият бу борадаги фаолиятларга қаршилик кўрсатишга ҳаракат қила бошлади[3].

Жади́дчилик умумиллий ҳаракат сифатида:

1. Жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди.

2. Маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқарди.

3. Мустақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё юзини кўрган “Туркистон мухторияти” бу йўлдаги амалий ҳаракатларнинг дастлабки натижаси эди.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида жади́дчилик ҳаракати Туркистондаги каби XIX аср охири XX аср бошларида шаклланган бўлса ҳам, бу ҳудудлардаги тарихий шароит ундаги жади́дчилик ҳаракатига ҳам ўзига хос хусусиятлар бахш этди. Бухоро ва Хива жади́длари ҳам маорифни ислоҳ этишни, амир ва хон ҳукмронлигини чеклаш, мавжуд тузум шароитида ислохотлар ўтказиб, жамият тараққиёти ва миллий мустақилликни қўлга киритишни мақсад қилиб қўйган эдилар.

Жади́дларнинг халқ маърифати учун кураш дастури уч асосий йўналишда кўринади. 1. Янги усул мактабларини очиш, кўпайтириш орқали. 2. Турли маърифий жамиятлар очиш орқали. 3. Умидли иқтидорли ёшларни чет элга ўқишга юбориш орқали.

Боғчасаройда дастлабки жади́д мактабини очган Исмоил Гаспиринский Туркистон генерал-губернатори Н.О.Розенбахга ўлка мусулмон мактабларини ҳам ислоҳ қилишга доир лойиҳасини юборади. Рад жавобини олгач, 1893 йил

Туркистонга ўзи келади, Бухоро, Самарқанд, Тошкентда бўлиб, тараққийпарвар зиёлилар билан учрашувлар ўтказади. Бухорода амир Абдулахадни жаид мактаби очишга кўндиради. Бу мактабга “Музаффария” номи берилади.

Шундай қилиб, жаидлар томонидан янги мактабларга очиш, мактаблар учун дарсликлар яратиш жараёни бошланди.. “Усули жаид” мактабларида диний фанлар ва араб тили билан бир қаторда тиббиёт, ҳикмат, кимё, табобат, нужум, ҳандаса фанлари, рус, форс тиллари - жами 17 тагача фан ўрганилиши шартлари илгари сурилди. 1999 йилда Андижонда Шамсуддин домла, 1901 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла, Самарқандда Абдуқодир Шакурийлар биринчи бўлиб жаид мактабларини очадилар

Янги усул мактабларига асос солган, дарсликлар яратган Туркистон мунавварларидан баъзиларини кўриб ўтамиз.

Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1929) – Ўрта Осиё жаидчилиқ ҳаракатининг йўлбошчиси. XX аср ўзбек миллий матбуоти ва янги усулдаги мактаб асосчиси, миллий театр ташкилотчиларидан бири, адиб ва шоир эди. У Тошкентда 1901 йилда усули жаид мактабини очган ва шу мактаблар учун махсус ўқув дастурлари тузган. Унинг “Адиби аввал” (1907), “Адиб ус-соний” (1907), “Усули ҳисоб”, “Тарихи қавм турк”, “Тажвид” (1911), “Ҳавойижи диния”, “Тарихи анбиё”, “Тарихи исломия” (1912), “Ер юзи” (1916-1917), тўрт қисмдан иборат “Ўзбекча тил сабоқлари” (Шорасул Зуннун ва Қайом Рамазон билан бирга) дарсликлари шулар жумласидандир.

Жаидчилиқ ҳаракатнинг яна бир йирик вакили - Махмудхўжа Беҳбудий(1875-1919). Унинг ташаббуси билан Самарқанда янги усул мактаблари очилди. Адиб бу мактаблар учун 1904-1909 йилларда “Рисолаи асбоби савод”, “Рисолаи жуғрофияи умроний”, “Рисолаи жуғрофияи Русий”, “Китобат ул-атфол”, “Амалиёти ислом”, “Мухтасар тарихи ислом” каби дарслик ва ўқув қўлланмалар ёзади.

Жаидчилиқ ҳаракатининг Бухородаги йирик вакилларида бири - Абдурауф Фитрат (1886-1938). У 1909 йилда Истамбулда нашр этилган “Мунозара” асарида Бухоро амирлиги идорасига маълум ислохот – ўзгариш киритиш ғояси ва “Усули жаид” деб номланган янги маориф тизимининг асосларини илгари сурди. Фитрат бутун вужуди, оташ ва жўшқин юраги билан, ижоди ва фаолияти билан мамлакат ёшларини ривожланган янги дунё томон сафарбар этади.

Фитратнинг “Ҳинд сайёҳининг қиссаси” асари ҳам 1912 йилда Истамбулда нашр этилган бўлиб, бунда Бухоро амирлигига маълум даражада ўз эътирозномасини баён этади. Бир замонлар илм ва дин қуввати бўлган Бухоро,

нега таназзулга юз тутди? Хар куни бир Абу Али Ибн Сино, Фаробий ва бошқаларни жаҳонга ҳадя этган юрт нима сабабдан бунчалар абгор холга тушиб қолди? Бу қоронғу зулматдан қутулиш йўли борми?, -дея саволлар берар экан, жавоб сифатида маърифатни кўрсатади.

Хоразм хонлигида ҳам татар зиёлилари Тавфиқ Биккулин, Юсуф Ахмедовлар ёрдами билан, дастлаб, хон ва унинг амалдорлари фарзандларига мўлжалланган бўлса-да, жаҳид мактаблари очилди. Тез орада уларнинг сони 8 тага етди. 1906-1907 ўқув йилида Урганчда қизлар учун ҳам мактаб очилди [4].

Биз юқорида миллий уйғониш ҳаракати намоёндаларининг янги усул мактаблар очиб, уни услубий жиҳатдан таъминлашга ҳаракат қилганликларни ўргандик. Аммо, жаҳид намоёндалари бу билан чекланиб қолмасдан, кенг халқ оммаси учун кутубхоналар ҳам барпо этганлар.

Беҳбудий, 1908 йилда кейинчалик “Беҳбудия” кутубхонаси номи билан машҳур бўлган қироатхонани ташкил этиб [5], уни аҳоли учун қўлайлик яратиш мақсадида икки смена, эрталаб соат 9 дан шом 5 гача ва кечки соат 6 дан тунги 12 гача ишлаб, 60 дан 110 нафаргача бўлган кишиларга маданий хизмат кўрсатишни йўлга қўяди.

1910 йилда Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидхонов раҳбарлигидаги жаҳидлар ташаббуси билан “Турон” кутубхонаси юзага келади.

Бугунги мустақил Ўзбекистонда Давлатимиз раҳбари томонидан ёшлар маънавиятини юксалтириш ва бўш вақтини мазмунли ўтказиш борасида илгари сурилган беш ташаббуснинг учинчиси ҳам китобхонликни кенг тарғиб қилишга бағишланган. Жаҳидлар томонидан илгари сурилган мавзу ҳамон долзарб эканлигини кўрсатмоқда.

Юқорида келтирганимиз жаҳидларнинг маърифий соҳадаги иккинчи вазифаси хайрия ва маориф жамиятларини тузиш эди. Бу борада “Турон”, “Жамияти хайрия”, “Тарбияи атфол” каби жамиятлар очилди. 1909 йил 12 майда Тошкентда тузилган Туркистон жаҳидларининг “Жамияти хайрия” ташкилоти маҳаллий ёшларни чет элларга ўқитиш, хомийлик қилиш ишига раҳбарлик қилди. Унинг ёрдами билан ёшлар Россиянинг Петербург, Саратов, Қозон, Уфа, Оренбург шаҳарларидаги олий мактаб ва мадрасаларга, шунингдек, Истамбул, Қоҳира каби хорижий шаҳарлар олий таълим муассасаларига ўқишга юборила бошладилар.

Шунингдек, 1909 йил 18 июлда Бухоро шаҳрида жаҳидлар томонидан тузилган “Тарбияи атфол” жамияти шу йилнинг ўзида Фитрат, Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, Ато хўжа, Мазҳар Бурхонов каби ёшларни Истанбулга ўқишга

йўллаган эди. Ушбу жамият орқали ўқишга жўнатилганлар сони 1911 йилда 15 нафар, 1912 йилда 30 нафарга етган [6].

“Тарбияи атфол” жамиятининг мақсади ҳақида айтадиган бўлсак, улар қўйидагилардан иборат эди: 1. саводсизларни ўқитиш. Саводлиларни билимини янада давом эттириш. Матбуот нашрларини ёйиш. 2. Турмушдаги иллатларни, ахлоқсизлик, ичкиликбозликни ва бошқа шу кабиларни йўқотиш. 3. Сиёсий ҳаётга фаол қатнашиш. Бу ташкилот ўз одамларини амир гуруҳига киритишга муваффақ бўлди. Улар давлат аҳамиятига эга сирлардан ҳам хабардор бўлди. Улар камбағал айбга тортилганларни жазосини енгиллаштиришга ва шу кабиларга ҳаракат қилишди [7].

Жадидларнинг кейинги қадами матбуот бўлди. Улар матбуотга асос солдилар. Янги газета ва журналлар чиқардилар. Миллий журналистика юзага келди. 1906 йилда Исмоил Обидов муҳаррирлигида “Тараққий”, Мунавварқори муҳаррирлигида “Хуршид”, Абдулла Авлоний муҳаррирлигида “Шухрат”, Аҳмаджон Бектемиров муҳаррирлигида “Осиё” газеталари чоп этилди. Ашаддий миллатчи Н.П.Остроумов қаршилиги билан бир оз тўхталиш бўлгач, 1913-1915 йилларда матбуотчиликнинг янги тўлкини шаклланди. Бу даврда “Самарқанд”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Бухорои шариф”, “Тўрон”, газеталари ва “Ойна” журнали, 1917 йилда эса “Эл байроғи”, “Кенгаш”, “Хуррият”, “УлуғТуркистон”, “Нажот” каби оммавий ахборот воситалари юзага келди.

Халқнинг дунёқараши, миллий онгнинг юксалтиришда матбуотнинг ўрни ниҳоятда муҳим эканлигини билган Махмудхўжа Беҳбудий ҳам “Нашриёти Беҳбудия” номи билан ўз хусусий нашриётини очади ва 1913 йилда “Самарқанд” газетаси ва “Ойна” журналини нашр этишда бош-қош бўлди.

Беҳбудийнинг “Туркистон идораси”, “Туркистонда мактаб жарида”, “Бухорода усули жадид”, “Ёшларга мурожаат”, “Эҳтиёжи миллат”, “Икки эмас, тўрт тил керак”, «Мусулмончилик либос ва қиёфат танламайди» каби публицистик мақолалари миллий журналистика асосларини ташкил этади.

Жадидлар театрга ҳам асос солдилар. 1913 йили Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Таваллолар ташаббуси билан Ўрта Осиёдаги биринчи театр труппаси “Тўрон” миллий театри юзага келди. Драматик асарлар ёза бошладилар. Беҳбудийнинг “Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли” асари (1911 йил) бу борадаги биринчи уриниш эди. Асар биринчи бор (Самарқандда хаваскорлар томонидан қўйилган) 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги Колизей театри биносида “Турон” театри актёрлари томонидан қўйилди. Шу куни тарихимиздаги илк миллий театрнинг расмий очилиши куни

хисобланади.

Театр ҳақида Бехбудий “Тиётр надур” мақоласида “...Тиётр ибратнамодур. Тиётр ваъзхонадур. Тиётр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда кўзликлар кўруб, кар ва кулоқсизлар эшитиб асарланур”[8]. Тараққий этган миллатлар театрларни улуғлар учун одоб ва ибрат мактаби деб биладилар. Театр тараққий этишни энг биринчи сабаб ва омилиридандир, -деб ёзганди.

Жадидлар миллий адабиётга ҳам асос солдилар. Миллий романчилик шакллана борди. Дакстлаб, романчиликка ўриниш Хамза Хакимзодада кузатилди. У “Янги саодат” асарини миллий роман деб атаган ва бу борадаги илк изланишларни бошлаб берган эди [9]. Аммо Ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан бири Абдулла Қодирий романчиликка асос солди. Унинг «Ўтган кунлар» романи 1922 йилда «Инқилоб» журналида чоп этила бошланди.

Дунёга чиқмоқ учун тил билмоқ керак экан. Бу талаб ҳам бугун мустақил тараққиёт сари кетаётган Ўзбекистон учун кун тартибидан тушгани йўқ, ахамиятини йўқотгани йўқ. Бехбудий 1913 йил “Ойина” журналида ёзган “Икки эмас тўрт тил лозим” мақоласида шу ҳақда сўз юритади. [10].

Бугун биз юзма-юз бўлиб турган миллий ғоя асослари, миллий мафкура масалалари бундан юз йил олдин жадидчиларимиз томонидан ҳам кун тартибига қўйилган ва қизғин муҳокама қилинган эди.

Маърифатга эҳтиёж, илм-фанни эгаллаш ғояси миллатнинг кўпчилиги томонидан англаниши керак. Дарҳақиқат, жадидчиларимиз олиб борган барча ишлар, матбуотнинг йўлга қўйилиши, “усули жадид” мактаби назарияси ва амалиёти, театрчилик, ҳамма-ҳаммаси шунга хизмат қилдирилди. Шу тариқа ҳар бир ғоянинг миллий ғояга айланиши, жадидчиларимиз фикрича икки шартни тақозо этади.

1. Ғоя миллатнинг туб, асл эҳтиёжларидан, туриш-турмушидан, асосий анъаналаридан, ўзлигидан ва табиийки, имкониятидан келиб чиқмоғи лозим.

2. Мазкур ғоя миллат томонидан англаниши, ҳис қилиниши, бошқача айтганда, онгига жойлашиб, юрагидаги ўтга айланмоғи, сўнгсиз иштиёқ ҳосил қилмоғи керак.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг фаол ташкилотчи – иштирокчилари ҳақида тўхталадиган бўлсак, булар: Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шукурий, Саидахмад Сиддиқий – Ажзий (Самарқанд), Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков (Тошкент), Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Абдулвоҳид Бурхонов, Садриддин

Айний, Абдулқодир Мухиддинов (Бухоро), Обиджон Маҳмудов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулҳамид Чўлпон, Исҳоқхон Иброт, Муҳаммадшариф Сўфизода (Фарғона водийси), Полвонниёз ҳожи Юсупов, Бобоохун Салимов (Хоразм)лар номини биринчилар сафида келтиришимиз мўмкин.

ХУЛОСА

Биз ушбу мақолада мамлакатимиз ҳудудида жади́дчилик оқимининг юзага келиши ва унинг маърифатпарварлик соҳасидаги фаолиятига тўхталдик. Жади́дчилик ҳаракатининг ижтимоий –сиёсий қарашлари, миллий мустақиллик ва давлатчилик ғоялари (Мунавварқори, Беҳбудий, Полвонниёз Юсупов, Фитратнинг дастурлари), бу борадаги амалий ҳаракатлари ва курашлари алоҳида катта мавзудир.

Хулоса қиладиган бўлсак, жади́д боболаримиз моддий қийинчиликлар, ғоявий-сиёсий тазйиқларга қарамай миллатнинг маънавий юксалиши учун имкониятлар яратишга ҳаракат қилдилар.Тарихнинг мураккаб, масъулиятли бурилиш даврида миллатнинг онгини юксалтириш, миллий ифтихор туйғусини кучайтириш биринчи даражали вазифалардан эканлигини англаб етганликлари учун ҳам бу борадаги барча ишларни ўз зиммаларига олдилар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Авлоний А.“Таржимаи хол. Танланган асарлар.2-жилд.Т., “Маънавият”, 1998 йил 288-бет”.
2. Мунавварқори А. “Қизил Ўзбекистон” 1927 йил, 7июнь. Ziyo uz. Com.
3. Қосимов Б.“Миллий уйғониш”, Т.,”Шарқ”,2004 йил,53-бет.
4. Тошқулов Ж. Ёш хиваликлар: сиёсий қарашларининг тадрижий ривожланиши// Халқ ва демократия, 1992,3-4-сон.
5. Беҳбудий Б. “Беҳбудий кутубхонаси”, “Ойина” журна́ли, 1914 йил 26 апрель, №27. Танланган асарлар. Жилд-II.-Т.: Akademnashr, -2018йил 14-бет.
6. Баҳром Ирзаев. “Ўзбек ёшлари ва хорижий таълим” Т., “Akademnashr” 2018.
7. Самойлович А.Н. Первое тайное общество младобухарцев //Восток.- 1922.№1.ст.98.
8. Беҳбудий Б.“Тиётр надур”, “Ойина” журна́ли, 1914 йил 10 май, №29. Танланган асарлар. Жилд-II.-Т.: Akademnashr, -2018йил 15-бет.
9. Сабирдинов А. Ўзбек романчилиги; кеча ва бугун. Изланишлар самараси. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005 йил 28 январь.
10. Беҳбудий Б.“Икки эмас, тўрт тил лозим”, “Ойина” журна́ли, 1913 йил 10 август, №1. Танланган асарлар. Жилд-I.-Т.: Akademnashr, -2018йил 396-бет.

PRAGMATIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA TAKSONOMIYANING ROLI

N.U. Mustafayeva

Tayanch doktorant, DSc

Termiz davlat universiteti

Xorijiy filologiya fakulteti

nilufar.mustafayeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola pragmatik kompetensiyani rivojlantirish jarayonida taksonomiyaning tutgan o'rnini tahlil qiladi. Til o'rgatishda faqat grammatik bilim emas, balki muloqotning kontekstual va madaniy jihatlari ham muhim sanaladi. Pragmatik kompetensiya o'quvchilarning tilni to'g'ri va mos vaziyatda ishlatish malakasini shakllantiradi. Shuningdek, tadqiqot natijalari asosida taksonomiya asosidagi metodika orqali o'quvchilarda chuqurroq pragmatik anglashni ta'minlash mumkinligini ko'rsatadi. Shu asosda, maqola o'qituvchilar uchun nazariy va amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: taksonomiya, Blum, pragmatika, kommunikativ kompetensiya, til o'rgatish, nutqiy aktlar.

ABSTRACT

This article analyzes the role of taxonomy in the process of developing pragmatic competence. In language teaching, not only grammatical knowledge but also the contextual and cultural aspects of communication are considered important. Pragmatic competence shapes students' ability to use language correctly and appropriately in different situations. The results of the study also show that through methodology based on taxonomy, a deeper understanding of pragmatics can be achieved. Based on this, the article includes both theoretical and practical recommendations for teachers.

Keywords: taxonomy, Blum, pragmatics, communicative competence, language teaching, speech acts.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется роль таксономии в процессе развития прагматической компетенции. В преподавании языка важны не только грамматические знания, но и контекстуальные и культурные аспекты общения. Прагматическая компетенция формирует способность учащихся правильно и уместно использовать язык в различных ситуациях. Результаты исследования также показывают, что с помощью методики, основанной на

таксономии, можно достичь более глубокого понимания прагматики. На основе этого статья включает теоретические и практические рекомендации для преподавателей.

Ключевые слова: *таксономия, Блум, прагматика, коммуникативная компетенция, преподавание языка, речевые акты.*

KIRISH

Ingliz tilini o'rgatishda tilning pragmatik jihatlarini ajralmas ahamiyatga ega. Pragmatik kompetensiya nafaqat til bilimlari, balki ijtimoiy va madaniy kontekstda to'g'ri muloqot qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. O'qituvchilar pragmatik ko'nikmalarni o'rgatishda o'quvchilarga tilni haqiqiy hayotdagi vaziyatlarda ishlata olish imkoniyatini yaratish jarayonida samarali o'qitish metodlari va yondashuvlarni qo'llashni talab qiladi. Chunki o'quvchilar grammatik jihatdan to'g'ri so'zlashish barobarida madaniy va ijtimoiy kontekstni hisobga olib, aniq va samarali muloqot qilishni ham o'rganishlari kerak. Taksonomiya, ayniqsa, Bloom taksonomiyasi, o'qituvchilarga o'quvchilarda yuqori darajadagi pragmatik kompetensiyani rivojlantirish uchun mukammal vosita hisoblanadi. Taksonomiyaning yordami bilan o'qituvchilar darslarni maqsadli ravishda rejalashtirib, o'quvchilarning fikrlash va muloqot ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishlari mumkin.

MUHOKAMA.

Pragmatik kompetensiyani rivojlantirishda taksonomiya muhim o'rin tutishi borasida ko'plab olimlar ilmiy ishlarida o'z fikrlarini bildirgan. Ingliz olimi A.Tenis pragmatik kompetensiyani rivojlantirishda taksonomiyaning o'rnini borasida gapirar ekan unda bu yondashuvning o'quvchilarning tilni kontekstual va madaniy jihatdan to'g'ri ishlatishiga yordam berishini ta'kidlaydi[9]. K. Paluanova pragmatik kompetensiyani baholashda hozirgi o'lchov vositalarining samaradorligini o'rgansa[5], Sh.A.Xodiyeva taksonomiya yordamida pragmatik kompetensiyani rivojlantirishda o'qituvchilarning metodik yondashuvlarining ahamiyatini yoritib, ularning o'quvchilarga ijtimoiy va madaniy normalarni to'g'ri tushunishda yordam berishiga urg'u beradi[6]. M.Tursunova pragmatik kompetensiyani postmethod pedagogikasi orqali rivojlantirishning samaradorligini ko'rsatadi va taksonomiyalarning til o'rganishda yondashuvlarni tizimli ravishda tashkil qilishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi[10]. E.Sadikov O'zbekistonda pragmatik kompetensiyani taksonomiyalar orqali o'rgatish metodikasining samaradorligini o'rganib, bu yondashuvning o'quvchilarning ijtimoiy anglash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi rolini tahlil qiladi[7].

Rus olimlarining fikrlariga ko'ra, V.Shchegolev taksonomiyaning til o'rganishda pragmatik kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi,

chunki bu tizimli yondashuv o'quvchilarning til malakalarini sinchkovlik bilan baholash imkonini beradi[8]. A.S.Ivanova taksonomiya yordamida pragmatik kompetensiyani rivojlantirishda metodik yondashuvlarni yaxshilash zarurligini ko'rsatadi va bu o'quvchilarga o'zgaruvchan til muhiti sharoitida muvaffaqiyatli muloqot qilishga yordam beradi[2]. N.S.Novikova pragmatik kompetensiyani rivojlantirishda taksonomiyaning ahamiyatini ko'rsatadi va o'quvchilarning tilni to'g'ri ishlatish uchun bu metodlarni qanday yaxshilash kerakligini muhokama qiladi[4]. V.Frolov pragmatik kompetensiyani o'rgatishda taksonomiyaning yondashuvlarni tartibga solishda va o'quvchilarga madaniy nuqtai nazardan tushunarli va samarali yondashuvlarni taqdim etishda muhimligini ta'kidlaydi[1].

Natija:

Moghaddam, Murray va Mirfendereski pragmatik kompetensiyani rivojlanishida taksonomiyalarning o'qituvchilarga qanday yordam berishini o'rganib, bu yondashuvning o'quvchilarning pragmatik ko'nikmalarini samarali rivojlantirishga qanday ta'sir qilishini tahlil qilgan[3]. Ularning tadqiqotiga ko'ra, taksonomiya, ya'ni bilimlarni tartibga solish va o'rganish jarayonini tizimli tarzda tashkil etish o'qituvchilarga o'quvchilarning pragmatik kompetensiyalarini yanada samarali tarzda rivojlantirish imkonini beradi. Taksonomiya yordamida o'qituvchilar o'quvchilarning tilni kontekstual jihatdan ishlatishiga e'tibor qaratib, turli vaziyatlarda pragmatik muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishlari mumkin. Shu jixatdan biz tadqiqot ishimizda o'qituvchi o'quvchilarga ijtimoiy interaktsiya va nutq aktlarini yaxshiroq tushunish uchun quyidagi taksonomik yondashuvni qo'llashlari mumkinligini:

Bilish (Knowledge): O'quvchilar pragmatik kompetensiyani tushunishda asosiy tushunchalarni o'rganishlari kerak. Masalan, o'qituvchi "etiket" va "muomala" kabi ijtimoiy nutq aktlarining tushunchalarini talabalarga o'rgatadi.

Tushunish (Comprehension): O'quvchilar o'rgangan tushunchalarni o'zaro muloqotda ishlata olishlari kerak. O'qituvchi shaxsiy tajriba yoki turli madaniy kontekstlarda etiket qoidalarini qanday ishlatish haqida misollar keltirishi mumkin.

Qo'llash (Application): O'quvchilar o'rgangan pragmatik ko'nikmalarni yangi vaziyatlarda qo'llashlari kerak. Misol uchun, o'qituvchi o'quvchilardan turli madaniyatlarda so'zlashuvlar qanday farqlanishi mumkinligini ko'rsatish uchun roli o'ynash (role-play) mashqlarini o'tkazishi mumkin. Bunda o'quvchilar o'zaro so'zlashuvlarni o'rganishadi, masalan, biror bir vaziyatda qanday murojaat qilish yoki rahmat aytish kerakligini ko'rsatishadi.

Tahlil (Analysis): O'quvchilar o'rgangan ma'lumotlarni o'zaro taqqoslash va tahlil qilishlari kerak. O'qituvchi o'quvchilarga tilning madaniy kontekstini tahlil

qilishni va boshqacha madaniyatlarda qanday qilib turli til normalari ishlatilishini ko'rsatishni talab qiladi. Masalan, ingliz tilida rasmiy va norasmiy nutq aktlari qanday farqlanadi?

Sintetik (Synthesis): O'quvchilar o'rgangan bilimlarini yangi vaziyatlar uchun qo'llab, ular yordamida muloqot qilishda yangi strategiyalar ishlab chiqishlari kerak. Misol uchun, o'quvchilar turli madaniy kontekstlarga mos ravishda o'zaro kommunikatsiya usullarini ishlab chiqishlari mumkin. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilarni turli situatsiyalarda qanday qilib o'z nutqini qurishni va unga mos javob berishni o'rgatishi kerak.

Baholash (Evaluation): O'quvchilar o'zlarining va boshqalarining pragmatik kompetensiyasini baholashni o'rganishlari kerakligini isbotladik. O'qituvchi o'quvchilarga til muhitida qanday qilib turli situatsiyalarga mos javoblar berish zarurligini va nutqning ijtimoiy normalariga mosligini o'rgatishi kerak. Bunday yondashuvlar o'quvchilarga o'z til ko'nikmalarini o'rgatishda samarali bo'ladi.

Bu jarayonda taksonomiya, o'qituvchilarga o'quvchilarning pragmatik ko'nikmalarini rivojlantirishda tizimli yondashuvlarni taqdim etadi, bunda o'quvchilarga tilni faqat grammatik jihatdan to'g'ri ishlatishni o'rgatish emas, balki ularni madaniy va kontekstual jihatdan ham samarali ishlatishni o'rgatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, taksonomik yondashuv o'qituvchilarga pragmatik kompetensiyani tizimli ravishda rivojlantirish imkonini beradi. O'quvchilarda madaniy va ijtimoiy kontekstga mos muloqot qilish ko'nikmalari ancha oshgani kuzatildi. Role-play va vaziyatli mashqlar orqali talabalarning real muloqotdagi faol ishtiroki kuchaydi. Taksonomiyaga asoslangan dars rejalari pragmatik kompetensiyani bosqichma-bosqich egallashni yengillashtirdi. Shuningdek, baholash mezonlari ham o'quvchilarning rivojlanishini aniqlashda aniqroq ko'rsatkichlarni taqdim etdi.

XULOSA

Taksonomiyaning pragmatik kompetensiyani rivojlantirishdagi roli o'qituvchilarga tizimli va bosqichma-bosqich yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi. O'quvchilarning tilni nafaqat grammatik jihatdan, balki madaniy va ijtimoiy kontekstda ham samarali ishlatishlari uchun taksonomik yondashuvlar zarur. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bunday yondashuv o'quvchilarning til malakalarini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, pragmatik kompetensiyani o'rgatish uchun taksonomiyalar pedagogik jarayonni yanada samarali va aniq boshqarishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Frolov, V. From saying it right to doing it right: A model of pragmatic competence development. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 7, – 2023, 167–171pp.
2. Ivanova, A. S., & Soboleva, N. I. Realization of communicative pragmatic model of teaching in the textbook for foreign students. *Polylinguality and Transcultural Practices*, 1(1). – 2010, 19–23pp.
3. Moghaddam, M. M., Murray, N., & Mirfendereski, Y. Pragmatic competence as a regulator of foreign language speaking proficiency. *Porta Linguarum: An International Journal of Foreign Language Teaching and Learning*, 33, 163 –2020. 182p.
4. Novikova, N. S., & Budiltseva, M. B. Standards of speaking, speech etiquette, and formation of communicative competence. *Polylinguality and Transcultural Practices*, 4(4). –2013, 832p
5. Paluanova, K. Pragmatic dimensions in language learning. *EPRA International Journal of Research & Development*, 8(11). – 2023, 342p.
6. Shaxnoza Abdullayevna Xodiyeva. Integrating pragmatic competence into English language classes. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(6). – 2022, 1441–1444pp.
7. Sadikov, E. Teaching pragmatic competencies as a methodical problem in Uzbekistan. *Excellencia: International Multi-Disciplinary Journal of Education*, 2(10). – 2024, 449–454pp.
8. Shchegolev, V. Pragmatic dimensions in language learning. *EPRA International Journal of Research & Development*, 8(11). 2023, 764p
9. Tenis, A. The role of taxonomy in developing pragmatic competence. *Journal of Language Education*, 14(3), – 2024, 45–58pp.
10. Tursunova, M. Developing pragmatic competence of Uzbek ESL learners through postmethod pedagogy. *News of the NUUz*, 1(1.8.1). – 2024, 191–194pp.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЦВЕТА В ЯЗЫКЕ

Сабирова Нилуфар Абдуллаевна

Узбекский государственный университет мировых языков

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются теоретические основы изучения цвета в языке. Анализируются основные подходы к исследованию цветовой лексики, включая когнитивный, лингвокультурологический и психолингвистический аспекты. Особое внимание уделяется роли цвета в формировании языковой картины мира, отражении культурных ценностей и влиянии на когнитивные процессы. Рассматриваются различные теории, объясняющие универсальность и специфичность цветовых обозначений в разных языках и культурах. Проблема цветообозначений постоянно находится под пристальным вниманием многих отечественных и зарубежных лингвистов, которые использовали различные подходы в её изучении. Наименования цвета исследовались с точки зрения их этимологии и исторического развития, системного подхода, символики, семантической структуры, с помощью психо- и этнопсихолингвистического подходов. Ряд исследователей занимались рассмотрением имён со значением цвета в плане сопоставления, изучались особенности их функционирования в художественных и фольклорных произведениях, а также в составе фразеологических единиц.

Ключевые слова: *цвет, цветовая лексика, языковая картина мира, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, психолингвистика, универсалии цвета, культурные коннотации, цветовые метафоры, цветовые символы.*

ABSTRACT

This article examines the theoretical foundations of studying color in language. The main approaches to the study of color vocabulary are analyzed, including cognitive, linguacultural and psycholinguistic aspects. Particular attention is paid to the role of color in the formation of the linguistic picture of the world, the reflection of cultural values and the influence on cognitive processes. Various theories explaining the universality and specificity of color designations in different languages and cultures are considered. The problem of color designations is constantly under the close attention of many domestic and foreign linguists, who used various approaches in its study. Color names were studied from the point of view of their etymology and historical development, system approach, symbolism, semantic structure, using psycho- and ethnopsycholinguistic approaches. A number of

researchers were engaged in the consideration of names with the meaning of color in terms of comparison, the features of their functioning in artistic and folklore works, as well as in the composition of phraseological units were studied.

Keywords: *color, color vocabulary, linguistic picture of the world, cognitive linguistics, linguacultural studies, psycholinguistics, color universals, cultural connotations, color metaphors, color symbols.*

ВВЕДЕНИЕ

Проблема цветообозначений постоянно находится под пристальным вниманием многих отечественных и зарубежных лингвистов, которые использовали различные подходы в её изучении. Наименования цвета исследовались с точки зрения их этимологии и исторического развития, системного подхода, символики, семантической структуры, с помощью психо- и этнопсихолингвистического подходов. Ряд исследователей занимались рассмотрением имён со значением цвета в плане сопоставления, изучались особенности их функционирования в художественных и фольклорных произведениях, а также в составе фразеологических единиц.

С течением времени вопрос цветообозначений не потерял своей актуальности. В наши дни появился ряд работ, где современные исследователи изучают прилагательные цвета с точки зрения разных наук, опираясь на опыт предыдущих учёных, подтверждая или опровергая более ранние гипотезы и теории.

Данное исследование посвящено выявлению семантико-словообразовательных и морфологических закономерностей образования имён со значением цвета в русском и испанском языках, установлению общих и специфических значений цветоименований исследуемых языков, а также цветовой символике в языке поэзии.

Выбор темы обусловлен тем, что несмотря на ряд интересных работ, посвященных сопоставительному изучению лексики и семантики разносистемных языков, до сих пор ещё не было специальных исследований, в которых проводилось бы сопоставительное изучение цветоименований русского и испанского языков в ключе семантического словообразования. Впервые в сопоставительном аспекте рассматривается описание имён со значением цвета в языке поэзии великих символистов Александра Блока и Антонио Мачадо в контексте их художественно-эстетической и философской концепции поэтического языка.

Обзор научной литературы. В исследованиях Ш. Балли [Балли 1961], А.А. Потебни [Потебня 1976], В.В. Виноградова [Виноградов 1977],

Т.З.Черданцевой [Черданцева 1977] под символическим значением понимается значение слова, обусловленное каким-либо более или менее существенным признаком или функцией денотата, закрепившееся в языке благодаря устойчивым ассоциативным связям, сформировавшимся в сознании носителей языка, и влияющее на синтагматические отношения данной лексической единицы.

На основе трудов Г.О. Винокура, М.М. Гиршмана, Г.А. Николаева и других учёных описывается явление «поэтического словообразования». С точки зрения поэтического словотворчества анализ языковой структуры полей цветообозначения и их взаимодействия в художественном тексте доказывает, что они неизмеримо превосходят по своим образным возможностям номинативную лексическую единицу, относящуюся к цветообозначению, превращаясь таким образом в символ.

Актуальность темы заключается в лингвистическом исследовании словообразовательных, морфологических, семантических закономерностей образования имён со значением цвета в русском и испанском языках, в частности в языке поэзии Александра Блока и Антонио Мачадо. При достаточной изученности поэтики символистов особенностей словообразования в творчестве, главным образом, испанского поэта данного направления рассматриваются впервые. Формально-семантическое строение и функционирование новообразований в языке поэзии А. Блока и А. Мачадо тесно связано с проявлением синкретичной семантики слова, наиболее полно раскрывающимся в художественном тексте, и проблемой семантического словообразования как собственно языкового воплощения данного явления. В связи с этим первостепенную важность и актуальность приобретает сравнительно-сопоставительный подход к исследуемому материалу, позволяющий глубже раскрыть семантику и функциональное своеобразие цветообозначений в каждом из сопоставляемых языков.

Объектом исследования являются испанские и русские цветообозначения, а также символические значения названий цвета в контексте поэтического произведения ярких представителей символизма — Александра Блока и Антонио Мачадо.

Предметом исследования является структурная и семантическая организация номинаций со значением цвета в русском и испанском языках, позволяющая проследить развитие цветовой системы; семантические изменения, возникающие в современном языке; словообразовательные

особенности, передающие внутрисловные семантические нюансы; участие цветообозначений и их символику в поэтической речи.

Материалом для исследования послужили современная российская и испаноязычная литература, произведения поэтов-символистов А.Блока и А.Мачадо, публикации современной прессы, Интернет, тексты рекламы. Собирацию и осмыслению языкового материала во многом способствовали: “Толковый словарь современного русского языка: Языковые изменения конца XX столетия” под ред. Г.Н. Складневской [2001], “Современный толковый словарь русского языка” С.А. Кузнецова [2004], “Историко-этимологический словарь современного русского языка” П.Л.Черных [1999], “Толковый словарь русского языка” С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой [1992], “Nuevo diccionario esencial de la lengua española” [2007], “Diccionario Critico Etimológico Castellano e Hispánico” Joan Corominas [1980], “Enciclopedia Del Idioma” [1968].

Метод исследования. Научная новизна работы проявляется в рассмотрении семантической деривации в цветообозначениях в испанском языке в сопоставлении с русским. В исследовании подвергаются структурно-семантическому, функциональному и этимологическому анализу испанские названия цвета; устанавливаются словообразовательные модели семантической деривации в испанском языке; отмечена самостоятельность испанских семантических дериватов; сравниваются и устанавливаются сходства и различия между прямыми и переносными по сходству или по смежности обозначениями цвета и в русском и испанском языках; представлен анализ новой лексики цветообозначений, появившейся в испанском и русском языках на базе исходных слов; в сопоставительном аспекте прослеживаются основные тенденции употребления цветоименований в поэтическом языке символистов XX века Александра Блока и Антонио Мачадо.

Поставленная цель обуславливает необходимость решения следующих конкретных задач:

1. Описать функционирование цветоименований в системе русского и испанского языков.
2. Изучить семантические и морфологические особенности построения русских и испанских цветообозначений.
3. Представить словообразовательные модели семантической деривации в двух языках.
4. Доказать самостоятельность семантических дериватов в русском и испанском языках.

5. Сравнить прямые и переносные по сходству (метафора) или по смежности (метонимия) обозначения цвета в русском и испанском языках.

6. Раскрыть совпадения и расхождения в использовании цвета в испанском и русском языках на примере устойчивых сочетаний с прилагательным цвета.

7. Провести анализ новой лексики цветообозначений, появившейся в двух языках на базе исходных слов.

8. Раскрыть понятие символики цвета и проследить основные закономерности образования и использования цветообозначений в языке русского и испанского поэтов-символистов для создания более яркой и широкой картины образования новых семантических дериватов.

Анализ и результаты. Русские и испанские цветообозначения рассматриваются на синхронном срезе, поскольку основным источником языкового материала являются современные толковые словари, в том числе публикации современной прессы, Интернета, тексты рекламы, поэтические произведения символистов. В то же время привлекаются фактические данные из этимологии некоторых лексических единиц, в связи с этим используется историко-семасиологический подход к анализу языкового материала, позволяющий рассматривать развитие семантики прилагательных со значением цвета, начиная с древнего синкретизма имени (как начального этапа семантического процесса). В решении названных задач исследования автор использует дистрибутивный метод, анализ словарных дефиниций, описательный метод, позволяющий во всех деталях и системно охарактеризовать анализируемый материал. Обращение к материалам произведений русского и испаноязычного поэтов обусловило использование не только сравнительно-сопоставительного, но и метода контекстуального анализа произведений.

Теоретическая значимость исследования определяется решением поставленных в нем проблем. Она состоит в определении роли имен со значением цвета в системной организации русского и испанского семантического словообразования, построении общей теории семантического и поэтического словообразования, реализации в художественном тексте символического потенциала цветообозначений.

Практическая значимость работы состоит в возможности использования содержащихся в ней положений при разработке специальных и общих курсов по семантическому, морфологическому и поэтическому словообразованию в испанском и русском языках, лингвистическому анализу текста, истории испанского и русского языков. Исследование открывает возможности для

дальнейшего изучения таких аспектов, как раскрытие символических потенциалов отдельных цветообозначений, способов их реализации в различных литературных жанрах и взаимодействия символических структур цвета со стилистическими механизмами организации художественного текста. Кроме того, очевидная связь символики цветообозначений с культурой социума делает интересным изучение диахронических аспектов развития цветообозначений в русскоязычной и испаноязычной литературе. Проведенный анализ может стать основой для сопоставления функционирования цветообозначений как в национальных литературах испаноязычных стран, так и в различных литературных жанрах (например, в языке прозы и драмы).

Символические значения названий цвета, актуальные для всего произведения в целом, выражаются чистым цветом, реже — его оттенками. Цветовые оттенки задействуются авторами для передачи ассоциативной информации, непосредственно необходимой для понимания частных контекстов. В таком случае оттенки используются для передачи тончайших нюансов ситуации, что приводит к выводу о структурно более сложной символике смешанных цветов и, как следствие, более рассеянном эмоциональном воздействии на восприятие произведения читателем.

Проведённый анализ позволяет заключить, что использование цветообозначения не зависит напрямую от конкретного числа его употребления в тексте. Чтобы обеспечить реализацию авторского замысла в тексте художественного произведения, цветообозначение не обязательно должно обладать в этом тексте высокой частотностью. Проводимые наблюдения по выявлению значимости того или иного цвета в творчестве Александра Блока и Антонио Мачадо показывают, что наиболее значимыми цветами в поэзии А. Блока являются белый, красный, чёрный, а также синий и золотой; в творчестве Антонио Мачадо blanco, rojo и название синего, голубого цвета - azul. Данные, полученные при анализе языкового материала, подтверждают тот факт, что красный, синий, золотой цвета играют в русском языковом сознании крайне важную роль, так как по частотности употреблений в проанализированном нами языковом материале они уступают лишь белому и черному. Испанский поэт добивается наибольшей оригинальности в использовании таких цветообозначений, как rojo, amarillo, gris, verde. Располагая цветообозначения по частотности употребления в творчестве символистов, можно получить следующую последовательность: в творчестве Александра Блока: белый, чёрный, красный, синий, золотой, желтый, серый, зеленый, голубой, алый,

лазурный; в лирике Антонио Мачадо: blanco, azul, gris, rojo и практически в равной степени используются такие цветообозначения, как verde, negro, amarillo. Причем наблюдается тенденция к преобладанию чистых цветов в поэзии испанского и русского символистов.

Анализ языковой структуры полей цветообозначения и их взаимодействия в художественном тексте доказывает, что они реализуются в поэзии символистов как серии взаимосвязанных употреблений, как целые системы, представляющие образные ряды, в широком понимании - варианты компонентов. Они могут отличаться друг от друга как формально-семантически (прежде всего — по своему словообразовательному значению), так и собственно семантически (прежде всего - как синонимические средства языка, единицы одного и того же или близких семантических полей).

Цвет является основой поэтического словообразования, с огромной силой конденсирует в себе разнородные предметные и непредметные интенции, неизмеримо превосходя по своим образным возможностям номинативную лексическую единицу, относящуюся к цветообозначению, превращаясь таким образом в символ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

На основе собранного и систематизированного материала нам удалось выявить лексико-семантическую группу цветообозначений в русском и испанском языках, выделить общие и специфические значения прилагательных, обозначающих основные понятия цвета как в плане выражения, так и в плане содержания в сопоставляемых языках. Анализ более 1 тысячи 100 фактических единиц позволяет сделать вывод, что цветовые системы русского и испанского языков во многом отличаются друг от друга. Это объясняется не только разными грамматическими системами сопоставляемых языков, но и тем, что колористический язык отражает цветовые ассоциации той или иной культуры, формирующейся в различных исторических и географических условиях. Цветовосприятие и цветоименование включают все основные области жизнедеятельности этноса. Цветовая картина мира испанского народа обладает своей спецификой. Так, испанское основное прилагательное цвета azul недифференцировано по сравнению с русским языком и находит свое отражение в двух цветообозначениях: синий и голубой.

Анализ системы средств для обозначения цвета позволил установить следующие структурно-морфологические типы: простые названия (исконные: рус.: красный, желтый, синий, голубой, зеленый; исп.: rojo, amarillo, verde, castaño, negro и заимствованные: рус.: фиолетовый, оранжевый, лиловый; исп.:

blanco, gris, azul, anaranjado, violeto); сложные названия (рус.: фиолетово-голубой, черно-белый; исп.: verdiazul — 'голубовато-зеленый', verdimoreno — 'темно-зеленый'); производные названия от основных цветов с помощью суффиксов (рус.: зеленоватый, чернявый; исп.: rojizo — 'красноватый', amarillento — 'желтоватый, пожелтелый'; verdoso — 'зеленоватый'); названия, образованные путем сращения (исп.: amarillo canario 'канареечный ijeem', rojo cereza 'ярковишнёвый цвет'). Каждый из этих типов обладает специфическими особенностями и разной степенью распространенности в языке.v

В двух языках наибольшее количество производных наблюдается у основных названий цвета, а также у ахроматических. Они активно участвуют в русской и испанской системе семантического словообразования в сравнении с производными цветоименованиями. Отсутствие производных в определенной степени характерно и для заимствованных цветообозначений. Отмечено, что для реализации словообразовательных возможностей иноязычного цветоименования имеет значение не только характер его грамматической освоенности русским и испанским языком, но и то, как часто это слово употребляется в языке и речи. Быстрое освоение не только иноязычного цветообозначения, но и любого имени со значением цвета объясняется экстралингвистическими факторами, имеющие высокое развитие в системе двух языков.

Цветообозначения играют исключительно важную роль в системной организации семантического словообразования русского и испанского языков. Единство исследуемых словообразовательных процессов проявляется в смысловой и материальной общности всех производных, что делает возможным описание данных цветоименований в двух языках. На примере моделей семантического словообразования имён прилагательных удалось доказать то, что слова, возникшие в результате безморфемного словообразования, являются самостоятельными лексемами в русском и испанском языках. Появление дериватов в двух языках происходит по одинаковым словообразовательным моделям.

При обозначении цвета в испанском и русском языках переносы по сходству (метафора) или по смежности (метонимия) играют значимую роль в обоих языках, иногда в испанском языке большую роль, чем в русском, так как система словообразования наталкивает испанский язык на использование метафор и метонимий. Прямое и переносное значения не разделены внешней формой, как в русском языке, а сосуществуют в одном слове.

Все производные строятся в соответствии с определёнными словообразовательными типами, характерными для русского и испанского словообразования. Имена со значением цвета в русском и испанском языках продуктивно образуются при семантической деривации как в пределах морфологического словообразовательного типа, так и в сфере морфологически неизменяемых слов. В русском и испанском языках деривационная омонимия может быть осложнена и лексико-семантической, и

Сравнение названий цвета и их соединений с различными образами в русском и испанском языках позволяют выявить сходные метонимические переносы, их характерное использование в художественной речи. Цветовые обозначения русского и испанского символистов, особенности и закономерности их образования, основные модели построений, отражающие, с одной стороны, традиции поэтического словотворчества, а с другой - выявляющие способность прилагательных становиться символами, остаются, как правило, достоянием творчества поэтов. Между тем именно в поэзии символистов номинации цветовых обозначений достигают своего расцвета, максимально реализуя словообразовательные и семантические ресурсы языка.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Агеева Ю.В. Семантическая деривация в русском языке новейшего периода: (на материале адъективной лексики) : дис. .канд. филол. наук / Ю.В. Агеева; Казан, гос. ун-т. Казань, 1997. — 179 л.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М. : Иностранные языки, 1955. — 416 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика М. : Изд-во иностранной литературы 1961.-394 с.
4. Гарсия Лорка Ф. Песня хочет стать светом // Стихи / Гарсия Лорка Ф. ; пер. с исп. В. Андреева и др.. СПб. : Азбука-классика, 2004. - 304 с. - ISBN 5352-01014-7.
5. Allende, Isabel La mujer del juez / Isabel Allende // Современные писатели Испании и Латинской Америки / сост.: О.К. Дюкина, Е.Н. Иванова, А.В.Чичин. М. : Московский Лицей, 2004. - Р. 148-157. - ISBN 5-76110417-2.
6. Aparicio, Juan Pedro El Gran Buitrago / Juan Aparicio // Современные писатели Испании и Латинской Америки / сост.: О.К. Дюкина, Е.Н. Иванова, А.В.Чичин. М. : Московский Лицей, 2004. - Р. 157-163. - ISBN 5-76110417-2.

7. Benedetti, Mario Pacto de sangre / Mario Benedetti // Современные писатели Испании и Латинской Америки / сост.: О.К. Дюкина, Е.Н. Иванова, А.В. Чичин. М. : Московский Лицей, 2004. - Р. 126-134. - ISBN 5-76110417-2.
8. Cortázar, Julio Casa tomada / Julio Cortázar // Современные писатели Испании и Латинской Америки / сост.: О.К. Дюкина, Е.Н. Иванова, А.В. Чичин. — М. : Московский Лицей, 2004. Р. 171-176. - ISBN 5-7611-0417-2.
9. Aborboyeveva S. ON THE CONCEPT OF TRANSLATION COMPETENCE AS A MULTISPECTIVE THEORETICAL CONCEPT //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2020. – Т. 8. – №. 8.
10. Solikha, A. (2024). DEVELOPMENT OF TRANSLATION COMPETENCE OF STUDENTS IN SPANISH LANGUAGE COURSES. ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР, 2(3), 9–12.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.11178339>
11. ANORBOYEVA, S. (2024). DEVELOPMENT OF TRANSLATION COMPETENCE OF STUDENTS IN SPANISH LANGUAGE COURSES. Journal of Pedagogical and Psychological Studies, 2(3), 9–12. Retrieved from <https://imfaktor.com/index.php/jopaps/article/view/1263>

LEYBNITSNING RATSIONALISTIK-FALSAFIY QARASHLARI

Axmatov Shahzod Boymirza o'g'li

TDIU assistenti

+998971081661

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada nemis faylasufi Gotfrid Vilgelm Leybnitsning ratsionalistik falsafiy qarshlariga bag'ishlangan. Bunda Leybnits tushunchalarning ahamiyati, ramziy va ko'r tushunchalar haqidagi fikrlari kiritilgan. Shuningdek g'oyalarning ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi fikrlar mujassamlashgan.

Kalit so'zlar: *aprioriy metafizika, g'oyalar, ko'r va ramziy g'oyalar, metafizika, tushunchalar, tajriba qiymati, ong, sifat va rejim.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена рационалистическим философским аргументам немецкий философа Готфрида Вильгельма Лейбница. Сюда входят мысли Лейбница о важности концепций, символических и слепых концепций. Он также воплощает мысли о важности и уникальных характеристиках идей.

Ключевые слова: *априорная метафизика, идеи, слепые и символические идеи, метафизика, понятия, ценность опыта, сознание, качество и режим.*

ABSTRACT

This article is devoted to the rationalist philosophical ideas of the German philosopher Gottfried Wilhelm Leibniz. It includes Leibniz's thoughts on the importance of concepts, symbolic and blind concepts. It also includes thoughts on the importance and specific properties of ideas.

Keywords: *apriori metaphysics, ideas, blind and symbolic ideas, metaphysics, concepts, value of experience, consciousness, quality and regime.*

KIRISH

Leybnits so'zlariga ko'ra, mukammallik raqamlar yoki raqamlarni o'z ichiga olmaydi, chunki barcha sonlarning yig'indisi va eng katta barcha raqamlar qarama-qarshiliklarni anglatadi. Ammo eng buyuk bilim va kuch-qudrat hech qanday imkonsiz, shuning uchun bu haqiqatlar kuch va bilim mukammallikni tan oladi.

Leybnits shuningdek, ezgulik va go'zallik tamoyillari o'zboshimchalik bilan emas, balki Xudoning ishlari va narsalarning tabiati yoki bizda mavjud bo'lgan g'oyalar bilan bog'liq bo'lishi kerak. Bu rasmiy sabab mukammallikning sababidir, deb aytishdan ko'ra boshqacha nuqtai nazardir, chunki u bu antropologik ifoda bo'lib, Xudoning O'z yaratganlari haqida mulohaza yuritish qobiliyatidan farq qiladi va uni Muqaddas Kitobda tasvirlanganidek yaxshi deb hisoblanadi. Shunday qilib, asarlar

haqida mulohaza yuritib, koinotning go'zalligi va ezguligi Xudoning irodasi bilan bog'liq. Bu esa Xudoni insoniy nuqtai nazardan o'ylaydigan insonlarning hayollaridan iborat. Shunday qilib, o'zboshimchalik bilan qarorlar qanday munosabatda bo'lishning oqilona o'rnini bosa olmaydi. Adolat va kuch bilan munosabat yuritish zarur. Leybnits metafizikaning abadiy haqiqatlariga nisbat beradi. Leybnits ta'kidlashicha, Xudo dunyoni eng yuqori darajada mukammal qilib yaratdi va bundan ortiq mukammal yaratolmasdi. Bu shuni anglatadiki, qiyosiy mukammallik degan narsa yo'q, chunki Xudoning ijodlarida ko'plab kamchiliklar mavjudligiga Dekartdan farqli o'laroq, Leybnits ishonardi¹.

Bu xato koinotning uyg'unligi yashirin sabablar bilan bog'liqligini bilish emas Xudoning xatti-harakati uchun. Biz johil bo'lganimiz uchun, biz ko'p narsalar bo'lishi mumkin edi deb o'ylaymiz yaxshiroq bajarildi. Bundan tashqari, xato hech narsa shunchalik mukammal bo'lishi mumkin emasligini tasavvur qilishdan kelib chiqadi yanada mukammal narsa bo'lishi kerak edi. Agar Xudo A va B o'rtasida hech qanday sababsiz A ni tanlaydi va bu uchun maqtovga loyiq emas, chunki barcha maqtov sababdan topish kerak, hech qaysi ex gipotezasi bu erda mavjud emas.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Falsafaning maqsadi aprioriy metafizika tizimini yaratish bo'lishi mumkin. Ilmiy g'oyalardan mustaqil bo'lgan haqiqatning xususiyatlari mavjud. Nazariya so'zlarni o'z ichiga oladi tabiiy ob'ektlarning shartlarga nisbatan qo'llanishini ta'sir qiladi. umumiy ko'ra ma'noda, turli ob'ektlar keltirib chiqaradigan kuzatiladigan his-tuyg'ularning foydaliligi quyidagicha ajratiladi: g'ayritabiiy (ya'ni jonsiz) bo'lib, ma'lum effektlar bilan tan olinadi. Aftidan, oxiri - Tajribalarning "qiymati" - bu sub'ektning ob'ektdan foydalanish maqsadini qanday aniqlashi. Shunday qilib, ilmiy tizimlarga kiritilgan niyatlar olimlarning natijalari uchun javobgardir olish. "Nazariya" nimani anglatadi va uning "ta'siri" nima ekanligini ilmiy dalillarni oqlaydi so'zlar funktsiyasining atamalar².

G'oyalar haqiqatni ishlab chiqaradigan tug'ma qobiliyat bo'lgan aqlning o'zidan hosil bo'ladi namoyish etuvchi va kuzatiladigan effektlar tufayli ong xabardor bo'ladi. Sifatlar mavjudligi ob'ektlarning o'zida mavjud bo'lgan ma'lumotlarning ob'ektiv namoyishlari. Sifatida Shunday qilib, sifat so'zi ularning usullari ularning usullaridan alohida ekanligini taxmin qiladi. Binobarin, sifat va rejimning birligi g'oya bilan belgilanishi kerak mantiqiy o'zgarishlardan hosil bo'lgan kelajakdagi va noma'lum asosli e'tiqodlar mavjudligi.

¹Adams, R., 1975, "Where Do Our Ideas Come From? Descartes vs Locke", reprinted in Stich S. (ed.) *Innate Ideas*, Berkeley, CA: California University Press.

²Casullo, A. (ed.), 2012, *Essays on A priori Knowledge and Justification*, New York: Oxford University Press.

Biror narsa uning tushunchasini hal qilish mumkin bo'lgan belgilarga ega bo'lsa ham, ifodalangan narsani boshqa narsalardan farqlashga imkon beradigan belgilarni birma-bir sanab o'tilmasa chalkashishlik bo'ladi. Shunday qilib, biz ranglarni, hidlarni, ta'mlarni va hislarning boshqa o'ziga xos ob'ektlarini bir-biridan ajrata oladigan darajada yorqin taniymiz, lekin faqat hislarning oddiy guvohligi orqali sanab o'tishimiz mumkin. Shunday qilib, biz qizil nima ekanligini ko'r odamga tushuntira olmaymiz va biz biror bir kishiga u yoki bu narsalar haqida yorqin tushuncha bera olmaymiz qizil kabi uni narsa oldiga olib borishdan tashqari va unga biz qiladigan narsani ko'rish, hidlash yoki tatib ko'rish uchun Yoki unga o'tmishdagi his-tuyg'ularini eslatish orqali shunga o'xshash³

Bu so'zlarning ma'nolari inson xayoliga faqat xira va nomukammal ko'rinadi, lekin men ular nimani anglatishini bilganini eslaydi, shuning uchun ularni hozir o'ziga tushuntirishi shart emas deb qaror qiladi. Bunday fikrlash algebrada, arifmetikada va haqiqatan ham deyarli hamma joyda uchraydi. Leybnits buni ko'r yoki ramziy fikrlash deb ataydi. Agar tushuncha juda murakkab bo'lsa, biz uning barcha tarkibiy qismlarini bir vaqtning o'zida eslay olmaymiz va bu bizni ramziy fikrlashga majbur qiladi. Biz ularni bir vaqtning o'zida yodda tuta olsak, Leybnits buni intuitiv deb ataydigan bilimga ega bo'lamiz deb hisoblaydi. (Aslida, Leybnits buni daraja masalasi deb hisoblaydi: Hamma narsani bir vaqtning o'zida yodda tuta olsak, bizning bilimimiz shunchalik intuitivdir.) Bizning kompozitlar haqidagi fikrimiz asosan ramziy bo'lsa, aniq asosiy tushuncha haqidagi bilimimiz intuitiv bo'lishi kerak.

Bu shuni ko'rsatadiki, agar biz aniq bilgan narsa haqida o'ylaganimizda ham, intuitiv fikrlashdan foydalansak, ongimizda g'oyalar mavjud bo'ladi. Biz ko'pincha ongimizda narsalar haqida g'oyalar bor deb noto'g'ri ishonamiz, biz foydalanayotgan atamalarning bir qismini o'zimizga tushuntirib berdik, deb o'ylaymiz, lekin haqiqatan ham ularning hech birini tushuntirmaganmiz. Ba'zi odamlar, agar biz bu haqda tasavvurga ega bo'lmasak, biz nima haqida gapirayotganimizni tushuna olmaymiz deb o'ylashadi; lekin bu noto'g'ri yoki hech bo'lmaganda noaniq, chunki fikrlashimiz ko'r yoki ramziy bo'lsa va g'oyalarni o'z ichiga olmasa ham, biz qandaydir tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin.

XULOSA

Agar biz bu ko'r-ko'rona fikrlash bilan kifoyalansak va tushunchalarni hal qilish uchun yetarlicha intilmasak, biz ko'rmaydigan qarama-qarshilikni o'z ichiga olgan fikrga ega bo'lishimiz mumkin, chunki u juda murakkab tushunchaga ko'milgan. Bir

³De Rosa, R., 2004, "Locke's Essay, Book I: The Question-Begging Status of the Anti-Nativist Arguments", *Philosophy and Phenomenological Research*, 69: 37–64.

vaqtlar meni bu fikrni aniqroq ko'rib chiqishga Dekart tiriltirgan Xudoning mavjudligi haqidagi eski dalil sabab bo'lgan edi. Argument quyidagicha bo'ladi:

Biror narsaning g'oyasi yoki ta'rifidan kelib chiqadigan narsa narsaning predikatsiyasi bo'lishi mumkin. Ta'rifga ko'ra, Xudo eng mukammal zot yoki o'ylash mumkin bo'lgan buyuk zotdir. Endi eng komil borliq g'oyasi barcha komillik g'oyalarini o'z ichiga oladi va bu komilliklar orasida borliq ham bor. Demak, borliq xudo g'oyasidan kelib chiqadi. Demak, mavjudlik Xudoga xosdir, ya'ni Xudo mavjud, deyish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Adams, R., 1975, "Where Do Our Ideas Come From? Descartes vs Locke", reprinted in Stich S. (ed.) *Innate Ideas*, Berkeley, CA: California University Press.
2. Casullo, A. (ed.), 2012, *Essays on A priori Knowledge and Justification*, New York: Oxford University Press.
3. De Rosa, R., 2004, "Locke's Essay, Book I: The Question-Begging Status of the Anti-Nativist Arguments", *Philosophy and Phenomenological Research*, 69: 37–64.
4. Huemer, M., 2001, *Skepticism and the Veil of Perception*, Lanham, Maryland: Rowman and Littlefield.
5. Nadler, S., 2006, "The Doctrine of Ideas", in S. Gaukroger (ed.), *The Blackwell Guide to Descartes' Meditations*, Oxford: Blackwell Publishing.

ASTRONOMIYA SOHASIGA OID MATNLARNI INGLIZ TILIDAN O‘ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH MUAMMOLARI

Bo‘ronova Shahlo Alisher qizi

Termiz davlat universiteti Tarjima nazariyasi va amaliyoti
(ingliz tili) yo‘nalishi talabasi

Ilmiy rahbar : Umarova Zebo Hafizovna

missshahlo04@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola astronomiyaga oid matnlarni ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda duch keladigan qiyinchiliklarni o‘rganadi. Tadqiqot lingvistik nomutanosibliklarni, terminologik nomuvofiqliklarni va to‘g‘ri tarjima qilishga to‘sqinlik qilishi mumkin bo‘lgan manbalarni o‘rganadi. Bundan tashqari, u turli yozuv tizimlari, sintaktik tuzilmalar va idiomatik iboralarining tarjima jarayoniga ta‘sirini o‘rganadi. Ushbu muammolarni hal qilish orqali maqola astronomik matnlar tarjimasining sifati va ishonchliligini oshirishga, shu bilan madaniyatlararo mulohazot va astronomiya sohasidagi bilimlarni tarqatishni osonlashtirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: tarjima, astronomiya, lingvistik nomutanosibliklar, terminologik nomuvofiqliklar, sintaktik tuzilmalar va idiomatik iboralar.

PROBLEMS OF TRANSLATING TEXTS ON THE FIELD OF ASTRONOMY FROM ENGLISH TO UZBEK

ABSTRACT

This article explores the challenges encountered when translating texts related to astronomy from Uzbek to English. The study investigates linguistic disparities, terminological inconsistencies, and cultural references that may impede accurate translation. Additionally, it examines the impact of different writing systems, syntactic structures, and idiomatic expressions on the translation process. By addressing these challenges, the article aims to enhance the quality and reliability of astronomical translations, thereby facilitating cross-cultural communication and knowledge dissemination in the field of astronomy.

Keywords: translation, astronomy, linguistic inconsistencies, terminological inconsistencies, syntactic structures and idiomatic expressions.

KIRISH

Astronomiya - bu yulduzlar, sayyoralar, galaktikalar va koinot kabi samoviy jismlarni ilmiy o‘rganadigan fan. U teleskoplar va boshqa asboblardan yordamida ushbu

ob'ektlarni o'rganishni o'z ichiga olgan kuzatuv astronomiyasini va hodisalarni tushunish uchun matematik modellardan foydalanadigan nazariy astronomiyani o'z ichiga oladi. Astrofizika fizika tamoyillarini samoviy jismlarga tatbiq etadi, kosmologiya esa koinotning kelib chiqishi va evolyutsiyasini o'rganadi. Sayyorashunoslik bizning quyosh tizimimizdagi va undan tashqaridagi sayyoralar, oylar va boshqa jismlarga e'tibor qaratadi. Umuman olganda, astronomiya koinotning tabiati, tuzilishi va evolyutsiyasini tushunishga intiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Astronomiya adabiyoti asrlar davomida insoniyatning koinotni tushunishga intilishi haqida tushuncha beradi. Ptolemeyning "Almagest" va Kopernik kabi qadimiy matnlar zamonaviy astronomiyaga asos solgan. Vaqt o'tishi bilan Galiley, Kepler va Nyuton kabi fizik va astronomlar bizning samo haqidagi tushunchamizni kengayishiga yordam berdi.

Zamonaviy adabiyotda turli mavzular paydo bo'ladi. Karl Saganning "Kosmos" va Stiven Xokingning "Vaqtning qisqacha tarixi" kabi mashhur ilmiy kitoblar murakkab astronomik tushunchalarni tushuntirishlari bilan o'quvchilarni hayratga soladi. "The Astrophysical Journal" va "Nature Astronomy" kabi akademik jurnallar ekzosayyoralaridan tortib kosmologiyagacha bo'lgan mavzularda ilg'or tadqiqotlarni nashr etadi.

Astronomiya tadqiqotida samoviy hodisalarni o'rganish uchun turli metodologiyalar qo'llaniladi:

Kuzatuv astronomiyasi: Astronomlar osmon jismlarini kuzatish uchun yerga asoslangan teleskoplar, kosmik observatoriyalar va elektromagnit spektrdagi asboblardan foydalanadilar. Spektroskopiya, fotometriya va tasvirlash kabi usullar tahlil uchun ma'lumotlarni taqdim etadi.

Nazariy modellashtirish: Nazariy astronomlar murakkab astrofizik jarayonlarni tushunish uchun matematik modellar va simulyatsiyalarni ishlab chiqadilar. Ushbu modellar yulduz shakllanishi, galaktika evolyutsiyasi va qora tuynuklarning harakati kabi hodisalarni bashorat qiladi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish: Astronomiyada katta ma'lumotlar paydo bo'lishi bilan, keng ma'lumotlar to'plamini tahlil qilish uchun murakkab statistik va hisoblash texnikasi zarur. Mashinani o'rganish algoritmlari ma'lumotlardagi naqshlarni aniqlashga va samoviy jismlar va hodisalar haqida bashorat qilishga yordam beradi.

Fanlararo yondashuvlar: Astronomiya ko'pincha boshqa ilmiy fanlar bilan kesishadi. Astrofiziklar fiziklar, kimyogarlar, geologlar va biologlar bilan astrobiologiya, sayyora geologiyasi va qorong'u materiyaning tabiati kabi mavzularni o'rganish uchun hamkorlik qiladilar.

Kosmik missiyalar: Robotik zondlar va kosmik kemalar quyosh tizimining uzoq qismlaridan va undan tashqaridagi ma'lumotlarni to'playdi. Hubble kosmik teleskopi, Kepler kosmik teleskopi va Marsga oid missiyalar koinot haqidagi tushunchamizda keskin burilish yasadi.

Ushbu metodologiyalarni birlashtirib, astronomlar koinot haqidagi tushunchamizni chuqurlashtiradi, uning sirlarini ochadi va inson bilimi chegaralarini kengaytiradi.

MUHOKAMA

Maqolaning ushbu qismida astronomiyaga oid bo'lgan matnlarni ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida uchraydigan muammolarning tahlilini quyidagi gapda ko'rib chiqamiz:

Ingliz tilida: *Aquila is a constellation visible in the northern hemisphere during late summer months and into early autumn. Aquila's brightest star is Altair, but it also contains notable stars such as Tarazed, Alshain and the Cepheid.*

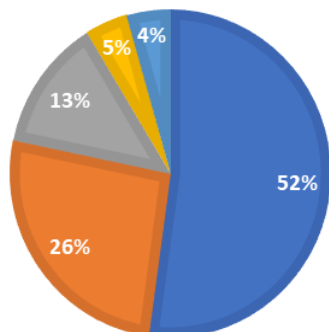
Bizning tarjima: *Burgut - shimoliy yarimsharda yoz oylarining oxiri va kuzning boshigacha ko'rinadigan yulduz turkumi. "Altair" burgut turkumidagi eng yorqin yulduz, shuningdek u Tarazed, Alshain va Sefeid kabi mashur yulduzlarni o'z ichiga oladi.*

Yuqorida berilgan kichik matnda "Aquila" yani "Burgut" yulduz turkumi haqida ma'lumot berilgan. Aquila so'zining aynan keltirilgan o'zbek tilida tarjimasi mavjud emas. Ammo burgut deb tarjima qilinish sababi uning ma'nosiga borib tarqaladi. Ya'ni Aquila so'zining ma'nosi bu burgutdir. Shuningdek, ushbu gaplarda transliteratsiya va transkripsiya usullari ishlatilgan. Misol uchun, "Altair", Tarazed, Alshain yulduz nomlari o'zgartirilmasdan o'zbek tiliga tarjima qilingan va transliteratsiya usulidan foydalanilgan. Ammo, Sefeid yulduzi nomini tarjima qilish jarayonida harflariga o'zgartirish kiritilgan ya'ni ingliz tilidagi "C" "PH" harflari o'zbek tilida "S" va "F" harfiga o'zgartirilgan va buning natijasida transkripsiya usulidan foydalanilgan. Ushbu matnda ishlatilgan "constellation" so'zi ingliz tilida bitta so'zdan iborat, ammo, o'zbek tilida so'z birikmasiga aylangan ya'ni "yulduzlar turkumi" deb tarjima qilingan va sintaktik transformatsiya sodir bo'lgan. Ikkinchi gapda "but" inkor bog'lovchisi so'z tushurish usuldan foydalanib tushirib qoldirildi natijada lexisik transformatsiya hodisasi sodir bo'ldi.

Maqolaning ushbu qismida berilgan gaplarning tahlilidagi natijasini ko'rishimiz quyidagi diagrammalar orqali:

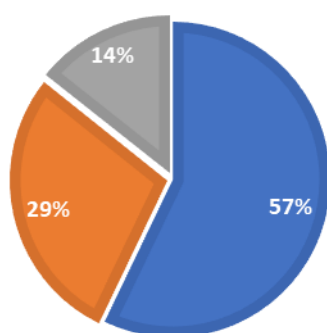
MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF THE GIVEN SENTENCE (IN ENGLISH LANGUAGE)

■ noun ■ adjective ■ article ■ conjunction ■ preposition

NAMUNADA BERILGAN GAPNING MORFOLOGIK TAHLILI(O'ZBEK TILIDA)

■ ot ■ sifat ■ bog'lovchi

Yuqoridagi diagrammadan shu ma'lumki namunada berilgan gap morfoligik tahlil qilinib so'z turkumlariga ajratilgan va ular ichida ot turkumi eng katta qismni tashkil qiladi shuningdek eng kam qismini esa bog'lovchilar tashkil qiladi

NATIJA

Natija qismida tahlil qilingan gaplarning qaysi gramatik tahlil asosida ko'rib chiqilgani bayon etiladi. Misol uchun, biz tahlil jarayonida quyidagi transformatsiya hodisalari sodir bo'ldi:

So'z turkumlari ikki til o'rtasida solishtirilib morfoligik transformatsiyaga uchradi. Leksikologik transformatsiya hodisasiga kiruvchi so'z tushirib qoldirish usulidan foydalanildi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, astronomiya sohasidagi matnlarni ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish diqqat bilan ko'rib chiqish va tajriba talab qiladigan jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Murakkabliklar ikki til o'rtasidagi lingvistik kichik

farqlar, terminologik nomuvofiqlik, madaniy tafovut va yozuv tizimidagi farqlardan kelib chiqadi. "Yulduz" yoki "sayyora" kabi noaniq atamalar, sintaktik tuzilmalarning o'zgarishi va madaniy yodgorliklarni saqlashdagi qiyinchiliklar kabi misollar to'g'ri tarjimalarga erishishning murakkabligini ta'kidlaydi. Ushbu muammolarni hal qilish tilshunolar, astronomlar va madaniyat mutaxassislarining til va madaniy yaxlitlikni saqlagan holda ilmiy tushunchalarning ishonchli ifodalanishini ta'minlash uchun hamkorlik qilishni talab qiladi. Tarjimonlar ushbu to'siqlarni tan olish va ularni yengib o'tish orqali astronomik bilimlarning o'zbek tilida so'zlashuvchi hamjamiyat ichida ochiqligi va tarqalishini osonlashtirishi, ilmiy munozara va madaniyatlararo tushunishni boyitishiga hissa qo'shishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. <https://www.skyatnightmagazine.com/advice/constellation-aquila>
2. <https://www.skyatnightmagazine.com/space-science/facts-about-astronomy-space>
3. https://elearn.daffodilvarsity.edu.bd/pluginfile.php/1648924/mod_resource/content/1/Translation-Susan%20Bassnett-3rd%20ed.pdf

GLOBALLASHUV DAVRIDA INTERNET XAVFI

Madaminova Mubinaxon Nazim qizi,

Toshkent davlat transport universiteti

Aviatsiya muhandisligi fakulteti 1-bosqich talabasi.

ANNOTATSIYA

Globallashuv davrida internet inson hayotining ajralmas qismiga aylanib, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy munosabatlarning transformatsiyasiga sabab bo'ldi. Shu bilan birga, internetning jadal rivojlanishi kiberjinoyatchilik, shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligini buzish, dezinformatsiya tarqalishi va psixologik manipulyatsiya kabi xavflarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu maqolada globallashuv davrida internet xavfsizligiga tahdid soluvchi omillar tahlil qilinib, ularning global miqyosdagi oqibatlarini hamda oldini olish strategiyalari yoritiladi. Turli ilmiy manbalar, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari va amaliy tadqiqotlar asosida internet xavfsizligi muammolarining jamiyatga ta'siri keng qamrovli tarzda o'rganiladi. Shuningdek, axborot texnologiyalarining taraqqiyoti bilan bog'liq holda xavfsizlikni ta'minlash yo'llari ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: globallashuv, internet xavfsizligi, kiberjinoyatchilik, feyk yangiliklar, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, psixologik ta'sir, axborot texnologiyalari, raqamli makon, ijtimoiy tarmoqlar, kiberxavfsizlik, ma'lumotlar maxfiyligi, manipulyatsiya.

ABSTRACT

In the era of globalization, the Internet has become an integral part of human life, causing a transformation of economic, social and cultural relations. At the same time, the rapid development of the Internet creates risks such as cybercrime, violation of the confidentiality of personal data, the spread of disinformation and psychological manipulation. This article analyzes the factors that threaten Internet security in the era of globalization, highlights their global consequences and prevention strategies. Based on various scientific sources, reports of international organizations and practical studies, the impact of Internet security problems on society is comprehensively studied. Also, ways to ensure security in connection with the development of information technologies are scientifically and theoretically substantiated.

Keywords: globalization, Internet security, cybercrime, fake news, personal data protection, psychological impact, information technologies, digital space, social networks, cybersecurity, data privacy, manipulation.

KIRISH

Globallashuv jarayonida internet texnologiyalarining jadal rivojlanishi axborot almashinuvi, iqtisodiy munosabatlar va ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga tub o'zgarishlar olib keldi. 2023-yil holatiga ko'ra, dunyo aholisining 66 foizi internetdan faol foydalanayotgan bo'lib, bu raqam yil sayin ortib bormoqda. Internet iqtisodiy o'sishning muhim omiliga aylangan bo'lsada, uning salbiy jihatlari ham tobora keskin tus olmoqda. Kiberjinoyatchilikning ko'payishi, shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligi buzilishi, dezinformatsiya va psixologik manipulyatsiyalar bugungi raqamli jamiyatda jiddiy tahdidlar qatoriga kiradi.

Shu tariqa, internet va raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida shaxsiy ma'lumotlarning buzilishi, manipulyatsiya, feyk yangiliklar va kiberjinoyatchilik global muammolarga aylanmoqda. Quydagi misollar turli sohalarda yuzaga kelgan real tahdidlarni yoritadi.

So'nggi tadqiqotlarga ko'ra, 2022-yilda kiberjinoyatlar global iqtisodiyotga 8,4 trillion AQSh dollari miqdorida zarar yetkazgan, 2025-yilga kelib esa bu ko'rsatkich 10,5 trillion dollarga yetishi kutilmoqda. Bundan tashqari, 2020-yildan beri feyk yangiliklarning tarqalishi rekord darajada ortgan bo'lib, bu nafaqat jamoatchilik fikriga, balki davlat boshqaruv tizimlariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida 2010-2023 yilgacha bo'lgan global internet xavfi doir statistik ma'lumotlardan. Shuningdek, Facebook, Yahoo, Twitter kabi ijtimoiy tarmoqlaridagi shaxsiy ma'lumotlarning xavsizlik masalalari yoritilgan. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

2016-yilda AQSh prezidentlik saylovlari chog'ida Facebook orqali tarqalgan yolg'on axborot millionlab odamlarning saylov qarorlariga ta'sir ko'rsatgani aniqlangan. Bundan tashqari, shaxsiy ma'lumotlarning buzilishi ham keng tarqalgan muammoga aylangan. 2017-yilda AQShning eng yirik kredit axborot agentliklaridan biri Equifax serverlariga uyushtirilgan kiberhujum natijasida 147 milliondan ortiq mijozning shaxsiy ma'lumotlari, jumladan, ijtimoiy sug'urta raqamlari, kredit tarixlari va haydovchilik guvohnomalari raqamlari o'g'irlangan. Ushbu hujum kompaniyaning axborot xavfsizligi bo'yicha sust siyosati tufayli yuzaga kelgan va AQSh hukumati tomonidan keng ko'lamda tekshiruv o'tkazilgan. Equifax hodisasi kiberjinoyatchilik, shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligi, va kiberxavfsizlik siyosati muhimligini ko'rsatadi. Ushbu holatdan so'ng AQShda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha qoidalar kuchaytirildi.

2020-yilda SolarWinds kompaniyasining IT monitoring dasturiy ta'minotiga zararli kod kiritilib, AQSh hukumatining muhim agentliklari, yirik korporatsiyalar va IT kompaniyalari hujumga uchradi. Xakerlar bir necha oy davomida maxfiy davlat va tijorat ma'lumotlariga ruxsatsiz kirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Ushbu hujum raqamli makon va axborot texnologiyalarining himoyalalmagan tizimlari global xavfsizlikka qanday tahdid solishini ko'rsatdi. SolarWinds voqeasi kiberxavfsizlik strategiyalarini qayta ko'rib chiqish zaruratini tug'dirdi.

So'nggi yillarda deepfake texnologiyalari (sun'iy intellekt yordamida soxta videolar yaratish) ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalmoqda. 2019-yilda Facebook kompaniyasi tomonidan tarqatilgan bayonotga ko'ra, platformada soxta videolar soni sezilarli darajada oshgan, jumladan, siyosatchilar va mashhurlar nomidan noto'g'ri bayonotlar berilgan. Deepfake texnologiyalari psixologik ta'sir, manipulyatsiya, va feyk yangiliklar tarqalishiga sabab bo'ladi. Bu esa saylov natijalariga, jamoatchilik fikriga va hatto shaxsiy obro'ga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Dastlab 2013-yilda, keyin esa 2014-yilda sodir bo'lgan Yahoo! kiberhujumlari tarixdagi eng yirik ma'lumotlar buzilishlaridan biri hisoblanadi. 2017-yilda oshkor qilingan ma'lumotlarga ko'ra, bu hujum natijasida 3 milliarddan ortiq foydalanuvchining shaxsiy ma'lumotlari (e-mail loginlari, parollar, telefon raqamlari) o'g'irlangan. Ushbu hodisa ijtimoiy tarmoqlar va raqamli makon foydalanuvchilari qanday xavf ostida ekanini ko'rsatdi. Shuningdek, bu holat shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlik muammolarini jiddiy o'rganish zarurligini yana bir bor isbotladi.

2020-yilda bir guruh xakerlar Twitter platformasining ichki tizimlariga noqonuniy kirib, Barak Obama, Elon Musk, Jeff Bezos va Bill Gates kabi mashhur shaxslarning akkauntlarini egallab oldilar. Xakerlar ushbu akkauntlardan foydalanib, Bitcoin orqali firibgarlik sxemalarini targ'ib qildilar va minglab odamlarni aldashga muvaffaq bo'ldilar. Ushbu hodisa ijtimoiy tarmoqlarning kiberxavfsizligi, ma'lumotlar maxfiyligi, va psixologik manipulyatsiya masalalarini yoritdi. Twitter xavfsizlik tizimining zaifligi katta zarar yetkazdi va platformalar o'z xavfsizlik siyosatlarini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ldilar.

Yuqoridagi muammolarni hal qilish uchun quyidagi muhim chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim: Korxonalar va davlat tashkilotlari ma'lumotlarni shifrlash, ikki faktorli autentifikatsiya, va ilg'or xavfsizlik protokollaridan foydalanish orqali himoyani kuchaytirishi kerak. Ommaviy ravishda kiberxavfsizlik bo'yicha trening va ta'lim dasturlarini joriy qilish foydalanuvchilarning xabardorligini oshiradi. Internet kompaniyalari va ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini ishlatishda yanada shaffof siyosat yuritishi lozim. Yevropa Ittifoqining GDPR

qoidalariga o'xshash qonunlar butun dunyoda qabul qilinishi shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash darajasini oshiradi. Ijtimoiy tarmoqlar sun'iy intellekt asosida feyk yangiliklarni filtrlash tizimlarini takomillashtirishi lozim. Ommaviy axborot vositalari va ta'lim muassasalari media savodxonlik dasturlarini rivojlantirish, aholiga axborotni tahlil qilish ko'nikmalarini o'rgatish kerak.

Turli sohalarida inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirgan internet, hayotimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Biroq, bu imkoniyatlar bilan birga kiberjinoyatlar, shaxsiy ma'lumotlarning buzilishi, manipulyatsiya va psixologik ta'sir kabi xavf-xatarlar ham keskin oshdi. Internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish madaniyatini oshirish, kiberxavfsizlikni mustahkamlash va huquqiy chora-tadbirlarni takomillashtirish bugungi jamiyat oldida turgan asosiy vazifalardan biridir.

XULOSA

Hozirgi davrda texnologiyalar hayotimizni yengillashtirayotgani shubhasiz, lekin ularni to'g'ri boshqarmasak, ularning insoniyatga yetkazadigan zarari foydasidan ko'proq bo'lishi mumkin. Shu sababli, davlatlar, tashkilotlar va har bir fuqaro internet xavfsizligi, axborot madaniyati va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish borasida mas'uliyat bilan yondashishi shart. Faqat shu yo'l bilan biz raqamli dunyoning tahdidlariga qarshi tura olamiz va internetni haqiqatan ham xavfsiz, ishonchli hamda foydali vositaga aylantira olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Statista (2023). "Global Internet Usage Statistics." [Online]. Available at: www.statista.com
2. Europol (2023). "Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA)." [Online]. Available at: www.europol.europa.eu
3. Cybersecurity Ventures (2023). "2023 Cybercrime Report." [Online]. Available at: www.cybersecurityventures.com
4. MIT Technology Review (2021). "Fake News and Social Media Manipulation." [Online]. Available at: www.technologyreview.com
5. Пулатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАҲДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
6. Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). "Social Media and Fake News in the 2016 Election." *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), 211–236.

HAYOTNI YARATGAN ZANJIR

Qilichova Fayyoza

Termiz davlat pedagogika instituti tabiiy va aniq fanlar fakulteti

Biologiya yo'nalishi 102-guruh talabasi

fayyozaqilichova1120@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada DNKning qo'sh spiralli tuzilmasi kashf qilinishi jarayoni, uning asosiy komponentlari va strukturasining biologik ahamiyati yoritilgan. Muallif Jeyms Uotson, Frensis Krik, Rozalind Franklin hamda Ervin Chargaff kabi olimlarning DNK strukturasini tushunishdagi hissalarini qisqacha yoritadi. Shuningdek, DNKning kimyoviy tuzilishi, antiparallel iplar, asoslar juftligi va o'ng tomonlama spiral holati kabi muhim jihatlar ham sodda va tushunarli tarzda izohlanadi. Maqola molekulyar biologiya asoslarini tushunmoqchi bo'lgan o'quvchilar uchun foydali ma'lumot manbai hisoblanadi.

Kalit so'zlar: DNK, qo'sh spiral, Uotson va Krik, Rozalind Franklin, Chargaff qoidasi, nukleotid, antiparallel, asoslar juftligi, molekulyar biologiya, rentgen kristallografiyasi.

ABSTRACT

This article discusses the discovery of the double helix structure of DNA, its main components, and the biological significance of its structure. The author briefly discusses the contributions of scientists such as James Watson, Francis Crick, Rosalind Franklin, and Erwin Chargaff to the understanding of the structure of DNA. Also, important aspects such as the chemical structure of DNA, antiparallel strands, base pairing, and right-handed helix are explained in a simple and understandable way. The article is a useful source of information for students who want to understand the basics of molecular biology.

Keywords: DNA, double helix, Watson and Crick, Rosalind Franklin, Chargaff's rule, nucleotide, antiparallel, base pairing, molecular biology, X-ray crystallography.

KIRISH

Bugungi kunda DNK qo'sh spirali, ehtimol, barcha biologik molekulalar ichida eng ko'zga ko'rinarlisidir. Bundan ilhomlanib zinapoyalar, bezaklar, piyodalar ko'priklari (Singapurdagi kabi, quyida ko'rsatilgan) va boshqalar qurilmoqda.

Arxitektor va dizaynerlarning fikriga qo'shilmasdan iloj yo'q: qo'sh spiral juda chiroyli tuzilma, u DNKning funksiyasini o'ziga xos tarzda ifodalaydi. Ammo qo'sh

spiral har doim ham soʻz boyligimizning tarkibiy qismi boʻlmagan. 1950-yillargacha DNK strukturasi sirliqicha qolgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Ushbu maqolada biz Jeyms Uotson, Frensis Krik, Rozalind Franklin va boshqa tadqiqotchilar tomonidan DNK qoʻsh spiralining tuzilishi qanday aniqlanganini qisqacha koʻrib chiqamiz. Keyin qoʻsh spiralning xususiyatlariga toʻxtalamiz.

DNK tarkibiy qismlari.

DNK molekulasi ikki zanjirdan iborat boʻlib, ular spiral shaklida oʻralgan. Ushbu struktura «ikki spiral» yoki «ikkilamchi spiral» deb nomlanadi. Har bir zanjir nukleotidlardan tashkil topgan. Har bir nukleotid uch qismdan iborat: azotli asos (adenin (A), timin (T), guanin (G), sitoizin (C)), dezoksiriboz shaklidagi shakar va fosfat guruhi. Azotli asoslar oʻzaro quyidagicha juftlashadi: A — T va G — C. Bu juftlashish DNKning aniq nusxasini yaratishga imkon beradi [2].

DNKning asosiy funksiyasi – bu genetik axborotni saqlash va uni nasldan naslga uzatishdir. Bundan tashqari, DNK oqsillarni sintez qilish jarayonida ham muhim rol oʻynaydi. Har bir gen biror oqsil yoki RNK molekulasini kodlaydi. Genlar hujayraning faoliyatini boshqaradi va butun organizmning fenotipik xususiyatlarini belgilaydi.

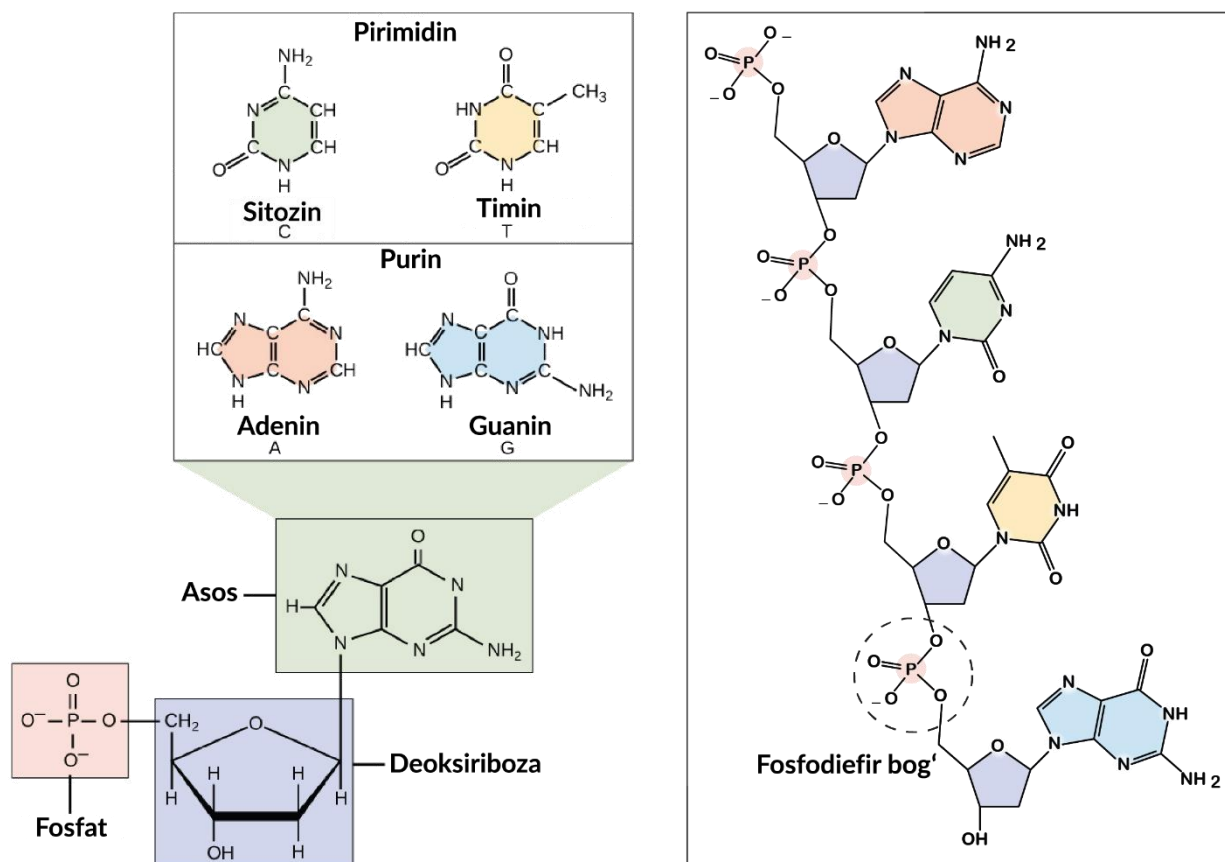
DNK replikatsiyasi – bu hujayra boʻlinishidan oldin DNK molekulasining aniq nusxasi hosil boʻladigan jarayon. Replikatsiya yarim-konservativ usulda amalga oshadi, yaʼni har bir yangi DNK molekulasi bir eski va bir yangi zanjirdan tashkil topadi. Jarayon DNK-polimeraza fermentlari yordamida olib boriladi. Bu fermentlar yangi nukleotidlarni komplementar asoslar asosida qoʻshib boradi [1].

Genetik kod DNKdagi nukleotidlar ketma-ketligida yashiringan. Ushbu kod orqali organizmda qanday oqsillar sintez qilinishi aniqlanadi. Uchta nukleotid birligi (kodon) bir aminokislota belgilaydi. DNK transkripsiyasi jarayonida RNK molekulasi hosil boʻladi, undan keyin esa tarjima (translyatsiya) jarayonida oqsil sintezi amalga oshadi.

DNKning tadqiq etilishi ilm-fan va amaliyotda muhim oʻrin tutadi. Genetik muhandislik, sud-tibbiyot ekspertizasi, naslchilik, molekulyar diagnostika va boshqa koʻplab sohalarda DNKdan keng foydalaniladi. DNK tahlili yordamida irsiy kasalliklarni aniqlash, davolash usullarini ishlab chiqish va shaxsni identifikatsiya qilish mumkin.

Biokimyogar Febus Leven va boshqalarning qilgan ishlari natijasida Uotson va Kriklarning davrigacha DNK **nukleotidlar** deb nomlangan birliklardan tashkil topgani maʼlum edi. Nukleotid uglevod (dezoksiriboza), fosfat guruhi va toʻrtta azot asosidan biri: adenin (A), timin (T), guanin (G) yoki sitoizin (S) dan tashkil topgan.

S va T asoslari bitta halqaga ega bo‘lib, **pirimidinlar** deyiladi, A va G esa ikkita halqadan iborat bo‘lib, **purinlar** deb ataladi [3].

Rasm: chap taraf, “Nuklein kislotalar: 1-rasm”, OpenStax College, Biology (CC BY 3.0). O‘ng taraf, “DNKning kimyoviy tuzilishi”, Madeleine Price Ball (CC0/jamiyat mulki).

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

DNK nukleotidlari bir nukleotidning dezoksiribozasi va undan keyingi nukleotidning fosfat guruhi o‘rtasida hosil bo‘lgan kovalent bog‘lar orqali bog‘langan zanjirlarda to‘planadi. Ushbu tartib DNK polimeridagi dezoksiriboza va fosfat guruhlarining o‘zgaruvchan zanjirini hosil qiladi va u **uglevod-fosfat asos** deyiladi.

Chargaff qoidasi.

DNK strukturasi bilan bog‘liq ma’lumotlardan biri avstraliyalik biokimyogar Ervin Chargaff tomonidan berildi. U har xil turlarning DNKsini tahlil qilib, ularning A, T, S va G asoslaridan iborat tarkibini aniqladi. U bir nechta asosiy kuzatishlarni o‘tkazdi:

A, T, S va G teng miqdorda aniqlanmadi (o‘sha vaqtda ayrim rimodellar taxmini edi).

Asoslar soni turlar orasida farq qilgan, lekin bir xil turdagi organizmlarda bir xil bo'lgan.

A ning soni doimo T nikiga teng, S esa doim G bilan bir xil miqdorda bo'ladi ($A=T$ va $G=S$).

Bu topilmalar **Chargaff qoidasi** deb nomlanib, Uotson va Krikning qo'sh spiralli DNK modeli uchun juda muhim ahamiyat kasb etdi [4].

Uotson, Krik va Rozalind Franklin

1950-yillarning boshlarida amerikalik biolog Jeyms Uotson va ingliz fizigi Frensis Krik o'zlarining taniqli DNK juft spiralining modelini yaratdi. Ular ushbu ilmiy "poyga"da marraga birinchi bo'lib yetib kelishgan. Linus Pauling (oqsil ikkilamchi tuzilishini kashf etgan) kabi boshqa olimlar ham to'g'ri modelni topishga harakat qilgan.

Laboratoriyada yangi tajribalar o'tkazish o'rniga Uotson va Krik asosan mavjud ma'lumotlarni to'plab, tahlil qildi, ularni yangi va yaqqol usullar vositasida o'zaro birlashtirdi. DNK tuzilishi haqidagi eng muhim xulosalarni fizik Moris Uilkins laboratoriyasida ishlaydigan kimyogar Rozalind Franklin berdi.

Franklin **rentgen kristallografiyasi** deb ataluvchi molekula strukturasini aniqlash texnikasi bo'yicha kuchli mutaxassis edi. DNKning kristallangan shakli orqali rentgen nurlari o'tkazilganda ayrim nurlar kristalldagi atomlar tomonidan qaytarildi va **diffraktsiya naqshini** hosil qildi, bu molekula tuzilishi haqida aniq ma'lumot beradi.

Franklinning kristallografiyasi Uotson va Krikka DNK tuzilishini aniqlashda muhim kalit bo'lib xizmat qildi. Bu Franklin va uning aspiranti tomonidan yaratilgan DNKning aniq va hayratlanarli rentgen diffraksion tasviridan iborat bo'lgan. (Yuqorida DNK tomonidan hosil qilingan diffraksion naqshning zamonaviy namunasi ko'rsatilgan [5].

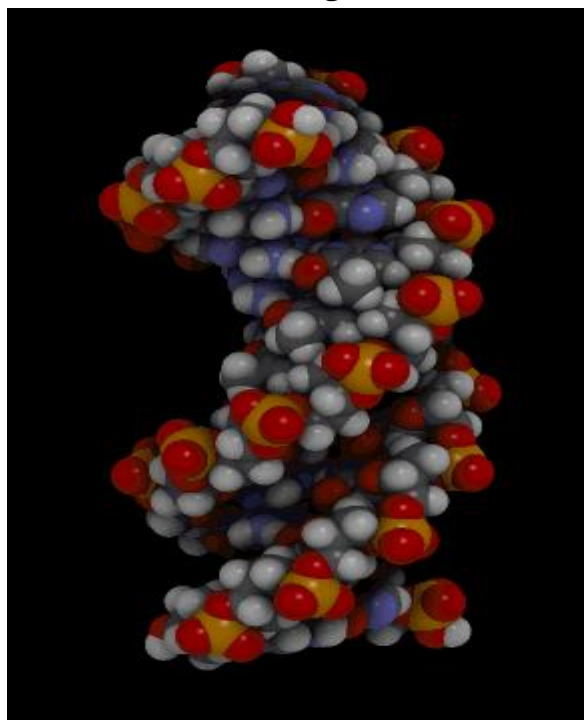
Uotson va Krik Franklinning ma'lumotlarini o'g'irlaganmidi?

Uotson va Krik bir qator olimlar (Franklin, Uilkins, Chargaff va boshqalar)dan olingan ma'lumotlarni birlashtirib, o'zlarining mashhur 3D DNK modelini yaratdi. 1962-yil Jeyms Uotson, Frensis Krik va Mauris Uilkinslar tibbiyot bo'yicha Nobel mukofotiga ega bo'ldi. Afsuski, bu paytgacha Franklin vafot etgan edi va mukofotni ololmadi.

Uotson va Krikning DNK modeli

Uotson va Krik modelida ko'rsatilgan DNK tuzilishi qo'sh spiralli, antiparallel va o'ng tomonlama edi. Uglevod-fosfat guruhi spiral tashqarisida, azot asoslari esa ichki qismida vodorod bog'lari orqali bog'lanib, DNK strukturasini ushlab turardi.

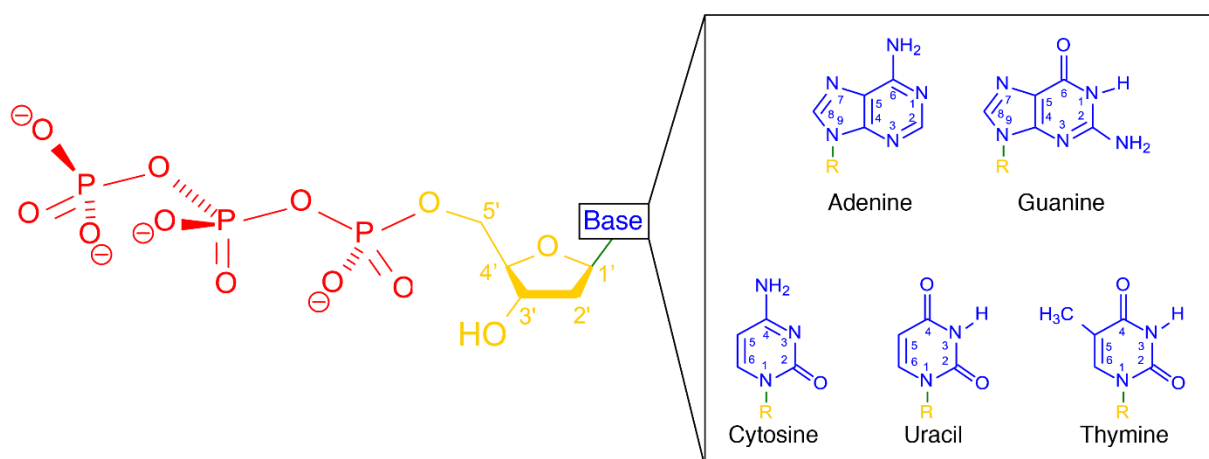
Quyidagi modelda zangori va qizil atomlar fosfat guruhlarini, havorang atomlar esa azot asoslarini tasvirlagan.

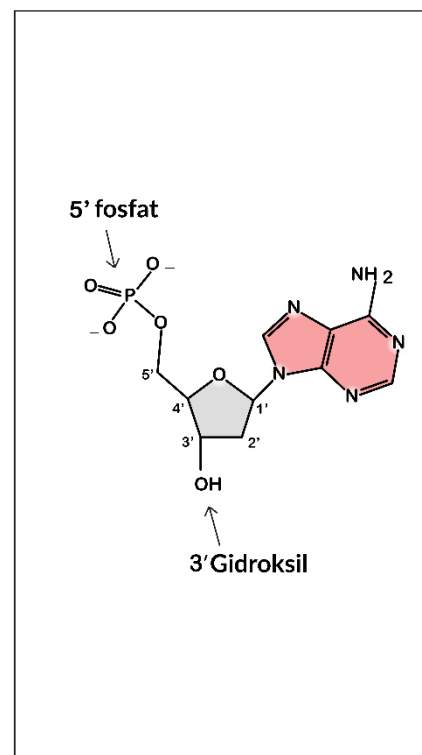
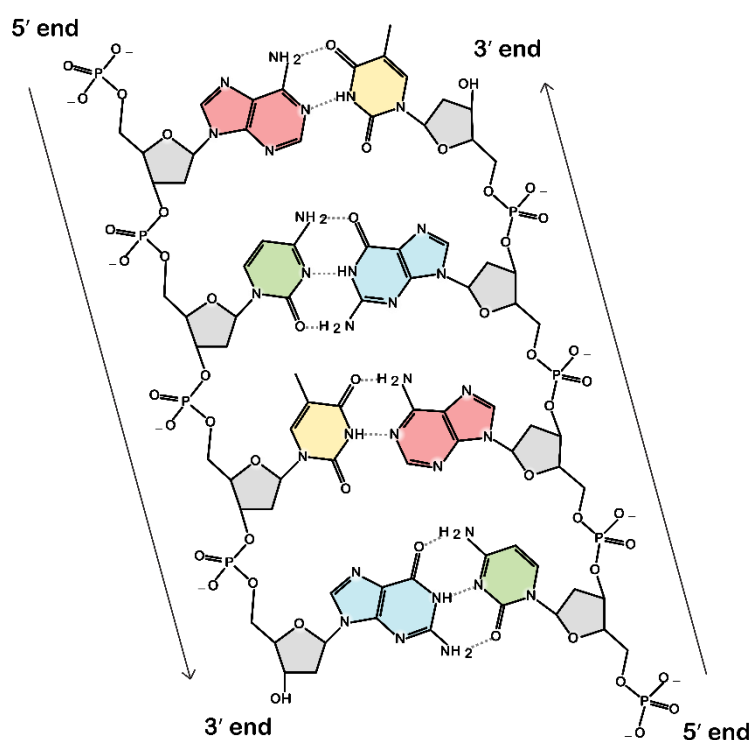

Rasm manbasi: “Bdnk kesmasi”, Jahobr, jamiyat mulki.

Antiparallel joylashuv.

Ikkita zanjirli DNK bu **antiparallel** molekula bo‘lib, u bir-biri bilan yonma-yon joylashgan, ammo qarama-qarshi yo‘nalishdagi ikkita ipdan iborat ekanini anglatadi. Ikki zanjirli DNK molekulasida bitta zanjirning 5’ uchi (fosfat uchi) uning sherigi 3’ (gidroksil uchi) bilan bog‘ hosil qiladi va aksincha [4].

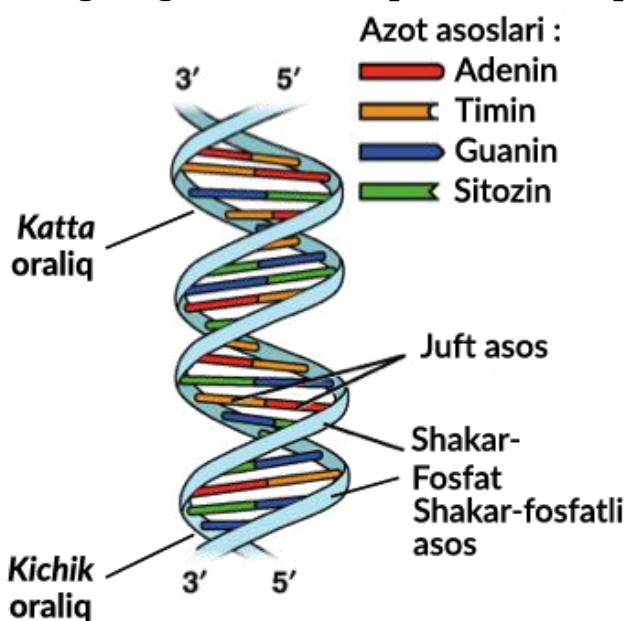

Rasm “DNKning kimyoviy tuzilishi”, Madeleine Price Ball (CC0/jamiat mulki).

O‘ng tomonlama spiral

Uotson va Krikning modelida DNKning ikkita zanjiri bir-birining atrofida **o‘ng tomonlama spiral** hosil qilib aylanadi. Spirallarda hosil bo‘lgan egilmalar fazoning qaysi tomoniga yo‘nalgani aniq ko‘rinib turadi.

DNKning o‘ng tomonlama spiral ekanini qanday ayta olamiz?

Rasm “DNK tuzilishi va ketma-ketligi: OpenStax College, Biology (CC BY 3.0).

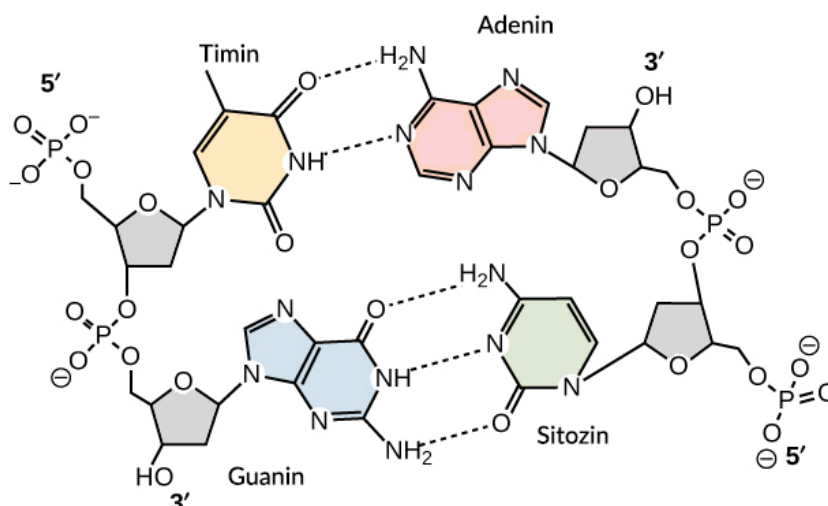
DNK spirallari har doim ham o'ng tomonlama bo'ladimi?

DNKning buralgan qo'sh spirali va asoslarning geometrik tuzilishi katta tirqish (**katta bo'shliq**) va tor tirqish (**kichik bo'shliq**) hosil qiladi. Bo'shliqlar DNK strukturasini ushlab turuvchi va uni boshqaruvchi oqsillarni bog'lashga xizmat qiladi.

Asoslar juftligi.

Uotson va Krikning modelida DNK qo'sh spiralining ikkita zanjiri qarama-qarshi zanjirdagi azotli asoslar orasidagi vodorod bog'lar orqali bog'langan. Har bir asos jufti tekis yotadi va DNK molekulasining zinapoyasida "zina" hosil qilib joylashadi.

Asos juftlari tasodifiy asoslar kombinatsiyasidan tashkil topgan emas. Agar bitta zanjirda A bo'lsa, qarama-qarshi tomonda T joylashadi. Shunga o'xshab, zanjirda G bo'lsa, juft sifatida ikkinchi zanjirda S bo'ladi. A-T va G-S juftlari **asos juftlar komplementarligi** deyiladi [3].

Rasm "DNK tuzilishi va ketma-ketligi: 3-rasm", OpenStax College, Biology (CC BY 3.0).

Asoslar juftliklarida A ning soni doim T soniga, S ning soni esa doim G soniga teng ekani Chargaff qoidasini tushunishga imkon beradi. Agar bitta zanjirda A bo'lsa, qarama-qarshi zanjirda albatta T bo'lishi kerak. Xuddi shu qoida S va G uchun ham umumiy. Katta o'lchamli purin doim kichik o'lchamli pirimidin bilan juftlashadi, shu tufayli spiralning o'lchami bir xil va u nanometrni tashkil qiladi.

Garchi Uotson va Krikning modelida asoslar o'rtasida ikkita vodorod bog'i mavjudligi taxmin qilingan bo'lsa-da, bugungi kunda G va S o'rtasida yana bitta qo'shimcha vodorod bog'i borligi ma'lum.

Qo'sh spiral ta'siri.

DNKning tuzilishi uning ko'plab vazifalarini, masalan, uning qanday nusxalanishi va hujayra undan oqsillarni hosil qilish uchun qanday foydalanishini tushunish uchun imkon beradi [4].

Kelgusi maqolalar va videolardan Uotson va Krikning modeli molekulyar biologiyada yangi kashfiyot davrini boshlab berganini bilib olamiz. Model va uning asosida yaratilgan boshqa kashfiyotlar bugungi kunda biologiya va tibbiyotdagi yutuqlarga asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

XULOSA

DNK – hayotning asosiy genetik materiali sifatida tirik organizmlar uchun zarur bo‘lgan barcha axborotni o‘zida mujassam etgan murakkab biomolekuladir. Uning tuzilishi va funksiyalari haqidagi chuqur bilimlar biologiya, genetika va tibbiyotning zamonaviy yo‘nalishlarini rivojlantirishda asos bo‘lib xizmat qilmoqda. DNK replikatsiyasi va genetik axborot uzatilishi mexanizmlarining aniqligi organizmlarning barqarorligini ta‘minlaydi. Bugungi kunda DNK tadqiqotlari orqali genetik kasalliklarning oldini olish, individual davolash rejalari tuzish, shaxsiy genomik tahlillar o‘tkazish va biotexnologik mahsulotlar yaratish mumkin. Shu bois DNK haqidagi bilimlar fanga va amaliy hayotga ulkan ta‘sir ko‘rsatmoqda va kelajakda bu sohada yana ko‘plab yutuqlarga erishilishi kutilmoqda.

Ushbu maqolada DNKning qo‘sh spiralli tuzilmasi, uning kashf etilish tarixi va bu jarayonda ishtirok etgan olimlarning hissasi yoritib berildi. DNKning kimyoviy tarkibi va strukturasining o‘rganilishi, xususan, Chargaff qoidalari va Rozalind Franklinning rentgen kristallografiyasi orqali olingan ma‘lumotlar asosida Jeyms Uotson va Frensis Krik tomonidan qo‘sh spiralli modelning yaratilgani muhim ilmiy yutuq sifatida taqdim etildi. DNKning antiparallel va komplementar asos juftliklariga ega bo‘lgan spiral tuzilmasi, uning genetik axborotni saqlash, nusxalanish va ifodalashdagi markaziy rolini tushunishga imkon berdi. Ushbu kashfiyot biologiya va tibbiyotda keyingi inqilobiy o‘zgarishlarga zamin yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ball M. P. DNK tuzilishi. Jamiyat mulki / CC0.
2. Chargaff E. Nuklein kislotalarning kimyoviy xususiyati va ularning fermentativ parchalanish mexanizmi. *Experientia* jurnali, 6. 1950. – B. 201–209.
3. Cho Vilyam. Qo‘sh spiral DNK ko‘prigi, Singapur. CC BY-SA 2.0 litsenziyasi asosida.
4. Franklin R., Gosling R. G. Natriy timonukleatning molekulyar konfiguratsiyasi. *Nature* jurnali, 171. 1953. – B. 740–741.
5. Leven F. A. Xamirturush nuklein kislotasining tuzilishi. *Biologik kimyo* jurnali. 1920.
6. Uotson J. D., Krik F. X. Dezoksiribonuklein kislotaning molekulyar tuzilishi: DNK uchun tuzilma. *Nature* jurnali, 171. 1953. – B.737–738.

RAQAMLI JAMIYATDA YOSHLAR TARBIYASI MASALALARI VA IJTIMOIY MUAMMOLAR

Teshayeva Gulchehra Murodovna

Buxoro davlat tibbiyot instituti assistenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yurtimizda olib borilayotgan raqamli transformatsiya jarayonlari, internet, axborot texnologiyalarining yoshlar ongiga ta'siri, ta'lim-tarbiya olishda jamiyatda yuzaga kelayotgan muammolar va yechimlar, axborotlashgan jamiyatdagi yoshlarning o'rni va moslashuvi masalalari yoritib berilgan. Virtual dunyo rivojlangan davlatlarda bizdan chorak asr ilgari shakllanib, o'zining salbiy jihatlarini ham namoyon qilib ulgurdi. Yosh avlodning bunday raqamli transformatsiya sharoitida o'qish va o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini tubdan o'zgartirib yubordi. Kibermakonning salbiy ta'siridan o'sib kelayotgan yosh avlod huquqlarini himoya qilish masalalari ko'tarildi.

Kalit so'zlar: Raqamli transformatsiya, axborotlashtirish, internet, raqamli vositalar, axborot texnologiyalari, Alpha avlodi, zumerlar, Y avlodi, millenniallar.

ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются процессы цифровой трансформации, происходящие в нашей стране, влияние интернета и информационных технологий на сознание молодежи, возникающие в обществе проблемы и их решения в сфере образования и воспитания, а также вопросы роли и адаптации молодежи в информационном обществе. Виртуальный мир в развитых странах сформировался на четверть века раньше нас и уже проявил свои негативные стороны. В таких условиях цифровой трансформации кардинально изменился интерес молодого поколения к учебе и познанию. Возникают вопросы защиты прав подрастающего поколения от негативного влияния киберпространства.

Ключевые слова: цифровая трансформация, информатизация, интернет, цифровые инструменты, информационные технологии, поколение Альфа, зумеры, поколение Y, миллениалы.

YOUTH EDUCATION ISSUES AND SOCIAL PROBLEMS IN THE DIGITAL SOCIETY

ABSTRACT

This article covers the digital transformation processes underway in our country, the impact of the Internet and information technologies on the minds of young people, the problems and solutions arising in society in education, the role and adaptation of young people in an information society. The virtual world was formed in developed countries a quarter of a century before us and has already shown its negative aspects. It has radically changed the interests of the younger generation in reading and learning in the conditions of such digital transformation. The issues of protecting the rights of the younger generation growing up from the negative impact of cyberspace are raised.

Keywords: Digital transformation, informatization, Internet, digital tools, information technologies, Alpha generation, Zoomers, Generation Y, millennials

KIRISH

Bungungi kunda mamlakatimizda jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan internet, virtual dunyo rivojlangan davlatlarda bizdan chorak asr ilgari shakllanib, o'zining salbiy jihatlarini ham namoyon qilib ulgurdi. Butunjahon Internet tarmog'ining jadal rivojlanishi yoshlarni o'rganishga yondashuvlarni qayta shakllantirdi. Kibermakonning salbiy ta'siridan o'sib kelayotgan yosh avlod huquqlarini himoya qilish masalalari ko'tarildi.

Asosiy qism. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (bundan keyin BMT), Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST), UNISEF Xalqaro bolalar fondi, Birlashgan Millatlar tashkilotining fan, ta'lim va madaniyat masalalari bo'yicha Tashkiloti (UNESCO) birinchilardan bo'lib yoshlarning raqamli texnologiyalar bilan o'zaro harakatlari masalalari bo'yicha tashvish bildirdi.

BMT yoshlarni «15 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan shaxslar» sifatida belgilaydi. BMT «Yoshlar – 2030» Yoshlar strategiyasida tashkilotning hozirgi Bosh kotibi Antoniu Gutterish «Yoshlar – juda qimmatli va o'ta muhim resurs. Ko'pincha ular boshqa odamlar tomonidan qilingan zo'ravonlikdan aziyat chekadilar va iqlim o'zgarishi yoki to'g'ridan – to'g'ri qashshoqlik ta'siriga duch keladilar. Ular jamiyatni u yoki bu shaklda rad etishi va inson huquqlarining global eroziyasi hamda adolatga real kirish imkoniyati yo'qligi yukini ko'tarish bilan to'qnashmoqdalar...» deb takidlagan edi.

«Har yili 67 ming nafar yoshlar o'z joniga qasd qiladi... Yoshlar ko'p mushkulotlar va aql bovar qilmaydigan qiyinchiliklarga duch kelishadi, ammo ular

zarur bilimga ega va zamonaviy muammolarni hal qilishda muhim rol o'ynaydigan g'oyalarga to'la», – degan BMT rahbari. ...».

Birlashgan Millatlar Tashkiloti «Iqtisodiy va ijtimoiy masalalar departamentining Yoshlar bo'yicha maxsus dasturi (YoBMD) quyidagi maqsadni oldiga qo'ygan:

- dunyodagi yoshlarning ahvolidan xabardorlikni oshirish;
- ularning huquqlarini himoya qilish;
- tinchlik va taraqqiyot uchun qarorlar qabul qilishda yoshlar ishtirokini kengaytirish».

Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti «Yoshlar va salomatlik uchun xavflar» nomli hisobotida, butun dunyo bo'ylab yoshlar soni keskin ko'paya boshlagani va dunyoni qamrab olgan xalqaro globallashuv sharoitida yangi kommunikatsiya texnologiyalari va ijtimoiy muloqot uchun ulardan foydalanish oqibatlari yosh avlod hayotini tubdan o'zgartirganini qayd etadi.

Hujjatda virtual makonning rivojlanishi sog'liqni saqlash sohasida yangi muammolarni keltirib chiqarishi ta'kidlanadi. «Birinchi navbatda, bu – virtual kommunikatsiyalardan doimiy foydalanish oqibatida yoshlarning ijtimoiy yakkalab qo'yilishidir».

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti (UNESCO) ta'lim, fan va madaniyat sohalarida xalqaro hamkorlik orqali tinchlikni mustahkamlashga intiladi. 2007 yilda UNESCO tashabbusi bilan yangi «media va axborot savodxonligi» (MAS) atamasi kiritildi. UNESCO strategiyasi axborot savodxonligi va mediasavodxonlikni zamonaviy raqamli muhitda yashash va ishlash uchun zarur bo'lgan kompetensiyalarning (bilim, ko'nikma va munosabat) jamlangan majmui sifatida birlashtiradi. UNESCO dasturlari Bosh Assambleya tomonidan 2015 yilda qabul qilingan, 2030 yilga qadar kun tartibida belgilab berilgan barqaror taraqqiyot sohasidagi maqsadlarga erishishga yordam beradi.

UNISEFning Insoniyat taraqqiyoti asosini butun dunyo bo'yicha bolalar huquqlarini ta'minlash va ularga g'amxo'rlik qilish tashkil etadi. BMTning 1989 yili qabul qilingan «Bola huquqlari» to'g'risidagi konvensiyasi bolaning yashash, farovon turmush sharoiti, ta'lim olish, ism-sharifi, fuqaroligi, o'ziga xosligini saqlash, alohida yashovchi ota-onalar bilan muloqot qilish, o'z nuqtai nazari va fikrlarini erkin ifoda etish huquqlarini tartibga soladi».

Keyinchalik JSST «Bolalarning o'smirlik davridagi huquqlarini amalga oshirish bo'yicha Umumiy fikrlarni» qabul qiladi va unda imkoniyatlar, qobiliyatlar, intilishlar, energiya va ijodkorlik kuchayib boradigan o'smirlik davridagi bolalar

huquqlarini amalga oshirishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlar bo'yicha tavsiyalar beriladi.

XXI asr texnologiyalar (raqamli) rivojlanishi davri sifatida nom olganini hisobga olgan holda «Raqqamli dunyoda bolalarning ahvoli» ma'ruzasida raqqamli texnologiyalar qanday qilib bolalar hayoti va ularning hayotiy imkoniyatlarini o'zgartirib yuborgani ko'rib chiqiladi. Hujjat kibermakonning ijobiy va salbiy tomonlarini batafsil yoritib beradi.

UNISEFning ijrochi direktori Entoni Leyk tadqiqotlar yakunlari bo'yicha qayd etganidek, «Bugun raqqamli dunyo jamiyat oldiga ikki tomonlama vazifani qo'yadi: qanday qilib Internetdan har bir bolaga yetkazilayotgan zararni kamaytirish va ayni vaqtda olinadigan foydani maksimal darajada oshirish mumkin».

Tadqiqotchilar U.Shtraus va N.Xouvning «Tarmoqdagi avlod» nazariyasi asarida «Ko'k kit», «Yugur yoki o'l!», «Kechasi gazni yoq, farishtaga aylanasan»... Shuningdek, maktabda o'quvchi qizlarning shafqatsiz mushtlashishlari, o'qituvchilarga qarshi qatag'on, barchasi ijtimoiy tarmoqlarda e'lon qilindi: ekstremal ermaklar kompyuter ekranlari va telefonlardan o'smirlar hayotiga kirib keldi.

Yaqinda telegramda «Hamster Kombat» nomli o'yin ommalashib ketdi, unda hamsterni bosish uchun tangalar va'da qilinadi, go'yoki ularni haqiqiy kriptovalyutaga almashtirilishi mumkin emish. Va endi, qisqa vaqt ichida, o'n millionlab foydalanuvchilar kemiruvchini birjaning bosh direktoriga aylantirish va boyib ketish istagida o'zlarini unutib unga «teqishmoqda».

Shu bilan birga, ismi sir saqlanishini istagan o'yin ishlab chiqaruvchilari bu yerda hech qanday muddat belgilamagani va o'yin ichidagi pulni loyihadan olib qo'yishning iloji yo'qligi parda ortida qoldi.

Ushbu raqqamli kiberloyihalarning barchasi bitta maqsad o'sib kelayotgan, biz Z – avlodi deb ataydigan yoshlar auditoriyasi uchun mo'ljallangan. Bugungi kunda ushbu ijtimoiy yosh guruhini qanday qilib va qaysi jihatlardan kelib chiqib aniq belgilash kerak? Unga nima uchun bunday nom tanlangan – nima uchun Z – avlodi?

Bu o'rinda Nil Xouv va Uilyam Shtraus tomonidan 1991 yilda «Avlodlar: Amerika kelajagi tarixi 1584 yildan 2060 yilgacha» kitobida bayon etilgan avlodlar nazariyasi deb ataluvchi nuqtai nazardan ko'rib chiqishni klassik yondashuv deb hisoblash maqsadga muvofiq.

Amerikalik ijtimoiy soha olimlari o'z nazariyalarida «avlod» tushunchasining ta'rifini va global texnologik, siyosiy, iqtisodiy va tarixiy omillar ta'sirida shakllangan umumiy qadriyatlar, odatlar va jamoaviy tajribani ajratish uchun asos qilib olgan holda o'zlarining tasniflarini taklif qilishdi.

Shu munosabat bilan biz U.Shtraus va N.Xouv nazariyasini yosh o'zbekistonliklar avlodini tahlil qilishda, bundan tashqari, qo'shimcha ravishda ularning o'ziga xos xususiyatlarini alohida ko'rsatgan holda qo'llashga harakat qilmoqdamiz.

Avlodlar nazariyasi – generational theory:

Avlodning nomlanishi, tug'ilgan yili (matnda – t.y.)	Hozirgi vaqtdagi yoshi	Tarixning muhim voqealari ta'sir etuvchi omil sifatida	O'ziga xosligi
1. The Silent Generation Sukut saqlovchi avlod: 1920 yillar o'rtalaridan to 1940 yillargacha.	85–105 yosh	Ikkinchi jahon urushi, Buyuk depressiya, fuqarolik huquqlari uchun kurash, yadroviy bomba yaratilishi, sovuq urush boshlanishi	Ijtimoiy muloqot boshqa avlodlarga nisbatan birmuncha kamroq faol, tejamkor va oqilona bo'lib qoldi.
2. Baby Boomers. Urushdan keyingi avlod: 1946–1964 y.	61–79 yosh	Kosmosning o'zlashtirilishi, sovet davri, televideniesining jadal rivojlanishi.	Iste'molchi dunyosi ideallari, an'anaviy oilaviy qadriyatlar va hayot davomida bir joyda ishlash bilan bog'liq.
3. X avlodi. 1965 – 1980-y.	45–60 yosh	Qayta qurish, 1990-yillar, iqtisodiyotdagi girdobli harakatlar.	Mustaqillik, hokimiyatga nisbatan shubha bilan qarash, yuqori texnologiyalarga qiziqish. Yuqori ijtimoiy ko'nikmalar murosaga kelish qobiliyatiga hissa qo'shadi.
4. Y avlodi, milleniallar. 1980 – 1990-y.	35–45 yosh	Modemning ixtiro qilinishi, xalqaro moliyaviy inqiroz, uy-joylar narxining keskin oshishi	Texnologiyalarga qiziqishadi, moslashuvchan turmush ritmiga ega. Birinchi raqamli avlod.
5. Z avlodi, zumerlar. 1990-yillar o'rtalari – 2010 yillar	15–35 yosh	Ayfon, interfeyslar va dashbordlarning ixtiro qilinishi.	Raqamli savodxonlik, global fikrlash, ijtimoiy mediadan

boshida tugʻilganlar.		Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn isteʼmolchilik servislarning gʻurillab rivojlanishi. Shering iqtisodiyoti oʻsishi, pandemiya.	faol foydalanish va past ijtimoiylik bilan bogʻliq
6. Alpha avlodi, 2010 – yil va undan keyin tugʻilganlar.	0–15 yosh	Kovidli yalpi onlayn	Eng erta bolalikdan texnologiyalarga mislsiz imkoniyat

Keyinroq – avlodlar nazariyasini davom ettirib ICT texnologiyalaridan foydalanish bilan bogʻliq boʻlgan yoshlarni belgilash uchun yana bir konsepsiya – tarmoq avlodi yoki NET- Generation, yoki N-Generation kiritildi.

Shunisi eʼtiborga loyiqki, ushbu tadqiqot birinchi marta Internetdan foydalangan holda dunyoning koʻplab davlatlaridan yuzlab respondentlarning ulanishi bilan oʻtkazildi. Ular oʻzlarining Internet-forumlarida va maxsus platformalarida koʻplab tezislarni muhokama qilishdi va ilgari ilmiy adabiyotlarda tasvirlanmagan N-Generatsiylarning bir qator maxsus xususiyatlarini aniqlashga muvaffaq boʻlishdi. Birinchidan, ular raqamli mediadan shunchalik koʻp foydalanadilarki, bu ularning «tabiiy ijtimoiy landshafti»ga aylandi va undan foydalanish nafas olishga oʻxshaydi. Ikkinchidan, texnologik qobiliyatli ijodiy shaxslar, ular mustaqil ravishda oʻzlarining veb-mahsulotlarini yaratishga qodir. Uchinchidan, qabul qilish tezligi va katta hajmdagi maʼlumotlarga oʻrganib qolgan zumerlar har qanday yolgʻonni osongina aniqlashlari va suhbatdoshidan halollik hamda xushmuomalalik kutishlari mumkin. Ular, shuningdek, senzura toqat qilmaydilar, «Tagdor gaplar»dan xursand boʻlishadi hamda hamkorlik va yangi innovatsiyalarga doimo ochiq.

Irqiylar va diniy farqlarga qaramay, barcha mamlakatlarning «N-Gen» madaniyatiga oʻxshash boʻlishi muhim, chunki u bir xil sharoitlar taʼsirida shakllangan. Bunga atrof-muhitning ifloslanishi, jahon iqtisodiyoti rivojlanishidagi noaniqlik, oʻsmirlarning oʻz joniga qasd qilish toʻlqini, ota-onalar nazoratining yetishmasligi va jiddiy epidemiyalar xavfi kiradi. Bu muammolardan va qoʻrquvdan xalos boʻlish uchun «N-Gen», zumerlar koʻpincha filmlar, musiqa va brendlarning faol isteʼmolchisiga aylanadi.

Keyinchalik, «tarmoq avlodi»ni belgilashga «raqamli aborijenlar», (yaʼni, mahalliy aholi) – Digital Natives taʼrifini qoʻshib qoʻyishadi.

Gʻayrioddiy metafora raqamli dunyoda va ICT-texnologiyalari rivojlanayotgan davrda tugʻilib oʻsganlar bilan innovatsiyalarga doimo begona boʻlib qoladigan va shuning uchun «raqamli muhojir» boʻlganlar oʻrtasidagi farqlarni taʼkidlaydi. Agar mahalliy aholi, yaʼni yosh avlod raqamlar tilini tom maʼnoda ona suti bilan

singdirgan bo'lsa, uning tashuvchisi bo'lgan «muhojirlar», hatto yangilikni o'rganish va o'zlashtirishga ishtiyoqmand bo'lsalar-da, hamisha u haqida ko'proq yoki kamroq urg'u bilan gapiradilar. Biroq mahalliy aholining onlayn muhokama qilishdan charchamaydigan eng katta muammosi – bu ularning raqamli avlodini- bugungi kollej hamda universitet talabalarini tarbiyalash uchun mo'ljallanmagan va moslashtirilmagan, umuman olganda, orqada qolgan ta'lim tizimi. Ular nafaqat kiyim-kechaklarini, o'zlarining o'tmishdoshlari bo'lgan uslubni, jargonni, balki fikrlash tarzini, ma'lumotni qabul qilish va qayta ishlashni ham o'zgartirdilar:

Tarmoq avlodi – bu vizual ob'yektlarni idrok etish va video o'yinlarni yo'naltirish, texnologik bilimlar hajmini, ko'nikmalarini va ulardan foydalanish tezligini oshirishda o'tkir ongga ega bo'lgan haqiqiy global ko'p millatli va eng bag'rikeng avlod. Bularning barchasi «mahalliy»larga kerakli ma'lumotlarni tezda topish, ularni saralash, baholash va bilimga aylantirish imkonini beradi.

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, tafovutlar aksariyat o'qituvchilar taxmin qilganidan ancha ko'p va chuqurroqdir. Shu munosabat bilan, eng katta muammo «muhojir» o'qituvchilarning o'zlari, ularning raqamli davrdan oldingi eskirgan tili bo'lib qoldi, ular mahalliy aholiga o'zlarining maxsus tilini e'tiborsiz qoldirib o'rgatadilar.

XULOSA

Raqamlashtirish masalasi juda murakkab va uni yagona nuqtai nazardan ko'rish mumkin emas. Bu jarayonning afzalliklari va kamchiliklarini o'zaro muvozanatlashtirish muhimdir. Jamiyat sifatida, raqamlashtirishning ijobiy tomonlarini maksimal darajada oshirish va salbiy tomonlarini minimallashtirishga harakat qilishimiz kerak. Bu esa, yoshlarning tarbiyaviy masalalarini inobatga olgan holda ijobiy ta'sirini oshirish, xususan, ish o'rinlarini saqlab qolish, shaxsiy ma'lumotlarning xavfsizligini ta'minlash va texnologiyalarni hamma uchun o'zlashtirilishini ta'minlash kabi masalalarni hal qilishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. “Raqamli xizmatlar qamrovi va sifatini oshirish hamda soha, tarmoq va hududlarni raqamli transformatsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.05.2023 yildagi PQ-162-son qarori
2. “O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023-yildagi PF-158-son Farmoni.
3. “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 05.10.2020-yildagi PF-6079-son Farmoni.

4. Babadjonov S.S. Jamiyatning mediavaxfsizligi sharti sifatida mediata'lim sohasining rivojlanishi. // «Zamonaviy informatikaning dolzarb muammolari: o'tmish tajribasi, istiqbollari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2016-yil 154-aprel. 1-qism, 17-b. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. <http://edu/of/ru/mediaeducation>
<http://www.mediagram.ru/mediaed/journal>
5. Balmayeva S.D. «Mnogozadachnoye pokaleniye», defitsit vnimaniya i konvergensiya // Mediakonvergensiya i multimedijnaya jurnalistika / sost. S.D. Balmayeva. Yekaterinburg, Gumanitarniy un-t, 2011. S. 49.
6. Гришин С.Е. Формирование культуры кибербезопасности социально-экономического университета. 2011. № 4. С. 170-173.
7. Teshayeva Gulchehra Murodovna. (2024). Jamiyatni axborotlashtirishning muhim omillari. *Science and Society*, 2(11), 61–68. Retrieved from <https://journals.uznauka.uz/index.php/ojs/article/view/803>
8. Г.Тешаева//Формирование в новом Узбекистане цифрового общества//Oriental journal of technology and engineering 2024.
<https://supportscience.uz/index.php/ojte/article/view/1021>
9. G.M.Teshaeva //Man in the digital society//European international journal of multidisciplinary research and management studies.

JAMIYAT MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDA ABU NASR FOROBIYNING "FOZIL ODAMLAR SHAHRI" ASARINING AHAMIYATI

Maksudova Xakima Xoldarovna

Toshkent davlat texnika universiteti

"Falsafa va milliy g'oya" kafedrası katta o'qituvchisi

tel:90-352-11-55.

ANNOTATSIYA

Maqolada xalqimiz boy madaniy merosga, yuksak qadriyatlarga ega xalq ekanligi, Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarining ta'lim-tarbiya masalalari, adolatli jamiyatga erishish yo'llari, fozil shahar hokimi va aholisining fazilatlari kabi masalalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: *yuksak qadriyat, adolatli jamiyat, ta'lim-tarbiya, intellektual, tadqiqot, ta'limot, jamiyat, davlat.*

ABSTRACT

The article discusses the fact that our people are a people with a rich cultural heritage and high values, the educational issues of Abu Nasr Al-Farabi's work "The City of Virtuous People", the ways to achieve a just society, the qualities of a virtuous mayor and residents.

Keywords: *high value, just society, education, intellectual, research, teaching, society, state.*

KIRISH

Biz yashayotgan zamin qadimdan madaniyat va ziyo maskani bo'lib, xalqimiz boy madaniy merosga, yuksak qadriyatlarga ega xalqdir. Buyuk bobomiz Amir Temur, jahonga mashhur mutafakkirlarimiz Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, al-Marg'inoniy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Abduxoliq G'ijduvoni, Bahovuddin Naqshband, Ahmad al-Farg'oni, Muhammad Tarag'ay Ulug'bek, Zahiriddin Muhammad Bobur, Pahlavon Mahmud va yurtimizda yashab ijod etgan boshqa ko'plab siymolar jahon fani, madaniyati va sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shganlar. Shu sababli mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoev o'z nutqlarida doimo xalqimiz boy madaniy merosini izchillik bilan o'rganishga, undan yoshlar ma'naviyatini shakllantirish va rivojlantirishda foydalanishga da'vat etib kelmoqdalar. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh

kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun ajdodlarimizning madaniy-ma’naviy boyligini chuqur va har tomonlama o‘rganishimiz darkor. [1].

Jamiyatimizga har tomonlama barkamol, mustaqillik ma’naviyatiga ega bo‘lgan insonlar zarur. Zero, «zaminimizda yashab o‘tgan buyuk allomalarimiz, mutafakkir bobolarimizning ibratli hayoti va faoliyati, bemisl ilmiy-ijodiy kashfiyotlari bugun ham jahon ahlini hayratga solayotganini g‘urur bilan ta’kidlash lozim»[2]. Ma’naviy boylklarni yaratgan buyuk siymolar merosini o‘rganish va o‘zlashtirish, u bo‘yicha keng ta’lim-tarbiyaviy, ilmiy-tadqiqot va o‘quv-uslubiy ishlarni olib borishni talab etadi. Ular mustaqillik sharoitida yosh avlodni milliy madaniy boylklarni yaxshi bilgan, milliy g‘urur, vatanparvarlik hissi bilan yo‘g‘rilgan, dunyo madaniy rivojlanish darajasidan xabardor bo‘lib yetishuvida yetakchi omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Markaziy Osiyo hududida butun musulmon dunyosiga o‘zlarining asarlari bilan tanilgan, mintaq, xususan o‘zbek faniga asos solgan, ajdodlarimizning ilmiy yutuqlarini xotirada saqlab, jahon ilmiy tafakkurini oldingi qatoriga olib chiqqan buyuk allomalar yetishib chiqqan. Ular olib borgan tadqiqotlar, ularning amalga oshirgan kashfiyotlari jahon, umuminsoniyat fani va madaniyatining oltin xazinasini tashkil etadi. [3]. Shunday ulug‘ allomalardan biri Abu Nasr Forobiy (873-950 yillar)dir. O‘rta asrning bir qancha ilmiy yutuqlari, umuman, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlaridagi taraqqiyparvar ijtimoiy falsafiy tafakkur taraqqiyoti uning nomi bilan bog‘liq. U hayotlik vaqtidayoq «Ikkinchi Aristotel», «Sharq Aristoteli», «Muallimin as-soniy» («Birinch muallim», birinchi ustoz Aristotel bo‘lgan) degan faxriy nom olgan edi. Bu uning ilmi va xizmatlariga berilgan yuksak bahodir. [5]. Forobiy asarlari Sharq va G‘arb olimlarini haligacha bilim doirasining kengligi bilan hayratga solib kelmoqda. U fanning turli sohaları bo‘yicha 160 dan ortiq asar yozgan, lekin ko‘plari bizgacha yetib kelmagan. Uning «Fozil odamlar shahri», «Baxt saodatga erishuv yo‘llari haqida risola», «Davlat arbobining hikmatlari» kabi asarlarida O‘rta Sharqda birinchi bo‘lib, jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida ta’limot yaratgan. Bu ta’limotda ijtimoiy hayotning ko‘p masalalari – davlatga birlashish xususiyatlari, davlatni boshqarish, davlatning vazifalari, insonning jamiyatdagi o‘rni va burchi, umumiy baxt-saodatga erishish yo‘llari, ta’lim tarbiya, axloq, ma’rifat, diniy e’tiqod, urush va tinchlik, mehnat va boshqalar qamrab olingan. Shuningdek, shaxsning rivojlanish muammolarini bayon qiladi. Forobiy asarlari orasida «Fozil odamlar shahri» asari alohida ahamiyatga ega. Unda jamiyatning (insonlar jamoasi) kelib chiqishi, adolatli jamiyatga erishish yo‘llari, fozil shahar hokimi va aholisining fazilatlar, davlat hokimiyati va boshqaruvchi

kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish kabi masalalar bayon etilgan. Bundan ming yilcha muqaddam yaratilganiga qaramasdan, bugungi o'quvchi hozirgi hayotning ko'proq yomonlashadi va oxiri mayib-majruh bo'lib qoladi. Shu tufayli ular o'zlariga yoqadigan yomon ishlardan huzur-halovat oladilar», - deydi Forobiy [7].

Mutaffakirning ta'kidlashicha, johillar nodon, ilmsiz, ma'naviyatsiz, ma'rifatsiz kimsalar, shuning uchun ular baxt-saodat, yuksak kamolot nimaligini tushunmaydi, ular haqida hech qanday tasavvurga ega emaslar, shu sababdan ular bunga intilmaydilar ham. «Ular, - deydi Forobiy, baxtu-davlat bo'lib ko'rinadigan o'tkinchi, yuzaki narsalarni, mol-dunyoni, jismoniy lazzatni, hirsu-havasni, obro', amal, shon-shuhratni haqiqiy baxt, farovonlik deb o'ylaydilar. Shu ne'matlardan har biri jaholatdagi odamlar nazarida hayotdan maqsad, baxt-saodat bo'lib ko'rinadi». Forobiy ma'naviy-axloqiy, jihatdan nosog'lom, har qanday pastkashlik yo'li bilan o'z maqsadiga erishuvchi bunday odamlarga nisbatan salbiy munosabatda bo'ldi. Donishmandning fikricha, agar bu illatlarning oldi olinmasa, ular yildan-yilga, avloddan-avlodga o'tib, yanada chuqur ildiz otadi. Natijada johil ota-onalardan noqobil murakkab muammolarini hal qilishda asqotadigan muhim fikr va yo'l-yo'riqlarini topa oladi [6]. Forobiy inson boshqa jonzotlardan sifat jihatidan tubdan farq qiladi, deb ko'rsatadi.

Birinchidan, deydi u inson aqlli mavjudot bo'lib, aql va jon insonning tabiiy ibtidosidir. Ikkinchidan, insonning tili va nutqi bor. Uchinchidan, inson kasb-hunarga ega. Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bu barcha xususiyatlar insonning rivojlanishi va takomillashuviga imkon beradi. Forobiy inson kamolotida ta'lim-tarbiyaning muhimligini ta'kidlab: "Munosib inson bo'lish uchun odamda ikki imkoniyat, ta'lim va tarbiya olish imkoniyati bor. Ta'lim olish orqali nazariy kamolotga erishiladi, tarbiya esa bu kishilar bilan muloqotda axloqiy qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo'ldir", - deydi. Forobiy ta'lim, tarbiyaga birinchi marta ta'rif berib, "ta'lim" degan so'z insonga o'qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish, tarbiya - nazariy fazilatlarni, mas'ul hunarni egallash uchun zarur bo'lgan xulq normalarini va amaliy malakalarni o'rgatishdir, - deydi olim. Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi.

Tarbiya esa amaliy ish, tajriba orqali o'rganishdir. Shuningdek, buyuk insonshunos olim Abu Nasr Forobiy «fozil», ya'ni adolatli jamiyat bilan birga «johil» insonlar va jaholatdagi jamiyatlar haqida qimmatli fikrlarni bildirgan. U johil jamiyatning juda ko'p turlarini sanab, axloqiy sifat va fazilatlardan mahrum bo'lgan o'z hayoti va faoliyati davomida ularga rioya qilmaydigan kishilar jamoasini johillar jamoasi deb ataydi. Bunday jamoa a'zolari yaramas axloqli, xulq-atvorli kishilardir. «Fazilatsiz shahar odamlari yomon fe'llari, tabiati tufayli ko'ngillari, ruhlari ham

yomonlashib boraveradi. Mabodo, ular ana shu yomon ishlarida izchil sa'y-harakat, tobora kuch-g'ayrat ko'rsatsa, ularning ruhlari yanada bolalar dunyoga keladi, bu esa jamiyat va davlatning kelajagini xavf ostida qoldiradi. «Ammo, - deydi alloma, - jaholat, yovuzlik, haqsizlik, abadiy hodisalar emas, bu illatlarga albatta barham beriladi. Jamiyatda ezgulik, hamkorlik, hamjihatlik, do'stlik, adolat albatta tantana qiladi, shunday zamonlar keladiki, insoniyat albatta yuksak kamolotga oliy baxt-saodatga erishadi» [7]. Forobiy insonni baxt-saodatli qilish jamiyatning asosiy maqsadi ekanligini ta'kidlaydi va bunga barcha vositalar bilan erishish zarur, bu baxt-saodat insonlar jamoasida amalga oshirilishi mumkin, deb ko'rsatadi. Forobiyning fikricha, insonning taqdiri avvaldan belgilangan emas, har bir shaxs o'z ixtiyori bilan faoliyat ko'rsatib, o'z baxtini o'zi yaratadi, taqdirini o'zi hal etadi. Alloma butun jahon miqiyosida urushsiz tinchlikka, adolatga, o'zaro hurmat va yordamga, hamjihatlikka asoslangan, har tomonlama yetuk, barcha aholini baxt-saodatga, ilm-ma'rifatga olib boruvchi yagona ideal insoniyat jamoasining barpo etilishini orzu qiladi, barcha insonlarni o'zaro hamkorlikka chaqiradi. Forobiy jamiyat (insonlar jamoasi)ning kelib chiqish sabablarini odamlarning jamoa bo'lib yashash ehtiyojlaridan izlagan. «Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi... Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari ko'paydilar va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rnaشدilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi» [7]. Forobiy insonlarning eng takomillashgan jamoasi deb shahar jamoasini ko'rsatadi va uni fazilatli hamda fazilatsiz shahar jamoasiga ajratadi. Razolat va badbaxtlik, obro'parast, amalparast, hokimiyatparastlar shaharlari haqida to'xtalib o'tadi.

Fazilatli shahar odamlari o'zaro birlikda, totuvlikda, ittifoqda yashaydilar, birbirlariga yordam beradilar, deb hisoblaydi. Forobiy demokratik boshqaruv shaklini yetuk boshqaruv shakli, bunday boshqaruvga asoslangan shaharlarni esa yetuk fozil shahar deb bilmaydi, balki, yomonlikni targ'ib qiluvchi shaharlardan farq qilib, fozil shaharlarga erishuv yo'lidagi muhim bosqich deb tushunadi. Forobiy o'zining ideal jamoasida odamlarni turli belgilariga qarab guruhlariga bo'ladi. Bunda ularning diniy mazhabiga emas, balki tabiiy xususiyatlariga, qobiliyatlariga, avvalo, aqliy iqtidoriga hamda ilmlarni o'rganish va hayotiy tajriba to'plash jarayonida orttirgan bilim va ko'nikmalariga katta ahamiyat beradi. Bu jamoada insonlar ilm va yaxshi axloq yordamida baxt-saodatga erishadi. Forobiy davlatni boshqarishning turli shakllari haqida fikr yuritib, davlatni yetuk shaxs (monarxiya), yetuk xislatlarga ega bo'lgan

bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) boshqarishi mumkin, deb ko'rsatgan. Forobiyning jamiyatni boshqarish haqida fikr yuritib, jamiyatni boshqarish alohida san'at, deb hisoblaydi.

Axloq va faoliyatda izchil, bir normada, ya'ni bir me'yorda ish olib boruvchi kishi jamiyat va mulkda faol ishtirok etadi. Faoliyatda topish san'ati rahbarlik qilish san'atidir. Allomaning fikricha, davlat rahbari shunday san'atga ega bo'lishi kerakki, u biron narsaga xizmat qilish vositasi ham boshqa san'at tomonidan boshqarilish obekti ham bo'lishi mumkin emas. Hokimlik san'atiga boshqa barcha san'atlar bo'ysunadi. Bunday san'atga ega insonni boshqa hech kim boshqarmaydi, u komillikka erishgan hamda amaldagi aql va tushunchaga aylangan. Bunday inson yuksak darajadagi komillikka erishgan bo'lishi va saodatning cho'qqisida bo'lishi kerak. Unga baxtga erishishga yordam beradigan har qanday harakat ma'lum. U o'z bilimini so'zlar orqali yaqqol ifodalashni va odamlarni eng yaxshi usullar bilan baxtga yo'naltirishni bilishi kerak. Bunday xislatlarga esa komil faylasuflargina ega.

Albatta, Forobiy ijtimoiy turmushdagi barcha voqea va hodisalarga o'z davri sharoitidan, feodal tuzum mohiyatidan kelib chiqib baho bergan, shu sababli o'sha davr jamiyatlarini o'z maqsad va vazifasiga, tutgan yo'lga qarab axloqsizlar jamoasi, bosqinchilar jamoasi, jabr-zulmga asoslangan jamoa, boylik to'plashni, kayfu-safoni maqsad qilib olgan jamiyatlarga ajratgan. Ming afsuski, bunday salbiy illatlar bizning davrimizda ham uchraydi. Shu bois, deydi alloma, ta'limtarbiya yo'li bilan bunday salbiy illatlarni va kishilardagi jirkanch fe'l-atvorlarni tuzatish mumkin. Uning uqtirishicha, rahbarlar mansabdan o'z shaxsiy manfaatini ta'minlash, iflos mayllarini qondirish, mol-dunyo to'plash, nafs balosiga erk berish, o'zgalarni o'ziga bo'ysundirish, xalqni ezish, aldash, haqoratlash, unga har qanday yo'llar bilan zulm o'tkazish vositasi sifatida emas, balki barcha fuqarolarini teng huquqliligini kafolatlash, adolatni qaror toptirish, xalqni erkin va ozod, tinch va osoyishta hayot kechirishni ta'minlash vositasi sifatida foydalanishi lozim. Ba'zi rahbarlar, bir shaharning sohibkori, shahar xalqi hayotiga tegishli ishlarda tadbirkor bo'ladilar. Ular bu yo'l-yo'riq, normalarni o'tmishda kechgan boshliqlardan o'rgandilar, lekin shu bilan birga, rahbar kelajak uchun o'tmishdagi rasm-rusm, yo'l-yo'riq normalarni isloh qilishi lozim va foydali topsa, turmush sharoiti taqozosiga qarab, ularni o'zgartiradi. Shuningdek, yomon odatlarni o'zida ifodalovchi o'tmishni ham o'zgartirmog'i kerak. Buyuk donishmandning ushbu so'zlari xuddi bugungi kun haqida aytilgandek.

Oldimizda mustaqil buyuk davlat qurishdek murakkab va sharaflil vazifa turgan bir paytda bu ma'naviy qadriyatlarning ahamiyati ming karra ortadi. Nega deganda har qanday ulug' maqsadlarga yetishish, yangi jamiyat, farovon turmush qurish, inson

zotiga munosib go‘zal hayot barpo etish, avvalo shu jamiyat a‘zolari bo‘lgan komil odamlarga, kelajak barkamol avlodga bog‘liqdir [4]. Zero, mamlakatimizda kechayotgan islohotlarning bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgani o‘tmish merosimizdagi barcha ilg‘or qadriyatlar, axloqiy normalar, huquqiy tamoyillarni o‘ziga singdirib, eski, o‘z umrini yashab bo‘lgan, bugungi kun talablariga aslo javob bermaydigan jihatlardan esa qat‘iyan voz kechayotgan davlatimiz siyosatining aynan Forobiy, Amir Temur kabi donishmand ajdodlarimiz tafakkuri, erishgan yutuqlari davlat siyosatidan tobora mustahkam o‘rin olayotganidan dalolat bermoqda. Odamlar uyushmasining yana boshqa bir boshqa shakli ayriboshlovchilar shahri haqida gapirib, Forobiy bu shahar aholisi to‘qchilik va mol-dunyoga erishuvda bir-birlariga yordam berishni o‘z maqsadi deb biladilar, deydi. Shuhratparastlar shahri aholisi esa o‘zaro bir-birlarini maqtashni yoqtiradilar, ularni birovlar ulug‘lashini, ko‘klarga ko‘tarishini xohlaydilar. Amalparastlar va hokimiyatparastlar shahri aholisi bo‘lsa hamma xalqlar ularga bo‘ysunishini istaydilar. Yana bunday shaharlarga benomuslar shahri ham kiradiki, uning aholisi fozillar bilgan hamma narsani biladi, tushunadi, ammo amal qilishni xohlamaydi. Beqaror va adashgan shaharlar ham bo‘lib, bu shaharlarning aholisi avvalroq o‘z g‘oya va tushunchalariga ega bo‘ladilar, keyinroq esa bu yurtga begona, yot g‘oyalar kirib qolsa, o‘sha g‘oyalarga berilib ketadilar va o‘z qarashlarini butunlay o‘zgartiradilar. Bizning zamonamizda xuddi vahobiylar, ekstremistlar, terroristlar guruhiga kirib qolgan kimsalar singari, ular o‘z ota-onalariga qo‘l ko‘taradilar, ustozlarining yuziga tik qaraydilar, farzandlarini o‘ldiradilar. Chunki ular johillar, ko‘rlar, ularning mafkurasi yo‘q manqurt kimsalardir. Abu Nasr Forobiy bundaylarni o‘z davridayoq juda qattiq qoralagan va ularga qarshi kurashish o‘zini insonman deb hisoblagan har bir kishining muhim vazifasi, muqaddas burchi, deb ta’kidlagan. Jamiyatda bunday kishilar ko‘paysa, jamiyat halokatga yuz tutadi, aksincha, jamiyat ulardan xoli bo‘lsa, yuksak farovonlik va taraqqiyotga erishadi.

XULOSA

Fozil shahar, undagi umumiy madaniy ravnaq munosabati bilan Forobiy axloq, xulq-odob masalalariga juda katta e‘tibor berdi. Xulq-odob masalalarini Forobiy insonning intellektual sifatlari – «aqliligi», «donoligi» bilan uzviy bog‘liq holda olib tekshirdi. Shuning uchun u qayd qilgan va tahlil etgan axloqiy tushunchalar, kategoriyalar kishilarning o‘zaro munosabatlarida mavjud bo‘lgan xulq normalarining ifodasigina emas, balki kishilarning o‘z hayotlari davomida olib borgan aqliy faoliyatining natijasi sifatida talqin etadi. Forobiy fozil shaharning fozil hukmdori timsolida odamlarga haqiqiy baxt-saodatga erishish yo‘llarini ko‘rsatuvchi va komil inson g‘oyasini ilgari suruvchi buyuk allomadir. Uning g‘oyalari O‘zbekistonda huquqiy demokratik davlat qurishda yetakchi bo‘lib kelayotgan shahar,

tuman va viloyatlarning hokimlari hamda boshqa rahbarlar uchun ibrat maktabidir. Ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy-madaniy merosda shunday fikrlar borki, ular bugungi kunda ham taraqqiyotimizning o'ziga xos yo'lini belgilashda o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Xalqimiz madaniyatini, milliy istiqlol mafkurasini rivojlantirishda madaniy merosimiz, undagi ilm - fan, ijtimoiy-siyosiy, ta'lim-tarbiyaga oid fikrlarni o'zlashtirish va amalga tatbiq qilish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. Zero, «o'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. – T.: O'zbekiston, 2016. – 14 b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008. – B. 41.
3. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. Asarlar 7-jild. – T.: O'zbekiston, 1999. – B. 90.
4. Barkamol avlod orzusi. – T., 1999. – B. 54.
5. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri.
6. Shamsiddinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. – T.: Sharq, 2010. – B. 226.
7. Xayrullayev M. Uyg'onish davri va Sharq mutaffakkirlari. – T.: O'zbekiston, 1971. – B. 301.

ETHICAL STANDARDS AS A TOOL FOR IMPROVING THE ORGANIZATIONAL-LEGAL FORMS OF LEGAL PRACTICE IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Jurayev Anvarjon Ilkhomjon ugli

Master's Student, Faculty of Advocacy, TSUL

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of professional ethics in legal practice in the Republic of Uzbekistan. Ethical norms regulating the conduct of lawyers are an integral part of the effective and just functioning of the legal system. The paper examines key legislative provisions, including the Law "On Advocacy", as well as the internal regulations of the Bar Association. Special attention is given to the tasks and priorities outlined in the "New Uzbekistan" Action Strategy, which aims to strengthen the legal culture, increase trust in the institution of advocacy, and establish high standards of professional conduct.

Specific provisions concerning the independence of lawyers, the confidentiality of lawyer-client communications, conflicts of interest, good faith, and responsibility to clients, courts, and society are analyzed. The article also addresses the challenges related to the practical application of ethical standards, particularly in the context of judicial and legal reforms. The opinions and research of Uzbek scholars in the field of legal ethics are presented, along with recommendations for improving the ethical training of lawyers, implementing monitoring mechanisms, and ensuring accountability for violations of professional standards.

The work is both theoretical and applied in nature and can be useful to lawyers, legal educators, lawmakers, and anyone interested in improving professional culture within the legal sphere.

Keywords: *professional ethics, legal practice, lawyer, legal reform, fair trial, lawyer-client confidentiality, conflict of interest, Bar Association, New Uzbekistan.*

ЭТИЧЕСКИЕ СТАНДАРТЫ КАК ИНСТРУМЕНТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ ФОРМ АДВОКАТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Жураев Анваржон Ильхомжон угли

Магистр факультета: Адвокатская деятельность ТГЮУ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена всестороннему анализу вопросов профессиональной этики в адвокатской деятельности в Республике Узбекистан. Этические

нормы, регулирующие поведение адвокатов, являются неотъемлемой частью эффективного и справедливого функционирования правовой системы. В работе рассмотрены ключевые положения законодательства, включая Закон «Об адвокатуре», внутренние регламенты Палаты адвокатов. Особое внимание уделено задачам и приоритетам, обозначенным в Стратегии действий «Новый Узбекистан», направленным на укрепление правовой культуры, повышение доверия к институту адвокатуры и формирование высоких стандартов профессионального поведения.

Проанализированы конкретные положения, касающиеся независимости адвокатов, соблюдения адвокатской тайны, конфликта интересов, добросовестности и ответственности перед клиентами, судом и обществом. Рассмотрены проблемы и вызовы, связанные с применением этических норм на практике, в том числе в условиях реформирования судебно-правовой системы. Представлены мнения и исследования узбекских учёных в области адвокатской этики, а также даны рекомендации по совершенствованию этической подготовки адвокатов, внедрению механизмов мониторинга и ответственности за нарушение профессиональных стандартов.

Работа носит как теоретический, так и прикладной характер, и может быть полезна для адвокатов, преподавателей юридических дисциплин, законодателей и всех, кто интересуется вопросами повышения профессиональной культуры в юридической сфере.

***Ключевые слова:** профессиональная этика, адвокатская деятельность, адвокат, правовая реформа, справедливый суд, адвокатская тайна, конфликт интересов, Палата адвокатов, Новый Узбекистан.*

INTRODUCTION

As part of the New Uzbekistan Development Strategy for 2022-2026, special attention is given to the reform of the judicial and legal system, ensuring the independence of the bar, and raising professional ethical standards. Ethical norms for lawyers play a key role in achieving objectives related to the protection of citizens' rights and the creation of a fair legal environment [1].

The professional ethics of lawyers are crucial in strengthening the rule of law, protecting citizens' rights and freedoms, and building trust in the justice system. In Uzbekistan, the development of legal practice and the establishment of modern professional ethical standards occur within the context of global changes in legislation and the integration of international norms [2].

The aim of this article is to examine the features of applying professional ethical rules in legal practice in the Republic of Uzbekistan, from the perspective of regulatory legal frameworks and practical implementation.

METHODS

The research is based on the analysis of legal acts, such as the Law of the Republic of Uzbekistan "On Advocacy", as well as international standards, including the UN Basic Principles on the Role of Lawyers. Comparative-legal and systemic methods of analysis have been used. These methods allowed for the identification of existing issues in the legal regulation of legal practice, as well as the proposal of solutions based on international experience and the needs of the national legal system.

RESULTS

1. The Role of Professional Ethics in Trust in Justice: A lawyer who acts within the framework of ethical norms helps to increase citizens' trust in the judicial system.

2. Challenges in Implementing Ethical Norms: Insufficient law enforcement practice and the lack of an effective mechanism to monitor compliance with professional standards pose challenges to the legal community.

These aspects are regulated by the following legal acts:

- The Law of the Republic of Uzbekistan "On Advocacy" (with amendments) contains provisions regulating the behavior of lawyers, their duties to clients, colleagues, and the state [3].
- The Rules of Professional Ethics for Lawyers of Uzbekistan (draft) specifies principles of independence, confidentiality, and good faith.
- The Code of Administrative Responsibility provides for liability for violations of professional ethics [6].

International Standards of Professional Ethics for Lawyers: Role and Importance for Uzbekistan

Ethical standards for legal practice in Uzbekistan are regulated by national legal acts; however, international principles also play a significant role in ensuring their alignment with global standards. In this context, it is necessary to highlight the UN Basic Principles on the Role of Lawyers and the European Principles of Professional Ethics for Lawyers, which serve as benchmarks for improving national legislation [4].

UN Basic Principles on the Role of Lawyers: Adopted in 1990, the UN Basic Principles on the Role of Lawyers aim to ensure the

independence of lawyers and the protection of their professional rights. They emphasize key aspects related to professional ethics that are universal and binding for all states striving to ensure fair justice:

1. Independence of Lawyers:

States must ensure that lawyers can perform their duties without interference, pressure, or threats.

Lawyers must be free to choose the methods of defending their clients' interests.

2. Professional Confidentiality:

Lawyers are obligated to maintain the confidentiality of all information received from the client, including information that may influence the course of the case.

3. Equality before the Law:

States must provide all citizens with access to legal assistance on equal terms.

Special attention is paid to the protection of vulnerable groups.

These principles are of practical importance for legal practice in Uzbekistan, where protecting the independence of lawyers and ensuring their confidentiality are priority tasks enshrined in the Law of the Republic of Uzbekistan "On Advocacy."

European Standards of Professional Ethics, developed by the Council of Bars and Law Societies of Europe (CCBE), provide a model for improving professional codes in EU member states and beyond. These principles include:

1. Independence of Lawyers:

A lawyer must be free from any influence that might affect their professional duties.

A lawyer is prohibited from engaging in conflicts of interest or acting against the interests of their client.

2. Obligation to Maintain Legal Professional Privilege:

This obligation includes non-disclosure of information obtained from the client and extends to all stages of the lawyer's professional activity.

3. Fairness and Loyalty:

A lawyer must diligently defend the interests of the client, acting within the law and ethical norms.

A lawyer must refuse to carry out a client's request that contradicts the law or ethical standards.

4. Transparency and Reasonableness of Fees:

Payment terms must be clear and fair, corresponding to the volume of work performed.

The Importance of International Standards for Uzbekistan
International standards, such as the UN Principles and the European Principles,

provide a basis for harmonizing national legislation with international practice. In the context of Uzbekistan, their application:

- Contributes to strengthening trust in the justice system and the legal community.
- Improves the quality of services provided by lawyers, which is important for implementing the New Uzbekistan Action Strategy.
- Creates legal conditions for attracting foreign investors, as it guarantees their rights to protection in case of disputes.

Recommendations for Uzbekistan:

1. First, the implementation of norms based on the UN Basic Principles and European standards into national legal acts regulating legal practice.

2. Second, the organization of training programs for lawyers on international standards.

3. Third, strengthening the guarantees of protection for lawyers from pressure by state bodies and third parties.

Integrating international standards into national regulation of legal practice will allow Uzbekistan to strengthen its legal system, improve service quality, and guarantee citizens' rights. This will contribute to further modernization of the legal system within the framework of the national development strategy.

By studying the legal foundations of ethical requirements for legal practice in the Republic of Uzbekistan, a comparison can be made with the practice of the United States, where the institution of advocacy is considered one of the most developed in the world. Such a comparison allows for identifying the strengths of domestic legislation and determining areas for improvement.

For comparison, in the USA, ethical aspects of legal practice are regulated at the state level, and the American Bar Association (ABA) develops national standards, including the Model Rules of Professional Conduct. These rules serve as a basis for developing regulatory acts in each state.

For example, in Uzbekistan, lawyers' fees are regulated according to the Law of the Republic of Uzbekistan "On Advocacy." The fee is determined by an agreement between the lawyer and the client. However, the contingency fee (payment depending on the outcome of the case), unlike in the USA, where it is permitted for most types of cases, is not explicitly established in Uzbekistan's legislation.

American professional ethics rules regulate lawyers' relationships with clients who have limited legal capacity, emphasizing the need to consider their interests within reasonable limits. This aspect is not singled out in Uzbekistan, which may require additions to the legal acts.

Regulation of ethical norms in legal practice in Uzbekistan is similar to international standards, but there is a need for improvement in certain aspects, such as the use of contingency fees and working with clients with limited legal capacity.

DISCUSSION

The scientific works of Uzbek scholars provide a significant contribution to the study and improvement of professional ethics in the legal profession within the context of Uzbekistan's legal system [10]. Analyzing their research deepens the understanding of key aspects of legal practice, such as responsibility, confidentiality, and the application of international standards:

D.A. Ismailova analyzed the issues of professional responsibility for lawyers. The author focused on the study of professional responsibility, emphasizing its importance for ensuring justice in legal practice, particularly regarding lawyers' accountability for failing to fulfill or improperly performing their professional duties. Ismailova suggested strengthening legal mechanisms for monitoring compliance with professional standards by lawyers and developing more detailed criteria for assessing their professional responsibility [7].

K.K. Matkarimov paid significant attention to issues of confidentiality and independence of lawyers as key aspects of professional ethics. Specifically, the analysis focused on the practice of maintaining confidentiality in legal practice in Uzbekistan and identifying problematic areas such as instances of unauthorized disclosure of client information, and undue influence on lawyers by government bodies or other parties. This is a necessary condition for the objective performance of their duties. The study also explored models of protecting lawyer-client confidentiality and independence in foreign countries with a view to adapting them in Uzbekistan [8].

D. Valisher analyzed international standards such as the UN Basic Principles on the Role of Lawyers and the European Principles of Professional Ethics for Lawyers, and their application in Uzbekistan [5]. The author proposed adapting provisions from international standards, such as independence, confidentiality, and equal access to legal assistance, into Uzbekistan's legislation, emphasizing the importance of training lawyers on international standards for their successful implementation in practice [9].

However, further study is needed on the harmonization of national legislation with international norms and the implementation of educational programs on professional ethics for lawyers.

Recommendations based on the research:

1. Amend the Rules of Professional Ethics for Lawyers (draft) taking into account international experience, including the model rules developed by the ABA.
2. Legally establish the possibility of using contingency fees in certain categories of cases.
3. Develop additional regulations for the interaction of lawyers with clients who have limited legal capacity.

CONCLUSION

Improving the application of professional ethics rules in legal practice in Uzbekistan is an important step in strengthening the judicial system. To achieve this goal, the following actions are necessary:

1. Amendments to legal acts, taking into account international experience.
2. Development of mechanisms for monitoring lawyers' compliance with ethical norms.
3. Enhancement of the educational level of lawyers through training in professional ethics.

The development of this topic in scientific research and practical activities will make a significant contribution to the reform of Uzbekistan's legal system.

REFERENCES:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated January 28, 2022, No. UP-60, "Strategy for the Development of New Uzbekistan for 2022–2026." <https://www.lex.uz/ru/docs/5841077>
2. Constitution of the Republic of Uzbekistan, April 30, 2023.
3. Law of the Republic of Uzbekistan "On Advocacy" No. ZRU-349. Bulletin of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, 1997, No. 2, Art. 48; 2001, No. 1-2, Art. 23; 2003, No. 5, Art. 67; 2004, No. 1-2, Art. 18; Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 2005, No. 37-38, Art. 280; 2008, No. 52, Art. 514; 2009, No. 39, Art. 423; National Database of Legislation, 12.10.2018, No. 03/18/497/2044; 16.01.2019, No. 03/19/516/2484; 24.05.2019, No. 03/19/542/317; 11.09.2019, No. 03/19/566/3734; 03.02.2022, No. 03/22/749/0101; 04.08.2022, No. 03/22/786/0705; 10.08.2023, No. 03/23/862/0578; 07.02.2024, No. 03/24/905/0106; 22.02.2024, No. 03/24/911/0142; 28.02.2024, No. 03/24/915/0160.
4. Model Rules of Professional Conduct, ABA, USA.
5. Basic Principles on the Role of Lawyers, adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, Cuba, August 27 – September 7, 1990. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/role_lawyers.shtml

6. Code of Administrative Responsibility of the Republic of Uzbekistan.
<https://lex.uz/docs/97661>
7. Ismailova D.A. "Ethics – an inherent element of the professional activity of lawyers."
<https://cyberleninka.ru/article/n/etika-svoystvennyy-element-professionalnoy-deyatelnosti-advokatov>
8. Matkarimov K.K. "Procedural features of applying mediation in civil proceedings and the participation of the lawyer as a mediator."
<https://cyberleninka.ru/article/n/fuqarolik-sudlov-faoliyatida-mediatsiyani-qo'llashning-protsessual-xususiyatlari-va-bunda-advokatning-mediator-sifatidagi-ishtiroki>
9. Ruzinazarov, S., Achilova, L., & Rakhmonkulova, N. (2021). Problems of fundamental scientific and methodological support of digital civil turnover. *湖南大学学报 (自然科学版)*, 48(8).
10. Ruzinazarov, S., & Achilova, L. (2017). Actual issues of improving legislation on commitments causes of harm. *Review of law sciences*, 1(1), 21.
11. Khalikov, S., Liu, W., Turaeva, M., & Achilova, L. (2021). Uzbekistan's development under the leadership of various political reforms: The case of air transport industry. *The Open Transportation Journal*, 15(1).
12. Valisher D. "Topical issues of the establishment of the legal status of advocacy structures" // *The American Journal of Social Science and Education Innovations*. - 2020. - Vol. 2. - No. 06. - pp. 12-18.
13. Yusupov, I., Kuchkarova, G., & Achilova, L. (2023). "Modern problems and trends in the development of advocacy in the Republic of Uzbekistan." *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 2(15), 82-92.
14. ЛМ БУРХАНОВА ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ ПРИРОДЫ И ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДОГОВОРА ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ КАК ОСНОВЫ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ И ОБСЛУЖИВАЮЩЕЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН
15. Бурханова Л. М. ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ БЛАГ КАК ОСОБОГО ОБЪЕКТА ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА В ПРОЕКТЕ НОВОЙ РЕДАКЦИИ // ББК 67.404 я43
Рекомендован к изданию советом юридического факультета Полоцкого государственного университета (выписка из протокола № 8 от 27.10. 2021 г.)
Редакционная коллегия. – С. 19.
16. L Burkhanova GROUND FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF

THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN - International journal of advanced research in education ..., 2023

17. Бурханова Л. М. Академик Ш. З. Уразаев - выдающийся ученый и государственный деятель Республики Узбекистан: взгляд через призму времени и событий // Ex jure. 2024. № 1. С. 7-19.

ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И КЛАССИФИКАЦИЯ ВЕЩНЫХ ПРАВ В ГРАЖДАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Акромов Окилхон Анварович

Магистрант направления магистратуры: Спортивное право
Тошкентский Государственный Юридический университет
oqilxonakramov02@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье проводится анализ понятия, сущностных характеристик и классификации вещных прав в соответствии с действующим гражданским законодательством Республики Узбекистан. Рассматриваются основные доктринальные подходы к определению вещных прав, их абсолютный характер и специфические признаки. Особое внимание уделяется классификации вещных прав, закрепленной в Гражданском кодексе Республики Узбекистан, включая право собственности и ограниченные вещные права (право хозяйственного ведения, право оперативного управления, сервитуты и др.). Анализируются ключевые нормы Гражданского кодекса, регулирующие данную сферу правоотношений. Статья направлена на систематизацию знаний о вещных правах в правовой системе Узбекистана и выявление их роли в гражданском обороте.

Ключевые слова: *Вещные права, право собственности, ограниченные вещные права, Гражданский кодекс Республики Узбекистан, классификация вещных прав, сущность вещного права, абсолютные права, гражданское право, Республика Узбекистан.*

ABSTRACT

This article analyzes the concept, essential characteristics, and classification of property rights in accordance with the current civil legislation of the Republic of Uzbekistan. It examines the main doctrinal approaches to the definition of property rights, their absolute nature, and specific features. Particular attention is paid to the classification of property rights enshrined in the Civil Code of the Republic of Uzbekistan, including the right of ownership and limited property rights (right of economic management, right of operative management, servitudes, etc.). Key norms of the Civil Code regulating this sphere of legal relations are analyzed. The article aims to systematize knowledge about property rights in the legal system of Uzbekistan and identify their role in civil turnover.

Key words: property rights, right of ownership, limited property rights, Civil Code of the Republic of Uzbekistan, classification of property rights, essence of property rights, absolute rights, civil law, Republic of Uzbekistan.

ANNOTATSIYA

Maqolada O'zbekiston Respublikasining amaldagi fuqarolik qonunchiligiga muvofiq ashyoviy huquqlar tushunchasi, mohiyati va tasnifi tahlil qilinadi. Ashyoviy huquqlarni belgilashga oid asosiy doktrinal yondashuvlar, ularning mutlaq tabiati va o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida mustahkamlangan ashyoviy huquqlar tasnifiga alohida e'tibor qaratiladi, jumladan mulk huquqi va cheklangan ashyoviy huquqlar (xo'jalik yuritish huquqi, operativ boshqarish huquqi, servitutlar va boshqalar). Huquqiy munosabatlarning ushbu sohasini tartibga soluvchi Fuqarolik kodeksining asosiy normalari tahlil qilinadi. Maqola O'zbekiston huquqiy tizimidagi ashyoviy huquqlar to'g'risidagi bilimlarni tizimlashtirishga va ularning fuqarolik muomalasidagi o'rnini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Ashyoviy huquqlar, mulk huquqi, cheklangan ashyoviy huquqlar, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, ashyoviy huquqlar tasnifi, ashyoviy huquq mohiyati, mutlaq huquqlar, fuqarolik huquqi, O'zbekiston Respublikasi.

ВВЕДЕНИЕ

Институт вещных прав является одним из фундаментальных в системе гражданского права любого государства, включая Республику Узбекистан. Вещные права определяют юридическую связь лица с вещью, устанавливая меру его господства над ней и возможности защиты этого господства от посягательств со стороны третьих лиц. Стабильность и четкость регулирования вещных прав напрямую влияют на экономический оборот, гарантии прав собственников и иных титульных владельцев, инвестиционную привлекательность и общее состояние правопорядка в стране.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью глубокого понимания правовой природы вещных прав, их места в системе гражданских прав, а также особенностей их законодательного закрепления и классификации в условиях развивающейся рыночной экономики Узбекистана. Несмотря на фундаментальный характер данного института, отдельные аспекты его понимания и применения на практике могут вызывать вопросы, что требует научного осмысления.

Целью настоящей статьи является комплексный анализ понятия, сущности и классификации вещных прав на основе норм Гражданского кодекса Республики Узбекистан (ГК РУз) [1] и существующих доктринальных

подходов. Достижение поставленной цели предполагает решение следующих задач.

- Определить понятие вещного права в контексте законодательства Узбекистана.
- Выявить и охарактеризовать сущностные признаки вещных прав.
- Проанализировать и систематизировать классификацию вещных прав, предусмотренную Гражданским Кодексом Республики Узбекистан.

Методы исследования

Методологическую основу исследования составили общенаучные и частнонаучные методы познания. Основным методом выступил формально-юридический (догматический) метод, заключающийся в анализе и толковании норм действующего гражданского законодательства Республики Узбекистан, прежде всего положений Гражданского кодекса. Также использовались системно-структурный метод для определения места вещных прав в системе гражданского права и их взаимосвязи с другими правовыми институтами; логический метод (анализ, синтез, индукция, дедукция) для формирования выводов и обобщений; метод сравнительного правоведения в части сопоставления подходов узбекского законодателя с общепринятыми доктринальными концепциями вещного права.

Результаты исследования

- Понятие вещного права: Гражданский кодекс Республики Узбекистан напрямую не формулирует легального определения "вещного права", однако его содержание выводится из анализа соответствующих глав и статей (в частности, Раздел II "Право собственности и другие вещные права"). Исходя из норм ГК РУз и доктрины гражданского права [2], вещное право можно определить как субъективное гражданское право, обеспечивающее его обладателю возможность непосредственного господства над индивидуально-определенной вещью и устранения любого вмешательства со стороны третьих лиц в осуществление этого господства. Объектом вещного права всегда выступает вещь (имущество).

- Сущность вещных прав: Сущностные характеристики вещных прав, вытекающие из законодательства и доктрины, включают:

- Абсолютный характер: вещное право действует в отношении неопределенного круга лиц (*erga omnes*), обязывая всех воздерживаться от нарушения права управомоченного лица. Защита вещных прав носит абсолютный характер (например, посредством виндикационного и негаторного исков, глава 19 ГК РУз [1]).

- Непосредственное господство над вещью: управомоченное лицо осуществляет свое право непосредственно воздействуя на вещь, без посредничества обязанных лиц (в отличие от обязательственных прав).
- Объект – индивидуально-определенная вещь: как правило, вещные права устанавливаются на конкретные, существующие в натуре вещи.
- Право следования: вещное право следует за вещью при переходе права собственности или иного вещного права на нее к другому лицу (например, сервитут сохраняется при смене собственника служащего земельного участка, статья 173 ГК РУз [1]).
- Исчерпывающий перечень в законе: виды вещных прав, особенно ограниченных, как правило, прямо устанавливаются законом (*numerus clausus*).
- Классификация вещных прав: ГК РУз [1] предусматривает следующую основную классификацию вещных прав (ст. 164).
 - Право собственности: Наиболее полное вещное право, предоставляющее собственнику права владения, пользования и распоряжения своим имуществом в пределах, установленных законом (ст. 164, гл. 13-18 ГК РУз). ГК РУз различает частную и публичную формы собственности (ст. 168-171).
 - Ограниченные вещные права: Права лиц, не являющихся собственниками, на чужое имущество. К ним ГК РУз относит следующие права.
 - Право хозяйственного ведения: предоставляется государственному предприятию на имущество, закрепленное за ним государством (ст. 176 ГК РУз).
 - Право оперативного управления: предоставляется государственному учреждению на закрепленное за ним имущество (ст. 177 ГК РУз).
 - Сервитуты: право ограниченного пользования чужим недвижимым имуществом (например, право прохода, проезда через соседний участок) (ст. 173, 204-210 ГК РУз).
 - Иные вещные права, предусмотренные ГК или другими законами. Сюда можно отнести, например, право залога (ипотеки), которое, хотя и носит обеспечительный характер, обладает многими признаками вещного права (право следования, абсолютная защита) и регулируется в контексте вещных отношений (Закон РУз "Об ипотеке" [3], Закон РУз "О залоге" [4]). Также к ограниченным вещным правам могут быть отнесены права членов семьи собственника жилого помещения на пользование этим помещением и др.

Обсуждение исследования

Представленная в ГК РУз система вещных прав в целом соответствует континентальной (романо-германской) правовой традиции, четко разделяя

право собственности как основное и ограниченные вещные права как производные от него. Закрепление таких специфических для постсоветского пространства прав, как право хозяйственного ведения и право оперативного управления, отражает сохраняющуюся роль государства в экономике Узбекистана.

Классификация, данная в ст. 164 ГК РУз, является базовой. Важно отметить, что перечень ограниченных вещных прав не является исчерпывающим и может дополняться другими законами, что соответствует диспозитивному началу гражданского права, но требует внимательного анализа при правоприменении.

Дискуссионным в доктрине остается вопрос о правовой природе некоторых прав, например, залога. Несмотря на его включение в систему способов обеспечения исполнения обязательств, наличие признаков, свойственных вещным правам (право следования, возможность истребования предмета залога у третьих лиц), позволяет многим исследователям [2] относить его к вещным правам или правам смешанной природы.

Анализ сущностных признаков вещных прав показывает их фундаментальное отличие от прав обязательственных, что имеет ключевое значение для выбора надлежащих способов защиты нарушенных прав (вещно-правовые или обязательственно-правовые иски) [6,7].

Практическое значение четкого понимания классификации и сущности вещных прав заключается в обеспечении стабильности имущественного оборота, защите прав и законных интересов собственников и иных титульных владельцев, а также в правильном оформлении сделок с недвижимым и иным ценным имуществом [8,9].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате проведенного исследования были проанализированы ключевые аспекты института вещных прав в гражданском законодательстве Республики Узбекистан. Установлено, что вещное право определяется как абсолютное субъективное право, обеспечивающее его обладателю непосредственное юридическое господство над вещью и возможность защиты этого права от любых третьих лиц. Основными сущностными признаками вещных прав выступают их абсолютный характер, наличие специального объекта – индивидуально-определенной вещи, право следования и наличие специфических вещно-правовых способов защиты, предусмотренных Гражданским кодексом [1].

Система вещных прав в Узбекистане, закрепленная в Гражданском кодексе [1], строится на классическом делении на право собственности как наиболее полное вещное право, и ограниченные вещные права. К последним законодательство относит, прежде всего, право хозяйственного ведения, право оперативного управления и сервитуты, допуская существование и иных вещных прав, предусмотренных законом.

Четкое законодательное регулирование и доктринальное понимание вещных прав имеют фундаментальное значение для стабильности имущественного оборота, защиты прав и законных интересов физических и юридических лиц, а также для экономического развития Республики Узбекистан в целом. Дальнейшее изучение динамики развития вещных прав и практики их применения остается актуальной задачей правовой науки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гражданский кодекс Республики Узбекистан (утвержден Законами РУз от 21.12.1995 г. № 163-I и от 29.08.1996 г. № 256-I, введен в действие с 01.03.1997 г.) // Национальная база данных законодательства Lex.uz. (Актуальная редакция).
2. Рахманкулов Х.Р. Гражданское право. Учебник для вузов. Том I. / Отв. ред. Х.Р. Рахманкулов. - Ташкент: Издательство ТГЮИ, 2010.
3. Закон Республики Узбекистан "Об ипотеке" от 04.10.2006 г. № ЗРУ-58 (с изменениями и дополнениями) // Национальная база данных законодательства Lex.uz.
4. Закон Республики Узбекистан "О залоге" от 09.12.1992 г. № 736-XII (в редакции Закона РУз от 01.05.1998 г. № 614-I, с изменениями и дополнениями) // Национальная база данных законодательства Lex.uz.
5. Земельный кодекс Республики Узбекистан (утвержден Законом РУз от 30.04.1998 г. № 598-I). // Национальная база данных законодательства Lex.uz.
6. ЛМ БУРХАНОВА ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ ПРИРОДЫ И ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДОГОВОРА ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ КАК ОСНОВЫ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ И ОБСЛУЖИВАЮЩЕЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН
7. Бурханова Л. М. ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ БЛАГ КАК ОСОБОГО ОБЪЕКТА ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА В ПРОЕКТЕ НОВОЙ РЕДАКЦИИ //ББК 67.404 я43 Рекомендован к изданию советом юридического факультета Полоцкого

государственного университета (выписка из протокола № 8 от 27.10. 2021 г.)
Редакционная коллегия. – С. 19.

8. L Burkhanova GROUNDS FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN - International journal of advanced research in education ..., 2023

9. Бурханова Л. М. Академик Ш. З. Уразаев - выдающийся ученый и государственный деятель Республики Узбекистан: взгляд через призму времени и событий // Ex jure. 2024. № 1. С. 7-19.

ILMIY BILISH JARAYONIDA MANTIQ VA INTUITSIYANING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15298348>

Abdunosirova Halima Erdtllayevna

Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti,

“Ijtimoiy fanlar va jismoniy madaniyat” kafekdrasi, katta o‘qituvchi

ANNOTATSIYA

Maqolada ilmiy bilish jarayonida mantiq va intuitsiyaning o‘zaro bog‘liqligi va uning o‘ziga xos xususiyatlari ilmiy jihatdan asoslab berildi. Ilmiy bilishda mantiqiy metodologik asoslari bilan ijtimoiy madaniy sharoitini ham nazarga olinishi zarur. Bu fan qadriyatlarida o‘z aksini topadi. Fanni ilmiy bilish faoliyatining boshqa shakllaridan farqlash imkonini beruvchi boshqa muhim xususiyatlarni yuqorida zikr etilgan belgilarga bog‘liq va ular bilan belgilanuvchi xususiyatlar sifatida tavsiflash mumkin. Ilmiy bilish nafaqat subyektning obyektga nisbatan, balki o‘ziga, o‘z faoliyatiga nisbatan ham ongli munosabatini, ya’ni tadqiqotchilik faoliyatining shartlari, me’yorlari va metodlarini bilishi, an’analarni hisobga olishi va hokazolarni nazarda tutadi.

Kalit so‘zlar: ilmiy bilish, subyekt, obyekt, bilish jarayoni, hirs, zavq, ong, ongsizlik, ratsionallik, shubha, mexanizmlar.

АННОТАЦИЯ

В статье научно обоснована взаимосвязь логики и интуиции в процессе научного познания и раскрыты её специфические особенности. При исследовании важно учитывать не только логико-методологические основания науки, но и социально-культурные условия, в которых она развивается, поскольку они отражаются в ценностных ориентирах дисциплины. Иные существенные черты, позволяющие отличить научное познание от других форм интеллектуальной деятельности, связаны с упомянутыми признаками и обусловлены ими. Научное познание предполагает осознанное отношение исследователя не только к объекту, но и к собственной деятельности: знание условий, норм и методов исследования, учёт традиций и т. д.

Ключевые слова: научное познание, субъект, объект, процесс познания, стремление, наслаждение, сознание, бессознательное, рациональность, сомнение, механизмы.

ABSTRACT

The article scientifically substantiates the interrelation between logic and intuition in the process of scientific cognition and highlights its distinctive features. It argues that, alongside logical-methodological foundations, the socio-cultural context of science must also be taken into account, since it is reflected in the values embedded in any discipline. Additional distinguishing properties that set scientific cognition apart from other forms of intellectual activity are tied to—and defined by—the characteristics mentioned above. Scientific inquiry implies a conscious stance not only toward the object under study but also toward the researcher's own activity: awareness of the conditions, norms, and methods of investigation, respect for established traditions, and so forth.

Keywords: *scientific cognition, subject, object, cognitive process, desire, delight, consciousness, unconsciousness, rationality, doubt, mechanisms.*

KIRISH.

Ilmiy bilish jarayonida mantiq va intuitsiyaning oʻzaro bogʻliqligi shubhaga joy qoldirmasdi. XX asr fanida ularning oʻzaro bogʻliqligi yanada chuqurroq tahlil qilindi va shu asosda “mantiqiy hulosalarni intuitiv asosi aniqlandi” [1, 31-b.]. Mazkur omillarni oʻzaro bogʻliqligi va bilish jarayoni asosini mazkur yondoshuv tashkil etishi bilan boshqa determinantlari ham mavjud.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Ijodiy izlanishdagi insonning zavqi ong va ongsizlikning yuqori energiya manbalarini eslatadi. Chunki ular inson ongli faoliyatining, uning muloqoti, bilishi, ijodining kuchli motivlarini oʻzida mujassamlashtiradi [2, 487 b.]. Zavq mexanizmlari odatda ong tomonidan qiyinroq angʻlanadi. Zero, ijodiy faoliyatda tugʻilgan zavq oʻz kelib chiqishining ongsizlik mexanizmlarining sirli tabiatini saqlab qoladi. Zavq – shahvatlarda (hirs) kognitiv asos ikkinchi planga oʻtadi va energetika etakchi rol oʻynaydi, yaʼni u hirs, zavq (u-hirs, zavq) ong va ratsionallikni «qamrab» oladi. Oʻz hirs, zavqiga asir boʻlgan odam oʻz – oʻzi bilan cheklanib qoladi, oʻz ichki dunyosiga berilib ketadi. Shuning uchun zavq nafaqat tashqaridan intilish bilan bogʻlangan, balki u bostirilishi, soʻndirilishi ham mumkin. Yoki inson ongsizligining eng chuqur xilvatxonalariga «berkinishi» ham mumkin.

Agar oʻzining ratsional fikrlarini inson emotsiyalari bilan boshqarsa, ularning taʼsirini tekislasa, aksincha, ongning oʻy, shubha, ishonch, umidda shavq belgilovchi rol oʻynashi mumkin. Hirs aqlli odamni ham qoʻzgʻatib yuboradi va u shubhaga tushishi mumkin. Shubha oʻzining boshlangʻich etilish bosqichlarida ongning emotsional strukturalari vositalarida amalga oshadi [3, 368 b.].

Ijodiy izlanish jarayonida umid fenomeni ongning shunday holatiki, u kelajak obrazi sifatida gavdalanadi [4, 416 b.]. Umid ishonch bilan mustahkam bog‘langan. Umid onga ishonch bilan birga kiradi. Umid ratsional xarakterga ega, chunki kelajak obrazini yaratishda unda kognitiv omillar ham ishtirok etadi. To‘g‘ri, umid obrazi bo‘lgan bunday kelajak obrazi ancha xiralashgan bo‘ladi. Agar umid obrazining shakllanishida bilimlar kam bo‘lsa, bu obraz juda mo‘rt bo‘ladi va hayotning real qiyinchiliklariga urilganda choklari so‘kilib ketadi. Agar umid obrazi ishonchga va uning emotsional – qadriyatli resurslariga tayansa, u insonning yashashiga va hatto eng fojiali hayotiy vaziyatlardan ham chiqib ketishiga yordam beradi.

Ko‘pgina adabiyotlarda ilmiy bilishning harakat yo‘li faqatgina to‘g‘ri chiziqdan iborat emas, balki kesimlarida yanglishish hollari yuz berishi mumkin bo‘lgan egri chiziqdan iborat [5, 150 b.; 6, 371 b.; 7, 346 b., 8, 318 b.], - deya ta’kidlanadi. Ya’ni ilmiy bilish jarayonida nihyatda murakkab va mazkur jarayonni tahlili turli konsepsiyalar asosida amalga oshadi. Bilish nazariyasida skentizm yondoshuv alohida ahamiyatga ega. Shu borada I.Kant ilmiy bilish borasidagi skeptitsizmga ashaddiy qarshi bo‘lgan. Shu bilan birga u ilmiy bilishning kuch-qudrati arzimasi to‘g‘risidagi dogmatik uydirmaga ham, fanning imkoniyatlarini ssientik baholashga ham tanqidiy ko‘z bilan qaragan. SHu nuqtai-nazardan kelib chiqqan holda fan rivojlanishi uchun u avval uning o‘zi g‘oyaviy olamdan chetlashishiga barham berishi, materiya, moddiy munosabatlar ongni belgilashi haqidagi fikridan voz kechish lozim ong va moddiylik borliqning ajralmas, bir butunligi ekanini anglab etish muhim masalalardan hisoblanadi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Tadqiqot usullaridan tizimlilik, analiz va sintez, umumlashtirish va komparaivistika kabi tadqiqot usullari qo‘llanildi.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Ijodkor odam o‘z navbatida fidoyi bo‘ladi. Ayni shu ma’noda, erkin A’zam “Ijod – bu o‘zini qiynash, mashaqqat chekish, huzur-halovatdan voz kechish, tom ma’noda fidoyilik demakdir” [9, 15-b.], deb yozadi. Biroq bunday fidoyilik insonga obro‘-e’tibor keltirishi yoki ba’zi hollarda qimmatga tushishi ham mumkin. Chunki uning g‘oyalari ko‘p hollarda zamonga sig‘maydi, natijada u zamon bilan kurashadi, millatni, insoniyatni yangi, o‘z zamonasidan yaxshiroq zamonga chaqirib yashaydi va baxtini shunda ko‘radi. To‘g‘ri, u ham badavlat, huzur-halovatda yashashni xohlaydi, lekin unga berilgan iste’dod uni o‘z yo‘liga soladi, inson baxti uchun, inson erki uchun kurashga chaqiradi va u murakkab shaxsga aylanadi.

Ijodkor shaxsining murakkabligi shundaki, unda bir emas, ikkita “men” yashaydi. Birinchisi, tashqaridan qaraganda ko‘zga tashlanadigan, siz bilan bizning

oramizda yuradigan, jamiyat qonun-qoidalari, milliy urf-odatlar oilaviy yoki kasbiy shart-sharoitlar mezonlari bilan, to'liq bo'lmasa-da, ma'lum ma'noda o'lchanadigan va baholanadigan "men". Ikkinchisi, hech qaysi qonun-qoidani tan olmaydigan ichki – botiniy "men", uni yuqoridagi mezonlar bilan o'lchab, baholab bo'lmaydi. Birinchi men hamma odamlarga xos. Ikkinchi "men" esa faqat ijodkorda mavjud bo'ladi. U ko'zga tashlanmagan, lekin his etilgan holda ijod falsafasining ham mohiyatini tashkil qiladi.

Ijodkordagi birinchi va ikkinchi "men"ning o'zaro kurashida ikkinchisi doimo g'olib chiqadi. Biroq bu kurashda jamiyat, zamon, siyosiy tuzum tomonidan aralashuv ro'y berib, birinchi "men" g'olib bo'lsa, u holda vujudga kelgan g'oya hech qachon yuksak ijod namunasiga aylanmaydi. Mazkur aralashuv, shubhasiz, ijodkorning "ixtiyori" bilan amalga oshadi. Lekin bu ixtiyor hech qachon erkin bo'lolmaydi; unda qo'rquv, hadik, ilinj, ruju singari salbiy hissiyotlar talab darajasiga ko'tarilib, erkinlikni ixtiyordan ajratib tashlaydi. Natijada erkinlikdan mahrum bo'lgan ixtiyor, ya'ni majburiyat ostida yaratilgan g'oya muallifni ham, idrok etuvchini ham qoniqtirmaydi, haqqoniylikdan yiroq, soxtalik namunasiga aylanadi.

Ijodkorda ta'til yo'q, sayohatda ham, uyida ham baribir ishlayveradi, eng qizig'i, bu yo'lni u o'zining erkin ixtiyori bilan tanlaydi, uning tarjimai holi iste'dod va mehnatdan iborat, uning mahorati iste'dod va mehnatning uyg'unligidan vujudga keladi. Ijodkor shaxsining alohida ruhiy holati sifatidagi yana bir o'ziga xosligi uning yolg'izligi, u oila bilan yashaganda ham o'zini yolg'iz his qiladi, iloji boricha o'zini odamlardan olib qochishga intiladi. Bunday hodisa oddiy odamlarda o'z "men"idan yiroqlashishni, tushkunlikni, xafaqonlik holatini paydo qiladi. Ijodkor shaxs uchun esa bu ixtiyoriy hodisa, ijodning sharti hisoblanadi. U aynan mana shu yolg'izlikda o'zining mohiyati – ikkinchi "men"i bilan topishadi. Ayni paytda bu "men" go'yo ijodkorning vujudidan uzilib chiqqandek, xatti-harakatlarini boshqarib turadi. Ushbu bobda "Ilmiy bilish" tushunchasining mazmuni, ilmiy bilish rivojining epistemologik xususiyatlari va fanlararo tadqiqotlarda ong haqidagi epistemologik yondashuvlarning o'rni ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Ilmiy bilish jarayonida mantiq va intuitsiyaning o'zaro bog'liqligi shubhaga joy qoldirmaydi. XX asr fanida ularning o'zaro bog'liqligi yanada chuqurroq tahlil qilindi va shu asosda "mantiqiy hulosalarni intuitiv asosi aniqlandi" [1, 30-b.]. Mazkur omillarni o'zaro bog'liqligi va bilish jarayoni asosini mazkur yondoshuv tashkil etishi bilan boshqa determinantlari ham mavjud.

X.B.Saitxodjayevning fikricha, "Ilmiy bilish jarayoni individual darajasida intuitiv va mantiqiydir, unda zaruriyat tasodifiyat bilan qo'shib ketgan, tasodif intuitsiya mexanizmini ishga solish uchun ustuvorlik qiladi, ehtimoliy natija esa

keyingi mantiqiylik bilan to'ldiriladi. Bilishning amaliy va ijtimoiy tabiati uning umumiy ratsional xarakterini va obyektiv dunyo mantig'i bilan mos ravishdagi qonuniy taraqqiyotini ta'minlaydi" [10, 142 b.].

R.R.Burnashev ta'kidlashicha, "Fan bilan shug'ullanish bilish metodlari va vositalarini egallash bilan bir qatorda, ilmiy bilishga xos bo'lgan qadriyatlar va yo'nalishlarning muayyan tizimini o'zlashtirishni ham nazarda tutadi" [11, 146 b.]. Mazkur yo'nalishlar olinayotgan bilimlar bugun qanday amaliy samara berayotganidan qat'iy nazar, yangi va yangi obyektlarni o'rganishga qaratilgan ilmiy izlanishni rag'batlantirishi lozim. Aks holda fan o'zining bosh vazifasi – insonning moddiy dunyoni o'zlashtirish imkoniyatlari chegaralarini kengaytirib, o'z davri amaliyoti moddiy tuzilmalari doirasidan chetga chiqishni amalga oshira olmaydi.

Ilmiy bilish ideallarini maxsus o'rganish asosida R.R.Burnashev "Har qanday olim haqiqatni fanning oliy qadriyati sifatida idrok etib, haqiqatni izlashni ilmiy faoliyatning asosiy omillaridan biri sifatida qabul qiladi. Bu omil ilmiy bilishning bir qancha ideallari va me'yorlarida, chunonchi: bilimni tashkillashtirishning muayyan ideallari (masalan, nazariyaning mantiqiy izchilligi va uning sinovda o'z tasdig'ini topganligi), hodisalarni o'rganilayotgan obyektlarning muhim aloqalarini aks ettiruvchi qonun va tamoyilidan kelib chiqib tushuntirishga harakat qilish va hokazolarda o'z ifodasini topadi" [11, 146 b.], - deb yozadi. Ilmiy bilishning qadriyat va yo'nalishlari tadqiqotlar ularning o'zgarishini takidlaydi. Bu xolni klassik fan va zamonaviy fan qadriyatlarini taxlili ko'rsatib beradi. Shuning uchun ham aksariyat buyuk olimlar o'zlarining kashfiyotlari bilangina emas, balki o'z faoliyati bilan odamlarning juda ko'p avlodlari uchun yangilik hamda haqiqatga xizmat qilish namunasi bo'lganligi tufayli madaniyatda sezilarli iz qoldirganlar.

Ushbu olimlar bilish jarayonining subektini ilmiy tadqiqotlarida o'z aksini topadi. "Ilmiy bilish faoliyatining fanga xos bo'lgan me'yorlari va maqsadlari, shuningdek yangi obyektlarni o'zlashtirishni ta'minlovchi o'ziga xos vositalar va metodlarning mavjudligi mutaxassis - olimlarni izchil shakllantirishni taqozo etadi" [12, 383 b.]. Bu talab «fanning akademik tizimi» - ilmiy kadrlar tayyorlashni ta'minlovchi alohida tashkilotlar va muassasalar paydo bo'lishiga olib keladi. Bunday tayyorgarlik jarayonida bo'lajak tadqiqotchilar nafaqat maxsus bilimlar, ilmiy ish usullarini balki fanning asosiy qadriyatlari va omillari, uning axloqiy me'yorlari va tamoyillarini ham o'zlashtirishlari lozim.

Shunday qilib, ilmiy bilish tabiatini aniqlashda fanning o'ziga xos belgilari tizimini farqlash lozim, ularning orasida quyidagilar birinchi o'rinda turadi:

- hozirgi zamon fanining ob'ektlarining murakkab tizimlilikiga
- murakkab tizim obyektlarni tadqiqotida yangicha yondoshuvlar falsafiy

kategoriyalarini transformatsiyalashuvi, nohiziqli tafakkurni qo'llashdan iborat.

K.J.Tulenova "Ilmiy bilish va bashoratchilikning shakl va uslublari tizimida matematik vosita va uslublari muhim o'rin egallagan. Ular ilmiy bilishda, gipotezalarni taqdim etishda mantiqiy tizimlashgan malumotlar miqdorining vositasi sifatida ishlatiladi yoki ular shu o'rinda tadqiq etilayotgan obyektlarda miqdoriy qarama-qarshilik tusini beruvchi izlanish vositasidir" [13, 24-b.], - deya ta'kidlaydi.

Ilmiy bilishning eng xarakterli jihatlari quyidagilar bilan belgilanadi:

1. Tizimlilik. Kant o'z davrida ilmiy bilishning tizimlilik uning doimiy jihati ekanini qayd qilgan edi: u o'zining «Mantiq» asarida fan aynan tizimlilik tufayli «oddiy agregat» [1, 379 b.] bo'lgan kundalik hayotiy bilimdan farq qilishini ko'rsatgan edi. Kant o'zining «Sof aqlni tanqid» asarida shunday yozgan edi: «...Kundalik hayotiy bilim tizimli birlikka erishgandagina, ya'ni oddiy bilimlar agregatidan tizimga aylangandagina fan bo'ladi» [14, 486 b.].

2. Ilmiy natijani eksperimentni takrorlash imkoniyati. Bu xususiyat ilmni hosil qilish uchun zarur sharoitlarda ko'p marta qaytarish mumkinligidir.

3. Umumlashtirishlar va oldindan bashorat qilish uchun qulayligi. Ilmiy bilish shunday tashkillashganki, uni o'zi olingan soha chegaralaridan kengroq qamrovlarga qo'llash mumkin. Bu erda «oldindan bashorat» qilishni faqat vaqtga nisbiy ma'noda emas, kengroq, ya'ni bu bilim olingan soha chegarasidan chiqish ma'nosida tushunmoq kerak.

4. Ilmiy bilishning muammoviylik shaklda ekanligi shuki, bu bilimda biror muammoning hal qilishidan ikkinchi muammoni keltirib chiqaradi, ya'ni navbatdagi muammo echilishi bilan bu fan sohasidagi muammolarning umumiy miqdori kamaymaydi, aksincha, ortadi.

5. Tanqidiylik. Ilmiy da'volar, nazariyalar vaqti vaqti bilan, yangi dalillar paydo bo'lganida va yangi nazariyalar yaratilganda qayta ko'rib chiqiladi.

6. Amaliyotga yo'nalganlik. Ilmiy bilish qay shaklda bo'lmasin, jamiyatning amaliy ehtiyojlariga yo'llangan bo'ladi. Aynan amaliyot ilmiy bilishning harakatlantiruvchi kuchi bo'ladi, ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi, tadqiqotlarning «buyurtma jild»larini to'ldirib turadi.

Keltirilgan xususiyatlar orasida ilmiy bilishdagi haqiqatlilik xossasini alohida tadqiq etilmadi, balki odatda bilimning haqiqatlik xossasi da'volar, umumlashtirishlar yoki ilmiy nazariyaning tajribada tekshirishda namoyon bo'ladi. Fanda haqiqiy bilim to'g'risida uni tajribada sinab ko'rgandan so'nggina gapirish mumkin. Holbuki, haqiqat nima deganini tushuntirib berish nafaqat falsafaning, balki ilohiyot ilmi, badiiy bilimning ham asosiy mavzularidan biri hisoblanadi.

Ilmiy bilish darajalari esa quyidagilar bilan izohlanadi:

- fan metodologiyasida ilmiy bilishning ikki darajasi – empirik va nazariy darajalari farq qilinadi. Buni yana empirik va nazariy tadqiqotlar ham deyish mumkin.

- ilmiy bilishning empirik darajasi kuzatish, eksperiment, o'lchash, guruhlariga ajratish, sinflarga bo'lish, ilmiy tasnifga doir amallarni o'z ichiga oladi.

- ilmiy bilishning nazariy darajasida gipotezalarni ilgari surish, ilmiy nazariyani yaratish, qonunlarni ta'riflash, bir gipoteza va nazariyani boshqalari bilan taqqoslash, shuningdek, umumlashtirish, tushuntirish va oldindan aytish amallari bajariladi.

Eksperiment esa bu ilmiy bilish darajasida inson amaliy faoliyatining bir shaklidir. Bu esa obyektga predmet sezgirli ta'sir qilish yo'li bilan uning namoyon bo'lishi sharoitini o'zgartirish va nazariyaning to'g'riligini tekshirishdan iborat [16, 27-b.]. "Eksperimentning xayoliy uslubi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda keng foydalaniladi. U matematika, fizika, astronomiya, kosmologiya, geologiya, ximiya, biologiya, texnik va ijtimoiy fanlarda foydalaniladi va asosan umum fan uslublarini bilish maqomiga ega bo'lib qolgan. Lekin falsafiy metodologik jixatdan hayoliy eksperiment uslubi ham munozarali va etarli tasdiq topmagan" [17, 273-b.].

Ma'lumki, empirik bilish subyektning hissiy qobiliyatlari bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Biroq tajribaning vosita va shakllari xissiy qabul qilishga nisbatan muayyanmust oqimlikka ega bo'ladi. Ilmiy bilish metodologiyasida empirik va nazariy bilish darajalarining o'xshashligi masalasiga emas, ularning farqlari, o'ziga xosliklariga e'tibor berish muhimdir. Ushbu mavzuga oid adabiyotlar G.K.Masharipova tadqiqotlarida ham o'rganilgan [18, 169-174-bb.; 19, 43-50-bb.; 20, 242-247-bb.; 21, 364 b.; 22, 144 b.; 23, 2190 b.].

- XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS).

Muammoli vaziyatning pirovard negizi amaliyot hisoblanadi. Bizning obyekt haqidagi bilimlarimiz etarli emasligi ayon bo'lib, «salbiy» natijalar olinadi, amaliyot yangi muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bunda fan nisbatan mustaqillikka, o'z rivojlanishining ichki mantig'iga, o'z ichki qarama-qarshiliklariga ega ekanligi, bu omillar ham muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirishini unutmaslik lozim. Bunday holatga fanning ko'pgina sohalari: matematika, nazariy fizika va boshqalarda duch kelish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Кузнецов Б.Г. Идеалы современной науки. – Москва, 1983. - С.31
2. Гаман И.Г., Якоби Ф.Г. Философия чувства и веры. Сост. вступ.ст. , Пер.с нем.: С.В.Волжина. – СПб.: Санкт-Петербург 2006. 487 с.
3. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни. Пер. с англ. – Москва: София, 2006. - 368 с.

4. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: Монография. – Москва: Гнозис. 2008. - 416 с.
5. Свергузов А.Т. Рефлексия в структуре механизмов научного познания: Дис. ... канд. филос. наук. - Ульяновск, 1996. - 150 с.
6. Витченко Н.Н. Социально-этические и гуманистические основания научного познания: Дис. ... д-ра филос. наук. - Томск, 2005. - 371 с.
7. Полозова И.В. Метафора как средство философского и научного познания : Дис. ... д-ра филос. наук. Москва, 2003. - 346 с.
8. Алиев Н.И. Гносеологические аспекты обоснования в научном познании: Дис. ... д-ра филос. наук. - Санкт-Петербург, 2002. - 318 с.
9. Erkin A'zam. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor // Tafakkur jurnali, 2009. № 3. VII.
10. Саитходжаев Х.Б. Идея в структуре научного познания: Дис. ... канд.фил.наук; ТГПИ им.Низами; №04.94.0001335. - Ташкент, 1994. - 142 с.
11. Бурнашев Р.Р. Методологические проблемы изменения идеалов и норм научного познания: Дис. ... канд.филос.наук; Ин-т.философии и права им.И.М.Муминова. - Ташкент, 1997. - 146 с.
12. Алексеев П.В, А.В.Панин. Теория познания и диалектика. – Москва: Высшая школа, 1991. – 383 с.
13. Туленова. К. Ж. Научное предведение как философская проблема и ее методологического значение для практики в условиях независимого Узбекистана. Афтореф. Дис... д-ра философ. Наук. - Ташкент, 2001. - С. 24
14. Кант И. Логика. Трактаты и письма. - Москва, 1980. - 379 б.
15. Кант И. Критика чистого разума. - Москва, 1994. - 486 б.
16. Толибов М. Табиий фанлар ва фалсафа.Т. Фан. 2006. - Б.27.
17. Каримов Б.Р. Диалектика объективного и субъективного в методе восхождения от абстрактного к конкретному. Дисс...д-ра филос. наук: Ташкент, 1990.- С.273.
18. Masharipova G.K. Education Of Youth Of New Uzbekistan By Studying The Heritage Of Thinkers. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915. Vol. 11, Issue 12, December (2023). - Pp. 169-174
19. Masharipova G.K. The Problem Of Education Of Youth Of New Uzbekistan By Teaching The Heritage Of Scientists Of The Khorezm Academy Of Mamun. Intent Research Scientific Journal-(IRSJ) ISSN (E): 2980-4612 Volume 2, Issue 11, November-2023 Website: intentresearch.org/index.php/irsj/index - pp. 43-50.
20. Masharipova G.K. Main Research Areas Of Scientists Of The Khorazm Academy Of Ma'muna American Journal of Advanced Scientific Research (AJASR)

ISSN: 2195-1381 Vol. 1 Issue 8, December – 2024, Pages: 242-247.
<http://ijarer.org/index.php/ij/issue/view/4>.

21. Masharipova G.K. Xorazm Ma'mun Akademiyasi allomalari tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va ma'naviy merosining ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri. Monografiya. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. - 364 b.

22. Masharipova G.K. Abu Ali ibn Sino ilmiy-falsafiy va ma'naviy merosining jamiyat hayotidagi o'rni. Monografiya. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2020. – 144 b.

23. Masharipova G.K. O'rta asrning buyuk kashfiyotlari - xorazmlik matematiklarining ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan hissalar. Monografiya. - Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2021. – 210 b.

**YOLG'ON GAPIRISH VA UNI TO'G'RI QABUL QILISH
(psixologik, axloqiy-ijtimoiy tahlil)**

Shukurova Hulkar Baxtiyorovna

Navoiy viloyati Xatirchi tumani

17-umumiy o'rta maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Maqolada yolg'on gapirish hodisasi va uni jamiyatda to'g'ri qabul qilish psixologik nuqtai nazardan o'rganiladi. Yolg'onning kognitiv, emotsional va ijtimoiy motivlari, shuningdek, yolg'onni tan olish va uni qabul qilishning psixik mexanizmlari tahlil qilinadi. Mavzu doirasida turli eksperimental tadqiqotlar va zamonaviy psixologik nazariyalar tahliliga ham murojaat qilinadi.

***Kalit so'zlar:** Yolg'on, kognitiv dissonans, ijtimoiy psixologiya, himoya mexanizmlari, haqiqatni rad etish, manipulyatsiya, haqiqat, axloq, ijtimoiy ong, kommunikatsiya.*

**LIE AND ACCEPTING IT CORRECTLY
(psychological, moral and social analysis)**

Shukurova Hulkar Baxtiyorovna

Practitioner psychologist of the 17th comprehensive school of Khatirchi district
of Navoi region

ABSTRACT

The article studies the phenomenon of lying and its correct perception in society from a psychological perspective. The cognitive, emotional and social motives of lying, as well as the psychological mechanisms of recognizing and accepting lies, are analyzed. The topic also includes an analysis of various experimental studies and modern psychological theories.

***Keywords:** Lying, cognitive dissonance, social psychology, defense mechanisms, denial of the truth, manipulation, truth, morality, social consciousness, communication.*

**ЛОЖЬ И ЕЕ ПРАВИЛЬНОЕ ПРИНЯТИЕ
(психологический, морально-социальный анализ)**

Шукурова Хулкар Бахтиёровна

Практический психолог 17-й общеобразовательной школы Хатырчинского
района Навоийской области

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается феномен лжи и ее правильное принятие в обществе с психологической точки зрения. Анализируются когнитивные,

эмоциональные и социальные мотивы лжи, а также психологические механизмы распознавания и принятия лжи. Тема также включает анализ различных экспериментальных исследований и современных психологических теорий.

Ключевые слова: Ложь, когнитивный диссонанс, социальная психология, защитные механизмы, отрицание истины, манипуляция, истина, мораль, общественное сознание, коммуникация.

KIRISH

Yolg'on insoniyat tarixining eng qadimiy va eng murakkab axloqiy-psixologik hodisalaridan biridir. Psixologiyada yolg'on faqat axloqiy jihatdan emas, balki ruhiy holat, ong va xulq-atvor bilan bog'liq hodisa sifatida o'rganiladi. Insonning yolg'on gapirishga moyilligi, bu holatning psixologik sabablari va uni boshqalar tomonidan qanday qabul qilinishi kabi masalalar dolzarb hisoblanadi.

Yolg'on gapirish — qadimdan axloqiy muammolardan biri sifatida e'tirof etilgan hodisadir. Sharq va G'arb falsafasida yolg'on ko'pincha salbiy axloqiy bahoga ega bo'lsa-da, tarixiy va ijtimoiy kontekstlarda uning baholanishi farq qiladi. Bugungi global axborot asrida esa yolg'on nafaqat individual, balki institutsional va tizimli darajada ham mavjud bo'lib, ba'zan uni "haqiqatning muqobili" sifatida qabul qilish holatlari kuzatiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu maqolada psixologik tahlil, adabiy manbalarni ko'rib chiqish, va mavjud ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil usuli qo'llanilgan. Asosiy yondashuv sifatida kognitiv dissonans, psixodinamik nazariya, ijtimoiy konformizm va neyropsixologik yondashuvlar tanlab olingan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ushbu maqolamizda yolg'on gapirish hodisasi va uni jamiyatda "to'g'ri" yoki maqbul qabul qilish jarayoni psixologik yondashuv bilan birlikda axloqiy va ijtimoiy kontekstda ham tahlil qilishni maqsadga muvofiq deb bildik. Yolg'onning turlari, sabablari, va uning ijtimoiy normalar bilan o'zaro aloqasi ko'rib chiqdik. Ayniqsa, ba'zi holatlarda yolg'onning ijobiy yoki maqbul ko'rinish olishi muhokama etilib, bu jarayon ongli va ongsiz darajada qanday shakllanishi o'rganiladi.

Yolg'on — bu atayin haqiqatni yashirish yoki noto'g'ri axborotni berish orqali boshqa kishini chalg'itishga qaratilgan harakatdir. Yolg'onning bir necha asosiy shakllari mavjud:

- Oddiy yolg'on — bilib turib, haqiqatga zid gapirish;
- Yarim haqiqat — ma'lumotning bir qismini yashirish;
- Qayta talqin — mavjud haqiqatni noto'g'ri tushuntirish yoki tahrir qilish;

- Ixtiyoriy e'tiborsizlik — muhim haqiqatni e'tibordan chetda qoldirish.

Falsafiy nuqtai nazardan, yolg'on gapirish voqelikni noto'g'ri aks ettirish bo'lsa, psixologik yondashuvda bu — o'zini yoki boshqani muayyan manfaat yo'lida manipulyatsiya qilish shaklidir.

Yolg'on faqat shaxsiy axloqiy tanlov emas; u ko'pincha ijtimoiy bosim, tizimli muhit va madaniy normalar bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Quyidagi omillar shular jumlasidandir:

- Jamiyatda haqiqat uchun jazolanish xavfi;
- Tashqi ko'rinish va imidjga ortiqcha e'tibor;
- Raqobatbardoshlik muhitida ustunlikka intilish;
- Ma'lumotga nisbatan befarqlik yoki noaniqlik.

Shuningdek, jamiyatlarda ba'zan yolg'on "oq yolg'on" yoki "madaniy moslashuv" shaklida ijobiy baholanadi.

Ba'zida yolg'on ochiq-oydin bilinayotgan bo'lsa-da, uni qabul qilish holatlari kuzatiladi. Bu quyidagicha izohlanishi mumkin:

- **Kognitiv dissonansni kamaytirish** — odamlar o'z e'tiqodlari va amaliy harakatlari o'rtasidagi ziddiyatni yo'qotish uchun yolg'onni qabul qilishadi;
- **Ijtimoiy konformizm** — ko'pchilik ishonayotgan narsaga qo'shilish ehtiyoji;
- **Pragmatik yondashuv** — haqiqatdan ko'ra foydali bo'lgan yolg'onni afzal ko'rish;
- **Tashviqot va manipulyatsiyaga uchrash** — axborot oqimining bir yoqlamaligi orqali ongni boshqarish.

Bu holatlar jamiyatda haqiqatning qadrsizlanishiga va yolg'onning legitimlashtirilishiga olib keladi.

Kant etikasi bo'yicha, yolg'on har qanday holatda axloqiy jihatdan noto'g'ridir, chunki u umumiy qonunga aylantirilishi mumkin emas. Shu bilan birga, utilitarizm yondashuvi yolg'onning oqibatiga qarab uning axloqiyligini baholaydi: agar yolg'on ko'proq foyda keltirsa, u maqbul bo'lishi mumkin.

Shu jihatdan, har bir jamiyatda yolg'on va haqiqat o'rtasidagi axloqiy chegara turlicha belgilanishi mumkin.

II. Yolg'onning psixologik sabablari

1. Himoya mexanizmlari: Freyd maktabi nazariyasiga ko'ra, inson yolg'on gapirish orqali o'zini himoya qilishga harakat qiladi. Bu psixik himoya mexanizmlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- Ratsionalizatsiya — noto'g'ri xatti-harakatni oqlash uchun yolg'on sabablar keltirish;
- bo'yniga olmaslik (denial) — og'riqli haqiqatni inkor qilish;

- proyeksiya – o‘zidagi salbiy hislarni boshqalarga yuklash. Bu mexanizmlar yordamida inson o‘zini aybdorlik hissidan saqlab qoladi.

2. Kognitiv dissonans: Leon Festinger (1957) tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv dissonans nazariyasiga ko‘ra, insonlar o‘z qarashlari va xatti-harakatlari o‘rtasidagi nomutanosiblikni yo‘qotish uchun yolg‘onga ishonishga yoki uni tarqatishga moyil bo‘ladilar. Masalan, haqiqat og‘riqli bo‘lsa, yolg‘on unga nisbatan qulayroq psixologik yechim sifatida tanlanadi.

3. Ijtimoiy ta’sir va konformizm: Yolg‘on ko‘pincha ijtimoiy ta’sir natijasi sifatida shakllanadi. Solomon Asch (1951) tajribasida ishtirokchilarning aksariyati noto‘g‘ri ma’lumotga ishonishni tanlagan, chunki ko‘pchilik shunday qilayotgan edi. Bu esa ijtimoiy konformizm orqali yolg‘onni “to‘g‘ri” qabul qilish holatiga misol bo‘la oladi.

III. Yolg‘on va haqiqatni farqlash: ongli va ongsiz jarayonlar

Zamonaviy neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yolg‘on gapirayotganda inson miyasining frontal korteksi faol bo‘ladi. Bu shuni anglatadiki, yolg‘on — bu ongli kognitiv harakat. Biroq ba’zan insonlar ongli ravishda emas, balki avtomatik ravishda ham yolg‘on gapiradi — bu holat “avtomatizm” deb ataladi va o‘zini oqlash yoki ijtimoiy maqbul bo‘lish uchun yuz beradi.

IV. Yolg‘onni qabul qilishning psixologiyasi

1. Emotsional ehtiyojlar: Ba’zida insonlar haqiqatga qarshi emas, balki o‘z his-tuyg‘ulariga muvofiq bo‘lgan yolg‘onlarga ishonishni afzal ko‘rishadi. Bu holat “emosional haqiqat” deb yuritiladi.

2. “Qulay” yolg‘on va ruhiy sog‘liq: Ba’zi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yolg‘on ba’zida odamning ruhiy barqarorligini saqlab turish vositasi bo‘lishi mumkin. Misol uchun, o‘lim to‘g‘risidagi haqiqatdan himoyalaniş uchun odamlar o‘zlariga tinchlantiruvchi yolg‘onlar o‘ylab topadilar.

3. Tashviqot va ijtimoiy manipulyatsiya: Axborot urushlari, siyosiy propaganda yoki reklama vositasida tarqatilgan yolg‘onlar jamoaviy psixologiyaga ta’sir ko‘rsatadi. Bir xil yolg‘on takrorlangan sayin, u ishonchliroq tuyuladi.

Shuningdek, Psixologik jihatdan yolg‘onning ijobiy tomonlari bormi? kabi savol tug‘lishi tabiiy. Fikrimizcha, yolg‘on har doim ham salbiy oqibatlarga olib kelmaydi. Psixologlar ba’zida “oq yolg‘on” (white lie) degan tushunchani ishlatadilar, bu boshqalarning his-tuyg‘ularini asrash yoki ijtimoiy murosaga erishish maqsadida aytiladi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, yolg‘on gapirish odatda quyidagi psixologik mexanizmlar orqali yuzaga keladi: himoya mexanizmlari orqali shaxsiy ongni asrash, kognitiv dissonansni bartaraf etish, ijtimoiy konformizm tufayli yolg‘onni to‘g‘ri deb

qabul qilish. Neyropsixologik tadqiqotlar yolg'on gapirish va uni qabul qilishda frontal korteks faoliyatining muhim rolini ko'rsatmoqda. Emosional ehtiyojlar, tashviqot va manipulyatsiya ham yolg'onning qabul qilinishiga sabab bo'ladi.

Yolg'on inson psixikasining murakkab tomonlarini aks ettiradi. U shunchaki axloqiy buzilish emas, balki shaxsiy ehtiyojlar, ijtimoiy bosim va ruhiy barqarorlikni saqlab qolish uchun zarur bo'lgan psixologik mexanizm hamdir. Oq yolg'on tushunchasi shuni ko'rsatadiki, ba'zan yolg'on ijtimoiy uyg'unlikni saqlashda foydali bo'lishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yolg'on gapirish va uni to'g'ri qabul qilish murakkab axloqiy va ijtimoiy hodisa bo'lib, faqat shaxsiy mas'uliyat bilan emas, balki jamiyatdagi umumiy ong, axborot madaniyati va axloqiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Yolg'onning jamiyatda qabul qilinishi, ko'pincha shaxsiy ong emas, balki tashqi bosimlar, manfaatlar va normalar bilan belgilanadi. Shu sababli, yolg'onning ildizini yo'qotish uchun faqat individga emas, balki ijtimoiy tizimga ham e'tibor qaratish zarur.

Psixologik nuqtai nazardan qaralganda, yolg'on — inson ongingning murakkab mexanizmlaridan biridir. U shunchaki axloqiy tanlov emas, balki ichki ziddiyatlardan qochish, ijtimoiy muvofiqlikni saqlash, emotsional ehtiyojlarni qondirish vositasidir. Shu sababli yolg'onni tushunish va unga qarshi kurashish uchun nafaqat axloqiy, balki chuqur psixologik yondashuv zarur bo'ladi.

REFERENCES

1. Дружинина В.. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.
2. Feldman, R. S. (2021). Understanding Psychology (14th ed.). McGraw-Hill Education.
3. Ekman, P. (2020). Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage (4th ed.). W. W. Norton & Company.
4. O'Sullivan, M. (2022). The Psychology of Deception: What Research Tells Us. Annual Review of Psychology, 73, 203–226.
5. Sulaymonova, S. N. (2023). IBN MISKAVAYHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY QARASHLARIDA JAMOAVIY HAMJIHATLIK VA O'ZARO MUHABBAT MASALASI. Beruniyning xalqaro ilmiy jurnali , 2 (2), 203-208.
6. Сулаймонова,, Ш. Н. (2023). КОНФУЦИЙ ВА ИБН МИСКАВАЙХ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИДАГИ УЙЎУНЛИК. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (21), 732-738.

7. Sulaymonova, S. N. (2024). “TAHZIBUL AXLOQ” ASARIDAGI AXLOQIYLIK MEZONLARINING HOZIRGI DAVRDAGI KOMIL INSON G'OYALARI BILAN HAMOHANGLIGI. Sharq uyg'onishi: innovatsion, ta'lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar , 4 (21), 668-672.
8. Sulaymonova, S. N. (2024). IBN MISKAVAYHNING SHARQ FALSAFIY TAFAKKURIDAGI O 'RNI. XXI asr: Fan va ta'lim masalalari (XXI asr: Fan va ta'lim masalalari) , 1 , 68-75.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING MAKTAB ALMASHINUVI JARAYONIDAGI PSIXOLOGIK MOSLASHUV MUAMMOLARI

Xasanova Reymajon Masharipovna

Qoraqalpog‘iston Respublikasi

Taxiatosh tumani 6- maktab o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bir maktabdan boshqa maktabga o‘tish jarayonida yuzaga keladigan psixologik moslashuv holatlari turli nazariy manbalar asosida yoritib berilgan. Yangi o‘quv muhitiga ko‘nikish, sinfdoshlar va o‘qituvchi bilan munosabat o‘rnatish jarayoni bolaning emotsional holatiga, o‘qishga bo‘lgan munosabatlariga va ijtimoiy rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Mavzu davomida moslashuv bosqichlari, yuzaga keluvchi stress holatlari va ularni yengillashtirish usullari o‘rganiladi. Shuningdek, ota-ona va o‘qituvchi tomonidan ko‘rsatiladigan psixologik qo‘llab- quvvatlovning ahamiyati yoritiladi. Maqola natijalariga asoslanib, psixologik moslashuvni samarali tashkil etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, maktab almashinuvi, psixologik moslashuv, yangi muhit, stress, emotsional holat, ijtimoiy moslashuv, o‘qituvchi qo‘llab- quvvatlovi, ota-ona yordami, motivatsiya, psixologik muammolar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрены психологические аспекты адаптации младших школьников при переходе из одной школы в другую на основе различных теоретических источников. Процесс привыкания к новой учебной среде, установление отношений с одноклассниками и учителем оказывают значительное влияние на эмоциональное состояние, отношение к учебе и социальное развитие ребенка. В работе исследуются этапы адаптации, возникающие стрессовые ситуации и способы их преодоления. Также подчеркивается важность психологической поддержки со стороны родителей и учителей. На основе результатов статьи разработаны рекомендации по эффективной организации процесса психологической адаптации.

Ключевые слова: *учащиеся начальных классов, смена школы, психологическая адаптация, новая среда, стресс, эмоциональное состояние, социальная адаптация, поддержка учителя, помощь родителей, мотивация, психологические проблемы.*

ABSTRACT

This article analyzes the psychological adaptation challenges faced by elementary school students when transitioning from one educational institution to another. The process of adapting to a new school environment and establishing social-psychological relationships with classmates and teachers directly influences students' emotional well-being, attitudes toward learning, and social integration. The study examines stages of adaptation, sources of stress, and strategies to mitigate these stressors. Additionally, the importance of psychological support from parents and teachers is highlighted. Based on the findings, practical recommendations have been developed to facilitate effective psychological adjustment.

Keywords: *elementary school students, school transition, psychological adaptation, new environment, stress, emotional well-being, social adjustment, teacher support, parental assistance, motivation, psychological challenges.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimining uzluksiz rivojlanishi, maktablar sonining ortib borishi, ta'lim sifatiga bo'lgan talabning oshishi natijasida ta'lim muassasalari o'rtasida raqobat kuchaymoqda. Shu bilan birga, ota-onalarning farzandlarini sifatliroq ta'lim muassasasiga joylashtirish istagi, aholi migratsiyasi, ish joyining o'zgarishi kabi omillar sababli boshlang'ich sinf o'quvchilarining bir maktabdan ikkinchisiga ko'chish holatlari ham ko'paymoqda. Bunday o'zgarishlar esa bolalar uchun katta psixologik muammo bo'lishi mumkin.

Boshlang'ich ta'lim- shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda bolaning o'quv faoliyatiga, atrof-muhitga, sinfdoshlari va o'qituvchilarga bo'lgan munosabati shakllanadi. Yangi maktabga moslashish, yangi sinf jamoasiga kirish, o'qituvchining yangi talablari bilan tanishish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ko'plab emotsional va ijtimoiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi [2]. Bu jarayon bolaning o'z-o'zini anglashiga, o'ziga bo'lgan ishonchiga, o'qishga bo'lgan munosabatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Boshlang'ich maktab davridagi psixologik moslashuv jarayoni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, o'quvchilarning emotsional barqarorligi, ijtimoiy muloqot ko'nikmalari, yangi muhitga moslashish tezligi, oilaviy sharoiti, ota-onaning munosabati va, albatta, o'qituvchining yondashuvi kabi omillarga bog'liq bo'ladi [3]. Ayniqsa, maktab almashtirish kabi jarayonlarda bu omillarning har biri yanada kuchliroq ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, bu jarayonning bevosita ta'lim jarayoniga ham ta'siri mavjud. O'quvchining e'tibori, motivatsiyasi, bilimlarni o'zlashtirish darajasi pasayishi mumkin. Bu holat esa nafaqat o'quvchining individual rivojiga, balki

sinfidagi umumiy muhitga ham ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'quvchisining maktab almashtirish tajribasini chuqur tahlil qilish, bu jarayonda uchraydigan psixologik qiyinchiliklarni aniqlash va ularni yumshatish yo'llarini taklif etish zamonaviy ta'lim tizimi uchun dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan shu masalaga e'tibor qaratiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchisining bir maktabdan boshqasiga o'tishi, nafaqat makon va muhitning almashinuvi, ijtimoiy va psixologik muvozanatning yangidan shakllanishi deganidir. Bu jarayonda bola yangi sinfdoshlar, yangi o'qituvchi, boshqa odatlar va intizom bilan tanishadi. Bolaning bunga bo'lgan moslashuvi esa turlicha kechadi. Ayrim bolalar yangi muhitga tezda moslashsa, boshqalarda esa moslashuv ancha qiyin va vaqt talab etadigan jarayon bo'lishi mumkin [1].

Maktabni almashtirishning asosiy psixologik oqibatlari quyidagilar bilan bog'liq bo'lishi mumkin [3].

1. Ematsionol beqarorlik- bola yangi maktabdagi xavfsizlik hissini yo'qotishi mumkin, bu esa xavotir, qo'rquv, yolg'izlik kabi holatlarni keltirib chiqaradi.

2. Ijtimoiy ajralish- oldingi sinfdoshlari bilan aloqaning uzilishi va yangi guruhga kirishdagi qiyinchiliklar bolada yolg'izlanish hissini kuchaytiradi.

3. O'qishga bo'lgan motivatsiyaning pasayishi-agar bola yangi muhitda o'zini ishonchsiz his qilsa, o'qishga qiziqish kamayadi, bu esa o'zlashtirish darajasiga salbiy ta'sir qiladi.

4. O'ziga bo'lgan ishonchning pasayishi- o'quvchi o'zini yangi sinfda yetarlicha qadrlanmayotgandek his qilishi mumkin, bu esa o'z- o'zini baholashga ta'sir qiladi.

Mazkur jarayonda psixologik moslashuv muhim ahamiyatga ega. A.V.Petrova tomonidan ishlab chiqilgan moslashuv bosqichlari (moslashuvning boshlang'ich stress davri, faol izlanish davri, ijtimoiy integratsiya davri) [4] bolalarning maktab almashinuvidagi kechinmalarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Har bir bosqichda pedagog va ota- onalarning to'g'ri yondashuvi bolaning ijtimoiy moslashuvini yengillashtiradi.

O'zbekiston sharoitida ayrim hududlarda maktablar orasida sharoitlar va talablardagi tafovutlar mavjud. Masalan, shahar maktablaridagi intensiv ta'lim dasturlari yoki ixtisoslashtirilgan maktablarga o'tkazish holatlarida bolalarning yangi o'quv rejasiga moslashishi ham muammo bo'lishi mumkin. Bu holatlarda psixolog, sinf rahbari va ota- onaning yaqin hamkorligi zarur bo'ladi.

Shuningdek, bola yangi muhitga ko'nikish jarayonida sinfdoshlari bilan muloqot, o'qituvchining munosabati, oilaviy qo'llab- quvvatlash kabi ijtimoiy omillar hal qiluvchi ro'l o'ynaydi [5]. O'qituvchi bolaning individual holatini inobatga olgan holda moslashuv rejasini ishlab chiqishi, sinfda ijtimoiy muhit yaratishi, guruhli

ishlashga faol jalb etishi kerak. Maktab almashtirishdagi qiyinchiliklarni yumshatish uchun har-xil usullar muhim hisoblanadi. Masalan, sinf rahbarining bolaning kelishidan oldin sinfga psixologik tayyorgarlik berishi, yangi o'quvchi bilan individual suhbatlar tashkil qilish, ota-ona, psixolog va o'qituvchi uchrashuvlarini yo'lga qo'yish, bolani guruhli ishlashga jalb etish orqali ijtimoiylashuvni tezlashtirish, boshlang'ich davrda bolaning o'qish va muloqotdagi muvaffaqiyatlarini rag'batlantirish va hokazo.

Yangi maktabga moslashish davrida o'quvchining shaxsiy xususiyatlari, ya'ni temperament turi, fe'l-atvori, moslashuvchanlik darajasi ham muhim ro'l o'ynaydi. Masalan, sangvinik yoki optimistik xarakterga ega bolalar yangi muhitga tezda ko'niksa, melanxolik yoki tortinchoq bolalar ko'proq vaqt va e'tibor talab qiladi [2].

Bola uchun maktab nafaqat bilim olish maskani, balki ijtimoiylashuv, o'z o'rnini topish, o'zini namayon qilish imkoniyatini beradigan muhitdir. Shu sababli, maktabni almashtirish bolaning ijtimoiy statusini ham o'zgartiradi. U ilgari yetakchi ro'l o'ynagan bo'lsa, yangi sinfdagi oddiy a'zo sifatida qaralishi mumkin.

Yuqoridagi holatlar quyidagi psixologik holatlarni keltirib chiqarishi mumkin:

- Shubha va ishonchsizlik hissi: bola o'zining qabul qilinishiga shubha bilan qaraydi.
- Passivlik yoki agresivlik: bu holat bolaning xulq-atvorida keskin o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.
- Izolyatsiyalashish: agar sinfdagi ijtimoiy munosabatlar salbiy bo'lsa, bola o'zini chetlashtiradi va yolg'iz qolishni afzal ko'radi.

Aynan boshlang'ich sinf yoshi (7-10 yosh) shaxsning emotsional va ijtimoiy rivojlanishi uchun juda muhim bosqich bo'lganligi sababli, bu davrdagi maktab almashinuvi psixologik jihatdan chuqur ko'rib chiqilishi kerak [1] [4].

Boshqa tomondan, maktab almashinuvi ayrim holatlarda ijtimoiy va emotsional yuksalish uchun ham imkoniyat bo'lishi mumkin. Misol uchun, ilgari e'tiborsiz qolgan bola yangi muhitda o'zining ijobiy jihatlarini ko'rsatib, o'zini anglashga, o'z-o'zini baholashga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omilga aylanishi mumkin. Bunday holatlarda esa: yangi imkoniyatlar va rag'batlar, yangi ijtimoiy muhitda o'zini qayta namoyon qilish, yangi o'qituvchi bilan mustahkam munosabatlar o'rnatish kabi omillar muhim bo'ladi.

O'qituvchining boshqaruv uslubi va emotsional yondashuvi bola uchun eng katta omil hisoblanadi. Iliq, quvvatlovchi, e'tiborli muhit bola moslashuvini yengillashtiradi, salbiy kechinmalarning oldini oladi.

Pedagogik jihatdan, yangi kelgan o'quvchiga quyidagi yondashuvlar tavsiya etiladi [2].

1. Dastlabki hafta davomida bolani baholamaslik, balki kuzatish.
2. Uning ko'nikmalari va qiziqishlarini aniqlash orqali darslarga integratsiyalash.
3. Guruhli ishlarga faol jalb qilish va sinfda ijobiy munosabat shakillantirish.
4. Ustunliklari asosida maqtov va rag'bat berish orqali o'ziga ishonchni oshirish.

Shuningdek, sinfga yangi kelgan o'quvchining moslashuv jarayonida individuallashtirilgan yondashuv katta ahamiyatga ega. Bu degani, har bir bola o'zining psixologik holati, oldingi maktabdagi tajribasi, oilaviy muhitiga qarab har xil tarizda moslashadi. Shu boisdan o'qituvchi bolaning individualligini inobatga olgan holda, unga shaxsiy e'tibor qaratishi kerak bo'ladi [1].

Yangi muhitga ko'nikishda bola ko'pincha o'zini chetlangan, tushunilmagan his qilishi mumkin. Bunday holatda o'quvchining sinfdoshlar bilan ijtimoiy aloqalarini yo'lga qo'yish ustida faol ishlash kerak. Maktab psixologi esa bu bosqichda bolaning his-tuyg'ulari, tashvishlari va xavotirlarini aniqlab, zarur maslahat va ruhiy ko'mak berish zarur. Moslashuv davrida bolaning o'quv motivatsiyasi ham pasayib ketmasligi lozim. Buning uchun o'qituvchi unga muvaffaqiyatni boshidan kechirish imkoniyatini yaratishi lozim: osonroq topshiriqlar, tezkor rag'bat, sinf oldida maqtovlar- bular bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini tiklaydi va yangi muhitni ijobiy qabul qilishga yordam beradi.

Shuningdek, ota-onaning hamkorligi alohida ahamiyatga ega. Ota-onalar farzandining yangi sinfga ko'nikishida faollik ko'rsatishlari, o'qituvchi bilan doimiy muloqotda bo'lishlari, uyda ruhiy qo'llab-quvvatlashlari kerak. Uy-maktab hamkorligi bola uchun barqaror va ijobiy muhit yaratadi.

Psixologik jihatdan esa yangi maktabga ko'chib kelgan boshlang'ich sinf o'quvchisi bir necha bosqichli moslashuv jarayonini boshdan kechiradi. Bu davrda u avvalgi maktabidagi do'stlar, o'qituvchilar, tanish muhit bilan xayirlashib, yangicha ijtimoiy makonga kirib keladi. Bu esa bolada xavotir, yolg'izlik hissi, o'ziga ishonchsizlik va ichki beqarorlikka olib kelishi mumkin [2].

Bolada quyidagi psixologik reaksiyalar kuzatilishi mumkin:

Ajralish xavotiri- tanish muhitdan uzilgan bola o'zini yo'qotgan, himoyasiz his qiladi. Yangi muhitga nisbatan ishonchsizlik- yangi o'qituvchi va sinfdoshlar bilan muloqotga kirishishda qiyinchilik yuzaga keladi.

Moslashuvdagi emotsional tushkunlik- kayfiyatni tez o'zgarishi, yig'loqilik, tez ranjish kuzatiladi.

E'tiborni jamlash qiyinligi- tashvish va ichki zo'riqish tufayli darslarga diqqatni to'plash pasayadi [1].

Bu holatlarning oldini olish yoki yengillashtirish uchun quyidagi psixologik yondashuvlar tavsiya etiladi [4].

1. Bolaning his-tuyg'ulariga e'tibor qaratish, u bilan yumshoq, samimiy muloqot qilish.
2. Unga yangi sinf muhitida o'zini xavfsiz his qilishga yordam berish.
3. Ijoiy ijtimoiy tajribalarni yaratish: uni guruhli ishlashga jalb qilish, do'stlar orttirishiga sharoit yaratish.
4. Bola o'zini qanday his qilayotganini erkin ifodalashiga imkon berish: chizish, hikoya qilish, o'yinlar orqali.

Maktab psixologi tomonidan o'tkaziladigan moslashuv diagnostikasi, suhbatlar, psixokorreksion mashg'ulotlar bu jarayonni osonlashtiradi. Shuningdek, o'qituvchi va ota-onalarga psixologik tavsiyalar berish orqali ularning bola bilan ishlashidagi yondashuvlari to'g'irlanishi mumkin [5].

Shunday qilib, psixologik yondashuvlar orqali o'quvchining hissiy holatini aniqlash, unga moslashuvda ko'mak berish, o'ziga bo'lgan ishonchni shakillantirish va ijtimoiy muhitga integratsiyalashuvi ta'minlanadi. Yangi maktabga ko'chib kelgan boshlang'ich sinf o'quvchisini ruhiy jihatdan qo'llab-quvvatlash – uning kelgusi ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatlarning asosi bo'lib xizmat qiladi. Shu bois, o'qituvchi, psixolog va ota-onalarning hamkorligi bu jarayonning ajralmas va muhim tarkibiy qismi sanaladi.

Mavzuga doir mualliflar tomonidan yozilgan adabiyotlar nazariy tahlil qilindi. Tahlil natijalari esa quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

Muallif va adabiyot nomi	Asosiy mazmuni va yondashuvi	Tavsiyasi
Abdukodirova M. "Bola psixologiyasi" (2020) [1]	Bolaning yangi sharoitga moslashuvi, hissiy barqarorlik va oilaviy qo'llab-quvvatlash muhimligi ta'kidlangan.	Ota-ona va pedagoglar o'rtasidagi hamkorligini mustahkamlash lozim.
G'ofurov A. "Boshlang'ich talim psixologiyasi" (2021) [3]	O'quvchining ijtimoiy moslashuvi, sinfdoshlar bilan munosabat va o'qituvchi bilan aloqaning ahamiyati ko'rsatilgan.	Yangi sinfga ko'nikish davrida individual yondashuv zarur.
Karimova N. "O'quvchilarda ijtimoiy moslashuv muommolari" (2018) [4]	Moslashuvdagi stress holatlari, o'ziga ishonch va ruhiy holat muhimligi yoritilgan.	Psixologik yordam orqali stressni kamaytirish va ijtimoiy faollikni oshirish kerak.

XULOSA

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, xulosa qilib shuni aytamanki, o'quvchining bir maktabdan boshqasiga o'tishi uning ruhiy holati, o'zini tutishi va

o'quv faoliyatiga bevosita ta'sir qiluvchi omillardan biridir. Shu sababli, bu davrda ularning holatini to'g'ri baholash va unga mos yondashuvlar tanlash zarur. Psixologik moslashuvda hissiy barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, hamda individual yondashuv muhim ahamiyatga ega. Bularning barchasi- bolaning faollashuvi, o'zini sinf jamoasining teng a'zosi sifatida his etishi va ta'lim jarayonida faol qatnashishga xizmat qiladi. Mazkur masalani samarali hal etish uchun quyidagi taklif va tavsiyalarga amal qilish maqsadga muvofiqdir. O'quvchini yangi sinfga moslashtirishda psixolog va o'qituvchi birgalikda ishlashi zarur, ota-onalar bolaning hissiy holatini doimiy kuzatib, uni ruhlantirib turushlari kerak, har bir yangi kelgan bola bilan individual suhbatlar tashkil etish lozim. Umuman aytganda, bolaning yangi maktab muhitiga moslashuvi nafaqat ta'lim jarayoniga, balki uning ruhiy holatiga ham bevosita ta'sir ko'rsati. Har bir bola o'zining qadrli ekanligini his qilganidagina, u yangi muhitga muvaffaqiyatli moslasha oladi va ijtimoiy-psixologik rivojlanishda salmoqli natijalarga erishadi. Bu esa uning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ijtimoiy faolligini kuchaytiradi va shaxs sifatida sog'lom rivojlanishiga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdukodirova M. "Bola psixologiyasi". Toshkent, O'qituvchi nashriyoti, 2020 y.
2. Abdurahmonova D. "Pedagogik psixologiya asoslari". Toshkent, Fan, 2019y.
3. G'ofurov A. "Boshlang'ich ta'lim psixologiyasi". Samarqand, Ziyo Press, 2021 y.
4. Karimova N. "O'quvchilarda ijtimoiy moslashuv muammolari". Toshkent, Innovatsiya, 2018 y.
5. Tadjibayeva M. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarining emotsional rivojlanishi". Buxoro, Ilm ziyo, 2022 y.

SHO‘ROLAR DAVRIDA MARKAZIY OSIYODA ISLOM DINIGA MUNOSABATNI TADQIQ ETISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Vaydullayev Ahmad Muhammadjonovich,

“Imom Termiziy” o‘rta maxsus islom ta’lim muassasasi

O‘quv-uslubiy ishlar bo‘limi boshlig‘i

Tel: +998994223757

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sho‘rolar davrida Markaziy Osiyo mintaqasida islom diniga bo‘lgan munosabatning tarixiy, siyosiy va mafkuraviy jihatlarini tahlil qilinadi. Sovet davlati tomonidan olib borilgan diniy siyosat, xususan, islomni nazorat ostiga olish, diniy qadriyatlarni cheklash va ateistik targ‘ibot orqali ijtimoiy ongning shakllantirish siyosati ilmiy asosda o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *Sho‘rolar davri, Markaziy Osiyo, Islom dini, dinga munosabat, Sho‘ro mafkurasi, Islomshunoslik, mafkuraviy nazorat, ilmiy-nazariy asoslar*

ABSTRACT

This article analyzes the historical, political, and ideological aspects of the attitude towards Islam in the Central Asian region during the Soviet era. The religious policy pursued by the Soviet state, in particular, the policy of controlling Islam, restricting religious values, and shaping social consciousness through atheistic propaganda, is studied on a scientific basis.

Keywords: *Soviet era, Central Asia, Islam, attitude towards religion, Soviet ideology, Islamic studies, ideological control, scientific and theoretical foundations*

KIRISH

Islom dini o‘zining o‘n to‘rt asrlik tarixi davomida jahon sivilizatsiyasining rivojlanishida, xususan Markaziy Osiyo xalqlarining taraqqiyotida muhim o‘rin tutib kelgan. Zamonaviy dunyoda sodir bo‘layotgan mintaqaviy va global jarayonlarda ham islomning o‘rni ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, islom va uning jahon siyosati, xususan Markaziy Osiyo davlatlarining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotidagi o‘rnini tadqiq qilish bugungi kunda yanada dolzarb hisoblanmoqda. Islom dinining siyosiylashuvi giyosiysiy muammo sifatida baholanib, “din geosiyosati” va “islom geosiyosati” kabi tushunchalarning muomilaga kirib kelishiga zamin yaratmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari islom omilini o‘rganish, shuningdek, postsovet hududida “islomiy tiklanish” jarayonlarini kuzatish uchun o‘ziga xos noyob mintaqasi hisoblanadi.

Markaziy Osiyoda islom omilini o‘rgan tadqiqotchilar mintaqada islomiy tiklanish jarayonlarining davom etishi va kuchayib borishi, islomning ijtimoiy–

siyosiy jarayonlarga ta'siri sezilarli darajada ortib borishini taxmin qilmoqdalar. Shubhasiz, Markaziy Osiyo davlatlarining istiqboldagi rivoji va siyosatida islom omili ortishida davom etadi. Shu bois, islomni mintaqaning ijtimoiy–siyosiy hayotidagi o'rnini o'rganishda mintaqalar manfaatlaridan kelib chiqqan holda ilmiy yondashuv talab etiladi⁴.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

O'zbekistonlik olim Sh.Yovqochev din insoniyatning tarixiy rivojlanishining har bir bosqichida ajralmas qism hisoblanishni ta'kidlagan holda din va siyosat ildizlarining bir biriga qanchalik bog'langanligini tushunish uchun, dinning mohiyatini tushunish, uning jamiyatdagi roli va funksiyasini aniqlash zarurligini ta'kidlaydi⁵.

Amerikalik ilohiyotshunos siyosatchi U.Kavano xalqaro munosabatlar va jahon siyosati fanida din tushunchasining yagona kelishilgan tavsifi mavjud emasligini ta'kidlaydi. Olim din haqidagi ko'plab qarashlarni jamlab tahlil qilgach, ushbu fanda din tushunchasiga berilgan ta'riflar bugungi kunda kelib eskirib qolgan, degan xulosani aytadi⁶.

Rus olimi G.Yemelyanova sohaga oid tadqiqotlar asosan Yevrotsentrizmning empirik nazariyalari va paradigmalariga asoslangan holda amalga oshirilganini kuzatgan. Olim ushbu tadqiqotlarda asosan —ikkinchi qo'l G'arb, xususan rus manbalariga tayanilganini aytadi⁷.

Mamlakatimizda ham, Shuhrat Yovqochev ta'kidlaganidek, sohaga oid izlanishlar an'anaviy ravishda rus va sovet sharqshunosligiga bog'liq bo'lib, ularning ildizlari esa, nemis maktabining salmoqli ta'siri ostida shakllangan Yevropa sharqshunosligiga borib taqaladi⁸.

D.Yusupova xorijlik tadqiqotchilar D.Khizersho va David W.Montgomerydan iqtibos qilib "Markaziy Osiyoda siyosiy islom bilan bog'liq vaziyatni chuqur anglash uchun sekulyarizm, islom va davlat o'rtasidagi murakkab aloqalarni yaxshilab anglash kerak. Bundan tashqari, sekulyarizm islom olamida sobiq ittifoq davridan keyingi davrda juda katta kuch sifatida namoyon bo'ldi. U radikalizmni cheklaydi, biroq, ayni paytda, islom haqida haddan tashqari bo'rttirilgan qo'rquvni yaratadi"⁹,

⁴ G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b.

⁵ Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B. 4.

⁶ Bennigsen A., Broxup M. The Islamic Threat to the Soviet State.–New York: Routledge, 2014.–P. 123.

⁷ Yemelianova, G. How 'Muslim' are Central Asian Muslims? A Historical and Comparative Enquiry. Being Muslim in central Asia : practices, politics, and identities / edited by Marlene Laruelle.–Leiden, Boston: Brill, 2018. Seriyes: Euratsian studies librVol. 9.–pp. 10–12

⁸ Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B. 4.

⁹ Yusupova D. D. O'zbekistonda din omili transformatsiyasining namoyon bo'lishi xususiyatlari. // Konsensus xalqaro jurnali. № 1 (2020) – B. 106–114. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-0788-2020-1>

deya, islom bilan siyosiydashgan islomning, ya'ni islomiylik va radikalizmning bir-biridan farqini tushunib olish muhim ekanligini hamda islomni faqat radikal ko'rinishga ega, deb qarash noto'g'ri ekanligini keltiradi.

MUHOKAMA.

Mustaqillikning ilk davrida Yaqin Sharq bo'yicha ixtisoslashgan tadqiqotchilar Markaziy Osiyoda ham islom omilini tadqiq qilishga urinib ko'rdilar¹⁰. Ammo tez orada umumiy islom merosiga oid bilimlar bilan Markaziy Osiyodagi sovet islom merosini tadqiq qilishda qiyinchiliklarga duch keldilar. Shu bois, Markaziy Osiyoda islomning qayta tiklanishi mintaqaning mustaqil ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy rivojlanishi natijasi yoxud tashqi ta'sirlarga bog'liq hodisa ekanligi haqida turli qarashlar shakllandi¹¹.

Tadqiqotchilar orasida Markaziy Osiyosini yagona islom olamining ajralmas qismi yoxud mintaqada islom ateistik kommunizm mafkurasi ta'sirida rivojlangani bois alohida mintaqada ekanligi haqida ixtilofli qarashlar kuzatiladi.

Bugungi kunda islom omilining xalqaro, mintaqaviy va davlat kesimidagi ta'sirini o'rganishning nazariy-metodologik jihatlarida bir qator muammolar mavjudligini qayd etishimiz zarur. Birinchidan, bugungi kunda zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi asosan dunyoviy xarakterga ega bo'lib, asosan yevrotsentrizm mafkurasiga tayanadi.

Islomshunoslik postsovet davrda diniy va milliy qadriyatlarning tiklanishi hamda islomshunoslik sohasidagi akademik tadqiqotlarning zaifligi sohaga oid tadqiqotlarda ikki xil "oddiy apologetika va akademik (ateistik emas)" yondashuvlarni shakllantirdi.

Markaziy Osiyoda diniy identifikatsiya muammosini o'rganishda bir qator to'siqlar mavjud bo'lib, shulardan biri o'tgan asr stereotiplari va siyosiy mexanizmlari bilan bog'liq bo'lgan muammolardir¹². Ana shunday kamchiliklardan xoli bo'lish mintaqada din va davlatning o'zaro munosabatlarini tizimga solish va to'g'ri integratsiya qilishga imkon yaratadi.

¹⁰ Salmonov A.M. O'zbekistonda musulmon diniy muassasa va tashkilotlar faoliyati tarixi (1917-1950).: Avtoref. tarix fan. nom. – Toshkent: Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy un-ti, 2008. – 33 b.; G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b. Yemelianova, G. How 'Muslim' are Central Asian Muslims? A Historical and Comparative Enquiry. Being Muslim in central Asia : practices, politics, and identities / edited by Marlene Laruelle.–Leiden, Boston: Brill, 2018. Seriyes: Euratsian studies librVol. 9.–pp. 10–12. Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B.. Koroleva L.A., Korolev A.A. Islam v SSSR: nekotoryye aspekty gosudarstvenno–religioznoy politiki// Almanax sovremennoy nauki i obrazovaniya. – Gramota, 2008. № 6 (13): v 2-x ch. Ch. I. – C. 110-112.

¹¹ G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b.

¹² O'sha manba

Mahalliy tadqiqotchilarda apologetik yondashuvga moyillik kuzatilsa, G.Yemelyanova xorijlik tadqiqotchilari orasida islom omilini fanlararo yondashgan holda akademik tadqiq qilish, sohani chuqur o'rgangan holda "birinchi qo'l" empirik natijalarni qo'lga kiritish uchun yetarli malakaga ega mutaxassislar soni cheklanganini muammoli omillar qatorida keltiradi¹³. Masalan, xorijiy siyosatshunos va sotsiolog olimlari bunday tadqiqotlarni olib borish uchun mahalliy tillarni yetarli darajada bilmaydilar.

Xoh xorijiy xoh mahalliy tadqiqotchilar sof akademik yondashuv bilan mintaqada islom omilini tadqiq qilishga kirishgan taqdirda ham, mintaqada empirik tadqiqotlarni amalga oshirishda amaliy, logistika va siyosiy to'siqlar hozir ham avvalgidek mavjuddir. Mahalliy hukumatlarning diniy sohaga oid xorijdan moliyalashtirilgan tadqiqotlarni amalga oshirish hamda mahalliy aholining bunday tadqiqotlarga nisbatan hadik bilan yondashishini shunday to'siqlar qatoriga qo'shish mumkin.

Sh.Yovqochev aholining aksar qismi musulmonlardan iborat ekanligi, mintaqaning islom olami bilan to'g'ridan-to'g'ri, tarixiy va madaniy yaqin aloqada ekanligi, islomning o'zbek xalqining tarixi va madaniyati, o'zbekona hayot tarzining ajralmas qismi hisoblanishi, islomning davlat va jamiyatning ijtimoiy va siyosiy hayotida muhim o'ringa ega omil ekanligi sababli mintaqada islom omilini akademik tadqiq qilish zarurligini ta'kidlaydi¹⁴. Zero, akademik tadqiqotlar birinchi navbatda ilmiy ehtiyojlar uchun zarur hisoblansa, eng muhimi, mamlakatda barqarorlikni ta'minlashga mas'ul davlat tashkilotlari uchun din bilan bog'liq masalalarni tartibga solishga qaratilgan kerakli ichki va tashqi siyosiy qarorlarni qabul qilish uchun ilmiy asos asos bo'ladi.

Yuqoridagidek to'siqlar va muammolar ta'sirida Markaziy Osiyoda islomning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siri haqidagi ixtilofli tasavvurlar va farazlar shakllandi. Bunga mintaq mustaqillikdan keyingi davrda Turkiya, Eron va Afg'oniston kabi asosiy musulmon qo'shni davlatlarning siyosiy, iqtisodiy va diniy ta'siriga tushib qoladi degan qarashlar misol bo'ladi¹⁵.

A.Bennigsen esa, aksincha, islom omili Sovet Ittifoqida musulmonlarning sovetlashuviga samarali qarshilik ko'rsatib, musulmonlarning o'ziga xos o'zligini saqlab qolgan, degan qarashni ilgari suradi¹⁶. U Sovet Ittifoqida islomiy ta'limning

¹³ Yemelianova, G. How 'Muslim' are Central Asian Muslims? A Historical and Comparative Enquiry. Being Muslim in central Asia : practices, politics, and identities / edited by Marlene Laruelle.–Leiden, Boston: Brill, 2018. Seriyes: Euratsian studies librVol. 9.–pp. 10–12.

¹⁴ Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B. 4.

¹⁵ O'sha manba

¹⁶ Bennigsen. A (co-authorship Lemercier-Quelquejay Ch). Islam in the Soviet Union. – New York: Praeger, 1967. – 272 p.,

taqiqlanishi natijasida Markaziy Osiyoda islom ta'limoti o'z ahamiyatini yo'qotgan bo'lishiga qaramay, islomiy rasmlar madaniy unsurlar sifatida saqlanib qolgan, degan fikrni ilgari surgan. Uning taxminlari Sovet Ittifoqining parchalanishidan keyingi davrda o'z tasdig'ini topdi.

NATIJALAR

Mustaqillikdan keyingi o'n yillikda Markaziy Osiyoda islom omilini amerikalik olim Adib Xolid ham islom dinining mintaq xalqlarining o'z-o'zini anglashidagi o'rnini tadqiq qilgan¹⁷. Unga ko'ra, Markaziy osiyoliklarning milliy merosini qayta tiklash qisman bo'lsada islom va musulmon madaniyatini qayta kashf qilish hamda sovet ksenofobiyasi ta'sirida butun islom olami bilan uzilgan aloqalarni qayta tiklashni anglatadi.

2000–yillardan boshlab Markaziy Osiyoda islom omilini tadqiq qilishda mintaq haqida yanada chuqurroq ma'lumotga ega, mamlakatlar kesimida ixtisoslashgan, mahalliy tillarni o'zlashtirgan g'arblik olimlarning yangi avlodi shakllanganini ko'rish mumkin. Yangi avlod tadqiqotchilari Markaziy Osiyoda islom omilini mustaqillikning ilk davrida kuzatilganidek konseptualashtirish emas, balki mintaqadagi turli musulmon jamoalarini alohida o'rgangan holda tushunishga harakat qilmoqdalar¹⁸.

Fransuz olimi M.Laruelle esa, mintaqada islomning jamoaviy va shaxsiy o'zlikni shakllantiruvchi muhim omilga aylanayotganini ta'lim tizimida diniy fanlarni joriy qilishni talab qiluvchilar, ro'za va zakot kabi ibodatlarini bajaruvchi musulmonlarning sonini keskin o'sishi kabi fenomenlar bilan asoslashga harakat qilgan¹⁹.

Nemis tadqiqotchisi A.Volters esa, Markaziy Osiyo davlatlarida islom omilining o'ziga xos yo'nalishlaridan biri – ya'ni islom moliyasi sohasini tadqiq qilgan²⁰.

V.Shvab esa, Qozog'istondagi "Asil Arna" islomiy media platformasining o'rta tabaqa aholi o'rtasida islomiy hayot tarzini targ'ib qilishdagi tajribasini o'rgangan holda islom omilining mintaqadagi madaniy jarayonlarga ta'sirini asoslab bergan²¹.

¹⁷ G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b.

¹⁸ Tashanov A. Buzg'unchi g'oyalarning milliy o'zlikni anglashga salbiy ta'siri: falsafa doktori PhD... diss. –T., 2017. – 186 b. Tolipov F. Bolshaya strategiya Uzbekistana v usloviyax geopoliticheskoy i ideologicheskoy transformatsii Sentralnoy Azii / AN Respubliki Uzbekistan. – T.: Fan, 2005. Tolipov F. Borba s terrorizmom i dilemma bezopasnosti // Sentralnaya Aziya i Kavkaz. – Stokgolm, 2002. – № 6. – S. 69-79. Paxrutdinov Sh. I. Opyt Uzbekistana po predotvrasheniyyu ugroz: faktory i kriterii sozdaniya ustoychivogo obshchestva // Voprosy politologii. – 2017. – № 4. – S. 12-20. Yuldasheva M. Hozirgi davrda mafkuraviy tahdidlar namoyon bo'lishining xususiyatlari va ularning oldini olish yo'llari: falsafa fan. nomzodi ... dis. avtoref. –T., 2010.

¹⁹ Alfrid K. Bustanov and Michael Kemper. Islamic authority and the Russian language: Studies on texts from European Russia, the North Caucasus and West Siberia. – Amsterdam 2012. – R. 416.

²⁰ Laruelle M. Being Muslim in Central Asia: Practices, Politics, and Identities. Eurasian Studies Library (Vol. 9). – Leiden, Boston: Brill, 2018. –pp 11–84.

Markaziy Osiyo davlatlari rivojida islom omili bo'yicha tadqiqotlarning aksar qismi mintaqadagi dunyoviy tizim va islom o'rtasidagi munosabatlar mavzusiga bag'ishlanadi.

XULOSA

Bugungi kunda Markaziy Osiyoda islom omilini tadqiq qilish avvalgidanda dolzarb masalaga aylanganini aytish mumkin. Tadqiqotchilar mintaqada sodir bo'layotgan jarayonlarni anglashda islom omilini yevrotsentrizm hamda g'arb sharqshunosligi ta'siridan holi ravishda o'rganish zarurligini ta'kidlamodqalar. Buning uchun xolisona akademik yondashuv bilan islomning Markaziy Osiyo davlatlarining rivojiga ta'siri keng va chuqur o'rganilishida davom etishi kerak.

Sovet va postsovet davrida kuzatilgan islomga nisbatan adovatli yoxud qat'iy siyosatga qaramay, bugungi kunda Markaziy Osiyoda islomning mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta'siri ortishda davom etmoqda. Islom omili, bir tomondan, mintaqada o'zining siyosiy lashgan, fundamental va radikal jihatlarini, ikkinchi tomondan, bugungi globallashuv davrida butun musulmon olamida kuzatilayotgan madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy tiklanish jihatidan Markaziy Osiyo davlatlariga ta'sir ko'rsatmoqda. Shu jihatdan, Markaziy Osiyo davlatlarida islom omilini tadqiq qilishda uning mintaqadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga konstruktiv yoki destruktiv jihatlariga alohida e'tibor qaratish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alfrid K. Bustanov and Michael Kemper. Islamic authority and the Russian language: Studies on texts from European Russia, the North Caucasus and West Siberia. – Amsterdam 2012. – R. 416.
2. Bennigsen. A (co-authorship Lemercier-Quelquejay Ch). Islam in the Soviet Union. – New York: Praeger, 1967. – 272 p.
3. G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b.
4. Laruelle M. Being Muslim in Central Asia: Practices, Politics, and Identities. Eurasian Studies Library (Vol. 9).– Leiden, Boston: Brill, 2018.–pp 11–84.
5. Tashanov A. Buzg'unchi g'oyalarning milliy o'zlikni anglashga salbiy ta'siri: falsafa doktori PhD... diss. –T., 2017. – 186 b.
6. Tog'ayeva A.Z. O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi (SADUM) tarixidan // "O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari yosh olimlar

²¹ Tog'ayeva A.Z. O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi (SADUM) tarixidan // "O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari yosh olimlar tadqiqotlarida: asosiy yo'nalishlar va yondashuvlar" mavzusidagi an'anaviy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2010, 24-25-may. – B. 223-227.;

tadqiqotlarida: asosiy yo‘nalishlar va yondashuvlar” mavzusidagi an’anaviy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2010, 24-25-may. – B. 223-227.

7. Yemelianova, G. How ‘Muslim’ are Central Asian Muslims? A Historical and Comparative Enquiry. Being Muslim in central Asia : practices, politics, and identities / edited by Marlene Laruelle.–Leiden, Boston: Brill, 2018. Seriyes: Euratsian studies librVol. 9.–pp. 10–12.

8. Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B. 4.

9. Yuldasheva M. Hozirgi davrda mafkuraviy tahdidlar namoyon bo‘lishining xususiyatlari va ularning oldini olish yo‘llari: falsafa fan. nomzodi ... dis. avtoref. – T., 2010.

AJDODLARIMIZ TOMONIDAN TIBBIY GIYOHLARDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Turaboyev Abbos Ne'mat o'g'li

Termiz davlat universiteti

Etnografiya, etnologiya va antropologiya mutaxassisligi magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tibbiyotning xalq tabobatidan mustaqil fan darajasiga ko'tarilishi yo'lida xizmat qilgan ajdodlarimiz faoliyati va tibbiyotga doir asarlari haqida so'z yuritiladi.,

***Kalit so'zlar:** Gippokrat, Gallen, "Tibbi Nabiy", Ibn Sino "Al-qonun fit-t-tibb", inson anatomiyasi va fiziologiyasi, "juz'iy" kasalliklar, dorishunoslik, gigiyena.*

ABSTRACT

This article discusses the activities and medical works of our ancestors who contributed to the advancement of medicine from folk medicine to the level of an independent science.

***Key words:** Hippocrates, Gallen, "Tibbi Nabiy", Ibn Sina's "Al-qanun fit-t-tibb", human anatomy and physiology, "minor" diseases, pharmacology, hygiene.*

KIRISH

Tibbiyotning xalq tabobatidan mustaqil fan darajasiga ko'tarilishida qadimgi Misr, Bobil tibbiyoti, Gippokrat va Gallenning muhim o'rni bor. Masalan, Gippokrat kasalliklarni aniqlash, bemorlarning hayoti va faoliyatiga tashqi muhitning ta'sirini o'rganish, xastalikning kelib chiqish sabablarini topish va davolashda xalq tabobatining mavjud tajribalariga tayanadi va ularni ilmiy idrok etish yo'lidan boradi. Gallen esa xalq tabobati tajribalaridan yuqoriga ko'tarilib, birinchi bo'lib, organizmdagi a'zo va sistemalarning tuzilishi va funksiyalarini, asosan, hayvonlar (maymunlar) organizmida tajriba qilib o'rgangan. Uning anatomiya va fiziologiyaga oid asarlari milodiy XVI asrgacha tabobatning asosi bo'lib xizmat qilgan.

Jahon tabobati tarixida "Sharq tabobati" yutuqlari muhim o'rin tutadi. Sharq tabobatining tadrijiy rivojlanishiga turtki bo'lgan omillar ko'p. Shunday omillardan biri payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning tabobatga oid nodir hadislaridir.

Muhammad alayhissalom hazratlarimizning tabobat ilimidan chuqur bilimdonliklari va ba'zida bemorlarga davo usullarining tavsiya etganliklari to'g'risida "Tibbi Nabiy" ("Payg'ambar tabobati") nomli risola ham nashr etilgan. Bu risola Jalol al-Husayniyning "Ravzat al-ahbob" ("Mahbublar bog'i") nomli asarining bir qismini tashkil etadi.

Kitobda aytilishicha, payg‘ambarimiz, masalan, bosh og‘rig‘iga qarshi xinani qo‘llagan. Bosh og‘rig‘i zo‘riqishining oldini olish uchun bemorga qon oldirishni buyurgan. Bu hozirgi ilm-fanda "gipertoniya" (qon bosimi) kasalligi deb atalib, o‘sha paytdagi "qon olish", zuluk qo‘yish kabi davolash usullaridan hozir ham foydalaniladi.

Payg‘ambarimiz (s.a.v.) tabobati to‘g‘risida fikr yuritilar ekan, ul Hazratning quyidagi bir qator hadislari ham tibbiy jihatdan doimo qimmatlidir:

1. Ummatlarim uchun qo‘rqadigan jihatlarim: qorin solib semirish, seruyqulik, dangasalik va sust e‘tiqodda bo‘lishidir.

2. Zaytun bilan bo‘yaning va uning yog‘ini o‘zingizga surting, chunki u muborak daraxtdan chiqadi.

3. Agar suv ichsangiz, so‘rib-shimib iching. Suvni birdan, yutoqib ichish jigar kasalligini keltirib chiqaradi.

4. Behi yeyish yurak dardini ketkazadi.

5. Sigirning suti shifo, yog‘i davo, go‘шти esa kasallikdir.

6. Ey, Allohning bandalari, davolaning. Chunki Alloh Taolo har bir kasallikni davosi bilan yaratgan. Faqat birgina kasallikka davo yo‘qdir. U ham bo‘lsa, qarilikdir.

Payg‘ambarimiz (s.a.v.) ning bunday hikmatlari Sharq tabobati ilmining rivojida dasturilamal bo‘lib xizmat qilgan va aytish joizki, ular inson salomatligi yo‘riqnomasi hamdir.

O‘rta asrlarda yunon, sanskrit va boshqa qadimiy tillarda mavjud tibbiyotga oid manbalar, jumladan, Aristotel, Dioskorid va Gallenning dorishunoslikka oid asarlari arab tiliga tarjima qilinishi Sharq tabobati rivojini yangi sifat bosqichiga ko‘tardi. Bu davrda Sharq islom dunyosida tabobat ilmi va amaliyotining dovrusli namoyondalari dunyoga keldi. Chunonchi, Abu Hanifa ad-Dinovariy (815 yilda tug‘ilgan) “Kitob fin-n-nabot” (“O‘simliklar haqida kitob”) ni yozib, unda 482 xil o‘simlikning o‘ziga xos dorivorlik xususiyatlarini bayon etadi. Buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning “Kitob as-saydana fi-t-tibb” (“Tibbiyotda dorishunoslikka oid kitob”) asari o‘rta asrlardagi tabobatning eng katta yutuqlaridan biri hisoblanadi. Ushbu kitobi bilan Beruniy O‘rta Osiyoda dorishunoslik ilmi – saydanaga asos soldi.

O‘rta asr Sharqida tabobat sohasidagi yana bir ulug‘ olim va hakim, bu – Abu Bakr ar-Roziydir. Olim tabobat ilmida obro‘ va e‘tibor qozondi. Unga o‘z davrida Bag‘doddagi yirik shifoxonani boshqarish ishonib topshirildi. Abu Bakr ar-Roziyning Sharqdagi ko‘p mamlakatlarning sultonlari o‘z poytaxtlarida ko‘rishni va tibbiy faoliyat olib borishini xohlar edi. Bu tabobat allomasi 15 yil davomida o‘z davri tibbiyoti qomusi bo‘lgan 25 jildlik “Al-jome‘ al-kabir va qad urifa bi-l-Hovia” (“Al-Hoviy nomi bilan bog‘langan katta to‘plam”) asari ustida ishladi. Asar tugallanmagan

bo'lsa-da, ko'p asrlar mobaynida sharq va g'arbda o'ta qadrli manbalardan biri bo'lib keldi. Uning 10 jildidan iborat "Tabobat kitobi" hamda "Chechak va qizamiq haqida" deb atalgan yana ikki kitobi ham o'rta asr jahon tabobatida katta shuhrat qozondi.

Shak-shubhasiz, o'rta asrlar Sharq tabobatida Abu Ali ibn Sino nomi va uning tibbiyot sohasidagi nodir faoliyati katta o'rin tutadi. Uning "Al-Qonun fi-t-tibb" ("Tib qonunlari") nomli buyuk asari toki XVII asrgacha G'arb dorilfununlarida amaliy qo'llanmalardan bo'lib keldi.

Ibn Sinoning tabobat fani sohasidagi xizmatlari buyukdir. U o'z asarlarida eng qadimgi fanlardan biri bo'lgan tibbiyotning o'zidan oldingi ming yillik taraqqiyotiga yakun yasabgina qolmay, uni yangi yuqori bosqichga ko'tardi, hatto bu faning keyingi asrlarda erishgan bir qator yutuqlarini oldindan ko'ra bildi.

Ibn Sinoning bizgacha yetib kelgan tibbiy asarlari 30 dan oshadi. Shulardan asosiylari o'zbek tiliga tarjima qilinib nashr etilgan²².

Ibn Sinoning tabobatga oid eng yirik shoh asari "Kitob al-Qonun fi-t-tibb" ("Tib qonunlari kitobi") hisoblanadi. O'z davridagi tibbiyot fanining mufasssal qomusiy hisoblangan bu asarda inson sog'ligi va kasalliklariga oid bo'lgan barcha masalalar mantiqiy tartibda to'la bayon etilgan. "Qonun" 1012–23 yillar mobaynida yozilgan bo'lib, uning ko'plab nusxalari tezlik bilan tarqaladi.

Bu asar ko'p o'tmay Yevropaga ham yetib keldi. XII asrdayoq Kremonalik Gerard (1114–1187) "Qonun"ni arabchadan lotin tiliga tarjima qiladi va shundan keyin Yevropa dorilfununlarida tabobat fani Ibn Sino asarlari bo'yicha o'qitila boshlanadi. "Qonun" uzoq yillar asosiy qo'llanma va darslik sifatidagi qiymatini 500 yildan ortiqroq vaqtgacha saqlab qoldi. Birinchi bor u Uyg'onish davridagi insonparvarlik markazlardan biri bo'lgan Strasburg shahrida 1473 - yili bosilib chiqadi. Umuman "Qonun" 40 martadan ortiq to'la holda nashr etilgan. Ayrim nusxalarining nashri esa son-sanoqsizdir.

Uning arabcha matni 1593 – yiliyoq Rimda nashr etilgan edi. Keyinchalik XIX asrda bir necha bor qaytadan bosildi. "Qonun"ning ayrim qismlari ingliz, nemis va fransuz tillariga ham tarjima qilingan bo'lsa-da, bu muhim asar keyingi vaqtlargacha hozirgi zamon tillaridan birontasiga to'la holda tarjima qilinmagan edi. Bu qiyin va mas'uliyatli ishni o'zbek sharqshunoslari tabiblar bilan hamkorlikda amalga oshirdilar: "Qonun"ning beshala kitob o'zbek va rus tillarida 1954–1961 yillar

²² Ular quyidagilar: Hikmatullaev X. Abu Ali ibn Sinoning "Yurak dorilari" nomli risolasi, T. 1966; Shoislamov Sh. Ibn Sinoning tibb haqidagi she'riy asari ("Urjuza") T. 1972; Abu Ali ibn Sinoning sog'liqni saqlashga doir risolalari, E. Talabov tarjimasi, T. 1978. Bu va undan tashqari Ibn Sinoning quyidagi 7 risolasi U. I. Karimov va X. Hikmatullaevlar tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan: "Tibbiy risolalar to'plami" nomi bilan bir kitob shaklida nashr qilingan (T. 1987): "Tomir urishi haqida maqola", "Shahvoniy kuchlar haqida risola", "Sardora quvvatlarining tadbiri haqida risola", "Sikzakbo'yin osteomieliti va uning oliyligi haqida risola", "Sachratki haqida risola", "Judiya risolasi" va boshqalar

mobaynida Toshkentda nashr etildi. 1980 yili Ibn Sino tug'ilganiga 1000 yil to'lishi munosabati bilan "Qonun"ning ikkinchi tuzatilgan nashri e'lon qilindi²³.

Ibn Sino "Qonun"ni besh kitobga bo'lgan:

I kitobda tabobatning umumiy nazariyasi: inson anatomiyasi va fiziologiyasi, kasalliklarning kelib chiqish sabablari va ularning alomatlari, davolashning umumiy asoslari, badantarbiya va sog'liqni saqlash tadbirlari bayon etilgan.

II kitob dorishunoslikka bag'ishlangan bo'lib, unda o'simlik, ma'dan va hayvonlardan olinadigan 811 sodda dorining nomi alifbo tartibida joylashtirilib ta'riflanadi va har bir dorining qanday kasallikka davo ekanligi ko'rsatiladi.

III kitobda "juz'iy" kasalliklar, ya'ni insonning boshidan tovonigacha har bir a'zosida bo'ladigan kasalliklar, ularni aniqlash va davolash usullari bayon etiladi.

IV kitob insonning biron muayyan a'zosiga xos bo'lmagan, balki butun gavdasida yuz berishi mumkin bo'lgan kasalliklarga bag'ishlangan.

V kitobda murakkab dorilar, ya'ni tabiatda tayyor holda uchramaydigan dorilar (turli taryoklar, ma'junlar, malhamlar, hapdorilar va h.k.) ni tayyorlash haqida so'z boradi.

Ibn Sino sog'liqni saqlash, turmush gigiyenasi va to'g'ri ovqatlanish masalalariga katta ahamiyat bergan, uning bu sohadagi maslahatlari hozirgacha ham o'z qiymatini yo'qotgan emas. Salomatlikni saqlashda badantarbiyaning barcha yoshdagi kishilar uchun ham zarur ekanligini qayta-qayta ta'kidlaydi.

Inson tanasiga tashqi omillarning ta'siri masalasiga katta ahamiyat bergan Ibn Sino ba'zi kasalliklarning suv yoki havo orqali tarqalishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Kasalliklarni (xususan ichki kasalliklarni) to'g'ri aniqlashga, ularning qanday kechishini to'la va aniq tasvirlab berganligi va bu sohadagi kashfiyotlari bilan Ibn Sinoni hozirgi zamon terapiyasining asoschilaridan biri, deb atashga imkon beradi.

Meningit, oshqozon yarasi, zotiljam, o'pka yallig'lanishi, sariq kasalligi, qizamiq, chechak, turli yomon yaralar va qator boshqa kasalliklarni shu qadar to'g'ri va mufassal ta'riflab berganki, unga hatto hozirgi zamon shifokorlari ham qoyil qoladilar.

Ibn Sino asabiy va ruhiy kasalliklarni aniqlash va ularni davolash sohasida ham ko'p yangiliklar kiritgan. Uning jarrohlik sohasidagi ishlari ham juda muhimdir. Ibn Sinoning dorishunoslikka qo'shgan hissasi nihoyatda salmoqlidir. U taklif etgan

²³ Abu Ali ibn Sino. Tibb qonunlari, I kitob, T. 1983 (tarjimonlar A. Rasulov, S. Mirzaev, U. I. Karimov, A. Murodov); II kitob, T. 1982 (tarjimonlar S. Mirzaev, A. Rasulov, U. I. Karimov, A. Murodov, K. Munirov); III kitob, 1-jild, T. 1979 (tarjimonlar A. Rasulov, M. A'zamov); III kitob, 2-jild, T. 1980 (tarjimonlar S. Mirzaev, A. Rasulov); IV kitob, T. 1980 (tarjimonlar A. Rasulov, A. Urinboev); V kitob, T. 1980 (tarjimonlar U. I. Karimov, K. Munirov). Ikkinchi nashr tayyorlovchilari: U. I. Karimov va X. Hikmatullaev.

dorilar asrlar davomida keng qo'llanilib kelgan. Ularning ko'pi hozir ham o'z qimmatini yo'qotgan emas.

Ibn Sino kabi o'zining butun bilimini va hayotini inson salomatligini saqlashga, tabiat qonunlarini ochishga, adolat va haqiqat uchun kurashga bag'ishlagan buyuk olimlarning asarlari ko'p asrlardan beri butun insoniyat uchun bitmas-tuganmas bilim manbai vazifasini o'tqab kelish bilan birga, hozir ham ular madaniy taraqqiyotga, va xususan inson salomatligini saqlash ishiga xizmat qilmoqda. Mana shuning uchun oradan 1000 yil o'tgan bo'lishiga qaramasdan buyuk vatandoshimiz Ibn Sinoning nomi barcha xalqlar tilida katta ehtirom bilan tilga olinmoqda va asarlari qaytadan nashr etilmoqda.

Ushbu ko'pmasalali mazmunli turkum kitoblarda anatomiya, fiziologiya, patologiya, terapiya, dorishunoslik, gigiyena kabi tibbiyotning turli sohalari qamrab olingan va boyitilgan. Abu Ali ibn Sino o'z asarida keyinchalik tabobat ilmi va amaliyoti rivojiga katta yo'l ochgan ayrim fundamental g'oyalarni ham ilgari suradi. Masalan, "Tib qonunlari"da isitma, yallig'lanish, chechak, qizamiq kabi yuqumli kasalliklarni qandaydir kuzatuv ko'rinmas jonivorlar qo'zg'ashi bayon etilgan. Bu keyingi tibbiyot ilmida kasallik tarqatuvchi viruslar, mikroblar to'g'risidagi tadqiqotlar yo'nalishini yuzaga keltirdi. Shuningdek, Ibn Sino o'z tadqiqotlarida tibbiyotda jarrohlik usuli, masalan, buyrak toshlarini jarrohlik yordamida olib tashlash, turli xil jarrohatlarni davolash usuli haqida ham yozadi. U xalq tabobatiga xos giyohlardan dorivorlar olish va ularni davolashda qo'llash to'g'risida katta ta'limotini qoldirgan. Ibn Sinoning yana bir asari – "Al-adviya al-qalbiya" ("Yurak dorilari") kitobida yurak xastaliklarida qo'llaniladigan va o'zi ixtiro etgan dori-darmonlar hamda ularni tayyorlash usullari to'g'risida fikr yuritadi.

Yuqorida aytilganidek, O'rta Osiyoda, unga yondosh Sharq mamlakatlarida qadimdan dorivor o'simliklar va ovqat moddalari xususiyatlari, ularning inson organizmiga yetkazadigan foyda va zararli taraflari katta qiziqish bilan o'rganilgan. Natijada, xalq qo'lida asta-sekin tabobatga oid ko'pgina ma'lumotlar yig'ilib borgan. Ular esa keyinchalik tibbiy asarlar yaratishda tayanch manbalardan biri bo'lgan. Beruniy, Ibn Sinoning tibbiyotga oid buyuk asarlari shundan dalolat beradi. Shu bilan birga, ulardan keyin ham Movarounnahr va Xurosonda biri-biridan salohiyatli yana ko'plab hakimlar etishib chiqqani bejiz emas. Masalan, o'sha davrning yirik tabiblaridan biri Badriiddin Samarqandiy har xil kasalliklarga qarshi murakkab dorilar tayyorlab, tajribada sinab ko'rgan. XIII asrning mashhur tabiblaridan biri Abu Hamid Muhammad ibn Ali ibn Umar Najibuddin Samarqandiyning "Ag'ziyat al-marzo" ("Kasallar iste'mol qiladigan ovqatlar") nomli kitobi saqlanib qolgan. Unda

har bir kasallikda qanday taom iste'mol qilinishi va qaysi ovqatlardan ehtiyot bo'lish lozimligi, shuningdek, ovqatlarning dorivorlik xususiyatlari bayon etiladi.

40 yildan ortiq vaqt mobaynida tabobat ilmi va amaliyoti bilan shug'ullangan Sulton Ali tabib Xurosoniy (XV–XVI asrlarda yashagan) o'z tajribalari asosida ikki kitob yozgan. Ulardan biri “Dastur al-iloj” (“Kasallarni davolash bo'yicha qo'llanma”) deb ataladi.

XV–XVI asrlarda Hindistonda yashab, tabobat sohasida ilmiy va amaliy faoliyati bilan shug'ullangan Yusuf ibn Muhammad al-Hiroviy ham O'rta Osiyo, Xuroson va Hindistonda tabobatning taraqqiy etishiga salmoqli hissa qo'shgan.

Shuningdek, o'tgan asrlarda Xorazmda ham bir qator mashhur tabiblar yashab, faoliyat olib borganlar. Jumladan, Abulg'ozixon ibn Arab Muhammad Xorazmiy (1603–1664) dan bizgacha bir necha tibbiy asarlar saqlanib qolgan. Uning salmoqli asarlaridan biri “Manofi al-inson” (“Inson uchun foydali dorilar”) deb ataladi. Yoki XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi yarmida yashagan dovrugli tabib Ja'farxo'ja ibn Hazoraspiy o'zbek tilida “Multaqiy at-tib” (“Tibbiy ma'lumotlar to'plami”) kitobini bitgan. 67 bobdan iborat ushbu asarda inson organizmining har xil kasalliklari va ularni dorilar bilan davolash usullari bayon etilgan.

Shuningdek, Farg'ona vodiysida yashagan Mahmud Hakim Yaypaniy Ho'qandiy (1851 yilda tug'ilgan) o'z davrigacha bo'lgan Sharq tabibati qo'lga kiritgan yutuqlarni jamlab, hamda o'z shaxsiy tabiblik tajribalari bilan boyitib, “Qonun al-iloj” (“Davolash qonuni”) va “Tariq al-iloj” (“Davolash usuli”) nomli kitoblarini yozgan. Ularda o'pka, yurak, sut bezi, me'da, jigar, ichak, buyrak, qovuq va isitma kasalliklari, shishlar, toshmalar, jarohat va yaralar, suyaklar sinishi, zaharlanish, zaharli mavjudotlar chaqqanda qo'llaniladigan dorilar to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Yana bir hakim – Bositxon Zohidxon o'g'li o'z tabobat kitoblarida Beruniy, Muhammad Zakariyo Abu Bakr ar-Roziy, Ibn Sino, Iloqiy, Naxjibuddin Samarqandiylarning asarlaridan keng foydalangan. Bizgacha uning 3 ta kitobi yetib kelgan.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. Hikmatullaev X. Abu Ali ibn Sinoning “Yurak dorilari” nomli risolasi, T. 1966; Shoislamov Sh. Ibn Sinoning tibb haqidagi she'riy asari (“Urjuza”) T. 1972; Abu Ali ibn Sinoning sog'liqni saqlashga doir risolalari, E. Talabov tarjimasi, T. 1978. Bu va undan tashqari Ibn Sinoning quyidagi 7 risolasi U. I. Karimov va X. Hikmatullaevlar tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan: “Tibbiy risolalar to'plami” nomi bilan bir kitob shaklida nashr qilingan (T. 1987): “Tomir urishi haqida maqola”, “Shahvoniy

kuchlar haqida risola”, “Sardora quvvatlarining tadbiri haqida risola”, “Sikzakbo‘yin osteomieliti va uning oliyligi haqida risola”, “Sachratki haqida risola”, “Judiya risolasi” va boshqalar.

2. Abu Ali ibn Sino. Tibb qonunlari, I kitob, T. 1983 (tarjimonlar A. Rasulov, S. Mirzaev, U. I. Karimov, A. Murodov); II kitob, T. 1982 (tarjimonlar S. Mirzaev, A. Rasulov, U. I. Karimov, A. Murodov, K. Munirov); III kitob, 1-jild, T. 1979 (tarjimonlar A. Rasulov, M. A‘zamov); III kitob, 2-jild, T. 1980 (tarjimonlar S. Mirzaev, A. Rasulov); IV kitob, T. 1980 (tarjimonlar A. Rasulov, A. Urinboev); V kitob, T. 1980 (tarjimonlar U. I. Karimov, K. Munirov). Ikkinchi nashr tayyorlovchilari: U. I. Karimov va X. Hikmatullaev.

“FUNUN UL-BALOG‘A” ASARIDA LIRIK JANRLAR TASNIFI

Saydazzamova Chamangul Olimjon qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada turkiy adabiyotda ilk nazariy qo‘llanma hisoblangan “Funun ul-balog‘a” asarida kelgan janrlar tasnifi, muallifning kichik lirik janrlarga bo‘lgan munosabati, jumladan, qit‘a, ruboiy va tuyuq kabi janrlarning klassifikatsiyasiga doir ba‘zi mulohazalari haqida so‘z yuritilib, adabiy janrlar masalasiga diqqat qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *“Funun ul-balog‘a”, lirik janrlar, qit‘a, tajnis, tuyuq, masnaviy, bahr, ruboiy.*

ANNOTATION

This article discusses the classification of genres in the work "Funun ul-baloga", which is considered the first theoretical manual in Turkish literature, the author's attitude to small lyrical genres, including some of his comments on the classification of genres such as qu'a, rubaiy and tuyuk, and focuses on the issue of literary genres.

Keywords: *"Funun ul-baloga", lyrical genres, qu'a, tajnis, tuyuk, masnavi, bahr, rubaiy.*

KIRISH

Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarida qator lirik janrlarga oid ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, bu haqda muallifning o‘zi shunday yozadi: “Bilgilkim, majmu-i shuaro istilohinda she’rning aqsomi, ulkim mo‘tabardur, o‘n nav kelibtur: qasida, g‘azal, qit‘a, ruboiy, masnaviy, tarje’, musammat, mustazod, mutavval, fard. Bu o‘n nav she’rkim, zikr qilduq...”²⁴ Bundan ko‘rinadiki, Taroziy “she’rning aqsomi” haqida, ya’nikim, she’r qismlari haqida so‘z yurita turib, turlarini o‘nta deb sanab o‘tadi. E’tiborlisi shundaki, Shayx Ahmad bu o‘rinda ushbu o‘n turni ketma-ketlik asosida tasniflaydi va ularning o‘ziga xos jihat hamda xususiyatlariga alohida urg‘u berib o‘tadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Muallif she’r turlari orasida qasida janriga to‘xtalar ekan, bu turning yigirma yetti misra yoxud undan kamroq bo‘lishini bayon qiladi. Shuningdek, qasida janrida madh etilayotgan shoh yoki biror kishining qanday xususiyatlari qalamga olinishi haqida ham Taroziy o‘z fikrlarini bildirib o‘tadi. Shayx Ahmad qasidaga xos to‘rt

²⁴ Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. ("Балоғат илмлари") Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. – Т.: Хази́на, 1996. 32-б.

sifatni sanaydi. Bulardan birinchisi – husni matlaning mavjudligi. Ikkinchisi – madh etiluvchining aql-u insofini tilga olish, uchinchi sifat – shijoatini zikr qilish hamda to‘rtinchisi – saxovatini yod aylash. Muallif bu o‘rinda quyidagi fikrlari bilan bu to‘rt sifatdan tashqari boshqa jihatlarga to‘xtalib o‘tish shoirning o‘z izmida ekanligiga ishora qilib o‘tadi: “...va bu to‘rt xislattin ortuq har nechakim sifat qilur, ixtiyor shoirg‘adur”²⁵. Tahlillardan ma‘lum bo‘ladiki, Shayx Ahmad Taroziy yashagan va ijod qilgan adabiy muhit qasida yozish yuqorida shoir sanab o‘tgan asosiy to‘rt talabga asoslangan. Qo‘shimcha sifatidagi jihatlarni esa shoirlar ixtiyoriga ko‘ra, o‘z qasidalariga qo‘shib ketaverishgan. Muallif shunday turdagi shoirlarni ham misol tariqasida keldiradiki, ular qasidaning to‘rtta asosiy tartibiga amal qilmaydilar. Ahmad Taroziy bu tur shoirlarning qasidani madh bilan boshlashini Rashididdun Vatvot qasidasi misolida ko‘rsatib ketadi.

Qasida haqidagi Taroziyning ilmiy bayonida faqatgina ushbu janrga oid qarashlarini keltiribgina qolmasdan, qasida tarkibida keluvchi badiiy san’atlar haqida ham adabiyotimiz uchun kerakli ma‘lumotlarni bayon etadi. Jumladan, baroati istehlol san’ati haqida qimmatli fikrlar aynan “Funun ul-balog‘a” asarida keltiriladi. Ma‘lumki, bu san’at arab tilidan olingan bo‘lib, “baroat” – “bir sohada ustunlik”, “istehlol” – “yangi oyni ko‘rish talabi” degan ma‘noni anglatadi.

Ushbu san’at asarning qaysi mavzuga bag‘ishlanganiga ishora qilishga asoslangan badiiy san’atlardan bo‘lib, bunda o‘quvchi muallifning asar debochasi; masnaviy, qasida yoki marsiya avvali, kitobning bob va fasllari boshida kiritgan so‘z hamda fikrlaridan asar va uning muayyan bobining mavzusi, mundarijasi yoki asosiy mazmunini bilib olish imkoniga ega bo‘ladi²⁶.

Shayx Ahmad Taroziy bu san’atni shunday sharhlaydi: “Matlada bir san’ate bo‘lur, oni baroat-i istihlol derlar. Aningtek bo‘lurkim, musanniflar nusxasining avvalinda bir necha lafz keltururlarkim, ul alfoz dalili mutlaqdur maqsudqa. Ya’ni andin ma‘lum bo‘lurkim, bir nusxa qaysi fandadur, netokkim bu kitobning bu kitobning avvalinda kelibtur va shoir ham qasidani yo manzum qissani maqsudqa aytur bo‘lsa, matlada lafze istemol qilurkim, arz va murodi ma‘lum bo‘lur”²⁷. Bu fikrlardan ham ma‘lum bo‘ladiki, biror janrning mazmunini, ya’ni Taroziy aytganidek, qasida yoki manzum qissanining masadi matlada keltirilgan baroati istehlol san’ati orqali ochiladi. Umuman olganda, Taroziy har bir janrning xususiyatlariga to‘xtalar ekan, har jihatdan mukammal tahlilga tortadi.

²⁵ Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. ("Балоғат илмлари") Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. – Т.: Хази́на, 1996. 33-б.

²⁶ Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018. 429-b.

²⁷ Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. ("Балоғат илмлари") Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. – Т.: Хази́на, 1996. 36-б.

Taroziy she'ning 3-turi sifatida qit'a janri xususiyatlariga diqqat qaratadi. U qit'a sharhiga to'xtalar ekan, bu janrning dastlabki misrasida qofiya bo'lmasligini, eng kichik hajmi ikki baytdan iborat bo'lishi qayd etadi. Misol tariqasida esa o'zining va bir qator ijodkorlarning ijod namunalaridan keltiradi.

“Funun ul-balog'a”da Lutfiy ijodidan keltirilgan misolga diqqat qarataylik:

Bermagil derlar vafosizg'a ko'ngul,
Kim aning no'shadin ortiq neshi bor.
Men tama' kesmasmen, o'lsam, la'lidin,
Jon mening jonim, kishining neshi bor.

E'tibor qaratilsa, qofiyaga olingan so'zlar tajnisli, ya'ni omonim so'zlardan iborat. Shakldosh so'zlarning qofiyaga olinishi asosan, tuyuq janriga oid xususiyat hisoblanadi. Yuqorida Lutfiy ijodidan olingan namuna qofiyasi shakldosh so'zlardan tashkil topgan bo'lib, 2-misra tarkibida kelgan “nesh” so'zi “nish, tig'” ma'nosida “bor” so'zi bilan birgalikda “nishi bor” anglamida qo'llanyapti. 4-misradagi “neshi bor” birikmasi esa “nima ishi bor” ma'nosini anglatib kelgan. Bir qarashda tuyuq janrini eslatadigan bu kabi bir qancha misollarni Ahmad Taroziy qit'a janri ruknida berib o'tadi. “Funun ul-balog'a”ning aynan mana shu qit'a janrida ko'rsatilgan misollarning deyarli barchasida tuyuq janriga oid xususiyatlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Ahmad Taroziy she'riy bilimlarning egasi sifatida bu kabi namunalarni qit'a janriga kiritishiga sabab bizningcha shoir yashagan davrdagi adabiy muhitda tuyuq janri to'liq takomilga yetmagan, mustaqil janr sifatida shakllanib ulgurmaganligidadir. To'g'ri bu davrda tuyuq janri umuman yo'q emas edi, ammo to'laqonli spetsifik janr sifatida taraqqiy etmagan edi. Bu jihatga ko'ra, Taroziy qit'a janri ichida tuyuqqa oid namunalarni ham berib o'tadi. Mirzo Boysung'ur ijodidan ketirilgan quyidagi namunada ham tajnisli qofiyaga duch kelamiz:

Furqatingda sorig' o'ldi olmangiz;
Ey musulmonlar, yaroqon o'lmasun.
O'lmagimdin fikrim oncha yo'qtutur;
Qo'rqaram, o'lsam, yaro qon o'lmasun.

Taroziy ruboiyga oid mulohazalari orasida tuyuq janriga qisqacha to'xtalib, shunday fikrlarni bildiradi: “Va ruboiyning bir navi taqi bo'lur. Oni mujannas derlar. Aningtek bo'lurkim, ruboiyning qofiyasida tajnis rioyat qilurlar. Misoli bu tarz:

To ko'ngulda ishq o'ti tobandadur,
G'am maishat panjasin tobandadur.
Kiprik o'qin qismat etib otsangiz,
Hech kishiga tegmas ul-tobandadur.

Va bu turk shoirlarining ixtirosidur. Muni turklar tuyuq derlar”²⁸

Taroziy ruboiy deya nom bergan ushbu she’rning birinchi misrasidagi “tobandadur” so’zi rosa tobida ma’nosida kelgan. Ya’niki oshqining ko’nglidagi ishq rosa tobiga yetgan. Ikkinchi misrada qatnashgan “tobandadur” so’zi esa “topish” ma’nosida qo’llangan (“G’am maishat panjasini topadi”) va to’rtinchi misradagi “tobandadur” so’zi “tomondadir” (“Kiprik o’qin qismat etib otsangiz, hech kimga tegmas u tomondadir”) ma’nosida kelganligini ko’rishimiz mumkin.

Ma’lumki, ruboiy va tuyuq janri ayrim jihatlariga ko’ra bir biriga o’xshab ketadi. Bu jihatlar ikki janrning to’rt misradan iborat bo’lishi va qofiyalanish tartibi a-a-a-a yoxud a-a-b-a tarzida bo’lishi bilan umumiylikni hosil qiladi. Ammo vazn talabiga ko’ra ular bir-biridan farq qiladi. Ruboiy hazaj bahrining axram va axrab shajaralarida yozilsa, tuyuqning vazni qat’iy: ramali musaddasi mahzuf (yoki maqsur) vaznida, ya’ni “foilotun-foilotun-foilon (yoki foilon)” tarzida bo’lishi shart. Shuning bilan birgalikda, tuyuqda qofiyaga olingan so’zlarning tajnisli bo’lishi bu janrning xarakterli xususiyatlaridan biridir. Shu jihatdan olib qaraganimizda qofiyaning tajnisli bo’lishiga ko’ra yuqoridagi namunalarni tuyuq deb ataganimiz to’g’riroq bo’ladi.

Shayx Ahmad Taroziyning o’zi ham ruboiyning bu turini turkiylar tuyuq deb atashi haqida qisqcha to’xtalib, uch xil misol keltirib o’tadi: “Va bu turk shoirlarining ixtiroidur. Muni turklar tuyuq derlar. Misoli digar:

Ishqsiz uzdi yurakim yog’ini;
Yer yuzin tutti ko’zumda yog’ini.
Sirri dilni ko’z yoshi fosh ayladi.
Asramishmen o’z ko’zumda yog’ini”²⁹.

Muallifsiz berilgan ijod namunalari Taroziyning o’z qalamiga mansub degan taxminiy fikrlarga ko’ra, ushbu tuyuq ham balki Shayx Ahmadga tegishli bo’lishi mumkin. Sababi yuqorida ta’kidlangani kabi ushbu tuyuqning muallifi “Funun ul-balog’a”da aks etmagan. Ammo bundan keyin kelgan ikkita tuyuq namunasi mualliflari bilan birga keltiriladi. Jumladan, Muhammad Temur Bug’rodan tuyuqning yetuk namunasi beriladi:

Gar havoyi vasli dilbar dori der,
Yo’lda tikmishlar muhabbat dori der.
Sen agar chun oshiqi sodiq esang,
Bu muhabbat dorini bir dori der.

²⁸ Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. ("Балоғат илмлари") Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. – Т.: Ҳазина, 1996. 41-б.

²⁹ Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. ("Балоғат илмлари") Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. – Т.: Ҳазина, 1996. 41-б.

Mazkur tuyuqning tajnisli qofiyasiga olingan dor(i) so‘zi birinchi misrada “o‘linga mahkum etilgan kishini o‘ldirish uchun yasalgan maxsus qurilma” ma’nosini, ikkinchi misrada “arqon, ip” ma’nosini va to‘rtinchi misrada “kasallikni davolash uchun ishlatiladigan modda, dori-darmon” ma’nosini ifodalab kelgan.

“Funun ul-balog‘a”da tuyuq sifatida keltirilgan uchinchi misol Hoji Aqcha Kindiy qalamiga mansub:

Bergil, ay simin zaqan, ilik manga.

Necha yoshi bo‘lg‘asen? Ilik manga.

Dardingiz darmoni jonimdur mening;

Sog‘inurlar bilmagan ilik manga.

Adabiyotshunos olim Abduqodir Hayitmetov ushbu tuyuqdagi “ilik” tajnisli so‘zini quyidagicha izohlaydi: “Bu tuyuqda “ilik” – “qo‘l”, ikkinchisi – “ellik”, uchinchisi – “egili” ma’nolarida kelgan ko‘rinadi”³⁰. Shu misol bilan Ahmad Taroziy tuyuq haqidagi o‘z fikrlarini yakunlaydi.

Lirik janrlarning beshinchi turi sifatida “Funun ul-balog‘a”da masnaviy haqida so‘z boradi. Shayx Ahmad masnaviyni ikki misradan iborat bo‘lishini va bu ikki misra bir-biri bilan o‘zaro qofiyadosh bo‘lishini, shuningdek, nazmiy qissalarda masnaviydan foydalanilishini qayd etadi. Xususan, bu haqida Taroziy o‘z asarida shunday deydi: “Masnaviy ikki misra bo‘lur. Ikkalasi muqaffo, netokkim manzum qissalarni masnaviy qilibturlar. Misoli Bu Nasaqdin

Alo, ey husn elining podshohi,

Jamoling oyati lutfi ilohiy.

Yuzingdur lola, qadding sarvi ozod,

Erur usruk ko‘zung joduyi ustod.

Yuzing uzra qaro zulfung balodur,

Tilarmen bo‘lsa ul yuzdin malodur.

Raqibi orzular yuzi qiroqin;

Tilar o‘ziga ul yuzi qaroqin”³¹

Masnaviy haqida so‘z borar ekan Ahmad Taroziy forziyzabon shoirlar ijodidan ham misollar keltiradi. Ular orasida Mavlono Rumi, Abulqosim Firdavsiy, Shayx Sa’diy, Shayx Attor singari jahon mumtoz adabiyotida o‘z o‘rniga ega shoirlar ijodidan misollar keltirilishi masnaviyni xususiyatlarini yanada to‘la ochib berishga xizmat qilgan deyishimiz mumkin.

³⁰ Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. ("Балоғат илмлари") Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. – Т.: Ҳазина, 1996. 42-б.

³¹ Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. ("Балоғат илмлари") Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. – Т.: Ҳазина, 1996. 42-б.

Shayx Ahmad Taroziy masnaviyning imkoniyatlaridan biri deya, agar bir hikoyat nazm shaklida bitiladigan bo'lsa, boshlanish va xotimasi qisqa so'z bilan ifodalanishi shart va lozimligini ta'kidlaydi. Ushbu fikrlarning tasdig'i sifatida Taroziy fors adabiyotidan misol va namunalar keltiradi. "Funun ul-balog'a"da Taroziy biror janr xususiyatlarini yoritir ekan, namunalarni keltirishda turkiy va forsiy adabiyotdan teng foydalanganligiga ham amin bo'lamiz. Masnaviy uchun keltirilgan misollar orasida forsiy va turkiy adabiyotning go'zal namunalari keltirilgan bo'lib, ular orasida uzoq yillar davomida Lutfiyga nisbat berilgan "Gul va Navro'z" asarining haqiqiy muallifi Haydar Xorazmiydan ham misollar keltiriladi. Quyidagi misol aynan "Gul va Navro'z" asaridan olingan masnaviyning go'zal namunasiidir:

Tuman o'ltirdi-yu bo'ldi havo sof;
Cherik tutti jahonni Qof to Qof.
Xurush etti kevurg'a, ko'krodi ko's,
Urub chavgon duhulning yuzina bo's.
Nafir-u burg'u-yu tug'-u naqora –
Dilovarlari yurokin qildi pora.
Yasodi tog' yang'lig' o'ngni, so'lni.
Xirovul turg'uzub, to'qtotti g'ulni,
Hamajiylar qo'ydi va berkitti qunbil,
Qaro tog'dek yasab turdi muqobil.
Bahodirlar uni, otlar xurushi –
Falak to kar qilur, Mirrix go'shi³².

Shayx Ahmad Taroziyning Haydar Xorazmiy bilan bir davrda yashab ijod qilganligini hisob olganda, muallifning "Gul va Navro'z" asari muallifini aniq keltirishi bu asar Lutfiyga tegishli degan fikrlarni yo'qqa chiqaradi.

XULOSA

Umuman olganda, Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida biz faqatgina lirik janrlar haqida nazariy ma'lumotlarga ega bo'lib qolmasdan, turli ijodkorlar va ularning ijod namunalari bilan ham tanishish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Asarda keltirilgan lirik janrlar orqali XV adabiy muhiti va bu davrdagi ijodiy masalalar nilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

³² Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. ("Балоғат илмлари") Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. – Т.: Хази́на, 1996. 44-б.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018. – 520 b.
2. Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. ("Балоғат илмлари") Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. – Т.: Хази́на, 1996. – 212 б.

QADIMGI BAQTRIYA VA MARG'IYONA SFRAGISTIKASINING O'RGANILISH TARIXI

Norxamidova Muattar Zavqiddin qizi

Termiz davlat universiteti

Tarix yo'nalishi 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada olimlar va tadqiqotchilar tomonidan qadimgi Baqtriya va Marg'iyona sfragistikasining o'rganilish tarixi va gliptika yo'nalishida amalga oshirilgan yangiliklar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: qabrlar, kolleksiya, katalog, monumental arxitektura, Suriya - Xett, Mitanni, qanotli sherlar, griffinlar, sfinksar.

ABSTRACT

This article discusses the history of the study of ancient Bactrian and Margiana sphragistics by scientists and researchers and the innovations made in the field of glyptics.

Key words: tombs, collection, catalog, monumental architecture, Syria - Hittite, Mitanni, winged lions, griffins, sphinxes.

KIRISH

Qadimgi Baqtriya sfragistikasining o'rganilishi qadimgi davrda hozirgi Afg'oniston shimolida joylashgan Baqtriyadagi o'n minglab qabrlarning noqonuniy qazilishi bilan boshlangan. Ushbu qabrlardan topilgan ko'plab muhr va tumorlar Kobulning antikvar bozorlarida sotuvga qo'yilib, keyinchalik butun dunyo shaxsiy kolleksiyalari tomon yo'l oladi. 1970-yillarda Afg'onistondagi Rossiya arxeologik missiyasi a'zosi sifatida Viktor Sarianidi har yili Kobulga tashrif buyurib, ko'plab muhr va tumorlar shaxsiy kolleksiyalarda yo'qolgunga qadar ularning chizma va suratlarini olishga muvaffaq bo'lgan. Garchi bu suratlar professionallikdan uzoq bo'lsa-da, ular yo'qolgan narsalarning yagona dalili va hujjatidir.

Yaxshiyamki, ko'plab havaskor kolleksionerlar o'zlarining Kobuldagi buyumlarini muzeylarga qarzga berish yoki sovg'a qilish orqali ushbu noyob narsalarni ilm-fan uchun saqlab qolishgan. Luvr, Metropoliten san'at muzeyi va Venetsiyadagi Ligabue intituti muzeyi va shu kabi boshqa muzeylarga qarzga berilgan yoki sovg'a qilingan buyumlar Baqtriya muhr va tumorlarining noyob kolleksiyalari paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ushbu kolleksiyalardan o'rin olgan ko'plab obyektlar P. Amiet, E. Porada, H. Pittman, G. Azarpay va M.Shubin tomonidan nashr etilgan. Nihoyat, ajoyib shaxsiy kolleksiyalar egalari (janob N.

Garner, janob J. Rozen va Anahita galareyasi) o'z materiallarini ushbu katalogda chop etish uchun taqdim etadilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Baqtriya muhr va tumorlarining ilmiy ahamiyatiga ularning kelib chiqishining noaniqligi ta'sir ko'rsatdi, ya'ni ular nazoratsiz noqonuniy qazishmalar natijasida kelib chiqqanligi sababli tarixiy va madaniy mazmuni hamda xronologiyasini aniqlab bo'lmadi. Shimoliy Baqtriya (O'zbekiston) va Marg'iyona (janubiy Turkmaniston) da bir xil turdagi muhr va tumorlarning arxeologik topilmasi bu masalaga oydinlik kiritdi. Baqtriya muhr va tumorlari bilan Marg'iyonada olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida topilgan muhr va tumorlarni taqqoslash ularning barchasi mil. avv. II mingyillikka oid ekanligi to'g'risidagi barcha shubhalarni yo'qqa chiqardi.

Ushbu muhr va tumorlar katalogini yaratish g'oyasi ko'p yillar oldin ilgari surilgan edi, lekin loyihani amaliy amalga oshirish imkoniyati janob Ron Garner tadqiqotchi Viktor Sarianidiga o'zining Baqtriya muhr va tumorlari to'plamini nashr etish taklifini bildirganida paydo bo'ldi. U 1994-yil fevral oyida Santa-Monikadagi (hozirgi Santa-Fe shahri) Anahita galareyasidagi kolleksiyasi bilan bevosita tanishishi uchun Sarianidining AQSH ga tashrifining bevosita tashabbuskori va homiysi bo'lgan. Sarianidi AQSH da bo'lganida professor G. Azarpay (Berklidagi Kaliforniya universiteti) ko'magida janob Jonatan Rozen (Nyu-York) ga tegishli Baqtriya muhr va tumorlarining ajoyib kolleksiyasi bilan tanishish imkoniga ega bo'ldi. Shuningdek, doktor P. O. Harper Metropoliten muzeyi kolleksiyasidagi hali nashr etilmagan Baqtriya muhr va tumorlarini Sarianidiga to'g'ridan-to'g'ri taqdim etgan. Bu kabi kolleksiyalar tadqiqotchiga muhr va tumorlarning noyob to'plamini nashr etishiga imkon berdi.

1970-yilda rus arxeologlari Amudaryoning chap qirg'og'idagi cho'l mintaqalarida dala tadqiqotlarini boshladilar va bu yerda so'nggi bronza davriga oid dastlabki manzilgohlarni topdilar. Keyingi tadqiqot ishlari shuni ko'rsatadiki, mil. avv. II mingyillik boshlaridayoq Baqtriya tekisligi qadimgi chorvador qabilalar tomonidan mustamlaka qilingan. Bu hududda qadimgi Sharq sivilizatsiyalariga o'xshash yangi Baqtriya sivilizatsiya markazi vujudga kelgan. Yangi kelganlar o'sha paytda Hindikush tog' etaklaridan oqib o'tadigan daryolar suvlari bilan sug'oriladigan Baqtriya tekisligining qulay ekologik sharoitini yuqori baholashgan. Vaqt o'tishi bilan unumdor tuproqdan iborat tekislikda ko'plab aholi punktlari joylasha boshlagan. Bu kichik qishloqlarning aholisi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Bu kabi qishloqlar quyoshda pishgan g'ishtdan qurilgan o'nlab turarjoylardan iborat bo'lib, devorlarning ikki tomoni loy gips bilan qoplangan. Odatda, har bir uyda markaziy hovli atrofida tashkil etilgan bir nechta turarjoy va

do'kon xonalari mavjud bo'lgan. Uylar tor yo'lak va xiyobonlar yoki kichik bo'sh yer uchastkalari bilan ajratilgan. Bu odatiy qishloq punktlari bilan yonma-yon joylashgan noyob qal'alar bo'lib, jangovar minoralar bilan mustahkamlangan ulkan mudofaa devorlari mavjud edi. Qal'alar devorlari ichida odatdagidek mustahkamlanmagan aholi punktlarida bo'lgani kabi turarjoy binolari joylashgan edi. Bizningcha, bu qal'alarda oddiy odamlardan farq qiladigan yuqori darajadagi farovon oilalar yashagan.

Davlat aholisining katta mehnat va xarajatlarini talab qiluvchi monumental arxitekturaning mavjudligi ibtidoiy demokratiya an'analari bilan chegaralangan bo'lsa-da, Baqtriya jamiyatining yuqori darajadagi ijtimoiy rivojlanishini, ehtimol, davlatning dastlabki shaklini nazarda tutadi.

Baqtriya hunarmandlari ko'p sohalarida muvaffaqiyatlarga erishganlar. Mahalliy kulollarning mahsulotlari nafaqat o'z qabiladoshlari tomonidan foydalanilgan, balki butun hududga tarqalib, ayirboshlash va savdo-sotiq orqali Baqtriya dehqonchilik vohalari chekkasida yashaydigan ko'chmanchi chorvadorlarga ham kirib kelgan.

Ko'plab dafn marosimlari buyumlari qurollar, asboblari va chiroyli badiiy uslubda yaratilgan bronzadan iborat metall buyumlarning haqiqiy durdonalarini o'z ichiga olgan bo'lib, bu ularni yaratuvchilarning yuqori darajada professional ekanligidan dalolat beradi. Baqtriyadan topilgan bronza va mis aralashmasidan iborat bo'linmali muhrlar Qadimgi Sharq san'atida noyob hisoblanadi. Baqtriya zargarlari qo'shni mamlakatlar san'atidan farq qiladigan, nozik o'yilgan kompozitsiyalar bilan bezalgan oltin va kumush idishlar, chiroyli figurali shtamp muhrlarni ishlab chiqarganlar. Ko'plab tosh tumorlardagi nafis kompozitsiyalar burg'ulash va o'ymakorlikning birlashgan uslubida kesib chiqilgan. Texnik nuqtayi nazardan, bu singari Baqtriya qabrlaridan topilgan silindr muhrlari o'zlarining Mesopotamiya prototiplaridan kam emas edi.

Albatta, madaniyatlararo tarqalgan, har bir sivilizatsiya markazlari uchun o'ziga xos jihatlari bo'lgan, adabiyotlarda muhr deb atalib kelinayotgan, Qadimgi Sharq dunyosida eneolit davridan boshlab ma'lum bo'lgan¹, gliptika uchun boy manbalar chizilgan ushbu arxeologik artefaktning qadimgi xalqlar hayotida tutgan o'rni, ya'ni vazifasi haqidagi bahslar ilmiy adabiyotlarda keng muhokama etilmoqda. O'rta Osiyo arxelogiyasining yetuk muhtaxassislaridan biri I. N. Xlopin muhr atamasiga ta'rif berib, uning ijtimoiy xarakterga ega ekanligiga, tasdiqlovchi vosita ekanligiga ishora qiladi va adabiyotlarda muhr deb atalib kelinayotgan ushbu arxeologik artefakti

shaxsiy mulkni belgilovchi indikator – tamg’a yoki tumor vazifasini bajarganligini e’tirof etadi³³.

A.-P. Frankfor Baqtriya muhrlari vazifasi masalasini yechishda muammoni kengroq olgan. Vaqt o’tishi, jamiyat taraqqiyoti davomida muhrlarning vazifasi o’zgarib borgan, muhrlarni tayyorlash, ishlab chiqarish saroy xizmati bilan bog’liq, ma’lum mavqega ega bir guruh aholi tomonidan tashkil etilgan va ularning ramzlari bo’lgan. U ishlab chiqarishni va savdoni tashkil etgan davlat boshqaruvi bilan bog’liq bo’lmagan. Qimmatbaho ashyolardan (oltin, kumush, lojuvard kabi) yasalgan va xudolar tasviri tushirilgan muhrlar aholining yuqori tabaqa vakillariga tegishli bo’lgan (berilgan) va ularning mifologik qarashlarini ifodalagan. Shu tabaqa vakillari Qadimgi Sharq madaniyatlari markazlari bilan madaniy aloqada bo’lgan. Bronza, yarim qimmatbaho toshlardan yasalgan muhrlar esa, o’z navbatida, shaharning o’ziga to’q hunarmandlari, dehqon va boshqa turli-tuman aholi vakillariga tegishli bo’lgan, degan xulosaga kelgan. Muallif Oks sivilizatsiyasi gliptikasini Qadimgi Sharq ikonografiyasi bilan taqqoslab, muhrlarda ifodalangan tasvirlar syujet va kompozitsiya jihatidan Hind, Mesopotamiya va hattoki Elam san’atini ham takrorlamasligini, Baqtriya silindr shaklli muhrlari esa Baqtriyaga hududiy jihatdan yaqin Elam, Xarappa yoki Mesopotamiyaning ta’sirida paydo bo’lmaganligi, balki mahalliy xalqning kashfiyoti ekanligini ta’kidlagan. Tadqiqotchi o’z fikrini ushbu tipdagi muhrlarning mil. avv. III ming yillikdan boshlab O’rta Osiyoda mavjudligi, ularda ifodalangan tasvirlar faqat mahalliy xarakterga ega ekanligi va nihoyat Baqtriyaning silindr shaklli muhrlarida nafaqat yon tomonlarida, balki ustki yoki past qismida ham muhrlashga mo’ljallangan tasvirlarning mavjudligi o’ziga xoslik jihatidir, deb xulosa chiqaradi va bu an’ana faqat Baqtriya va Marg’iyonaga xosdir, deb hisoblaydi³⁴.

Bu faktlarning barchasi Baqtriyada o’ziga xos madaniyat markazi mavjudligidan dalolat beradi. So’nggi bronza davrida Baqtriya nazarimizda, G’arbdan kelgan qabilalar yashaydigan mustaqil va gullab-yashnagan mamlakat bo’lganga o’xshaydi.

Yana bir qadimiy mamlakat – Marg’iyona hozirgi Turkmanistonning janubi-sharqidagi Qoraqum cho’lida, Murg’ob daryosining avvalgi deltasida joylashgan. Ma’lum bo’ladiki, ikkala mamlakat – Baqtriya va Marg’iyonada ham bir vaqtning o’zida mil. avv. II mingyillik boshlarida yangi kelganlar yashashgan. Murg’ob deltasini mustamlaka qilgan muhojirlarning bir qismi Kopettog’ etaklaridan kelgan bo’lib, ular noma’lum sabablarga ko’ra egallagan hududlarini uzoq vaqtga tark etgan.

³³ Хлопин И.Н. О так называемых печатях (Индикатор собственности или штампа) // Проблемы археологии. Вып. II. - Л., 1978. - С. 33-38

³⁴ Франкфор А.-П. Печати Окса: разнообразие форм и изменяемость функций // ВДИ. 1997. Вып. 4. – С. 67

Boshqalari esa Baqtriyaning mustamlaka qilganlarga aloqador bo'lgan G'arbdan kelgan muhojirlar edi. Shu tariqa, Murg'ob deltasida istiqomat qiluvchi aholi aralashib ketgan. Ilgari, ko'p tadqiqotchilar Baqtriya va Marg'iyona janubiy Turkmanistondan kelgan muhojirlar tomonidan mustamlaka qilingan, deb ishonishgan, ammo R. Amiet ikkala holatda ham asosiy etnik element G'arbdan, ehtimol proto - elamlardan kelgan yangilar ekanligini isbotladi. Marg'iyona ham Baqtriya singari daryo yoki toshqin natijasida qolgan tuproqdan tashkil topgan tekislikda joylashgan bo'lib, Murg'ob deltasining suvi bilan sug'orilgan.

Marg'iyonaning qishloq aholi punktlari Baqtriyanikiga o'xshash bo'lgan. Ularning ko'pchiligi mustahkamlanmagan bo'lsa-da, qalin mudofaa devorlari bo'lgan bir nechta qal'alar ham mavjud bo'lib, ular ortida boy oilalar va urug'lar yashashgan.

Ijtimoiy rivojlanishning yuqori darajasini monumental arxitektura, asosan, ibodatxona inshootlari mavjudligidan bilib olish mumkin. Togolok I ga o'xshash kichik "qishloq" ibodatxonalari bilan bir qatorda "bosh cherkovlar" (masalan, Togolok-21), olov kulti va gallyutsinogen (yo'q narsalarning ko'rinishi, eshtilishiga sabab bo'ladigan) ichimliklarga sig'inish ibodatxonalari ham mavjud edi. Gonur-1 va Togolok-21 ibodatxonalarini o'rab turgan devorlardan tashqarida kul qatlamlari, balandligi uch metr, o'lchami 100x50 m bo'lgan tabiiy tepaliklar bor edi. Ushbu fakt altarlarda doimiy ravishda olov yonib turganligini ko'rsatib, bu faqat haqiqiy olov ibodatxonalariga xos jihat hisoblanadi.

Umuman olganda, Marg'iyonaning moddiy madaniyati Baqtriyanikiga juda o'xshash edi: deyarli bir xil sopol majmualari, qurollar, mehnat qurollari, zargarlik buyumlari va gliptika. Yagona farq, Baqtriyada bu toifadagi narsalar yaxshiroq ifodalangan, chunki Afg'onistondagi noqonuniy qazishmalar Turkmanistondagi arxeologik qazishmalardan ko'ra ko'proq topilmalarni fanga olib kirgan. Bundan tashqari, chuqur o'xshashlik nafaqat moddiy madaniyatda, balki ma'naviyat sohasida ham namoyon bo'ladi. Marg'iyonadagi bronza va mis muhrlar, tosh tumorlar Baqtriya muhr va tumorlaridagidek tasvir va manzaralarga ega. Bu fakt katta ahamiyatga ega. Baqtriya va Marg'iyona tumor va muhrlaridagi hikoya kompozitsiyalari qadimgi tosh kesuvchilar yoki quyuvchi ustalarning asossiz tasavvur mahsuli natijasi bo'lishi mumkin emas, aksincha, bu kompozitsiyalar mahalliy aholi orasida tarqalgan og'zaki afsonalarning grafik tasviri edi. Qadimgi hunarmandlar tosh tumor va mis muhrlarda tasvirlashga harakat qilgan eng hayajonli voqealarni qandaydir diniy afsonadan "konspektlar" yoki "iqtiboslar" deb aytish mumkin edi. Muhr va tumorlardagi tasvirlarning o'xshashligi Baqtriya va Marg'iyona aholisining kelib chiqishi mushtarak bo'lganligi uchun ularning e'tiqod va afsonalari bir xil bo'lganligini anglatadi.

Baqtriya va Marg'iyonaning tumor va muhrlaridagi tasvirlar Sharqiy Eronning, Hisortepadan Shahdod bo'ylab Yahyotepagacha bo'lgan hududlarning gliptikasidagi tasvirlar bilan o'xshash. P. Amiet o'zining ko'plab asarlarida Eronning janubi-sharqiy gliptikasiga (Elam) yaqinroq o'xshashliklarni topish mumkinligini ko'rsatdi. Ammo, eng ajoyib aloqadorlikni Suriya-Xett gliptikasida ko'ramiz. Cho'kkalagan qanotli qush - odamlar tasviri Baqtriya-Marg'iyona va Suriya-Xett gliptikasida yetarlicha yaxshi ifodalangan. Menimcha, Yaqin Sharq san'atining butun tizimida Suriya – Xett va Mitanni gliptikasining ikonografiyasi Baqtriya – Marg'iyona materiallariga eng yaqin o'xshashliklarni taqdim etadi. Bu qadimgi Baqtriya va Marg'iyona muhr va tumorlarining tarixiy va madaniy atributlari uchun katta ahamiyatga ega. Gap shundaki, Baqtriya tumorlaridagi ba'zi tasvirlar shubhasiz Mitanni gliptikasidan ilhomlanib yaratilgan va Baqtriya silindr muhrlarining bir qismi Mitannidan olib kelingan bo'lishi mumkin. Shuningdek, Mitanni arxividagi mixxat yozuvlarida ariylarning asosiy xudolari haqidagi eng qadimiy yozuvlar mavjud va fikrimizcha, bu fakt quyidagi savollarga javob berish uchun juda muhim: mil. avv. II mingyillikda Baqtriya va Marg'iyonani qaysi qabilalar mustamlaka qilgan va ular qayerdan kelgan?

Odatda, Suriya-Xett va Mitanni xudolari tasviri tushirilgan Baqtriya muhr va tumorlarining juda ko'pligi ularning katta qismi mamlakatga ayirboshlash yoki savdo yo'li bilan olib kelinmasdan, Baqtriyaning o'zida ishlab chiqarilganini isbotlaydi. Deyarli har bir voyaga yetgan baqtriyalikning shunday muhri bor edi. Odatda, bu kabi muhrlar va tumorlar kundalik hayotda o'z egalarini yovuz kuchlardan himoya qiladigan apotropik funksiyalarga ega edi, ya'ni muhr va tumorlardagi tasvirlar nafaqat hunarmandlar tasavvuri mahsuli, balki o'z egalarini “ yomon ko'zlar ”dan himoya qilish vositasi edi³⁵.

Baqtriya muhr va tumorlari G'arbdan Sharqqa umumiy yo'nalishda harakatlanib, Baqtriya tekisligiga yetib kelgan va uni mustamlaka qilgan muhojir qabilalarga tegishli bo'lsa kerak. Ko'chib kelgan o'troq dehqonlar bosib olingan hududni uzoq vaqtga tark etib, yangi vatan izlashga nima majbur qilganini aniq bilmaymiz. Yaqinda geomorfologlar tomonidan ilgari surilgan nazariya eng ehtimolli ko'rinadi, unga ko'ra, global kserotermik davr mil. avv. III mingyillik oxirida boshlangan va kuchli qurg'oqchilikni keltirib chiqargan. Ehtimol, tabiiy sabablar Mesopotamiyadagi ba'zi tarixiy voqealar bilan birlashib, bu hodisa Yaqin Sharq qabilalarini dehqonchilik va chorvachilik uchun mos keladigan yangi yerlarni qidirishga majbur qilgan. Nima bo'lishidan qat'iy nazar, ularning migratsiya izlari

³⁵ Sarianidi V. I. MARGUSH Ancient Oriental Kingdom in the Old Delta of the Murghab river. – Asgabat, 2002. – P. 274

Elamda va minimal darajada Mesopotamiyada topilgan. Ehtimol, Mesopotamiyada aholining yuqori zichligi mil. avv. II mingyillik boshidagi shiddatli siyosiy voqealar bilan birga shimoldan kelgan bo'lishi mumkin bo'lgan muhojirlarning Mesopotamiyada joylashishiga to'sqinlik qilgan va ularning Elamgacha borishiga sabab bo'lgan.

Muhojirlar yo'lining ushbu qismini faqat nazariy jihatdan qayta qurish mumkin bo'lsa-da, ularning keying qadamlarini so'nggi yillarda aniqlangan arxeologik ma'lumotlar orqali kuzatish mumkin. P. Amiet ilgari surgan nazariyaga ko'ra, proto-elam qabilalari mil. avv. II mingyillik arafasida janubi-g'arbiy Erondan sharqiy yo'nalishda ko'chib o'tgan. Talli Malyan va Yahyotepa manzilgohlarida bir nechta proto-elam gil lavhalari topilgan. Muhrlardagi tasvirlarning uslubi, ayniqsa, qahramonlar tanasining tishsimon sirti Baqtriya gliptikasi tasvirlarini eslatadi.

Marg'iyonada olib borilgan keng ko'lamli qazishmalar davomida Togolok-21 ibodatxonasidan temir munchoq, Gonur-1 temenosining madaniy qatlamidan temir pichoq yoki xanjar parchalari topilgan. Maxsus laboratoriya tahlillari shuni ko'rsatadiki, yozma manbalar va arxeologik ma'lumotlarga ko'ra bu manzilgoh qadimgi Sharqda mil. avv. II mingyillikning o'rtalarida paydo bo'lgan haqiqiy (meteorit emas) temirni qayta ishlash zavodi edi. Mahalliy temir rudasi qatlamlari konlaridan xoli va ulardan uzoqda joylashgan Marg'iyonada yaqin Sharqning boshqa mamlakatlariga qaraganda ertaroq temir qazib olinishini tasavvur qilish qiyin.

Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, G'arbdan kelgan dastlabki mustamlakachilar mil. avv. XVIII – XVII asrlarda Baqtriya va Marg'iyonada paydo bo'lgan, janubiy turkman qabilalari bundan ancha oldin Marg'iyonani mustamlaka qila olmas edi. Shu tariqa, yangi sivilizatsiya paydo bo'lgan. U asosan G'arbdan yangi kelgan aholi tomonidan yaratilgan bo'lsa-da, o'ziga xos madaniyatni rivojlantirgan.

Mil. avv. I mingyillik o'rtalarida Baqtriya va Marg'iyona Baqtriya nomi ostidagi bir davlat sifatida qabul qilingan. Shuning uchun Buyuk Doro Behustun bitiklarida Marg'iyonadagi qo'zg'olon bostirilganligi haqida shunday yozdirgan edi: "...Keyin o'sha yer meniki bo'ldi. Mana Baqtriyada nimalar qildim...". Olimlar bitikning bu parchasiga e'tibor berib, o'sha davrda Marg'iyona Baqtriya tarkibiga kirgan, degan xulosaga kelishdi. Mil. avv. II mingyillikda bu davlatlar o'rtasidagi siyosiy munosabatlarning xarakterini aniqlash juda mushkul, ammo har ikki mamlakat aholisining madaniyati bir xil bo'lganligi uchun "Baqtriya" atamasini nafaqat Baqtriya, balki Marg'iyona uchun ham ishlatish mumkin. Afsuski, Baqtriya yozuvi hali topilmagan, shuning uchun faqat ularning grafik san'ati, birinchi navbatda, muhr va tumorlari – bizga ularni yaratuvchilarning ma'naviy olamiga nazar tashlash imkonini beradi.

Muhr va tumorlardagi mavzular va tasvirlardan kelib chiqsak, qadimgi baqtriyaliklar dunyosi asosan osmonda yashaydigan xayoliy mavjudotlarga to'la edi. Bular qanotli sherlar, griffinlar va sfinksar edi, qanotlari ularning yashash joylari samoviy sferalarda bo'lganligini anglatadi. Ammo, bu mavjudotlar orasida eng muhimi antropomorf ilohlar – qanotli qush odamlar bo'lib, ular hamisha mahalliy panteonning yuqori qismida joylashgan. Ular tantanali ravishda taxtlarda, real yoki afsonaviy hayvonlar ustida o'tirgan holatda tasvirlangan. Qush-odamlarga ko'pincha ularning orqasida tasvirlangan qushlar hamrohlik qilgan.

Ba'zan cho'kkalagan qush – odamlar ilon yoki ajdarlar bilan kurashayotgan kompozitsiyalarda markaziy o'rinni egallaydi, chunki bu holatda ilonlar qanotlari bilan tasvirlangan.

Agar antropomorf ilohlar odamlarga nisbatan ijobiy rol o'ynagan bo'lsa, ularning doimiy raqiblari – ajdarholar shubhasiz yomonlik qiluvchilar edi. Ajdarlar doim qo'rqinchli, tajovuzkor qiyofada namoyon bo'lgan. Ilonlar antropomorf xudolarga hujum qilgan yoki ajdarlar odamlar va ilohlarni yamlamay yutayotgan sahnalardan kelib chiqadigan bo'lsak, Baqtriya gliptikasining ushbu asosiy qahramonlari doimo murosasiz kurash olib borishgan. Kurash kosmik xarakterga ega bo'lib, qadimgi baqtriyaliklarning butun koinoti taqdiri shu kurashning borishiga bog'liq edi.

Baqtriya va Marg'iyona gliptikasi bo'yicha eng so'nggi ma'lumotlar Janubiy Turkmanistonning Murg'ob vohasi yodgorliklaridan olingan. Murg'ob vohasida joylashgan yodgorliklardan ham juda ko'plab muhr – tamg'alar topilgan va so'nggi yillarda V. I. Sarianidining bir qator maqola va monografiyalarida chop etildi.

XULOSA

Shunday qilib, Baqtriya va Marg'iyona muhrlari va ularda ifodalangan gliptik tasvirlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu yo'nalish bo'yicha juda boy arxeologik manbalar topilgan. Boshqa arxeologik manbalarga qaraganda gliptika ko'proq tarixiy ma'lumotlar berishi ham ma'lum bo'lmoqda. Negaki, muhr va tumorlarda ifodalangan tasvirlar qadimgi Baqtriya va Marg'iyona aholisining falsafiy va mifologik qarashlari to'g'risida tasavvur qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR.

1. Mellaart J. Catal Huyuk. A Neolithic Town in Anatolie. – L.,1967.
2. Хлопин И.Н. О так называемых печатях (Индикатор собственности или штампа) // Проблемы археологии. Вып. II. - Л.,1978.
3. Франкфор А.-П. Печати Окса: разнообразие форм и изменяемость функций // ВДИ. 1997. Вып.4.

4. Sarianidi V. I. MARGUSH Ancient Oriental Kingdom in the Old Delta of the Murghab river. – Asgabat, 2002.
5. Клочков И.С. Глиптика Маргианы (Принципы описания и классификации) // ВДИ, 1997. Вып.1.

TA'LIM MUASSASALARIDA O'SMIRLARNING DIAGNOSTIK VA KORREKSION FAOLIYATINI TASHKIL ETISH MEXANIZMLARI

Nazarov Odil Omanqulovich – p.f.f.d. (PhD).

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM.

odil.nazarov.89@list.ru

Xuddiyeva Nafisa Husniddinovna.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Ta'lim muassasalarida o'smirlarning diagnostik va korreksion faoliyatini tashkil etish mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Ta'lim jarayonida o'smirlar bilimni baholash, yangi texnologiyalar va didaktik materiallardan va metodlardan samarali foydalanish masalalari tahlil qilinadi. O'quvchilarning rivojlanishidagi zaifliklarni bartaraf etish uchun amalga oshiriladigan o'zgarishlar kiritish. Korreksiya jarayonida yoshlarda jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va odatlarni hosil qilish.

Kalit so'zlar: diagnostika, korreksion faoliyat, pedagog, psixologik, kognitiv rivojlanish, individual yondashuv, interaktiv o'qitish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются механизмы организации диагностической и коррекционной деятельности подростков в образовательных учреждениях. В процессе обучения анализируются вопросы оценки знаний подростков, эффективного использования новых технологий и дидактических материалов и методов. Внесение изменений для преодоления слабых мест в развитии учащихся. В процессе коррекции происходит формирование нравственных навыков и привычек соответствующих моральным требованиям общества.

Ключевые слова: Диагностика, коррекционная деятельность, педагогическое, психологическое, познавательное развитие, индивидуальный

ABSTRACT

This article examines the mechanisms of organizing diagnostic and correctional activities of adolescents in educational institutions. The issues of effective use of new technologies and didactic materials and methods are analyzed in the process of education. Introducing changes that will be carried out to eliminate weaknesses in the process of correction, forming moral skills and habits in young people that are in accordance with the moral values imposed on the individual by the society.

Keywords: *diagnostics, corrective action, pedagogue, psychologist, cognitive development, individual approach, interactive teaching.*

KIRISH

Bugungi kunda pedagogika har tomonlama rivojlangan va komil inson tarbiyalash va voyaga yetkazish masalasini hal qilishga yo'naltirilgan. Yillar davomida shakllangan ta'lim tarbiya, yuksak ong tafakkur, dunyoqarash axloqiy va xulqiy fazilatlar hayotiy tajribaga ega shaxsni tarbiyalashga doir boy an'analarni o'zida mujassamlashtiradi. Ta'lim muassasalarida o'smirlarning diagnostik va korreksion faoliyati bu yosh davri psixologiyasi va pedagogik psixologiya nuqtai nazaridan muhim yo'nalish bo'lib, o'smirlarning psixologik va shaxsiy rivojlanishini aniqlash, shuningdek, yuzaga keladigan muammolarni tuzatishga qaratilgan tizimli jarayondir. Bu faoliyatning asosiy maqsadi o'smirlarning ijtimoiy, hissiy va intellektual rivojlanishida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni aniqlash va ularga yordam ko'rsatishdir.

Diagnostika va korreksiyalash faoliyati juda qadimdan o'rganilgan bo'lsa-da "Pedagogik diagnostika va korreksiya" yangi o'quv fan hisoblanadi. Bugungi zamonaviy ta'lim amaliyotida o'zining o'z o'rniga ega bo'lganiga va ko'p vaqt bo'lmaganiga qaramasdan, bu fan ta'lim jaratonida o'z natijasini ko'rsatib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida ham ushbu fanning o'quv fani sifatida o'qitilishi borasida tajribalar to'plangan, ammo "Pedagogik diagnostika va korreksiya" o'quv fanining barcha imkoniyatlaridan halicha to'liq foydalanish bo'yicha amaliy tajribalarga ega emas. Shu boisdan ham respublika ta'lim muassasalarida ushbu fandan samarali foydalanishga jiddiy e'tabor qaratilmoqda.

Diagnostika tushunchasi qadimda ilk bor tibbiyotda qo'llanilgan. Davolash uchun kasallik va uning sabablarini to'g'ri anglash, to'g'ri tashxis qo'yish muhim ekanligini anglashgan. Shunga ko'ra dastlab "diagnostika" tushunchasi negizida kasalliklarni aniqlashda qo'llanadigan metodlar va ulardan samarali foydalanish hisoblangan.

Pedagogik diagnostika rivoji psixologik diagnostika bilan uzviy bog'liq va uning negizida vujudga kelgan. Asrlar davomida olib borilgan tadqiqotlar va g'oyalarga asoslangan holda fan sifatida shakllana boshladi.

Diagnostika turli sohalarda, xususan tibbiyot, texnika, ta'lim va boshqa sohalarda, biror tizimning, holatning yoki jarayonning muammolarini aniqlash, baholash va o'rganish jarayonidir.

Ta'lim sohasida diagnostika o'quvchining bilim ko'nikma va malakalarini baholash, ularning qaysi sohalarda muammolarga duch kelayotganligini aniqlash uchun qo'llaniladi. Bu ta'lim tizimini yaxshilash uchun ma'lumot beradi.

Diagnostika- (yunon tilida “dia”- “shaffof”, “gnosis” –“bilim” degan ma’noni bildiradi)o’rganayotgan obyekt yoki jarayon to’g’risida aniq ma’lumot olishning umumiy vositasi bo’lib xizmat qiladi.

Dignostika-bu o’quvchilarning hozirgi holatini, rivojlantirish,o’ziga xos ehtiyojlarini aniqlashga yordam beradi. Bunda quyidagi usullar qo’llaniladi.

Psixologik va pedagogik tahlil: O’smirlarning o’ziga xos ehtiyojlarini, psixologik xususiyatlarini va rivojlanish darajasini aniqlash uchun Psixologik testlar va anketalar, O’quvchilarning psixologik holati, temperamenti,o’z-o’zini baholash vositalari, intellektual darajasi, ijtimoiy ko’nikmalari va hissiy holatlari tahlil qilinadi.

O’quv natijalari tahlili: O’smirlarning o’qishdagi muvaffaqiyatlari va qiyinchiliklarini kuzatish. Darslar va testlar orqali o’quvchilarning intellektual darajasi va o’zlashtirish darajasi aniqlanadi.

Observatsiya(ko’zdan kechirish):Ta’lim muassasasi pedagoglari va psixologlari tomonidan o’quvchilarni sinfda va sinfdan tashqarida kuzatish orqali ularning hissiy va akademik xulq-atvori, motivatsiyasi va ijtimoiy munosabatlari aniqlanadi.

Korreksion faoliyat diagnostika asosida tuzilgan dastur bo’yicha amalga oshirilad. va o’quvchilarni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni o’z ichiga oladi. Bu faoliyatni quyidagi shakllarda tashkil etish mumkin:

Induvidual yondashuv: har bir o’quvchiga individual o’quv rejasi tuzish, ularning ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashgan darslar o’tkazish. Bu reja o’quvchilarni o’qitishda psixologik, pedagogik va metodik yondashuvlarni hisobga oladi.

Guruh faoliyatlari va maxsus pedagogik yordam: O’quvchilarga o’quv materiallarini o’zlashtirishda qiyinchiliklar tug’diradigan fanlar bo’yicha qo’shimcha mashg’ulotlar va yordam ko’rsatish. Masalan,qo’shimcha darslar, o’qish va yozishda qiynalayotgan lar uchun maxsus metodikalar qo’llaniladi.

Psixologik yordam: O’quvchilarning hissiy holatini yaxshilash, o’zini hurmat qilish va o’ziga ishonchni oshirish uchun psixologik treninglar, stressni boshqarish usullari va motivatsion qo’llab-quvvatlash usullari dasturlari tashkil etiladi.

Ijtimoiy ko’nikmalarni rivojlantirish: O’smirlarning ijtimoiy muammolarini hal qilish uchun guruhli mashg’ulotlar, konfliktni hal qilish usullari, jamoaviy ishlarni rivojlantirishga qaratilgan faoliyatlar o’tkaziladi.

Emotsional va kognitiv rivojlanish; O’smirlarning o’z his-tuyg’ularini anglash, boshqarish va to’g’ri ifodalashga o’rgatish, ularning emotsional intellektini rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar va mashg’ulotlar o’tkaziladi.

Hamkorlik va qo'llab-quvvatlash: Korreksion faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchilar, psixologlar, ijtimoiy pedagoglar va ota-onalar o'rtasida hamkorlik muhimdir.

O'qituvchilar va psixologlar o'rtasida hamkorlik: Pedagoglar va psixologlar o'rtasidagi samarali hamkorlik o'quvchilarning psixologik xolatini yaxshilash va ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Psixologlar o'qituvchilarga o'quvchilarning hissiy va psixologik holatlarini tushunishga yordam beradi.

Ota-onalar bilan aloqa: Ota-onalar bilan muntazam muloqot, o'quvchilarning ta'lim va rivojlanishidagi muammolarni hal qilishda muhim omil hisoblanadi.

Monitoring va baholash: O'quvchilarning rivojlanish jarayonini doimiy ravishda kuzatib borish va baholash kerak. Monitoring jarayoni o'quvchilarning akademik muvaffaqiyatlarini, hissiy holatlari va ijtimoiy ko'nikmalarini baholashni o'z ichiga oladi. Bu jarayon orqali ta'lim muassasasi ularning rivojlanishini yanada yaxshilash uchun kerakli chora-tadbirlarni ko'radi.

Texnologiyalar va innovatsiyalar: Ta'limda zamonaviy innovatsiyalar va metodlardan foydalanish o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish va ta'lim jarayonini individualizatsiya qilish imkonini beradi. Onlayn platformalar, interaktiv dasturlar va korreksion faoliyatni samarali tashkil etishda yordam beradi.

Korreksion pedagogika faning asosiy maqsadi anomal bolalarga integratsion, inklyuziv, differensial ta'limni tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlarni o'rganish, ulardagi psixofiziologik kamchiliklarni iloji boricha bartaraf etish yoki bilinmaydigan holga keltirish usullarini belgilash va amaliyotda qo'llash yo'llarini tarbiyachi va o'qituvchilarga ko'rsatib berishdan iborat.

Pedagogik lug'atda "korreksiya" tushunchasi (yunoncha "correctio" — tuzatish) pedagogik uslub va tadbirlardan iborat maxsus tizim yordamida anomal bolalarning psixik va jismoniy rivojlanish kamchiliklarini tuzatishdir. Ruhiy va jismoniy kamchiliklari bor bolalar- anomal bolalar deyiladi. Korreksion pedagogika fanining asosiy maqsadi alohida yordamga muhtoj bolalardir.

"Korreksion pedagogika"(Maxsus pedagogika)-rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchilikka ega, maxsus individual tarbiyalash va o'qitish metodlariga asoslangan, imkoniyatlari cheklangan bolalarni rivojlantirish jarayonini boshqarishni o'rganuvchi fan.

Diagnostika korreksion, korreksion-rivojlantiruvchi, korreksionprofilaktik faoliyatlar bilan bir qatorda tarbiyaviy va korreksion-o'qitish, psixokorreksion faoliyatni ham amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Korreksion-pedagogik faoliyat maxsus ta'lim dasturiga muvofiq mutaxassislar yordamida anomal o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishga

yoʻnaltirilgan yaxlit jarayon hisoblanadi. Rivojlanishida kamchiliklar boʻlgan bolalar maxsus, korreksion-rivojlantiruvchi taʼlim va tarbiyaga muhtoj boʻladilar. Anomal bolalarga yondashishda u yoki bu nuqsonni aniqlash emas, balki uning xususiyati, tuzilishi, bolani tegishli muassasaga joylashtirish, korreksion ishlarni amalga oshirishda alohida ahamiyatga ega boʻlgan sonli va sifatli koʻrsatkichlarini aniqlash muhimdir.

Anomal bolalarni maxsus muassasalarda oʻqitish va tarbiyalash, shuningdek, umumiy oʻrta taʼlim maktablarida korreksion – rivojlantiruvchi sinflarni tashkil etish masalasi bilan psixologik-tibbiy pedagogik komissiyalar shugʻullanadilar. Taʼlim muassasalarida pedagogik jarayonida oʻsmirlarning oʻqishi va xulqi bilan bogʻliq salbiy holatlarni bartaraf etishda oʻqituvchi, maktab psixologi va tibbiyot xodimi tomonidan korreksion faoliyat tashkil etiladi. Korreksion faoliyatning asosini korreksiyalash tashkil qiladi. Korreksiyalash (tuzatish)-oʻsmirlarda kuzatilayotgan oʻzgarishlarni tashhislash asosida ularni bartaraf qilishga qaratilgan mahsus chora-tadbirlar tizimidir.

XULOSA

Oʻsmirlarning diagnostik va korreksion faoliyatini tashkil etish mexanizmlari taʼlim muassasasining barcha xodimlari tomonidan muvofiqlashtirilgan va tizimli tarzda amalga oshirilishi kerak. Bu oʻquvchilarning oʻziga xos ehtiyojini qondirish, ularning rivojlanishini qoʻllab- quvvatlash va shaxsiy muvaffaqiyatlarga erishishlarida yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva Sh.A. Pedagogik diagnostika va korrektsiya. –T.: “Fan va texnologiyalar” nashriyot, 2009.
2. Abdullayeva Sh.A, Roʻziyeva D.I. Pedagogik diagnostika va korrektsiya. –T.: TDPU nashriyoti, 2018.
3. Rijkov V.N. Didaktika. – M.: Yuniti-dana, 2004.
4. Новоторцева Н.В. Коррекционная педагогика и специальная психология: Словарь. – М.: Педагогика, 1999.
5. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism. Pedagogika nazariyasi / M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar / Prof. M.X.Toxtaxodjayevaning umumiy tahriri ostida. – T.: Iqtisod-moliya, 1996.
6. Новоторцева Н.В. Коррекционная педагогика и специальная психология. Словарь. – М.: Педагогика, 1999.
7. Urishev, B., Artikbekova, F., Kuvvatov, D., Nosirov, F., & Kuvvatov, U. (2021). Trajectory of sediment deposition at the bottom of water intake structures of pumping

stations. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (Vol. 1030, No. 1, p. 012137). IOP Publishing.

8. Urishev, B., Eshev, S., Nosirov, F., & Kuvatov, U. (2021). A device for reducing the siltation of the front chamber of the pumping station in irrigation systems. In E3S Web of Conferences (Vol. 274, p. 03001). EDP Sciences.

9. Urishev, B., Kuvvatov, D., Doniyorov, T., Kuvatov, U., & Umirov, A. (2023, March). Hydraulic storage of solar energy for supplying pumping units with drip irrigation of plants. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2612, No. 1). AIP Publishing.

10. Urishev, B., Doniyorov, T., Kuvatov, U., & Urishova, D. (2023). Determination of optimal parameters of pumping unit of pumped storage power plant operating using solar energy. In E3S Web of Conferences (Vol. 401, p. 01043). EDP Sciences.

11. Urishev, B., Kuvatov, U., & Umirov, A. (2022, July). Determination of main energy parameters and efficiency of local energy system based on renewable energy sources. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 1070, No. 1, p. 012043). IOP Publishing.

12. Уришев, Б. У., Куватов, У. Ж., & Умиров, А. П. (2023). ВЫБОР ПАРАМЕТРОВ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ НА БАЗЕ СОЛНЕЧНОЙ И ВЕТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ УСТАНОВОК И ГИДРАВЛИЧЕСКОГО АККУМУЛИРОВАНИЯ ЭНЕРГИИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(12), 436-441.

13. Уришев, Б. У., Умиров, А. П., Куватов, У. Ж., & Жомуродова, М. К. (2022). ҚАЙТА ТИКЛАНДИГАН ЭНЕРГИЯ МАНБАЛАРИГА АСОСЛАНГАН ЛОКАЛ ЭНЕРГИЯ ТИЗИМЛАРИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ АНИҚЛАШ. Muqobil energetika, 1(04), 97-102.

CHINA IN CENTRAL ASIA: A STRATEGIC PARTNER OR A GEOPOLITICAL THREAT

Imomov Mirjon

Student of International Islamic Academy of Uzbekistan

E-mail: mirjonimomov1@gmail.com

ABSTRACT

This study analyses China's use of soft power tools, the economic and political impact of the BRI initiative, and the challenges emerging from its debt policies in the region. As the article notes, while China's role contributes to economic growth and cooperation, it also reshapes the geopolitical balance in Central Asia.

Keywords: China, Central Asia, Belt and Road Initiative (BRI), soft power, debt trap diplomacy, geopolitical influence

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xitoyning yumshoq kuch vositalaridan foydalanishini, "Bir makon – bir yo'l" tashabbusining iqtisodiy va siyosiy ta'sirini va mintaqadagi qarz siyosatidan kelib chiqadigan muammolarni tahlil qiliadi. Maqolada ta'kidlanganidek, Xitoyning roli iqtisodiy o'sish va hamkorlikka hissa qo'shishi bilan birga, Markaziy Osiyodagi geosiyosiy muvozanatni ham o'zgartiradi.

Kalit so'zlar: Xitoy, Markaziy Osiyo, "Bir makon – bir yo'l" tashabbusi, yumshoq kuch, qarz tuzog'i diplomatiyasi, geosiyosiy ta'sir

АННОТАЦИЯ

В этой статье анализируется использование Китаем инструментов мягкой силы, экономическое и политическое влияние инициативы «Один пояс, один путь» и проблемы, возникающие в связи с его долговой политикой в регионе. Как отмечается в статье, хотя роль Китая способствует экономическому росту и сотрудничеству, она также меняет геополитический баланс в Центральной Азии.

Ключевые слова: Китай, Центральная Азия, инициатива «Один пояс, один путь», мягкая сила, дипломатия долговой ловушки, геополитическое влияние

INTRODUCTION

In recent years, China's influence in Central Asia has significantly increased. This process is driven by economic, political, and geostrategic factors, primarily through its soft power strategy and the Belt and Road Initiative (BRI). China seeks to strengthen its presence in the region by fostering economic cooperation and financing infrastructure projects. While the BRI initiative has attracted large investments and

expanded trade relations in Central Asia, concerns remain. Notably, the concept of “debt trap diplomacy” has raised questions about the economic dependency of some countries on Chinese loans. This dependence may affect their economic sovereignty and lead to the transfer of strategic assets under Chinese control.

China’s Debt Policy: A Threat to Central Asia?

China’s increasing financial presence in Central Asia is often framed as either a necessary economic boost or a growing geopolitical risk. While its investments and loans provide crucial infrastructure and trade opportunities, they also raise concerns about economic dependence and political leverage. The fundamental question is whether China’s debt diplomacy strengthens Central Asia’s sovereignty or gradually undermines it.

One of the key arguments in favor of China’s lending policy is its role in closing Central Asia’s infrastructure gap. The region has long suffered from underdeveloped transportation networks, outdated energy grids, and limited industrial capacity. Through the Belt and Road Initiative (BRI), China has injected billions of dollars into roads, railways, and power plants, significantly improving connectivity and economic potential. For governments struggling to secure financing from Western institutions or global lenders, Chinese loans appear as an attractive alternative. However, the structure of these loans raises serious concerns. Unlike Western financial institutions that often attach strict conditions regarding governance, transparency, and reforms, China’s loans come with fewer restrictions but higher risks. Many agreements lack transparency, and repayment terms can place heavy burdens on recipient countries. When countries struggle to meet their obligations, China gains leverage to negotiate strategic concessions—whether in the form of long-term control over critical assets, preferential trade agreements, or political influence.

China’s Belt and Road Initiative (BRI) has provided significant financial resources to Central Asian countries for infrastructure development. For instance, 40% of Kyrgyzstan’s national debt is owed to Chinese institutions. While these loans support economic growth, they also raise concerns about increasing debt burdens and financial dependency.

Another critical issue is the lack of transparency in China’s lending practices. Many loans have long repayment periods, but high-interest rates and undisclosed conditions often lead borrowing nations to offer strategic assets or natural resources to Chinese companies as a means of repayment. This creates concerns about sovereignty risks and China’s growing leverage over key economic sectors. However, Chinese investments also contribute positively to economic development. Projects such as the Kamchik Pass highway and the Uzbekistan-China gas pipeline have

modernized Central Asian infrastructure, improving trade and transportation links. These projects have boosted economic activity, yet concerns remain about their long-term sustainability and the region's ability to maintain control over its assets.

China's debt strategy presents both opportunities and risks for Central Asia. If managed effectively, these investments can drive economic growth. However, without careful oversight, the risk of financial dependency may increase. Thus, Central Asian governments must develop balanced strategies that safeguard their long-term economic and political interests while benefiting from Chinese investments. Central Asian governments walk a fine line between maximizing Chinese investment benefits and safeguarding their economic sovereignty. While some see Beijing as a reliable partner offering much-needed funding, others fear a scenario in which excessive reliance on Chinese credit limits their ability to make independent decisions. The long-term implications of China's debt policy remain uncertain, but its influence over the region is undeniably growing.

Main part

Chinese Investments: Regional Development or a Geopolitical Tool?

China's growing investments in Central Asia have sparked a debate: are they purely economic stimuli, or do they serve as geopolitical tools? On the surface, China's economic engagement appears mutually beneficial. Infrastructure projects, such as highways, railways, and energy pipelines, have enhanced connectivity and trade, boosting local economies. Countries like Uzbekistan and Kazakhstan have leveraged Chinese investments to modernize industries and expand export potential. From this perspective, China is acting as a catalyst for economic growth, filling gaps left by Western and regional investors.

However, a deeper analysis suggests that these investments come with strategic motives. China's financial assistance is not purely altruistic—it often includes conditions that strengthen Beijing's political leverage. Many agreements are opaque, and some include clauses that favor Chinese firms for future projects or grant long-term operational control over key infrastructure. In cases where nations struggle to repay debts, China may negotiate access to critical resources or strategic assets, subtly expanding its influence.

Furthermore, China's dominance in Central Asia's energy sector and major infrastructure networks raises the question: Are these nations truly benefiting, or are they gradually falling into economic dependency? The growing financial reliance on China could limit these countries' ability to make independent policy decisions, forcing them to align with Beijing's strategic interests in regional and global politics.

China's expanding influence in Central Asia is not limited to economic investments – it extends into security cooperation, strategic partnerships, and cultural diplomacy, shaping the region's geopolitical landscape. While Beijing promotes its role as a stabilizing force, its growing involvement raises concerns about long-term strategic ambitions.

Beyond debt-related leverage, China has gained control over critical infrastructure projects in Central Asia. Gas pipelines, highways, and rail networks built under the Belt and Road Initiative (BRI) are not only economic assets but also strategic tools that enhance Beijing's regional dominance. For example, China controls significant stakes in Kazakhstan's oil industry and key logistics hubs in Uzbekistan, ensuring a long-term economic presence.

China's engagement in Central Asia's security affairs has increased through the Shanghai Cooperation Organization (SCO) and direct bilateral agreements. Unlike Russia, which maintains military bases in the region, China has established security outposts in Tajikistan and invested in regional surveillance technologies. These actions signal Beijing's growing interest in ensuring regional stability while also securing its own economic assets and trade routes.

China's role in Central Asia extends far beyond economic partnerships. By securing control over strategic infrastructure, deepening its security presence, and positioning itself as a counterweight to both Russia and the West, Beijing is reshaping the region's geopolitical balance. While these developments provide economic and security benefits, they also raise crucial questions about Central Asia's long-term autonomy and strategic direction.

What role does China play in maintaining a balance with Russia and the West?

China's role in Central Asia is steadily increasing, but how it maintains a balance with Russia and the West remains a crucial factor for the region's future. While China strengthens its influence through economic tools, diplomacy, and security cooperation, Russia is striving to protect its traditional geopolitical position. Meanwhile, the West continues to promote democracy and free market principles in Central Asia. This three-way power struggle has become a key factor in shaping the region's strategic direction.

China employs a flexible and long-term strategic approach to maintain this balance. It avoids direct confrontation with Russia while expanding its influence primarily through economic means. At the same time, it maintains a neutral stance toward the West while offering financial and infrastructure opportunities to regional

states. As a result, China safeguards its interests by engaging pragmatically with all major players in the region.

However, China's strategy seems less focused on direct competition with Russia and the West and more on limiting their economic and political influence in Central Asia. While Russia attempts to curb China's economic expansion, it retains its dominance in military and security affairs. Meanwhile, the West's declining presence in the region provides China with greater maneuvering space.

Security and Military Cooperation: Complementary or Competitive?

China has traditionally avoided direct military involvement in Central Asia, preferring economic and diplomatic means of engagement. However, recent developments suggest a gradual expansion of its security footprint. The construction of military facilities in Tajikistan and growing counterterrorism cooperation within the Shanghai Cooperation Organization (SCO) indicate China's increasing role in regional security.

Despite these moves, China is careful not to provoke Russia, which remains the region's primary security guarantor through the Collective Security Treaty Organization (CSTO). Unlike Western actors, China does not push for military bases or regime changes, making it a more palatable partner for Central Asian governments. This allows China to increase its influence without directly confronting Russia, maintaining a delicate balance.

China's diplomatic approach in Central Asia is fundamentally pragmatic. Unlike the West, which promotes democratic governance and human rights, Beijing follows a non-interference policy, making it a preferred partner for authoritarian regimes in the region. This neutrality enables China to engage with all key players while avoiding ideological clashes. At the same time, China remains wary of Western influence. While it does not seek open confrontation with the US or the EU, Beijing's expanding role in Central Asia indirectly counterbalances Western attempts to promote political liberalization and reduce Russian dominance. For instance, China's growing energy partnerships with Turkmenistan and Kazakhstan limit Europe's ability to diversify its gas supply away from Russia.

China's role in balancing Russia and the West in Central Asia is defined by a strategic mix of economic power, security engagement, and pragmatic diplomacy. By prioritizing economic expansion while avoiding military competition with Russia and ideological conflicts with the West, China has successfully positioned itself as a dominant yet non-confrontational force. However, as Russia seeks to maintain its geopolitical control and the West attempts to counterbalance authoritarian influence, China's balancing act may become increasingly difficult to sustain in the long run.

CONCLUSION

China's growing presence in Central Asia has reshaped the region's economic, political, and geopolitical landscape. Through large-scale investments, infrastructure projects, and diplomatic engagement, China has positioned itself as a key player, offering both opportunities and challenges to the region. The Belt and Road Initiative (BRI) has provided much-needed economic development, yet concerns over debt dependency and strategic influence remain prevalent. While China has carefully balanced its role to avoid direct confrontation with Russia, its expanding economic reach has subtly altered traditional power dynamics. Meanwhile, the West's influence in the region continues to fluctuate, creating a complex environment where Central Asian states must navigate between competing global powers.

Despite these complexities, China's engagement has yielded significant economic benefits, improving infrastructure, trade, and regional connectivity. However, the long-term impact of its investments—whether they lead to sustainable development or increased dependency—remains uncertain. Moreover, China's growing role in security and governance raises questions about its future ambitions and whether its involvement will further strengthen regional stability or introduce new geopolitical risks.

Moving forward, key questions remain: Will China's economic expansion in Central Asia translate into deeper political influence? How will Russia and the West react to Beijing's evolving role? And how will Central Asian states assert their agency in shaping their own geopolitical future? These uncertainties pave the way for further research, particularly in analyzing the long-term consequences of China's engagement in the region and the potential for a shifting balance of power.

REFERENCES

1. Rana, P. B., & Ji, X. (2020). BRI's "debt trap diplomacy": Reality or myth? *Journal of Asian Economics*, 68, 101223.
2. Rana, P. B., Chia, W. M., & Ji, X. (2019). China's Belt and Road Initiative: A Perception Survey of Asian Opinion Leaders. Asian Development Bank Institute.
3. Smith, J. (2021). China's Role in Central Asia: Soft and Hard Power. *Central Asian Affairs*, 8(3), 245–267.
4. Sadibaqosev, H. (2024). The Place of China in the Modern System of International Relations. Sharq Mash'ali.
5. Cooley, A. (2019). Great games, local rules: The new great power contest in Central Asia. Oxford University Press.

6. Cheng, Y. (2018). China's soft power in Central Asia: Cultural influence and political implications. *Journal of Contemporary China*, 27(110), 905–921.
7. Stronski, P., & Ng, N. (2018). Cooperation and competition: Russia and China in Central Asia, the Russian Far East, and the Arctic. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved from <https://carnegieendowment.org/2018/05/03>

MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING XULQ-ATVORIDAGI O'ZGARISHLAR: ZAMONAVIY PSIXOLOGIK OMILLAR TAHLILI

Rizayeva Nasiba Muhammadiyevna

Navoiy viloyati Xatirchi tumani

19-umumiy o'rta ta'lim maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktab yoshidagi bolalarning xulq-atvoridagi o'zgarishlar psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Hozirgi jamiyatda bolalarning emotsional holati, ijtimoiy muhit, texnologik omillar va oilaviy iqlimning o'zgaruvchanligi ularning xulq-atvoriga qanday ta'sir ko'rsatayotgani ilmiy asosda ko'rib chiqiladi. Tadqiqotlar asosida xulqdagi agressivlik, e'tiborsizlik, befarqlik yoki haddan tashqari harakatchanlik kabi holatlarning sabablari aniqlanadi va bu holatlarga qarshi samarali psixologik yondashuvlar tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: *xulq-atvor, maktab yoshi, ijtimoiy ta'sir, oilaviy muhit, texnostress, bolalar psixologiyasi.*

CHANGES IN THE BEHAVIOR OF SCHOOL-AGE CHILDREN: AN ANALYSIS OF MODERN PSYCHOLOGICAL FACTORS

Rizayeva Nasiba Muhammadiyevna

Practitioner psychologist of the 19th comprehensive school of Khatirchi district
of Navoi region

ABSTRACT

This article analyzes changes in the behavior of school-age children from a psychological perspective. It examines scientifically how children's emotional state, social environment, technological factors, and changes in family climate affect their behavior in today's society. Based on research, the causes of such behavioral states as aggression, inattention, apathy, or hyperactivity are identified and effective psychological approaches to combat these states are recommended.

Keywords: *behavior, school age, social influence, family environment, technostress, child psychology.*

ИЗМЕНЕНИЯ В ПОВЕДЕНИИ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА: АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ

Ризаева Насиба Мухаммадиевна

Практический психолог 19-й общеобразовательной школы Хатырчинского
района Навоийской области

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются изменения в поведении детей школьного возраста с психологической точки зрения. В современном обществе эмоциональное состояние детей, социальная среда, технологические факторы и изменения в семейном климате влияют на их поведение на научной основе. На основе исследований выявляются причины таких поведенческих состояний, как агрессия, невнимательность, апатия или гиперактивность, и рекомендуются эффективные психологические подходы для борьбы с этими состояниями.

Ключевые слова: *поведение, школьный возраст, социальное влияние, семейная среда, техностресс, детская психология.*

KIRISH

Maktab yoshi bolaning ijtimoiylashuvi, o'zini anglash va shaxsiy xususiyatlarni shakllantirishda muhim bosqich hisoblanadi. So'nggi yillarda o'qituvchilar, psixologlar va ota-onalar maktab yoshidagi bolalar xulqida sezilarli o'zgarishlar kuzatilayotganidan tashvish bildirmoqdalar. Bu o'zgarishlar orasida agressivlik, ijtimoiy ajralish, diqqatning pasayishi, haddan tashqari harakatchanlik va emotsional beqarorlik holatlari mavjud. Mazkur maqolada ushbu xulq-atvor o'zgarishlariga olib kelayotgan asosiy psixologik omillar atroflicha tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maqolada tahliliy-uslubiy yondashuv qo'llanildi. Ilmiy maqolalar sharhi, zamonaviy psixologik nazariyalar tahlili va ilg'or tajribalar asosida empirik asoslangan xulosalar chiqarildi. Asosiy yondashuvlar qatoriga rivojlanish psixologiyasi, ijtimoiy-psixologik nazariyalar, texnostress, emotsional intellekt va neyropsixologik omillar kiritildi. Shuningdek, Bolaning Ekologik Rivojlanish modeli (Bronfenbrenner, 2005) asos qilib olindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1. Ijtimoiy-psixologik omillar: Oila muhitining beqarorligi, ota-onalarning stress ostida yashashi va bolaning yetarli darajada e'tibor olmasligi uning hissiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi zamonaviy jamiyatda ota-onalarning bandligi, ajralishlar sonining ortishi va oilaviy ziddiyatlar maktab yoshidagi bolalarda tajovuzkorlik va depressiv holatlarning kuchayishiga olib kelmoqda.

2. Texnologik vositalar ta'siri: Smartfonlar, kompyuter o'yinlari va internet kontentining cheksiz oqimi bolalarning e'tiborini pasaytirib, ularni real hayotdagi ijtimoiy aloqalardan uzoqlashtiradi. Bunday texnologik yuklama, ayniqsa, 6–12 yosh oralig'ida bolaning neyropsixik rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holat texnostress deb atalib, yoshi kichik bolalarda haddan tashqari charchoq, agressiya yoki befarqlik shaklida namoyon bo'ladi.

3. Maktab muhiti va o'qituvchilarning roli: O'qituvchining bolaga bo'lgan yondashuvi, uning emotsional ehtiyojlarini qondirishi yoki mensimasligi, bolaning o'zini qanday tutishiga katta ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchidan qo'rquv, emotsional yaqinlikning yetishmasligi – bola xatti-harakatida passivlik, isyonkorlik yoki ichki ijtimoiy ajralishga olib kelishi mumkin.

4. Emotsional intellekt va o'zini boshqarish: Bolaning emotsional sohasining yetarli darajada rivojlanmasligi uni o'z his-tuyg'ularini to'g'ri ifodalashdan mahrum qiladi. Bu esa boshqa odamlar bilan to'qnashuvga olib keladi. Emotsional intellektni rivojlantirish – maktab yoshidagi bolalar uchun psixologik barqarorlikning muhim omili sanaladi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, bolalarning xulq-atvoridagi o'zgarishlar ko'p faktorli, kompleks hodisa bo'lib, uni faqat bitta sabab bilan izohlab bo'lmaydi. Hozirgi davrda pedagog va psixologlarning asosiy vazifasi – bolaning ichki holatini anglash, u bilan emotsional aloqa o'rnatish, salbiy xatti-harakatlar ortidagi muammolarni aniqlash va individual yondashuvni shakllantirishdan iboratdir. Oilada psixologik salomatlikni ta'minlash, maktabda psixologik xizmatlarni kuchaytirish va texnologiyalardan foydalanishni me'yorlashtirish asosiy choralar sirasiga kiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Maktab yoshidagi bolalarning xulq-atvoridagi o'zgarishlar zamonaviy jamiyatda jadal rivojlanayotgan psixologik va ijtimoiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalardagi agressivlik, befarqlik, diqqat yetishmovchiligi va emotsional beqarorlik kabi holatlar ko'pincha oilaviy muhit, texnologiyalarga haddan ziyod qaramlik, maktabdagi psixologik muhit va pedagogik yondashuvlar natijasida yuzaga keladi. Xulq-atvordagi bunday o'zgarishlarni erta bosqichda aniqlash va unga nisbatan to'g'ri psixologik choralar ko'rish bolaning sog'lom shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Bunday holatlarda oilaning barqarorligi, maktab psixologik xizmatining faolligi, o'qituvchining emotsional yondashuvi hamda bolaning emotsional intellektini rivojlantirish muhim omillar sanaladi. Bolaning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ijobiy ijtimoiy muhit yaratish va texnologiyalardan ongli foydalanish orqali salbiy xulqiy o'zgarishlarning oldini olish mumkin. Shunday ekan, maktab va oila hamkorlikda bolalar ruhiy salomatligiga e'tibor qaratib, ularning ijtimoiy-psixologik rivojiga zamin yaratishi zarur.

REFERENCES

1. Bronfenbrenner, U. (2005). Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development. Sage.

2. American Psychological Association (2022). Stress in America: The State of Our Nation. www.apa.org.
3. Feldman, R. S. (2021). Understanding Psychology (14th ed.). McGraw-Hill Education.
4. Ekman, P. (2020). Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage (4th ed.). W. W. Norton & Company.
5. Sulaymonova, S. N. (2023). IBN MISKAVAYHNING IJTIMOYIY-FALSAFIY QARASHLARIDA JAMOAVIY HAMJIHATLIK VA O'ZARO MUHABBAT MASALASI. Beruniyning xalqaro ilmiy jurnali , 2 (2), 203-208.
6. Сулаймонова,, Ш. Н. (2023). КОНФУЦИЙ ВА ИБН МИСКАВАЙХ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИДАГИ УЙЎУНЛИК. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (21), 732-738.
7. Sulaymonova, S. N. (2024). “TAHZIBUL AXLOQ” ASARIDAGI AXLOQIYLIK MEZONLARINING HOZIRGI DAVRDAGI KOMIL INSON G'OYALARI BILAN HAMOHANGLIGI. Sharq uyg'onishi: innovatsion, ta'lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar , 4 (21), 668-672.
8. Sulaymonova, S. N. (2024). IBN MISKAVAYHNING SHARQ FALSAFIY TAFAKKURIDAGI O 'RNI. XXI asr: Fan va ta'lim masalalari (XXI asr: Fan va ta'lim masalalari) , 1 , 68-75.

PROCESSES OF NATIONAL IDENTITY FORMATION AND SPIRITUAL REVIVAL IN THE KASHKADARYA REGION DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

Tasheva Shakhnoza Uzakovna

Researcher at QarSU.

ABSTRACT

This article is devoted to the implementation of state policy aimed at fostering national identity and restoring national spirituality in the Kashkadarya region in the early years of Uzbekistan's independence.

Key words: *independence of Uzbekistan, national identity, national spirituality, state policy, Islam Karimov, education, renaming of schools, intelligentsia, spiritual revival.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена реализации государственной политики, направленной на формирование национального самосознания и возрождение национальной духовности в Кашкадарьинской области в первые годы независимости Узбекистана.

Ключевые слова: *независимость Узбекистана, национальное самосознание, национальная духовность, государственная политика, Ислам Каримов, образование, переименование школ, интеллигенция, духовное возрождение.*

INTRODUCTION

In the early years of Uzbekistan's independence, the primary focus was on implementing state policies aimed at fostering national identity and restoring our national spirituality. At a press conference with journalists on September 18, 1991 [1] (attended by correspondents from the Washington Post and Radio Ozodlik), the first President of the Republic of Uzbekistan, I. Karimov, paid particular attention to issues such as improving the living conditions of the population of the republic, providing greater care for teachers and creating favorable opportunities for them, educating the younger generation and ensuring their erudition, sending talented young people to study in foreign countries, as well as developing multi-party systems, mutual friendship and harmony among peoples, and increasing the role of the media in this regard.

The dedication of the intellectual class to determining the fate of Uzbekistan and their non-indifference to this process can also be seen in the processes of adopting the Constitution of the Republic of Uzbekistan [2].

It was previously noted that the period of our independence until 2016 mainly encompassed the period of national revival. It is known that under the policy of Russification, not only place names but also the names of educational institutions were named with Russian names. From the early years of our independence, measures were taken to change the names to national ones.

DISCUSSION AND RESULTS

In particular, based on the Resolution No. X-5/1 of the Khokim of the Kashkadarya region dated January 4, 1992, the name of the "Kommunist" secondary school in the Kamashi district of the Kashkadarya region was changed to Absalom Kholmorodov, and the "Lomonosov" secondary school located in the Kitab district, based on the Resolution No. X-46/3 of the Khokim of the region dated March 4, 1992, to Sherkobil Rakhimov, and the Kuibyshev school in the Kitab district based on the Resolution No. x-129/5 to Ahad Khodjayev. Also, based on the Resolution No. x-131/5, the names "Fadeyev," "Marxist," "XXVI Congress of the Party," "Krupskaya," "Popov," "Stakhanov," "Andreyev," and "72nd Incomplete Secondary School" in the Kamashi district were changed to Marjon Ismailov, Sharif Joniyev, Mirzo Tursunzoda, Odil Muhammadiyev, Fayzulla Ergashev, Karim Musulmonov, Norboy Nurtoiyev, Yuldosh Sherbotayev. In addition, the schools named after "Pavlov" and "S. Lazo" in the Shakhrisabz district, based on the Resolution No. X-132/5 of the Khokim of the region, were renamed to Kodyr Urinov and Muhammad Rizo Ogahi, and the names of secondary schools such as Dobrolyubov, Sverdlov, Pavlov, and Gogol in the Karshi district, based on the Resolution No. X-134/5 of the Khokim of the region, were changed to Kodyr Suyunov, Yomgir Shamsharov, Bozor Oripov, and Musa Nurillayev [3].

From the early years of our independence, circles aimed at training intellectual personnel in our country have been operating [4]. As emphasized in I. Karimov's work "High Spirituality is an Invincible Force" [5], spiritual uplift, an incomparable force that calls on a person to be spiritually purified, to grow in heart, strengthens a person's inner world and will, awakens conscience, was regarded as one of the most priority areas of state and social development.

REFERENCES

1. Xalq so'zi (People's Word). September 21, 1991, No. 184.
2. Xalq so'zi (People's Word). November 7, 1992, No. 218.
3. Kashkadarya Regional Administration Archive, Fund 829.
4. Central State Archive of Uzbekistan (O'zMA), Fund M-97, Inventory No. 1, File 26, Sheet 2.

PROKURATURA ORGANLARINI TASHKIL ETISH VA ULAR FAOLIYATINING ASOSIY PRINSIPLARI

Mamirova Xumora Rahimberdi qizi,

Toshkent davlat yuridik universiteti,
Jinoiy odil sudlov fakulteti 3-bosqich talabasi

E-mail: xumoramamirova1@gmail.com

Matmurotov Alibek Ravilovich,

Toshkent davlat yuridik universitetining
Sud, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va advokatura
kafedrasi dotsent vazifasini bajaruvchisi, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori
(PHD), ilmiy maslahatchisi

E-mail: alibekmatmurotov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Prokuratura organlari faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarini belgilovchi prinsiplar ularning butun tizimi va vakolatlarini samarali amalga oshirishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada prokuratura faoliyatini tartibga soluvchi asosiy prinsiplar, xususan birlik, markazlashganlik, qonuniylik, mustaqillik, oshkoralik prinsiplari chuqur tahlil qilingan. Har bir prinsipning mazmun-mohiyati, ularning o'zaro bog'liqligi va amaldagi normativ-huquqiy hujjatlardagi ifodalanish shakllari tahliliy yondashuv asosida yoritilgan. Shu bilan birga, maqolada prinsiplar tizimining huquqiy mexanizmlardagi aks etishi va uni takomillashtirish istiqbollari yuzasidan tegishli ilmiy xulosalar va takliflar bildirilgan.

Kalit so'zlar: prokuratura, prokuratura organlari faoliyati, prinsip, birlik, markazlashganlik, qonuniylik, mustaqillik, oshkoralik, hududiylik, predmetlilik, hududiy-predmetlilik.

THE ORGANIZATION OF PROSECUTORIAL BODIES AND THE FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF THEIR ACTIVITY

Mamirova Khumora Rakhimberdi qizi

Tashkent State University of Law,
3rd-year student, Faculty of Criminal Justice

E-mail: xumoramamirova1@gmail.com

Matmurotov Alibek Ravilovich,

Acting Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD) in Law,
Acting Associate Professor of the Department of Court, Law Enforcement
Agencies, and Advocacy, PhD, Scientific Adviser

ANNOTATION

The principles defining the constitutional and legal foundations of the activities of prosecutorial bodies play an important theoretical and practical role in ensuring the effective implementation of their entire system and powers. This article provides an in-depth analysis of the fundamental principles regulating the activities of the prosecutor's office, in particular the principles of unity, centralization, legality, independence, and transparency. The essence and content of each principle, their interrelation, and the forms of their expression in the current normative-legal documents are examined through an analytical approach. Additionally, the article presents relevant scientific conclusions and proposals regarding the reflection of the system of principles in legal mechanisms and prospects for its improvement.

Keywords: *prosecutor's office, activities of prosecutorial bodies, principle, unity, centralization, legality, independence, transparency, territoriality, subject-matter orientation, territorial-subject orientation.*

ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ

Мамирова Хумора Рахимберди кизи

Ташкентский государственный юридический университет,

студентка 3 курса факультета уголовного правосудия

E-mail: xumoramamirova1@gmail.com

Матмуротов, Алибек Равилович,

Исполняющий обязанности доцента кафедры суда, правоохранительных
органов и адвокатуры Ташкентского государственного юридического
университета, доктор философии (PhD) по юридическим наукам, научный
руководитель

E-mail: alibekmatmurotov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Принципы, определяющие конституционно-правовые основы деятельности органов прокуратуры, имеют важное теоретическое и практическое значение для эффективной реализации всей системы и полномочий этих органов. В данной статье всесторонне проанализированы основные принципы, регулирующие деятельность прокуратуры, в частности, принципы единства, централизации, законности, независимости и гласности. Содержание и сущность каждого принципа, их взаимосвязь и формы

выражения в действующих нормативно-правовых актах раскрыты на основе аналитического подхода. Наряду с этим, в статье представлены соответствующие научные выводы и предложения по отражению системы принципов в правовых механизмах и перспективам их совершенствования.

Ключевые слова: *прокуратура, деятельность органов прокуратуры, принцип, единство, централизация, законность, независимость, гласность, территориальность, предметность, территориально-предметный подход.*

KIRISH

Bugungi rivojlangan mamlakatimizda huquq tizimida amalga oshirilayotgan ishlarning asosiy maqsadi fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash va huquqiy nazoratni amalga oshirishdir. Zamonaviy huquq tizimi hisoblangan prokuratura organlarining tashkil etilishi va ularning faoliyati murakkab masala hisoblanadi. Sababi, "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunning 2-moddasida prokuratura organlarining vazifalari faqatgina jinoyatlarni tergov qilish va ularni sudga taqdim qilish emas, balki qonun ustuvorligini ta'minlash, qonuniylikni mustahkamlash, fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini, jamiyat va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumini himoya qilish, huquqbuzarliklarning oldini olish va profilaktika qilishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu maqolada qiyosiy-huquqiy manbalarni tadqiq etish, milliy va xorijiy qonunchilikni tahlil qilish, qonun hujjatlarini sharhlash, qonunni qo'llash amaliyotini o'rganish kabi usullardan foydalanilgan. Shuningdek Prokuratura organlarini tashkil etish va ular faoliyatining asosiy prinsiplari oid Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston va Gruziya davlatlarining qonunchilik tajribalari o'rganib chiqilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ilmiy-nazariy adabiyotlarga nazar tashlar ekanmiz, prokuratura organlari faoliyatini tashkil etishda asosan "ishni tashkil etish" va "boshqaruv" masalalariga alohida e'tibor berilgan va hozirda ushbu tushunchalar prokuratura organlari faoliyatini tashkil etish tushunchasi bilan bir xilda qo'llaniladi.

"Prokuror" so'zi lotincha so'zdan olingan bo'lib "Pro-Suro" degan ma'noni ya'ni o'zbek tilida "g'amxo'rlik qilmoq", "asrab avaylamoq", "ta'minlamoq", "boshqarmoq" yoxud "boshlab bormoq" degan ma'nolarni bildiradi [1].

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng prokuratura organlari faoliyatini tashkil qilishda samarali harakatlar amalga oshirilgan. Jumladan, 1992-yil 8-yanvarda "O'zbekiston Respublikasi Prokuratura organlari to'g'risida"gi Prezident Farmoni va

shu yilning 24-yanvarida “O‘zbekiston Respublikasi prokuraturasi faoliyatini tashkil etish masalalari to‘g‘risida”gi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilingan. 1992-yil 9-dekabrda O‘zbekiston Respublikasining “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi va “SSSR Prokuratura to‘g‘risida” gi Qonunning yurtimizda amal qilishiga chek qo‘yildi.

Fikrimizcha, prokuratura organlarining eng katta qadami 1992-yil 8-yanvarda “O‘zbekiston Respublikasi Prokuratura organlari to‘g‘risida” Prezidentimiz Farmoni bilan qo‘yilgan. Prokuror nazorati tarmog‘ining alohida dolzarbligi O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlisning 2-chaqiriq oltinchi sessiyasidagi **“Adolat-qonun ustuvorligida”** ma‘ruzasi bo‘yicha qabul qilingan Oliy Majlisning 2001-yil 29-avgustdagi qarorida ifodalangan. Unga ko‘ra, prokuratura, huquqni muhofaza qiluvchi boshqa organlar, sudlar faoliyati, jinoiy jazolarni liberallashtirish, qonun ustuvorligini ta‘minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini, davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilish kabi vazifalarni hayotda amalga oshirish bo‘yicha talablar qo‘yildi [2].

Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning eng markazida turuvchi prokuratura organlarining asosiy vazifasi qonunlarning aniq va bir xilda amalga oshirilishi ustidan nazoratni amalga oshirish hisoblanadi. Aynan davlatning ichki tartibini saqlash va jamiyatdagi adolatni ta‘minlashda mazkur organning nazorati katta ahamiyat kasb etadi. Prokuraturaning tizimli va samarali faoliyat yuritishi davlatning jamiyatda tartibni saqlash, davlatning huquqiy tizimi to‘liq ishlashi, jinoyatxilikka qarshi kurashni yoxud ijtimoiy muvozanatni ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi, nazarimizda.

Prinsiplar muayyan jamiyatdagi shaxslarning xulq-atvorini belgilovchi axloqiy normalar hisoblanadi. Ularga rioya qilinishi qonunda belgilab qo‘yilgan bo‘ladi va ularga rioya qilmaslik holatlari kuzatiladigan bo‘lsa huquqiy oqibatlar kelib chiqish holatlari vujudga keladi. **“Prinsip”** so‘zi lotinchadan olingan bo‘lib “pricipium” ya‘ni qoida, asos, rahbariy qoidalar, yo‘l-yo‘riqlar degan ma‘noni bildiradi [3]. Prinsiplar ma‘lum bir nazariya, fan yoki siyosiy tashkilotning dastlabki boshlanish nuqtasini o‘zida ask ettiradi.

Prokuratura organlari faoliyatini tashkil etish va ularning faoliyatini tizimlashtirishning muhim elementi bu prokuratura faoliyatining prinsiplari hisoblanadi.

Prokuratura organlarini tashkil etish va ular faoliyatining asosiy prinsiplari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va “Prokuratura to‘g‘risida” gi Qonunda aks ettirilgan. Yangilangan tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXV bobi Prokuratura organlariga bag‘ishlangan bo‘lib, unga ko‘ra O‘zbekiston

Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni O'zbekiston Respublikasining Bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar amalga oshiradi [4] deb belgilab qo'yilgan. Demak, prokuratura organlari O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori rahbarlik qiladigan yagona markazlashganlik tizimini tashkil etadi hamda quyi turuvchi prokurorlar yuqori turuvchi prokurorlarga va Bosh prokurorga bo'ysinadi hamda hisobdor bo'ladi.

“Prokuratura to'g'risida”gi Qonunning 5-moddasida prokuratura organlarini tashkil etish va ular faoliyatining asosiy prinsiplari ko'rsatib o'tilgan bo'lib, unga ko'ra ular quyidagilardan iborat:

- Birlik**
- Markazlashganlik**
- Qonuniylik**
- Mustaqillik**
- Oshkoralik**

Shu bilan birga huquqni qo'llash ichki tashkiliy masalalar ham mavjud bo'lib ular quyidagilar:

- Hududiylik**
- Predmetlilik** [5].

Bizning fikrimizcha, yuqoridagi prinsiplarni birma-bir tahlil qilib chiqsak maqsadga muvofiq bo'ladi. Prinsiplarimiz ichidan birinchi prinsipimiz bo'lgan “birlik” prinsipiga to'xtalsak. Shuni aytib o'tishimiz joizki, “birlik” tamoyilining aniq huquqiy tushunchasi mavjud emas. Bu sababli bir nechta huquqshunos olimlarning mazkur prinsip haqidagi fikrlariga nazar tashlasak.

Huquqshunos olim B.Po'latovning fikriga ko'ra, prokuratura faoliyatining birlik tamoyili, avvalo, bu organlar oldiga qo'yilgan vazifalarning birligi bilan belgilanadi. Qonun buzilishini aniqlash va bartaraf etish borasidagi yuqori turuvchi va quyi prokurorlarning vakolatlari bir xil [6].

Huquqshunos olim Z.Ibragimov ham ushbu fikrni quvvatlab, “prokuratura organlarining ish faoliyatidagi birlik tamoyili ularning yuqoridan pastgacha bir xil tartib qoidalar asosida yagona maqsadlarni ko'zda tutgan holda faoliyat ko'rsatishini, yagona vazifalarni amalga oshirishni hamda aynan bir xildagi qonunlarga rioya qilishini namoyon etadi” [7] deb ta'kidlagan.

Aniqroq qilib aytganda, barcha prokurorlar yagona vazifalarni amalga oshirishi va bir xil qonunlarga rioya qilishlari lozim. Bir viloyat prokuraturasi boshqa qonunga yana, boshqa viloyat prokuraturasi boshqa bir qonunga ko'ra ish yuritishi yoki faoliyat olib borishi mumkin emas.

Huquqshunos olim O.Madaliev esa, “prokuror nazoratidagi birlik tamoyili prokuratura tizimiga kiruvchi barcha organlar faoliyatini yagona shakl, maqsad va umumiy vazifalaridan kelib chiqqan holda aks ettirilishi hamda aniqlangan qonun buzilish holatlariga nisbatan bir xilda prokuror ta’sir choralari, prokuror nazorati hujjatlarini qo’llashda ifodalanishi bilan ajralib turadi” [8] degan fikrni ilgari surgan.

Bizga ma’lum bo’lishicha, birlik prinsipi prokuratura maqsad va faoliyatining aynan bir xilligini anglatadi. Ya’ni prokuratura tizimiga kiruvchi barcha organlar faoliyati yagona shakl, maqsad va umumiy vazifalardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Masalan, Toshkent shahrida qonun buzilish holatlariga nisbatan prokuror ta’sir chora qo’lladi deylik, huddi shunday qonun buzilish holati Samarqand shahrida sodir etilsa va unga nisbatan boshqa ta’sir chorasini qo’llaniladigan bo’lsa bu birlik prinsipiga zid bo’lib qoladi. Bir xil qonun buzilish holatlari boshqa boshqa joylarda sodir etilsa ham bir xil ta’sir chorasini qo’llanilishi lozim. Ya’ni qonun buzilish holatlari aniqlash yoki bartaraf etishda yuqori va quyi turuvchi prokurorlar bir xil vakolatga egadirlar. Shunday qilib, barcha prokurorlar, tuman prokurorlaridan tortib to Bosh prokurorgacha o’zining vakolati ta’siri doirasida davlat organlarining qonun buzilishiga olib kelgan aktlarini aniqlash va ta’sir chorasini ko’rish lozim hisoblanadi. Bunda ular yagona huquqiy vositalardan, ya’ni protest, taqdimnoma, ariza, ogohlantiruv xati va qaror kabi prokuror nazorat hujjatlariga tayanadilar.

Shuni ham aytib o’tishimiz joizki, **birlik** prinsipiga ham boshqa prinsiplar kabi qonunda aniq ta’rif berilishi lozim deb hisoblaymiz. Sababi, qonunchilikka nazar tashlaydigan bo’lsak, qonunning o’zida qonuniylik, markazlashganlik, mustaqillik va oshkoralik prinsiplariga aniq ta’riflar berib o’tilgan, ammo birlik prinsipiga ta’rif berilmagan.

Prokuratura organlarining asosiy prinsiplaridan biri bo’lgan “markazlashganlik” prinsipi ham boshqa prinsiplardan o’zining alohida qoidalari bilan ajralib turadi. Markazlashganlik prinsipi deganda quyi turuvchi prokurorlarning yuqori turuvchi prokurorlarga bo’ysinishi hamda Bosh prokurorga bo’ysinishi tushuniladi [9]. Bizga ma’lumki, “Prokuratura to’g’risida”gi Qonunning 10-moddasiga ko’ra Prokuratura organlarining tizimi berilgan. Unga ko’ra, prokuratura tizimi yuqori turuvchi prokuraturadan quyi turuvchi prokuraturaga qarab tizimlashtirilgan. Mazkur prinsipda ham quyi turuvchi prokuratura yuqori turuvchi prokuraturaga bo’ysunadi va biz bu prinsipni mazkur modda bilan uzviy bog’liq deya olamiz.

Bizga ma’lumki, shahar, tuman va ixtisoslashtirilgan prokuraturaning prokurorlari Bosh prokuror tomonidan lavozimga tayinlanadi. Lavozimga tayinlash tartibiga qaramasdan barcha prokurorlar Bosh prokuror tomonidan lavozimidan chetlashtiriladi va ular unga bo’ysunadilar va Bosh prokuror oldida hisobdor

bo'ladilar. Fikrimizcha, yuqori turuvchi prokurorlar quyi turuvchi prokurorlar faoliyatini boshqaradilar va nazorat qiladilar. Bosh prokuror tomonidan prokuratura organlari sistemasini tashkil etish bo'yicha qabul qilingan hujjatlari barcha prokuraturalar va ularning xodimlari tomonidan ijro etilishi majburiy hisoblanadi.

Boshqaruv organlari tizimi o'z navbatida ikkiga bo'linadi:

- Gorizontali;

- Vertikal.

Prokuratura organlarida "markazlashganlik" prinsipiga ko'ra faqatgina *vertikal* tizimi joriy etilgan, ya'ni quyi turuvchi prokuror yuqori turuvchi prokurorga bo'ysunadi.

Ta'kidlash joizki, prokuratura organlari tizimida *rahbarlik prinsipi* ham prokurorlik faoliyatiga oid barcha masalalar faqat prokuror tomonidan yakka tartibda hal qilinishida ifodalanadi. Yuqori turuvchi prokurorlarning yakka tartibdagi buyruq, farmoyishlari quyi turuvchi prokurorlar uchun majburiydir. Yuqori turuvchi prokurorlar quyi turuvchi prokurorning qarorlari, farmoyishlarini yakka tartibda bekor qilishi mumkin.

Bizningcha, hamma prokuratura organlari bir xil maqsad va vazifalarni bajaradilar, nazoratni amalga oshirish tartibi, usuli yohud taktikasi ham bir xildir. "Markazlashganlik" prinsipiga yorqin misol qilib quyi turuvchi prokurorlar tomonidan yuqori turuvchi prokurorlarga hisobot berishini aytishimiz mumkin. "Prokuratura to'g'risida" gi Qonunning 5-moddasi 2-qismida ham markazlashganlik prinsipiga ta'rif berilgan. Unga ko'ra, prokuratura organlari markazlashganlik prinsipi asosida quyi turuvchi prokuror yuqori turuvchi prokuror va Bosh prokuror oldida hisobdor hamda ularga bo'ysunadilar deb belgilab qo'yilgan.

Har bir demokratik davlatning huquq ustuvorligini ta'minlash va adolatli jamiyatni shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadigan prinsip qonuniylik prinsipidir. Huquqiy davlat qurilishining asosiy sharti aynan qonuniylik prinsipiga amal qilishdir. Davlat organlari yoki boshqa tashkilotlar amalga oshirilayotgan harakatlarini albatta qonun asosida amalga oshiradilar. Nafaqat davlat organlari yoxud fuqarolar ham qonunga rioya qilishlari va shuningdek ularning harakatlari ham qonun bilan belgilangan tartibda bo'lishlari lozim.

Qonuniylik prinsipi bu huquq subyektlari faoliyati uchun umumhuquqiy boshlang'ich asos hisoblanadi [10]. Qonunning aniq va bir xilda amalga oshirilishini nazorat qiluvchi prokuratura organlari uchun mazkur prinsip ahamiyati jihatidan yuqori turuvchi prinsip hisoblanadi. Sababi, prokuratura organlarining asosiy maqsadi qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlash hisoblanadi.

Bosh qomusimiz bo'lgan Konstitutsiyamizning 15-moddasi oxirgi bandida davlat va uning organlari, boshqa tashkilotlar, mansabdor shaxslar, fuqarolik jamiyati institutlari hamda fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish yuritadilar [11] deya belgilab qo'yilgan.

O.Madaliyevning fikricha, qonuniylik prinsipi 4 maxsus o'ziga xos taraflarini aytib o'tgan, unga ko'ra:

- mamlakatda rivojlangan qonunchilik tizimining boshqariladigan huquqiy munosabatlarga mos bo'lishini;
- tegishli qonunlarga rioya etishni ta'minlovchi davlat-huquqiy infratuzilmalar;
- fuqarolar va mansabdor shaxslarning amaldagi qonunlardan xabardor bo'lishi;
- huquqbuzarlik, ularning vujudga kelish sabab va sharoitlarini o'z vaqtida bartaraf etish [12].

Qonuniylik prinsipiga ko'ra, prokurorlar davlatda qonunlarni aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradilar va qonundan chetga chiqish, uning buzilishi va o'zboshimchalikka yo'l qo'yilishi kabi harakatlar sodir bo'lishini oldini oladi. Shu bilan birga, prokurorlarning har bir huquqiy hujjati, (masalan, sud noqonuniy qaror chiqaradigan bo'lsak, u qaror prokurorning protesti bilan bekor qilinishi va qonuniy qaror chiqarishi) ularning protsessual harakatlari qonunga asoslanishi, undan kelib chiqishi va qonunda belgilangan tartibda va shaklda bajarilishi lozim. Aynan mazkur prinsip prokurorlar tomonidan davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar, fuqarolar harakatini baxolashning asosiy mezoni hisoblanadi.

Shuni ham aytib o'tishimiz lozimki, qonunlarni aniq bajarishdan va ularga rioya qilishdan har qanday chekinish, qanday sabablarga ko'ra yuz berganidan qat'i nazar, jinoyat protsessida qonuniylikni buzish hisoblanadi va belgilangan javobgarlikka sabab bo'ladi.

Prokuratura organlari o'z faoliyatlarini faqatgina qonunga bo'ysingan holda mustaqil ravishda amalga oshiradilar. Ularning faoliyatiga hech qaysi organ yoki tashkilot aralasha olmaydilar va bu qat'yan taqiqlanadi. Sababi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 145-moddasi va "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunning 5-moddasida mustaqillik prinsipi belgilab qo'yilgan.

Mustaqillik prinsipini faoliyat nuqtai nazarida ikkiga bo'lishimiz mumkin bo'ladi, ya'ni ichki va tashqi mustaqillikdir. Prokurorlarning ichki mustaqilligi deganda bizningcha, prokurorlar o'z vazifalarida shaffoflik va adolatlilik, ish faoliyatini baholash, ishga qabul qilisha lavozimga ko'tarish, ishdan bo'shatish va ish

haqi masalalari bilan bog‘liq mustaqillikni o‘z ichiga oladi. Prokurorlarning tashqi mustaqilligi esa, prokuraturaning “uchchala hokimiyat” tizimiga kiruvchi barcha organlardan va boshqa subyektlardan mustaqil faoliyat ko‘rsatishida namoyon bo‘ladi.

Shu o‘rinda, prokurorlarning siyosiy mustaqilligiga ham to‘xtalib o‘tishimiz lozim. “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunning 5-moddasi 7-bandiga ko‘ra, prokuratura organi xodimlari siyosiy maqsadlarni ko‘zlovchi jamoat birlashmalari a‘zosi bo‘la olmaydilar va faoliyat yurita olmaydilar. Va qo‘shimcha ravishda prokuratura organlari xodimlari prokuratura organlarida siyosiy maqsadlarni ko‘zlovchi jamoat birlashmalari tuzish ham taqiqlanadi.

Prokuratura organlari faqatgina O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarga rioya etib o‘z faoliyatini olib boradi. Prokuratura organlari faoliyatiga har qanaqasiga aralashish huquqqa xilof hisoblanadi va javobgarlikka sabab bo‘ladi. Chunki bunday aralashish prokuratura faoliyatining asosiy prinsiplaridan biri bo‘lgan mustaqillik prinsipiga zid hisoblanadi.

Davlat va jamiyat o‘rtasida ishonchni mustahkamlash, korrupsiyaga qarshi kurashish va shuningdek, fuqarolarni davlat faoliyatiga jalb qilish kabi muhim ommilarni o‘z ichiga oluvchi oshkoralik prinsipi aynan davlat va hukumat organlari faoliyatining ochiqligini anglatadi.

O.Madaliyevning fikriga ko‘ra, oshkoralik prinsipi bu prokuratura organlari faoliyatining oshkoraligi, uning fuqarolar, ommaviy axborot vositalar uchun o‘z faoliyatini ochiq amalga oshiradilar [13].

Mazkur prinsip amalga oshirilish jarayonida bevosita jamiyat prokuratura organlari faoliyatini nazorat qiladi. Jamiyat ya’ni aholi qonunchilik tizimining ahvoli yoxud o‘zlarining fuqarolik huquq va erkinliklari borasida prokuratura organlari faoliyatidan xabardor bo‘ladi. Fuqarolar yoki ommaviy axborot vositalari huquq va erkinliklarini ta’minlash borasida prokuratura organlariga murojaat qilishidir. Bundan asosiy maqsad aynan oshkoralik prinsipi qonunchilikni mustahkamlashga yordam berishidir.

Oshkoralik prinsipining ham o‘z chegarlari bor deb hisoblaymiz. Sababi, davlat siri yoki kasb siri kabi oshkor qilib bo‘lmaydigan sirlar mavjud. Bunday sirlar oshkor etiladigan holatlar vujudga keladigan bo‘lsa javobgarlik holati vujudga keladi. Har bir davlat organi qonunda belgilangan tartibda oshkoralik prinsipiga amal qilishi fuqarolar va jamiyat uchun foydali deb hisoblaymiz.

Prokuratura organlari faoliyatining asosiy prinsiplaridan tashqari, ichki tashkiliy prinsiplar sifatida e’tirof etiladigan prinsiplar ham mavjud bo‘lib, yuqorida ta’kidlaganimizdek ular *hududiylik* va *predmetlilik* prinsiplari hisoblanadi. Mazkur

prinsiplar nimaga kerak degan savol tug'ilishi tabiiy holdir. Amaliyotga nazar tashlaydigan bo'lsak, aynan majburiyatlar taqsimlanishi hududiylik va predmetlilik prinsipiga asosan amalga oshiriladi. Bizningcha, mazkur prinsiplarni asosiy prinsiplar qatoriga qo'shgan holda Prokuratura organlari faoliyatining asosiy prinsiplari deb atashimiz maqsadga muvofiq bo'ladi.

Endilikda, mazkur prinsiplar qanday prinsiplar ekanligiga nazar tashlasak. Huquqshunos olim O.Madaliyevning nuqtayi nazaricha, hududiylik prinsipi - bu shunday tashkiliy tartibni bildiradiki, bunda barcha ishlar hajmi, hududiy birliklari o'rtasida tezkor xodimlarga bo'lib beriladi[14]. Ya'ni ishning hajmi bo'yicha bir yoki bir nechta shahar va tumanlar prokuraturasiga taqsimlanadi.

Hududiylik prinsipi deganda prokurorning o'z hududidagi ishlarni boshqa prokurorlar ko'rmasligi. Masalan, metropolitenda jinoyat sodir bo'ladigan bo'lsa mazkur jinoyat bilan metropoliten qaysi tumanda joylashgan bo'lsa o'sha prokuratura emas, balki bu masala bilan Transport prokuraturasi shug'ullanadi. Yana bir misol, Toshkent shahar Olmazor tumanida sodir etilgan huquqbuzarlikni Yunusobod tuman prokurori ushbu masala bilan shug'ullana olmaydi.

Ma'lum bir hududga birlashtirilgan bo'lim prokurori yuqori turuvchi viloyat prokurorining kompetensiyasi asosida belgilangan nazorat doirasidagi qoidalar va Bosh prokurorning buyruq va yo'riqnomalarining ijrosini nazorat qiladi. Bu maqsadda mazkur prokuror hudud qonunchiligini hudud statistikasini, ish rejalari, hisobot yoxud umumlashmalar va boshqalar bilan tanishib chiqadi. Tahlil asosida u boshqa tegishli shahar yoki tuman prokuraturalariga kamchiliklarni va ishlarni yaxshilash yuzasidan topshiriqlar yuboradi va hududiy prokuraturalar bilan doimiy aloqada bo'ladi.

Shuningdek, shuni ham aytib o'tishimiz lozimki, hududiylik prinsipi asosida ishlarni tashkillashtirishda prokurorning nazorati fuqarolarning murojaatlari, ariza va shikoyatlarini ko'rib chiqishga, tegishli tumanlarda ishlar yuzasidan apelatsiya, kassatsiya va taftish tartibida kiritilishi lozim bo'lgan protest kiritish masalasi va boshqa masalalar yuzasidan o'z faoliyatini olib boradi.

Predmetlilik prinsipi deyilganda, prokurorlik nazorat predmeti tushunchasidan kelib chiqqan bo'lib bunda prokurorlar o'rtasidagi majburiyatlarni bo'lishda: huquqiy tartibga solish doirasi, ya'ni prokuror tomonidan ma'lum bir toifadagi qoidalar va normativ aktlarning nazorat qilishiga qarab ixtisosliklar bo'yicha taqsimlanishi tushuniladi [15].

Mazkur prinsipning asosiy maqsadi, barcha tuzilmalarni prokuratura oldida turgan muhim vazifalarini amalga oshirishga qaratilganligi hisoblanadi. Masalan, majburiyatlar taqsimlangandan keyin bo'lim prokurori uning predmetiga tegishli

statistik va boshqa ma'lumotlarni umumlashtiradi, mazkur masalaga tegishli ish materiallarini tahlil qiladi yoki normativ aktlarni kamchiligi bo'yicha topshiriqlar tayyorlash bosqichida ishtirok etadi. Aynan bo'lim prokurorlari prokurorlik nazoratini tashkil etishda yoxud uning samaradorligini amalga oshirish yuzasidan o'z takliflarini kiritadi.

Predmetlilik prinsipida prokurorlar faqat o'z vakolatiga kiruvchi ishlar bo'yicha harakat qilishlari tushuniladi. Bilamizki, tuman prokuraturasida 6 ta xodim o'z faoliyatini olib boradi va ular ma'lum bir ishlarga birlashtirilib qo'yilgan bo'ladi. Masalan, biri jinoyat ishlari bilan, yana biri fuqarolik yoki ma'muriy ishlar bilan shug'ullanadilar. Aynan mana shu narsa predmetlilik prinsipi deyiladi, sababi har bir prokuror o'ziga birlashtirilgan ish bilan shug'ullansa albatta ishning samaradorligi oshadi.

Hududiylik va predmetlilik prinsipining birlashib ketgan holatlari ham mavjud, ya'ni *hududiy-predmetlilik*. Mazkur prinsipda hududiy prokurorlarga qonun bilan belgilangan vakolatlarini amalga oshirilishi lozim bo'lgan predmet ham qo'shib beriladi. Bundan biz tushunishimiz mumkinki, ijtimoiy munosabatlarni asoslashga qaratilgan qonunlarning ijrosini ta'minlashga qaratilgan ixtisoslashgan prokuraturalar vujudga kelishiga olib keladi.

O'rganishlar natijasida ko'rinib turibdiki, aynan mazkur prinsiplar prokuratura organlari faoliyatini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan ham mazkur prinsiplarni asosiy prinsiplar qatoriga qo'shib qo'yish lozim.

Hozirgi kunda **Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi** mamlakatlarida prokuratura organlarining tashkil topish va rivojlanishi, tarixiy tendensiyalari bir-biriga juda o'xshash hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston va Gruziya davlatlarining prokuratura organlari faoliyatining asosiy prinsiplari bilan tanishib chiqamiz.

1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan "Prokuratura to'g'risida"gi **Qozog'iston** Respublikasi Qonunining 3-moddasi aynan prokuratura organlari tashkil etish va faoliyatining asosiy prinsiplari [16] deya nomlangan. Mazkur moddaga nazar tashlaydigan bo'lsak, Qozog'iston davlatining prokuratura organlari faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi prinsiplari bizning asosiy prinsiplarimiz bilan deyarli bir xil ekanligining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Sababi, mazkur modda 5-qismdan tashkil topganligi va uning birinchi va ikkinchi qismi markazlashganlik, uchinchi qismi qonuniylik prinsipi, to'rtinchi qismi mustaqillik va beshinchi qismi oshkoralik prinsipidir. Guvohi bo'lganimizdek, Qozog'istonning prokuratura oid qonunida birlik prinsipi mavjud emas.

Tojikiston Respublikasining “Prokuratura to‘g‘risida”gi Konstitutsiyaviy Qonunining 6-moddasi prokuratura organlarini tashkil etish va faoliyatining prinsiplari [17] deya nomlangan. Ushbu moddaga binoan biz Tojikiston Respublikasining prokuratura organlarining asosiy prinsiplari toifasiga markazlashganlik, fuqarolarning qonun oldida tengligi, qonuniylik va oshkoralik prinsiplari kiradi.

“Prokuratura to‘g‘risida”gi Qirg‘iz Respublikasi Qonunining 4-moddasida prokuratura faoliyatining tamoyillari belgilab qo‘yilgan. Prokuratura faoliyati quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- 1) qonuniylik;
- 2) oshkoralik;
- 3) prokurorning mustaqilligi va uning faoliyatiga aralashishga yo‘l qo‘yilmasligi;
- 4) prokuror talablarini bajarish majburiyati;
- 5) bir kishilik boshqaruv va quyi prokurorlarning yuqori turuvchiga bo‘ysunishi [18].

Gruziya davlati “Prokuratura to‘g‘risida”gi qonunning 5-moddasida prokuratura faoliyatining tamoyillari belgilab qo‘yilgan. Unga ko‘ra ular quyidagi prinsiplardan tashkil topgan:

- a) qonuniylik va adolat;
- b) xolislik;
- v) professionallik va malaka;
- d) barcha quyi bo‘g‘in prokurorlari va boshqa prokuratura xodimlarining birligi va markazlashuvi, Bosh prokurorga bo‘ysunishi;
- e) shaxsning huquq va erkinliklarini, shuningdek, sha‘ni va qadr-qimmatini daxlsizligini himoya qilish;
- f) siyosiy betaraflik [19].

Yuqorida to‘rt davlatning “Prokuratura to‘g‘risida”gi qonunining tegishli moddalarida ularning prinsiplari bilan tanishib chiqdik. Mazkur davlatlarning prokuratura organlari faoliyatining asosiy prinsiplari bilan o‘xshash jihatlari ya‘ni deyarli barcha davlatlarda asosan qonuniylik, markazlashganlik, mustaqillik va oshkoralik kabi prinsiplari mavjud.

XULOSA

Prokuratura organlari faoliyatining asosiy prinsiplarini chuqur o‘rganish va tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kvlash mumkin:

birinchidan, “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunning 5-moddasida birlik prinsipiga ta’rif berilmagan. Mazkur prinsipga ham boshqa prinsiplar qatori ta’rif berilib ketilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Sababi, qonun bilan tanishayotgan o‘ganuvchi boshqa moddalar bilan tanishganda ma’lum bir xulosaga kelishi mumkin, ammo birlik prinsipi bilan tanishgan o‘ganuvchi u qanday prinsip ekanligi haqida ma’lum bir xulosaga kelolmaydi.

Bizningcha, “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunning 5-moddasiga **birlik** prinsipining ta’rifini kiritish lozim. Yokida Qirg‘iziston davlati tajribasidan foydalangan holda prinsiplarga har biriga alohida modda ishlab chiqilishi yoxud 5-moddaga prim moddalar qo‘shilishi kerak deb hisoblaymiz.

ikkinchidan, oshkoralik prinsipi hisoblanadi. O‘rganishlar natijasi shuni ko‘rsatmoqdaki, qonun bo‘yicha prokuratura organlari o‘z faoliyatini qonunda belgilangan tartibda oshkora amalga oshiradi deyilgan. Ammo prokuratura organlari faoliyati haqida hech qayerda ma’lumot ololmaymiz, ya’ni ular qancha ish ko‘rdi, qancha fuqarolarning shikoyatlarini o‘rganib chiqdi va ular ijobiy hal qilindimi yoki yo‘qmi kabi ma’lumotlar hech qayerda mavjud emas. Bu bilan prokuratura organlari ommaviy-axborot vositalarida mazkur muammolarni e’lon qilish tarafdori emmasmiz, balki prokuratura organlarining maxsus saytida bir oylik yoki bir yillik ko‘rilgan ishlar bo‘yicha statistika sifatida qancha ish hal qilingan, qancha ish ko‘rmasdan qoldirilgan yoxud qancha ish kelib tushganligi kabi ma’lumotlar berilsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Aynan mana shu yo‘l orqali aholi orasida prokuratura organlariga nisbatan ishonchni yanada kuchaytirish mumkin.

uchinchidan, ichki tashkiliy prinsiplar hisoblangan hududiylik va predmetlilik prinsiplarini ham asosiy prinsiplar qatoriga qo‘shish lozim. Sababi, amaliyotda muhim hisoblangan ushbu prinsiplarni asosiy qonunga kiritib, albatta ularga ta’rif berilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

to‘rtinchidan, prokuratura organlari o‘z faoliyatida prinsiplarga (ma’lum vaziyatlarda prinsiplarga tayanmagan holda o‘z faoliyatini olib boradigan holatlar mavjud. Masalan, oshkoralik prinsipi) tayangan holda o‘z faoliyatini olib borishi lozim. (Tojikiston davlati tajribasiga ko‘ra prinsiplarning moddalari asosida alohida alohida moddalar ishlab chiqish)

beshinchidan, “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunning 5-moddasiga o‘zgartirish kiritish lozim. Sababi, mazkur moddada tafovut mavjud, ya’ni birlik prinsipiga tarif berilmagan. (*Qirg‘iziston va Gruziya* davlat tajribasi asosida)

oltinchidan, “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunning 5-moddasiga prim modda sifatida hududiylik va predmetlilik prinsiplarini kiritish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1) Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. - М. 1998, 621 – б.
- 2) Xalq so'zi-2001. -30-avgust.
- 3) Mualliflar jamoasi. Prokuror nazorati. Darslik, TDYU. Toshkent- 2019. 25-bet
- 4) O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son)
- 5) Mualliflar jamoasi. Prokuror nazorati. Darslik, TDYU. Toshkent- 2019. 27-bet
- 6) Пўлатов Б.Х. “Қонунлар ижроси устидан прокурор назорати”. – Т. 2006. – Б. 42.
- 7) Ибрагимов З.С. “Мустақиллик ва Ўзбекистон Республикаси прокуратураси”. – Т. 2011. – Б. 174.
- 8) Мадалиев О.М. “Prokuror nazorati”. – Т. 2012. – Б. 85.
- 9) Mualliflar jamoasi. Prokuror nazorati. Darslik, TDYU. Toshkent- 2019. 27-bet
- 10) Mualliflar jamoasi. Prokuror nazorati. Darslik, TDYU. Toshkent- 2019. 28-bet
- 11) O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son)
- 12) Madaliyev.O.M. Prokror nazorati. Darslik. Maxsus qism,-T:Ilm Ziyo, 2012.
- 13) Madaliyev.O.M. Prokror nazorati. Darslik. Maxsus qism,-T:Ilm Ziyo,2012.
- 14) Madaliyev.O.M. Prokror nazorati. Darslik. Maxsus qism,-T:Ilm Ziyo,2012.
- 15) Mualliflar jamoasi. Prokuror nazorati. Darslik, TDYU. Toshkent- 2019.
- 16) Конституционный закон Республики Казахстан об этом прокуратуре. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000022>.
- 17) Конституционный закон Республики Таджикистан "Об органах прокуратуры Республики Таджикистан". <https://prokuratura.tj/ru/legislation/the-constitutional-law-on-the-prosecutors-office-of-tajikistan.html>.
- 18) КОНСТИТУЦИОННЫЙ ЗАКОН КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ от 10 сентября 2021 года № 114. О прокуратуре Кыргызской Республики. <https://cbd.minjust.gov.kg/112293/edition/1380/ru>.
- 19) <https://www.matsne.gov.ge/ru/document/view/4382740?publication=11>

МУЗЕЙНЫЕ ЛИЧНОСТИ И ИХ РОЛЬ В МУЗЕЙНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Халикова Наргиза Эркиновна

Научный сотрудник Бухарского музея-заповедника, докторант Бухарского
государственного университета.

Тел: +998972825656

Email: xalikovanargiza7@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена увековечиванию памяти музейных деятелей, которые внесли значительный вклад в развитие музейного дела и сохранение культурного наследия. В работе рассматриваются различные методы и формы мемориализации, такие как установление памятников, создание мемориальных досок, организация выставок, а также издание научных трудов и документальных фильмов о жизни и деятельности этих деятелей. Особое внимание уделено роли музеев в сохранении исторической памяти и формированию культурного наследия через персонализированные экспозиции и события, посвященные выдающимся фигурам музейной науки.

Ключевые слова: музейное дело, увековечение памяти, музейные деятели, культурное наследие, мемориализация, экспозиции, цифровизация.

ABSTRACT

The article is devoted to perpetuating the memory of museum figures who have made a significant contribution to the development of museum business and the preservation of cultural heritage. The work examines various methods and forms of memorialization, such as the establishment of monuments, the creation of plaques, the organization of exhibitions, as well as the publication of scientific papers and documentaries about the life and work of these figures. Special attention is paid to the role of museums in preserving historical memory and shaping cultural heritage through personalized exhibitions and events dedicated to prominent figures of museum science.

Keywords: museum business, perpetuation of memory, museum figures, cultural heritage, memorialization, expositions, digitalization.

ВВЕДЕНИЕ

Музеи играют важную роль в сохранении культурного и исторического наследия, но немаловажную часть в их развитии составляют и люди, стоящие за созданием и развитием этих культурных институтов. Музейные деятели, будь то научные сотрудники, реставраторы, экскурсоводы, администрация музея –

все они вносят значительный вклад в сохранение и популяризацию культурного богатства.

Кроме, популяризацию культурного наследия музеи выполняют хранительную функцию.³⁶ Сохраняя объекты культурного наследия музей способствует и дальнейшему развитию общества поступательному движению человеческой истории и музейный персонал является основой этой работы. В их деятельность входит не только администрация, но и активное участие в научно-образовательной миссии музея: создание экспозиций, научное изучение музейных предметов, создание музейных выставок, ... Сотрудники музея часто являются носителями знаний, которые нельзя записать только в объектах коллекции, но которые должны передаваться посетителям посредством личных контактов, включая лекции, выставки, исследования и публикации.

Первые музеи появились в Туркестане с конца XIX века.³⁷ В 1973 г. В Узбекистане функционировали 50 музеев различного профиля, из них краеведческих – 15, исторических – 4, мемориальных 4. В них работали до 1000 человек, из них более 300 научных сотрудников. По данным статистики в Узбекистане настоящее время функционируют более 130 музеев. Среди них: Государственный музей истории Узбекистана, Государственный музей Темуридов, Государственный музей искусств имени И.В. Савицкого в Нукусе, Государственный Термезский археологический музей, Навоийский областной историко- краеведческий музей, Джизакский исторический музей, музей истории Пайкенда, Мемориальный музей ал-Бухори в Самарканде, Мукуми в г. Коканде, Абдуруфа Фитрата, Файзулло Ходжаева, Бахоуддина Накшбанда в Бухаре. В них трудятся несколько тысяч сотрудников и работа каждого из них одинаково важна.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Музейные личности играют ключевую роль в формировании и развитии музейной культуры, влияют на сохранение и популяризацию культурного наследия. Их деятельность охватывает широкий спектр направлений, включая организацию выставок, научные исследования и культурно-просветительскую деятельность. Сотрудники музея — это не только хранители знаний и культуры, но и ключевые фигуры в формировании исторической памяти общества. Они зачастую остаются в тени публичной истории, однако их вклад в сохранение и интерпретацию наследия имеет долговечное значение.

³⁶ Н.В.Кузина «Основы музееведения активные формы обучения». Нижний Новгород 2015. Стр.122

³⁷ Р.В.Альмеев «Музеи Узбекистана и социально-культурные перспективы их развития» Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Т. 2011г. Стр.19

Существует несколько способов почтения памяти сотрудников музея: 1. Мемориализация через выставок, научных и культурных мероприятия.³⁸ Важной частью является проведение научных конференций, выставок или лекций, посвященных жизни и деятельности конкретного музейного сотрудника; 2. Памятники и мемориальные доски. В ряде случаев память о музейных сотрудниках сохраняется в виде памятников или мемориальных досок на здании музея или в его окрестностях. Такие формы мемориализации чаще всего связаны с выдающимися личностями, чье влияние на музейную сферу было значительным; 3. Документальные и биографические публикации. Литературные труды, отражающие жизнь музейного работника, его карьерный путь и научные достижения, также являются важной частью мемориализации. Биографии музейных сотрудников, выпущенные в книгах или статьях, становятся источником вдохновения для будущих поколений ученых и музейных работников; 4. Цифровая мемориализация. В современную эпоху цифровизация активно используется как средство сохранения памяти о музейных сотрудниках. Онлайн-архивы, виртуальные выставки и электронные базы данных помогают сохранить историю музейных работников, их работы и вклад в сохранение культурного наследия. Это также способствует расширению доступа к этим знаниям и позволяет им быть доступными для более широкой аудитории.

Важно также учитывать, что мемориализация является частью перехода от одного поколения к другому. Музейные сотрудники, чьи имена и достижения сохраняются в памяти, становятся проводниками культурного и исторического наследия. Этот процесс передачи знаний и опыта необходим для формирования профессиональной преемственности, для вдохновения новых поколений музейных работников и научных работников.

В Узбекистане также ведется ряд работ по увековечиванию памяти музейных работников, особенно тех, кто оказал значительное влияние на развитие музейного дела и сохранение культурного наследия. В последние годы музейная культура в стране активно развивается, и внимание уделяется сохранению исторической памяти через различные формы мемориализации. Помимо музеев столицы, региональные музеи республики, в том числе Бухарский государственный музей-заповедник, ежегодно проводят различные выставки и научные встречи, посвященные изучению научного наследия

³⁸ О.А.Савельева «Память о музейных деятелях через памятники и выставки». *История музеев и музееведение*, 2016, № 6, с. 23-29.

музейных работников. Мемориализация музейных сотрудников является неотъемлемой частью культурного и исторического наследия, способствующей сохранению и передаче знаний будущим поколениям. Через памятники, публикации, выставки и другие формы сохранения памяти, музейные сотрудники становятся не только хранителями прошлого, но и важными фигурами, определяющими будущее музейного дела и научного исследования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Альмеев Р.В. Бухара — город музеев. Ташкент, 1999.
2. Альмеев Р.В. История Бухарского музея-заповедника в контексте культурного и экономического развития региона // Из истории культурного наследия Бухары. Ташкент, 1990 Вып. 1 С. 8–15.
3. Альмеев Р.В. «Музеи Узбекистана и социально-культурные перспективы их развития» Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Т. 2011г. Стр.19
4. Иванова, Т. В. «Музейные сотрудники и их память в контексте музейного наследия». *Музейное дело*, 2015, № 3, с. 52-59.
5. Кузина Н.В. «Основы музееведения активные формы обучения». Нижний Новгород 2015. Стр.122
6. Мальцева, М. А. *Музей как хранитель памяти: социальная роль и функции*. — М.: Либерия, 2016.
7. Ниязова М.И. Из истории деятельности Бухарского музея (1925–27 гг.).
8. О.А.Савельева «Память о музейных деятелях через памятники и выставки». *История музеев и музееведение*, 2016, № 6, с. 23-29.

UGLEVODLAR VA ULARNING BIOLOGIK AHAMIYATI

Xidirova Zulxumor O‘ralovna

QarDTU katta o‘qituvchisi

zulxumorxidirova73@gmail.com

ANNOTATSIYA

Uglevodlar sog‘lom ovqatlanishning muhim qismi bo‘lib, energiya va tola, vitaminlar va minerallar kabi muhim oziq moddalar bilan ta‘minlaydi. Biroq, ularni me‘yorida iste‘mol qilish muhim, chunki oddiy uglevodlarni juda ko‘p iste‘mol qilish kilogramm ortishi va boshqa sog‘liq muammolariga olib kelishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Uglevodlar, monomerlar, monosaxaridlar, disaxaridlar, polisaxaridlar, shakar, uglerod gidratlari, gidroksil guruhlari, karbonil guruh, oddiy, murakkab, ketozalar, aldozalar.

УГЛЕВОДЫ И ИХ БИОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

АННОТАЦИЯ

Углеводы являются важной частью здорового питания и обеспечивают энергию и важные питательные вещества, такие как клетчатка, витамины и минералы. Однако важно употреблять их в умеренных количествах, поскольку употребление слишком большого количества простых углеводов может привести к увеличению веса и другим проблемам со здоровьем.

Ключевые слова: углеводы, мономеры, моносахариды, дисахариды, полисахариды, сахара, гидраты углерода, гидроксильные группы, карбонильные группы, простые, сложные, кетозы, альдозы.

CARBOHYDRATES AND THEIR BIOLOGICAL SIGNIFICANCE

ABSTRACT

Carbohydrates are an important part of a healthy diet, providing energy and essential nutrients such as fiber, vitamins and minerals. However, it is important to consume them in moderation, as consuming too much simple carbohydrates can lead to weight gain and other health problems.

Keywords: carbohydrates, monomers, monosaccharides, disaccharides, polysaccharides, sugars, carbon hydrates, hydroxyl groups, carbonyl group, simple, complex, ketoses, aldoses.

KIRISH

Uglevodlar — bu organizmlar uchun asosiy energiya manbai boʻlgan organik birikmalar sinfidir. Ular tarkibida uglerod (C), vodorod (H) va kislorod (O) atomlari mavjud. Uglevodlar quyidagi guruhlariga boʻlinadi:

1. Monosaxaridlar (oddiy shakarlar)

Misollar: glyukoza, fruktoza, galaktoza

Xususiyatlari: eng oddiy va tez soʻriluvchi uglevodlar, organizmga tez energiya beradi

2. Disaxaridlar (ikki molekulali shakarlar)

Misollar: saxaroza (shakar), laktoza (sut shakari), maltoza

Xususiyatlari: hazm boʻlishi uchun oddiy shakarlarga parchalanadi

3. Polisaxaridlar (murakkab uglevodlar)

Misollar: kraxmal, glikogen, sellyuloza

Xususiyatlari: uzoq muddatli energiya manbai, sekin hazm boʻladi

Uglevodlarning biologik ahamiyati:

Energiya manbai sifatida

– 1 gramm uglevod yoqilganda ~4 kkal energiya beradi.

– Miyani ishlashi asosan glyukozaga bogʻliq.

Zahira moddasi

– Hayvonlarda glikogen, oʻsimliklarda esa kraxmal shaklida saqlanadi.

Qurilish materiali

– Tsellyuloza oʻsimlik hujayra devorining asosiy komponenti.

– Nuklein kislotalarda (DNK va RNK) uglevodlar (ribozalar) bor.

Metabolik jarayonlarda ishtirok etadi

– Uglevodlar organizmdagi koʻplab fermentativ va biosintez reaksiyalarining boshlangʻich materiali boʻlishi mumkin.

Gomeostazni saqlaydi

– Qonda glyukoza miqdori doimiy boʻlishi muhim (normada ~4.0–6.0 mmol/l).

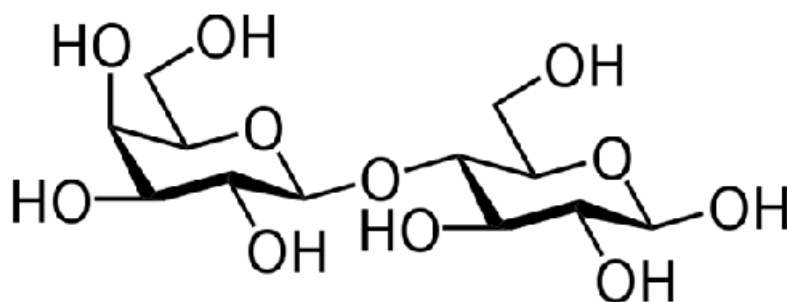
METODOLOGIYA

Uglevodlar organizm uchun asosiy energiya manbai boʻlib xizmat qiluvchi makronutrientdir. Ular turli xil ovqatlarda, jumladan, mevalar, sabzavotlar, donalar va sut mahsulotlarida mavjud. Uglevodlar (shakar lekin, saxaridlar) - tarkibida karbonil guruhi va bir nechta gidroksil guruhlari boʻlgan organik moddalar. Birikmalar sinfining nomi “uglerod gidratlari” soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, uni birinchi marta 1844 yilda K. Shmidt taklif qilgan. Bunday nomning paydo boʻlishi fanga maʼlum boʻlgan birinchi uglevodlar $C \times (H_2O)$ y yalpi formulasi bilan

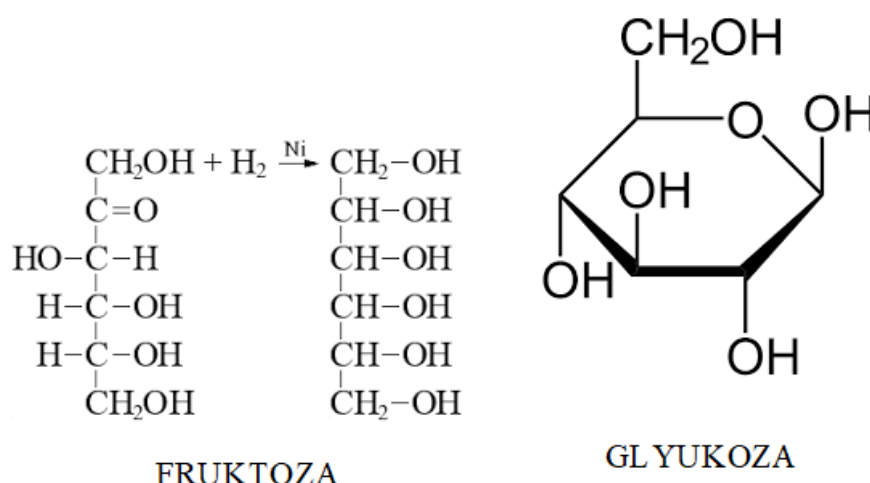
tasvirlanganligi, rasmiy ravishda uglerod va suv birikmalari bo'lganligi bilan bogvliq. Barcha uglevodlar saxaridlar bo'lgan alohida "birliklardan" iborat. Monomerlarga gidrolizlanish qobiliyatiga ko'ra uglevodlar ikki guruhga bo'linadi: oddiy va murakkab. Tarkibida bir birlik bo'lgan uglevodlar monosaxaridlar, ikkita birlik disaxaridlar, ikkidandan o'n birlikgacha bo'lgan uglevodlar oligosaxaridlar, o'ndan ortiq bo'lsa polisaxaridlar deyiladi. Umumiy monosaxaridlar poligidroksi aldegidlar (aldozlar) yoki polioksiketonlar (ketozlar) uglerod atomlarining chiziqli zanjiri ($m = 3-9$), ularning har biri (karbonil ugleroddan tashqari) gidroksil guruhi bilan bog'liq. Monosaxaridlarning eng oddiyi, glitseraldegid, bitta assimetrik uglerod atomini o'z ichiga oladi va ikkita optik antipod (D va L) sifatida tanilgan. Monosaxaridlar tezda qondagi qand miqdorini oshiradi va yuqori glisemik indeksga ega, shuning uchun ularni tez uglevodlar deb ham atashadi. Ular suvda oson eriydi va yashil o'simliklarda sintezlanadi. 3 yoki undan ortiq birlikdan tashkil topgan uglevodlar kompleks deb ataladi. Sekin uglevodlarga boy ovqatlar asta-sekin glyukoza miqdorini oshiradi va past glisemik indeksga ega, shuning uchun ular sekin uglevodlar deb ham ataladi.

NATIJALAR

Murakkab uglevodlar oddiy qandlarning (monosaxaridlar) polikondensatsiyasi mahsuloti bo'lib, oddiylaridan farqli o'laroq, gidrolitik parchalanish jarayonida ular yuzlab va minglab monosaxarid molekulalarini hosil qilib, monomerlarga ajrala oladi.

LAKTOZA

MUHOKAMA

Tirik organizmlarda uglevodlar quyidagi xususiyatlar:

1. Strukturaviy va yordamchi funktsiyalar. Uglevodlar turli xil qo'llab-quvvatlovchi tuzilmalarni qurishda ishtirok etadi. Tsellyuloza o'simliklarning hujayra devorlarining asosiy tarkibiy qismi bo'lganligi sababli, xitin zamburug'larda xuddi shunday funktsiyani bajaradi, shuningdek, artropodlarning ekzoskeletining qattiqligini ta'minlaydi.
2. O'simliklardagi himoya roli. Ba'zi o'simliklarda o'lik hujayralarning hujayra devorlaridan tashkil topgan himoya shakllanishlari (tikanlar, tikanlar va boshqalar)mavjud.
3. Plastmassa vazifasi. Uglevodlar murakkab molekulalarning bir qismidir (masalan, pentozalar (riboza va dezoksiriboza) ATP, DNK va RNKni qurishda ishtirok etadi).
4. Energiya funktsiyasi. Uglevodlar energiya manbai bo'lib xizmat qiladi: 1 gramm uglevodoksidlanganda 4,1 kkal energiya va 0,4 g suv ajralib chiqadi.
5. Zaxira funktsiyasi. Uglevodlar zahiraviy oziq moddalar sifatida ishlaydi: hayvonlardaglikogen, o'simliklarda kraxmal va inulin.
6. Osmotik funktsiya. Uglevodlar organizmdagi osmotik bosimni tartibga solishda ishtirok etadi. Shunday qilib, qonda 100-110 mg % glyukoza mavjud, qonning osmotik bosimi glyukoza konsentratsiyasiga bog'liq.
7. Retseptorlar funktsiyasi. Oligosakkaridlar ko'plab hujayra retseptorlari yoki ligandmolekulalarining retseptiv qismidir.

XULOSA

Uglevodlar asosiy energiya materialidir. Uglevodlar parchalanganda, chiqarilgan energiya issiqlik shaklida tarqaladi yoki ATP molekulalarida saqlanadi. Uglevodlar tananing kunlik energiya iste'molining taxminan 50 – 60 % ni, mushaklarning chidamliligi paytida esa – 70 % gacha. 1 g uglevodlarni oksidlashda 17 kJ energiya (4,1 kkal) ajralib chiqadi. Tanadagi asosiy energiya manbai sifatida erkin glyukoza yoki glikogen shaklida saqlangan uglevodlar ishlatiladi. Bu miyaning asosiy energiya substratidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O.Ya.Neyland. Organik kimyo. M: " Viysshya shkola". 1990. S.615-63
2. З.У.Хидирова. Значение удобрений в национальной экономике. Scientific Impulse 2(20),334-344.
3. Mineral o'g'itlarni ishlab chiqarishda turli texnologik jarayonlar. X.Z.Uralovna Научный Фокус 1(11), 295-307
4. Organik kimyo. O'quv qo'llanma. Туробжонов С.М, Eshmuhamedov M.A, Ismailov R.I, Urinov U.K, 2020.365
5. Organik kimyo elektron o'quv qo'llanma. Ixtiyarova G.A. Ixtiyarova G.A.365
6. Organik kimyo. O'quv qo'llanma. Eshmuhamedov M.A, Muminov K.M., Badriddinova., F.M, Isroilova G.B., Maxmanov D, 2014 365
7. Органическая химия. Учебник. М. ИКЦ Академкнига, Том 1,2. Травень В.Ф 2008 365

MIS QOTISHMALARINING SEM TASVIRLARIDA DONALARNI KOMPYUTER KO'RISH ASOSIDA TOPOLOGIK KLASSIFIKATSIYASI

Karimov Sardor Yashinovich

Toshkent davlat texnika universiteti

Olmalik filiali "Matematika va tabiiy fanlar" kafedrası assistenti

E-mail: mr_man89@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mis qotishmalarining SEM (skanerlash elektron mikroskopiyasi) tasvirlaridan foydalanib, donalar topologik yondashuv asosida klassifikatsiya qilindi. Topologik invariantlar, xususan, Euler xarakteristikasi, Betti sonlari, va persistent homology kabi tushunchalar orqali donalarning shakl va strukturasini tahlil qilish metodologiyasi taqdim etilgan. Tadqiqotda normal grains, porous grains, elongated grains, va fused grains kabi donalar turlari aniqlanib, ularning soni va taqsimoti o'rganildi. Topologik yondashuv yordamida donalarning porozlik darajasi, deformatsiya va birikish xususiyatlari samarali tarzda aniqlanadi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, donalarning topologik xususiyatlarini tahlil qilish materiallarning sifatini baholash va ularning mexanik xususiyatlarini yaxshilashda muhim vosita sifatida ishlatilishi mumkin. Ushbu tadqiqot metallurgiya sohasida materiallarning sifatini, porozlik va deformatsiya darajalarini baholashda yangi yondashuvlarni ishlab chiqish uchun imkoniyatlar yaratadi. Shuningdek, topologik klassifikatsiyaning SEM tasvirlari bilan ishlashdagi samaradorligi va qo'llaniladigan texnikalar o'rganildi.

Kalit so'zlar: *Topologik ma'lumotlar tahlili, skanerlovchi elektron mikroskopiya (SEM), donalarning topologik klassifikatsiyasi, Euler xarakteristikasi, barqaror gomologiya, Betti sonlari, g'ovak donalar, cho'zilgan donalar, qo'shilgan donalar, mikrostrukturaviy tahlil, hisoblash asosidagi materialshunoslik, tasvirlarni qayta ishlash, metallurgik materiallar, strukturaviy xususiyatlarni tahlil qilish.*

KIRISH

Metallarning mikrostrukturasini chuqur tahlil qilish ularning fizik-mexanik xossalari baholashda muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, mis qotishmalari singari sanoatda keng qo'llaniladigan materiallar uchun bu jarayon mahsulot sifatini oshirish va texnologik parametrlarni optimallashtirishda asosiy bosqich hisoblanadi.

So'nggi yillarda scanning electron microscopy (SEM) tasvirlari yordamida metall mikrostrukturaviy birliklarini avtomatlashtirilgan tarzda aniqlash va tahlil qilishga qaratilgan tadqiqotlar faollashdi. Ushbu tasvirlar asosida donalarning shakli, o'lchami, chegaralari va boshqa xossalari aniqlanadi. Biroq, donalarning shakli ko'pincha noaniq, notekis, ba'zan esa yoriqli yoki teshikli bo'lishi sababli oddiy geometrik yondashuvlar ularni to'liq tavsiflay olmaydi.

Shu nuqtai nazardan, topologik ma'lumotlar tahlili (Topological Data Analysis, TDA) zamonaviy va kuchli yondashuv sifatida e'tirof etilmoqda. TDA shaklning geometrik o'lchamlaridan ko'ra, uning strukturaviy tuzilishi — komponentlar soni, teshiklar mavjudligi, yopiq yoki ochiq konturlar kabi topologik invariantlar orqali tahlil qilishga imkon beradi. Bu esa murakkab shakldagi donalarni sinflarga ajratish va ularning fizik xususiyatlari bilan bog'liq tahlilni yanada ishonchli qiladi.

Ushbu maqolada biz SEM tasvirlari asosida mis qotishmasidagi donalarni topologik xossalari orqali klassifikatsiya qilish algoritmini ishlab chiqdik. Dastur OpenCV kutubxonasi yordamida C++ tilida yozildi. Har bir donaga tegishli topologik invariantlar (teshiklar soni, kontur yopiq/yopiq emasligi, komponentlar soni, Euler xarakteristikasi) hisoblandi va ular asosida donalar quyidagi sinflarga ajratildi: normal grains, porous grains, elongated grains, fused grains. Natijalar ushbu yondashuv SEM tasvirlarni avtomatik tahlil qilishda yuqori aniqlik berishini ko'rsatdi.

Tadqiqot ob'ekti sifatida mis qotishmasining scanning electron microscopy (SEM) yordamida olingan yuqori aniqlikdagi tasviri tanlab olindi. Tasvirda donalar aniq ko'rinishda ajralgan bo'lib, ularni avtomatik segmentatsiya va tahlil qilish uchun qulay hisoblanadi.

Birinci bosqichda SEM tasvir OpenCV kutubxonasi yordamida gray-scale formatga o'tkazildi. Keyin thresholding hamda morphological operations yordamida donalar fon (background) dan ajratildi. Har bir donani alohida komponent sifatida ajratish uchun connected component labeling ishlatildi.

`cv::findContours(binaryImage, contours, hierarchy, cv::RETR_CCOMP, cv::CHAIN_APPROX_SIMPLE);`

Har bir donaning topologik xossalari quyidagi invariantlar asosida hisoblandi:

• **Bog'langan komponentlar** – donaning nechta bog'langan komponentdan iboratligi;

• **Betti sonlari** (β_0, β_1) – donaning teshiklari va komponentlar sonini bildiradi;

• **Euler harakteristikasi** (χ) – formulasi:

$$\chi = V - E + F$$

Bu yerda V – uchi (vertices), E – qirralar (edges), F – yuzalar (faces);

• **Kontur holati** – kontur yopiqmi yoki yo'qmi aniqlanadi;

• **Elongation** – donaning yassi yoki cho'zilgan shaklga egaligi quyidagi nisbat asosida aniqlanadi:

$$Elongation = \frac{Katta\ o'q\ uzunligi}{Kichik\ o'q\ uzunligi}$$

Topologik ko'rsatkichlarga asoslangan holda har bir donaga quyidagi sinflar birlashtirildi:

Dona turi	Mezoni
Normal grain	1 ta komponent, teshiksiz, yopiq kontur
Porous grain	1 ta komponent, kamida 1 ta teshik mavjud

Dona turi

Mezoni

Elongated grain

1 ta komponent, teshiksiz, ammo elongation > 2.0

Fused grains

≥2 ta komponent, yoki kontur yopilmagan, yoki kompleks topologiyaga ega

Algoritmlar Microsoft Visual Studio 2022 muhitida, OpenCV 4.5+ kutubxonasi yordamida yozildi. Parallel ishlov berish imkoniyatlari yoqilgan bo'lsa-da, ba'zi pluginlar tizim tomonidan topilmadi, ammo bu hisoblash natijalariga ta'sir ko'rsatmadi.

Tadqiqotda mis qotishmasining SEM tasviridagi donalar topologik tahlil asosida klassifikatsiya qilindi. Tasvirga ishlov berish va topologik invariantlar yordamida quyidagi sinflarga ajratildi:

Dona turi	Donalar soni	Umumiy nisbat (%)
Normal grains	9	0.006%
Porous grains	94	0.06%
Elongated grains	1247	0.82%
Fused grains	152073	99.11%
Jami	153423	100%

Euler xarakteristikasi: 3244

• **Normal grains** soni juda kam. Bu metall yuzasining yuqori bosim yoki harorat ta'sirida deformatsiyalanganini ko'rsatadi.

• **Porous grains** 0.06% ga teng. Bu past porozlik darajasini anglatadi va yuqori sifatli strukturani ko'rsatishi mumkin.

• **Elongated grains** 0.82% — bu deformatsiyaga uchragan donalarni anglatadi. Ushbu donalar materialning plastik deformatsiyaga bo'lgan reaksiyasini aks ettiradi, ya'ni ular tashqi kuchlar ta'sirida cho'zilgan yoki yassi shaklga kelgan donalar bo'lib, materialning mexanik xususiyatlariga, ayniqsa uning plastiklik darajasiga ta'sir ko'rsatadi..

• **Fused grains** sonining juda katta bo'lishi mikrostrukturada ko'plab donalarning birlashganligini (grain fusion) bildiradi. Bu issiqlik bilan ishlov berishda donalarning o'sishi yoki o'zaro bog'lanishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Har bir donaning konturlari va sinfi rang bilan kodlangan holda tasvirda ko'rsatilgan bo'lishi mumkin (masalan: normal – yashil, porous – sariq, elongated – ko'k, fused – qizil).

Tadqiqotda SEM tasvirlari asosida mis qotishmalarining donalari topologik yondashuv yordamida klassifikatsiya qilindi. Topologik invariantlar, xususan, Euler xarakteristikasi, Betti sonlari va kontur xossalari yordamida donalarning shakli va strukturasi aniq tahlil qilish mumkin.

Birinchi natijalar shuni ko'rsatadiki, **fused grains** soni juda katta — 99.11% ni tashkil etadi. Bu, mis qotishmalarida ko'p sonli donalar bir-biriga birlashganligini ko'rsatadi, bu esa materialning yuqori issiqlik bilan ishlov berishda o'zgarishini bildirishi mumkin. Shu bilan birga, **elongated grains** (cho'zilgan donalar) 0.82% ni tashkil etadi, bu donalarning geometrik shaklining o'zgarishini va deformatsiyalashish jarayonini anglatadi.

Normal grains va **porous grains** soni juda kam, bu esa materialning yuqori sifatini va kam porozlikni ko'rsatadi. Bu natijalar qotishma materialining kuchli va barqaror strukturasini tasdiqlaydi.

Bu topologik yondashuv SEM tasvirlarining aniqligini oshirishda va donalarning morfologiyasini to'g'ri klassifikatsiya qilishda samarali bo'ldi. **Topological Data Analysis (TDA)** yordamida donalarning ulanganlik darajasi, teshiklar soni, va kontur xossalari asosida ular aniq tasniflanishi mumkin. Bu esa materialning deformatsiyaga bo'lgan reaksiyasini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

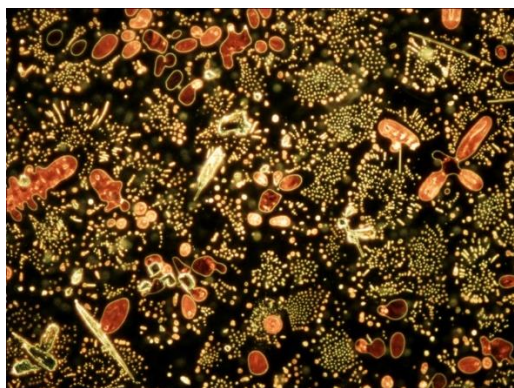
Mis qotishmalarining SEM tasvirlaridan foydalanish, porozlik va deformatsiya darajasini aniqlashda samarali natijalar beradi. Bu yondashuv metallurgiya sohasida materiallarning sifatini tahlil qilishda qo'llanilishi mumkin. Donalarning topologik klassifikatsiyasi materiallarning mexanik xususiyatlari, jumladan, elastiklik, mustahkamlik va zarbaga chidamlilikni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqotda ishlatilgan metodologiya SEM tasvirlari asosida yuqori aniqlikda klassifikatsiya qilish imkonini beradi, ammo tasvirlarning o'zgarishi (masalan, turli o'tkazuvchanlik yoki yuza nurni) natijalarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, tahlil uchun ishlatilgan **thresholding** va **morphological operations** har doim barcha donalarni aniq ajratib olishga imkon bermaydi.

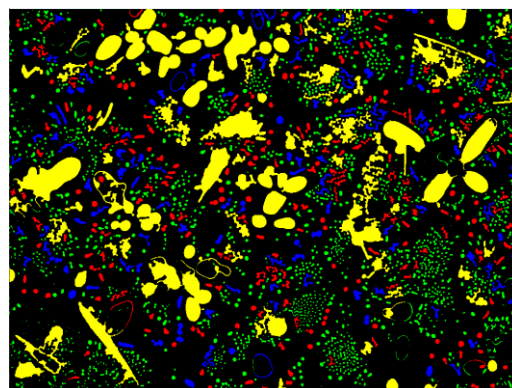
Kelajakda, boshqa mikroskopiya texnikalaridan foydalanish, masalan, X-ray tomografiya (XCT) yordamida uch o'lchovli tahlil amalga oshirilishi mumkin, bu esa natijalarni yanada aniqlashtirishi va kengaytirishi mumkin.

Ushbu tadqiqotda SEM tasvirlaridan foydalanib, mis qotishmalarining donalari topologik yondashuv yordamida klassifikatsiya qilindi. Topologik invariantlar, xususan, Euler xarakteristikasi va Betti sonlari orqali donalarning shakl va strukturasini aniq tahlil qilish imkoniyatlari ko'rsatildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, **fused grains** (qo'shilgan donalar) va **elongated grains** (cho'zilgan donalar) miqdori materialning deformatsiya darajasini va issiqlik bilan ishlov berish jarayonini aks ettiradi. **Normal grains** va **porous grains** miqdorining kamligi esa materialning yuqori sifatini va kam porozlik darajasini ko'rsatadi.

Topologik yondashuvning afzalliklari aniqlandi, chunki u SEM tasvirlaridan foydalanishda donalarning shaklini va strukturaviy xususiyatlarini samarali tarzda tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Mis qotishmasining SEM tasviri

Mis donalari sinlarga ajratilgan

rasm

Quyida OpenCV yordamida C++ da yozilgan dastur keltirildi.

```
#include <opencv2/opencv.hpp>
```

```
#include <iostream>
```

```
#include <vector>
```

```
#include <map>
```

```
using namespace cv;
```

```
using namespace std;
```

```
// Funksiya: Euler xarakteristikasi hisoblash
```

```
int computeEulerCharacteristic(const Mat& image) {
```

```
    // Binarizatsiya
```

```
    Mat binary;
```

```
    threshold(image, binary, 127, 255, THRESH_BINARY);
```

```
// Morfologik yopish operatsiyasi
```

```
    Mat closed;
```

```
    morphologyEx(binary, closed, MORPH_CLOSE, Mat());
```

```
// Kontur aniqlash
```

```
    vector<vector<Point>> contours;
```

```
    vector<Vec4i> hierarchy;
```

```
    findContours(closed, contours, hierarchy, RETR_EXTERNAL,  
CHAIN_APPROX_SIMPLE);
```

```
// Euler xarakteristikasini hisoblash
```

```
    int eulerCharacteristic = contours.size();
```

```
    return eulerCharacteristic;
```

```
}
```

```
// Funksiya: Donalar sinfini aniqlash
```

```
string classifyGrain(int area) {
```

```

if (area < 50) {
    return "Normal grains"; // Kichik donalar
}
else if (area < 100) {
    return "Porous grains"; // Poroz donalar
}
else if (area < 200) {
    return "Elongated grains"; // Cho'zilgan donalar
}
else {
    return "Fused grains"; // Birlashgan donalar
}
}

int main() {
    // Tasvirni yuklash
    Mat image = imread("1.jpg", IMREAD_GRAYSCALE);

    if (image.empty()) {
        cerr << "Tasvir yuklanmadi!" << endl;
        return -1;
    }

    // Binarizatsiya
    Mat binary;
    threshold(image, binary, 127, 255, THRESH_BINARY);

    // Morfologik yopish operatsiyasi
    Mat closed;
    morphologyEx(binary, closed, MORPH_CLOSE, Mat());

    // Kontur aniqlash
    vector<vector<Point>> contours;
    vector<Vec4i> hierarchy;
    findContours(closed, contours, hierarchy, RETR_EXTERNAL,
CHAIN_APPROX_SIMPLE);

    // Donalar sinflarini saqlash
    map<string, int> grainCount;

    // Donalarni tasniflash va ranglarini ajratish
    Mat resultImage = Mat::zeros(image.size(), CV_8UC3);

```

```
// Ranglar (yashil, qizil, ko'k, sariq)
Scalar normalGrainColor(0, 255, 0); // Yashil
Scalar porousGrainColor(0, 0, 255); // Qizil
Scalar elongatedGrainColor(255, 0, 0); // Ko'k
Scalar fusedGrainColor(0, 255, 255); // Sariq

for (size_t i = 0; i < contours.size(); i++) {
    int area = contourArea(contours[i]);
    string grainType = classifyGrain(area);

    // Rangni tanlash
    Scalar color;
    if (grainType == "Normal grains") {
        color = normalGrainColor;
    }
    else if (grainType == "Porous grains") {
        color = porousGrainColor;
    }
    else if (grainType == "Elongated grains") {
        color = elongatedGrainColor;
    }
    else {
        color = fusedGrainColor;
    }

    // Donalarni chizish
    drawContours(resultImage, contours, i, color, FILLED);

    // Donalar sonini hisoblash
    grainCount[grainType]++;
}

// Euler xarakteristikasini hisoblash
int euler = computeEulerCharacteristic(image);

// Natijalarni chiqarish
imshow("Tasniflangan Donalar", resultImage);
cout << "Normal grains: " << grainCount["Normal grains"] << ", " <<
(grainCount["Normal grains"] * 100.0 / contours.size()) << "%" << endl;
cout << "Porous grains: " << grainCount["Porous grains"] << ", " <<
(grainCount["Porous grains"] * 100.0 / contours.size()) << "%" << endl;
cout << "Elongated grains: " << grainCount["Elongated grains"] << ", " <<
(grainCount["Elongated grains"] * 100.0 / contours.size()) << "%" << endl;
```



```

cout << "Fused grains: " << grainCount["Fused grains"] << ", " <<
(grainCount["Fused grains"] * 100.0 / contours.size()) << "%" << endl;
cout << "Jami donalar soni: " << contours.size() << endl;
cout << "Euler xarakteristikasi: " << euler << endl;

// Oyna oynasini kutish
waitKey(0);
return 0;
}

```

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zomorodian, A., & Carlsson, G. (2005). *Computing persistent homology. Discrete & Computational Geometry*, 33(2), 249-274. <https://doi.org/10.1007/s00454-005-1189-0>
2. Edelsbrunner, H., & Harer, J. (2010). *Computational topology: An introduction*. American Mathematical Society.
3. Singh, G., & Avidan, S. (2011). *Topological data analysis for clustering of shapes. Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition*, 1685-1692. <https://doi.org/10.1109/CVPR.2011.5995583>
4. Carlsson, G., & Zomorodian, A. (2009). *Computing persistent homology. European Congress of Mathematics* (Vol. 3, pp. 35-52). European Mathematical Society.
5. Frosini, P., & Pizer, S. (1992). *Multi-dimensional persistence: A tool for mathematical morphology and pattern recognition. Mathematical Morphology and its Applications to Image Processing*.
6. Муминов Ф.М., Каримов С.Я. [О смешанных краевых задачах для уравнения составного типа третьего порядка](#). Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, Volume 4 ISSUE 2 ISSN 2181-1784 SJIF 2024: 7.404 ASI Factor = 1.7
7. Муминов Ф.М., Каримов С.Я. [On the formulation of boundary value problems for one third-order equation](#). International Global Conference 1 (4), 257-263.
8. Mücke, E., & Weinkauff, T. (2011). *Topological features in image analysis: A practical survey. Mathematics of Computation*, 38(4), 123-132.

РЕАБИЛИТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТУШУНЧАСИ ВА ЖИНОЯТ-ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚДАГИ ЎРНИ

М.Б.Каримбердиёв

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

магистратура тингловчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада реабилитациянинг умумий тушунчаси ҳақида фикрлар илгари сурилган. Ҳар қандай ҳуқуқий давлатнинг устувор вазифаларидан бири — жиноят содир этган шахсларга нисбатан адолат принципларига мувофиқ жазо таъйинлашдан иборатдир. Шу билан бир қаторда, давлатнинг яъна бир муҳим мажбуриятларидан бири — бегуноҳ шахсларга ноқонуний тарзда жиноят иши қўзғатилиши, жиноий таъқибга учраши, айб эълон қилиниши ҳамда судда жазо тайинланишини олдини олиш орқали уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузилмаслиги учун кафолатли ҳимоя қилиш механизмини таъкил қилишдан иборатдир.

Калит сўзлар: реабилитация, процессуал ҳуқуқ, "habilitas".

ABSTRACT

This article presents ideas about the general concept of rehabilitation. One of the primary tasks of any legal state is to impose punishment on persons who have committed crimes in accordance with the principles of justice. At the same time, one of the important obligations of the state is to organize a mechanism for guaranteed protection of innocent persons so that their rights and freedoms are not violated by preventing their unlawful initiation of criminal proceedings, criminal prosecution, indictment and sentencing in court.

Keywords: rehabilitation, procedural law, "habilitas"

КИРИШ

Афсуски, амалиётда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва суд фаолиятида айрим хато ва камчиликлар содир этилиши эҳтимоли мавжуд бўлиб, бу каби ҳолатларда шахсга нисбатан адолатсиз процессуал қарорлар қабул қилинишига олиб келиши мумкин. Тергов ва суд амалиётида йўл қўйилган хатолар оқибатида юзага келган коллизиялар муаммоларни бартараф этиш, айбсиз шахснинг бузилган ҳуқуқий мақомини тиклаш зарурати реабилитация институтининг вужудга келишига ва шаклланишига асос бўлиб хизмат қилади.

Шу ўринда, Уильям Блекстоун томонидан “Битта айбсиз жавобгарликка тортилгандан кўра — юзта айбдор очикда юргани афзал”³⁹ деб таъкидлаган. Мазкур ҳолатда кўришимиз мумкинки, ушбу ғоя инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, айниқса жиноят процессида айбсизлик презумпцияси ва реабилитация

³⁹ Ш.Олимжоновнинг «Судларнинг оқлов ҳукмида ижобий инқилоб бўлдимиз?» номли мақоласидан парча.
<https://qalampir.uz/news/-1583-40355>.

ҳуқуқини таъминлашда тамал тоши сифатида хизмат қилмоқда. Шу боис, Уильям Блекстоуннинг фикри орқали англаш мумкинки, ҳуқуқий тизим биринчи навбатда шахсни асоссиз таъқиб, ноқонуний қамоқ ва мулкӣ зиёндан ҳимоя қилишни мақсад қилиши лозим. Шу боис, реабилитация институти — давлатнинг ўз хатоларини тан олиши ва оқибатларни бартараф этишига йўналтирилган ҳуқуқий механизм бўлиб, фуқаронинг айбсизлигини эътироф этиш билан бирга, унга етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплашни ҳам назарда тутди. Натижада, Блекстоуннинг таъкидлаган ғояси бугунги кунда ҳам реабилитация институтининг фалсафий ва ҳуқуқий асосларидан бири сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда. Бизнинг фикримизча ушбу ғоя суд-тергов органлари ходимлари учун ўз иш фаолиятларида раҳабарий тамойил бўлиб хизмат қилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-моддасида, давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилиши ва давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъул эканлиги таъкидлаб ўтилган.⁴⁰ Шу билан бирга, бош қомусимизнинг 13-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланиши айтиб ўтилган.⁴¹

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Дарҳақиқат, бугунги кунда халқаро ҳуқуқда ноқонуний ёки асоссиз жиноий таъқибга учраган ва ноқонуний ҳукм қилинган шахсларни бузилган ҳуқуқларини тиклаш, уларни ҳимоя қилиш долзарб масалалардан бирига айланганлиги эътиборлидир. Шунингдек, 1995 йил 28 декабрда Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт»нинг 9-моддаси 5-бандида ноқонуний равишда ҳибсга олинган ёки қамоқда сақлаб турилган ҳар бир киши даъво кучига эга бўлган товон талаб қилиш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланган.⁴²

Шунингдек, мазкур Пактнинг 14-моддаси 6-бандида, агар бирор-бир шахс жинояти учун узил-кесил қарор билан судланган бўлса ва агар бирор-бир янги ёки янгитдан аниқланган ҳолатга асосан суд ишида хато борлигини шубҳасиз исботлаши туфайли ҳукм бекор қилинса ёки ўша шахс авф этилса, шундай судлов хатоси сабабли жазоланган шахс, агар юқорида қайд этилган номаълум ҳолат фақат унинг айби ёки қисман айби билан ўз вақтида топилмаганлиги исботланмаган бўлса, қонунга мувофиқ компенсация тўланиши лозимлиги қайд этилган.⁴³

⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-моддаси, <https://lex.uz/docs/6445145>.

⁴¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13-моддаси, <https://lex.uz/docs/6445145>.

⁴² «Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро Пакт» (Нью-Йорк, 1966 й. 19 декабрь) 9 –модда, <https://lex.uz/docs/2640479>.

⁴³ «Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро Пакт» (Нью-Йорк, 1966 й. 19 декабрь) 14 –модда, <https://lex.uz/docs/2640479>.

Бу каби кафолатлар 1950 йилда қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа Конвенцияси»нинг 5-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, унда ҳар бир шахснинг эркинлиги ва шахсий дахлсизлигига ҳурмат қилиш, унинг ноқонуний ҳибсга олиниши ёки эркинлигидан маҳрум этилишига йўл қўймасликни таъминлашга қаратилган аниқ ҳуқуқий асослар белгиланган. Агарда шахс қонун талабларига зид равишда ҳибсга олинган ёки қамоққа сақланган бўлса, у етказилган зарар учун компенсация талаб қилиш ҳуқуқига эга эканлиги қайд қилинган.⁴⁴

Ўзбекистон Республикаси мазкур халқаро ҳужжатларни ратификация қилиш орқали улардаги нормаларни ўз ҳуқуқий тизими доирасида сўзсиз таъминлаш мажбуриятини олган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддаси 4-қисмига мувофиқ, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг қонунида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаси қоидалари қўлланилади. Юқоридаги бош қомусмизда зикр қилинган норма Ўзбекистон Республикаси учун халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунчиликдан устунлигини қатъий мустаҳкамлаб берган.

Авваламбор, бизда бир ҳақли савол туғилиши табиий яъни жиноят процессида реабилитация қандай маънони англатади? Реабилитация асослари қонунчиликда мустаҳкамланган (Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 37-боб 301-моддаси 34-банди), бироқ жиноят процесси назариясида халиҳамон ушбу тушунчага етарлича таъриф берилмаган ҳамда бу масала ҳамон мунозарали бўлиб қолмоқда.

«Реабилитация» сўзи латин тилидаги "rehabilitatio" сўзидан келиб чиққан бўлиб, "re" - янгиланишни англатувчи олд қўшимча, "habilitas" эса яроқлилик, қобилият маъносини билдиради⁴⁵.

Ўзбекистон юридик энциклопедиясида «Реабилитация» атамасига – фуқароларнинг ижтимоий сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқларини суд ёки маъмурий тартибда тиклаш, давлат томонидан унга нисбатан ноҳақ қўлланилган мажбурлов чоралари ёки унинг ҳуқуқи ва эркинликларини бошқа тарзда чеклашнинг оқибатларини бартараф қилиниши деб таъриф бериб ўтилган.⁴⁶

Ҳуқуқшунослар томонидан «Реабилитация» атамаси бир неча асрлар давомида ҳуқуқий муомала амалиётида қўлланиб келинган. Рус ҳуқуқшунос олими Н.И. Миролубовнинг таъкидлашича, мазкур тушунча илк бор ўрта аср француз легисти — Блейнианус томонидан қўлланилган бўлиб, у ҳукм этилиб, кейинчалик оқланган шахснинг аввалги ҳуқуқий мақомини, яъни фуқаролик

⁴⁴ «Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа Конвенция» (Рим, 1950 йил 4 ноябрь), https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_rus.

⁴⁵ Безлепкин Б.Т. Возмещение вреда, причинённого гражданину судебно-следственными органами. М.1979. С.138.

⁴⁶ Р.А.Мухитдинов ва бошқалар «Ўзбекистон юридик энциклопедияси», Адлия вазирлиги ҳузуридаги «Адолат» нашриёти, 2009 й. 380-бет.

ҳуқуқлари ва эркинликларини тўлиқ тиклаш жараёнини ифода этувчи энг қадимги ҳуқуқий институтга нисбатан ишлатилган.⁴⁷

Юридик фанлар доктори Ф.Мухитдинов, “Реабилитация ибораси – қайта тикланиш, аввалги ҳолотга қайтариш маъносини англатади. Жиноят процессида реабилитация – бу ноқонуний жиноий таъқиб этиш ва ҳукм қилиш натижасида айбсиз шахсга етказилган зиённи қоплаш ундириш деганидир.” – деб тариф бериб ўтган.⁴⁸

Ушбу таъриф реабилитациянинг ҳуқуқий моҳиятини, яъни шахсни аввалги ҳуқуқий мақомига қайтариш ва унинг моддий манфаатларини тиклашни аниқ ифодалайди. Лекин шу билан бирга, реабилитация фақат ҳуқуқий тузатиш эмас, балки инсон шаъни, кадр-қиммати, жамиятдаги обрўсини тикланишини ҳам ўз ичига олади.

Олим Т.В. Могуйло таъкидлашича, реабилитация нафақат ҳуқуқларни тўлиқ тиклаш, балки маънавий зарарни қоплаш, шу жумладан мулкӣ, меҳнат ва пенсия ҳуқуқларини ҳам тиклашни ўз ичига олади.⁴⁹

Бизнинг фикримизча, ушбу ёндашув реабилитация институтининг қонунӣ ва ижтимоӣ мазмунини кенг қамровда акс эттириши билан аҳамиятлидир. Айниқса, фақат процессуал оқлаш билан чекланмасдан, шахснинг иқтисодӣ ва меҳнат соҳаларидаги ҳуқуқларини тиклашга қаратилган ёндашув давлатнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги мажбуриятларига мос келади.

Шу билан бирга, мазкур таърифда шахснинг жамият олдидаги шаъни ва кадр-қимматини тиклаш, унинг обрўсини қайта тиклаш масалалари камроқ ёритилган. Шу сабабли, мазкур позицияни мукаммаллаштириш мақсадида унга давлатнинг маънавий жавобгарлиги ва реабилитация қилинган шахсга нисбатан очиқ-ошкора узр сўрашга оид нормаларни ҳам назарда тутувчи ёндашув қўшилиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Ҳуқуқшунос олим Т.Т. Таджиев эса ушбу тушунчани даставвал «Оқлов ҳукми чиқарилганда, тергов босқичларида, судга топширишда, шунингдек кассация ва назорат тартибидаги иш юритишда реабилитация асослари бўйича иш тугатилганда вужудга келадиган ижтимоӣ муносабатларни тартибга солувчи процессуал нормаларнинг муайян гуруҳи»⁵⁰ деб таърифлаган бўлсада, кейинчалик Т.Т. Таджиев реабилитацияни «Ваколатли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органнинг жиноят-процессуал қонунчиликда кўзда тутилган ҳужжатда баён этилган ва жиноят ҳодисаси ёки таркиби йўқлиги ёхуд аниқланмаганлиги,

⁴⁷ Миролубов Н.И. Реабилитация как специальный правовой институт. Казань, 1902. С.17.

⁴⁸ Жиноят процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм. Дарслик. Муаллифлар жамоаси // ю.ф.д., Г.З.Тўлаганова, ю.ф.н., дотс, С.МРахмоноваларнинг умумий таҳрири оститида – Тошкент: ТДЮ нашриёти 2017-йил. – 490 бет. 400-бет.

⁴⁹ Таджиев Т.Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе: Автореф. дис....докт. юрид. наук. Ташкент, 1991. С.15. (Tadzhiev T. T. Problems of rehabilitation in the Soviet criminal process: Author's abstract. ... doct. jurid. sciences'. Tashkent, 1991. p. 15.)

⁵⁰ Таджиев Т. Реабилитация в советском уголовном процессе. – Ташкент, 1986. – С. 14.

ёинки мазкур шахснинг жиноят содир этишдаги иштироки исботланмаганлиги тўғрисидаги қарори» деб таърифлаган.⁵¹

Мазкур таъриф ҳуқуқий жиҳатдан етарлича аниқ ва моҳиятан тўғри бўлса-да, бизнинг фикри ожизимизча, мазкур ёндашувнинг маълум жиҳатлари реабилитация тушунчасининг фақат формал-юридик йўналишдаги ифодасини акс эттирган. Ушбу тушунчада реабилитацияни асосан процессуал ҳолат сифатида таърифлаб, унинг инсон ҳуқуқларини тиклашга, ижтимоий-ҳуқуқий адолатни таъминлашга ва давлатнинг ахлоқий жавобгарлигига доир илмий-ҳуқуқий ва фалсафий қирраларини етарлича қамраб олмаган.

Б.Т. Безлепкининг фикрича, реабилитация тушунчаси «Судланувчини оқлаш ёки маҳкум, айбланувчи, шунингдек гумон қилинувчига нисбатан жиноят ҳодисаси ёки таркиби мавжуд эмаслиги ёхуд мазкур шахсларнинг жиноят содир этишдаги иштироки исботланмаганлиги сабабли жиноят ишини тугатиш»ни англатади деб таърифлаб ўтган.⁵²

Юқоридаги олимнинг таърифи реабилитация тушунчасининг умумий процессуал негзига асосланган бўлса-да, унинг тўлақонли ижтимоий ва инсонпарварлик моҳиятини тўлиқ қамраб олмаган. Зеро, реабилитация — бу фақат иш юритиш тугатилиши ёки оқлов ҳукми чиқиши билан чекланмайдиган ҳуқуқий механизм ҳисобланади. У, аввало, фуқаронинг бузилган ҳуқуқларини, жамиятдаги обрў-эътиборини, иқтисодий ва маънавий мақомини тўлиқ тиклашни кўзда тутиши шарт.

Шу боис, реабилитация тушунчасини тор доирада фақат процессуал жиҳатдан шахсни оқлаш ёки жиноят ишини тугатишдангина иборат деб тушунмасдан, балки унинг туб моҳияти — давлатнинг ўз фуқароси олдида унинг бузилган ҳуқуқлари тиклаш масъулиятини эътироф этиши ва жамиятда ижтимоий адолатни тиклашдир.

Ҳуқуқшунос олим М.И. Пастухов таъкидлаганидек, "Бундай қарорлар чиқариш фақатгина расмий жиҳатдангина оқлашдир. Ҳақиқий реабилитация фуқаронинг айбсизлиги тан олинисидан бошланади. Бу эса фуқарога етказилган зарарни қоплаш, унинг ҳуқуқларини тиклаш ва атрофдагиларга айбсиз шахснинг номи булганганлигини маълум қилиниши шарт" — деган фикри нисбатан анчаям тўғри ёндашувни намоён этади.⁵³

М.И. Пастухов реабилитациянинг моҳиятини нафақат ҳуқуқий, балки инсоний ва ижтимоий мезонлар орқали очиб берган. Унинг юқоридаги фикрига кўра, реабилитация фақат ишни тугатиш ёки суд ҳукмини бекор қилиш билан чекланмаслиги керак. Реабилитациянинг асосий мақсади — шахснинг айбсизлигини очиқ ва расмий эътироф этиш, унга етказилган барча зарарларни

⁵¹ Таджиев Т.Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Ташкент, 1991. — С.15

⁵² Безлепки Б.Т. Вопросы реабилитации на предварительном следствии. — Горький, 1975. — С. 13; Он же. Конституционное право граждан на возмещение имущественного вреда, причиненного судебными органами // Проблемы правового статуса личности в уголовном процессе. — Саратов, 1981. — С. 82–86.

⁵³ Пастухов М.И. Институт реабилитации: на пути к законодательному регулированию // Государство и право. — 1993. — № 12. — С. 58.

қоплаш, жамиятда шахснинг топталган пок номини тиклаши, обрў-эътиборини қайта жойига қўйишдир.

Худди шунга ўхшаш яқин фикрни ҳуқуқшунос олим Б.Т.Акрамходжаев куйдагича таърифлаб ўтган, «Реабилитация деганда, ноқонуний равишда жиноий жавобгарликка тортиш, озодликдан маҳрум қилиш, айбсиз шахсларнинг нотўғри ҳукм этилиши билан боғлиқ равишда йўқотилган ҳуқуқ ва имтиёзларнинг қайтарилиши, ҳуқуқий чекловларнинг бартараф этилиши, шунингдек, келгусида ҳуқуқий лаёқатнинг тикланиши тушунилади. Реабилитациянинг юридик мақсади — тўлиқ фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлмаган инсонни тўла ҳуқуқли фуқарога айлантириш; ахлоқий мақсади эса — айбсиз фуқаронинг омма олдидаги ва хизмат соҳасидаги ҳаётига тушган доғни бартараф этиш, жамиятдаги яхши номини тиклаш, унинг сиёсий вазифаси эса — фуқаро ва давлат ўртасида йўқотилган ишончни тиклаш, жиноят содир этилишининг олдини олиш, давлат учун иқтисодий жиҳатдан фойдасиз бўлган — унинг аъзолари хонавайрон бўлишига йўл қўймасликдан иборат.»⁵⁴

Зеро, реабилитация қилинган шахс фақат суд ҳукмида оқланибгина қолмай, балки жамият ва давлат олдида ҳам покланиши, у билан боғлиқ асоссиз шубҳа ҳам гумонларга барҳам берилмоғи лозим. Айнан мана шундай ҳолис ва ҳаётий ёндошувлар орқалигина реабилитация тўлиқ амалга оширилиши ва шахснинг қонуний, маънавий ҳамда ижтимоий ҳуқуқлари тикланиши таъминланиши мумкин.

Реабилитация институти тарихий ривожланиш жараёнида турли даврлардаги ҳуқуқий ислохотлар таъсирида такомиллашиб бориб, инсон ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлашда муҳим ҳуқуқий механизмга айланган. Шу маънода, ушбу институтнинг вужудга келиши, унинг қонуний асослари ва амалиётда қўлланиш босқичларини илмий таҳлил этиш унинг асл моҳиятини англашда алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбек миллий давлатчилиги ва ҳуқуқ тизимининг энг илк босқичларини ўрганишда Ўзбекистон ҳудудига VII асрнинг биринчи ярмида арабларнинг босқинидан сўнг XX асрнинг бошларига қадар ислом ҳуқуқи яъни юртимизга ислом дининг кириб келиши билан шакллана бошлаган. У авваламбор, Қуръон ва ҳадисга асосланган бўлиб, мусулмонлар учун ахлоқий, ижтимоий ва сиёсий нормаларни белгилаб берган. Ислом ҳуқуқи, араблар давлати ривожланиши билан бирга, фикҳ (ҳуқуқий фикр) ва ижтиҳод (ҳуқуқий қарорлар қабул қилиш) усуллари ўз ичига олган.

Шу билан бирга кейинги даврларда фикҳ мактаблари (ҳанафий, шафеий, моликий ва ҳанбалӣ) шаклланиб, мусулмон фикҳи марказлари, жумладан, Бурхониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари орқали биз бугунги кунда ўша

⁵⁴ Жиноят-процессуал ҳуқуқ: Дарслик / Юридик фанлар доктори, профессор М. А. Ражабова таҳрири остида (Тўлдирилган ва қайта ишланган учинчи наشري). – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019. – 732 б. -345-бет. <https://yurkitob.uz/uz/books/reader/88>

давр жамиятининг ҳуқуқий ҳолатини бекамикўст тасвирланганига амин бўламыз⁵⁵.

Шунингдек, Амир Темурнинг «Темур тузуклари»да жиноятчиларни кечириш ва жавобгарликка тортиш меъёрлари ўрнатилган,⁵⁶ бу эса бугунги ўзбек замонавий ҳуқуқ тизимида реабилитация институтининг чуқур тарихий илдизга эга эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистонда жиноят ва жиноят-процессуал ҳуқуқи, айрим маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда, аммо ягона қолипда – реабилитация институти Совет Иттифоқ жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги асосида кириб келди. Бироқ, Совет Иттифоқи даврида реабилитация институти қонун нормаларида назарда тутилган бўлса-да, амалда бу норма деярли татбиқ этилмаган. Қонун ҳужжатларида айбсиз деб топилган шахсларнинг ҳуқуқлари тикланиши, етказилган зиён ва зарар қопланиши кераклиги қайд этилган бўлса-да, бу ҳуқуқлар фақат қоғозда мавжуд эди. Давлат органлари томонидан амалий чоралар кўрилмаган, реабилитация этилган шахсларнинг қонуний манфаатлари эътиборсиз қолдирилган. Айниқса, сиёсий сабабларга кўра жиноий таъқибга учраган фуқароларнинг реабилитация қилиниши масаласи мутлақо муҳокама қилинмасдан эътиборсиз қолдирилган. Бунинг натижасида, реабилитация институти назарий жиҳатдан мавжуд бўлса-да, у ҳаётда ўз ифодасини топмаган.

Шуниси ажабланарлики, Совет Иттифоқининг 1961 йилги Жиноят-процессуал кодексида реабилитация асослари қонунчиликда мустаҳкамланган лекин реабилитация тушунчасига таъриф берилмаган, гарчи атаманинг ўзи ушбу кодексда икки марта ишлатилган, РСФСР ЖПКнинг 5-моддасида, агар иш юритиш вафот этган шахсни реабилитация қилиш учун зарур бўлса, қонуний асослар мавжудлигига қарамай, жиноят ишини тугатиш тақиқланиши ҳақида (5-модданинг 8-банди) ва РСФСР ЖПКнинг 385-моддасида, маҳкумнинг вафоти уни реабилитация қилиш мақсадида янги очилган ҳолатлар бўйича ишни қайта кўришга тўсқинлик қилмаслиги тушунтирилган. Бироқ, ушбу атаманинг маъноси қонуннинг ўзида изоҳланмаган.⁵⁷

Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи (СССР)да «Реабилитация» тушунчасининг кенг қўлланилиши И.В. Сталиннинг вафоти ва Н.С. Хрущёвнинг ҳокимят тепасига келиши билан бевосита боғлиқ бўлиб, XX асрнинг 30-50 йилларида амалга оширилган ноқонуний ва асоссиз оммавий қатағонлар туфайли ҳокимиятга нисбатан пайдо бўлган кўплаб ишончсизлик ва айбловлар таъсири остида эди.

Айниқса, И.В. Сталин бошқаруви даврида минглаб шахслар асоссиз равишда қамоқ олиниб, сиёсий сабабларга кўра сургун қилинган ёки ноқонуний тарзда ўлим жазосига ҳукм қилинган. Шунинг учун ҳам реабилитация сиёсати аввало қатағон қурбони бўлган шахсларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш,

⁵⁵ Хидоя. Коментарии мусульманского права. 1. Т. Ташкент, с. 38–42. <https://elibrary.namdu.uz/pdf>.

⁵⁶ Амир Темур "Темур тузуклари", file:///C:/Users/User/Downloads/uploads_tuzuklar_uz.pdf.

⁵⁷ А.Н. Глыбина, Ю.К. Якимович Реабилитация и возмещение вреда в порядке реабилитации в уголовном процессе России – издательство томского университета., 2006. – С. 38.

уларни сиёсий ва ҳуқуқий оқлаш жараёни билан бевосита биргаликда амалга оширилганлиги билан ахамиятлидир.

Бинобарин, «Реабилитация» атамаси фақат сиёсий қатағон қурбонларининг хотирасини абадийлаштириш ҳамда шаъни, кадр-қиммати ва мулкӣ ҳуқуқларини тиклашга бағишланган меъёрий ҳужжатларда қўлланилган.⁵⁸ СССР Олий суди Пленуми ва РСФСР Олий суди судлов ҳайъати ўз қарор ва ажримларида «Реабилитация қилинувчи» ва «Реабилитация асослари» атамаларини ишлатган, аммо уларнинг маъносини тушунтирмаган.⁵⁹

Реабилитациянинг қонуний асосда пайдо бўлиши СССР Олий Кенгаши Президиумининг 1981 йил 18 майдаги «Давлат ва жамоат ташкилотлари, шунингдек мансабдор шахсларнинг хизмат вазифаларини бажариш чоғида ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари натижасида фуқарога етказилган зарарни қоплаш тўғрисида»ги Фармони ҳамда «Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура ва суд органларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари натижасида фуқарога етказилган зарарни қоплаш тартиби тўғрисида»ги Низомда акс этган.⁶⁰

Бироқ, амалга оширилган сезиларли такомиллаштиришларга қарамай, то мустақилликка эришмагунимизча Ўзбекистон ҳуқуқ тизими ва қонунчилигида ушбу институт қонуний жиҳатдан тўла мустаҳкамланмаган эди.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг, Ўзбекистон Республикасида қонуний демократик жамият барпо этиш йўлида муҳим ислохотлар амалга оширилди. Бу жараёнда жиноят-процессуал қонунчилиги ҳам тубдан қайта кўриб чиқилди. Жумладан, 1994 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексида шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилди. Ушбу Кодекснинг 83-моддаси «Реабилитация учун асослар» деб номланиб, шахсни айбсиз деб топиш ва уни реабилитация қилишнинг аниқ ҳуқуқий асосларини белгилаб берди.

Унга мувофиқ, гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи қуйидаги ҳолатларда айбсиз деб топилади ва реабилитация қилиниш ҳуқуқига эга бўлади:

биринчидан, иш кўзғатилган ва тергов ҳаракатлари ёки суд муҳокамаси ўтказилган иш бўйича жиноий ҳодиса юз бермаган бўлса;

иккинчидан, унинг қилмишида жиноят таркиби бўлмаса;

учинчидан, унинг содир этилган жиноятга дахли бўлмаса.

⁵⁸ См., например: Закон РСФСР от 26 апреля 1991 г. «О реабилитации репрессированных народов», Закон РФ от 18 октября 1991 г. «О реабилитации жертв политических репрессий», Указ Президента РФ от 14.03.1996 г. «О мерах по реабилитации священнослужителей и верующих, ставших жертвами необоснованных репрессий», Указ Президента РФ от 23.04.1996 г. «О дополнительных мерах по реабилитации жертв политических репрессий».

⁵⁹ Бюллетень Верховного Суда РСФСР. – 1965. – № 1. – С. 14; Бюллетень Верховного Суда РСФСР. – 1965. – № 5. – С. 2–3; Бюллетень Верховного Суда СССР. – 1985. – № 5. С. 19–20; 1987. – № 1. – С. 9–11.

⁶⁰ Указ Президиума ВС СССР от 18 мая 1981 г. N 4892-X "О возмещении ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями государственных и общественных организаций, а также должностных лиц при исполнении ими служебных обязанностей" (утв. Законом СССР от 24 июня 1981 г. N 5156-X) // Ведомости Верховного Совета СССР.- 1981.- № 21

Ушбу ҳуқуқий нормалар шахсининг шаъни, кадр-қиммати ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилишда муҳим кафолат сифатида хизмат қилади ҳамда реабилитация институтининг миллий қонунчиликда мустақкам ўрин эгаллашини таъминлайди.

Ҳуқуқий давлатнинг ажралмас белгиси унинг фуқароларининг айбсизлик презумпцияси ва реабилитация ҳуқуқининг суд-ҳуқуқ амалиётида бу тамойилнинг амалий ифодаси — оқлов ҳукми орқали намоён бўлади. Оқлов ҳукми фақатгина айбловни рад этиш билан чекланмай, балки давлатнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги масъулиятини ҳам акс эттиради.

Оқлов ҳукми — суд органи томонидан айбловни асоссиз деб топиш ва шахсининг жиноятга алоқадор эмаслигини расман эътироф этиш орқали чиқариладиган қарор ҳисобланиб, унинг ҳуқуқий табиати ЖПКнинг 464-моддасига мувофиқ, суд қуйидаги ҳолатларда оқлов ҳукмини чиқаради:

Биринчидан, жиноий ҳодиса юз бермаган бўлса;

Иккинчидан, судланувчи содир этган қилмишда жиноят таркиби бўлмаса;

Учинчидан, жиноят содир этилишига судланувчи дахлдор бўлмаса.

Шунингдек, Оқлов ҳукми шахсининг тўлиқ айбсизлигини эътироф этиш билан бирга, унга нисбатан ҳуқуқий оқибатларни бартараф этади ва реабилитация асосини вужудга келтиради⁶¹.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида реабилитация институтига алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, ушбу институтнинг ҳуқуқий асослари ва амалий механизмлари кодекснинг VII бўлимида «Реабилитация» сарлавҳаси остида тизимли тарзда ёритилган. Мазкур бўлимдаги 37-боб «Реабилитация асослари ва оқибатлари», 38-боб эса «Реабилитация этилган шахсга етказилган зиённи қоплаш ва унинг бошқа ҳуқуқларини тиклаш тартиби» деб номланган бўлиб, шахсининг асоссиз равишда жавобгарликка тортилиши оқибатида етказилган моддий ва маънавий зиённи бартараф этиш бўйича муҳим ҳуқуқий кафолатларни белгилайди.

Мазкур Кодекснинг 301-моддасидан 313-моддагача бўлган нормаларида реабилитация қилишнинг ҳуқуқий асослари, унинг моддий ва ҳуқуқий оқибатлари, қисман реабилитация тушунчаси ва шартлари, мулкӣ зиённи қоплашнинг ҳажми ҳамда манбаи, зиённи ундиришдаги юридик механизмлар, қоплаш тартиби, шунингдек, тегишли қарор ва ажримлар устидан шикоят қилиш ҳуқуқи аниқ тартибга солинган.

Шунингдек, ушбу нормалар орқали реабилитация қилинган шахсларга етказилган маънавий зиённи бартараф этиш, уларнинг бошқа шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини тиклаш, бу ҳуқуқларни умумий даъво тартибида амалга ошириш, уларни талаб қилиш муддатлари, реабилитация қилинган ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқий ҳолати ва ҳуқуқларини тиклаш масалалари ҳам қамраб олинган.

⁶¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси, 464-моддаси, <https://www.lex.uz/docs/111460>.

Бундан ташқари, Жиноят-процессуал кодекснинг 373-моддаси 1-қисмида белгиланишича, дастлабки тергов жараёнида жиноят иши 83 ва 84-моддаларда назарда тутилган асослар мавжуд бўлганда тугатилиши мумкин. Бу норма тергов жараёнида ҳам шахснинг ҳуқуқий мақоми ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган муҳим ҳуқуқий механизм сифатида намоён бўлади.

Реабилитация жиноят-процессининг асосий бўғини бўлиб, жиноят судларида иш юритишнинг устивор вазифаларидан бири ҳисобланади. Жиноят процесси вазифаларини амалга ошириш фақатгина демократик тамойиллар асосидагина мумкин, бу эса жиноят судлов ишларини юритишнинг асосий тамойилларига риоя этилиши ва бажарилишини тақозо этади. Шу тариқа, реабилитация мазкур тамойилларга мувофиқ амалга оширилади ва улар билан узвий боғлиқдир. Жиноят-процессуал фаолиятда реабилитация марказий ўринни эгаллайди, чунки у жараённинг мақсадларини белгилаб беради.

Бундан ташқари, реабилитация ҳуқуқий давлат барпо этиш ва адолат тамойилларига асосланган фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг энг муҳим шarti ва кафолатларидан бири сифатида намоён бўлади. Чунки шахснинг шаъни, кадр-қиммати, ҳуқуқ ва эркинликлари устувор қадрият сифатида тан олинган жамиятда реабилитация фақат ноқонуний таъқибдан озод этиш воситаси эмас, балки давлат ва жамиятнинг инсонпарварлик ва адолат принципларига садоқатини амалда намоён этувчи механизм ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида эса шахснинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари юқорида санаб ўтилган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, миллий қонунчилик ҳамда Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар билан кафолатли тарзда ҳимоя қилинади. Мазкур кафолатлар ҳуқуқий давлатнинг пойдевори сифатида, реабилитация институти орқали шахс манфаатларини тиклаш ва унга етказилган зарарни бартараф этишда муҳим амалий аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда амалга оширилаётган либерал ислохотлар ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасидаги қатъий сиёсий ирода натижасида, ҳуқуқий соҳа бевосита реабилитация қилинган шахсларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашда бир қатор муҳим ўзгаришлар амалга оширилимоқда.

Реабилитация қилинган шахсларга нисбатан ўз вақтида қонунга зид равишда қўлланилган процессуал мажбурлов чоралари – ушлаш, қамоқда сақлаш, лавозимидан четлатиш ёки тиббий муассасага мажбуран жойлаштириш каби ҳаракатлар натижасида етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш, уларнинг шахсий ва ижтимоий ҳуқуқларини тўлиқ тиклаш – ҳуқуқий давлат тамойилларининг амалдаги ифодаси сифатида таъминланиши шарт.

Шунингдек, айрим ҳолларда амалиётда қонун бузилиши натижасида бошланган тергов ҳаракатлари айбланаётган шахсга нисбатан жазо тайинлашга йўналтирилган бошланғич қадам вазифасини бажариб келаётганлиги сир эмас. Шунингдек, жиноят процессининг мазмунан ва инсонпарвар хусусияти

шундаки, унда фақат айбдорларни аниқлаш ва жазолаш эмас, балки айбсиз шахсларни ноқонуний тарзда жавобгарликка тортишнинг олдини олиш, ноқонуний жавобгарликка тортилган шахсларни аниқлаб, уларни реабилитация қилишга ҳам алоҳида аҳамият берилган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 2-бобига мувофиқ, жиноят процессининг асосий мақсади — жиноятлардан жабрланган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, шунингдек, айбсиз шахсни асоссиз равишда айблаш, ҳукм қилиш ёки унинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш ҳолатларининг олдини олишдан иборатдир.

Қонунчилик жиноят-процессуал фаолиятнинг икки жиҳатига эътибор қаратади, унинг нафақат жазоловчи, балки ҳимоя қилувчи ролини ҳам таъкидлайди. Айтилишича, айбдорларни жавобгарликка тортиш ва уларга адолатли жазо тайинлаш, шунингдек, айбсизларни таъқиб қилишни тўхтатиш, уларни жазодан озод этиш ҳамда ноҳақ айбланган шахсларни оқлаш – барчаси жиноят суд ишларини юритишнинг мақсадларига бирдек мос келади.

Замонавий жиноят процессида реабилитация институтининг ролини таҳлил қилиб, реабилитациянинг ўзи тушунчасига тўхталиш лозим. Жиноят-процессида реабилитация қонунга хилоф тарзда айбланиб, судланиб ёки бошқача йўл билан жиноий жавобгарликка тортилган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тиклашга мўлжалланган ҳуқуқий механизмдир. Ушбу институтнинг асосий мақсади адолатсиз жиноий таъқибга учраган шахсларнинг ижтимоий мавқеини тиклаш ва уларга компенсация тўлашни таъминлашдан иборат. Бу ҳам юридик реабилитацияни (айбловни бекор қилиш, унинг асоссизлигини тан олиш), ҳам моддий ва маънавий зарарни қоплашни ўз ичига олади. Ушбу институт доирасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор қаратилади, бу эса адолатли ва қонуний жиноят судловининг муҳимлигини таъкидлайди. Шу нуқтаи назардан, реабилитация нафақат хатоларни тузатиш усули, балки ҳокимиятни суиистеъмол қилишнинг олдини олиш ва одил судловга бўлган ишончни сақлаб қолишнинг муҳим омили ҳам ҳисобланади.

Суд-ҳуқуқ ислохотлари доирасида жиноят-процессуал қонунчилиқни либераллаштириш ва такомиллаштириш бўйича замонавий ҳаракатлар асосий йўналишлардан бири ҳисобланади. Ушбу саъй-ҳаракатлар доирасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 майдаги ПФ-3723-сонли Фармони асосида жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилигини такомиллаштириш концепцияси ишлаб чиқилди. Мазкур концепция жиноят процесси ва жиноят-процессуал амалиётнинг муайян жиҳатларини замонавийлаштириш мақсадига қаратилган. Хусусан, реабилитация институтининг жиноят процессидаги ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда, уни ривожлантиришнинг янги методологик асосларини яратишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Бугунги кунда жиноят процессида реабилитация институтини замонавий ҳуқуқшунослик талабларига мувофиқ такомиллаштириш билан боғлиқ турли вазифалар олдимизда турибди. Асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

биринчидан, илғор хорижий тажрибани чуқур таҳлил қилиш ва миллий жиноят-процессуал қонунчиликка жорий этиш имкониятларини ўрганиш, шунингдек, ушбу жараён билан боғлиқ муаммоларни ҳар томонлама тадқиқ этиш;

иккинчидан, реабилитация билан боғлиқ жиноят ишларини кўриб чиқиш жараёнларини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш.

Реабилитация атамасининг аниқ таърифини эса Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 23 июндаги «Реабилитация этилган шахсга етказилган зиённи қоплаш ва унинг бошқа ҳуқуқларини тиклаш бўйича суд амалиётининг айрим масалалари тўғрисида»ги 18-сонли қарорида учратиш мумкин. Унда реабилитация асоссиз равишда жиноий жавобгарликка тортилган шахснинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш жараёни сифатида тушунтириш берилган.⁶²

Бундан ташқари, жиноий таъқибдан келиб чиқадиган маънавий ва моддий зарарни қоплаш масаласида қонунчиликда айрим ноаниқликлар мавжуд. Мулкий зарарни қоплаш масаласи Ўзбекистон Республикаси ЖПКда алоҳида боб ва Олий суднинг қўшимча Пленумида ёритилган бўлса-да, маънавий зарар масаласига Жиноят-процессуал кодексининг фақат битта моддаси бағишланган. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 28 апрелдаги «Маънавий зарарни қоплаш ҳақидаги қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги №7-сонли қарори ҳам мавжуд. Мазкур ҳужжатда маънавий зарарни қоплаш масаласида судлар олдида қўйилган вазифалар ва баъзи хусусиятлар очиб берилган. Ноқонуний жавобгарликка тортилган шахслар сони кундан-кунга ортиб бораётгани ҳуқуқий ҳимоя ва реабилитация механизмларини янада такомиллаштириш зарурлигини кўрсатмоқда.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида реабилитация институтининг шаклланиши ва ривожланиши узоқ давом этган бўлса-да, бугунги кунда ушбу механизм Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 7-бўлимида етарли кўринишда акс эттирилган. Бироқ, бу тизимда камчиликлардан ҳоли деб ҳисоблаш учун ҳали эрта. Бунинг бир қатор сабаблари мавжуд, жумладан:

Биринчидан, реабилитацияни ҳар томонлама ва кенг қамровли тартибга солишнинг йўқлиги, бу масалани ўрганишни давом эттириш ҳамда уни ўзгартириш ва тўлдириш бўйича таклифлар киритишнинг долзарблигини кўрсатмоқда.

⁶² Постановление Пленума Верховного Суда Республики Узбекистан от 23 июня 2023 года, №-18 «О судебной практике по некоторым вопросам возмещения вреда, причиненного реабилитированному лицу и восстановления его в иных правах» <https://lex.uz/uz/docs/6523571>

Иккинчидан, бундай механизмни амалиётда қўллашнинг самарасизлиги унинг воқелик талабларига мувофиқ эмаслигини кўрсатади. Бу муаммони бартараф этиш учун ушбу масалага бўлган қарашларни қайта кўриб чиқиш ва тегишли ўзгартиришлар киритиш зарур.

Реабилитация институтини такомиллаштириш демократик қарашларга тўла мос келади ва ҳуқуқий ривожланган давлат қуришга кўмаклашади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, <https://lex.uz/docs/6445145>.
2. «Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро Пакт» (Нью-Йорк, 1966 й. 19 декабрь) 9 –модда, <https://lex.uz/docs/2640479>.
3. «Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа Конвенция» (Рим, 1950 йил 4 ноябрь), https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_rus.
4. Безлепкин Б.Т. Возмещение вреда, причинённого гражданину судебносудственными органами. М.1979. С.138.
5. Р.А.Мухитдинов ва бошқалар “Ўзбекистон юридик энциклопедияси”, Адлия вазирлиги ҳузуридаги “Адолат” нашриёти, 2009 й. 380-бет.
6. Миролюбов Н.И. Реабилитация как специальный правовой институт. Казань, 1902. С.17.
7. Жиноят процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм. Дарслик. Муаллифлар жамоаси // ю.ф.д., Г.З.Тўлаганова, ю.ф.н., дотс, С.М.Рахмоноваларнинг умумий таҳрири остида – Тошкент: ТДЮ нашриёти 2017-йил. – 490 бет. 400-бет.
8. Таджиев Т.Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе: Автореф. дис....докт. юрид. наук. Ташкент, 1991. С.15. (Tadzhiev T. T. Problems of rehabilitation in the Soviet criminal process: Author's abstract. ... doct. jurid. sciences'. Tashkent, 1991. p. 15.)
9. Таджиев Т. Реабилитация в советском уголовном процессе. – Ташкент, 1986. – С. 14.
10. Таджиев Т.Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Ташкент, 1991. – С.15
11. Безлепкин Б.Т. Вопросы реабилитации на предварительном следствии. – Горький, 1975. – С. 13; Он же. Конституционное право граждан на возмещение имущественного вреда, причиненного судебносудственными органами // Проблемы правового статуса личности в уголовном процессе. – Саратов, 1981. – С. 82–86.
12. Пастухов М.И. Институт реабилитации: на пути к законодательному регулированию // Государство и право. – 1993. – № 12. – С. 58.
13. Жиноят-процессуал ҳуқуқ: Дарслик / Юридик фанлар доктори, профессор М. А. Ражабова таҳрири остида (Тўлдирилган ва қайта ишланган учинчи нашри). – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019. – 732 б. -345-бет. <https://yurkitob.uz/uz/books/reader/88>

14. Хидоя. Коментарии мусульманского права. 1. Т. Ташкент, с. 38–42.
<https://elibrary.namdu.uz/pdf>.
15. Амир Темур "Темур тузуклари",
file:///C:/Users/User/Downloads/uploads_tuzuklar_uz.pdf.
16. А.Н. Глыбина, Ю.К. Якимович Реабилитация и возмещение вреда в порядке реабилитации в уголовном процессе России – издательство томского университета., 2006. – С. 38.
17. Закон РСФСР от 26 апреля 1991 г. «О реабилитации репрессированных народов», Закон РФ от 18 октября 1991 г. «О реабилитации жертв политических репрессий», Указ Президента РФ от 14.03.1996 г. «О мерах по реабилитации священнослужителей и верующих, ставших жертвами необоснованных репрессий», Указ Президента РФ от 23.04.1996 г. «О дополнительных мерах по реабилитации жертв политических репрессий».
18. Бюллетень Верховного Суда РСФСР. – 1965. – № 1. – С. 14; Бюллетень Верховного Суда РСФСР. – 1965. – № 5. – С. 2–3; Бюллетень Верховного Суда СССР. – 1985. – № 5. С. 19–20; 1987. – № 1. – С. 9–11.
19. Указ Президиума ВС СССР от 18 мая 1981 г. N 4892-X "О возмещении ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями государственных и общественных организаций, а также должностных лиц при исполнении ими служебных обязанностей" (утв. Законом СССР от 24 июня 1981 г. N 5156-X) // Ведомости Верховного Совета СССР.- 1981.- № 21
20. Постановление Пленума Верховного Суда Республики Узбекистан от 23 июня 2023 года, №-18 «О судебной практике по некоторым вопросам возмещения вреда, причиненного реабилитированному лицу и восстановления его в иных правах» <https://lex.uz/uz/docs/6523571>

КИБЕРМАКОНДА РАҚАМЛИ ИДЕНТИФИКАЦИЯ ТИЗИМЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАБИАТИ

Норқулов Акбар Уроқович

Тошкент давлат юридик университети бўлим бошлиғи, PhD

akbarnorqulov92@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур илмий мақолада бугунги кундаги ахборот асри, кибермакон тушунчаси, унинг пайдо бўлиш жиҳатлари атрофлича ёритиб берилган. Кибермакондаги муносабатларни, объектларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш механизмлари илмий жиҳатдан исботлаб берилган.

Кибермакон деб аталмиш виртуал оламдаги янги муносабатлар, ундаги рақамли идентификация тизимлари, уларнинг тушунчаси, мазмун моҳияти ва аҳамияти атрофлича илмий жиҳатдан таҳлил қилинган. Кибермаконнинг муҳим элементларидан бири ҳисобланмиш рақамли идентификация тизимларининг функционал ва ҳуқуқий хусусиятларига алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек, рақамли идентификация воситаларининг кибермакон билан боғлиқ ўзига хос жиҳатлари, бу борада илгор илмий ёндашувлар, тадқиқотчиларнинг фикр ва мулоҳазалари тизимли ўрганиб чиқилган.

Шу билан бир қаторда рақамли идентификация тизимларини ҳимоя қилиш механизмлари, уларни тартибга солишдаги миллий ва халқаро ҳуқуқий нормалар ҳамда уларнинг амалий аҳамияти чуқур таҳлил этилган. Кибермакондаги идентификация тизимларининг интеллектуал фаолият натижаси ҳисобланиши, интеллектуал мулк объекти сифатидаги мақоми турли илмий манбалар ва етакчи олимларнинг назарий қараишлари асосида комплекс ўрганиб чиқилган.

Кибермаконда рақамли идентификация тизимларининг интеллектуал мулк объекти сифатида бевосита тартибга солишга қаратилган ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш ҳамда бу борада рақамли ҳуқуқнинг замонавий талабларга мослаштириш зарурлиги тўғрисида илмий асосланган таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: Кибермакон, интернет, дастурлар, рақамли идентификация тизимлари.

ABSTRACT

This scientific article provides a comprehensive overview of today's information age, the concept of cyberspace, and aspects of its emergence. The mechanisms for legally regulating relationships and objects in cyberspace are scientifically proven.

The new relationships in the virtual world called cyberspace, digital identification systems in it, their concept, content, and significance are scientifically analyzed in detail. Particular attention is paid to the functional and legal characteristics of digital identification systems, which are considered one of the important elements of cyberspace. In addition, the specific aspects of digital identification tools related to cyberspace, advanced scientific approaches in this regard, and the opinions and considerations of researchers are systematically studied.

At the same time, the mechanisms for protecting digital identification systems, national and international legal norms for their regulation, and their practical significance are deeply analyzed. The status of identification systems in cyberspace as a result of intellectual activity, as an object of intellectual property, has been comprehensively studied based on various scientific sources and the theoretical views of leading scientists.

In cyberspace, scientific proposals have been put forward about the need to improve the legal mechanisms aimed at direct regulation of digital identification systems as an object of intellectual property, as well as the need to adapt digital law to modern requirements.

Key words: *Cyberspace, Internet, programs, digital identification systems.*

КИРИШ

Янги дунё инсонларини янги технологияларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ахборот технологияларининг ривожланиб бориши ўз навбатида билимларнинг дастлабки чегараларини сезиларли даражада кенгайтириш имкониятини яратиб берди. Кибермаконнинг ривожланиб бориши ўз навбатида ундаги муносабатларни, объектларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш бугунги куннинг асосий вазифаларидан бири бўлиб бормоқда.

Бу борада Дж.Уррининг фикрини келтириб ўтиш керак, унинг талкинича бутун инсоният 3 асосий шакл асосида намоён бўлади. Булар: табиий объектлар; сунъий объектлар; виртуал объектлар[1].

Бундан кўриниб турибдики, виртуал макон ҳам бутун инсониятнинг ажралмас бир бўғинига айланиб бормоқда. Буни эса бир сўз билан кибермакон дея таъриф бериш мақсадга мувофиқдир.

В.Аносовнинг фикр билдиришича Кибермакон — ахборот технологиялари ёрдамида яратилган муҳит ҳисобланади[2].

Г.Акопов таклиф беришича кибермакон — бутун жаҳондаги компьютер тармоқларини улар ўртасида ахборот айирбошлаш учун бирлаштирадиган дунёдаги энг катта компьютер тармоғидир [3].

Кибермаконда тобора кенгайиб бораётган муносабатлар қаторида рақамли идентификация тизимлари муҳим ўрин эгалламоқда. Замонавий дунёда рақамли идентификация тизимларисиз кибермаконнинг турли соҳаларини тасаввур этиш қийин ҳисобланади. Бу эса ўз навбатида рақамли идентификация тизимларини тартибга солишнинг ҳуқуқий механизмларини ишлаб чиқишни тақоза этмоқда.

МАТЕРИАЛ ВА МЕТОДЛАР

Кибермакон соҳасида татқиқотни амалга ошириш давомида татқиқ этилган соҳа сифатида кибермакон, кибермаконда идентификация тизимлари, рақамли шахсийлаштириш воситалари ва улар билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар ўрганилди.

Ўрганилган маълумотлар доирасида кибермакон, виртуал оламдаги барча рақамли идентификация тизимлари ва уларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган масала ва ечимлар изчил таҳлил асосида ўрганилган.

Илмий татқиқот ишда таҳлил қилиш, тарихий ҳолатларни халқаро муносабатлар асосида таққослаш, илмий асослантириш ва исботлаш, тизимли-мантиқийлик, қиёсий ҳуқуқий, илмий манбаларни комплекс татқиқ этиш, индукция ва дедукция усуллари таҳлил қилинган.

Хусусан, мавзу предмети бўйича ва татқиқот объекти сифатида халқаро ҳуқуқий нормалар ва миллий ҳуқуқий нормалар асосида тизимли таҳлил қилинган.

Мавжуд ҳолатлар кибермакон, кибермакондаги ижтимоий муносабатлар, рақамли идентификация тизимлари, уларнинг келиб чиқиши тарихи, ривожланиш ва интеллектуал мулк объекти сифатида баҳоланишнинг асосий мезонлари таҳлил қилиб ўтилган.

ТАТҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Ахборот асрининг ривожланиб бориши рақамли идентификация тизимларига оид муносабатларни, ундаги объектларни ҳам ҳуқуқий тартибга солишни тақоза этмоқда. Бу ўринда рақамли идентификация тизимларининг ҳуқуқий табиатини ёритиб бериш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Рақамли идентификация тизимлари — бу шахслар, корхоналар ёки объектларни рақамли маконда тасдиқлаш, аутентификация қилиш ва авторизация қилиш учун ишлатиладиган тизимлардир. Бундай тизимлар кунимизда қуйидаги кўринишларда намоён бўлмоқда:

1. Биометрик идентификация (бармоқ изи, юз скани, кўз қорачиғи скани)

2. Электрон имзо ва рақамли сертификатлар
3. Блокчейн асосидаги идентификация тизимлари
4. Мобил идентификация тизимлари
5. Ижтимоий тармоқларда аутентификация

Рақамли идентификация тизимларининг аҳамиятли томони шундаки, улар ҳуқуқий муносабатларнинг объекти сифатида эътироф этилади. Бу эса ўз навбатида уларни ҳуқуқий тартибга солиш механизмларини такомиллаштиришни тақозо этади.

Кибермаконда рақамли идентификация тизимларидан фойдаланишда қонуний томонларини ёритиб ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Айрим рақамли идентификация тизимлари интеллектуал фаолият натижаси ҳисобланади. Амалдаги "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги қонуннинг 5 ва 6-моддаларида билвосита рақамли идентификация тизимлари билан боғлиқ нормалар мавжуд.

Хусусан, ушбу қонуннинг 5-моддасида муаллифлик ҳуқуқининг объекти сифатида компьютер дастурлари келтирилган, 6-моддада эса муаллифлик ҳуқуқи объектлари бўлган асарлар сифатида электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумотлар базасини киритиш мумкин, бу эса рақамли идентификация тизимларига ҳам тааллуқли.

Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, кибермаконнинг асосий объектларида бирига айланиб бораётган рақамли идентификация тизимларини интеллектуал мулк объекти сифатида квалификация қилиш мумкин. Шундай экан, алоҳида яратилган идентификация тизимларидан фойдаланишда муаллифнинг олдиндан розилигини олиш талаб этилади.

Бундан ташқари умум эътироф этилган халқаро нормаларда ҳам рақамли идентификация тизимларини тартибга солиш механизмлари келтириб ўтилган.

1974 йилги "Йўлдош орқали узатиладиган дастурларни ташувчи сигналларни тарқатиш тўғрисида"ги битим, 1994 йилги "Интеллектуал мулк ҳуқуқларини савдога оид жиҳатлари тўғрисида"ги Битимларда инсон тафаккури орқали яратилган дастурий таъминотларга нисбатан тўлиқ тартибда муаллифлик ҳуқуқи амалга оширилади.

Бундан ташқари амалдаги фуқаролик кодексимизнинг 1031-моддасида кибермакондаги интеллектуал мулк объектлари сифатида қуйидагилар келтириб ўтилган. Улар қуйидагилар:

Интернет тармоғида жойлаштирилган ва сақланадиган интеллектуал фаолият натижалари: электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар, ва маълумотлар базаси (веб сайтлар, порталлар, программалар) қиради.

Шуни таъкидлаш керакки, Интернет тармоғида фуқаролик муомиласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар: фирма номлари; товар белгилар (хизмат кўрсатиш белгилари); товарлар чиқарилган жой номи-домен номлари ва веб-сайтлар ҳам интеллектуал мулк ҳуқуқи объекти ҳисобланади.

Ушбу ҳолатдан англашиладики, кибермакондаги мавжуд рақамли идентификация тизимлари ҳам интеллектуал мулк ҳуқуқининг объекти ҳисобланиб, улардан фойдаланишда муаллифнинг розилигини олиш талаб этилади.

Бу ҳақида Х. Рахмонкуловнинг интеллектуал мулкка оид келтирган фикрига тўхталиб қуйидаги фикрни келтирган: интеллектуал мулк моҳияти жиҳатидан ижодий фаолият натижалари ва индивидуаллаштириш воситаларига бўлган махсус ҳуқуқлар йиғиндисини жамловчи тушунчадан иборат бўлиб, адабий, бадий ва илмий асарларга, ихтироларга, саноат мулки ва намуналарига, товар белгиларига, фирма номларига ва бошқа номоддий неъматларга тааллуқли бўлган ҳуқуқларни қамраб олади. Ушбу ижодий фаолият маҳсулотлари интеллектуал мулкнинг объекти ҳисобланади[4].

Муаллифнинг фикрига қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, компьютер дастурлари орқали яратилган рақамли идентификация тизимлари ҳам асар сифатида баҳолашимиз учун асос бўлади. Бир сўз билан айтганда интеллектуал мулк натижаси билан боғлиқ барча объектлар муаллифлик ҳуқуқининг объекти ҳисобланади.

Рақамли идентификация тизимларининг ҳуқуқий тартибга солиниш механизмларини такомиллаштириш бўйича қуйидаги йўналишларни тавсия этиш мумкин:

1. Миллий қонунчиликда рақамли идентификация тизимларининг ҳуқуқий мақомини аниқ белгилаш
2. Шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ нормаларни кучайтириш
3. Рақамли идентификация тизимларини ишлаб чиқувчилар учун лицензиялаш тизимини жорий этиш
4. Рақамли идентификация тизимлари соҳасида халқаро стандартларни имплементация қилиш

ХУЛОСА

Бугунги кунги ахборот асрининг ривожланиб бориши билан ундаги муносабатларнинг ҳам ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш бугунги кун ҳуқуқшуносларининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Бу эса ўз навбатида кибермаконнинг трансчегаравийлигини инобатга олган ҳолда рақамли идентификация тизимлари билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш нақадар устувор эканлигини яна бир бор исботлаб бермоқда.

Рақамли идентификация тизимларини шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. стандартлаштирилган (умумфойдаланувдаги) идентификация тизимлари
2. шахсийлаштирилган (махсус ишлаб чиқилган) идентификация тизимлари

Стандартлаштирилган идентификация тизимларидан фойдаланишда кўпинча муаллифлик ҳуқуқи талаб этилмайди. Аксинча шахсийлаштирилган идентификация тизимларидан фойдаланиш эса муаллифнинг розилигини олмаслик муаллифлик ҳуқуқига оид нормаларнинг қўпол бузилишига олиб келади.

Шахсийлаштирилган идентификация тизимларининг аҳамияти шундаки, улардан маълум бир лицензиялар асосида ёки турли келишувлар орқали фойдаланишга рухсат олиш мумкин.

Юқорида келтирилганидек рақамли идентификация тизимларининг интеллектуал мулк ҳуқуқининг объекти ҳисобланиши миллий ва хорижий нормалар орқали билвосита мустаҳкамлаб қўйилганини кўришимиз мумкин.

Бу эса кибермакондаги рақамли идентификация тизимларидан муаллифнинг олдиндан розилигини олмасдан фойдаланиш қонунга мувофиқ эмас деган хулосага келиш мумкин.

REFERENCES

1. Урри Дж. Мобильность. М., 2012. С.306.307.
2. Аносова В. Правовая охрана интернет-сайтов / В. Аносова // ИС. Авторское право и смежные права. – 2013. - №3. - С. 27-32.
3. Акопов Г.Л. Интернет и политика. Модернизация политической системы на основе инновационных политических интернет-коммуникаций: Монография/Москва: КНОРУС,2017.-238.
4. Рахмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари.-Т.,2009.-Б.117.

O‘QUVCHILARDA AN‘ANAVIY EKSKURSIYA SAYOHATI ORQALI VATANPARVARLIK TUYG‘USINI SHAKLLANTIRISH

Nazarov Odil Omanqulovich – p.f.f.d. (PhD).

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM.

odil.nazarov.89@list.ru

Abdilova Maxliyo Mardon qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘quvchilarda umuminsoniy ma‘naviyati va milliy qadriyatlarini yoshlar ongiga singdirish yoshlarni vatanparvar, barkamol inson qilib, tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada o‘quvchilarda milliy vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishda tarixiy obidalarining roli va ahamiyati haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: vatan, obida, tarix, vatanparvarlik, o‘quvchilar, vazifa, o‘quvchi, tarbiya, qadriyat, dars, turizm,

ABSTRACT

This article discusses the importance of instilling universal human spirituality and national values in the minds of young people in order to make them patriotic and well-rounded individuals. This article discusses the role and importance of historical monuments in forming a sense of national patriotism in students.

Keywords: homeland, monument, history, patriotism, students, task, student, education, value, lesson, tourism,

KIRISH

O‘quvchilar ta‘lim-tarbiyasi har bir ota-onaning, o‘qituvchi va tarbiyachining Vatan oldidagi muqaddas burchidir. Olib borilayotgan islohatlarning vazifasi Respublikamizda o‘tib kelayotgan yosh avlodning orzu-istaklariga monand ta‘lim tarbiyaning ham nazariy, ham amaliy muammolarini milliy qadriyatlar asosida to‘g‘ri hal etishga qaratilgan.

Barkamol avlodni tarbiyalash g‘oyat nozik san‘at bo‘lib, unga juda jiddiy yondashish kerak. Yosh avlodning dunyoqarashini shakllantirishda milliy istiqlol mafkurasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Negaki, milliy mafkuraning bosh negizi yosh avlod ruhini tarbiyalashdagi bosh omillaridan biridir. Farzandlarimizni tarbiyalash va ularning shaxsini har tomonlama kamol toptirish barcha umumta‘lim maktablari zimmasiga yuklatilgan. Bu vazifalar o‘quvchilarda barcha qobiliyatning o‘sishiga, ijodiy intilishni vujudga keltirishga asosiy omil bo‘lib hisoblanadi. Ilg‘or

g'oyalarni davrimizda ro'y berayotgan o'zgarishlarni, shuningdek, tarixiy mavzularni zamonaviy ruhda tushuntirish o'g'il va qizlarda g'oyaviy e'tiqodni ma'naviy dunyoqarashni tarbiyalash uchun boy manba bo'lib hisoblanadi. Shundagina yosh avlod ruhiga his-hayajonli ta'sir ko'rsatadigan ularda mardlik, jasurlikni, tashabbuskorlikni tarbiyalaydigan mustahkam milliy tarbiya tizimi tarkib topadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Vatanimiz tarixi shundan dalolat beradiki, hamma davrlarda ham xalqni birlashtirishga qaratilgan qiyinchilik va mashaqqatlarni yengib o'tishga yordam beruvchi, bog'lovchi omillardan biri vatanparvarlik bo'lgan.

Yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash muammosi bugungi kunda mamlakatimiz davlati, jamiyati va ta'lim muassasalarining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Maktab o'quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash o'quvchilarda yuksak vatanparvarlik ongini, o'zvatniga sadoqat tuyg'usini, vatan manfaatlarini himoya qilish bo'yicha o'zfuqarolik burchi va konstitutsiyaviy majburiyatlarini bajarishga tayyorligini shakllantirishga qaratilgan tizimli va maqsadli faoliyatdir.

Vatanparvarlik tarbiyasining maqsadi shaxsda fuqarolik mas'uliyatining, ma'naviyatning yuksak ijtimoiy faolligini rivojlantirish, ularni ijodiy jarayonda, vatan manfaatlari yo'lida namoyon etishga qodir ijobiy qadriyatlar va fazilatlarga ega shaxsni shakllantirishdir.

Tarix darslari o'quvchilarda fuqarolik, vatanparvarlik tuyg'ularini tarbiyalashga hissa qo'shishga qaratilgan. O'quvchi vatan g'oyasini o'zlashtirib, unda mehr muhabbat, ishtiyoq tuyg'ulari shakllanadi, vatanning buguni va kelajagi haqida qayg'uradi, o'zqadr-qimmatini ko'taradi, vatan qahramonlaridek bo'lishga intiladi. Tarix darslarida vatan qahramonlarining jasoratlari, xalqning ajnabiy bosqinchilarga qarshi qahramonona kurashi, olimlar, istedod sohiblari – vatandoshlarning erishgan yutuqlari tarix darslarida bolalar uchun vatanparvarlikning ajoyib namunasidir. Deyarli hech bir tarix darsi munosib shaxslarni o'rganmasdan o'tmaydi. Qahramonlarning jasoratlarini ochib berish, o'quvchilarni olis ajdodlarimiz va yaqin o'tmishdoshlarimiz nima uchun vatan manfaati yo'lida o'zboyiligini, muhabbatini, hayotini fido qilganliklarini anglab yetishlari zarur.

Madaniy-tarixiy obidalar har bir xalqning milliy qadriyatlarini, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'zida mujassam etgan muqaddas joylar sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Inson ongida ma'naviy qarashlarni shakllantirish va rivojlantirishda, uni singdirishda tarixiy-madaniy yodgorliklarning o'rni beqiyos.

Tarixiy obidalar – ma'naviyatimiz ko'zgusi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, ajdodlarimizdan qolgan madaniy tarixiy merosga e'tibor kuchaydi, tarixiy yodgorliklar davlat nazorati ostiga olindi. Istiqlol yillarida Buxoro, Samarqand,

Termiz, Xiva, Toshkent, Qo'qon, Shahrisabz kabi shaharlarda ulug' ajdodlarimizning yuksak iste'dodi bilan bunyod etilgan obidalar o'zining haqiqiy qadr-qimmatini topdi, ularni ta'mirlash va asl qiyofasini tiklash davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Toptalgan tariximiz, qutlug' qadamjolar, hatto nomlari ham unutilayozgan obidalar ta'mirlandi, qayta tiklandi. Imom al Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Mansur al-Moturudiy, Ahmad al-Farg'oniy, Burhoniddin al-Marg'inoniy, Mahmud az-Zamaxshariy kabi ulug' allomalarimizning sha'nlariga munosib yodgorlik majmualar yaratildi. Toshkent, Samarqand va Shahrisabzda Sohibqiron Amir Temur, Toshkentda Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Urganchda Jaloliddin Manguberdi, Termizda Alpomish haykallari qad ko'tardi.

Bugungi kunda mamlakatimizda yetti mingdan ortiq yodgorlik, shu jumladan, 2500 ta me'moriy obida, 2700 tadan ortiq monumental san'at asari davlat muhofazasiga olingan. 1991 yildan Xivadagi Ichonqala qo'riqxonasi, 1993 yildan Buxoro shahri markazidagi, 2000 yildan Shahrisabz shahri markazidagi yodgorliklar Yuneskonning "Umumjahon madaniy merosi" ro'yxatiga kiritildi.

Barcha sohalarida ulkan islohotlar va yangilanishlar amalga oshirilayotgan hozirgi davrda mamlakatimizda ziyorat turizmini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratila boshlandi. Chunonchi, bugun matbuotda yoki kundalik muloqotda «turizm», «ziyosat turizmi», «gastronomik turizm», «ekologik turizm» kabi atamalarni qo'llash keng ommalashdi.

O'tmish yodgorliklari ya'ni madaniy-tarixiy obidalarining qayta tiklanishi, u yerlarga sayyohlarni yanada kengroq jalb etish hamda sohani yanada takomillashtirishning yangi bosqichga ko'tarilishi, ushbu madaniy meros obyektlarining bugungi kunda mamlakat rivoji va aholi turmush tarzida o'rni muhim ekanligini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining alohida Farmoni va tegishli qarorining qabul qilinishi yurtimizdagi madaniy-tarixiy obidalar imkoniyatlaridan yanada kengroq foydalanishni, yoshlar ongida bunday muqaddas qadamjolar to'g'risidagi tasavvurlarni yanada boyitish va rivojlantirishda muhim qadam bo'ldi.

So'nggi yillarda tarixiy merosimizni asrab avaylash, madaniy meros obyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, ularni ta'mirlash va obodonlashtirish, jumladan, ziyorat turizmi sohasini ravnaq toptirishga, shu orqali aholi turmush tarzini yaxshilash, ular uchun munosib hayot asoslarini yaratib berish borasida «O'zbekiston bo'ylab sayohat qil!» dasturining qabul qilinishi ushbu masalalarga bugungi kunda davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilayotganligidan dalolatdir. Bu esa ushbu yo'nalishdagi ishlarni jadallashtirish nuqtayi nazaridan ajdodlarimizning tarixiy

ananalariga hamda tajribalariga tayangan holda ish olib borish zaruratini tug'dirmoqda.

Mazkur omillar jamiyatimizda kechayotgan jadal islohotlar sharoitida o'zbek xalqining ananaviy, moddiy va manaviy madaniyati durdonalarini ta'lim muassasalarida o'rganishni taqozo etmoqda.

XULOSA

Madaniy-tarixiy obidalar fuqarolar, ayniqsa, yoshlar ongida ko'plab ma'naviy, axloqiy sifatlarni shakllantirishi, shubhasiz.

Xulosa qilib aytganda, maktabda tarix fanini o'qitishda mavzuni tarixiy obidalar bilan bog'lash va ularga bog'liq malumotlarni berish o'quvchilarda o'zlari mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga, miliy ong va tafakkurni o'stirishga, eng asosiysi ma'naviy barkamol shaxsni, haqiqiy vatanparvar insonni tarbiyalab voyaga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, bu boradagi bilimlar o'quvchilarni vatanparvarlik, milliy g'urur va iftixor, manaviy-axloqiy ruhda tarbiyalaydi, ularda yurt taqdiriga daxldorlik sifatlarini shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov "O'zbekiston buyuk kelajak sari" T.1998 y.
2. I. A. Karimov "O'zbekiston havfsizlikka taxdid va barqarorlik shartlari" T.1999.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni. www.lex.uz
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-fevraldagi «Ichki turizmni jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. www.uza.uz
5. J.G'.Yo'ldoshev, S.A.Usmonov. Pedagogik texnologiya asoslari. -T.: O'qituvchi. 2004.
6. J.G'.Yo'ldoshev. Ta'lim yangilanish yo'lida.-T.: O'qituvchi. 2000.
7. O.Shoyxonova "Inson va uning ma'naviy dunyosi" 1993 y.

EMOTIONAL STATES MANIFESTED IN STUDENTS DURING THE EDUCATIONAL PROCESS

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15337736>

Rakhimberganova Mokhira

Mamun University

mohira.3301@gmail.com

998972013301

ABSTRACT

This article analyzes the emotional states manifested by students during the educational process. It also provides theoretical insights into the nature of students' emotional states, including anxiety, depression, and asthenia. The study results offer a foundation for developing psychological support measures aimed at identifying and alleviating emotional problems in students.

Keywords: Students, emotional state, anxiety, depression, asthenia, psychological support, statistical analysis.

TALABALARDA TA'LIM JARAYONIDA NAMOYON BOLADIGAN EMOTSIONAL HOLATLAR

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada talabalarning ta'lim jarayonida namoyon qiladigan emotsional holatlari tahlil qilindi. Shuningdek, talabalar emotsional holatlarining nazariy asoslari, bezovtalik, depressiya va asteniya korinishlari haqida malumotlar berildi. Tadqiqot natijalari emotsional muammolarni aniqlash va ularni yengillashtirish uchun zarur bolgan psixologik yordam choralari ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Kalit sozlar: Talabalar, emotsional holat, bezovtalik, depressiya, asteniya, psixologik yordam, statistik tahlil.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТОЯНИЯ СТУДЕНТОВ, ПРОЯВЛЯЮЩИЕСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы эмоциональные состояния студентов, проявляющиеся в процессе обучения. Также представлены теоретические сведения о проявлениях тревожности, депрессии и астении у

студентов. Результаты исследования служат основой для разработки мер психологической поддержки, направленных на выявление и смягчение эмоциональных проблем студентов.

***Ключевые слова:** Студенты, эмоциональное состояние, тревожность, депрессия, астения, психологическая помощь, статистический анализ*

INTRODUCTION

The emotional well-being of students is a fundamental aspect influencing their academic performance, social interactions, and overall development[1]. Emotional states such as anxiety, depression, and asthenia often emerge during the educational process due to academic pressures, social expectations, and personal challenges[2]. Understanding these emotional conditions is crucial for early intervention and promoting mental health within educational institutions. The present study aims to diagnose the emotional states among university students and to analyze their levels and distribution patterns.

Emotional states are dynamic psychological processes that reflect an individual's reaction to internal and external stimuli. In the context of education, emotional states can significantly impact motivation, cognitive functioning, memory, and problem-solving abilities.

- **Anxiety** is characterized by feelings of tension, worried thoughts, and physical changes such as increased blood pressure. It can interfere with students concentration and academic success.

- **Depression** includes persistent feelings of sadness, hopelessness, and loss of interest in activities. Among students, depression can lead to decreased academic performance, social withdrawal, and emotional exhaustion.

- **Asthenia** refers to a state of physical and mental fatigue, low energy, and decreased ability to perform usual tasks. Academic overload and continuous stress are common triggers for asthenic conditions among students.

Previous research highlights that students in higher education institutions are at an increased risk of developing emotional disturbances due to transitional life stages, academic demands, and adaptation to independent living.

METHODS

The research employed the "Diagnosis of an Individual's Emotional State" survey to assess emotional conditions among 83 university students[3]. Descriptive statistics (mean, standard deviation, skewness, kurtosis) and the Kolmogorov-Smirnov normality test were utilized. Due to deviations from normality, nonparametric methods were preferred for further analysis

RESULTS

Anxiety Scale:

- Minimum: -78.00, Maximum: 7.15, Mean: -0.3043, SD: 9.01103.
- Skewness: -7.977, Kurtosis: 69.435.
- Kolmogorov-Smirnov $Z = 2.89$, $p < 0.001$.

• Significant negative skewness and extreme kurtosis indicate serious asymmetry in the distribution. The significant negative skewness and extreme kurtosis observed in the Anxiety Scale indicate serious asymmetry in the distribution, which is consistent with previous studies that reported emotional instability in students during periods of academic stress [4].

Depression Scale:

- Minimum: -6.40, Maximum: 5.00, Mean: 0.4093, SD: 2.65468.
- Skewness: -0.667, Kurtosis: -0.195.
- Kolmogorov-Smirnov $Z = 1.445$, $p < 0.05$.
- Slight negative skewness with minor kurtosis was observed.

Asthenia Scale:

- Minimum: -5.20, Maximum: 7.80, Mean: 0.6708, SD: 2.12064.
- Skewness: -0.178, Kurtosis: 1.013.
- Kolmogorov-Smirnov $Z = 1.849$, $p < 0.001$.
- Near-normal skewness with mild positive kurtosis.

DISCUSSION

The results suggest that emotional disturbances, particularly anxiety and asthenia, are highly prevalent among students. The severe asymmetry and deviation from normal distribution patterns may reflect underlying psychological instability caused by the challenges students face in their academic and personal lives.

Effective psychological support programs that incorporate stress management, emotional resilience training, and peer support networks are necessary to improve students' emotional well-being[5]. Additionally, early diagnosis through routine screening can help mitigate the negative impact of these emotional states on students academic success and mental health.

CONCLUSION

The study revealed significant emotional challenges among students, particularly regarding anxiety and asthenia. These findings align with the work of previous researchers who emphasize the importance of tailored interventions [2].

REFERENCES

1. Aliev, A. A. (2008). Psychological factors of emotional stability. Tashkent: Academic Publisher.
2. Davis, M. S. (2011). Emotions and mental health: A psychological overview. Cambridge: University Press.
3. Jabbarov, A. (2015). Emotions and stress in student life. *Journal of Psychology*, 45(2), 98-104.
4. Koch, H. D. (2013). Behavioral psychology in education. New York: Psychology Press.
5. Smith, R. J., & Black, L. M. (2019). The role of emotional intelligence in learning environments. *Journal of Educational Psychology*, 88(3), 222-236.

A COMPARATIVE SEMANTIC ANALYSIS OF HYPERONYMS IN UZBEK AND ENGLISH: A CROSS-LINGUISTIC STUDY

Nadirova Latofat Muzaffarovna

Student of Termez State University, Uzbekistan

ABSTRACT

This article explores the semantic analysis of hyperonyms in Uzbek and English, focusing on the role of general terms that encompass more specific concepts (hyponyms) in both languages. By comparing the use of hyperonyms in categories such as animals, tools, vehicles, and food, the study highlights key similarities and differences in how each language categorizes the world. The research reveals that while English tends to use broader, more flexible hyperonyms, Uzbek hyperonyms are often influenced by cultural, historical, and environmental factors, reflecting a deeper connection to traditions and regional practices. This contrastive analysis not only enhances our understanding of semantic structures in both languages but also provides valuable insights into the role of hyperonymy in cross-cultural communication and translation studies. Through examining the cultural impact on language categorization, this study emphasizes the significance of hyperonyms in shaping meaning and organizing knowledge across language

Keywords: *Hyperonymy, Semantic analysis, Cross-linguistic, comparison, Cultural categorization, Hyponyms, Lexical relations, Translation studies, Linguistic categorization.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается семантический анализ гиперонимов в узбекском и английском языках, с упором на роль общих терминов, которые охватывают более конкретные понятия (гипонимы) в обоих языках. Сравнивая использование гиперонимов в таких категориях, как животные, инструменты, транспортные средства и еда, исследование подчеркивает ключевые сходства и различия в том, как каждый язык категоризирует мир. Исследование показывает, что в то время как английский язык имеет тенденцию использовать более широкие, более гибкие гиперонимы, узбекские гиперонимы часто находятся под влиянием культурных, исторических и экологических факторов, отражая более глубокую связь с традициями и региональными практиками. Этот сопоставительный анализ не только улучшает наше понимание семантических структур в обоих языках, но и дает ценную информацию о роли гиперонимии в межкультурной коммуникации и исследованиях перевода. Изучая культурное влияние на языковую

категоризацию, это исследование подчеркивает важность гиперонимов в формировании смысла и организации знаний в разных языках.

Ключевые слова: *Гиперонимия, Семантический анализ, Кросс-лингвистический, сравнение, Культурная категоризация, Гипонимы, Лексические отношения, Переводоведение, Лингвистическая категоризация.*

INTRODUCTION

Hyperonymy, the linguistic phenomenon where one term covers a more specific set of related concepts, is central to understanding how language organizes knowledge and meaning. By analyzing hyperonyms in different languages, we gain insights into how cultures categorize the world. This article compares the use and semantic structure of hyperonyms in English and Uzbek, exploring how these general terms define categories and shape communication in each language.

Both languages—rooted in distinct linguistic families (Indo-European for English and Turkic for Uzbek)—present unique categorizations, influenced by their cultural and historical contexts. Through this comparison, the article sheds light on the role of hyperonyms in linguistic structures, categorization, and cross-cultural communication.

Literature Review:

The concept of hyperonymy has been a major area of research within semantics and lexicology. Scholars have focused on the hierarchical relationships between hyperonyms and hyponyms, examining how language encodes categorical knowledge (Lyons, 1977; Cruse, 2000).

In English, much work has been done on the generality and specificity of hyperonyms. Lyons (1977) and Cruse (2000) emphasize how hyperonyms act as bridges for grouping related terms under more general labels. For instance, “animal” is a hyperonym for “dog”, “cat”, and “horse”, while “furniture” can encompass more specific terms like “table” and “chair”. This hierarchical system is critical for organizing the lexicon and enabling efficient communication (Cruse, 2000).

On the other hand, the study of hyperonyms in Uzbek has been comparatively limited, with more attention given to other semantic fields such as lexical relations and semantic fields in general (Maqsudov, 2004). However, there is growing interest in understanding how Uzbek uses general terms to categorize the world. Uzbek is a Turkic language, and its categorizations are often influenced by Islamic culture, nomadic traditions, and the agrarian economy, all of which contribute to its unique hyperonymic structures (Olimov, 1995).

Methodology:

This study adopts a contrastive analysis approach, examining a range of hyperonyms from both languages. The data for the study were gathered from various sources:

1. Dictionaries (e.g., the Oxford English Dictionary for English and the Uzbek Explanatory Dictionary for Uzbek).
2. Corpora (such as the British National Corpus for English and the Uzbek National Corpus, if available).
3. Lexical databases that highlight word relations in both languages.

The primary categories of comparison include:

- Animals (e.g., "animal" vs. "hayvon")
- Tools/Objects (e.g., "tool" vs. "asbob")
- Vehicles (e.g., "vehicle" vs. "transport vositasi")
- Food (e.g., "fruit" vs. "meva")

The analysis will identify how each hyperonym functions semantically and syntactically in the two languages, focusing on the extent of overlap, the presence of unique categorizations, and the cultural factors that influence their use.

1. The Semantic Range of Hyperonyms in English and Uzbek:

A key focus of this analysis is comparing how hyperonyms in English and Uzbek cover similar or distinct ranges of meanings.

- **Animals:** In English, the term “animal” is used as a hyperonym for all creatures belonging to the kingdom Animalia. It includes both domestic animals (e.g., dog, cat) and wild animals (e.g., lion, tiger). However, in Uzbek, the term “hayvon” also broadly covers the same range but can sometimes have a more restricted or colloquial use, often distinguishing between wild animals and domestic animals.

Example:

o English: "Animal" → "Dog", "Cat", "Tiger"

o Uzbek: "Hayvon" → "It" (dog), "Mushuk" (cat), "Tigr" (tiger)

Interestingly, in Uzbek, the term “boqa” refers specifically to a frog, a hyponym of “hayvon”, which shows a greater degree of specificity in the categorization of animals compared to English.

- **Tools/Objects:** The hyperonym “tool” in English is quite broad and can refer to any instrument used to perform a task. Uzbek has a similar term, “asbob”, but often the specificity in usage might differ. For example, “asbob” could be divided into categories such as “qurilma” (equipment), “ferruza” (appliance), or “yupqa asbob” (delicate tool), where English would commonly use “tool” for all instances.

Example:

o English: "Tool" → "Hammer", "Screwdriver"

o Uzbek: "Asbob" → "Bolg'a" (hammer), "Mishka" (screwdriver)

The flexibility in English allows broader categorizations (such as “electrical tool”), while in Uzbek, distinctions are often more explicit.

2. Cultural Influence on Hyperonyms:

The way languages categorize the world through hyperonyms is deeply influenced by cultural, historical, and environmental factors. In English, many hyperonyms are influenced by a Western perspective on technology, nature, and society, whereas Uzbek hyperonyms reflect the agrarian and nomadic traditions of its speakers.

- For example, animals are categorized in English based on domestication, wildness, and habitat. However, in Uzbek, cultural distinctions may be more prominent in how animals are grouped, particularly in rural or pastoral contexts, where animals such as “mol” (cattle) and “echki” (goat) are given more significance.

- Foods: In English, the term “fruit” is used broadly for a range of edible plant products, while in Uzbek, the term “meva” is more likely to refer to sweet fruits, with separate terms for vegetables or other plant-based foods. This distinction is reflective of dietary patterns and agricultural practices in the respective cultures.

Example:

o English: "Fruit" → "Apple", "Banana", "Orange"

o Uzbek: "Meva" → "Olma" (apple), "Banan" (banana), "Apelsin" (orange)

The linguistic categorization of fruits in Uzbek may highlight local or regional fruits that are less common in English-speaking regions (e.g., “anor” for pomegranate).

3. Challenges in Translation and Conceptual Equivalence:

A significant part of the study involves understanding how hyperonyms are translated between English and Uzbek. Translation challenges arise when there are no one-to-one equivalents for hyperonyms between the two languages. For example, the English hyperonym “weather” has no direct equivalent in Uzbek, where the term “ob-havo” is often used contextually to describe specific weather phenomena (e.g., "sovuq" for cold, "issiq" for hot), not as a broad, inclusive term like in English.

CONCLUSION

This comparative semantic analysis of hyperonyms in English and Uzbek reveals several important insights into how language reflects cultural distinctions and how linguistic categories are shaped by the environment, history, and societal practices. While English hyperonyms tend to be broader and more flexible, Uzbek

hyperonyms often reflect a deeper cultural connection to nature, agriculture, and tradition.

The study of hyperonyms in both languages offers valuable insights not only for linguists but also for those involved in translation studies and cross-cultural communication. Further research is needed to explore other domains of language, such as idiomatic expressions, where hyperonyms may play a crucial role in structuring meaning.

REFERENCES:

1. Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge University Press.
2. Cruse, D. A. (2000). *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford University Press.
3. Maqsudov, S. (2004). *Lexical Relations in Uzbek: A Semantic Approach*. Tashkent: Academy of Sciences of Uzbekistan.
4. Olimov, A. (1995). *Cultural Influence on Language: The Uzbek Perspective*. Tashkent University Press.

INVESTITSIYA LOYIHALARIDA KORPORATIV IJTIMOIIY MAS'ULIYAT VA MAHALLIY AHOLI HUQUQLARINI TA'MINLASH BO'YICHA XALQARO TAJRIYBA

Joldasbaeva Gulimxan

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada korporativ ijtimoiy mas'uliyat tushunchasi, uning qo'llanilishi va mahalliy aholi huquqlarini himoya qilishi, investitsiya loyihalarida korporativ ijtimoiy mas'uliyat va mahalliy aholi huquqlarini himoya qilish bo'yicha xalqaro tajriyba, xorijiy davlatlar tajriyasi va amaliyoti, jumladan Germaniy va boshqa Evropa davlatlari qonun hujjatlari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: korporativ ijtimoiy mas'uliyat, investitsiya, mahalliy aholi huquqlari, investitsiya loyihalari, xalqaro tajriyba, ekologik xafsizlik, ijtimoiy himoya.

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ENSURING CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND THE RIGHTS OF LOCAL POPULATIONS IN INVESTMENT PROJECTS

ABSTRACT

This article analyzes the concept of corporate social responsibility, its application and protection of the rights of local residents, international experience in corporate social responsibility and protection of the rights of local residents in investment projects, the experience and practice of foreign countries, including the legislation of Germany and other European countries.

Keywords: corporate social responsibility, investment, local rights, investment projects, international experience, environmental safety, social protection.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ПРАВ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ В ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТАХ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется понятие корпоративной социальной ответственности, ее применение и защита прав местных жителей, международный опыт корпоративной социальной ответственности и защиты прав местных жителей в инвестиционных проектах, опыт и практика зарубежных стран, в том числе законодательство Германии и других европейских стран.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, инвестиции, права местного населения, инвестиционные проекты, международный опыт, экологическая безопасность, социальная защита.

KIRISH

Korporativ ijtimoiy mas'uliyat va mahalliy aholi huquqlarini ta'minlash bugungi kunda investitsiyalarning samaradorligi va barqarorligining ajralmas qismiga aylangan. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ochiqlik, halollik va hamkorlik asosida olib borilgan siyosat uzoq muddatli ijobiy natijalarni beradi. Mamlakatimizdagi qulay ishbilarmonlik muhiti va faol tashqi siyosat sababli investitsiyalar hajmi oshib bormoqda. Statistik malumotlarga ko'ra investitsiyalar hajmi o'tgan yilga nisbatan 20 foizga oshgan. Global miqyosda amalga oshiriliyotgan xorijiy va mahalliy investitsiyalar ishtirokidagi yirik loyihalar iqtisodiy tomondan o'sishga yordam beradi, shuningdek ijtimoiy va ekologik oqibatlariga ham olib kelishi mumkin. Xalqaro tajribada bu yo'nalishda samarali yondashuvlar shakllangan bo'lib, ularni o'rganish va amaliyotda qo'llash maqsadga muvofiq.

Asosiy qism.

Korporativ ijtimoiy mas'uliyat biznes xavfini kamaytirish orqali kredit xarajatlarini kamaytiradi va uning darajasi yuqori bo'lgan tashkilotlar ham iqtisodiy, ham ijtimoiy tomondan foyda oladi.⁶³

Korporativ ijtimoiy mas'uliyat – bu kompaniyalar o'z faoliyatida iqtisodiy foyda olishdan tashqari, jamiyat oldidagi mas'uliyatini ham hisobga olgan holda qarorlar qabul qilishidir. Xususan, atrof-muhitni muhofaza qilish, ishchilar huquqlarini ta'minlash, mahalliy jamoalarni qo'llab-quvvatlash korporativ ijtimoiy mas'uliyatning asosiy yo'nalishlaridandir. Xalqaro kompaniyalar o'z brend obro'sini saqlash va barqaror rivojlanishni ta'minlash maqsadida korporativ ijtimoiy mas'uliyat tamoyillarini qo'llashga alohida e'tibor beradi. Xalqaro tashkilotlar, jumladan BMT, Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) tomonidan ishlab chiqilgan mezonlar korxonalarini korporativ ijtimoiy mas'uliyat tamoyillariga rioya qilishga va mahalliy aholi huquqlarini hurmat qilishga undaydi. Korporativ ijtimoiy mas'uliyat faqat xayriya yoki ijtimoiy loyihalarni qo'llab-quvvatlash emas, balki korxonaning asosiy faoliyatida ham ekologik barqarorlik, shaffoflik, inson huquqlariga hurmat, mahalliy aholi bilan muloqot va hisobdorlikni nazarda tutadi.

Korporativ ijtimoiy mas'uliyat tashabbuslari, kompaniyaga iste'molchilar, investorlar va mahalliy aholi nazarida ijobiy mavqega ega bo'lishiga va brend obro'si oshishiga yordam beradi.⁶⁴

⁶³ Corporate social responsibilities, sustainable investment, and the future of green bond market: evidence from renewable energy projects in Morocco. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11356-022-23080-y>

Xalqaro miqyosda korporativ ijtimoiy mas'uliyat bo'yicha bir nechta muhim hujjatlar qabul qilingan. Ulardan biri, BMT Global Compact xalqaro tashabbus yoki volontyorlik asosida qatnashish imkonini beradigan shartnoma hisoblanadi. Bu tashabbusning maqsadi bizneslarni ijtimoiy va ekologik mas'uliyatni hisobga olgan holda faoliyat yuritishga rag'batlantirishdir. BMT Global Compact'ining asosiy maqsadlaridan biri korporatsiyalarni inson huquqlari, mehnat huquqlari, atrof-muhit va korrupsiyaga qarshi kurashishga oid umume'tirof etilgan xalqaro standartlarga rioya qilishga chaqirish.

Xalqaro tajriba: xorijiy davlatlarda korporativ ijtimoiy mas'uliyat.

Kanada va Avstraliya tajribasi

Tabiiy resurslarga boy ushbu mamlakatlar yirik konchilik loyihalarida mahalliy aholi, xususan, tub aholining huquqlarini kafolatlashga alohida e'tibor beradi. "Free, Prior and Informed Consent" (FPIC) tamoyili asosida, har qanday loyiha boshlanishidan avval mahalliy aholining roziligi olinadi.

Germaniya tajribasi.

Germaniya – Yevropaning iqtisodiy jihatdan eng kuchli davlatlaridan biri bo'lib, u investitsiya siyosatida korporativ ijtimoiy mas'uliyat va inson huquqlarini ta'minlashni ustuvor yo'nalish sifatida qaraydi. U nafaqat ichki siyosatda, balki xorijiy investitsiya faoliyatida ham ijtimoiy va ekologik mas'uliyatni talab qiladi.

Germaniyada 1970 yildan 2014 yilgacha bo'lgan davrda biznes, davlat va fuqarolik jamiyatida korporativ ijtimoiy mas'uliyat motivlari keskin o'zgarganini ko'rshimiz mumkin.⁶⁴

2017 yilda Yevropa Ittifoqi moliyaviy bo'lmagan hisobotlar bo'yicha direktivani chiqardi (2014/95/EU), unga muvofiq 2018-yildan boshlab Germaniyada ham kompaniyalarning korporativ ijtimoiy mas'uliyat hisobotini e'lon qilishi belgilandi. Ushbu reglament yirik kompaniyalarga (500 dan ortiq xodimga ega bo'lganlar) yillik hisobotlarida moliyaviy bo'lmagan ma'lumotlarni, jumladan, atrof-muhit, ijtimoiy va xodimlar bilan bog'liq ta'sirlar, inson huquqlari va korrupsiyaga qarshi siyosatni oshkor qilish majburiyatini yuklaydi. Shuningdek, Germaniya faqat ichki amaliyot bilan cheklanmay, o'zining xorijdagi kompaniyalarini ham korporativ ijtimoiy mas'uliyat tamoyiliga rioya qilishga undaydi. Masalan, Afrika yoki Osiyo davlatlarida ishlab chiqaruvchi nemis kompaniyalariga mahalliy ishchilarning

⁶⁴ What is Corporate Social Responsibility? 4Types. <https://online.hbs.edu/blog/post/types-of-corporate-social-responsibility>

⁶⁵ Vocabularies of Motive for Corporate Social Responsibility: The Emergence of the Business Case in Germany, 1970–2014. <https://www.cambridge.org/core/journals/business-ethics-quarterly/article/vocabularies-of-motive-for-corporate-social-responsibility-the-emergence-of-the-business-case-in-germany-19702014/D25A91F9173ADA367549D03FF70D221C>

huquqlari va mehnat sharoitlarini yaxshilash majburiyati yuklanadi. Bu orqali Germaniya inson huquqlari va ekologik mas'uliyatni global darajada ilgari surmoqda.

Xalqaro darajada korporativ ijtimoiy masuliyat va mahalliy aholi huquqlarini himoya qilish bo'yicha 3ta model shakllangan. Ular:

1. Shimoliy Evropa mamlakatlari (Belgiya, Niderlandiya, Norvegiya, Finlyandiya, Shvetsiya) uchun xarakterli bo'lib, u davlatning ijtimoiy va mehnat munosabatlarini tartibga solishda faol ishtirok etishini nazarda tutadi, bu uch darajada: milliy, tarmoq va individual korxona darajasida sodir bo'ladi.

2. Ikkinchi model, asosan AQSH, Kanada, Yaponiya, Lotin Amerikasi mamlakatlari va ingliz tilida so'zlashuvchi Afrika mamlakatlarida qo'llaniladi, u ijtimoiy va mehnat munosabatlarini korxona darajasida, kamroq darajada esa sanoat yoki mintaqaviy darajada tartibga solish bilan tavsiflanadi. Davlat ta'siri qonunchilik va me'yoriy-huquqiy hujjatlar, tavsiyalar va talablarni qabul qilish orqali amalga oshiriladi. Shimoliy Amerika davlatlarida biznes birlashmalari korxonadagi ijtimoiy va mehnat munosabatlari jarayoniga aralashmaslikni afzal ko'radilar, lekin ular qonunchilik va siyosiy faoliyatda faol ishtirok etadilar.

3. Markaziy Evropa mamlakatlarida (Avstriya, Germaniya, Frantsiya) va qisman Buyuk Britaniyada keng tarqalgan, bu avvalgi ikkita modelning kombinatsiyasi bo'lib hisoblanadi.

XULOSA

Korporativ ijtimoiy mas'uliyat va mahalliy aholi huquqlarini ta'minlash bugungi kunda investitsiyalarning samaradorligi va barqarorligining ajralmas qismiga aylangan. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ochiqlik, halollik va hamkorlik asosida olib borilgan siyosat uzoq muddatli ijobiy natijalarni beradi. O'zbekiston bu yo'nalishda xalqaro standartlardan foydalanib, o'z milliy modelini shakllantirishi maqsadga muvofiq.

REFERENCES

1. А.Е.Суханов., Сравнительное корпоративное право. 2014.
2. Mohammad Bitar and Mohammad Benlemlih. Corporate Social Responsibility and Investment Efficiency. (January 1, 2015). Journal of business Ethics, Forthcoming Available at SSRN.
3. Корпоратив ҳуқуқ. Раҳмонкулов Ҳ.Р., Гулямов С.С. 2007. <https://library-tsul.uz/korporativ-u-u-ra-monkulov-r-gulyamov-s-s-2007/>
4. Xolmirzayev O'P., Milliy va chet el korporativ huquqida nazorat qiluvchi shaxslarning xo'jalik jamiyatlari majburiyatlari bo'yicha javobgarligi. Dissertatsiya ishi.

5. Corporate social responsibility and their types.
<https://www.globalscienceresearchjournals.org/articles/corporate-social-responsibility-and-their-types.pdf>
6. Comparativ company law. Andreas Cahn and David C.Donald. 2010.
<https://www.cambridge.org/core/books/comparative-company-law/DBAE1FD0E8246C6E80AF3AA5A2A00C41>
7. Corporate social responsibilities, sustainable investment, and the future of green bond market: evidence from renewable energy projects in Morocco.
<https://link.springer.com/article/10.1007/s11356-022-23080-y>
8. What is Corporate Social Responsibility? 4Types.
<https://online.hbs.edu/blog/post/types-of-corporate-social-responsibility>
9. Vocabularies of Motive for Corporate Social Responsibility: The Emergence of the Business Case in Germany, 1970–2014.
<https://www.cambridge.org/core/journals/business-ethics-quarterly/article/vocabularies-of-motive-for-corporate-social-responsibility-the-emergence-of-the-business-case-in-germany-19702014/D25A91F9173ADA367549D03FF70D221C>

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA VIDEOCHAT PLATFORMALARIDAN FOYDALANISHNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

Rasulova Dilnoza Boisxonovna

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti o‘qituvchisi

dilnozarasulova1409@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz tilini o‘qitish jarayonida videochat platformalaridan samarali foydalanishning lingvodidaktik asoslari yoritilgan. Globallashuv va raqamli texnologiyalar rivoji sababli zamonaviy ta’limda onlayn platformalarning o‘rni tobora ortib bormoqda. Zoom, Google Meet, Microsoft Teams va Telegram kabi platformalar orqali chet tilini o‘rgatishda muloqotga asoslangan yondashuv, interaktiv metodlar va multimodal o‘qitish imkoniyatlari kengaymoqda. Maqolada har bir platformaning texnik va pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinib, ularning til o‘rganishdagi samaradorligi, ayniqsa, gapirish ko‘nikmasini rivojlantirishdagi o‘rni ko‘rsatilgan. Videochatlar orqali o‘quvchi o‘z fikrini erkin ifodalash, real muloqot muhitida ishtirok etish va reflektiv tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Lingvodidaktik tamoyillar – kommunikativlik, interaktivlik, motivatsiya va shaxsga yo‘naltirilganlik asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilar nutqiy faolligini oshiradi. Telegram platformasining oddiylik va funksionallik jihatlari, Zoom’dagi Breakout Rooms imkoniyati, Teams va Meet’dagi integratsion qulayliklar asosida amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: lingvodidaktika, ingliz tili, interaktiv ta’lim, videochat, Zoom, Google Meet, Microsoft Teams, Telegram, CLT, TBLT, multimodal o‘qitish.

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИДЕОЧАТ-ПЛАТФОРМ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Расулова Дилноза Боисхоновна

Преподаватель

Узбекский государственный университет мировых языков

dilnozarasulova1409@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно рассматриваются лингводидактические основы использования видеочат-платформ в процессе преподавания английского языка. В условиях глобализации и цифровизации образовательной среды видеокommunikационные технологии становятся неотъемлемой частью

учебного процесса. Авторы анализируют такие платформы, как Zoom, Microsoft Teams, Google Meet и Telegram, в контексте их дидактических возможностей, особенно в развитии речевых навыков учащихся. Особое внимание уделяется коммуникативному подходу, принципам интерактивности, мотивации и индивидуализации обучения. Платформы предоставляют богатые ресурсы для организации реального речевого общения, развития самостоятельного мышления и повышения активности студентов. Отдельно рассматриваются такие функции, как Breakout Rooms в Zoom, интеграция с офисными приложениями в Microsoft Teams, автоматизация заданий с помощью ботов в Telegram и визуальная поддержка в Google Meet. Результаты исследования подтверждают эффективность использования видеочат-платформ в обучении иностранным языкам, особенно в дистанционном формате. Статья может быть полезна преподавателям, методистам и разработчикам учебных курсов.

Ключевые слова: лингводидактика, английский язык, видеочат, дистанционное обучение, Zoom, Google Meet, Microsoft Teams, Telegram, коммуникативный подход, мультимодальное обучение, TBLT

LINGUODIDACTIC FOUNDATIONS OF USING VIDEO CHAT PLATFORMS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Rasulova Dilnoza Boisxonovna

Teacher of Uzbekistan State World Languages University

dilnozarasulova1409@gmail.com

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the linguodidactic foundations of using video chat platforms in English language teaching. In the era of globalization and rapid technological advancement, video communication tools such as Zoom, Microsoft Teams, Google Meet, and Telegram have become essential components of modern language instruction. The article explores how these platforms align with key linguodidactic principles, including communicative, interactive, learner-centered, and motivational approaches. Emphasis is placed on their role in developing students' speaking skills, fostering real-time communication, and encouraging reflective learning. Features such as breakout rooms in Zoom, Office integration in Microsoft Teams, real-time captions in Google Meet, and bot automation in Telegram are discussed as tools that support active language acquisition. The study concludes that integrating video chat tools into language teaching not only enhances interactivity and accessibility but also transforms the

learning process into a more natural and engaging experience. The article serves as a useful resource for language teachers, course developers, and educational technologists.

Keywords: *linguodidactics, English language teaching, video chat platforms, Zoom, Google Meet, Microsoft Teams, Telegram, CLT, TBLT, interactive learning, multimodal approach*

KIRISH

Global taraqqiyotning muhim xususiyatlari sohalarga texnikaning kirib kelishi, kompyuter dasturlarining shakllanishi, integratsiya jarayoni bilan belgilanadi. Hozirgi vaqtda jahon miqyosida kechayotgan integratsiya jarayonida onlayn platformalar yaratish hayotiy zaruratga aylandi. Bugungi kunda o'zbek tilining mavqeyini yuksaltirish, nufuzli tillar qatoriga olib chiqish muhim zarurlardan biri hisoblanadi. XXI asr boshiga kelib axborot texnologiyalari taraqqiyoti tufayli globallashuv jarayoni yangi bosqichga ko'tarildi. Insoniyat tomonidan qo'lga kiritilgan fan, texnika, madaniyat, ishlab chiqarish munosabatlarini rivojlantirish, demokratiya, qonunchilik, adolatni barqarorlashtirish borasidagi yutuqlardan oqilona foydalanish O'zbekistonni jahondagi rivojlangan davlatlardan biriga aylantirishga zamin yaratadi. Globallashuv jarayoni barcha sohalarda tezkorlikni, tez sur'atlar bilan rivojlanishni talab etmoqda. Texnika taraqqiyoti mahsuli bo'lgan kompyuter tizimi barcha sohalarda qulayliklar yaratadi, ma'lumotlarning tezkor yetkazib berilishini, tajjima, tahrir jarayonlarining qisqa muddatlarda amalga oshirilishini, turli millatga mansub muloqot vakillari o'rtasida vosita sifatida xizmat qiluvchi, ya'ni axborot-kompyuter uslubining shakllanishini ta'minlaydi. Texnologiya asrida taraqqiyot sur'atining tezlashgani, intellektual salohiyat, texnikaning yuqori darajada yuksalishi kishilik jamiyati oldiga qator vazifalarni qo'yimoqda. Mintaqamizdagi globallashuv jarayoni barcha sohalarda tezkorlikni, jadal taraqqiyotni talab etmoqda. Kompyuter tizimi qulayliklar, imkoniyatlar majmuyiga va tarkibiy qismiga aylandi.⁶⁶

Til o'qitishning lingvodidaktik asoslari o'quvchilarning nutqiy ehtiyojlarini inobatga olgan holda, muloqotga asoslangan yondashuv orqali tilni o'zlashtirishni nazarda tutadi. Bugungi kunda videochat platformalari aynan shu tamoyillar asosida ta'lim jarayonini tashkil qilish imkonini bermoqda. Zoom, Google Meet, Microsoft Teams kabi platformalar orqali o'tkazilayotgan ingliz tili darslari interaktiv, jonli va individual yondashuvlarga boy bo'ladi.

Bu vositalar kommunikativ yondashuv asosida real muloqot muhitini yaratadi; ko'pkanallilik tamoyiliga mos holda, eshitish, ko'rish, og'zaki ifoda vositalarini

⁶⁶ Po'latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi asoslari. -T., Akademnashr, 2011

birlashtiradi; refleksiya va metakognitiv yondashuvga imkon yaratadi – o‘quvchi o‘z nutqini tinglab, tahlil qilishga o‘rganadi; motivatsiyani oshiradi, chunki darslar ko‘proq suhbat, o‘yin, savol-javob shaklida o‘tadi.

O‘quvchilarning nutqiy faolligini oshirish, real muloqot muhitida o‘z fikrini erkin ifodalash ko‘nikmasini rivojlantirishda bu platformalar ta’limda yangicha bosqich ochadi.

Zamonaviy til o‘qitish metodikasida lingvodidaktika fanining asosiy vazifasi – chet tilini real kommunikatsiya vositasi sifatida o‘rgatishdan iborat. Bu jarayonda videochat platformalari – Zoom, Google Meet, Microsoft Teams va boshqa interaktiv vositalar lingvodidaktik tamoyillarni amalda qo‘llash imkonini beradi.

Lingvodidaktik tamoyillar: videochat platformalari quyidagi lingvodidaktik tamoyillar asosida samarali foydalaniladi:

-kommunikativlik tamoyili: Brown (2001) fikricha, talabaning muloqotga asoslangan vazifalar orqali tilni faol ishlatishi uni real hayotiy vaziyatlarga tayyorlaydi [p. 45].⁶⁷

-interaktivlik tamoyili: Richards & Rodgers (2001) ta’kidlashicha, o‘quvchilar o‘zaro muloqot asosida til kompetensiyasini rivojlantiradi, ayniqsa onlayn darslarda bu jarayon yanada faollashadi [p. 112].⁶⁸

-shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyili: Har bir talabaning ehtiyoji, qiziqishi va til bilish darajasiga mos topshiriqlar berish ularning o‘quv motivatsiyasini oshiradi.

-motivatsiyani oshirish: Chet tilini jonli muloqotda o‘rganish, ayniqsa tengdoshlari yoki xorijlik suhbatdoshlar bilan suhbatda bo‘lish, ijobiy psixologik fon yaratadi (Dörnyei, 2005).

Lingvodidaktik yondashuvlar: videochat platformalari bir nechta yondashuvlar bilan uyg‘unlashadi:

Muloqotga asoslangan yondashuv (Communicative Language Teaching – CLT): Bu yondashuvga ko‘ra, til muloqot vositasi sifatida o‘rganiladi. Talaba har bir topshiriqda aloqa maqsadini ko‘zlaydi (Richards, 2006).⁶⁹

Vazifaga yo‘naltirilgan o‘qitish (Task-based Language Teaching – TBLT): Talabalarga real hayotdagi muammolarni hal qilishga qaratilgan topshiriqlar beriladi. Masalan, intervyu, muhokama, taqdimotlar.

Ko‘pkanalli (multimodal) yondashuv: video, audio, chat, ekran ulashish vositalari orqali ko‘p hissiy kanallar jalb qilinadi (Mayer, 2009).⁷⁰

⁶⁷ Brown, H. D. (2001). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy (2nd ed.). Pearson Education.

⁶⁸ Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and methods in language teaching (2nd ed.). Cambridge University Press.

⁶⁹ Richards, J. C. (2006). Communicative language teaching today. Cambridge University Press.

⁷⁰ Mayer, R. E. (2009). Multimedia learning (2nd ed.). Cambridge University Press.

Platformalarning lingvodidaktik imkoniyatlari: videochat vositalari o'zining texnik imkoniyatlari orqali til o'rganish jarayonini qulay va jonli qiladi:

Real vaqtli muloqot: videoqo'ng'iroq orqali jonli suhbat.

Vizual ko'mak: mimika, gestlar va vizual materiallar yordamida tushunishni yengillashtiradi.

Breakout rooms: kichik guruhlariga bo'lib, muloqotni yanada faol qilish mumkin.

Dars yozuvlari: qayta ko'rish va tahlil qilish imkoniyati.

Madaniy kontekstda til o'rganish: xorijlik talaba yoki spikerlar bilan muloqot orqali intermadaniy kompetensiyalar shakllanadi.

Zamonaviy til o'qitish jarayonida videochat platformalarining roli ortib bormoqda. Ayniqsa, pandemiya davridan so'ng masofaviy ta'lim texnologiyalariga bo'lgan ehtiyoj keskin oshdi. Ingliz tilini o'qitishda talabalarning gapirish ko'nikmasini rivojlantirishda videochat platformalari real vaqtli muloqot muhiti yaratishi bilan ajralib turadi. Quyida eng ko'p ishlatiladigan to'rtta platforma – Zoom, Microsoft Teams, Google Meet va Telegram – tahlil qilinadi.

Zoom eng mashhur va keng qo'llaniladigan videochat platformalardan biridir. Uning eng asosiy afzalligi bu — Breakout Rooms funksiyasi bo'lib, talabalarni kichik guruhlariga bo'lib, ularga mustaqil muloqot qilish imkonini beradi. Bu esa aynan gapirish ko'nikmasini shakllantirish uchun ideal muhit yaratadi.

Brown (2001) ta'kidlashicha, talabalar muloqotga asoslangan topshiriqlarda faol ishtirok etganda, ular real hayotdagi vaziyatlarga tayyor bo'ladi. Zoom aynan shunday vaziyatlarni taqlid qilish imkonini beradi.⁷¹

Dhawan (2020) Zoom orqali olib borilgan darslar talabalarni faol suhbatga jalb qilganini, ayniqsa, virtual guruhli muhokamalar samarali bo'lganini aytgan.⁷²

Almahasees et al. (2021) esa Zoomdan foydalanish talabalarda ishonchni oshirishini va ular erkin fikr bildirishga intilishini qayd etgan.⁷³

Microsoft Teams – ayniqsa akademik muhitda keng qo'llaniladigan platforma bo'lib, Ofis dasturlari bilan to'liq integratsiya qilingan. Darslar, topshiriqlar, fayllar va chatlar bir joyda jamlanadi.

Gapirish ko'nikmasini rivojlantirish nuqtai nazaridan, Teams orqali ham sinf ichida muhokamalarni tashkil etish, video orqali suhbatlar va loyiha taqdimotlari o'tkazish mumkin.

⁷¹ Brown, H. D. (2001). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy (2nd ed.). Pearson Education.

⁷² Dhawan, S. (2020). Online learning: A panacea in the time of COVID-19 crisis. Journal of Educational Technology Systems, 49(1), 5–22.

⁷³ Almahasees, Z., Mohsen, K., & Amin, M. O. (2021). Faculty's and students' perceptions of online learning during COVID-19. Education and Information Technologies, 26(3), 2629–2648.

Richards & Rodgers (2001)ga ko'ra, til o'rganish jarayoni muloqotga asoslangan bo'lishi lozim. Microsoft Teams bu imkoniyatni yaratadi, biroq undan interaktiv tarzda foydalanish o'qituvchining kreativligiga bog'liq.⁷⁴

Cutri et al. (2020) o'z tadqiqotida Teams orqali olib borilgan darslar talabalarning akademik tayyorgarligini kuchaytirganini bildirgan.⁷⁵

Biroq Rapanta et al. (2020) Teams interfeysi ba'zi talabalar uchun murakkab bo'lishi mumkinligini eslatib o'tgan.⁷⁶

Google Meet platformasi Gmail va Google Classroom bilan integratsiyasi tufayli o'qituvchilar uchun qulay. Bu platformaning o'ziga xos jihati — real vaqtli subtitrlar (yordamchi vosita sifatida), havola orqali tezkor kirish, va rekording funksiyalaridir.

Biroq gapirish ko'nikmasini rivojlantirish uchun Breakout Rooms bepul versiyada yo'qligi bu imkoniyatni cheklaydi. Shunga qaramasdan, guruhli muhokama va taqdimotlar o'tkazish mumkin.

Mayer (2009) ta'kidlaganidek, multimedia vositalari orqali taqdim etilgan axborot vizual va eshitish kanaliga birgalikda ta'sir qiladi, bu esa til o'rganishda ko'proq e'tiborni jalb etadi.⁷⁷

Trust & Whalen (2020) o'z tadqiqotlarida Google Meet o'qituvchilar uchun tez va samarali vosita bo'lib xizmat qilganini ta'kidlagan.⁷⁸

Biroq ular ham interaktivlik darajasi Zoom bilan solishtirganda nisbatan past ekanini qayd etishgan.

Telegram dastlab matnli xabarlar uchun yaratilgan bo'lsa-da, hozirda video va audiochat funksiyalari ham mavjud. Ayniqsa, audio suhbatlar (Voice chat) va videodarslarni yozib yuborish orqali qisqa muloqotlar tashkil qilish mumkin.

Gapirish ko'nikmasini rivojlantirishda Telegramning imkoniyatlari cheklangan bo'lsa-da, u mustaqil nutq topshiriqlari, feedback berish, yoki uyga vazifani audio orqali topshirish uchun juda qulay.

Richards (2006) fikricha, talaba tilda muloqot qilishga qancha ko'p imkoniyatga ega bo'lsa, tilga bo'lgan ishonchi va qiziqishi shuncha ortadi. Telegram aynan shaxsiy va tezkor muloqotni qo'llab-quvvatlashi bilan foydalidir.⁷⁹

⁷⁴ Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching* (2nd ed.). Cambridge University Press.

⁷⁵ Cutri, R. M., Mena, J., & Whiting, E. F. (2020). Faculty readiness for online crisis teaching: Transitioning to online teaching during the COVID-19 pandemic. *European Journal of Teacher Education*, 43(4), 523–541.

⁷⁶ Rapanta, C., Botturi, L., Goodyear, P., Guàrdia, L., & Koole, M. (2020). Online university teaching during and after the Covid-19 crisis: Refocusing teacher presence and learning activity. *Postdigital Science and Education*, 2(3), 923–945.

⁷⁷ Mayer, R. E. (2009). *Multimedia learning* (2nd ed.). Cambridge University Press.

⁷⁸ Trust, T., & Whalen, J. (2020). Should teachers be trained in emergency remote teaching? Lessons learned from the COVID-19 pandemic. *Journal of Technology and Teacher Education*, 28(2), 189–199.

⁷⁹ Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge University Press.

Mukhortova (2021) Telegram orqali olib borilgan qisqa audio muloqotlar talabalar nutq faolligiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini bildirgan.⁸⁰

Biroq Shadiev et al. (2020) Telegram o'rta va katta guruhlar uchun unchalik samarali emasligini ta'kidlaydi.⁸¹

So'nggi yillarda Telegram messenjeri nafaqat aloqa vositasi, balki ta'limiy platforma sifatida ham keng qo'llanilmoqda. Ingliz tilini o'qitishda Telegram videochat funksiyasi orqali o'qituvchi va talaba o'rtasida real vaqtli muloqot tashkil etish mumkin. Guruhli suhbatlar, ekran ulashish, ovozli va video xabarlar orqali mashqlarni muhokama qilish va interaktiv topshiriqlarni bajartirish imkoniyati mavjud. Shuningdek, Telegram botlari yordamida avtomatik testlar tuzish, fayllar almashish va dars materiallarini tizimli yetkazish osonlashadi.

Zamonaviy ta'limda o'quvchilar bilan muntazam muloqotni ta'minlash, mustaqil fikrlashga undash va nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda mobil ilovalarning ahamiyati ortib bormoqda. Shulardan biri – Telegram platformasi, hozirgi kunda nafaqat axborot almashish, balki masofaviy ta'lim vositasi sifatida ham keng qo'llanilmoqda. Ingliz tilini o'qitishda Telegram videochat funksiyasi orqali o'qituvchi va talaba o'rtasida real vaqtli muloqot tashkil etish mumkin. Guruhli suhbatlar, ekran ulashish, ovozli va video xabarlar orqali mashqlarni muhokama qilish va interaktiv topshiriqlarni bajartirish imkoniyati mavjud. Shuningdek, Telegram botlari yordamida avtomatik testlar tuzish, fayllar almashish va dars materiallarini tizimli yetkazish osonlashadi. Telegram videochat funksiyasi orqali o'qituvchi talabalar bilan real vaqt rejimida muloqot o'tkazishi, og'zaki topshiriqlarni berishi va interaktiv mashg'ulotlar tashkil etishi mumkin. Quyida ushbu platformaning afzalliklari va cheklovlari bayon etiladi:

Afzalliklari:

- ☐ Qulay va keng tarqalgan platforma – Telegram ilovasi deyarli barcha talabalar tomonidan ishlatilgani sababli texnik moslashuv oson amalga oshadi.
- ☐ Ko'p funksiyali imkoniyatlar – videoqo'ng'iroq, ovozli va yozma xabarlar, fayl ulashish, ekran bilan o'rtoqlashish imkoniyati darsni interaktiv tarzda olib borishga xizmat qiladi.
- ☐ Botlar yordamida avtomatlashtirish – testlar, mashqlar va eslatmalarni avtomatik yuborish imkoniyati mavjud.
- ☐ Mobil moslashuvchanlik – Telegram ilovasining mobil versiyasi yordamida talabalar istalgan joydan darsda ishtirok etishlari mumkin.

⁸⁰ Mukhortova, A. (2021). Using Telegram messenger to improve speaking skills of students. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 1(25), 29–33.

⁸¹ Shadiev, R., Liu, T. Y., & Hwang, W. Y. (2020). Effects of mobile technologies on speaking skills in English as a foreign language: A meta-analysis. *Educational Technology Research and Development*, 68(3), 877–902.

Cheklovlari:

✧ Maxsus ta'limiy vositalarning yo'qligi – Telegram'da Zoom yoki Microsoft Teams'dagi "raise hand", "whiteboard", "breakout room" kabi funksiyalar mavjud emas.

✧ Ko'p ishtirokchilar bilan ishlashdagi murakkablik – katta guruh bilan samarali dars o'tkazish ma'lum texnik va tashkiliy cheklovlarga ega.

✧ Dars jarayonini boshqarishdagi qiyinchiliklar – talabalar faoliyatini nazorat qilish va interaktivlikni ta'minlash uchun o'qituvchidan qo'shimcha rejalashtirish va resurslar talab qilinadi.

Telegram platformasi Zoom yoki Microsoft Teams kabi videochat tizimlariga qaraganda ba'zi texnik imkoniyatlari bilan cheklangan bo'lsa-da, uni kichik guruhlarda yoki resurslari cheklangan muhitda samarali qo'llash mumkin. Ayniqsa, darsdan tashqari mustaqil muloqot va qo'shimcha mashg'ulotlar uchun bu platforma foydali vosita sifatida tavsiya etiladi. Madaniy kontekstda til o'rganish: xorijlik talaba yoki spikerlar bilan muloqot orqali intermadaniy kompetensiyalar shakllanadi.

Shunday qilib, videochat platformalarining qo'llanilishi til o'rganish jarayonini o'quvchi uchun qulay, interaktiv va natijador qiladi. Ular lingvodidaktikaning asosiy tamoyillarini (kommunikativlik, interaktivlik, individuallashtirish) hayotga tatbiq etishga xizmat qiladi va til o'rganishni tabiiy jarayonga aylantiradi.

To'rt platformaning har biri o'ziga xos imkoniyatlarga ega bo'lib, Zoom platformasi gapirish ko'nikmasini rivojlantirish uchun eng interaktiv va samarali hisoblanadi. Microsoft Teams va Google Meet ham foydali, biroq interaktiv imkoniyatlarida cheklovlar mavjud. Telegram esa qo'shimcha vosita sifatida, ayniqsa uy topshiriqlarini audio shaklda topshirish uchun qulay.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Almahasees, Z., Mohsen, K., & Amin, M. O. (2021). Faculty's and students' perceptions of online learning during COVID-19. *Education and Information Technologies*, 26(3), 2629–2648. <https://doi.org/10.1007/s10639-020-10316-1>
2. Brown, H. D. (2001). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy* (2nd ed.). Pearson Education.
3. Cutri, R. M., Mena, J., & Whiting, E. F. (2020). Faculty readiness for online crisis teaching: Transitioning to online teaching during the COVID-19 pandemic. *European Journal of Teacher Education*, 43(4), 523–541. <https://doi.org/10.1080/02619768.2020.1815702>
4. Dhawan, S. (2020). Online learning: A panacea in the time of COVID-19 crisis. *Journal of Educational Technology Systems*, 49(1), 5–22. <https://doi.org/10.1177/0047239520934018>

5. Mayer, R. E. (2009). Multimedia learning (2nd ed.). Cambridge University Press.
6. Mukhortova, A. (2021). Using Telegram messenger to improve speaking skills of students. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 1(25), 29–33. https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/30032021/7452
7. Po‘latov, A., & Muhamedova, S. (2011). *Kompyuter lingvistikasi asoslari*. Akademnashr.
8. Rapanta, C., Botturi, L., Goodyear, P., Guàrdia, L., & Koole, M. (2020). Online university teaching during and after the Covid-19 crisis: Refocusing teacher presence and learning activity. *Postdigital Science and Education*, 2(3), 923–945. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00155-y>
9. Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge University Press.
10. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching* (2nd ed.). Cambridge University Press.
11. Shadiev, R., Liu, T. Y., & Hwang, W. Y. (2020). Effects of mobile technologies on speaking skills in English as a foreign language: A meta-analysis. *Educational Technology Research and Development*, 68(3), 877–902. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09755-4>
12. Trust, T., & Whalen, J. (2020). Should teachers be trained in emergency remote teaching? Lessons learned from the COVID-19 pandemic. *Journal of Technology and Teacher Education*, 28(2), 189–199. <https://www.learntechlib.org/primary/p/216088/>

LEXICAL-LEVEL DIFFICULTIES IN THE TRANSLATION PROCESS

Dilshodakhon Muminova

International islamic academy of Uzbekistan PhD, associate professor of the
department of Uzbek and foreign languages
g-mail: dilshodamuminova110@gmail.com

ABSTRACT

The challenges of translating foreign writings and vocabulary in any area of life are expanding quickly, much like users' and developers' increasing interest in various concepts. Selecting a suitable counterpart for a freshly emerging concept is the main and most urgent issue while working with a foreign text in this field. Terms are the most important and instructive words that bear most of the semantic weight in the text on this subject.

Keywords: *handling various terms, skilled translation, translators, the oddity of term translation, literal translation, and semantic issues.*

АННОТАЦИЯ

Проблемы перевода иностранных текстов и лексики в любой сфере жизни быстро расширяются, как и растущий интерес пользователей и разработчиков к различным концепциям. Выбор подходящего аналога для недавно возникшей концепции является основной и самой неотложной проблемой при работе с иностранным текстом в этой области. Термины являются наиболее важными и поучительными словами, которые несут большую часть семантического веса в тексте по этой теме.

Ключевые слова: *работа с различными терминами, квалифицированный перевод, переводчики, странность перевода терминов, буквальный перевод и семантические проблемы.*

INTRODUCTION

Semantics is the study of the meaning or interpretation of linguistic signs, such as words, symbols, expressions, or formal representations; translation is the action of interpreting the meaning of a text in a language. Effective translators should be able to modify a text's meaning to fit a target language that has been infused with elements of a completely other culture. The recipient shouldn't be aware that they are looking at a translation because of this process. Thus, The primary issue in this subject is that learners have lexical and semantic problems that cause them to struggle when translating texts. When translating in English, there could be a number of problems. Semantic issues that vary depending on the language are generally faced by students

learning a foreign language; these issues include synonymy and antonymy, polysemy of certain terms, terminological variations, and a lack of vocabulary for writing.

Furthermore, in addition to the other challenges listed above, a problem has been identified that results from students' poor performance in the realization of translations due to these lexicon and semantical barriers, which are caused by a lack of vocabulary knowledge and differences in the distribution of the texts' meanings and semantics. To overcome the challenges caused by misunderstandings and a lack of language proficiency, it is essential to develop strategies to help students perform better. These strategies should be the foundation for students to overcome the challenges presented.

Lack of practice, reading, and previous research, as well as ignorance of subjects and terms related to the text to be translated, a different distribution of meaning components, compound words with multiple meanings, words that don't count with an equivalent, different wording based on lexical choice, and other factors that make the translation process more difficult for the students, can all be identified as major causes of this issue. In order to convey the rhythm, modulations, style cadence, and tone, the translator must make an effort to convey the voice that the text speaks to him. Irony, melancholy, and tons of other subtleties and repercussions are all hidden underneath the words.

The silences and pauses between words must also be conveyed by the translator. Semantic value is present in everything. There are two components to the language: one mental, or ideal, and one physical, or sensual. We have to try to hold onto both. In addition to helping the reader and the translator, an understanding of these lexical-semantic issues - such as terminological alternatives, neologisms, semantic gaps, contextual synonymy and antonymy, semantic contiguity, and lexical networks - also gives the author peace of mind because he can be sure that his information will be conveyed in the best possible way. Phonetic and graphic adjustments must also be made to the vast number of anglicizations, neologisms, loans, and transfers that we encounter through new media and technology (including social networks).

Although the “study of word meaning” is one definition of lexical semantics, in actuality it is frequently more focused on the study of lexical (or content) word meaning rather than the meanings of grammatical (or function) words. Accordingly, the open classes of nouns, verbs, and adjectives as well as more “contentious” members of the adverb and preposition classes (such as over but not of) are of particular interest to lexical semanticists.

Thus, lexical semantics is mostly immune from taking into account problems like definiteness and modality that result from the usage of grammatical words.

Studying the philosophy of meaning is crucial because the primary goal of translation is "meaning." One area of linguistics that investigates it is called semantics. Therefore, it is clear that semantics is crucial to translation. Moreover, nouns, verbs, adjectives, and other lexemes are the primary speech components that convey meaning. Like cement solidifying stones in a wall, function words keep lexemes together. Lexemes convey ideas, while function words provide grammatical functions like past, present, future, tense, number and plurality, etc. Prefixes and suffixes are frequently used to establish grammatical functions. A translator's paradise is a lexeme having a single, straightforward meaning. In addition to creating confusion, polysemous words - lexemes with several meanings - can result in incorrect translation, inaccurate information, and cultural blunders. The most prevalent of these terms are referred to as polysemy, homophones, and homographs. However, it is common knowledge that semantic correspondences are not the only aspect of language translation. The selection of translation equivalents by humans is also influenced by social and cultural factors. Words without an equivalent are among the issues and inconsistencies related to lexical semantic structures that contribute to the difficulty of the translator's work while translating certain texts. This is a common English technique. Along with an adverb, adjective, preposition, etc., the verbal lexeme is always one of the components that contribute to this composition.

Learning the peculiarities of the vocabulary is one of the most challenging aspects of learning a new language. This occurs because it is uncommon for a term in one language to have the exact same meaning as its closest equivalent in another. In other words, each word's "semantic space" in a natural language is random and the product of millennia of accident and evolution. Student must actually learn the inherent imperfections in every word of a natural language. Overcoming lexical difficulties The translation process is rapid and easy when the source material is clear, concise, and unambiguous and the target language is a perfect lexical match. There are three crucial abilities your translator needs to possess when things aren't quite so ideal. In order to provide the translation clarity that the original language lacked, the translator must be able to view the entire document. When a polyseme has multiple denotations, the translator needs to be able to determine which usages are correct and make sure the translation is accurate.

Experts, terminology banks, dictionaries, and glossaries can all be used to solve lexical-semantic issues. Semantic contiguity (a consistency procedure that identifies semantic features shared by two or more terms), neologisms, semantic gaps, contextual synonyms and antonyms (which impact polysemic units; synonyms and antonyms are only intended for acceptance, which depends on the context to

determine which meaning is correct), and lexical networks are some of these issues. Furthermore, learning lexical semantics is essential for studying translation. It covers hyponymy, polisemy, synonymy, and antonymy. The amount of interpretational variations of a word form, or the lexical items connected to a lexeme, must be more or less explicitly considered in lexical semantic analyses.

When asked to translate certain words, bilinguals can provide second and third translations. In these situations, the choice of translation appears to be influenced by the lexical characteristics of the optional translations in the target language; bilinguals are more likely to select translations that are judged to be more imaginable. Lastly, the overall lexical frequency of the term is linked to the conditional likelihood of choosing a certain translation, or the chance of doing so given the ambiguous word in the source language.

Lexical problems in translation continue to be a major concern in linguistic and intercultural communication, especially in an era defined by globalization and digital communication. While traditional approaches to these challenges focus largely on terminology gaps and semantic mismatches, a deeper understanding emerges when we explore how fields like artificial intelligence, psycholinguistics, and cultural studies are reshaping the landscape of translation.

One critical new dimension involves the impact of *machine translation* on lexical choices. With the rise of neural networks and AI-driven tools such as Google Translate translators now have faster access to lexical alternatives. However, these tools often default to literal translation, lacking the sensitivity to context, tone, or connotation. This has introduced a new kind of lexical problem: the overreliance on “algorithmic equivalence,” where a machine-selected word may be grammatically correct but culturally or stylistically inappropriate. Human translators, therefore, must develop a heightened awareness of when to trust technology and when to intervene, which requires both linguistic intuition and cultural fluency.

Moreover, translation is increasingly challenged by the influence of global English, or “Globish,” a simplified version of English used in international business and digital media. Many new lexical items in other languages are directly borrowed or loosely translated from English. While this can ease communication, it also raises questions about language purity, semantic precision, and the potential erosion of local lexicons. Translators often face the dilemma of choosing between preserving the original English term, creating a neologism, or using a descriptive phrase—each with its own trade-offs in terms of clarity, style, and reader familiarity.

Another emerging challenge comes from *multilingual and multicultural identities*. In increasingly diverse societies, texts often blend languages, dialects, or

cultural references. For example, a text written in Spanish by a bilingual author in the United States may include English idioms, Spanglish vocabulary, or Latin American cultural markers. Translating such texts involves not only lexical decisions but also sociolinguistic awareness. How should the translator handle code-switching or hybrid expressions that lack direct equivalents? These questions highlight the need for culturally embedded translation strategies that respect the complexity of language in a globalized world.

Finally, developments in *cognitive science* offer new insights into how bilinguals process lexical ambiguity. Research suggests that experienced bilinguals don't just "switch" between languages—they develop parallel lexical systems that are constantly interacting. Understanding how these systems operate can help translators make more precise lexical choices, especially when dealing with polysemous words or subtle shifts in meaning.

In conclusion, lexical problems in translation today are not just linguistic puzzles—they are intersections of technology, identity, culture, and cognition. Addressing them requires an interdisciplinary approach and a flexible mindset. Translators must not only master vocabulary but also navigate the broader forces shaping how meaning is created, transformed, and received in a multilingual world.

REFERENCES:

1. Sorokin Yu.A. Translation studies: a translator's status and psychohermeneutic procedures.//Yu.A.Sorokin. – M., 2003.
2. Alexeyeva L.M. Professional training of a translator.// L.M.Alexeyeva. – St.P., 2002.
3. Grinev S V 1991 Terminology and Scientific Cognition (Moscow) 1 15-27
4. Rozental D. E. Telenkova M.A. Slovar – spravochnik lingvisticheskikh terminov". Manual for teachers., «Prosvesheniye»,1976.-543p.
5. Xodjakulova.F .R (2020) Analysis of terminology of literary criticism in English. Наманган давлат университети. Илмий ахборотномаси. 11 сон. 2020
6. Muminova, D.A. . Linguocultural competence and competence: reflection of terms in methodological dictionaries. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4 (11), Dec., 2024. – 113 p.
7. Muminova, D.A. . Writing in foreign language teaching.Tadqiqotlar jahon ilmiy – metodik jurnali, 53-son 2- to'plam_Yanvar-2025, -157 b.

REFLEKSUV YONDASHIV ASOSIDA TALABALARDA SOG‘LOM TURMUSH TARZI KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Nazarov Odil Omanqulovich – p.f.f.d. (PhD).

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM.

odil.nazarov.89@list.ru

Mustafayeva Dilafruz Kuchimovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada talabalar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga yo‘naltirilgan va faollashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar shuningdek, sog‘lom turmush tarzining tartib qoidalarini amaliyotga tadbiq qilish refleksiv to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *refleksiv kompetensiya, korreksiya, reproduktiv, produktiv, kreativ, uzviylik, uyg‘unlashtirish.*

ABSTRACT

This article discusses measures aimed at the formation and activation of a healthy lifestyle among students, as well as the reflexive implementation of the rules of a healthy lifestyle in practice.

Keywords: *reflexive competence, correction, reproductive, productive, creative, coherence, harmonization.*

KIRISH

Talabalarda sog‘lom turmush tarzi qirralarining yaxlit shakllanishi ularda sog‘lom turmush tarzi madaniyatining tarbiyalanganligi mezonidir. Sog‘lom turmush tarzi keng qamrovli tushuncha bo‘lib, falsafa va ijtimoiy soha vakillari tomonidan ijtimoiy hayotning asosiy tarkibiy qismi, global ijtimoiy muammo sifatida tadqiq qilingan. Sog‘lom turmush tarzi madaniyati – sog‘lom turmush tarzining yuqori ko‘rsatkichi bo‘lib, u insoniyatning paydo bo‘lishi bilan hayotiy ehtiyojga aylanib qolgan ma‘naviy va jismoniy salomatlik haqidagi umuminsoniy hamda milliy qadriyatlarning mazmun va mohiyatini chuqur bilish, rejali hayot kechirish qoidalariga to‘liq rioya etgan holda ularni kundalik hayotiy ehtiyojga aylantirish, shaxsiy gigiena qoidalariga amal qilish, o‘z ma‘naviy va jismoniy salomatligini muhofaza etish malaka va ko‘nikmalariga ega bo‘lish, sog‘lom fikr, ong, tafakkur mahsuli bo‘lib, shaxsning barkamolligini namoyon etuvchi faol hayot tarzidir. Talabalarning biologiya o‘quv fan dasturi bilan me‘yorlangan muayyan bilim,

ko'nikma, malakalarni puxta o'zlashtirishga, o'qitishning barcha shakllarida dars, darsdan tashqari ishlar, ekskursiyalar va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalariga ega bo'lish imkoniyati mavjud. Bu o'rinda sog'lom turmush tarzini tarkib toptirish quyidagi funksiyalar asosida amalga oshiriladi:

- bilimlarni tiklash – biologik ta'lim mazmunida ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlar orqali sog'lom turmush tarzi yuzasidan olgan bilimlarni tiklash, tahliliy va mantiqiy fikrlashga o'rgatish;

- bilimlarni yangilash – sog'lom turmush tarzi yuzasidan avval o'zlashtirgan

bilimlarini kengaytirish, aniq dalillar asosida rivojlantirish;

- bilimlarni korreksiyalash – sog'lom turmush tarzi yuzasidan o'zlashtirgan bilimlarini tahlil qilish va yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etib borish;

- bilimlarga amal qilish – sog'lom turmush tarzi yuzasidan olgan bilimlariga turmush tarzi davomida amal qilish orqali shaxsiy e'tiqodga aylantirish;

- bashorat qilish – sog'lom turmush tarzi omillarining shaxsiy e'tiqodga aylantirilishi kelgusida aqlan va jismonan sog'lom bo'lish, turli xil kasalliklarni bartaraf etish va uzoq umr ko'rish, ma'naviy buzg'un g'oyalardan chetlanish, bunyodkor g'oyalarga ega bo'lishni nazarda tutadi.

Talabalarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish jarayoni

mazkur funksiyalar orqali quyidagicha amalga oshirilishi maqsad qilib olindi

Sog'lom turmush tarzini tarkib toptirish funksiyalari asosida o'smirlar bilimini

nazorat qilish

O'quv maqsadlari	Bilish kompetensiyalari	Darsdagi nazorat turi	Topshiriq darajasi
Bilimlarni tiklash	Ob'ektlarni tanish va izohlash, jarayonlarni tushunish, tanish, izohlash. Sog'lom turmush tarzi va ekologik bilimlarni bilish	Test topshirig'i Og'zaki javob Klaster tuzish	Reproduktiv Produktiv Qisman-izlanishli Kreativ daraja
Bilimlarni yangilash	Ob'ektlar, hodisa va jarayonlarni tushunish va izohlash. Nosog'lom turmush tarzi asoratlari va ekologik muammolarni tushunish	Klaster tuzish Venn diagramma Masalalar yechish Venn diagrammasi	Produktiv Qisman-izlanishli Kreativ daraja

Bilimlarni korreksiyalash	Ob'ekt, hodisa, jarayonlar ustida kuzatish va tajriba o'tkazish. O'z salomatligini asrash, jismoniy tarbiya bilan shug'ullanish, oddiy ekologik tajribalar o'tkazish	Og'zaki javob Klaster tuzish	Reproduktiv Produktiv Qisman- izlanishli Kreativ daraja
Bilimlarga amal qilish	Ob'ekt, hodisa, jarayonlarni taqqoslash, ob'ektlarni qismlarga ajratish, o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatish, ob'ekt, hodisa, jarayonlarni qiyoslash	Venn diagrammasi Klaster tuzish	Qisman-izlanishli Kreativ daraja
Bashorat qilish	Ob'ektlarni sistematik guruhlariga ajratish, ob'ekt, hodisa, jarayonlar haqidagi bilimlarni umumlashtirish	Klaster tuzish Venn diagrammasini tuzish	Qisman-izlanishli Kreativ daraja
Xulosalash	Ob'ekt, hodisa, jarayonlar haqida umumiy xulosa yasash	Og'zaki javob	Reproduktiv Produktiv qisman- izlanishli kreativ daraja

Ushbu jadvalda o'quv maqsadlari, biologik kompetensiyalarni tarkib toptirish bosqichlarida foydalaniladigan o'quv topshiriqlari, oraliq nazoratda kompetensiyalarni nazorat qilish uchun foydalaniladigan nostandart test topshiriqlarining turlari va ularning murakkablik darajalari o'z aksini topgan. O'quv topshiriqlarini "My test" dasturi orqali amalga oshirish sog'lom turmush tarzi yuzasidan o'zlashtirgan bilimlarini nazorat qilish va baholashda o'quvchining o'quv-bilish faolligini oshirish imkonini beradi.

Jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini qaror toptirish borasida qator ijobiy ishlar amalga oshirilishiga qaramay, yoshlar o'rtasida turli xil axloqiy tarbiyaning yomonlashuvi, giyohvandlik, ichkilikka ruju qo'yish, jinoyat yo'lga kirish, organizm jismonan va ma'nan rivojlanishining sustlashuvi yoki erta balog'at yoshiga yetish alomatlari (jinsiy tarbiyaning buzilishi, ota-onalarning farzandlar tarbiyasiga e'tiborsizligi) kabi salbiy holatlar kuzatilmoqda. Bunday holatlar aksariyat yoshlar bo'sh vaqtining mazmunli tashkil etilmasligi, darsdan tashqari vaqtlarda bolalarni sportga, fanlarga oid to'garaklar bilan band etmaslik va ota-onalarning o'z farzandlarini nazoratsiz qoldirishi kabilar sabab bo'ladi. Natijada salomatlikning yomonlashuvi, turli xil kasalliklarning kelib chiqishi, shuningdek, nopok yo'lga yetaklovchi omillar mavjud bo'lib, bular nosog'lom turmush tarzining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Talabalar o'rtasida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirishning asosiy vazifasi ta'lim-tarbiya uzviyligi asosida ma'nan va jismonan sog'lom, o'z

salomatligini saqlaydigan va qadrlay oladigan komil shaxsni tarbiyalashdan iborat. Mazkur jarayonda sogʻlom turmush tarzi yuzasidan bilimlar, ijodiy faoliyat usullari va taʼlim- tarbiya uzviyligi asosida oʻqitish tamoyillaridan foydalanish maqsadga muvofiq deb belgilandi. Shuni qayd etish kerakki, oʻqitish tamoyillari – oʻqitish tizimining tuzilishi, mohiyati, uning qonuniyatlari haqidagi, shuningdek, faoliyatni tashkil etadigan, amaliyotni boshqarishda namoyon boʻladigan bilimlar majmuasi sanaladi. Talabalarda sogʻlom turmush tarzini tarkib toptirish jarayonida tayaniladigan **didaktik tamoyillar** (takomillashgan varianti)ning tavsifi va tahlili quyidagilardan iborat.

Ilmiylik tamoyili – talabalarda sogʻlom turmush tarzini tarkib toptirish jarayoni mazmuniga asos boʻladigan va amaliy ahamiyati yoritilgan ilmiy bilimlar, faktlar, tushunchalar, qonunlar, nazariyalarni oʻrganishni kafolatlaydi.

Tizimlilik tamoyili — talabalarda sogʻlom turmush tarzini tarkib toptirishda odam organizmini biologik sistema sifatidaturli tuzilish va murakkablik darajasida oʻrganish, shuningdek, oʻqitish jarayonining barcha tarkibiy qismlari: oʻqitish maqsadi, vazifalari, mazmuni, metodlari, vositalari va shakllarini tizim shaklida tasavvur qilish va foydalanishni koʻzda tutadi.

Koʻrgazmalilik tamoyili – talabalarda sogʻlom turmush tarzini tarkib toptirishda tabiiy, tasviriy, tarqatma, didaktik va dinamik materiallar, multimedia vositalaridan foydalanishni koʻzda tutadi.

Taʼlim va tarbiyaning uzviyligi tamoyili – taʼlim jarayonining metodik taʼminoti va boshqarilishida samaradorlikka erishish, oʻquvchilarni tarbiyalash, aqlan, maʼnan, ruhan va jismoniy rivojlantirish muammolarini hal etishni koʻzda tutadi.

Onglilik tamoyili — talabalarda sogʻlom turmush tarzini tarkib toptirishda oʻqitishning samarali metodi va vositalari oʻquvchilar tomonidan bilimlarni ongli oʻzlashtirishiga zamin tayyorlaydi.

Tushunarlilik tamoyili — talabalarda sogʻlom turmush tarzini tarkib toptirish jarayonida oʻquvchilarning bilimlarni oʻzlashtirishdagi qiyinchiliklarning oldini olish uchun qoʻllaniladi.

Uzviylik tamoyili — talabalarda sogʻlom turmush tarzini tarkib toptirish jarayonida oʻquvchilarning avval oʻzlashtirgan bilimlari bilan oʻrganilayotgan mavzudagi bilimlar oʻrtasidagi bogʻlanish boʻlishini, shuningdek, taʼlim mazmuni oʻrtasida uzviylik boʻlishini nazarda tutadi.

Uygʻunlashtirish tamoyili – talabalarda sogʻlom turmush tarzini tarkib toptirish jarayonida yalpi oʻqitish bilan bir qatorda, oʻquvchilarning individual va guruhlarda mustaqil ishlarini tashkil etishni taqozo etadi.

Insonparvarlashtirish tamoyili — talabalarning bilim olishi, tarbiyalanishi va rivojlanishi uchun qulay psixologik muhit yaratish, har bir o'quvchining o'z imkoniyati darajasida ijodiy qobiliyatlarini o'stirishga imkon yaratadi.

Demokratlashtirish tamoyili – talabalarda sog'lom turmush tarzini rivojlantirish jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning fuqarolik huquqlarini tenglashtirish, o'quvchilar tomonidan o'z fikrini erkin bayon etish, o'quv topshiriqlarini bajarishda tanlash huquqini berishni taqozo etadi.

Tayaniladigan didaktik tamoyillar asosida darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirishning metodlari, vositalari, shakllarining uzviyligi va tizimli tashkil etilishini taqozo etdi.

ADABIYOTLAR

1. Mekhriniso Qoyilova. The need for professional competence development in the training of senior nurses. Jamiyat va innovatsiyalar – Obshchestvo i innovatsii – Society and innovations Journal home page: <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>
2. Qoyilova Mekhriniso Djuraevna MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN ISSN 2694-9970 Middle European Scientific Bulletin, VOLUME 17 Oct 2021 Copyright (c) 2021 METHODS OF FORMATION OF POSITIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENTS.
3. Koilova , M. (2023). DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES IN THE TRAINING OF SENIOR NURSES THROUGH THE STRUCTURAL ANALYSIS OF PROFESSIONAL COMPETENCE AND PROFESSIONAL MOBILITY. Yevraziyskiy jurnal akademicheskix issledovaniy,3(9), 137–
4. Qoyilova, M. (2024). PEDAGOGICHESKAYA OSNOVA ZDOROVESKOZIDAYUshchey FUNKSIi OBRAZOVANIYa. sentralnoaziatskiy jurnal akademicheskix issledovaniy, 2(12), 142–149.
5. D. Kalandarova, & D. Karimov (2022). BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA MULTIMEDIADAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI. Science and innovation, 1 (B8), 2276-2279. doi: 10.5281/zenodo.7445311
6. Kalandarova, D. S., & Bakayeva, S. B. (2022). BIOLOGIYA O'QITISH METODIKASIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI O'RNI. Central Asian Academic

SAYYID BURHONIDDIN TERMIZIYNING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI

Abdunabiyev Sunnat Ne'mat o'g'li

Termiz davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada buyuk mutasavvif va islom olimi Sayyid Burhoniddin Termiziyning hayoti, ilmiy merosi va tasavvufiy qarashlari o'rganiladi. U Imom Termiziy yurti bo'lgan Termizda tug'ilib, keyinchalik Markaziy Osiyo va Xurosonda mashhur bo'lgan. Sayyid Burhoniddin mashhur so'fiy Jaloliddin Rumiya ta'sir ko'rsatgan ustozlardan biri hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyati asosan tasavvuf, fiqh va axloqiy tarbiya sohalarini qamrab olgan.

Kalit so'zlar: Sayyid Burhoniddin Termiziy, tasavvuf, ilmiy meros, Termiz, Rumi, axloq, fiqh.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается жизнь и научная деятельность великого исламского учёного и суфийского наставника Саййида Бурханиддина Термизий. Родившись в Термезе, он стал одной из выдающихся духовных фигур в Центральной Азии и Хорасане. Особое внимание уделяется его вкладу в развитие суфизма, а также его влиянию на Джалаладдина Руми. Его труды охватывают такие области, как суфизм, исламская этика и фикх.

Ключевые слова: Саййид Бурханиддин Термизий, суфизм, научное наследие, Термез, Руми, исламская этика, фикх.

ABSTRACT

This article explores the life and scholarly contributions of the renowned Islamic mystic and scholar Sayyid Burhanuddin Termizi. Born in Termez, he became a prominent spiritual figure in Central Asia and Khorasan. He is known as one of the influential teachers of Jalal al-Din Rumi. His works mainly focus on Sufism, Islamic ethics, and jurisprudence, reflecting a deep intellectual and spiritual legacy.

Keywords: Sayyid Burhanuddin Termizi, Sufism, scholarly heritage, Termez, Rumi, Islamic ethics, fiqh.

KIRISH

Sayyid Burhoniddin Termiziy O'zbekistonning janubida, Afg'oniston bilan chegaradosh hududda, Amudaryo va Surxondaryo daryolari tutashgan joyda, hozirgi Yangi Termiz shahrining biroz g'arbida xarobalari saqlanib qolgan qadimgi Termiz shahrida hijriy 561 (milodiy 1165–1166) yilda tug'ilgan. O'sha davrda Termiz shahri yetishtirgan ko'plab olimlari bilan ilm, san'at va madaniyat markaziga aylangan edi.

Ana shu shaharda yetishib chiqqan Sayyid Burhoniddin bilan bir qatorda, Abu Abdulloh Muhammad al-Hakim Termiziy, Abu Iso Muhammad ibn Iso ibn Savra kabi mashhur olimlarni ham sanab o'tish mumkin.

Mavlaviya tariqatiga oid tarixiy manbalarda Sayyid Burhoniddin quyidagicha ulug'langan: "Avliyolar va haqiqat izlovchilarning tojidir, pok va orif kishilarning mohiyati, nozik masalalarni chuqur tahlil qiluvchi, kashf va sirlarning egasi, Allohga bo'lgan tavakkul va barqarorlikda mustahkam, ilohiy ma'rifatda jo'shqin bir ummon" — degan yuksak ifodalar bilan eslangan.

Qaysariya shahrida vafot etgan va o'z nomi bilan ataluvchi qabristonda maqbarasi joylashgan Sayyid Burhoniddinning hayoti haqida aniq va keng qamrovli ma'lumotlarga ega emasmiz. Hatto uning otasi va onasining ismlari ham bizga noma'lum. U haqidagi ma'lumotlar ba'zi manoqib (avliyo hayotini bayon qiluvchi) kitoblarda keltirib o'tilgan. Uning hayoti haqida ma'lumot beruvchi eng qadimgi manbalar — Mavlono Jaloliddin Rumiyning o'g'li Sulton Valadning (vaf. 1312-yil) "Ibtidonoma" nomli asari [5], Faridun ibn Ahmad Sipohsolorning (vaf. 1312) "Risola"si [3] va Mavlono Jaloliddin Rumiyning nabirasi Ahmad Aflokiy (vaf. 1360) tomonidan yozilgan "Manoqibul orifin" [1] asarlaridir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sayyid Burhoniddin haqiqat sirlarini chuqur o'rganib, tekshirganligi uchun "Muhaqqiq" (haqiqatni izlovchi) deb atalgan. U inson qalbidan o'tayotgan yashirin sirlarni kashf yo'li bilan bilganligi sababli unga "Sayyidi Sirdon" (Sirlar sayyidi) laqabi berilgan. Bu borada Sulton Valad shunday deydi:

"Hech kim unga biror narsa aytmagan bo'lsa ham, u hamma narsani bilardi, har bir kishi unga ayon edi, chunki u olamda yagona edi". Sayyid Burhoniddinning nasabi Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning nabirasi bo'lgan Hazrat Husayn (r.a.) avlodidan bo'lgani sababli "Sayyid" va "Husayniy" nisbasini olgan. Ba'zi manbalar bu nisba ta'sirida uning ismini Husayn deb ham qayd etganlar. Uning shayxlari orqali Hazrat "Ali (r.a.)"ga yetuvchi ikki xil tasavvufiy silsila (tariqat zanjiri) tuzilgan [5].

Sayyid Burhoniddin Termiziy ilm markazi bo'lgan Termiz shahrida dastlabki tahsilini otasidan olgan. Keyinroq ilmga bo'lgan ishtiyoqi tufayli Balx shahriga yo'l olib, u yerda Mavlono Jaloliddin Rumiyning otasi — Sultonul ulamo Bahouddin Valad (vaf. 628/1231)ning shogirdi bo'lgan. U zotdan 12 yil davomida moddiy va ma'naviy ilmlarni o'rgangan va uning muridi bo'lgan. Rivoyatlarga ko'ra, Sayyid Burhoniddin yoshligida Sultonul ulamoga 40 kun xizmat qilganidan so'ng, valiylikning eng yuksak darajasiga yetgan. Bahouddin Valad hali o'g'li Muhammad Jaloliddin kichkina bo'lgan paytda, uning tarbiyasi va ta'limini Sayyid

Burhoniddinga topshirgan edi. Shu tarzda Sayyid Burhoniddin Mavlono Jaloliddin Rumiyning tarbiyachisi va murabbiyi vazifasini bajargan [5].

Sayyid Burhoniddin ta'lim olgan Balx shahri qadimiy sivilizatsiyalar markazi bo'lib, turkiy va fors madaniyatlarining uchrashuv nuqtasi sanalgan. XIII asr boshlarida Balx Xurosonning eng muhim ilm-fan, san'at va madaniyat markazlaridan biri bo'lib, Vizantiya bilan Xitoy oralig'idagi qadimgi ipak yo'li ustida joylashgan savdo markazi edi. Boshqa tomondan, bu qadimiy Balx shahri turli dinlar va e'tiqodlar, falsafa va tasavvuf yo'nalishlarining uchrashuv va qarama-qarshilik maydoniga aylangan edi. Aynan shu yerda islom tasavvufi rivojlangan va u Markaziy Osiyodagi eng yirik tasavvufiy markazlardan biri sifatida tan olingan. Bu davrda Balx shahri Xorazmshohlar sulolasidan Muhammad Takash boshqaruvi ostida edi. Ammo hukmdor xalqning Bahouddin Valadga (Mavlononing otasi) haddan tashqari bog'lanib qolganligidan shubhalana boshladi. Bu borada Sulton Valad shunday yozadi: "U (Bahouddin Valad) abadiy Sulton edi, Balx xalqidan qalbi ranjidi". Biroq aynan qanday voqea bunga sabab bo'lgani ochiq aytilmagan [4].

Bu yerda "xalq" deganda, ehtimol, hukmdorning tarafdorlari nazarda tutilgan, chunki aksariyat xalq unga juda katta hurmat va muhabbat bilan qarardi. Bahouddin Valadning 1214-yilda Balxni tark etishiga boshqa sabablar ham ko'rsatilgan bo'lsa-da, bu boradagi asosiy sabablar quyidagilardir: Mo'g'ullar bosqini va ularning shafqatsizligi, qon to'kishlari — bu holat ko'plab olim, shoir va san'atkorlarning o'z yurtlarini tark etishlariga sabab bo'lgan.

Balxda tanilgan olimlar — Faxriddin Roziy, Sulton Muhammad Takash va boshqalar yunon falsafasidan ta'sirlangan, aqlga asoslangan fikrga suyanadigan bir qarashni ilgari surar edilar. Ularning qarashlariga ko'ra, haqiqatga faqat aql orqali yetishish mumkin edi. Tasavvuf ahli esa, aksincha, haqiqatga faqat ilohiy jazba, ya'ni ilhom bilan yetishish mumkin, deb hisoblar, bunga erishish uchun esa riyozat, ya'ni nafsni tiyish va ruhni poklash kerakligini ta'kidlashardi. Ana shu qarama-qarshi fikrlar Bahouddin Valad bilan Faxriddin Roziy o'rtasida ziddiyat paydo bo'lishiga sabab bo'lgan [3].

Sayyid Burhoniddin Sultonul ulamodan oldinroq Balx shahrini tark etib, o'z vatani bo'lgan Termizga qaytadi va u yerda yolg'izlik (uzlat) hayotini kechira boshlaydi. Milodiy 1231-yilning (Hijriy 628-yil) Rabiul oxir oyining 18-kuni, nasihat berar ekan, shunday deydi:

"Voy, voy! Mening ustozim bu foni dunyoni tark etib, pok olamga rihlat qildi!"

Bu so'zlari bilan u ustozining vafotini kashf (ilohiy ilhom) yo'li bilan bildirgan. Keyinchalik uning aytgan kuni Bahouddin Valadning aynan vafot etgan kuni ekani aniqlanadi. Sayyid Burhoniddin bu xabarni eshitib, ko'p yig'laydi, g'am va motam

tutadi. Ustozini tushida ko‘radi. Tushda Bahouddin Valad unga qattiq ohangda shunday deydi: “Burhoniddin! Mening Jaloliddinimni (ya’ni Mavlononi) yolg‘iz qoldiribsan, uni himoya qilishda loqaydlik qilyapsan!”. Bu tush va kashfiyotni boshidan kechirganidan so‘ng, Sayyid Burhoniddin Termiziy bir nechta yaqinlari bilan yo‘lga chiqib, Konyaga yo‘l oladi. U Konya shahriga yetib kelganida ustozining vafotidan bir yil o‘tgan edi. Bu orada Mavlono otasining vafotidan qattiq iztirob chekib, onasi va ukasining qabri joylashgan Laranda (bugungi Karaman) shahriga ketgan edi. Sayyid Burhoniddin Konya shahrida bir necha oy davomida Sinjar masjidida uzlat hayotini kechiradi. So‘ngra Mavlonoga maktub yozib, uni Konya shahriga chaqiradi. Mavlono bu maktubni olgach, behad quvonadi va shunday deydi: “Davlat (baxt) daraxtining shoxida sizga o‘xshagan bir gul yetishishi uchun ming yillar kerak bo‘ladi!”. Bu so‘zlar Mavlononing ustoziga bo‘lgan chuqur hurmat va muhabbatini ifodalaydi [2].

Sayyid Burhonuddin vafot sanasi borasida aniq ma’lumot bo‘lmasa-da, “Ibtidonoma” va Aflokiyda keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra u Bahouddin Valadning vafotidan bir yil o‘tib Konyaga kelgan, Mavlanoga to‘qqiz yil shayxlik qilganiga qarab, 638 (1241) yil oxiri yoki 639 (1241) yil boshlarida vafot etgan deb aytish mumkin. Aflokiyning rivoyatiga ko‘ra, Sohib Isfahoniy uning qabri ustiga maqbara qurmoqchi bo‘lgan, biroq tushida ko‘rgan Sayyid Burhonuddin bu niyatni rad etgani sababli u bundan voz kechgan. Hozirgi maqbara 1892-yilda Ankara voliyisi Obidin posho yordami bilan Qaysariya mutasarrifi Mehmed Nozim posho tomonidan qurilgan [5].

“Maorif” nomli asarida shayxi Bahouddin Valadni maqtoov bilan yod etgan Sayyid Burhonuddin uni eng oliy valoyat darajasida deb bilganini, Mavlononing undan yuqori darajaga chiqishini istab duo qilmaganini, chunki undan yuqoriroq daraja yo‘qligini bildirgan. Mavlono Jaloliddin Rumi esa “Oldinga yur, o‘zingni buzilishdan qutqar. Yurgin, Burhonuddin Muhaqqiq kabi nur bo‘l. O‘zingdan qutuldingmi, burhon bo‘lasan. Banda yo‘q bo‘lsa, sulton bo‘ladi” mazmunidagi baytida ustozining ilohiy xalifa maqomiga yetganini, shayxlar kitoblarini va sirlarini mutolaa qilgan bo‘lsa ham, xalqqa ta’sir qilish kuchining ko‘p mujohada va riyozatlar tufayli paydo bo‘lganini bildiradi. Mavlononing o‘g‘li Sulton Valad ham undan fayz olganini bayon etadi.

XULOSA

Sayyid Burhoniddin Termiziy — XIII asrning yirik mutasavvif olimlaridan biri bo‘lib, shoir Jaloliddin Rumiyni shakllanishida muhim rol o‘ynagan. U ilm-fan, tasavvuf yo‘lida chuqur bilim va tajribaga ega bo‘lib, o‘zining faoliyati orqali Rumiya katta ta’sir ko‘rsatdi. Sayyid Burhonuddin “Maorif” asari uning

tafakkuri, ruhiy kechinmalari va tasavvufiy qarashlarini mujassam etgan muhim manbadir. Sayyid Burhoniddinning hayoti — ilm, ruhiy kamolot sari intiluvchanlik namunasi sifatida, nafaqat oʻz davrining, balki bugungi zamonning ham maʼnaviy izlovchilari uchun ibrat manbai boʻlib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Ahmad Aflokiy. Manaqibul orifin. Tahsin Yaziji tarjimasi. – Istanbul. 1989.
2. Davlatshoh. Tazkira. Najotiy Lugal tarjimasi. – Istanbul. 1977. – B. 249.
3. Faridun Sipohsolor. Risola: Mavlono va atrofida gilar. Tahsin Yaziji tarjimasi. – Istanbul, 1977. – B. 117–120.
4. Mavlono Jaloliddin Rumi. Fihi ma fihi Ahmad Avni Konuk tarjimasi. – Istanbul. 1994.
5. Sulton Valad. Ibtidonoma. Abdulboqi Gulpinorli tarjimasi. – Anqara. 1976.

BO‘RTMA NEMATODALARIGA QARSHI BAQLAJON (*Solanum melongena* L.) DA NEMATOZIN PREPARATINING SAMARADORLIGINI ANIQLASH

To‘xtasinov F.R.

Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot inistituti
o‘qituvchisi b.f.f.d, (PhD).

ANNOTATSIYA

*Ushbu maqolada Bog‘dod tumani „Kelajak sari yuksalish“ fermer xo‘jaligida yetishtirilgan baqlajon (*Solanum melongena* L) o‘simligida bo‘rtma nematodalariga qarshi nematorin preparatlarining ta’sirchanlik natijalari sinov tahlillari keltirilgan. Taxlil natijalariga ko‘ra nematorin (30 kg/ga sarf-me‘yori) preparatini qo‘llanganda preparatning biologik samaradorligi nazoratga nisbatan 86,8% ni tashkil etdi.*

Kalit so‘zlar: *Meloidogyne, bo‘rtma nematoda, baqlajon (*Solanum melongena* L), nematorin, zararlangan.*

АННОТАЦИЯ

*В данной статье представлены результаты анализа испытаний эффективности препаратов нематоринов против галловых нематод на баклажане (*Solanum melongena* L), выращиваемом в фермерском хозяйстве «Келажак сари юксалиш» Богдодского района. По результатам анализа при использовании нематорина (30 кг/га) биологическая эффективность препарата составила 86,8% по сравнению с контролем.*

Ключевые слова: *Meloidogyne, галловая нематода, баклажан (*Solanum melongena* L), нематорин, зараженный.*

ABSTRACT

*This article presents the results of the analysis of the tests of the effectiveness of nematode preparations against root-knot nematodes on eggplant (*Solanum melongena* L) grown in the farm "Kelajak sari yuksalish" in the Bogdod district. According to the results of the analysis, when using nematode (30 kg / ha), the biological efficiency of the preparation was 86.8% compared to the control.*

Key words: *Meloidogyne, root-knot nematode, eggplant (*Solanum melongena* L), nematode, infected.*

KIRISH

Butun dunyo miqiyosida o‘simliklarni kasallik keltirib chiqaruvchi parazit nematodalardan himoya qilish muhim bo‘lib, ixtisoslashgan parazit nematodalarning sonini cheklashda turli qarshi kurash usul va vositalarni qo‘llashning ilmiy asoslariga doir tadqiqotlarni olib borishga va Meloidogyne avlodi nematodalariga chidamli

navlarni yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'simliklarni parazit nematodalardan himoya qilishda ko'pincha kimyoviy vositalar va agrotexnik chora tadbirlar keng qo'llaniladi. O'simliklarni bo'rtma nematodalardan himoya qilishning ancha samarali yo'llaridan kimyoviy vositalar va agrotexnik chora tadbirlardir. Ayniqsa, kasallik keltirib chiqaruvchi nematodalarga qarshi kurashda kimyoviy qarshi kurash chora tadbirlarini qo'llash qulayligi va samaradorligi bilan ajralib turadi. Meloidogyne avlodi nematodalari bilan zararlangan o'simliklarni kimyoviy preparatlar yordamida o'simliklarning hosildorligiga ijobiy ta'sir etishi qayd etilgan [1].

Tadqiqot materiallari va metodlari. Bo'rtma nematodalarga qarshi kurashish uchun 2022-yil may oyida Bog'dod tumani „Kelajak sari yuksalish“ fermer xo'jaligida qora hosil uchun mo'ljallangan Meloidogyne avlodi bo'rtma nematodalari bilan zararlangan tuproqlardagi baqlajon (*Solanum melongéna* L) da nematorin (30 kg/ga sarf-me'yori) preparati bilan tajribalar olib borildi [5].

Preparat „Kimyoviy vositalardan foydalanish to'g'risida“ gi yo'riqnomaga amal qilgan holda qo'llanildi. Preparatni biologik samaradorligini aniqlash W. Abbott formulasi [4] yordamida amalga oshirildi. Bunda 100 sm³ tuproqdagi invazion lichinkalarning soni hisobga olindi. Lichinkalarning hisoblash ishlari ikki marta – preparat qo'llashdan oldin va preparat qo'llanilgandan so'ng uning ta'siridan keyin o'tkazildi. Hisob ishlari preparat qo'llashdan oldin - may oyida va o'simlikning vegetatsiya oxirida o'tkazildi. O'simlik ildizining bo'rtma nematoda bilan zararlanish darajasi 5 balli tizim bilan aniqlandi [2].

NEMATORIN (ta'sir etuvchi moddasi fostiazat) (Belgiyada ishlab chiqilgan) O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida o'simlik zararkunandalari, kasalliklariga va begona o'tlarga qarshi foydalanish uchun ruxsat etilgan kimyoviy va biologik himoya vositalari, defoliantlar hamda o'simliklarning o'sishini boshqaruvchi vositalalar ro'yxatiga (2016) kiritilgan.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Respublikada eng muhim obikor dehqonchilik hududlaridan biri Farg'ona vodiysi hisoblanadi, bu hududdagi tuproqlar qadim zamonlardan beri ishlab kelinganidan madaniy voha tuprog'iga aylangan. Shuning bilan birga qishloq xo'jalik ekinlari intensiv darajada yetishtirilishi natijasida vodiylar sharoitida madaniy o'simliklarda nematodalar zarari katta. Farg'ona viloyati ayrim tumanlarida monitoring kuzatuvlar orqali o'simliklarni, jumladan baqlajon bo'rtma nematodalar bilan zararlanishi 25-30% gacha yetganli aniqlandi. Ayniqsa, nematodalar bilan zararlangan o'simliklar o'sishdan ortda qolishi, hosil elementlari kam bo'lishi, buning natijasida hosilini odatdagiga nisbatan kamayishiga sabab

bo'lad. Ba'zi hollarda esa nematodalar zarari oqibatida o'simlik so'lib nobud bo'lishi ham mumkin.

Ayrim adabiyot ma'lumotlari [3] va olib borilgan tadqiqotlarimiz natijasida o'rganilgan hududlarda qishloq xo'jalik ekinlarida shimol bo'rtma nematodasi (*Meloidogyne hapla*)ning keng tarqalganligi qayd etildi. Bo'rtma nematoda bilan zararlangan tuproqlarda shimol bo'rtma nematodasiga qarshi kurashda baqlajonda nematorin preparatining samaradorligini aniqlash uchun tajribalar olib borildi. Nematorin (30 kg/ga sarf-me'yori) preparatini qo'llash uchun ildiz bo'rtma nematodasi bilan zararlangan maydondagi 25 tup pomidor nazorat (preparat bilan ishlov berilmagan) sifatida ajratib olindi, qolgan barcha baqlajon tuplari tajriba sifatida olindi. Bo'rtma nematoda bilan zararlangan tuproqlarda baqlajon ko'chatlarini ekishdan oldin nematorin (30 kg/ga sarf-me'yori) tuproqqa bir tekis solib chiqib, so'ng yerga ishlov berilganda, pomidor o'simligining vegetatsiya oxirida invazion lichinkalarning tuproqdagi (100 sm³ da) soni nazorat variantida 250,0 ta, ildizning zararlanish darajasi o'rtacha 4,5 balni tashkil etdi, tajriba variantida esa o'simlik vegetatsiya oxirida invazion lichinkalarning tuproqdagi soni 33,0 ta, ildizning zararlanish darajasi o'rtacha 3,4 balni tashkil etdi. Preparatning biologik samaradorligi nazoratga nisbatan 86,8% ni tashkil etdi (1-jadval).

Baqlajonda bo'rtma nematodalarga qarshi sinalgan preparatlarning biologik samaradorligi (*Solanum melongéna* L). Bog'dod tumani, ishchi suyuqlik 1000 l/ga, 2022 y.

Variantlar	Sarf me'yori, l(kg)/ga	Invazion lichinkalarning tuproqdagi soni (100 sm ³ da)		Ildizning o'rtachazarar aralanish ko'rsatgichi (ball)	Biologik samaradorlik (nazoratga nisbatan)	Hosildorlik kg (1m ² da)
		preparat qo'llashdan oldin	vegetatsiya oxirida			
Nematorin 10% g	30,0	30,0	33,0	3,4	80,8	10,8
Nazorat 86,8 (preparat qo'llanilmagan)	0	30,0	250,0	4,5	0	7,9

XULOSA

Demak, bo'rtma nematoda bilan zararlangan tuproqlarda baqlajonda nematorin (30 kg/ga sarf-me'yori) qo'llanilganda nematoda lichinkalarining soni nazoratga nisbatan keskin kamayganligi, miqdor jihatdan ortmaganligi, samaradorligi nisbatan yuqori ekanligi qayd etildi. Nematorin (30 kg/ga sarf-me'yori) preparatini bo'rtma nematodalar bilan kuchli zararlangan tuproqlarda ishlatish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Долматов Д.А. Защита культуры томата и огурца от галловых нематод в условиях закрытого грунта // Весты Национальной Академии Наук Беларуси. – Серия аграрных наук, 2005. – № 5. – С. 123-124.
2. Кирьянова Е.С., Кралль Э.Л. Паразитические нематоды растений и меры борьбы с ними. В 2 х т. – Ленинград: Наука, 1969. Т. 1. – 441 с.
3. Нарбаев З.Н., Некоторые наблюдения по биологии и экологии южной галловой нематоды – *Meloidogyne incognita* в условиях Ташкентской области // Научные труды Ташкентского государственного университета, 1976. Вып. 514. – С. 79-81.
4. Тухтасинов Ф.Р. Испытания эффективности препаратов нематарина и нематозина в борьбе против галловых нематод, паразитов томата (*Lyucopersicon esculentum* Mull.) // Creatvity and intellect in Higher Education: International Scientific-Practical Conference. – Turkey, 2023. №3. – В. 40-45.

BENZOTIAZOLIN-2-TION VA BENZOTIAZOLIN-2-ONLARNING XLORATSETILLASH REAKSIYALARI

Ibragimova Mahliyo Muxtorbek qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti,

Dushamov Dilshod Azadovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti.

E-mail: dilshod.d71@mail.ru

ANNOTATSIYA

Benzazollar orasida turli muhim xossalarga ega bo'lgan biologik faol moddalar topilgan bo'lib, ular qishloq xo'jaligi, tibbiyot va boshqa turli sohalarda qo'llanib kelinmoqda. Yangi organik birikmalar sintezini amalga oshirish maqsadida, benzotiazolin-2-on va benzotiazolin-2-tionlarning xloratsetilxlorid bilan reaksiyasi o'rganilgan hamda 3-xloratsetilbenzotiazolin-2-on va -tionlar sintezi amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: benzotiazolin-2-on, benzotiazolin-2-tion, xloratsetilxlorid, xloratsetillash, S-mahsulot, N-mahsulot.

РЕАКЦИИ ХЛОРАЦЕТИЛИРОВАНИЯ БЕНЗОТИАЗОЛИН-2- ТИОНА И БЕНЗОТИАЗОЛИН-2-ОНОВ

АННОТАЦИЯ

Среди бензазолов обнаружены биологически активные вещества с разнообразными важными свойствами, которые используются в сельском хозяйстве, медицине и других областях. С целью синтеза новых органических соединений изучена реакция бензотиазолин-2-она и бензотиазолин-2-тиона с хлорацетилхлоридом, а также осуществлен синтез 3-хлорацетилбензотиазолин-2-она и -тиона.

Ключевые слова: бензотиазолин-2-он, бензотиазолин-2-тион, хлорацетилхлорид, хлорацетилирование, S-продукт, N-продукт.

CHLOROACETYLATION REACTIONS OF BENZOTHIAZOLIN-2- THIONE AND BENZOTHIAZOLIN-2-ONES

ABSTRACT

Among the benzazoles, biologically active substances with various important properties have been found, which are used in agriculture, medicine, and various other fields. In order to synthesize new organic compounds, the reaction of benzothiazoline-2-one and benzothiazoline-2-thione with chloroacetyl chloride was

studied, and the synthesis of 3-chloroacetylbenzothiazoline-2-one and -thione was carried out.

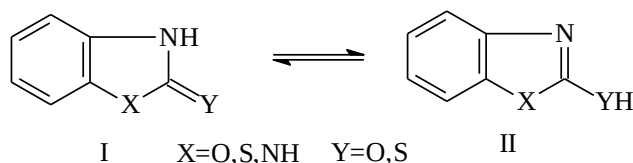
Keywords: benzothiazolin-2-one, benzothiazolin-2-thione, chloroacetyl chloride, chloroacetylation, S-product, N-product.

KIRISH

Benzazollar qishloq xo'jaligi va meditsinada qo'llanilishi jihatdan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ular orasida qishloq xo'jaligida qo'llanilayotgan pestitsidlar fozolon, fastak, furore, butilkaptaks va boshqalar o'simliklarni kimyoviy usulda himoya qilishda, tibbiy amaliyotda qo'llanilib kelinmoqda [1-6]. Ikkinchi tomondan benzazollar ko'p yoqlamali reaksiyon qobiliyat namoyon qilgani uchun kimyoviy jihatdan ham ma'lum ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun benzotiazolin-2-on va -tionlarning yangi hosilalarini olish va ular orasida biologik faol moddalarni izlash dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Benzazollar qatoridagi moddalardan benzazolin-2-onlar va benzazolin-2-tionlar va ularning hosilalarining laktam-laktim yoki tion-tiol shakllari mavjudligi haqida fikrlar mualliflar tomondan adabiyotlarda keltirilgan [6-8].

Benzoksazolin-2-on, benzotiazolin-2-on, benzimidazolin-2-on, benzoksazolin-2-tion, benzotiazolin-2-tion va benzimidazolin-2-tionlarni ionlanish konstantalarini Djaffe va Gammet tenglamalari yordamida korrelyatsiyalab, ular uchun I shakl to'g'ri kelishi aniqlangan [9].

Adabiyotlardagi ma'lumotlarning tahlili [10-13] shundan dalolat beradiki, benzazolin-2-onlar va benzazolin-2-tionlar alkillash reaksiyalarida ikki yoqlamali reaksiyon qobiliyat namoyon qiladi. Benzazolin-2-onlar aksariyat hollarda N-alkil mahsulotlar hosil qiladi. Benzazolin-2-tionlar esa ikki yoqlamali reaksiyon qobiliyat namoyon qiladi. Odatda avval S-mahsulotlar hosil bo'ladi. Azot atomi bo'yicha hosilalar asosan reaksiyalar nisbatan yuqori temperaturalarda olib borilganda hosil bo'ladi va bu izomerlanish natijasida sodir bo'ladi. Benzazolin-2-tionlar (benzoksazolin-2-tion, benzotiazolin-2-tion va benzimidazolin-2-tion) funksional almashingan olefinlarga birikish reaksiyalarida reagentning tabiatiga qarab S- yoki N- mahsulotlar yoki ularning aralashmasini hosil qiladi.

TADQIQOT USLUBI VA MATERIALLAR

Mahsulotlarni sintezlash uchun kaptaks (benzotiazolin-2-tion) (k.t.), kaliy permanganat (k.t.), kaliy gidroksid (k.t.), xlorid kislota (k.t.), xloratsetilxlorid (k.t.), piridin (k.t.), etil spirt (96%), sulfat kislota (98%), nitrat kislota ($d=1,42 \text{ g/sm}^3$), brom, benzol, geksan va distillangan suvdan foydalanilgan.

Sintez jarayonida bir va ikki og'izli kolbalar, Libix sovitchi, termometrlar (0-200°C), shisha tayyoqcha, shotta voronka, kolba qizdirgich (450 °C, Faith full) va turli nasadkalar ishlatildi. Olingan namunalarning IQ-spektrlarini olishda IR-20 spektrometri qo'llanildi. UB – spektrlari Hitachi FPS – ZT spektrometrida (erituvchi etanol) olindi. Mass – spektrlar MS 25–RF (Kratos) spektrometrida namunani ion manbasiga bevosita kiritish yo'li bilan olindi (ionlashtiruvchi elektronlarning energiyasi 70 eV, ion manbasining harorati 250 °C).

Sintezlangan moddalarning suyuqlanish haroratini (T_{suyuq}) “Melting Point SMP10” qurilmasi (Buyuk Britaniya) yordamida aniqlandi.

Reaksiyalar borishi va moddalarni tozaligini yupqa qatlamli xromatografiya (Silufol UV-254) usulida benzol : atseton=10 : 1 erituvchilari sistemasida nazorat qilindi (ochuvchi – UF lampa, yod bug'lari yoki 1 g KMnO_4 + 4 ml kons. H_2SO_4 + 96 ml distillangan suv).

Benzotiazolin-2-on (2). Uch og'izli kolbaga 16,7 g (0,1 mol) benzotiazolin-2-tion (1), 1,12g (0,2 mol) KOH va 250 ml suv solinib, eritma bir jinsli bo'lguncha aralashtirildi. So'ngra KMnO_4 ning 10% li 200 ml eritmasining 60–70 °C gacha qizdirilgan eritmasi ingichka oqim bilan qo'shiladi va reaksiya aralashmaning harorati 20 °C ga kelguncha aralashtiriladi. So'ngra hosil bo'lgan MnO_2 filtrlanib, cho'kma 3 marta qizdirilgan 150, 100 va 50 ml suv bilan yuviladi. Birlashtirilgan filtratlar HCl bilan pH 1–2 gacha ishlanadi va filtratdan 30% qolguncha bug'latiladi. Ajralib chiqqan moysimon mahsulot sovutilgandan so'ng kristallanadi va 2,8 g (85 %) benzotiazolin-2-on (2) olinadi, $T_{\text{suyuq}}=136\text{--}138 \text{ }^\circ\text{C}$, adabiyotda keltirilgani [14] $T_{\text{suyuq}}=136\text{--}138 \text{ }^\circ\text{C}$.

6-Brombenzotiazolin-2-on (3). Uch og'izli kolbada 6,04 g (0,04 mol) benzotiazolin-2-on (2) 30 ml xloroformda eritilib, uni ustiga aralashtirilgan holda 6,4 g (0,04 mol) bromni 20 ml xloroformli eritmasi qo'shildi va 2 soat davomida xona haroratida aralashtirildi. Cho'kma filtrlanib olinib, toza xloroform bilan yuvildi va quritilgach 8,28 g (90 %) 6-brombenzotiazolin-2-on (3) olindi, $T_{\text{suyuq}}=190\text{--}191 \text{ }^\circ\text{C}$, adabiyotda keltirilgani [14] $T_{\text{suyuq}}=190\text{--}191 \text{ }^\circ\text{C}$.

6-Nitrobenzotiazolin-2-on (4). Uch og'izli kolbaga 6,04 g (0,04 mol) benzotiazolin-2-on (2) 10 ml nitrat kislota ($d=1,42 \text{ g/sm}^3$) sovutilgan eritmasi ustiga oz-ozdan qo'shib boriladi. Reaksiya aralashma xona haroratida 2 soat

aralashtiriladi va 100 g maydalangan muz ustiga aralashtirilgan holda qo'shiladi. Hosil bo'lgan cho'kma filtrlab olinadi va suv bilan neytral muhitgacha yuviladi, quritiladi va sirka kislotada qayta kristallanadi va 6,27 g (80 %) 6-nitrobenzotiazolin-2-on (**4**) olinadi, $T_{\text{suyuq}}=245-247\text{ }^{\circ}\text{C}$, adabiyotda keltirilgani [14] $T_{\text{suyuq}}=246-247\text{ }^{\circ}\text{C}$.

3-Xloratsetilbenzotiazolin-2-on (6**).** Uch og'izli kolbaga 1,51 g (0,01 mol) benzotiazolin-2-on (**1**), 0,79 g (0,01 mol) piridin, 20 ml benzol solinib, 20 minut davomida aralashtiriladi va 5 $^{\circ}\text{C}$ gacha sovutiladi. Shundan so'ng tomchilatgich voronkada 1,13 g (0,01 mol) xloratsetilxlorid qo'shiladi. So'ngra reaksiya aralashma xona haroratida 2 soat aralashtiriladi. Hosil bo'lgan piridin gidroxlorid filtrlab olinadi, benzolli eritmadan erituvchi vakuumda uchiriladi, qoldiq geksanda qayta kristallanadi va 1,86g (82%) 3-xloratsetilbenzotiazolin-2-on (**6**) olinadi, $T_{\text{suyuq}}=140-142\text{ }^{\circ}\text{C}$.

IQ – spektr; ν , cm^{-1} : 1655 (amid karbonil guruhi);

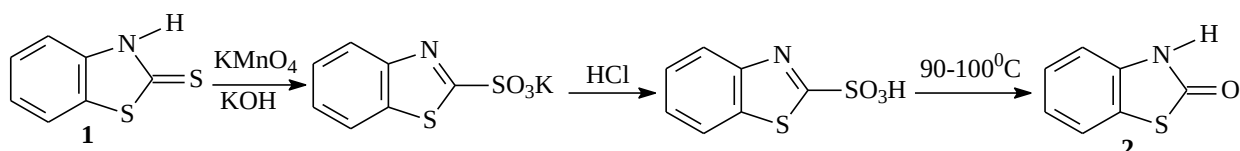
UB – spektr, nm: λ_{max} 325;

Mass – spektr, m/z: 227/229 (M^+), 166 ($\text{M}^+-\text{ClCH}_2\text{CO}$).

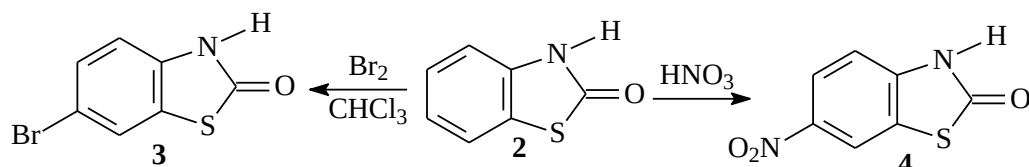
1-jadvalda keltirilgan 3-xloratsetilbenzotiazolin-2-onlar (**7,8**) va -tion (**5**) ham xuddi shu usulda olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqotlarimiz uchun tanlangan benzotiazolin-2-on (**2**) kaptaksni (**1**) ishqoriy muhitda kaliy permanganat bilan oksidlab va hosil bo'lgan benzotiazolil-2-sulfokislotani 90–100 $^{\circ}\text{C}$ da qizdirish natijasida olindi [14].

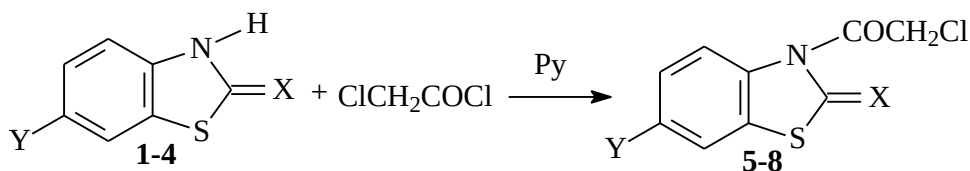
Benzotiazolin-2-onga (**2**) bromning xloroformli eritmasini ta'siri natijasida 6-brombenzotiazolin-2-on (**3**) (90%), nitrat kislotada ta'sirida esa 6-nitrobenzotiazolin-2-on (**4**) (80%) sintezi amalga oshirildi [14,15].

Sintez qilingan benzotiazolin-2-on (**2**), 6-brombenzotiazolin-2-on (**3**) va 6-nitrobenzotiazolin-2-onlarning (**4**) xossalari va fizik-kimyoviy konstantalari adabiyotda keltirilganiga mos keladi [14,15].

Benzotiazolin-2-tion (**1**) va benzotiazolin-2-onlarni (**2-4**) xlorisirka kislotasining xlorangidridi bilan atsillash reaksiyasi natijasida tegishli 3-xloratsetilbenzotiazolin-2-tion (**5**) va 3-xloratsetilbenzotiazolin-2-onlar (**6-8**) yuqori unum bilan olindi (1-

jadval). Degidrogaloqenlovchi agent sifatida trietilamin, piridin, N,N-dietilanilinlardan foydalanilgan holda reaksiyalar xona haroratida inert erituvchi benzolda olib borildi.

1,5 X=S, Y=H; 2,6 X=O, Y=H; 3,7 X=O, Y=Br; 4,8 X=O, Y=NO₂

Shuni ta'kidlash kerakki, reaksiya mahsulotlarining (5-8) eng yuqori unumi degidrogaloqenlovchi agent sifatida piridindan foydalanilganda olindi (70-82 %) (1-jadval).

1-jadval.

3-Xloratsetilbenzotiazolin-2-tion (5) va 3-xloratsetilbenzotiazolin-2-onlarning (6-8) ayrim fizik-kimyoviy tavsiflari

Birikma	Y	T _{suyuq} , °C	Mass-spektr, M ⁺ (m/z)	IQ-spektr, ν, sm ⁻¹		Unum, %
5	H	146-148	243/245	-	1660	70
6	H	140-142	227/229	1710	1655	82
7	Br	148-150	305/307	1715	1660	73
8	NO ₂	162-164	272/274	1715	1655	71

Sintez qilingan birikmalarning (5-8) tuzilishi zamonaviy fizik-kimyoviy usullar yordamida tasdiqlandi. Masalan, 3-xloratsetilbenzotiazolin-2-tionning (5) IQ – spektrida 3-holat amid karbonilining valent tebranishlariga xos yutilish chiziqlarining (1655-1660 sm⁻¹) namoyon bo'lishi xarakterlidir. Uning UB-spektrida namoyon bo'ladigan yutilish maksimumi (325 nm) xloratsetil guruh azot atomida ekanligidan dalolat beradi.

3-Xloratsetilbenzotiazolin-2-onlarning (6-8) IQ – spektrlarida tiazolin-2-on halqa karbonil guruhining valent tebranishlariga xos bo'lgan yutilish chiziqlari (1710-1720 sm⁻¹) bilan bir qatorda atsil guruhi karbonil guruhining (3-holat) valent tebranishlariga xos yutilish chiziqlari namoyon bo'lishi xarakterlidir.

XULOSA

Benzotiazolin-2-tion (1) va benzotiazolin-2-onlarni (2-4) xloratsetilxlorid bilan atsillash reaksiyasini degidrogaloqenlovchi agent piridin ishtirokida, xona haroratida inert erituvchi benzolda amalga oshirdik va tegishli 3-xloratsetilbenzotiazolin-2-tion (5) va 3-xloratsetilbenzotiazolin-2-onlarni (6-8) yuqori unum bilan oldik. Shuni

ta'kidlash kerakki, benzotiazolin-2-tion holida ham atsillash reaksiyasi molekulaning 3 holatiga borishi va N-xloratsetil mahsulot hosil bo'lishi kuzatiladi.

REFERENCES

1. Popli, Jyoti & Kumbhare, Manoj & Agrawal, Pranay & Bhalerao, Mrunal & Surana, Ajaykumar. (2021). Benzothiazole analogues and their biological aspects: A Review. Indian Journal of Chemistry. 60. 1659-1669.
2. Gaurav Kumar, Sanjay Singh, Manisha Negi, Vikrant. (2023). "Benzothiazole - Their Synthesis and Biological Activity: A Review", International Journal of Scientific Research in Science and Technology (IJSRST), Vol.10 Issue 4, pp. 75-79.
3. Mortimer CG, Wells G, Crochard JP, Stone EL, Bradshaw TD, Stevens MF and Westwell AD: Antitumor benzothiazoles. Journal of Medicinal Chemistry 2006; 49: 179-185
4. Saeed S, Rashid N, Jones GP: Synthesis, characterization and biological evaluation of some thiourea derivatives bearing benzothiazole moiety as potential antimicrobial and anticancer agents. Eur J Med Chem 2010; 45: 1323–31.
5. Facchinetti, Victor & Reis, Raissa & Gomes, Claudia & Vasconcelos, Thatyana. (2012). ChemInform Abstract: Chemistry and Biological Activities of 1,3-Benzothiazoles. ChemInform. 43. <https://doi.org/10.1002/chin.201216263>.
6. Berk, Barkin & Altas, Yesim & Bulbul, Emre & Biltekin, Sevde. (2017). The synthesis, antimicrobial activity studies, and molecular property predictions of novel benzothiazole-2-thione derivatives. ACTA Pharmaceutica Scientia. 55. 17. <https://doi.org/10.23893/1307-2080.APS.05516>.
7. Джоуль Дж., Миллс К. Химия гетероциклических соединений. М.: «Мир». 2004. – 728 с.
8. Ana L.R. Silva, Victor M.F. Morais, Maria D.M.C. Ribeiro da Silva, Structural and energetic characterization of the tautomers 2-benzothiazolinone and 2-hydroxybenzothiazole. Journal of Molecular Structure. V.1078, 2014, 197-206. <https://doi.org/10.1016/j.molstruc.2014.05.043>.
9. Воронцова Н.А., Познанская Н.Л., Власов О.Н., Швецов-Шиловский Н.И. Реакционная способность органических соединений. 5, 3, 665 /1968/.
10. Sam J., Plampin J.N., J.Pharm.Sci., 53, 5, 558 (1964).
11. Калчева В., Симов Д., «Годишн. Софийск. Ун-т», Химфак, 64, 33-42, 1969-70 /1972/, РЖХим. 22Ж 285 /1973/.
12. Pagani P., Romussi G., Boll.Chem.farm., 111, 7, 409-416 (1972).
13. Ананьева К.В., Рожкова Н.К. Бензазолин-2-тионы в реакции Михаэля. Взаимодействие бензотиазолин- и бензаксазолин-2-тионов с акрилонитрилом,

акрилоилхлоридом и метилакрилатом в присутствии кислых катализаторов. Химия гетероцикл. Соедин. –1986.– № 4. –С. 554 – 557.

14. К.Гиясов, Н.А.Алиев, Ч.Ш.Кадыров. Узб.хим.журн., №3, 32 (1978)

15. Ядгорова М.М., Ибрагимова М.М. Яхшимуратов М.Р., Душамов Д.А. Бензазолин-2-онларнинг галогенлаш реакциялари. “Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”. Scientific journal. Uzbekistan: www.oriens.uz. Volume 2, Issue 3, 2022, P. 480-483.

AVTOTRANSPORT TARMOG' I KORXONALARINI TEXNOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH JARAYONI VA YECHIMLARI

Komilov A.L.

Termiz davlat muhandislik va agrotekhnologiyalar universiteti assistenti

Eshimov S.S.

Termiz davlat muhandislik va agrotekhnologiyalar universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ishlab chiqilgan tavsiyalar asosan avtotransport vositalarining turli iqlim sharoitlarida ekspluatatsiya qilish davrida me'yoriy ko'rsatkichlarni va ehtiyot qismlarga bo'lgan talabini ta'minlashdagi faoliyatini oshirishga, shuningdek servis usulida xizmat ko'rsatish avtomobillarning ishlashga yaroqliligi, ishonchliligi, xavfsizligi, tejamkorligi va zaruriy tashqi ko'rinishini ta'minlash davrida tashish samaradorligini, harakat jarayonini ta'minlashdagi faoliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: avtomobil, xizmat ko'rsatish, iqlim, sifat, kafolat, ko'rsatkich, miqdor, ishonchilik, ta'minot, ehtiyot qism, tashish, samaradorlik, jihoz.

АННОТАЦИЯ

Разработанные в статье рекомендации направлены в основном на повышение производительности транспортных средств по обеспечению их нормативной работоспособности и востребованности запасных частей при эксплуатации в различных климатических условиях, а также на повышение эффективности перевозок и процесса движения в период эксплуатации, обеспечение работоспособности, надежности, безопасности, экономичности и необходимого внешнего вида транспортных средств.

Ключевые слова: автомобиль, сервис, климат, качество, гарантия, показатель, количество, надежность, поставка, запчасти, транспортировка, эффективность, оборудование.

KIRISH

So'nggi vaqtlarda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar hayotga izchil joriy etila boshlandi. Avtomobil ishlab chiqarish sanoati yo'lga qo'yildi, yo'l qurilishi sohasi jadallashtirildi. Bu borada shaxsan Respublika Prezidenti va shu soha mutaxassislari jonbozlik ko'rsatmoqdalar. Buning dalili etib shu kungacha ishlab chiqilgan hukumat qarorlarini, chop etilgan kitob va ilmiy maqolalarni aytish mumkin.[1]

Avtotransport tarmog'i korxonalarida avtomobillarga texnik xizmat ko'rsatish (TXK) va joriy ta'mirlash (JT) texnologik jarayonini takomillashtirish va avtomobillarning foydalanishga tayyor holda ushlab turish uchun bajarilishi zarur

bo'lgan ishlarni, ya'ni korxonaning ishlab chiqarish texnik bazasini takomillashtirish (yangi loyiha, kengaytirish, qayta qurish va qayta texnologik jihozlash)ning zamonaviy yo'llarini, hamda yuk va yo'lovchi tashuvchi, sayyohlarga xizmat ko'rsatuvchi hamda har xil avtomobillarga ega avtoekspluatatsion korxonalarning bajarayotgan ishlarini bozor iqtisodiyotidan kelib chiqqan holda qayta ko'rib chiqish eng dolzarb hisoblanadi. .[3]

Muammo: Hozirgi kunda korxonalarda ishlab chiqarish binolari bilan jihozlanish darajasi pastligi sabab xizmat ko'rsatish texnologik jarayonlarini amalga oshirishda muammolar yuzaga kelmoqda, shu sabab ularni texnologik yechimini olish maqsadida ushbu ilmiy tadqiqot ishi bajarildi. Mavjud ATK ni qayta qurish yoki kengaytirishni amalga oshirish bino va inshootlar bilan to'ldirilgan, mavjud qurilish konstruksiyalariga bog'lanish zaruriyati bo'lgan, keraksiz to'siqlarni oldirib tashlash, yangi binolarni barpo etish, yangi oraliqlarni ochish, tarmoq va kommunikatsiyalarni qaytadan o'tkazish kerak bo'lgan hududda muhandis-qurilish ishlarining murakkabligi bilan bog'liqdir. Yuqorida keltirilgan takomillashtirish usullarini amalga oshirishdan avval har bir korxona bo'yicha texnologik hisoblash ishlarini amalga oshirish zarur. Hisoblashni bajarishdan maqsad avtotransport korxona(ATK)lari, avtoservis stansiya(ASS)lari yoki servis markaz(SM)larining TXK va JT mintaqalari hamda ustaxonalari, omborxonalari, avtomobillarni saqlash joylarining rejaviy yechimlarini bajarish uchun zaruriy ko'rsatkichlarni hisoblash shartddir.

Muammo yechimi: Albatta, Avtotransport korxonasi (ma'suliyati cheklangan jamiyat)ning alohida qismlarini ishlab chiqarish mintaqalarini, ustaxonalarni, omborxonalarni loyixalashda mavjud korxonaning ekspluatatsion ko'rsatkichlaridan dastlabki ma'lumot sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunda, harakat tarkibi turlari, yillik bosib o'tadigan masofasi - L_y , yillik mehnat hajmi - T_y va boshqa ko'rsatkichlardir. Agar korxonaning loyixalash jarayonida ushbu ma'lumotlar yetarli bo'lmasa u holda loyixalash tizimida Nizom tartibi bo'yicha amalga oshiriladi. .[3] Loyixalash jarayonini amalga oshirishda quyidagi masofalar yechimi bajarilishi talab etiladi:

- ✚ mintaqa nomi bilan va undagi bajarilishi lozim bo'lgan ishlarning tasnifi;
- ✚ ish rejimining yil davomida ishlaydigan ish kunlar soni, almashinuvchilar soni;
- ✚ mintaqa bo'yicha dastur va mehnat hajmi;
- ✚ mavjud ishchilar soni va ularning smenalar bo'yicha taqsimoti;
- ✚ X.K mintaqasidagi postlar soni;

- ✚ asosiy yordamchi jixozlarni ilmiy tahlili jihatidan mehnatni tashkil etish bo'yicha tanlash;
- ✚ mintaqaning mo'ljaliy maydon hisobi ;
- ✚ -mintaqaning binosi joylashuvi bo'yicha texnologik rejimi. Keltirilgan tasnif xulosasini loyixalash, qabul qilishda texnik – iqtisodiy ko'rsatkichlariga asoslangan holda bajariladi. .[4]

Mintaqa nomi – xizmat ko'rsatish yoki ta'mir, ishlab chiqarish metodi va turiga qarab tanlanadi. Misol uchun KXX (tozalash,yuvish va yuvish ishlari), 1-TS, 2-TS yoki JT mintaqalari (rostlash, qotirish moylash va kichik hajmdagi ta'mir ishlari) bajariladigan ish turlariga qarab ekologik me'zon yuzalari hamda texnologik jixozlanishiga qarab tanlanadi. Shu o'rinda xizmat ishchilarini bajarish uchun dastlab diagnostik taxlil talab etilishi nazorat olinishi talab etiladi. Shu maqsadda XK mintaqasi bilan uzviy bog'liq ishlayotgan diagnostika post (harakat harakatlanishga ta'sir etuvchi omillarni chuqur taxlil qiluvchi va konstruktiv qismlarining barcha elementlari bo'yicha nuqsonlarni aniqlovchi) ini texnologik jihozlangan holda hisobiy yechimlari tavsiya etiladi. Mintaqaning ish rejimi avtomobillarning liniyadagi ish rejimiga bog'liq holda ishlaydi. Shuningdek korxonaning funksional vazifasi (yo'lovchi, yuk va maxsus)ga qarab ish rejimi aniqlanadi hamda shunga mos ishchi texnik xodimlar ish vaqti ham belgilanadi.

Ushbu xolatga asosan mintaqadagi smenalar bo'yicha ish texnik tayyorgarlik koeffitsiyenti hisobiga mos holda qabul qilinadi. KX va 1-TS uchun smenalar oraliq vaqtiga mos qabul qilinsa, 2-TS va JT ushbu mintaqaning ish rejimi esa o'z o'rnida yoki, bo'yicha tanlab olinadi. Shu nuqtai nazardan aniq ish rejimiga ega bolgan korxonalar uchun texnologik hisob yechimini bajarish talab etiladi. Xizmat ko'rsatish mintaqasi – Mehnat hajmi va dastur korxonadagi ekspluatatsion ko'rsatkichi asosida hisoblanadi. Agar ma'lumotlar yetarli bo'lmasa TLUM Nizomiga ko'ra mos tanlab olinadi:

K_{sm} yoki K_2, K_{JT} bo'yicha talab olinadi. Shu nuqtai nazardan aniq ish rejimiga ega bo'lgan korxonalar uchun texnologik hisob yechimini bajarish talab etiladi. Xizmat ko'rsatish mintaqasi – Mehnat hajmi va dastur korxonadagi ekspluatatsion ko'rsatkichi asosida hisoblanadi. Agar ma'lumotlar yetarli bo'lmasa Nizomga ko'ra mos talab olinadi:

$$N_{TX} = \frac{\Sigma_{N_{TX}}}{D_{MR}}$$

Bunda: $\Sigma_{N_{TX}}$ - xizmat turlarini aniqlash bo'yicha yillik dastur;

D_{MR} – mintaqaning yillik ish kunlari soni.

O'z o'rnida manbalardan ma'lumki KX , 1-TXK va 2-TX mintaqalarida mehnat hajmi turlariga mos amalga oshiriladi. Bunda mehnat hajmi b ulushi hisobiga quyidagicha hisoblanadi.

$$T_{JT_n} = \frac{T_{jt} \times b}{100}, i. s ;$$

Mintaqa ish rejimiga asosan smenalar bo'yicha mavjud ishchilar soni taqsimotiga bog'liq hisoblanadi. Shuningdek, mintaqaning yillik mehnat hajmiga bog'liq holda hamma shtatdagi ishchilar soni $-P_{sht}$, shtatdagi ishchilar sonini hisobga olish koeffitsiyenti $-K_{sht}$, miqdori hisoblanadi. Asosan JT mintaqasidagi ishchilar sonini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Shu maqsadda olib borilgan element tadqiqotda "Surxon Sanoat Qurilish" MCHJ da TS va JT mintaqasidagi texnologik jarayon bajarilishidagi shtatdagi ishchilar sonini mintaqadagi yillik mehnat hajmi $T_2=8200$ mintaqaning yillik ish kuni $D_{my}=253$ kun. Smena davomiyligi $a=8$ soat bo'lgan holda shtatdagi ishchilar soni quyidagicha aniqlanadi:

$$P_{sh} = \frac{T_2}{F_{sh}} = \frac{8200}{1942} = 4,2 \approx 4 \text{ kishi}$$

Shu o'rinda ishchilar sonini mavjud ishchilar soni

$$P_{sh} = \frac{T_2}{F_{sh}} = \frac{8200}{2096} = 3,9 \approx 4 \text{ kishi}$$

Shu o'rinda ishchilar sonini hisobga olish koeffitsiyenti $K_{sht}=0,93$ miqdori bo'yicha hisoblasak:

$$P_M = P_{sh} \times K_{sht} = 4 \times 0,93 = 3,72 \approx 4 \text{ kishi}$$

Xizmat ko'rstish tizimida 4 kishi dan iborat bo'lgan ishchi texnik hajmlarining texnologik jarayonni amalga oshirishi ishning sifatli bajarilishini ta'minlaydi. [6]

Shuningdek, Joriy ta'mir mintaqasidagi texnologik jarayon hisobini amalga oshirish orqali ekspluatatsion ko'rsatkichlarni baholash mumkin; bunda $T_{jt}=25200$ i.s, postdagi ishning ulushi $b=34\%$, mintaqaning yillik ish kuni $D_{jt}=305$ kun bo'yicha baholasak:

$$T_{JT_n} = \frac{T_{jt} \times b}{100} = \frac{25200 \times 34}{100} = 8568 \text{ i, s.}$$

Shtatdagi ishchilar soni :

$$P_{sh} = \frac{8568}{1942} = 4,4 \approx 4 \text{ kishi}$$

Mavjud ishchilar soni:

$$P_{sh} = \frac{8568}{2096} = 5,5 \approx 5 \text{ kishi}$$

Shu o'rinda TX oqim liniya bo'lganligi sabab postlar sonini hisoblash talab qilinadi.

Dastlab ishlab chiqaeish ritmini belgilangan ish rejimiga mos baholash talab qilinadi.

$$R = \frac{F_e \times C \times 60}{\Sigma_{N_{TX}}}; \min, \text{ yoki } R = \frac{T_{sm} \times C \times 60}{\Sigma_{N_{TX}^K}}; \min$$

bu yerda F_e - bir smena bo'yicha mintaqaning yillik vaqt fondi,

C – smenalar soni,

T_{sm} – smena davomiyligi, soat,

$\Sigma_{N_{TX}}, \Sigma_{N_{TX}^K}$ – mintaqaning yillik va kunlik dasturi.

Shu o'rinda mintaqaning o'rtacha vaqt davomiyligini baholashda postning takti yoki avtomobillarning almashish orqali vaqtini ham hisobga olish talab etiladi:

$$r_n = \frac{60 \times t_{xk}}{P_n} \times t_n; \min$$

bu yerda : t_{xk} – bitta xizmat ko'rsatish mehnat hajmi, i.s;

P_n – o'rtacha ishchilar soni ;

t_n – avtomobillarning almashishdagi vaqt (0,5 dan 1,5 min)

Shuningdek, mintaqada minimal postlar sonini hisoblashda ishchilar sonini e'tiborga olish talab etiladi. Ushbu hisobiy jarayon uchun xizmat ko'rsatish va ta'mirdagi bitta postda ishlaydigan o'rtacha ishchilar soni quyidagi jadvalda qayd etilgan.

TXK va T mintaqadagi bitta postdagi o'ratacha ishchilar soni.

Xizmat va ta'mir usullari yoki turlari	Avtomobillarga xizmat ko'rsatish o'rtacha ishchilar soni			
	Yuk	Avtopoyezd	Yengil	Avtobus
KX tozalash, artish mex. Yuvish	1-2	1-3	2-3	3-6
mexanizatsiyalashgan yuvish	1-1	1-2	1-1	1-2
1-TX 2-TX	2-4	3-5	3-4	4-5
	2-4	3-5	3-4	4-5
JT nizom ma'lumotiga asosan	1-2	1-2	1-2	1-2
eksperiment tadqiqoti bo'yicha	1-1,2	1,2-1,4	1,2-1,5	1,2-1,4

Olib borilgan eksperiment tadqiqot natijalarining me'yoriy ko'rsatkichlariga mos kelishi vahisobiy natijalarning monandligi mavjud. Korxonaning ekspluatatsiya ko'rsatkichlariga bog'liqdir. [7]

Mintaqadagi postlar soni takt uzunligining ishlab chiqarish ritmiga nisbati bo'yicha quyidagicha aniqlanadi:

$$n_{TX} = \frac{r_n}{R}$$

Eksperiment tadqiqot hisobi uchun smenalar davomiyligi $T_{sm}=8$ soat:

Smenalar soni $C=1$; kunlik dastur $N_1^K = 20$; $T_1=7470$ i.s ; ishchilar soni $P_i=2$ kishi ; solishtirma mehnat hajmi $t_1=2,5$ i.s ; avtomobillarning almashinish vaqti $t_n=0,5$ min bo'lganda mintaqa ritmi :

$$R = \frac{T_{sm} \times C \times 60}{N_1^K} = \frac{8 \times 1 \times 60}{20} = 24 \text{ min};$$

Post takti :

$$r_n = \frac{t_1 \times 60}{P_n} + t_n = \frac{2,5 \times 60}{2} + 0,5 = 24 \text{ min};$$

Oqim leniya postlar soni :

$$n_1 = \frac{r}{R} = \frac{75,5}{24} = 3,1 \approx 3 \text{ ta post}$$

Shu o'rinda MCHJT TX mintaqasida haqiqatdan ham 3 ta postga mo'ljallangan oqim liniya mavjudligiga $n_1=3$ hisobiy natijamiz monand kelganligiga asoslanadi. MCHJ JT mintaqasini texnologik hisobi o'z o'rnida ekspluatatsion ko'rsatkichlari me'yor ko'rsatkichlariga mos olinishi maqsadga muvofiqdir.

Shu maqsadda JT postlar soni quyidagicha hisoblanadi:

$$n_{JT} = \frac{T_{JT} \times b \times \gamma_{sm} \times K_n}{F_a \times J \times P_n \times \eta \times 100};$$

bu yerda : T_{JT} – JT yillik mehnat hajmi, i.s ;

b – JT bo'yicha ish ulushi, % ;

K_n – avtomobilning ta'mirga kirishdagi noteksligini hisobga oluvchi koeffitsiyenti ($K_n=1,2 \div 1,5$);

F_a – mintaqaning yillik vaqt foizi ($F_a=2096$) soat;

J – smenalar soni; P_n – postdagi o'rtacha o'rtacha ishchilar soni vaqtida;

η – ish vaqtida foydalanish koeffitsiyenti ($\eta = 0,8 \div 0,9$)

γ_{sm} - ish hajmi ko'rsatkichi ($\gamma_{sm} \leq 1$)

MCHJning JT mintaqasi xususiyatidan kelib chiqib ta'mirning yillik mehnat hajmi $T_{JT}=47300$ i.s, birinchi smenada asosan 75% umumiy ish hajmi bajarilishini e'tiborga olib $\gamma_{sm} = 0,75$ ga teng deb olindi. Smenalar soni $m=2$, postdagi ishlarning foizi $b^1=45$, $K_a=1,2$ koeffitsiyenti miqdori ish vaqt foizi $F_n=2096$ s, postdagi o'rtacha ishchilar soni $P_{o'rt}=1,5$ kishi, $\eta=0,8$ – ish vaqtida postdan foydalanish koeffitsiyenti miqdori tanlangan holda JT posti quyidagicha hisoblanadi:

$$N_{JT} = \frac{47300 \times 45 \times 1,2}{2096 \times 2 \times 1,5 \times 0,8 \times 100} = 5 \text{ ta post};$$

Hisobiy natija mavjud MCHJdagi postlar soniga monand yechimi hosil bo'lgani, ekspluatatsiyadagi avtomobillar bog'liqligi bilan asoslanadi. [7]

Mintaqaning texnologik jihozlari mintaqadagi postlar va avtomobillar soniga bog‘liqligi bo‘yicha texnologik jihozlar tabeli bo‘yicha tanlanadi. Buning uchun o‘z o‘rnida avtomobilning to‘liq tavsifiga asosan 2-jadvaldan tanlash maqsadga muvofiqdir.

Shu maqsadda texnologik jihozlar bilan jihozlangan holdagi mintaqaning maydoni quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$F_M = (f_{avt} \times n_n + F_{jix}) \times K_n; m^2$$

bu yerda : f_{avt} – avtomobilning gorizontallik proeksiyasining maydoni, m^2 (jadvalda keltirilgan);

n_n – mintaqadagi hisobiy postlar soni ;

F_{jix} – postdagi jixozning egallagan maydon yig‘indisi, m^2 ;

K_n – postdagi jixozlarning zichlik koeffitsiyenti ($K_n=4,5$).

Avtomobillarning texnik tavsifi (Texnologik loyihalanayotgan MCHJ uchun)

2-jadval

Yengil	Avtomobil turlari	Yuk koʻtarish qobiliyati,	Gabarit oʻlchami			Avtomobil Bazasi, m	Avtomobilning eng pastki qismi	Burilish radiusi		Koleyasi		Gabarit oʻlcham boʻyicha maydon,	Avtomobillarning yuklangan holda		
								Tashqi oldingi	Gabarit boʻyicha tashqi						
			uzunligi	kengligi	balandligi					Oldingi gʻildirak	Keyingi gʻildirak				
5		2550	1495	1485	2,340	0,433	3,50	4,0	1,25	1,28	3,75	1010			
5		3640	1597	1522	2,375	0,435	3,55	4,0	0	0	3,80	1050			
5		4482	1662	2520	2520	0,55	4,45	4,75	1,25	1,28	6,64	1404			
									5	5					
									1,4	1,40					

Yuk	5,0	6670	2500	2310	3,80	1,07	8,30	8,30	1,80	1,79	16,70	4030
	7,0	6560	2500	2630	3,50	1,23	7,10	7,10	2,10	1,85	16,70	7120
	3,0	6370	2380	2180	3,60	1,20	7,60	6,60	1,59	1,70	11,80	2075
	40,0	5875		3615	4,20	1,78	9,50	9,60	2,50	2,54	30,07	26020
Avtobuslar,	23	7,26	2460	2800	3,60	1,20	7,40	8,50	1,60	1,66	11,80	4400

XULOSA

Olib borilgan eksperiment tadqiqot natijalariga asoslanib, MCHJ mintaq va ustaxonalarni zamonaviy innovatsion texnologik jihozlar bilan jihozlanish orqali MCHJning samaradorligini oshirish va transport vositalarining texnik ishchi qobiliyatini saqlab turish davriyligini oshirishga erishiladi. Jadval asosida avtomobillarning texik tasnif ko'rsatkichlari bo'yicha postlardagi umumiy maydon ko'rsatkichlari xisobiy echimi ishlab chiqiladi. Shuningdek, MCHJ ni texnologik hisobiga asoslanib, qayta loyihalanishni amalga oshirish orqali raqobatbardoshligini ta'minlash yuzaga keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. SH.M.Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi avtomobil transporti agentligi xodimlari bilan bo'lib o'tgan ma'ruzasi. 2018 yil 28 avgust.
2. Sidiknazarova K.M.Avtomobillar texnik ekspluatatsiyasi. darslik. - Tashkent: «VORIS-NASHRIYOT», 2008.-560 s.
3. Avtotransport tarmog'i korxonalarini loyihalash /M.Z.Musajonov.-2-nashri.- T.:A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2011.-320 b.

SOVED HOKIMIYATINI SURXON VOXASIDAGI MULKDORLARGA QARSHI SIYOSATI (1920-1940 YILLAR MISOLIDA)

Bozorov Muhiddin Sadullayevich

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Sovet hokimiyatining 1920–1940 yillar oraligʻida Surxon vohasidagi mulkdor tabaqaga nisbatan olib borgan siyosati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Asarda voha ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim oʻrin tutgan boy-beklar, yer egalari va boshqa mahalliy elita vakillariga nisbatan yuritilgan siyosiy repressiyalar, ularning mol-mulkining musodara qilinishi, surgun va qatagʻonlarga uchrashi holatlari yoritilgan. Kollektivlashtirish jarayonida bu tabaqaning ijtimoiy asos sifatida yoʻq qilinishi, Sovet mafkurasi asosida sinfiy kurash tamoyillarining amalga oshirilishi tarixiy hujjatlar va ilmiy manbalar asosida ochib beriladi. Tadqiqot natijalarida bu siyosatning mahalliy aholiga koʻrsatgan taʼsiri, ijtimoiy qatlamlar oʻzgarishi hamda tarixiy xotirada qanday aks etgani haqida xulosa chiqariladi.

Kalit soʻzlar: *Surxon vohasi, Sovet hokimiyati, mulkdorlar, boy-beklar, kollektivlashtirish, repressiya, yer islohoti, sinfiy kurash, siyosiy qatagʻon, deportatsiya.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье анализируется политика советской власти в отношении класса собственников в сурхандарьинском оазисе между 1920 и 1940 годами на основе исторических источников. В работе освещены случаи политических репрессий в отношении богатых Беков, помещиков и других представителей местной элиты, занимавших важное место в социально-экономической жизни оазиса, конфискации их имущества, ссылок и репрессий. Уничтожение этого класса как социальной основы в процессе коллективизации, реализация принципов классовой борьбы на основе советской идеологии раскрываются на основе исторических документов и научных источников. В исследовании делается вывод о влиянии этой политики на коренное население, о том, как она отразилась на изменении социальных слоев, а также на исторической памяти.

Ключевые слова: *сурханский оазис, советская власть, помещики, богачи-Беки, коллективизация, репрессии, земельная реформа, классовая борьба, политические репрессии, депортация.*

ABSTRACT

This article analyzes the policy of the Soviet government towards the ownership class in the Surkhandarya oasis between 1920 and 1940 based on historical sources. The work highlights cases of political repression against rich Beks, landlords and other representatives of the local elite who occupied an important place in the socio-economic life of the oasis, confiscation of their property, exile and repression. The destruction of this class as a social basis in the process of collectivization, the implementation of the principles of class struggle based on Soviet ideology are revealed on the basis of historical documents and scientific sources. The study concludes about the impact of this policy on the indigenous population, how it has affected the change of social strata, as well as historical memory.

Keywords: Surkhan oasis, Soviet government, landlords, rich Beks, collectivization, repression, land reform, class struggle, political repression, deportation.

KIRISH

XX asr boshlarida sobiq Rossiya imperiyasining inqirozga yuz tutishi va 1917-yilgi Oktyabr to'ntarishi natijasida Sovet hokimiyati vujudga kelgach, butun ittifoq hududlarida keskin ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar boshlandi. Bu o'zgarishlar ayniqsa sho'rolar hukumati tomonidan "eski tartib" ramzi sifatida ko'rilgan mulkdorlar, boylar, beklar va boshqa mahalliy elita qatlamiga nisbatan olib borilgan siyosatda o'z aksini topdi. O'zbekiston SSRning janubiy viloyatlaridan biri hisoblangan Surxon vohasi ham bu siyosatning bevosita ta'sirida bo'ldi.

Mazkur mintqa tarixan yirik yer egalari, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari, diniy va dunyoviy mulkdorlar sinfi mavjudligi bilan ajralib turgan. Surxon vohasining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'rin egallagan bu tabaqalar Sovet hokimiyati tomonidan "sinfiy dushman", "ekspluatator sinf vakillari" sifatida ta'riflanib, ularga qarshi keskin repressiv chora-tadbirlar qo'llanilgan. Xususan, 1920-yillardan boshlab yer islohoti, mulk musodara qilish, jismoniy va siyosiy ta'qiblar, majburiy ko'chirish va surgun kabi choralar mintaqada keng miqyosda amalga oshirilgan.

1930-yillarga kelib kollektivlashtirish siyosati asosida boy-beklar sinfini butunlay yo'q qilish, ularning iqtisodiy asoslarini barbod etish maqsadida ommaviy kampaniyalar o'tkazildi. Bu jarayonda ko'plab oilalar o'z mulkidan mahrum qilinib, boshqa hududlarga deportatsiya qilindi yoki jazoga tortildi. Sovet mafkurasi ularni xalq dushmani sifatida ko'rsatib, omma ongida salbiy obraz shakllantirishga urinib keldi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – 1920–1940-yillar davomida Sovet hokimiyatining Surxon vohasidagi mulkdor tabaqaga qarshi olib borgan siyosatining tarixiy ildizlari, mohiyati va oqibatlarini hujjatli manbalar asosida tahlil qilishdan iborat. Bu jarayonlar mahalliy ijtimoiy tuzilmaning keskin o'zgarishiga olib kelgani, voha tarixida chuqur iz qoldirgani sababli, mavzu dolzarb hisoblanadi. Tadqiqot natijalari nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki mintaqaviy ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarning umumiy sovet tarixidagi o'rnini aniqlashga xizmat qiladi.

O'zbekistonda sovet hokimiyati o'rnatilgandan so'ng darhol bolsheviklar hayotning barcha sohalarida o'zgarishlarni bosqichma-bosqich amalga oshirishni rejalashtirdilar. Mamlakatni sanoatlashtirish, qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish, madaniy inqilob bo'yicha tadbirlar e'lon qilindi. Va nihoyat, ko'p millatli mamlakat uchun eng qiyin bo'lgan milliy masala bo'yicha [1. 11-sahifa]. Bolsheviklar tomonidan e'lon qilingan shiorlarda oddiy odamlar uchun juda ko'p jozibali echimlar mavjud edi. Ammo aslida bu mutlaqo to'g'ri emas edi. Ushbu maqolada sanoatlashtirish, kollektivlashtirish va milliy masalalarga to'xtalib o'tmasdan, mualliflar O'zbekistondagi madaniy sohadagi bolsheviklar siyosatini ko'rib chiqishni istaydilar. Sovet hukumati tomonidan madaniyat sohasida olib borilgan siyosat juda ziddiyatli va noaniq edi. Bir tomondan, u "madaniy inqilob" islohotlari va siyosatini amalga oshirishni e'lon qildi, boshqa tomondan, u kommunistik mafkurani o'rnatishga, shuningdek, o'zbek xalqining tarixiy ildizlari, milliy urf – odatlari va urf-odatlaridan ajralishga qaratilgan edi [2]. Madaniy inqilob deganda 1917-yil oktabrdan keyin sodir bo'lgan jamiyatning ma'naviy hayotidagi tub inqilob nazarda tutilgan. Bunda deyarli faqat mafkuraviy hayot, ta'lim, fan, badiiy ijoddagi o'zgarishlarning ijobiy oqibatlariga e'tibor qaratildi [3]. Ushbu mavzuga murojaat qilishning dolzarbligi tarixchilarning tarixning sovet davridagi madaniy siyosat muammosiga bo'lgan katta qiziqishlariga va uning rivojlanishiga, madaniy hayotga, umuman madaniyatga va uning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan odamlarga ta'siriga qaramay, deyarli yoritilmaganligi bilan belgilanadi. Milliy ziyolilar vakillarining taqdiri qisman o'rganiladi, ammo umumiy madaniy jarayonlar kontekstida emas. Bu, birinchi navbatda, sovet hokimiyatining repressiv rejimining og'ir fonida sodir bo'lgan jarayonlarga taalluqlidir [4]. So'nggi yillarda O'zbekiston tarixchilari ushbu masalalarni tanqidiy qayta ko'rib chiqish uchun ko'p ish qildilar, ya'ni sovet hukumati davrida O'zbekistonning madaniy hayotidagi yutuqlar va muammolar va ular bilan bog'liq katta yo'qotishlar tahlil qilindi. Shuningdek, ushbu davrni tadqiq qilish bilan chet ellik olimlar shug'ullanishgan, ular ko'rib chiqilayotgan davrga oid umumiy va ba'zi alohida masalalarni o'rganishgan [5]. O'tkazilgan tadqiqotlarga qaramay, 1920-1940-yillarda hokimiyat va madaniy hayot masalalarini o'rganish bilan bog'liq bir

qator masalalar hali ham kam o'rganilgan. Ushbu maqolada ushbu davrda O'zbekistonda sovet hokimiyatining madaniyat sohasidagi siyosatining ayrim xususiyatlari ochib berilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, madaniyat sohasidagi bolshevik o'zgarishlari ular tomonidan inqilobiy deb o'ylangan. Ammo ular chor Rossiyasining ham, boshqa davlatlarning ham madaniy amaliyotidan sifat jihatidan farq qilar edilar. "Madaniy inqilob" deganda 1917-yildan keyin O'zbekistonda jamiyatning ma'naviy rivojlanishi shartlari va mazmunini belgilab bergan tarixiy o'ziga xos siyosat turi tushunilishi kerak. Bunday holda, "madaniy inqilob" ning asosiy vazifasi bolsheviklar mafkurasini yagona to'g'ri va zarur deb tasdiqlash edi, shu bilan birga o'zbek xalqining mentaliteti, ming yillar davomida shakllangan o'ziga xos madaniyati hisobga olinmadi. Madaniy hayotni keng demokratlashtirish xalqning ma'rifati sifatida ham, uning madaniy qadriyatlarni yaratishda ishtirok etishi sifatida ham namoyon bo'ldi. Bu yo'l nafaqat shubhasiz yutuqlar, balki katta yo'qotishlar bilan ham ajralib turadi [7]. Ushbu sohaning eng iste'dodli vakillari orasida qatag'onlarning avj olishini qo'shish kerak.

Sovet hokimiyati o'rnatilgan vaqtga kelib, bolsheviklar milliy respublikalarda madaniy siyosat o'tkazish bo'yicha aniq dasturga ega emas edilar. Ammo uning o'zini tasdiqlashi bilan, diqqatga sazovor joylar asta-sekin paydo bo'lib, mohiyatan Millatlar va Millatlar manfaatlarining buzilishiga olib keldi. Keling, hokimiyatning milliy madaniyatlarga nisbatan do'stona munosabatini tasdiqlovchi ba'zi faktlarga to'xtalamiz. Hukumatning madaniy sohaga, shu jumladan madaniy – ma'rifiy muassasalar faoliyatiga salbiy munosabatining yorqin misollaridan biri 1937 yil dekabr oyida amalga oshirilgan bo'lishi mumkin. O'zbekistonda o'sha paytda O'zbekistonda yashagan ko'plab milliy ozchiliklar klublari va boshqa millatlarning klublarini tugatish bo'yicha aksiya. Zo'ravonlik muhitini va o'sha yillardagi repressiv fikrlash mantig'ini aks ettirgan ushbu qarorning motivatsiyasi indikativdir. Xususan, O'zbekiston SSR KP(b) Markaziy komiteti xalqaro Kengashining ushbu masala bo'yicha qarorida sharmandali klublarning yopilishining asosiy sabablaridan biri "... ularni sovetlarga qarshi, aksilinqilobiy va josuslik elementlari to'plamiga aylantirish" bo'lganligi aniq ta'kidlangan. klublar o'zlarining zararkunanda maqsadlarida foydalangan"[8]. Ularning tarkibida Polsha, yahudiy, mahalliy yahudiy va uyg'ur klublari bor edi.

Toshkent nomidagi klub. Qo'qondagi ozet, Samarqanddagi mahalliy yahudiy va arman klublari. Ushbu yondashuvga muvofiq 1938-yil 1-yanvarda Toshkentda: Polsha, tatar-boshqaruv, Ozarbayjon, mahalliy-yahudiy, Uyghur, Vengriya klublari,

Samarqandda: mahalliy-yahudiy va ermon klublari; Qo'qon shahrida: ermon va mahalliy-yahudiy; Buxoroda mahalliy – yahudiy; Andijonda Uyghur klublari tugatildi.; Kerminda tatar-boshqor klublari; Namangan shahrida milliy ozchiliklar klubi [8]. "Xalq dushmanlari" ni izlashning shunga o'xshash amaliyoti, rasmiylarning amaliy ishlarni tashkil etishdagi, shuningdek madaniy-ma'rifiy muassasalarni moddiy-texnik qo'llab-quvvatlashdagi barcha kamchiliklarni ushbu "madaniyat o'choqlari"ning boshqa tarkibiy bo'linmalarida ham qayd etish istagi kuzatildi.

Sovet davrida olib borilgan agrar islohotlar, kollektivlashtirish jarayoni va mulkdorlarga nisbatan repressiv siyosat masalalari bo'yicha yozilgan ilmiy adabiyotlar son jihatdan ko'p bo'lsa-da, ularning aksariyati umumittifoq miqyosida yuritilgan siyosatga bag'ishlangan bo'lib, Surxon vohasi singari mintaqaviy o'ziga xosliklarni yetarli darajada yoritmaydi. Shu bois, mavjud manbalarni tahlil qilishda ularni tanqidiy yondashuv bilan ko'rib chiqish zarur.

Bu borada, avvalo, O'zbekiston tarixshunosligida e'tiborga loyiq bo'lgan A. Raximov, M. Islomov, Sh. Raxmonovlarning asarlarida O'zbekistonda kollektivlashtirish siyosati, sinfiy kurash va boy-beklarga qarshi choralarning umumiy yo'nalishlari haqida ma'lumotlar uchraydi. A. Raximovning tadqiqotlarida boylarning iqtisodiy faoliyati va Sovet hokimiyatining ularni yo'q qilish siyosati sotsial-iqtisodiy kontekstda ko'rib chiqilgan. Shuningdek, M. Islomov o'z izlanishlarida Surxondaryo viloyatida kollektivlashtirish jarayonining kechishini konkret arxiv materiallari asosida tahlil qilgan.

Bundan tashqari, Toshkentdagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi, Surxondaryo viloyat arxivlari va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti fondlarida saqlanayotgan hujjatlar mazkur davrdagi siyosiy qarorlar, mahalliy organlarning faoliyati va repressiyalar haqidagi ma'lumotlarga asosiy manba bo'la oladi. Jumladan, NKVDning ma'lumotnomalari, partiya qarorlari va ommaviy siyosiy kampaniyalarga oid hujjatlar voqealarning borishini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, rus tilida yozilgan umumittifoq miqyosidagi tarixiy tadqiqotlar – masalan, V.P. Danilov, L.Ya. Lopatnikov, O.V. Khlevnyuk kabi tarixchilarning asarlari Sovet Ittifoqidagi kollektivlashtirish va repressiya siyosatini tushunishda asosiy nazariy asoslarni beradi. Ammo bu manbalar Surxon vohasi kabi chekka mintaqalardagi mahalliy xususiyatlarni qamrab olmaydi.

Xalq xotirasi, og'zaki tarix (oral history) asosidagi materiallar ham boy-beklar sinfiga mansub oilalarning boshidan kechirgan sinovlari, surgun, mol-mulk musodara holatlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega. Bu kabi guvohliklar sobiq rejim tomonidan rasmiy ravishda berilmagan haqiqatlarni tiklashga xizmat qiladi.

Shu tariqa, mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, umumiy siyosiy jarayonlar haqida ancha keng ma'lumotlar mavjud bo'lsa-da, ularni mahalliy (Surxon vohasi) kontekstda o'rganish va konkret arxiv hujjatlari, guvohliklar bilan boyitish zarur. Bu esa tadqiqotning yangilik darajasini va amaliy ahamiyatini oshiradi.

1917-yilgi Oktyabr inqilobi va undan keyingi davrda Sovet hokimiyati O'rta Osiyoda o'z ta'sirini o'rnatishga harakat qildi. Surxon vohasi, ayniqsa Termiz, Boysun, Sariosiyo, Sherobod, Pattakesar kabi hududlar, Buxoro amirligi davrida yirik yer egalari, boy-beklar va diniy elita vakillari tomonidan boshqarilgan edi. Sovetlar bu hududda o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun avvalo mavjud mulkdor sinfini yo'q qilishga kirishdilar.

1920-yillarda boshlangan yer islohoti orqali yirik yer egalari va boylarning mulklari musodara qilindi. Bu jarayon 1930-yillarda kuchayib, kollektivlashtirish siyosati doirasida amalga oshirildi. Dehqonlar kolxoz va sovxozlarga majburan birlashtirildi. Kollektivlashtirishga qarshilik ko'rsatganlar "quloq" (kulak) deb e'lon qilinib, ularning mol-mulki musodara qilindi, o'zlari esa surgun qilindi yoki jazoga tortildi.

1930-yillarda Sovet hokimiyati tomonidan olib borilgan siyosiy repressiyalar natijasida Surxon vohasidagi ko'plab mulkdorlar, diniy arboblari va ziyolilar "xalq dushmani" sifatida qatag'on qilindi. 1937–1938-yillardagi "katta qirg'in" davrida minglab odamlar hibsga olinib, ko'pchiligi otib tashlandi yoki uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qilindi.

Sovet siyosati doirasida Farg'ona vodiysi aholisining bir qismi Surxon vohasiga majburan ko'chirildi. Bu ko'chirishlar yangi yerlarni o'zlashtirish, paxtachilikni rivojlantirish va siyosiy nazoratni kuchaytirish maqsadida amalga oshirildi. Ko'chirilgan aholi ko'pincha og'ir sharoitlarda yashashga majbur bo'ldi.

Sovet mafkurasi boy-beklarni "ekspluatator sinf" sifatida ko'rsatib, ularni yo'q qilishni asoslab berdi. Natijada, Surxon vohasida mavjud bo'lgan an'anaviy ijtimoiy tuzilma buzildi, mulkdorlar sinfi yo'q qilindi va yangi sovet elitasining shakllanishiga zamin yaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Узбекская советская социалистическая республика. Аббаров З.С., Аванесов Р.Х., Гаибов Н. и др. Ташкент; Узбекистан – 1977 г.
2. Культурная жизнь в Туркестане в период 1920–1930-е гг. – <http://testhistory.ru/history>. Дата обращения 12.01.2019.
3. Вдовин А.И. Культурная политика советской власти. – <https://www.portalslovo.ru/history>. Дата обращения 12.01.2019.

4. Ишанходжаева З.Р. (2012). Репрессивная политика советской власти и ее воздействие на культурную жизнь Узбекистана (1925–1950 гг.): автореферат дис... доктора исторических наук: 07.00.01.; Адилов А.А. Советская власть и ислам: взаимоотношения государства и религии в Туркестане (1917–1920 гг.) // Проблемы современной науки и образования. 2021. – № 10 (167). – С. 20–25.
5. Conquest R. «The Harvest of Sorrow. Soviet collectivization and the Terror. – famine. – New York, 1986; – P. 416. Bennigsen A. Co – authorship with Chantal Lamercier Quelquejay. Islam in the Soviet Union. – New York: Praeger, 1967 – P. 272 и др. См. Ишанходжаева З.Р. Репрессивная политика советской власти и её воздействие на культурную жизнь Узбекистана (1925–1950 гг.). 07.00.01. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ташкент 2012. <https://docplayer.ru/47044603-.html>. Дата обращения 30.11.2019.
6. Культурная жизнь в Туркестане в период 1920-1930-е гг. – <http://testhistory.ru/history>. Дата обращения 12.01.2019.
7. Вдовин А.И. Культурная политика советской власти. – <https://www.portalslovo.ru/history>. Дата обращения 12.01.2019.

ISLOM TA'LIMOTIGA YUNON FALSAFASINING TA'SIRI

Husen Xayrulloevich JO'RAYEV,

Buxoro davlat universiteti Tarix va yuridik fakulteti "Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa" kafedrası dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori

husaynbuxoriy@mail.ru

Bunyod RAXIMOV,

Buxoro davlat universiteti Tarix va yuridik fakulteti, Islom tarixi va manbashunosligi, yo'nalishi 5.2 – ITM 21 guruhi talabasi

Bunyodraximov4417@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada islom dinining paydo bo'lishi, islom olamiga falsafaning kirib kelishi va guruhlariga bo'linishi hamda islom ta'limi tining shakllanishi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, yunon falsafasining ta'sir doirasi va islom olamiga kirib kelishi haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: islom dini, falsafa, ellin madaniyat, Muhammad (s.a.v), yangi platonchilik, yunon falsafasi, Iskandariya, Jondishpur, Harron tarjima maktablari, xalifa Ma'mun, ratsionalizm, mo'taziliylar, shialar, ahli sunna val-jamoa, Horun arRashid, emmanatsiya, aristotelizm, yangi pifagorchilik.

ВЛИЯНИЕ ГРЕЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ НА ИСЛАМСКОЕ УЧЕНИЕ АННОТАЦИЯ

В этой статье рассказывается о возникновении ислама, приходе философии в исламский мир и ее разделении на группы, а также о формировании исламского образования. Также рассматривается сфера влияния греческой философии и ее проникновение в исламский мир.

Ключевые слова: ислам, философия, эллинистический культура, Мухаммад (с.а.в), новый платонизм, греческая философия, переводческие школы Александрии, джондишопура, Харрона, Халифа Мамун, рационализм, мутазилиты, шииты, Ахли Сунна валь-Джамаа, Аарон аррашид, Эммануил, Аристотель, новый пифагореизм

INFLUENCE OF GREEK PHILOSOPHY ON ISLAMIC TEACHING

ABSTRACT

This article talks about the emergence of Islam, the introduction of philosophy into the Islamic world and its division into groups, and the formation of Islamic education. Also, the influence of Greek philosophy and its penetration into the Islamic world are considered

Key words: *Islamic religion, philosophy, Hellenistic culture, Muhammad (pbuh), New Platonism, Greek philosophy, Alexandria, Jondishopur, Harran translation schools, Caliph Ma'mun, rationalism, Mu'tazilites, Shiites, Ahl asSunna wal-Jama'a, Harun al-Rashid, emanation, Aristotelianism, new Pythagoreanism.*

KIRISH

Islom falsafasining rivojlanishida yunon falsafiy ta'limotining ahamiyati katta. O'zaro madaniyatlar almashinuvi yunon ta'limotlari bilan uzviy bog'liq. Shu o'rinda bir savol paydo bo'ladi: nega aynan yunon falsafasi ta'sir etgan? Ayni u davrlarda boshqa ta'limotlar ham mavjud bo'lgan-ku? Bu savolga javob olish uchun eng avvalo islom dinining paydo bo'lgan davrlari va undan oldingi vaqtga nazar solsak, bizga bir qancha muhim voqealar shohidlik qilishi mumkin. Islom dini paydo bo'lgach, fath etilgan hududlarga e'tibor beradigan bo'lsak, xalifalik tasarrufida bo'lgan yerlarda avvaldan ellinistik madaniyat mavjud edi. Ellinistik davr miloddan avvalgi IV asr Aleksandr Makedoniyskiyning Sharqiy O'rtayer dengizi, Eron platosi, Mesapotamiya, Misr, O'rta Osiyo hamda Hindistonning ba'zi bir hududlarini bosib olishi bilan boshlangan.

Buning natijasida bosib olingan yerlarga yunon tili va yunon madaniyati tarqala boshlagan. Yunon tili esa ilmiy til darajasiga ko'tarilgan. Hattoki, yunon matematikasi Bobil va Misr matematikasi bilan birlashib, yagona bir ellinistik matematikani keltirib chiqardi. Chunki madaniyatlar aralashuvi natijasi butun sohalarni qamrab oladi va yangi madaniyat hosil qiladi. Lekin yunon madaniyati bu o'rinda ancha sezilarli kuch hisoblangan. Shu sababli uning ta'sir doirasi juda katta edi. Yunon tilini o'rganish Iroq va Suriyada IV asrda boshlangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA:

Ellinistik davrda klassik yunon falsafasi bir qancha o'zgarishlarga uchradi. Unda yunon, finikiyaliklar, misrliklar, boshqa Yaqin Sharq madaniyati hamda axloqiy va diniy qarashlari birlashdi. Buning eng muhim ko'rinishlari Iskandariyadagi vujudga kelgan falsafani tashkil etuvchi turli xil qarashlar hisoblanadi. Shuningdek, Iskandariyada VII asrdan boshlab, falsafa va ilohiyot tadqiqoti shakllana boshladi. Asosan yunon tilini o'rganish, Iskandariyadan o'tgan yunon ilohiyotini, Kliment

ta'limotlarini o'rganishdan boshlangan edi. VII asrda Eron janubida yunon ilmlarini o'rganadigan ikki katta markaz faoliyati mavjud edi. Bu Harron va Jandishopur maktablaridir. Jandishopur 555- yilda Xusrav I Anushervon tomonidan asos solingan. Xitiyning ma'lumotlariga ko'ra, Jandishopurdagi muassasada fanlar yunon an'analari asoslangan, ammo o'qitish tili oromiy bo'lgan. Bu kabi muassasalar 8-asrgacha faoliyat yuritdi, islom olamida falsafa va ilm-fan uchun asosli manba vazifasini bajargan. Islom dini paydo bo'lgach, o'zidan takrorlanmas madaniyat va katta bir sivilizatsiya yaratdi.

U Rim, Yunon, Hindistan va Eron madaniyatlari qurshovidagi arab xalqlari orasida yuzaga keldi. Bu insoniyat tarixidagi ajralib turuvchi voqeadir. Chunki arablar badaviy xalq edi, ya'ni islomgacha madaniyati pastroq xalq hisoblangan. Ular yashaydigan hududlarning ko'p qismini cho'llar tashkil etgan, yerlarning aksariyat qismi o'troq turmush tarziga yaroqli emas edi. Ushbu omil sababli arablarning ba'zi qismi ko'chmamchi jamoa bo'lib yashaganlar. Ular deyarli madaniyatli hayot bilan bog'liq bo'lmaganlar. Bu haqda Inoyatulloh xabar beradi. Shunday bo'lishiga qaramay, islom dini katta bir madaniyat yaratdi. Islom dini arab-musulmon jamiyatiga boshqa madaniyatlardan farqli bir madaniyat berdi. Yangi tug'ilgan arab-musulmon jamiyati atrofidagi boshqa madaniyatlar va sivilizatsiyalarini o'rgandilar. Chunki har qanday madaniyat o'zidan avvalgi madaniyatlar ta'siri moslashinuvini namoyon etadi hamda mavjud jamiyatlardagi madaniyatlar bilan almashinuvini aks ettiradi. Shu ma'noda arab-musulmon jamiyati atrofidagi boshqa xalqlar, xususan, Hindiston, Fors, Misr, Rim, Suriya va Yunon xalqlari bilan madaniyat va sivilizatsiyalar o'rtasida aloqalar kuzatildi.

Bu aloqalarni islom xalifalari, ya'ni Muhammad (s.a.v) dan keyingi to'rt xalifa davridan Abbosiylargacha bo'lgan vaqtda o'sha hududlarga qilingan harbiy yurishlar bilan belgilanadi. Olimlarning e'tirof etishiga ko'ra, islom ulamolari boshqa xalqlar madaniyatini o'rganish bilan birga musulmon bo'lmagan adabiyotlarni arab tiliga tarjima qilish boshlandi. Bu voqea xalifa Horun ar-Rashid davrida "Xizona ul-hikma" hamda xalifa Ma'mun davridagi "Bayt ul-hikma" ilmiy muassasalarining faoliyatlari amalga oshirilgan oltin davri edi. Tarjimonliklarning barchasi Abbosiylar hukmronlik davriga to'g'ri keladi. Mumtoz davrda islom jamiyati noislomiy bo'lgan bilimlarni boshqalarga yetkazib berish vazifasini bajardi. Bunda ellinizmning ta'siri alohida jihatga ega. Shunga qaramay, ayni o'sha vaqtlarda ellinizm bilan yonma yon fors va hind falsafalari ham mavjud edi. Lekin ellinizmning ta'sir doirasi ularnikidan ko'proq vazifani bajargan.

Yunon falsafasi va fanining arab tiliga tarjima qilingan adabiyotlari nafaqat yunon adabiyotlari, balki Iskandar vafotidan keyingi ellin adabiyotlarni ham tashkil

etgan. Ba'zi mutaxassislar yunon falsafasi va ellinistik falsafani ayni bir falsafa deb hisoblamaydilar. Shuning uchun ham islomning yunon falsafasi va ilmi yoki ellinizm bilan aloqasi to'grisidagi munozaralar mavjud. Ana endi bizning e'tiborimizda bir qancha masalalar bor: islom ellinizm bilan qachondan aloqada bo'la boshladi va qanday omillar bunga turtki bo'lgan, yunon falsafasining ta'siri qay darajada ekanligi. Buni tahlil etishda tarixiy davr yondashuvi eng ahamiyatlisidir.

Islom ellinizm bilan aloqasi haqidagi nazariyalar Nurcholish Majidning fikricha “ellinizm” atamasini ilk bor nemis tarixchisi J.G. Droysen qadimgi yunon va nasroniy dunyosi o'rtasidagi o'tish davriga nisbatan ishora qilish uchun qo'llagan. Droysendan farqli o'lariq Bernard Luis va K. Xitti kabi bir qancha tarixchilar “ellinizm” atamasini qadimgi yunon va Buyuk Iskandar vafotidan keyingi yunon davrigacha bo'lgan yunon madaniyatini qabul qilish uchun ishlatishgan. Tadqiqotlarga ko'ra, islomning ellinizm bilan aloqasi haqida ikki nazariya mavjud ekan.

Birinchi nazariya V. Montgomeri Vatt tomonidan taklif etilgan. U islom va ellinizm o'rtasidagi asosiy aloqa VIII-asr o'rtalarida Abbosiylar sulolasi davrida sodir bo'lganligini ta'kidlaydi. Buni Vatt “ellinizmning birinchi to'lqini” deb atagan. U birinchi to'lqinni yunon madaniyatini o'rganishdagi birinchi davriga nisbatan qo'llaganligini nazarda tutadi, shuningdek, uning ma'lum jihatdan cheklangabligini ham aytib o'tadi. Bu davr munozara usullari ehtiyoji uchun, musulmon jamoalar o'rtasidagi tortishuv yoki musulmon bo'lmagan guruhlar bilan bahs-munozaralar uchun cheklangan edi. Islom falsafasining taraqqiyotining ikkinchi bosqichi X-XI-asrlar atrofida ro'y berdi. Vatt bu davrni “Falsafaning gullashi” islom falsafasi va ellinizm dialektikasining rivojlangan payti deb aytgan. Ammo Vatt nazariyasiga qarshi chiqqanlar ham mavjud edi. Bu Majid Faxriydir, u o'zining “Islom falsafasi tarixi” kitobida qarshi fikrlarini bildirgan. Uning fikriga ko'ra, islom va ellinizm o'rtasidagi aloqa Muoviylar sulolasi hukmronligidan beri VII asrda yuzaga kelib ulgurgan. Bu sulola hukmronlik davrida yunon ilmiy me'rosi o'rganildi va o'zlashtirildi. Faktlarga asosan, VII-asrdayoq ellinizm madaniyati haqida xabardor bo'lishgan. Amaliy va ijtimoiy ehtiyojlar uchun ham, ya'ni ma'muriyat, hukumat boshqaruvi, sog'liqni saqlash hamda harbiy masalalarda ba'zan unga murojaat etilgan. Majid Faxriy ta'kidlaydiki, bu Muoviylar sulolasi hukmronligida musulmonlar va ellinizm o'rtasidagi aloqa hali mukammal bo'lmagan, ammo bu o'zaro aloqa ahamiyatsiz degani emas. Asrlar ilgari Suriya va Misr nasroniylarini yunon falsafasi o'rganishni talab etilganidek, musulmolar ham sxolastik ilohiyotni o'rganishgan.

Umaviylar (661-750) davrida bu yo'nalish katta muvoffaqiyatga erisha olmadi. Chunki Ummaviy xalifalarning dastlabki xalifalari bosib olingan hududlarda tinchlikni ta'minlash, hukmronligini mustahkamlash, ulkan hududlarni boshqarushdagi

ma'muriy va siyosiy masalar bilan band bo'lgan. Ammo ilmga talabchan ekanliklarini inkor etib bo'lmaydi. Bunga misol Ummaviy shahzodasi Xolid ibn Yazidni (vafoti 704-yil) keltirish mumkin. U alkimyo va munajjimlik ilmlari bilan shug'ullangan, hatto, eng qadimgi manbalarning guvohlik berishicha ilmiy asarlarning, xususan, tibbiy, alkimyoviy, astrologik adabiyotlarni arab tiliga birinchi tarjimalarini taqdim etgan. Etishda hissa qo'shgan shaxslardan biri deb qaraladi. Bu dalilni Filip. K. Xiti ham ta'kidlaydi, hatto Xolid ibn Yazidni Marvoniylar faylasufi deb atagan.

Islom falsafasi bilan aloqada bo'lgan yunon falsafasi islom dunyosida falsafaning rivojlanishiga turtki bo'lganligini ko'pchilik e'tirof etadi. Lekin shunga qaramay, Kentukki (AQSH) universiteti sharqshunosi Oliver Liaman islom falsafasini aynan o'sha yunon matnlari tarjimasidan kelib chiqqan deyish xato ekanligi tarafdoridir. "Yunon falsafasi va mantig'i ma'lum bo'lmasdan oldin, islom ilmiy an'analari, huquqshunoslik va ilohiyot fanlari orqali yanada aniq falsafa vujudga kelgan. Hatto, bu huquq va ilohiyotning tafakkuri yunon mantig'i va falsafasining qabul qilinishi va rivojlanishiga asos bo'lgan. A. Xudori Shorch Oliver Liamanning bu fikrlarini qo'llab-quvvatlash bilan birga o'zining qarashlarini ham aytib o'tadi, ya'ni islom falsafasi islom ilmiy an'analari bilan tarjima jarayoni orqali aloqada bo'lgan yunon falsafasiga asoslanmagan, balki u islom falsafasi ildizi orqali rivojlangan degan g'oyani beradi.

Ammo Oliver Liamandan farqli ravishda, ko'pchilik olimlar islom ilmiy me'rosi hamda falsafasi yunon falsafiy tafakkuri aloqasi natijasida rivojlanganligini da'vo qiladilar. Bu jarayon ayniqsa, arab-musulmon jamiyati musulmon bo'lmagan jamoalar, xususan, Misr, Antioxiya, Fors va Suriyadagi majusiy guruhlar nasroniy va yahudiylari bilan aloqada bo'lganidan keyin sodir bo'ladi. Bu hududlar ancha vaqt mobaynida ellinizatsiyani boshidan kechirgan, fikrlar va yunon tafakkuri keng yoyilgan. Ilk islom jamoatchiligi Qur'on va Payg'ambar sunnatini tushinishda uch turdagi ilm sohasi talab etilishini Majid Faxriy ta'kidlaydi. Islomning yunon falsafasi va madaniyati bilan aloqasini ellinizmning jadal rivojlanishidan ajratib bo'lmaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, ellinizm Iskandarning Yunonistondan Sharqqa harbiy yurishlari natijasida paydo bo'ldi. Bu mustamlakachilikning kengayishi sababi nafaqat siyosiy, balki uning madaniyatini birlashtirish uchun ham edi. Ilmiy jihatdan buni pan-ellinizm deya qabul qilinadi. Shuningdek, Aristotel Iskandarning ustozlari sifatidagi ta'limotlari bilan bog'liqligini ham dalil qilib ko'rsatishadi. Ellinizm madaniyatning o'zi xudo, falsafa, axloq, din va madaniyat masalalaridan hamda mifalogiyadan iboratdir.

Umuman olganda, keyingi davrlarga kelib falsafiy tafakkurga yunon falsafasining ta'siri yunon tilidagi asarlar tarjimasini bilan bog'liq. Xalifalar bu asarlarni

tarjima qildira boshladilar. Xalifa Ma'mun yunon tilini biladigan olimlarni yig'di va tarjima qilishlariga sharoit yaratdi. Bu haqda Ibn Xaldun ma'lumot beradi: "Bizgacha faqat bir xalqning, ya'ni yunonlarning bilimlari yetib kelgan, chunki xalifa Ma'mun harakatlari bilan tarjima qildirildi. U bunga ko'plab sarf-xarajatlar qildi va muvoffaqiyatga erishdi...". Ma'mun xalifalik davrida ijtimoiy muhit yaxshi va tinch edi. Ilm fan uchun imkoniyatlar mavjud edi. Urushlar tugab, ma'naviyat tiklana boshlagach, fath etilgan hududlardagi kutubxonalaridagi asarlarni tarjimasi haqida qiziqish uyg'ondi. Tarjima qilinishining asosiy sababi deb tibbiyotga oid ma'lumotlarga ega bo'lish nazarda tutiladi. Chunki manbalarga ko'ra, dastlabki tarjimalar tibbiy va alkimyoviy mavzularda edi. Shuningdek, Umaviy xalifalari davrida shifokorlar saroy tabibi bo'lishi bilan birga hukmdorlarga maslahatchi vazifasini ham bajarganlar. Natijada Umaviylar salomatlikka oid ma'lumotlarga ega bo'lish, amaliy ehtiyojlarni bilishlariga bo'lgan harakat ellinizm madaniyatini o'rganishga talab bo'lgan. Tibbiy adabiyotlarni ajratish va o'rganish ortidan falsafiy asarlar tarjimasi ham amalga oshgan. Natijada hamma yunon tilidagi asarlar tarjima qilina boshlandi. Bular orasida ko'p qismini falsafaga oid bo'lgan kitoblar tashkil etardi. Tarjimonlar orasida musulmon bo'lmagan olimlar ham tashkil etgan.

Dastlabki paytlarda islom olamiga kirib kelayotgan yunon-ellinistik tafakkur yaxshi qabul qilinmagan. Shubhali tarzda chetdan kirib kelgan yoki butparastlikka asoslangan deya qabul qilindi. Uni bir qancha dinshunoslar, huquqshunoslar inkor etishdi. Zararli va ortiqcha deb tushinilishlar ham bo'ldi. Ammo milodiy VIII asr o'rtalariga kelib, nutq va dialektikadan ta'sirlangan mo'taziliylar oqimi islom olamida ratsionalist teologlar sifatida paydo bo'ldilar. Ular har bir narsada aqlni da'vo qiluvchi guruh hisoblanadi.

Arab-musulmon va g'ayriarabiy guruhlar o'rtasidagi ijobiy aloqalar bag'rikenglik, erkinlik bor vaziyatlarda shakllangan edi. Arablar o'z diining aniq qonun-qoidalaridan qat'iy nazar, o'zidan avvalgi mavjud bo'lgan barcha intellektual faoliyatlarni cheklab qo'ymadi, davom etishlariga yo'l qo'yib berdilar. Nasroniylar boshchiligidagi ilmiy markazlar musulmonlar tomonidan bo'ysundirilgandan so'ng o'z faoliyatlarini to'xtatmaganlar. Bu o'sha davrdagi musulmonlar hukmronligida fikriy erkinlik va ilm-fan uchun xayrixohlikdan, uni qadrlashdan, dinidan qat'iy nazar olimlarni hurmat qilishdan dalolat edi. Umaviylar musulmonlar va nasroniylar o'rtasida ellinistik atamalarni musulmonlar ilohiyotiga kirib kelishiga olib kelgan rasmiy munozaralarga homiylik qilgan. Bundan ko'rinadiki, 7-asrning oxirlarida ellinizm orqali islomning yunon falsafasi va bilimlari bilan aloqa vujudga keldi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) hayotlik davrlarida musulmonlar orasida shubhaga o'rin bo'luvchi birliklar mavjud bo'lmagan. Chunki har bir masala uchun

Payg'ambarimizning o'zlari tirik isbot edilar. Payg'ambarimizdan so'ng, xalifalik davrida esa bir qancha masalalarda tortishuv va ikkilanishlar yuzaga kela boshladi. Natijada islomda bo'linishlar yuzaga keldi. Bu orada tarafkashliklar ham mavjud edi.

Arab-musulmon jamoasida 7-asr oxirlariga kelib, Allohning adolati va insoniy mas'uliyat haqida mulohazalar paydo bo'la boshladi. Fiqh, kalom kabi ilmlarida oqilona fikrlash keng rivojlandi. Ilohiyotda Vosil ibn Ato asos solgan ratsionalizmni ustun qo'yuvchi mo'taziliya ta'limoti jamiyat tafakkurida hukmronlik qilgan. Hattoki ba'zi vaqtlarda davlat va uning turli tarmoqlarida rasmiy ta'limotga ham aylangan. Hayid Husan Nastning fikricha, bu mo'taziliya mazhabi islomdagi birinchi tizimli ilohiyotdir. Ularning muhim xususiyatlaridan biri aql va qadriyat e'tiqodiga asoslanishidir. Ammo bunga qarshi tarzda Nurcholish Majidning fikri bor.

U ta'kidlaydi, diniy tafakkurda yunoncha unsurdan birinchi bo'lib foydalangan shaxs Jabariya ta'limotiga e'tiqod qilgan Jahm ibn Shafvon hisoblanadi. Jabariyaga ko'ra inson Allohning irodasiga qarshi hech qanday kuchga ega emas deb hisoblanuvchi ta'limotni ilgari suradi. Jahm ibn Shafvon o'zining jabariy mulohazalari uchun birlik va vositalarni Aristotelning bir tarmog'i bo'lgan Aristotelizmdan to'plaga. Unda sodir bo'layotgan hamma narsa, xususan, inson bilan bog'liq bo'lgan vaziyatlar tabiiy qonunlar asosida sodir bo'ladi, tabiiy qonun shaxssiz bo'lib, inson tomonidan e'tiroz bildirilmaydi. Shuningdek, vaqt o'tgan sari Qur'on oyatlarini o'rganishdagi muammolarga tor yondashuv turli munozaralarni keltirdi. Damashq yoki Bag'doddagi musulmonlar bilan mazujiy va nasroniylar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ham keskin kelishmovchiliklarni keltirib chiqardi.

Shu sabaldan musulmon jamoalar o'rtasida turli mulohazalar hozil bo'ldi. Falsafiy tafakkurga qiziqish, muqaddas Kitobga nisbatan fikrlash samarasi edi. Ya'ni Qur'onni o'rganish va tushunish. Diniy aqidalarni tizimli tushunishga bo'lgan intilish, mo'taziliya guruhini tobora ratsionalizatsiya qilishga undadi. Islomda ratsionalizatsiyani rivojlantirishda mo'taziliya maktabining ta'siri juda katta. Bu ratsionalizatsiya ratsional va liberal yunon falsafasi usulidan olingan. Ularda dinshunos mutaxassisning falsafani o'rganishga ikki sababi bor ekanligi ta'kidlanadi. Birinchidan, ular yunon falsafasi o'zlarining fikrlash tarzi bilan yaqinlik va uyg'unlik bor ekanligini bildilar.

Bunday fikrlash usulini qo'llash orqali ularni o'z dalillarini ko'rsatishda kuchli va ravon qildi. Ikkinchidan ular mantiq va mantiqiy dalillar yordamida islom ta'limoti asoslarini parchalashga uringan boshqalarini bahslash va rad etish maqsadida falsafiy fikrlash usulini o'rgandilar. Mo'taziliylardan keyin Ismoililar ta'limotlari ajralib turadi. Ular shialikda shakllanib, IX-asr oxirlarida diniy firqa sifatida tashkil topdi va maxfiy tashkilot tuzdilar. Shu davrda yunon falsafasi, neoplatonizm, neopifagorsizm,

xristian gnostitsizmi va boshqa oqimlar ta'siri ostida Ismoilylarning murakkab diniy-falsafiy tizimi shakllandi. Ularda asosan ko'zga ko'ringan jihati emmanatsiya masalasi hisoblanadi. Botiniy ta'limotga ko'ra, ular 7 ta pog'onaga ajratadilar.

XULOSA:

Yunon falsafasining Islom ta'limotiga ko'rsatgan ta'siri tarixiy va madaniy taraqqiyotda muhim ahamiyat kasb etadi. VIII–XII asrlar oralig'ida musulmon olimlari Yunon falsafiy merosini, xususan, Aristotel, Platon, Pifagor, va Galen singari mutafakkirlarning asarlarini arab tiliga tarjima qilish va sharhlash ishlariga katta e'tibor qaratganlar. Bu jarayonda Baytul Hikma (Donishmandlar uyi) kabi ilmiy markazlar markaziy rol o'ynagan. Islom tafakkuri bilan Yunon falsafasining uyg'unlashuvi natijasida yangi, sintezga asoslangan ilmiy va falsafiy yondashuvlar yuzaga keldi. Al-Farobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd kabi allomalar Yunon falsafasini o'zlashtiribgina qolmay, uni tanqidiy tahlil qilish orqali islomiy aqidalar bilan uyg'unlashtirganlar. Ularning asarlari nafaqat Islom olamida, balki keyinchalik Yevropa ilm-fan rivojiga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Yunon falsafasidan olingan mantiq, metafizika, tabiiy fanlar va tibbiyotga oid qarashlar islomiy ilmlar – xususan, kalom, fiqh, falsafa va tasavvufda yangicha tafsir va tushunchalarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Bu esa Islom sivilizatsiyasining ilmiy va madaniy yuksalishiga turtki berdi.

Xulosa qilib aytganda, Yunon falsafasining Islom ta'limotiga ta'siri bu ikki buyuk madaniyat o'rtasidagi ilmiy-madaniy aloqalarning samarali mevasidir. Bu ta'sir nafaqat ilmiy taraqqiyotga, balki tafakkur erkinligi, tanqidiy fikrlash va ilmga asoslangan yondashuvlarning rivojlanishiga ham asos bo'ldi. Shu sababli, Islom tarixidagi bu davr "Islomiy Uyg'onish" deb atalishi bejiz emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. D.A.Po'latova, M.Q.Qodirov, J.B.Sulaymonov „Sharq falsafasi va madaniyati tarixi"(1-qism) Toshkent2018
2. Pepen Irpan Fauzan,Ahmad Khoirul Fata „HELLENISM IN ISLAM:The Influence of Greek in Islamic Scientific Tradition" <https://www.rep.routledge.com> sayti
3. <https://link.springer.com> sayti
4. D.A.Po'latova, M.Q.Qodirov, J.B.Sulaymonov „Sharq falsafasi va madaniyati tarixi"(II qism) Toshkent2018
5. Сулаймонов, Ж.Б. (2023). Абдурахмон ибн Халдун ижтимоий қарашлари ва конфуций ижтимоий қарашларининг умумий ва фарқли хусусиятлари.

Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(21), 583-590.

6. Bakhtiyorovich, S. J. (2023). Analysis of the Phenomenon of "Assabiya" In the Socio-Philosophical Concept of Abdurahman IBN Khaldun. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 4(6), 219-223.

THE POWER OF ROLE – PLAY GAMES IN DEVELOPING SPEAKING PROFICIENCY IN YOUNG LEARNERS

Gulida Xaydarova Jasurbekovna

ABSTRACT

This article explores the ways of role – playing games can improve young learner's speaking abilities. It talks about the value of speaking in language development and how role- playing exercises create lively, interactive settings that boost fluency and confidence. Examples are given to demonstrate how these exercises can be used successfully in classrooms to make learning a second language fun and effective. The goal of the study is to assist teachers in using role – playing as a strategy to help young students' communication abilities.

Key words: Role – play games, speaking proficiency, creative thinking, team – working, speech skills, confidence, efficient communication, practice

YOSH O'QUVCHILARDA NUTQ QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA ROLLI O'YINLARNING KUCHI

ANNOTATSIYA.

Ushbu maqola rolli o'yinlar orqali yosh o'quvchilarning nutq qobiliyatini yaxshilash usullarini o'rganadi. Bu tilni rivojlantirishda nutqning ahamiyati va rolli o'yin mashqlari qay tarzda ravonlik va ishonchni kuchaytiradigan jonli, interfaol muhitlarni yaratishi haqida gapiradi. Ikkinchi tilni o'rganishni qiziqarli va samarali qilish uchun ushbu mashqlarni sinflarda qanday muvaffaqiyatli qo'llash mumkinligini ko'rsatish uchun misollar keltirilgan. Tadqiqotning maqsadi o'qituvchilarga rol o'ynashdan yosh talabalarning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish strategiyasi sifatida foydalanishda yordam berishdir.

Kalit so'zlar: rolli o'yinlar, nutq qobiliyati, ijodiy fikrlash, jamoa bilan ishlash, nutq qobiliyatlari, ishonch, samarali aloqa, mashg'ulot.

INTRODUCTION

Speaking is fundamental for language development since it is the main way that children learn and improve on their language skills. Young learners can improve correct pronunciation and intonation, practice vocabulary and comprehend grammatical structures through verbal communication. Active participation in conversations not only enhances expressive capabilities but also strengthens listening skills, contributing to a comprehensive grasp of language. The importance of early verbal exchanges is shown by research. Research shows that babies who hear more

child directed speech have better lexical processing abilities, which speeds up their vocabulary development. Furthermore, children's vocabulary development has been connected to the variety of caregiver speech rather than its amount. Proficiency in spoken language is crucial in educational contexts. They build the base for academic achievement by empowering child to follow directions, respond clearly, and interact with their peers. As a result, encouraging speaking skills at a young age is essential for a child's lifetime cognitive development and efficient communication.

There are lots of different ways to improve speaking skills in teaching system. One of them is role – play games. There are several benefits of role – play games:

1. Boosted vocabulary and language use

Role – play games encourage players to use a wide range of vocabulary, including both everyday words and specific jargon related to the settings or story. Pupils can improve their language skills and practice new expressions in context.

2. Real - time speaking practice

Players need to communicate with each other during the game, often making decisions, giving commands and carrying on conversations. By offering frequent, regulated speaking chances, this real-time contact enhances fluency and speaking confidence.

3. Creative thinking and adaptability

Role – play games often require improvisation. Students might encounter unexpected scenarios or challenges, which forces them to think on their feet. This helps individuals become more creative in their communication and improves their capacity to make phrases in the moment

4. Improved pronunciation and intonation

While participating in role – play games, especially ones involving voice acting or acting out characters, players tend to focus on pronunciation, accent and tone. This helps to improve pronunciation and making speech more natural.

5. Increased confidence in speaking

People are encouraged to express themselves without worrying about criticism in the comfortable, relaxed setting of role – playing games. Speaking confidence gradually increases as a result, especially when speaking in unfamiliar social situations or foreign languages.

6. Team working

Students learn to work with a partner or a group of pupils. This helps them to share ideas, to get new information and to develop brainstorming. Teamwork encourages members to learn from each other, gaining new techniques, skills and knowledge from colleagues with different expertise.

7. Focused practice on specific speech skills

Role – Play Games can be customized to emphasize certain elements of language, such as negotiation, persuasion, or narrative creation. This enables players to hone specific speaking abilities in an enjoyable and interactive manner.

In conclusion, role-playing games are an effective way to help young students improve their speaking abilities. They establish a stimulating atmosphere that enhances self-assurance, fluency, and practical communication skills. These exercises increase the effectiveness and enjoyment of language learning by promoting creativity and engagement.

At the Doctor's Office

Objective:

- To practice language related to health and illness.
- To ask and answer questions about symptoms.
- To give and receive advice in a medical context.

Role-Play Participants:

- **Doctor:** Takes the role of a medical professional, asking questions, diagnosing, and providing advice.
- **Patient:** Describes their symptoms, listens to the doctor's advice, and asks questions if necessary.
- **Optional:** A nurse or receptionist (if you want to expand the role-play for more students).

Language Focus:

- Vocabulary: symptoms, illnesses, treatment, body parts, medical instruments.
- Phrases: asking about symptoms, giving advice, offering recommendations, making polite requests.

Scenario Breakdown:

Step 1: Introducing the Scenario

The teacher explains that the students will role-play a visit to the doctor's office. One student will act as the patient and another as the doctor. The patient is feeling unwell and needs medical advice.

Step 2: Warm-Up Vocabulary

Before starting the role-play, introduce or review the following vocabulary:

- Symptoms: headache, fever, sore throat, cough, stomach ache, dizziness, fatigue, chills, nausea.
- Body Parts: head, chest, stomach, throat, back, legs, arms.
- Medical Terms: prescription, rest, hydration, painkiller, flu, cold, infection.

• Advice Phrases: "You should rest," "Drink plenty of water," "Take medicine," "I recommend you see a specialist."

You can provide visual aids (e.g., images of a body, common medical items, etc.) to reinforce vocabulary.

Step 3: Role-Play Dialogue (Structured and Progressive)

Here's an example of a more elaborate role-play dialogue:

Doctor: "Good morning! What brings you in today?"

Patient: "Hi, Doctor. I've been feeling really tired, and I have a headache.

Doctor: "I see. How long have you been feeling like this?"

Patient: "It started two days ago. I also have a sore throat and a bit of a cough."

Doctor: "Okay, let's take a closer look. Can you point to where it hurts the most?"

Patient: (Points to the head or throat) "It hurts here in my head and throat."

Doctor: "It sounds like you might have a cold or the flu. Do you have any fever or chills?"

Patient: "Yes, I feel hot sometimes, and I'm shivering."

Doctor: "Alright, I recommend you take some rest and drink plenty of water. You can also take some painkillers to help with the headache. If your symptoms don't improve in two days, I suggest you come back for further tests."

Patient: "Thank you, Doctor. Should I take medicine for the sore throat?"

Doctor: "For now, a warm drink like tea with honey should help. But if the sore throat persists, you may need a throat spray or an antibiotic. Let me know if it gets worse."

Patient: "Okay, I will. How much rest should I get?"

Doctor: "At least 24 hours of rest. Try not to go to work or school. Just relax and let your body recover."

Patient: "Thanks, Doctor. I'll follow your advice."

Doctor: "You're welcome! Feel better soon. If you have any questions, don't hesitate to contact the clinic."

REFERENCES

1. [https://chatgpt.com/#:~:text=The%20Importance%20of%20Speaking%20in%20Language%20Learning%20\(British%20Council](https://chatgpt.com/#:~:text=The%20Importance%20of%20Speaking%20in%20Language%20Learning%20(British%20Council)
2. [https://chatgpt.com/#:~:text=How%20to%20Improve%20Your%20English%20Pronunciation%20\(FluentU](https://chatgpt.com/#:~:text=How%20to%20Improve%20Your%20English%20Pronunciation%20(FluentU)
3. <https://www.theguardian.com/teacher-network/2017/jul/12/importance-of-interaction-in-language-acquisition/>
4. <https://chatgpt.com>

5. <https://www.englishclub.com/english-speaking/role-play.htm>
6. <https://www.ncte.org/blogs/critical-thinking/>
7. <https://www.tefl.net/elt/teaching/using-role-play-in-classroom/>
8. BBC Learning English - Health Vocabulary
9. Cambridge English - Medical Vocabulary
10. Merriam-Webster: Medical Dictionary

ALLOMORF TUSHUNCHASINING DUNYO TILSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI

Saidoripova Dilorom

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Eronshunoslik va afg'onshunoslik oliy maktabi o'qituvchisi

Tel: +9989909629295.

d-mirzayeva@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada allomorf tushunchasining mazmun-mohiyati, uning morfologik birlik sifatidagi o'rni hamda dunyo tilshunosligida o'rganilish holati tahlil qilindi. Turli tillarda allomorflarning namoyon bo'lish shakllari, ularning fonetik, morfologik va semantik xususiyatlari qiyosiy tahlil asosida ko'rib chiqildi. Xususan, ingliz, rus va boshqa ba'zi tillarda allomorflarning tadqiq etilishi, olimlar tomonidan ilgari surilgan yondashuvlar o'rganiladi. Tadqiqotda taqqoslash va tahlil metodlaridan foydalanilgan bo'lib, ushbu usullar orqali allomorfiyaning universal va milliy xususiyatlari aniqlandi. Maqola natijalariga ko'ra, allomorflarning til tizimidagi roli nafaqat morfologik darajadagi shaklshunoslik, balki umumiy til strukturasi va taraqqiyotida muhim omil ekani isbotlandi.

Kalit so'zlar: Morfema, affiksial morfema, allomorf, fonologik allomorf, morfologik allomorf, suppletiv allomorf va semantik (leksik) allomorf.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается понятие алломорфа, его сущность как морфологической единицы и особенности изучения в мировой лингвистике. Анализируются формы проявления алломорфов в различных языках, а также их фонетические, морфологические и семантические особенности на основе сравнительного анализа. Особое внимание уделяется исследованиям алломорфов в английском, русском, немецком и других языках, а также подходам, предложенным различными учёными. В исследовании использованы методы сопоставления и анализа, что позволило выявить универсальные и национальные черты алломорфии. Полученные результаты доказывают, что алломорфы играют важную роль не только на морфологическом уровне, но и в структуре языка в целом.

Ключевые слова: Морфема, аффиксальная морфема, алломорф, фонологический алломорф, морфологический алломорф, супплетивный алломорф, семантический (лексический) алломорф

ABSTRACT

This article explores the concept of the allomorph, its essence as a morphological unit, and how it has been studied in global linguistics. The work analyzes the ways allomorphs manifest in various languages, focusing on their phonetic, morphological, and semantic characteristics through comparative analysis. Special attention is given to studies on allomorphs in English, Russian, German, and other languages, as well as to the theoretical approaches proposed by different scholars. The research employs comparative and analytical methods to identify both universal and language-specific features of allomorphy. The findings demonstrate that allomorphs play a crucial role not only at the morphological level but also in the overall structure and development of language.

Key words: *Morpheme, affixal morpheme, allomorph, phonological allomorph, morphological allomorph, suppletive allomorph, and semantic (lexical) allomorph.*

KIRISH

Dunyo tilshunosligida o‘z yechimini kutayotgan ko‘plab masalalar mavjud. Xususan, morfologiyada allomorflik hodisasi ham dunyo tilshunoslarining diqqatini tortib kelmoqda.

Ma‘lumki, so‘z yasalishi tilshunoslikning morfologiya bo‘limida o‘rganiladi. “Morfemalar vazifasiga ko‘ra ikki xil guruhga ajratiladi:

1. Asos morfema (o‘zak morfema) so‘zda albatta ishtirok etadi, shu so‘z asosidagi leksik ma‘noni ifoda etadi. Shu sababli, asosiy morfema so‘zning o‘zagi deyiladi. U so‘z yasallish uchun ham, shakl yasallish uchun ham asos bo‘la oladi. So‘zning tub ma‘no anglatgan qismi o‘zak deyiladi.

2. Affiksial morfema (ko‘makchi morfema) so‘zning leksik va grammatik ma‘nolarining shakllanishida xizmat qiladigan morfemadir. U mustaqil leksik ma‘no ifodalay olmaydi. Affiksial morfema haqida fikr yuritadigan bo‘lsak, affikslarning har biri o‘ziga xos ma‘noga ega. Affiksial morfemalar negizga qo‘shilib, uning lug‘aviy-grammatik xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan har xil ma‘nolarni ifodalashga izmat qiladi”⁸².

Ayrim adabiyotlarda affiksial morfemalar ma‘nosi va funksiyasiga ko‘ra, ikki turga bo‘linishi qaaaayd etilgan:

1) shakl yasovchi morfemalar (qo‘shimchalar) - so‘zning leksik ma‘nosini o‘zgartirmaydi, yangi so‘z yasamaydi, balki shu so‘zning grammatik shaklini yasaydi, unga yangi grammatik ma‘no qo‘shadi, kichraytirish, erkalash, takrorlash,

⁸² Xo‘janiyozov E. Tilshunoslik asoslari. Nukus. 2012. B. 24

davomiylik kabi turli qo‘shimcha ma’no anglatuvchi yoki so‘zning biror vazifani bajarishga moslashgan shakllarini yasaydi.

2) so‘z yasovchi morfemalar (qo‘shimchalar) - turli so‘zlarga qo‘shilib, uning ma’nosiga bog‘liq yangi so‘zni hosil qiladi”⁸³.

Tilshunos olim A. Hojiyev ta’biri bo‘yicha, “affikslar so‘zning boshiga, o‘rtasiga yoki oxiriga qo‘shilishi mumkin. So‘zning boshiga qo‘shiladigan affikslar prefiks, o‘rtasiga qo‘shiluvchilar infiks, so‘z oxiriga qo‘shiladiganlari suffiks deyiladi”⁸⁴.

Yuqoridagi fikrlardan xulosa shuki, allomorflarni 2 turga, ya’ni

- 1) so‘z yasovchi affiksallallomorflar;
- 2) shakl yasovchi affiksallallomorflarga ajratish mumkin.

Bunga qo‘shimcha ravishda olim morfemaning mohiyatini shunday belgilaydi: “Morfemalar sistemani shakllantiruvchi til birliklarini, ya’ni yasama so‘z yoki so‘z shaklini yasaydi. Uning mohiyati shundan iborat. Ularni “yasovchi til birliklari” deyish tog‘ri bo‘ladi. Ular shu yasovchilik belgisiga ko‘ra, boshqa birliklardan farq qiladi... Morfema o‘z ifoda va ma’no jihatiga ega bo‘lgan so‘z yasash yoki so‘z shaklini yasash uchun xizmat qiladigan lisoniy birlik”⁸⁵. Olim o‘zbek tilshunosligida an’anaviy ravishda “o‘zak morfema, leksik morfema” atamaları bilan atalayotgan morfemaning e’tibordan soqit qolmoqda va tilimizdagi affiksall morfemalarning rolini birmuncha ortiqcha baholamoqda.

Allomorf atamasi birinchi marta kimyoda kimyoviy o‘zgarishlarni tasvirlash uchun ishlatilgan⁸⁶. Bu atama tilshunoslikda ilk bor Oxford Learner’s lug‘atlarida 1940-yillarda qo‘llanilgan bo‘lib, ingliz tili uchun birinchi marta 1948-yilda Fotih Shat va Sibel Merve tomonidan XIV asrda (Oxford Learner’s lug‘atlari) ishlatilganligi aniqlangan.

Dunyo tilshunoslarining fikrlariga ko‘ra, allomorf — bu bir morfemaning turli fonetik shakllarda yoki strukturalarda ifodalangan shakli bo‘lib, u morfologiyada so‘zlarning ma’no va shakllarining qanday o‘zgarishini tushuntiradi. Allomorflar tildagi morfemalarning fonetik va grammatik kontekstga bog‘liq ravishda qanday shakllanishini ko‘rsatadi.

Tilshunoslikda allomorf tushunchasiga tuli xil qarashlar mavjud bo‘lib, ba’zi olimlar allomorfni *bir morfemaning variantlari* ⁸⁷ shaklida o‘rganishsa, ba’zilar

⁸³ Sapayev Q. Hozirgi o‘zbek tili (Morfemika, so‘z yasalishi va morfologiya). T.:2009. B 15.

⁸⁴ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. T.: 2002. – B. 19-20.

⁸⁵ Хожиева. Ўзбектилимorfологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. -Т.: Фан, 2010. 29-б.

⁸⁶ Bunga ko‘ra, allomorfizm bir xil kimyoviy tarkibga ega bo‘lgan ayrim moddalarning kristall tuzilishidagi o‘zgaruvchanlikdir. (OXFORD DICTIONARY of Biochemistry and MOLECULAR BIOLOGY (2ed), 2008)

⁸⁷ Тимофеев К.А. Вариантные отношения в лексике. – Н., 1986.; Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. T.: 2002; Nurmanov A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. T., 1992

*morfologik alternatsiyalar*⁸⁸ yana boshqa olimlar *affiks morfe*maning *alternantlari*⁸⁹ yoki *fonemaning variantlashuvi*⁹⁰ hodisasi kabi tushunchalar bilan atashadi. Ba'zi o'rinlarda esa *affiks morfe*malar *valaentligi*⁹¹, *affiks sinonimiya*, *affiks-variant*, *affiks paralellizm*, dublet kabi nomlar bilan ifodalanganini ko'rish mumkin. Tilshunoslikdagi mazkur tafovutlar, avvalo, allomorf tushunchasiga olimlarning yondashuvlarini qiyosalash orqali munosabat bildirishni taqozo etadi. Ushbu nazariy taqsimot asosida quyida tilshunos olimlarning fikrlari va ilmiy bahslari o'rganiladi.

1933-yilda amerikalik tilshunos Leonard Blumfeld o'zining "Til" nomli asarid⁹²

allomorflik hodisasini tahlil qiladi va allomorflar uchun "bir morfemaning alternantlari" terminini qo'llaydi. Bloomfield allomorflarni fonologik o'zgarishlarni tasvirlash uchun qo'llagan, ya'ni morfemaning turli fonetik shakllarini yoki tovush variantlarini ifodalashda allomorf tushunchasi yuzaga kelgan. Bu morfemaning asosiy ma'nosini o'gartirmaydigan turli talaffuzlari yoki tovush shakllari hisoblanadi hamda morfemalarning fonologik o'zgarishlarini o'rganuvchi morfofonemikada katta ahamiyatga ega. Keyinchalik bu masala ko'plab olimlarning diqqatini tortgan.

Hockett va Harris⁹³ kabi tilshunoslar allomorf borasida yakdil fikrga ega bo'lib, unga ko'ra, ikki yoki undan ortiq fonetik jihatdan farq qiluvchi morfologik birliklar bir xil morfologik vazifani bajarsa, bu bir morfemaning allomorflari hisoblanadi.

Polyak olimi V. Kotvich turkiy tillardagi bir necha so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi affikslardan tashkil topuvchi asl turkiy so'zlarni quyidagi asosiy lisoniy unsurlarga yoki morfemik guruhlariga ajratadi:

1) o'ziga xos ma'no ega, yagona bo'linmaydigan morfemadan tashkil topgan nominativ o'zak;

2) so'zning lug'aviy ma'nosini o'zgartiruvchi va yasama leksemaning boshqa leksik va grammatik qatorlar bilan munosabatini belgilovchi affikslar. Bu affikslar o'zak bilan qo'shib, yangi so'zning asosini yaratadi va bu so'zning nihoyaviy leksik ma'nosini shakllantiradi;

3) ibora yoki gap tarkibiga kiruvchi so'zning o'rni va funksiyasini belgilovchi, ya'ni bu so'z qaysi vazifani (kesim, ega to'ldiruvchi yoki hol) bajarishi kerakligini ko'rsatuvchi funksional-grammatik affikslar⁹⁴.

⁸⁸ Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfofonologiyasi. "Universitet" T. 2010.

⁸⁹ Nurmonov A., Usmonova H., Boboxonova D. Tilni sistema sifatida o'rganish. Namangan – 2011.;

⁹⁰ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М.: 2001.; Диуф Алиу. Диссертация по филологии на тему "Морфонология русских префиксов и суффиксов". Москва. 2011.

⁹¹ Vohidov A. Fors tilida so'z yasalishi. T.: 2010.

⁹² Bloomfield. L. Language. 1933. USA.

⁹³ Hockett C. F. Problems of morphemic analysis. Linguistic Society of America. 1947; Harris, Z. S. Methods in structural linguistics. University of Chicago Press. 1951

Turkiy tillarda ana shu affiksial morfemalar ishtirokida oʻrtaga chiqadigan grammatik shakl tushunchasi Yevropa tillariga moslangan anʼanaviy grammatik shakl tushunchasidan farq qiladi. Bu farq agglyutinatsiya tushunchasi, yaʼni soʻz va soʻzshakl yasashning oʻziga xos morfologik usullari bilan bogʻliqdir. Morfemalarning soʻz tarkibidagi izchil tartibi ularning maʼnaviy-grammatik xususiyati bilan bogʻliq, soʻzning lugʻaviy maʼnosini hosil qiluvchi (soʻz yasovchi) affiks birinchi, lugʻaviy maʼnoga taʼsir qiluvchi (lugʻaviy shakl hosil qiluvchi) affiks ikkinchi va lugʻaviy maʼnoga taʼsir qilmaydigan (aloqa-munosabat) affikslari uchinchi boʻlib qoʻshiladi. Qoʻshimchaning oʻrinlashuvdagi meʼyoriy holat baʼzan istisno koʻrinishlar ham kasb etadi (opa-lar-im -opa-m-lar, ayt-di-ng-lar –ayt –di –lar -ingkabi). Bu kam uchraydigan hodisa boʻlsa-da, unda grammatik, uslubiy va dialektal asoslar mavjud⁹⁵.

Bir morfemaning variantlari. Shangrela V. Genon-Sieras⁹⁶ allomorf tushunchasi yuzasidan turli olimlarning fikrlarini oʻrganib tahlilga tortgan va u quyidagicha:

Agar turli morfemalar bir morfemani ifodalasa, ular birgalikda guruhlanadi va ular shu morfemaning allomorflari deyiladi⁹⁷. R. Liber allomorflarni bir xil morfemaning fonologik jihatdan farq qiluvchi variantlaridir⁹⁸ - deya taʼkidlaydi. Bunda allomorflar turli xil tovushli shakllariga ega, lekin ular bir xil maʼno yoki vazifaga egadir. Haspelmath & Sims ushbu fikrga qarshi chiqib, “morfemalar turli sharoitlarda turli xil fonologik shakllarga ega boʻlganda allomorflar yuzaga chiqadi”⁹⁹ – degan fikrni ilgari surishgan. R. Liber allomorflar yuzasidan keltirgan nazariyasini isboti sifatida ingliz tilidagi *in-* inkor prefiksini misol qilib keltiradi. *In-* prefiksi “intolerable” soʻzini yasasa, uning *im-* va *il-* variantlari “impossible” va “illegal” kabi soʻzlarni yasaydi. Ushbu prefiks va uning variantlarining fonetik talaffuzlari turli xil boʻlsa-da, yasali oʻrinlari va inkor maʼnoli soʻzni hosil qilishi vazifasi bir xildir.

P. Kroger¹⁰⁰ R. Liberning fikrlarini tasdiqlab, “Bir morfemaning turli variantlari allomorf deyiladi”, – deya tarif beradi va quyidagicha ingliz tilidagi misollarni keltiradi: *liv-ed* va *tak-en*. Bu yerda *-ed* va *-en* suffikslari oʻzaro allomorf boʻlib kelishini koʻrsatib bergan.

⁹⁴ Котвич В. Исследование по алтайским языкам. –М.: Изд. вост. лит., 1962. -с. 51-52.

⁹⁵ Kuchimova G. Yasovchi (affiksial) morfemalarning lisoniy maqomi xususida. // Ilm-fan taraqqiyotida zamonaviy metodlarning qoʻllanilishi. –B. 67. // <https://academics.uz/index.php/conference/article/view/2235/3495>

⁹⁶ Shangrela V. Genon-Sieras. Affixations and Allomorphs in Verbs and Nouns in a Research Abstract: A Morphemic and Morphophonemic Analysis// International Journal of English Language Studies (IJELS) June 15, 2020. V.2, I.2. – P. 14-22.

⁹⁷ Katamba F. Morphology. Modern Linguistics Series. London: Palgrave. 1993

⁹⁸ Lieber R. Introducing morphology. Cambridge: Cambridge University Press. 2009.

⁹⁹ Haspelmath, M., & Sims, A. D. Understanding Morphology (2nd Edition ed.). (B. Comrie, & G. Corbett, Eds.) Hodder Education. 2010.

¹⁰⁰ Kroeger P. Analyzing grammar: an introduction. Cambridge: Cambridge University Press. 2005.

Yana bir ingliz olimi L. Bauer¹⁰¹ ning nazariyasiga ko‘ra, allomorf – bu bir morfemani shartli ravishda fonetik, leksik, gramatik jihatdan o‘rnini bosuvchi bir tarkibiy qismidir.

I. Arnold esa allomorf tushunchasiga quyidagicha ta’rif beradi: Yunoncha “allos” so‘zidan olingan “allo”-“boshqa” termini lingvistik terminologiyada tilning tarkibiy birligini jumladan, allofonlar, allomorflarni tashkil etuvchi guruh elementlarini bildirish uchun ishlatiladi. Masalan: -ion/-sion/-tion/-ation kabi so‘z yasovchi affikslar bir qo‘shimchaning pozitsion variantlaridir. Buni ko‘rsatish uchun ular bu yerda birga olinadi va [/] belgisi bilan ajratiladi. Ular ma’no yoki vazifa jihatidan farq qilmaydi, lekin oldingi o‘zakning oxirgi fonemasiga qarab tovush shaklida bir oz farq qiladi hamda bir morfemaning varianti sifatida qaralib, allomorflar deb ataladi¹⁰².

Rus tilshunosi D. Aliu allomorflar uchun *variantlar almashinuvi* terminini qollab, asos morfonologiyasi va ko‘makchi morfonologiyasini bir-biriga oppozitsiyaga qo‘yadi hamda o‘z nazariyasining isboti tariqasida rus tilidagi shaxs oti yasovchi -щ hamda -ч suffikslarining (*свар-щик*, lekin *налет-чик*), -нн va -н ravishdosh qo‘shimchasi (*влюбл-енн-ая*, lekin *влюбл-ен-а*)¹⁰³ bilan almashinuvlarni misol tariqasida keltiradi.

N. Shanskiy¹⁰⁴ o‘zining “Основы словообразовательного анализа” asarida allomorf uchun ‘Variantli morfemalar’ termini bilan atab, Variantli morfemalar — bu ma’lum darajada boshqa tovushga ega bo‘lgan bir xil ma’noni ifodalovchi va bir-biridan stilistik yoki so‘z yasalishi jihatidan farq qiladigan morfemalardir, deya ta’rif beradi. Olim so‘zining isboti sifatida rus tilidagi возчик - каменщик, ворвался - ворвалась, сахара — сахару kabi misollarni keltiradi.

Xudoyberganova D.ning ta’riflashiga ko‘ra, Allomorflar — bu turli lingvistik sharoitlarda uchraydigan, ammo bir xil ma’noni ifodalovchi bitta morfemaning variant shakllaridir. Ularning farqlanishi fonologik, morfologik yoki kontekstual omillar bilan bog‘liq. Allomorflik hodisasi morfema atrof-muhitga moslashib, turli shakllarda namoyon bo‘lganda yuzaga keladi. Allomorflarning asosiy belgisi — morfemalar shaklan farqlansa-da, bitta asosiy morfemaning ma’nosini saqlab qolishidir¹⁰⁵.

¹⁰¹ Bauer L. English word formation. UK: Cambridge University Press. 1983

¹⁰² Арнольд И. Лексикология современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 1986. — 295 с., ил. — На англ. яз. В-101-102

¹⁰³ Диуф Алиу. Диссертация по филологии на тему “Морфонология русских префиксов и суффиксов”. Москва. 2011., — Б. 18.

¹⁰⁴ Шанский Н. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М. 1959., — Б. 67.

¹⁰⁵ Xudoyberganova D. Difference between bound morpheme and allomorph.

Dastlab tilshunoslikda Leonard Bloomfield¹⁰⁶, Zellig Harris¹⁰⁷, Charles Hockett¹⁰⁸ va Peter H. Matthews¹⁰⁹ kabi olimlar allomorflarni 2 turga, ya'ni fonologik allomorflar va morfologik allomorflarga ajratib tadqiq qilishgan:

Fonologik allomorflar. Morfemaning shakli tilning fonologik qoidalariga mos kelib o'zgaradi.

Morfologik allomorflar. Morfemaning shakli grammatika yoki tilning morfologik strukturalariga qarab o'zgaradi.

Keyinchalik esa Francis Katamba¹¹⁰, Andrew Carstairs-McCarthy¹¹¹, Peter H. Matthews¹¹² Haspelmath and Sims¹¹³ kabi qator tilshunoslar allomorflarni quyidagi 3 turga taqsimlab o'rganishgan:

1. Fonologik allomorflar. Fonologik allomorflar fonologik shartlanish natijasida vujudga keladi. Bunda morfemaning shakli tilning fonologik qoidalariga moslashishi uchun o'zgaradi. Ingliz tilida ko'plikni ifodalovchi "-s" morfemasi uchta fonologik allomorfga ega: /s/, /z/ va /ɪz/. Ko'plik morfemasining shakli u birikayotgan otning oxirgi tovushiga bog'liq holda o'zgaradi. Misol uchun:

- “Cats” soʻzida koʻplik morfemasi /s/ tovushi bilan talaffuz qilinadi.
- “Dogs” soʻzida koʻplik morfemasi /z/ tovushi bilan talaffuz qilinadi.
- “Horses” soʻzida koʻplik morfemasi /ɪz/ tovushi bilan talaffuz qilinadi.

2. Morfologik allomorflar. Morfologik allomorflar soʻzni tashkil etuvchi morfologik tuzilma orqali aniqlanadi. Baʼzi hollarda morfemaning shakli soʻzning morfologik tarkibiga qarab o'zgaradi. Masalan, baʼzi tillarda morfemaning shakli, u feʼl, ot yoki sifatga qoʻshilishiga qarab farq qilishi mumkin.

3. Suppletiv allomorf. Suppletiv allomorflar ikki yoki undan ortiq butunlay boshqacha shakllar bitta morfemani ifodalashida yuzaga keladi. Suppletiva odatda ingliz tilidagi notoʻgʻri feʼllarda uchraydi. Ingliz tilida oʻtgan zamon morfemasi *go* va *be* kabi feʼllarda suppletiv allomorfiyani namoyon qiladi. *Go* feʼlini oʻtgan zamonda “went” shakli qoʻllaniladi, “be” feʼli oʻtgan zamonda “was” yoki “were” kabi shakllarda boʻladi. Ushbu shakllar, toʻgʻri feʼllardan otgan zamon hosil qilishda qoʻllaniladigan “-ed” morfemasi (walked) bilan taqqoslaganda butunlay farq qiladi.

Allomorflik hodisasi ispan tilida ham uchraydi, jumladan, koʻplik qoʻshimchasi ‘-s’ yoki ‘-es’ shaklida boʻlishi mumkin:

- ‘libro’ → ‘libros’

¹⁰⁶ Bloomfield, L. Language. Allen & Unwin. 1933

¹⁰⁷ Harris, Z. Structural Linguistics. University of Chicago Press. 1951.

¹⁰⁸ Hockett, C. F. A Course in Modern Linguistics. Macmillan. 1958.

¹⁰⁹ Matthews, P. H. Morphology. Cambridge University Press. 1991.

¹¹⁰ Katamba, F. Morphology. London: Macmillan, 1993, p. 18–19.

¹¹¹ Carstairs-McCarthy, A. An Introduction to English Morphology, Edinburgh University Press, 2002, p. 50–52

¹¹² Peter H. Matthews — "Morphology" (Cambridge Textbooks in Linguistics)

¹¹³ Haspelmath, M. & Sims, A. Understanding Morphology, 2nd ed., Routledge, 2010, p. 33–36

- ‘mujer’ → ‘mujeres’

Bu yerda ‘-s’ va ‘-es’ morfemalari bir xil grammatik ma’noni ifodalovchi turli fonologik shakllardir, ya’ni alomorflardir¹¹⁴.

Mark Aronoffning *Morphology by Itself* asarida allomorflarni to’rt turga ajratish tavsiya etiladi. Uning ta’kidlashicha, allomorflar quyidagi to’rt asosiy turga bo’linadi:

1. Fonologik allomorflar — Bu turdagi allomorflar morfemaning fonetik shakli o’zgarishi, lekin uning grammatik ma’nosi saqlanadi. Masalan, ingliz tilidagi ko’plik qo’shimchasi “-s” ning talaffuz shakllari /s/, /z/, va /ɪz/ bo’lib, ular so’zning oxirgi tovushiga bog’liq bo’ladi.

2. Morfologik allomorflar — Morfemaning shakli grammatik funktsiyalariga qarab o’zgaradi. Misol sifatida, “walk” fe’li o’tgan zamonda “walked” bo’lib, morfemalarning shakllari o’zgaradi, lekin asosiy ma’no saqlanadi.

3. Suppletiv allomorflar — Morfemaning shakllari butunlay boshqacha bo’lib, ular o’rtasida hech qanday fonetik yoki morfologik o’xshashlik yo’q. Masalan, “go” fe’lining o’tgan zamoni “went” shaklida, bu morfemalar o’rtasida fonetik o’xshashlik yo’q.

4. Semantik (leksik) allomorflar — Bu turdagi allomorflar morfemaning ma’nosi o’zgaradi, lekin grammatik shakli bir xil qoladi. Misol sifatida, ingliz tilidagi “-er” suffiksi “worker” (ishchi) va “player” (o’yinchi) kabi so’zlarda ishlatiladi. Har bir so’zning semantik ma’nosi turlicha bo’lsa ham, grammatik shakl bir xil qoladi¹¹⁵.

Yevropa tilshunosligida allomorf tushunchasiga biroz boshqacharoq yondoshuv mavjud bo’lib, V. Yartseva *morfema almashinuvi* termini qo’llagan holda quyidagi ta’rifni keltiradi: “Morfologiyaning asosiy birligi bo’lgan morfema aniq variant – morf (allomorflar) ko’rinishida keluvchi mavhum invariantga o’xshab, fonema kabi anglanadi: morfemaning har xil variantlarda ishlatishi turli pozitsiyalar – Grammatik pozitsiya kabi (bu hollarda Grammatik yoki morfologik variantlar ko’rinishlarida keladi) fonetik pozitsiya (bu hollarda morfema fonetik ko’rinishida keladi) bilan ham bog’liq¹¹⁶. Olim misol tariqasida rus tilidagi “*нучать*” fe’liga “*нууу*” asos morfema grammatik pozitsiya (invariant formasi-haqiqiy variant formasi)da uchrashini asos qilib keltirgan hamda turli morfema almashinuvi ingliz tilidagi otlarning ko’plik qo’shimchalari -s, -z va -iz fonetik shartli pozitsiyada uchraydi”. Olim o’z fikrlarini quyidagi misollar orqali isbotlaydi: *bats* – ko’rshapalaklar, *birds* – qushlar, *boxes* – qutilar”. Demak, V. Yartseva har bir allomorflarning o’z pozitsiyasi borligi fikrni ilgari surgan.

¹¹⁴ Hualde, José Ignacio; Olarra, Antxon; Escobar, Anna María — Introducción a la lingüística hispánica (2001, 2-chi nashr).

¹¹⁵ Aronoff, M. *Morphology by Itself*. MIT Press. 1994. P. 34–56

¹¹⁶ Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь.: В.А. М. 1990., – Б. 313

XULOSA

Morfologiyada allomorflik hodisasi, morfemalarning turli fonetik yoki struktural shakllarda namoyon bo'lishini tushuntiradi. Ushbu hodisa tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega, chunki u so'zlarning grammatik va leksik shakllarini qanday o'zgarishini ko'rsatadi. Allomorflar bir morfemaning turli variantlaridir va ular fonologik, morfologik yoki kontekstual omillarga qarab shakllanadi. Har xil olimlar allomorf tushunchasiga turli yondoshuvlar bilan qarashgan. Misol uchun, fonologik allomorflar so'zning talaffuziga bog'liq bo'lsa, morfologik allomorflar so'zning grammatik tuzilmasiga qarab o'zgaradi. Suppletiv allomorflar esa morfemaning butunlay farq qiluvchi shakllari sifatida qoraladi.

Tilshunoslikda allomorflar turli xil variantlarga ega bo'lishi mumkin: fonologik, morfologik, suppletiv va semantik allomorflar. Ularning har biri tilning morfologik strukturalarini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, dunyo tilshunoslarining fikriga ko'ra, allomorf tushunchasining ilmiy nazariy asoslari kengayib, tildagi morfemalarning o'zgaruvchan shakllarini to'g'ri tahlil qilish imkonini yaratadi. Bu allomorflarning o'rganilishi tilshunoslikda morfologiyaning yirik qismini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfofonologiyasi. "Universitet" T. 2010.
2. Aronoff, M. Morphology by Itself. MIT Press. 1994. P. 34–56
3. Bauer L. English word formation. UK: Cambridge University Press. 1983
4. Bloomfield. L. Language. 1933. USA.
5. Bunga ko'ra, allomorfizm bir xil kimyoviy tarkibga ega bo'lgan ayrim moddalarning kristall tuzilishidagi o'zgaruvchanlikdir. (OXFORD DICTIONARY of Biochemistry and MOLECULAR BIOLOGY (2ed), 2008)
6. Carstairs-McCarthy, A. An Introduction to English Morphology, Edinburgh University Press, 2002, p. 50–52
7. Harris, Z. Structural Linguistics. University of Chicago Press. 1951.
8. Haspelmath, M. & Sims, A. Understanding Morphology, 2nd ed., Routledge, 2010.
9. Hocket C. F. Problems of morphemic analysis. Linguistic Society of America. 1947; Harris, Z. S. Methods in structural linguistics. University of Chicago Press. 1951
10. Hockett, C. F. A Course in Modern Linguistics. Macmillan. 1958.
11. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T.: 2002. – B.

12. Hualde, José Ignacio; Olarrea, Antxon; Escobar, Anna María — Introducción a la lingüística hispánica (2001, 2-chi nashr).
13. Katamba F. Morphology. Modern Linguistics Series. London: Palgrave. 1993
14. Kroeger P. Analyzing grammar: an introduction. Cambridge: Cambridge University Press. 2005.
15. Kuchimova G. Yasovchi (affiks) morfemalarning lisoniy maqomi xususida. // Ilm-fan taraqqiyotida zamonaviy metodlarning qo'llanilishi. –B. 67. // <https://academics.uz/index.php/conference/article/view/2235/3495>
16. Lieber R. Introducing morphology. Cambridge: Cambridge University Press. 2009.
17. Matthews, P. H. Morphology. Cambridge University Press. 1991.
18. Nurmonov A., Usmonova H., Boboxonova D. Tilni sistema sifatida o'rganish. Namangan – 2011.;
19. Peter H. Matthews — "Morphology" (Cambridge Textbooks in Linguistics)
20. Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (Morfemika, so'z yasalihi va morfologiya). T.: 2009.
21. Shangrela V. Genon-Sieras. Affixations and Allomorphs in Verbs and Nouns in a Research Abstract: A Morphemic and Morphophonemic Analysis// International Journal of English Language Studies (IJELS) June 15, 2020. V.2, I.2. – P. 14-22.
22. Vohidov A. Fors tilida so'z yasalihi. T.: 2010.
23. Xo'janiyozov E. Tilshunoslik asoslari. Nukus. 2012. B.
24. Xudoyberganova D. Difference between bound morpheme and allomorph.
25. Арнольд И. Лексикология современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 1986. — 295 с., ил. — На англ. яз. В-101-102
26. Диуф Алиу. Диссертация по филологии на тему “Морфонология русских префиксов и суффиксов”. Москва. 2011., – Б. 18.
27. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. –М.: Изд. вост. лит., 1962. - с. 51-52.
28. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М.: 2001.; Диуф Алиу. Диссертация по филологии на тему “Морфонология русских префиксов и суффиксов”. Москва. 2011.
29. Тимофеев К.А. Вариантные отношения в лексике. – Н., 1986.; Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T.: 2002; Nurmanov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. T., 1992
30. Хожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. -Т.: Фан, 2010.

31. Шанский н. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М. 1959., – Б. 67.
32. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь.: В.А. М. 1990., – Б. 313

ARASTU VA ABDULLA AVLONIY AXLOQIY QARASHLARINING QIYOSIY TAHLILI

Boqiyeva Gulsanam Primqul qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharq falsafasi va germeneytika¹-bosqich talabasi

boqiyevagulsanam154@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola sharq falsafasining mashhur faylasufi Arastuning “Axloqi Kabir” asari va ma’rifatparvar Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarlarining bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmasdan kelayotganligi, shu bilan birga ikkala asarning ham yoshlar ongiga ta’siri, yaxshi va yomon fazilatlarning qiyosiy tahlili yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Arastu, Abdulla Avloniy, jadid, oqillik, saxiylik, oliyjanoblik, ochko‘zlik, vijdon, diyonat, hayo, muhabbat, g‘azab, “Axloqi kabir”, “Turkiy guliston yoxud axloq”.

ABSTRACT

This article discusses the relevance of the works of the famous philosopher of Eastern philosophy, Aristotle, "The Great Ethics" and the works of the enlightener Abdullah Avloni, "The Turkish Rose Garden or Ethics", which remain relevant today, as well as the impact of both works on the minds of young people, and a comparative analysis of good and bad qualities.

Keywords: Aristotle, Abdullah Avloni, modern, intelligence, generosity, nobility, greed, conscience, piety, modesty, love, anger, "The Great Ethics", "The Turkish Rose Garden or Ethics".

KIRISH

Axloq, ezgulik, tarbiya, intizom, iffat, hayo, viqor, idrok va zakovat... kabi xislatlar insonlarning yaxshi va yomon, to‘g‘ri va noto‘g‘ri, adolat va adolatsizlik kabi tushunchalarni anglash va ularga mos ravishda xulq atvorini belgilovchi qoidalardir. Axloqiy qadriyatlar, odatlar va me’yorlar turli madaniyatlar va davrlarda o‘zgarib borgan.

Biz axloqiy asarlar sirasiga kirita oladigan Arastuning “Axloqi kabir” asaridir. Asar haqida gapirar ekanmiz inson hayoti, uning maqsadi, fazilatlari va yomonliklar, shuningdek, ijtimoiy munosabatlar haqida bilib olishimiz mumkin.

“Axloqi kabir” asarida hayot ne’matlari haqida g’oyalar ham mavjud. Bular sirasiga oqillik, saxiylik, oliyjanoblik, kamtarlik, do’stparvarlik... kabi xislatlarni kiritish joiz.

Oqillik deydi Arastu: “Hirs va loqaydlik, xissizlik o’rtasidagi holatdir”¹¹⁷. Yani oqil insongina bu holatlardan to’g’ri yo’l va yondashuv orqali chiqib keta olishini takidlaganligini ko’rishimiz mumkin.

Saxiylik deydi:” Isrofgarchilik va ziqnalik, xasislik o’rtasidagi sifatdir deya tariflaydi”¹¹⁸. Aynan saxiylik insonning moddiy ahvoliga aloqador deya olamiz. Negaki, o’zida bo’lgan va orttira olgan insongina yon atrofigdagilarga berishi va saxiylik degan ta’rifga sazovor bo’lishi mumkindir. Bunday xislatlarga ega bo’lmagan inson esa xasis insondir. Ya’ni, o’zida ortig’i bilan bo’la turib kimgadir yordam qilmasdan qizg’anchilik qilish xasislikning eng yomon ko’rinishi deya olamiz.

Bu ne’matlar ichida bizga inom qilingan go’zal xislatlardan yana biri oliyjanoblikdir. “Oliyjanoblik – maqtanchoqlik, manmanlik va xokisorlik, g’ariblikning o’rtasidagi xislat deya ta’riflagan Arastu”¹¹⁹.

Oliyjanob inson deya or nomusli insonlarni ayta olamiz. Negaki, or nomusini mahkam tuta olgan inson haqiqiy mard va oliyjanob insondir. Oliyjanob inson hech qachon maqtanmaydi o’zidagi kamchiliklarini ham ko’ra biladi, bu esa uning insoniylik darajasini ko’rsata bera oladi.

Insonni go’zal ko’rsatuvch – ajoyib xislatlar talayginadir. Bu xislatlardan yana biri kamtarlikdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Arastuning nazarida kamtarlik – “uyatsizlik va tortinchoqlik o’rtasidagi xislat”¹²⁰. -deya tarif beradi. Kamtarlik xislatlarini insonning gap so’zida va qilayotgan amallarida namoyon bo’ladi. Kamtar insonning ba’zi bir xatti-harakatlari orqali biz uni uyatchan yoki tortinchoq ham deyishimiz mumkin. Negaki, kamtar inson qilgan ishlari bilan maqtanishni xohlamaganligi sababli uni boshqalarga isbot qilmaydi bu esa uni tortinchoq deb o’ylashga undaydigan asosiy sababdir.

Arastu do’stparvarlikni – “xushomadgo’ylik, yaltoqlik va dushmanlik o’rtasidagi xislat”¹²¹. deya ta’riflaydi. Bu ta’riflar o’sha vaqtda ham bugungi kunda ham haqiqatning asosidir deyishimiz mumkin.

¹¹⁷ Arastu. Axloqi kabir. Tarjimonlar: Zohir Alam, O’rfon Otajon. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024. – B. 149.

¹¹⁸ Arastu. Axloqi kabir. Tarjimonlar: Zohir Alam, O’rfon Otajon. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024. – B. 150.

¹¹⁹ O’sha asar. – B. 151.

¹²⁰ O’sha asar. – B. 149.

¹²¹ O’sha asar. – B. 148.

Do'stman deya yonda yurib insonning mol-mulkiga ko'z olaytirgan inson do'st emas haqiqiy dushmandir.

Arastu asarlarida oqillik, oliyjanoblik, yaxshilik, poklik, saxiylik, do'stparvarlik, odamgarchilik bilan bir qatorda insonning husnini, odobini buzuvchi qusurlar ham sanab o'tilganligini ko'rishimiz mumkin. Bular sirasiga kiradigan illatlardan biri hayvoniylikdir. Hayvoniylik biz insonlar tomonimizdan nomlanmaydi. Negaki yaxshi hislatlar insonga xudo tomonidan inom qilingan bo'lsa unga teskari va o'ta qo'rs harakatlar hayvonlarga berilgandir. Aynan shu jonzotlarga berilgan xatti harakatlarni takrorlayabmizmi demak bizning qilmishlarimiz ham o'z-o'zidan hayvoniylikdir.

Yana bir illat bu ochko'zlikdir. Faylasuf Suqrot aytganidek: "Hech kim yovuzlik nimaligini bilib turib, o'ziga yomonlikni ravo ko'rmaydi. Ochko'z odam esa shu narsaning yomonligini biladi, ammo xirsiga berilib, shu yomonlikni tanlaydi"¹²². Insoning nafs va ochko'zligi bir kuni uni jahannamga yetaklashidan dalolat beradi.

Odob, tarbiya, axloq haqida gapirar ekanmiz buning o'z ustalari haqida gapirmasdan keta olmaymiz. O'zbek mumtoz adabiyotining yorqin namoyondasi jadidchilik harakatining yorqin vakili Abdulla Avloniy ham o'zining murakkab hayot yo'li va darsliklari bilan odob, axloq, tarbiya kabi xislatlarni boyitgan shaxs hisoblanadi. Abdulla Avloniyni "Tarbiya biz uchun yo hayot - yo mamot, yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidir"¹²³ iborasi haqiqatdan ham inson uchun uning hayot yo'li va orzu intilishlarida tarbiya muhim ahamiyat kasb etadi.

Abdulla Avloniyni "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida biz aynan insonga va uning kelajagiga foydali bo'lgan xislatlarni ko'rishimiz mumkin.

Xulq, tarbiya, diyonat, qanoat, ilm, hayo, viqor, itoat, adolat, muhabbat kabi fusunkor fazilatlar bilan bir qatorda inson uchun qusur hisoblangan g'azab, aqsoni jaholat, jaholat, hamoqat, xasosat, raxovat, adovat, namimat, g'iybat, haqorat, hasad kabi illatlarni ham ko'rishimiz mumkin.

"Diyonat Alloh huzurini yaqin qiladurgan muqaddas e'tiqoddurki, olamda mundan suyuqli narsa yo'qdur"¹²⁴. Abdulla Avloniyni ushbu so'zlaridan bilish mumkinki diyonatli inson avvalambor haqni botildan, foydani zarardan, oqni qoradan, yxshini yomondan ajrata oladigan insondir.

¹²² Arastu. Axloqi kabir. Tarjimonlar: Zohir Alam, O'rfon Otajon. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024. – B. 149.

¹²³ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: "Turon zamin" nashriyoti, 2022. – B. 59.

¹²⁴ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: "Turon zamin" nashriyoti, 2022. – B. 18

“Vijdon fikrimizga tasir qiladurgan hissiyot ya’ni sezuv-tuymoqdan iborat ma’naviy quvvatni aytilur”¹²⁵. Yaniki, har bir ishimizning to’g’ri yoki noto’g’riligini yon atrofdagilardan emas avvalambor vijdonimizdan so’ramog’imiz lozimdir. Vijdon inson aqil va fikrining haqiqiy mezonidir. Bu tarozi bilan ish tutgan inson hayotda doim to’g’ri yo’ldan boradi. Negaki vijdon ortidan yaxshi xulq shakillanadi. Yaxshi xulq ortidan esa inson albatta komillikka erishadi.

Muhabbat insonga Alloh tomonidan beriladigan buyuk ne’matdir. Bular sirasiga: yaratuvchiga muhabbat, vatanga muhabbat, oilaga muhabbat, do’st-u yorga muhabbat, ota-onaga bo’lgan muhabbatlar tushuniladi. Inson aslida muhabbat bilan tirikdur, yaniki, nimagadur intilmagan uni sevmagan insonning yashashdan maqsadi ham bo’lmaydi. Bu haqida Abdulla Avloniyning ajoyib fikrlarini ko’rishimiz mumkin: “Agar bir shogird ilm va muallimni suymasa, ishtaha ila o’qimasa, maqsudiga yetolmas”¹²⁶ deya ta’kidlaydi.

Hayo nomus, iymona dalildur,

Hayosiz doim xor-u zalildur.

Hayo dilni ravshan qiladigan bir nurdir, inson har vaqt shul ma’naviy nurning ziyosiga muhtojdur. Hayo insoning pardasi va vijdonning niqobidur, har vaqt bu nafis hayoni asramog’imiz shartdir.

Ibn Sino deydi: “Insonda doim turadurgan husn va latofat hayo ila iffatdur. Hayosiz yuz jonsiz jasad kapidur”¹²⁷. Abdulla Avloniyning aynan ushbu fikrlarni keltirishi ham inson uchun hayoning o’rni beqiyos ekanligini ko’rsatib beradi. Abdulla Avloniy asarlarida ham biz uchun foydali xislatlar bilan bir qatorda bir qancha zararli illatlarni ham ko’rib o’tamiz.

“G’azab deb bir kishi ikkinchi ila shiddat va hiddat ila muomila qilishmakni aytilur”¹²⁸ deydi Avloniy. G’azab insonga doimo qiyin va kulfatli holatlarni keltirur. Negaki g’azab nafsning g’ururidan paydo bo’lgan deyishadi. G’azab ortuidan og’ritilgan ko’ngil hech ham unutilmaydi va insonda nafrat uyg’otadigan g’oyaviy va ruhiy bir kuchdir.

G’azabdan ham yomonroq yana biri bu g’iybatdur. G’iybat aslida inson ortidan keraksiz fikrlar va tuxmat, malomat toshini yog’dirishdur. Insonning kamchilik va aybi bo’lsa uni ortidan emas yuziga ayta bilish kerak. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallollohu alayhi vasallam afandimiz: “G’iybatdan saqlaningiz, g’iybat zinodan ham yomonroqdur”¹²⁹ - demishlar.

¹²⁵ O’sha asar. – B.32.

¹²⁶ O’sha asar. – B.50.

¹²⁷ O’sha asar. – B.38.

¹²⁸ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: “Turon zamin” nashriyoti, 2022. – B. 54.

¹²⁹ O’sha asar. – B. 68.

Arastuning oqillikka bergan ta'rifi va Abdulla Avloniyning adolat tushunchalarining o'xshashligi: ikkalasi ham eng yaxshi hislat bo'lib inson uchun foydalidir. Farqli jihati esa oqil inson qo'rquv tufayli nohaqlikka yo'l qo'yishi mumkin. Adolatli inson esa aql va tafakkuriga tayanadigan shaxsdir. Adolatga rioya qiladigan kishilar hech bir insonga va hattoki jonzotga o'zlari xohlab ziyon, ozor yetkazmaydilar. Oqillik sezmoq, yemoq, ichmoq, xursandchilik va xafagarchilik kabi hislatlarda ko'rinadigan yakka shaxsga tegishli bo'lgan eng oliyjanob hislatlardandir.

“Axloqi kabir” va “Turkiy guliston yoxud axloq” asarlarining asosiy farqlari shundaki, ahloqni tahlil qilishda Arastu asosan falsafiy tushunchalar va mantiqiylikdan ko'proq foydalangan. Abdulla Avloniy esa hikmatli so'zlar maqolalar va hikmatlarga ko'proq foydalangan.

Arastu qadimgi yunon tarixiga va jamoatchiligiga, shuningdek butun insoniyatga bag'ishlangan bo'lsa, Avloniy asarida asosan Turkiston o'lkasi qadriyatlarini, yashash sharoiti va ta'limi haqidagi malumotlarni ko'rishimiz mumkin.

Asarlarning o'ziga xos o'xshash jihatlari ham yo'q emas. Negaki har ikkala asar ham insonni yaxshi yashashga va xulq atvorli bo'lishga chorlaydi. Buning sababini asarlarda keng bayon qilingan adolat, sabr, mehr-muhabbat, xulq-atvor kabi fazilatlarda ko'rishimiz mumkin. Avloniy ayni XX asrda turkiylar uchun kerakli bo'lgan axloqiy tarbiyalarini, Arastu esa yunonlar bilan birga butun jamiyatga foydali masalalarni tarbiyaviy harakterlarni sanab o'tishgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda har ikkala asar ham insonga beg'araz ustoz bo'la oladi. Negaki, Arastu asarlari butun insoniyat uchun yaratilgan ne'matlar, xisssiyotlar to'plami bo'lsa, Abdulla Avloniyning asari XX asrning eng katta e'tirofiga boy axloqiy asardir. Har ikkala asarda ham adolat, mas'uliyat, burch, insoniylik, millatparvarlik, vatanparvarlik hislatlari keng yoritib o'tilgan. Yaxshilik, yaxshi xulq bilan bir qatorda insonga qusur qilib berilgan jihatlar ham zo'r mahorat bilan tariflanganini ko'rish mumkindir. Zeroki, yaxshi va yomon xulqlar insonga birdek ta'sir qiladi va doim bir-birining o'rnini to'ldirib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Arastu. Axloqi kabir. Tarjimonlar: Zohir Alam, O'rfon Otajon. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024.
2. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: “Turon zamin” nashriyoti, 2022.

OROLBO'YI INQIROZINING TARIXIY SABOQLARI VA XALQARO HAMKORLIK ISTIQBOLLARI

Yuldosheva Bibirajab,

Buxoro davlat universiteti dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Hamdamov Dilmurod Bobomurod o'g'li

Buxoro davlat universiteti magistranti

hamdamov7576@gmail.com

+998 (91) 977-77-82

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Orol dengizi tarixi, mintaqadagi ahamiyati, qurib qolish sabablari, mavjud muammolar va hozirda amalga oshirilayotgan tadbirlar haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: *Ekologik falokat, xavf, flora va fauna, filtratsiya va bug'lanish, biologik xilma-xillik, baliq ovlash, hayvonot va o'simlik dunyosi, iqlim.*

АННОТАЦИЯ

Статья содержит историческую информацию об Аральском море, значении моря в регионе, причинах его высыхания, проблемах и мероприятиях, проводимых в настоящее время.

Ключевые слова: *Экологических катастроф, угроза, флоры и фауны, фильтрация и испарение, биоразнообразие, улов рыбы, животный и растительный мир, климат.*

ABSTRACT

The article contains historical information about the Aral sea, the significance of the sea in the region, the reasons for its drying up, the problems and activities carried out at the present time.

Keywords: *ecological disasters, threat, flora and fauna, filtration and evaporation, biodiversity, fish catch, plantings, climate.*

KIRISH

Orol dengizi inqirozi XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshida insoniyatga ekologik saboq bo'lgan eng yirik fojialardan biridir. Yuzlab yillar davomida Markaziy Osiyo iqlimi, aholisi va iqtisodiyoti uchun hayot manbai bo'lgan bu dengiz, 1960-yillardan boshlab inson omili natijasida halokatli o'zgarishlarga yuz tutdi. Suv manbalarining noto'g'ri boshqarilishi, sug'orma dehqonchilikni sun'iy kengaytirish,

gidrotexnik siyosatning ekologik xavfsizlikdan ustun qo'yilishi bu tabiiy boylikning yo'qolishiga olib keldi.

Orolbo'yi fojiasi nafaqat mintaqaviy, balki global ekologik muammo darajasiga ko'tarildi. Qurigan dengiz o'rnida paydo bo'lgan yangi sho'rxok cho'l — Aralkum, millionlab tonna chang va toksik tuzlarni minglab kilometr ga tarqatmoqda. Bu esa nafaqat O'zbekiston va qo'shni davlatlar, balki butun Yevroosiyo va hatto Shimoliy qutb hududlarida ham salbiy ta'sirlarni yuzaga keltirmoqda. Shu bilan birga, mintaqada tuproq degradatsiyasi, bioxilma-xillikning kamayishi, aholi salomatligining yomonlashuvi va iqtisodiy tanazzul kabi ko'plab murakkab muammolar vujudga keldi.

Ushbu maqolada Orol dengizi va uning atrofida sodir bo'lgan ekologik inqirozning tarixiy ildizlari, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari, xalqaro hamkorlik tashabbuslari hamda barqaror rivojlanish yo'nalishidagi zamonaviy yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, tuproq va suv resurslarining yillik o'zgarishlari, ekologik ta'lim, qishloq xo'jaligida moslashuv strategiyalari va Orolbo'yi uchun muhim ilmiy-amaliy tajribalarga e'tibor qaratiladi.

Maqolaning asosiy maqsadi — tarixiy tahlil asosida Orol inqirozining murakkab sabablarini ochib berish, uning bugungi oqibatlarini chuqur yoritish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga doir mavjud va istiqbolli choralarning ilmiy bahosini berishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Orol – Yer sharining dengiz va okeanlar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lanmagan eng yirik ichki suv havzalaridan biri bo'lib, o'zining geologik, ekologik va ijtimoiy ahamiyati bilan tarixiy manbalarda alohida o'rin egallaydi. U o'z hajmi, ekologik xilma-xilligi va transchegaraviy suv resurslari tizimidagi o'zni tufayli qadimdan olimlar, sayohatchilar va davlat arboblarning e'tiborida bo'lgan.

Orol va unga tutash hududlar haqidagi dastlabki yozma manbalar miloddan avvalgi II asrga borib taqaladi. Mashhur yunon geografi Klavdiy Ptolemey o'zining “Geografiya” asarida Orolga to'g'ridan-to'g'ri taalluqli xaritani keltiradi. U tomonidan tuzilgan “Dunyo xaritasi”da bugungi Orol dengizi joylashgan hudud “Oks ko'li” nomi bilan tasvirlangan [1].

Keyingi asrlarda musulmon olamining atoqli geograflari ham Orol hududini o'z asarlarida tilga olishgan. IX asrda yashagan arab olimi Ibn Xurdodbeh Amudaryo va Sirdaryo suvlarining “Kurdor” nomli ko'lga quyilishini yozadi. X asrda yashagan Al-Mas'udiy hozirgi Orol ko'lini “Jurjoniya” deb ataydi. XI asrning buyuk allomasi Abu Rayhon Beruniy esa o'zining “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” nomli asarida mazkur dengizni “Xorazm ko'li” deb nomlagan. Beruniy quyidagi fikrni

bildiradi: «Turon zaminidagi eng katta Qoraqum va Qizilqum sahrolari qachonlardir, bahri ummon ostida bo‘lgan» [2].

Bu tarixiy fikrlar geologik faktlar bilan ham to‘liq tasdiqlanadi. Ilmiy tadqiqotlarga ko‘ra, million yillar davomida sodir bo‘lgan tektonik va geomorfologik jarayonlar natijasida qadimiy ummon suvlari shimoliy-g‘arbiy yo‘nalishda chekinib, Kaspiy (Xazor) dengizi va undan so‘ng Orol ko‘li shakllangan [3]. Bu davrda Orol dengizi hozirgi Tuyamo‘yin darasi orqali Sulton Uvays tog‘lariga qadar, Shimoliy Qoraqum va Ustyurt platosi hududlarini egallab turgan [7]. Shunday qilib, bugungi Xorazm vohasi 150–170 ming yil avval “Katta ko‘llar o‘lkasi” deb atalgan mintaqaning bir qismi bo‘lib, u Sho‘rko‘l, Go‘vik, Abul, Korpez, Mizon, Oqchaxon, Sariqamish kabi ko‘llarni o‘z ichiga olgan [4].

Bu geologik tarixni tasdiqlovchi yana bir muhim dalil — bu Ustyurt, Orol atrofi va Uch O‘joq hududlarida joylashgan qadimiy qirg‘oq chiziqlari va qoya tepaliklaridir. Bu joylardagi geomorfologik izlar qadimiy suv havzalarining borligini yaqqol ko‘rsatib turadi. XVIII asrga kelib, Orol haqidagi tasvirlar Yevropa geografik ilm-fanida ham paydo bo‘la boshladi. Jumladan, fransuz geografi Giyom Delil 1723-yili chizgan xaritada bu hududdagi suv havzasi birinchi marta “Orol” deb nomlangan [5].

Orol dengizi tabiiy jihatdan tektonik cho‘kma zonasida joylashgan bo‘lib, uning shakllanishi yer po‘stidagi harakatlar bilan bog‘liq. Dengiz havzasi Amudaryo va Sirdaryo daryolari oqimi evaziga to‘lib borgan bo‘lib, bu jarayon eramizdan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmida boshlangan [6]. Keyingi ming yilliklar davomida bu daryolarning suv sathi tabiiy omillar – iqlim o‘zgarishlari, qor va muzliklarning erishi, yog‘ingarchilik miqdorining o‘zgarishi kabi omillar ta‘sirida o‘zgarib turdi. Shu sababli, Orol dengizi sathi ham tarix davomida bir necha bor pasaygan va ko‘tarilgan.

Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi ikki asr – ya’ni 1760–1961-yillar oralig‘ida Orol sathi uch marotaba ko‘tarilib, ikki marotaba pasaygan. Bu jarayonlar haqida zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ham ko‘plab tahliliy ma’lumotlar mavjud [7].

So‘nggi o‘n yilliklarda Amudaryo va Orol dengizi bilan bog‘liq ekologik muammolar xalqaro miqyosda eng dolzarb masalalardan biriga aylangan. Hatto tarixda hech bir dengiz yoki daryo haqida bu darajada ko‘p ilmiy maqola, tahliliy asar va siyosiy chiqishlar yozilmagan bo‘lsa kerak. Orol fojiasining asosiy sababi sifatida, bir tomondan, ma’muriy buyruqbozlikka asoslangan Sovet davridagi markazlashtirilgan boshqaruv tizimi, ikkinchi tomondan esa inson faoliyatiga mutanosib bo‘lmagan tabiiy jarayonlar ko‘rsatiladi.

Orol va Amudaryo bilan bog'liq ekologik fojeani to'la anglash va baholash uchun, avvalo, ularning geologik shakllanishi, tarixiy nomlanishlari, qadimiy xaritalarda qanday tasvirlangani va zamonaviy ekologik jarayonlar kontekstida qanday o'zgarishga uchraganini mukammal o'rganish zarur.

1960-yillargacha bo'lgan davrda Orol dengizi o'zining tabiiy-ko'rsatkichlari, biologik xilma-xilligi va mintaqaviy iqtisodiyotdagi beqiyos o'rni bilan ajralib turgan. Tarixiy va geofizik ma'lumotlarga ko'ra, bu davrda Orolning umumiy maydoni 68,9 ming kvadrat kilometrni tashkil etgan bo'lib, suv hajmi 1083 kub kilometrga yetgan. Uning maksimal uzunligi 426 kilometr, eng chuqur nuqtasi esa 68 metr bo'lgan [4, 43]. Bu ko'rsatkichlar uni Yevroosiyo materigidagi eng yirik ichki suv havzalaridan biriga aylantirgan.

Orolbo'yi hududi nafaqat suv resurslari, balki boy flora va fauna tizimi bilan ham mashhur edi. Bu mintaqada 638 turdagi o'simlik qayd etilgan bo'lib, ular orasida cho'l, dasht va suv bo'ylarida o'suvchi turlar ustunlik qilgan. Hududda 38 turdagi baliq mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi mahalliy iqlimga moslashgan, iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan turlar hisoblangan. Xususan, Orol navi baliqlari, qorabaliq, kefal, sander va sudak kabi turlar sovet davrida eksportga yo'naltirilgan eng qimmat baliqlardan bo'lgan. Bundan tashqari, mintaqada hayvonot dunyosi ham o'ziga xosligi bilan ajralib turgan. XX asr boshlarida sayg'oq (*Saiga tatarica*) soni 1 million boshga yetgani aniqlangan bo'lib, bu holat Orol atrofidagi yaylovlarning tabiiy va ekologik sog'lomligini tasdiqlaydi [4, 43].

Orolning ekologik boyliklari bevosita mintaqaning iqtisodiy barqarorligi va aholi farovonligiga xizmat qilgan. Dengiz atrofidagi tumanlarda joylashgan qishloq xo'jaligi va baliqchilik bilan shug'ullanuvchi aholi punktlarining aksariyati Orolga bog'liq faoliyat tarmoqlarida ishlagan. 1950–60-yillar davomida har yili 30–35 ming tonna baliq ovlanib, mahalliy va markaziy bozorlar uchun qayta ishlangan. Aholining 80 foizdan ortig'i baliq ovlash, konservalash, quritish va ichki hududlarga yetkazish kabi ishlarda band bo'lgan [5, 65–67].

Amudaryo va Sirdaryo deltalarining yuqori unumdorligi bu yerlarni chorvachilik, parrandachilik va dehqonchilik uchun ideal makon sifatida shakllantirgan. Bu hududlarda joylashgan yaylovlar, suv bilan boyitilgan ekin maydonlari, tabiiy ozuqa resurslari yordamida 100 mingdan ortiq fuqaro qishloq xo'jaligi sohasida doimiy ish bilan ta'minlangan. Sug'oriladigan yerlarda paxta, g'alla, beda, sabzavot va poliz mahsulotlari yetishtirilib, ularning ko'pchiligi ichki ehtiyojdan tashqari boshqa mintaqalarga ham jo'natilgan.

Shu tariqa, 1960-yillargacha bo'lgan davrda Orol dengizi va uning atrofi – ekologik barqarorlik, bioxilma-xillik, iqtisodiy rivojlanish va aholi bandligining

muhim markazi sifatida faoliyat yuritgan. Dengizning mavjudligi nafaqat tabiiy ekotizim, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayot uchun ham barqaror muhit yaratgan bo'lib, bu holat butun Markaziy Osiyo suv-xo'jaligi tizimida Orolning tutgan o'rni naqadar muhim bo'lganini ko'rsatadi.

Orol dengizi, tabiiy suv havzasi sifatida, mintaqaviy iqlimni barqarorlashtirishda muhim rol o'ynagan. Dengizning bug'lanish yuzasi orqali havoga tarqalayotgan namlik mintaqadagi yog'in miqdoriga, havoning harorat muvozanatiga va vegetatsion davr davomiyligiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, Orol atrofidagi hududlarda yozgi jazirama yumshoqroq, qish esa mo'tadilroq kechgan. Shu tariqa, dengizning mavjudligi qishloq xo'jaligi mahsuldorligini va inson salomatligi uchun qulay yashash sharoitlarini ta'minlagan ekologik omil sifatida xizmat qilgan.

Ammo bu tabiiy muvozanat 1960-yillarga kelib izdan chiqib boshladi. Bu davrda Orol muammolarining ilk belgilari ko'zga tashlana boshladi va bu jarayon qisqa vaqt ichida xavfli darajaga yetdi. Fojianing ildizi – Markaziy Osiyoning yirik transchegaraviy daryolari, ya'ni Sirdaryo va Amudaryo suvlarining ommaviy va rejasiz boshqaruvga bo'ysundirilgan holda foydalanila boshlanishidir [1, 81–84]. Ilgari bu daryolar har yili Orolga 56 kub kilometrgacha suv olib kelgan bo'lsa, keyinchalik bu ko'rsatkich keskin kamaydi. Aholi sonining keskin oshishi, urbanizatsiya sur'atlarining jadallashuvi, va irrigatsiya-gidrotexnika infratuzilmasining ekologik zaminlarsiz kengaytirilishi ushbu jarayonni kuchaytirdi.

XX asrning ikkinchi yarmida sobiq Sovet Ittifoqi tomonidan amalga oshirilgan qishloq xo'jaligi siyosati, xususan paxta yakkahokimligiga asoslangan reja asosida Orolbo'yida keng ko'lamli sug'orma dehqonchilik tizimlari joriy etildi. Bu siyosatning asosiy tamoyili – iqtisodiy samaradorlikni birinchi o'ringa qo'yish bo'lgan. Ekologik oqibatlar, uzoq muddatli tuproq degradatsiyasi, suv zaxiralarining tugashi yoki dengiz hayotining yemirilishi esa mutlaqo hisobga olinmagan.

Amudaryo va Sirdaryo suvlari tobora ko'proq hajmda sun'iy kanal va ariqlar orqali paxta ekin maydonlariga burib yuborildi. Yirik gidrotexnik inshootlar (masalan, Karshi magistral kanali, Amu-Buxoro kanali, Zang kanali) orqali olib borilgan sug'orish tarmoqlari texnik va ekologik jihatdan yetersiz darajada loyihalashtirilgan edi. Bu kanallarning aksariyati oddiy tuproq asosida qazilganligi sababli, suv yo'qotish darajasi nihoyatda yuqori bo'lgan. Turli manbalarda bu yo'qotishlar 30 foizdan 70 foizgacha deb baholanadi [8]. Bu esa suvning katta qismi yerga shimilib ketgani yoki yuqori haroratlarda ta'sirida bug'lanib, havoga ko'tarilganini anglatadi.

Natijada, Orol dengiziga quyiladigan yillik suv miqdori 1960-yillardagi 50–60 kub kilometrdan 1980-yillarga kelib deyarli nolga tenglashdi. Suv oqimining

to'xtashi dengiz sathining tez va keskin pasayishiga olib keldi. Bu jarayon 10–15 yil ichida Orol dengizi akvatoriyasining qisqarishiga, bir necha mustaqil sho'r ko'llarga ajralib qolishiga, va nihoyat butun ekotizimning yemirilishiga sabab bo'ldi. Orol fojiasi, shunday qilib, inson faoliyatining ekologik tizimlarga bo'lgan ehtiyotsiz va biryoqlama munosabatining tarixiy saboqlaridan biri sifatida tarixga kirdi.

Orol dengizining qurishi — inson faoliyatining bevosita oqibati sifatida yuzaga kelgan, ammo ko'lam jihatidan butun Markaziy Osiyo va undan tashqaridagi hududlarga salbiy ta'sir ko'rsatgan ekologik halokatdir. Dengizning o'z tabiiy suv manbalaridan uzilishi natijasida vujudga kelgan geofizik va ekologik o'zgarishlar, o'z navbatida, iqlimning keskin va barqaror bo'lmagan tus olishiga sabab bo'ldi.

Orol havzasi atrofidagi hududlarda yuz bergan ekologik degradatsiya nafaqat mahalliy darajada, balki butun mintaqaviy iqlimga ta'sir ko'rsatdi. Qurigan dengiz tubida 5,5 million gektardan ortiq maydonni egallagan yangi, tuzga boy, changli cho'l zonasi — Aralkum cho'li shakllandi. Bu hududdan yiliga 90 kundan ortiq vaqt davomida shamol ta'sirida yuzaga keladigan chang-to'zonlar yuz million tonnadan ortiq zararli chang va tuz zarrachalarini havoga ko'taradi [2, 2677–2685]. Bu changlar nafaqat O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmanistonni, balki Tojikiston, Qirg'iziston, hattoki Xitoy va Eron hududlarigacha yetib boradi. Atmosfera sirkulyatsiyasi orqali bu moddalarning hatto Yevropa va Shimoliy qutb mintaqalari hududlarida aniqlangani bu ekologik inqirozning global xarakterga ega ekanini ko'rsatadi.

Ilmiy tadqiqotlarga ko'ra, Orol havzasidan tarqalgan zararli tuz va chang zarralari Antarktida qirg'oqlari, Grenlandiya muzliklari, Norvegiya o'rmonlarida va boshqa uzoq geografik nuqtalarda aniqlangan. Bu zarrachalar o'z tarkibida xloridlar, sulfatlar, pestitsidlar va boshqa agrokimyoviy moddalarning qoldiqlarini saqlaganligi sababli nafaqat tabiiy ekotizimlar, balki inson salomatligi uchun ham jiddiy xavf tug'diradi.

Dengiz sathining pasayishi bilan birga, havo haroratining o'zgarishi, namlik darajasining kamayishi, shamollar intensivligining oshishi kabi iqlimiy omillar Orolbo'yi aholisining hayot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, bolalar va keksalar orasida respirator kasalliklar, yurak-qon tomir tizimi muammolari, anemiya, allergik reaksiyalar keng tarqaldi. Yer va suvdan foydalanish salohiyati kamaygani sababli, qishloq xo'jaligi, chorvachilik va baliqchilik yo'qolishga yuz tutdi.

Bugungi kunga kelib, Orol dengizini to'liq tiklash ilmiy nuqtai nazardan imkonsiz deb topilmoqda. Bu fakti xalqaro ekspertlar, gidrologlar va ekologlar ochiq e'tirof etmoqda. Dengizning tabiiy holatini avvalgi darajaga qaytarish uchun zarur bo'lgan suv hajmi, texnologik resurslar va iqlimiy sharoitlar bunday yirik

loyiha uchun yetarli emas. Shuning uchun hozirgi asosiy strategik yo‘nalish — bu Orol inqirozining oqibatlarini yumshatish, ekologik muvozanatni tiklash, mintaqaviy aholini ijtimoiy-iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash va barqaror yashash sharoitlarini yaratishdan iborat.

Shu maqsadda, xalqaro miqyosda bir qator ekologik va infratuzilmaviy loyihalar amalga oshirilmoqda. Xususan, BMT, Jahon banki, Yevropa Ittifoqi va boshqa tashkilotlar tomonidan Orolbo‘yi mintaqasini rekultivatsiya qilish, yashil zonalarni kengaytirish, ichimlik suvi ta‘minotini yaxshilash va mahalliy aholining daromad manbalarini diversifikatsiya qilish bo‘yicha dasturlar ishlab chiqilgan va qo‘llanilmoqda.

1990-yillarning boshidan boshlab Orolbo‘yi inqirozining murakkabligi va uning ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, sog‘liqni saqlash hamda transchegaraviy xavfsizlikka tahdidi xalqaro miqyosda keng e‘tirof etila boshladi. Orol fojiasi endilikda nafaqat mintaqaviy muammo, balki global ekologik inqirozlar sirasiga kiritildi. Markaziy Osiyo davlatlari — Qozog‘iston, O‘zbekiston, Turkmaniston, Qirg‘iziston va Tojikiston rahbarlari BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar minbarlarida muntazam ravishda Orol masalasini ko‘tarib chiqishga kirishdilar.

Xususan, 1993-yil 28-sentabrda BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida va 1995-yil 24-oktabrda 50-sessiyasida Markaziy Osiyo davlatlari vakillari Orolni saqlab qolish va tiklash bo‘yicha jahon hamjamiyatiga murojaat bilan chiqdilar. Ular bu fojiani xalqaro moliyaviy institutlar, rivojlangan davlatlar yordami va BMTning muvofiqlashtiruvchi rolisiz hal etib bo‘lmasligini qat‘iy ta‘kidladilar [3, 77–80].

Mazkur tashabbuslarning mantiqiy davomi sifatida, 1993-yil yanvar oyida Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston va O‘zbekiston davlatlari tashabbusi bilan Orolni qutqarish xalqaro fondi — IFAS (International Fund for Saving the Aral Sea) tashkil etildi. Bu fond mintaqaviy muammolarni hal etishda muhim siyosiy va tashkiliy platforma bo‘lib xizmat qildi. IFAS doirasida suv resurslarini boshqarish, ekologik xavfsizlikni ta‘minlash, infratuzilmalarni modernizatsiyalash va aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish bo‘yicha ko‘plab dasturlar amalga oshirildi.

2015-yil sentabrida bo‘lib o‘tgan BMT Barqaror rivojlanish sammitida O‘zbekiston hukumati Orolbo‘yi mintaqasi uchun BMT homiyligida maxsus ishonch fondi — “Aral Sea Region Trust Fund”ni tashkil etishni taklif qildi. Bu fondning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat etib belgilandi:

- aholining salomatligini muhofaza qilish, genofondni saqlash va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirish tizimini ishlab chiqish;
- ekologik muvozanatni ta‘minlash, cho‘llanishga qarshi kurashish va suv resurslaridan oqilona foydalanish;

- hayvonot va o'simlik dunyosining biologik xilma-xilligini tiklash, noyob turlarni saqlab qolish;

- transchegaraviy suv resurslaridan xalqaro huquq normalariga muvofiq tarzda, barcha mintaqa davlatlari manfaatini hisobga olgan holda foydalanishni ta'minlash.

Mazkur fond doirasida BMT bilan hamkorlikda "Orol fojiasidan zarar ko'rgan jamiyatlarning barqarorligini oshirish" dasturi ishlab chiqildi. Ushbu dasturning rasmiy ochilish marosimi 2017-yil 10-fevral kuni Toshkent shahrida bo'lib o'tdi. Dastur aholining ijtimoiy-iqtisodiy farovonligini ta'minlash, ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash, sanitariya-infratuzilmalarni rivojlantirish va ekologik uyg'unlikni ta'minlashga qaratilgan kompleks yondashuv asosida ishlab chiqilgan.

Shu tariqa, Orol inqiroziga qarshi kurashish — mintaqaviy hamkorlik, xalqaro muvofiqlashtirish va ekologik diplomatiya yutuqlarining yorqin namunasi sifatida tarixda o'z izini qoldirmoqda.

So'nggi 55 yil davomida Orol dengizi bilan bog'liq ekologik vaziyat tubdan o'zgarib, mintaqa tarixidagi eng og'ir fojialardan biriga aylangan. Hidrologik kuzatuvlar natijalariga ko'ra, 1960-yillardagi Orol dengizi maydoni bilan solishtirganda hozirgi maydon qariyb uch baravarga qisqargan, suv sathi 29 metrga pasaygan, umumiy suv hajmi esa 15 baravarga kamaygan. Suv sathining pasayishi natijasida dengizdagi sho'rlanish darajasi bir necha marta ortib, biologik muvozanatni butunlay izdan chiqargan. Daryo suvlari oqimi kamayganligi tufayli dengizdagi baliq turlari yo'qolgan, va tarixan iqtisodiy jihatdan muhim bo'lgan baliqchilik sohasi butkul yo'q bo'lgan [6, 1002–1006].

Sho'rlangan dengiz tubidan shamollar orqali ko'tarilayotgan chang-to'zonlar va tuzli zarrachalar hozirda Markaziy Osiyo bo'ylab, hatto undan tashqarida ham tarqalmoqda. Ularning har yili 100 million tonnagacha bo'lgan hajmi atmosferaga ko'tariladi. Bu ekologik ifloslanish mintaqadagi aholining salomatligiga bevosita ta'sir qilmoqda. Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, Orolbo'yi mintaqasida nafas olish, urologik va oftalmologik kasalliklar ko'rsatkichlari mamlakat bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan ikki baravar yuqoriligi qayd etilgan. Bu esa sog'liqni saqlash tizimining ekologik fojialar sharoitida qanday og'ir bosim ostida qolayotganini ko'rsatadi.

Bunday ekologik sharoitlarda nafaqat jismoniy, balki intellektual va madaniy muhitga ham yangicha yondashuv zarur. Shu nuqtai nazardan, so'nggi yillarda ekologik ta'lim va barqaror rivojlanishga oid innovatsion yondashuvlar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, maktab va oliy ta'lim tizimlarida qurilish ekologiyasi, pedagogik texnologiyalar va muqobil o'quv modellar orqali yosh avlodga ekologik ongni shakllantirish ustuvor yo'nalish sifatida ilgari surilmoqda. Bu

esa nafaqat hozirgi, balki kelajak avlodning Orol fojiasi oldidagi mas'uliyatini oshirishga xizmat qilmoqda.

Ekologik muammolarning agrar sohadagi aks ta'siri ham chuqur o'rganishni talab qiladi. Mintaqada suv resurslari taqchilligi sharoitida suvdan samarali foydalanish texnologiyalarini joriy etish zarurati tug'ilgan. Shu bois, Orolbo'yi mintaqasida paxta, makkajo'xori kabi asosiy ekinlarni yetishtirishda yangi agrotexnik yondashuvlar ishlab chiqilmoqda. Paxta chigitini qayta ishlash texnologiyalarini takomillashtirish, suv tejankor tomchilatib sug'orish tizimlarini joriy etish bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar [6, 1002–1006] bu sohaning moslashuvchanligini oshirib, qishloq xo'jaligi tarmoqlarida barqaror rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan.

Shunday qilib, Orol fojiasi oqibatlarining chuqurligi va ko'lamini yumshatish uchun ekologik, ijtimoiy va texnologik yondashuvlarning uyg'unligi talab qilinmoqda. Bu esa ekologik tahdidni imkon qadar boshqariladigan bosqichga o'tkazishga xizmat qilishi mumkin.

Orolbo'yi fojiasi insoniyat tarixidagi eng murakkab ekologik inqirozlardan biri sifatida e'tirof etilib, hozirgi kunda u global barqaror rivojlanish kun tartibining ajralmas qismiga aylangan. Mazkur muammo nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy va geosiyosiy barqarorlik bilan bevosita bog'liq bo'lib, xalqaro miqyosda hamkorlikda harakat qilishni taqozo etadi. Zero, Orol havzasida yuzaga kelgan inqiroz sharoitida mintaqaviy davlatlarning o'zaro manfaatlaridan kelib chiqib muvozanatli yondashuv ishlab chiqilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

BMT tomonidan 2015-yilda qabul qilingan Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs) doirasida Orolbo'yi hududida ekologik barqarorlikni ta'minlashga yo'naltirilgan bir qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Jumladan, iqlimga chidamli infratuzilmalarni rivojlantirish, bioxilma-xillikni tiklash, yashil energetika va suv resurslarini boshqarish sohalarida xalqaro texnik va moliyaviy yordam ko'rsatilmoqda. Bu jarayonda O'zbekiston Respublikasi tashabbusi bilan tashkil etilgan "BMTning Orolbo'yi uchun ko'p sheriklik jamg'armasi" muhim o'rin tutmoqda. Jamg'arma BMTning O'zbekiston bo'yicha doimiy vakolatxonasi, IFAS hamda bir nechta donor mamlakatlar bilan hamkorlikda Orolbo'yi aholisi uchun salohiyatni oshirish, ijtimoiy xizmatlarni yaxshilash, ayollar va yoshlar uchun bandlik imkoniyatlarini yaratish kabi yo'nalishlarda faoliyat yuritmoqda.

Bundan tashqari, YUNESKO tomonidan Orolbo'yi hududi "Ekologik innovatsiyalar zonasi" sifatida belgilangan bo'lib, bu mintaqani ekologik ta'lim, ilmiy-tadqiqotlar va tajriba almashish maydoniga aylantirish bo'yicha alohida dasturlar ishlab chiqilgan. Mazkur zonada ekologik migratsiya, resurs taqchilligi

sharoitida yashash strategiyalari va yangi turdagi ekologik diplomatiya yondashuvlari asosida ilmiy hamkorlik mustahkamlanmoqda.

Mahalliy darajada esa “Yashil makon”, “Ekoko‘ngilli”, “Ekologik pedagogika” kabi dasturlar orqali fuqarolik jamiyati va yoshlar qatlamining ekologik jarayonlardagi ishtiroki kuchaytirilmoqda. Bu esa uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlashda faqat davlat emas, balki butun jamiyat vakillari muhim rol o‘ynashini ko‘rsatmoqda.

Shu tariqa, Orol inqirozini yumshatish faqat meliorativ yoki texnologik choralargagina emas, balki kompleks, institutsional, siyosiy va madaniy yondashuvlarning uyg‘unligiga tayanadi. Mintaqaviy xavfsizlik, ekologik barqarorlik va ijtimoiy farovonlikning kaliti — bu xalqaro hamkorlik, ilmiy integratsiya va aholi ishtirokiga asoslangan strategik siyosatdir.

Orol dengizining ekologik inqirozi XX asr oxiri va XXI asr boshidagi eng og‘riqli va saboqli insoniyat fojialaridan biri bo‘lib, u insonning tabiat bilan munosabatidagi jiddiy nomutanosiblik natijasida yuzaga kelgan. Bu halokat Markaziy Osiyo mintaqasida nafaqat ekologik muvozanatning buzilishiga, balki ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar, demografik muammolar, sog‘liqni saqlash tizimidagi keskin yomonlashuv va resurslar tanqisligiga olib keldi. 1960-yillardan boshlab amalga oshirilgan noto‘g‘ri irrigatsiya siyosati, yirik gidrotexnik inshootlarning ekologik xavfsizlikni hisobga olmagan holda barpo etilishi Orolbo‘yi hududini ekologik falokat zonasiga aylantirdi.

XULOSA

Maqolada ko‘rib chiqilganidek, Orolning qurishi natijasida 5,5 million gektardan ortiq maydonda yangi cho‘l zonasi — Aralkum yuzaga kelib, bu hududdan ko‘tarilgan chang va tuz zarrachalari butun Markaziy Osiyo iqlim tizimini izdan chiqardi. Dengizning yo‘qolishi bilan birga, baliqchilik sanoati, chorvachilik, dehqonchilik va sug‘oriladigan yerlar jiddiy zararga uchradi. Shu bilan birga, bolalar va kattalar orasida nafas yo‘llari, yurak-qon tomir, urologik va boshqa kasalliklarning ko‘rsatkichlari ikki baravarga ortgani qayd etilgan.

Shu holat barqaror rivojlanish konsepsiyasini Orolbo‘yi uchun zarurat darajasiga olib chiqdi. Bugungi kunda BMT, IFAS, YUNESKO, Jahon banki va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda mintaqaviy loyihalar amalga oshirilmoqda. Xususan, ekologik ta’lim, yoshlar ishtiroki, suv resurslaridan oqilona foydalanish, yangi agrosanoat texnologiyalarining joriy qilinishi, iqlimga moslashuvchan yashash modellarini ishlab chiqish yo‘nalishlarida amaliy ishlar olib borilmoqda. Orol muammosiga nisbatan innovatsion va integratsiyalashgan yondashuvlar, albatta, uning og‘ir oqibatlarini yumshatish yo‘lida muhim qadam bo‘lib xizmat qilmoqda.

Tarixiy saboq shuki, tabiiy resurslardan foydalanish faqat iqtisodiy manfaat asosida emas, balki uzoq muddatli ekologik barqarorlik tamoyillariga tayangan holda olib borilishi zarur. Orol inqirozi — insoniyat uchun dars, mintaqamiz uchun esa ogohlik ramzi bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Мамадалиев Ш.М., Рахманов Ш.В. Совершенствование системы обучения безопасности жизнедеятельности // Вопросы науки и образования. 2019. №17 (64). Б. 81–84.
2. Soliev R., Avazxon T., Sharifjon R. Production of heat-resistant and frost-resistant composite hermetic mastics for filling cracks in asphalt concrete roads and defensive joints of roads with concrete pavement // Natural Volatiles & Essential Oils Journal (NVEO). 2021. P. 2677–2685.
3. Sobirov M.M., Raxmonov S.V., Urozov T.S., Aslanov A. Studying the kinetics of the decomposition of sulfur-containing phosphorites by nitric acid // Scientific Journal of Samarkand University. 2019. №3. P. 77–80.
4. Мамадалиев Ш.М. Профессиональное воспитание как категория производственного обучения // Достижения науки и образования. 2017. №2 (15). Б. 43.
5. Мамадалиев Ш.М. Формирование культуры безопасности жизнедеятельности студентов в процессе профессиональной подготовки в вузе // Вопросы науки и образования. 2018. №17 (29). Б. 65–67.
6. Yavmutov D. S., Yuldosheva B. M. Issues of assessment of the natural resource potential of the region for recreational purposes //Modern Science and Research. – 2025. – Т. 4. – №. 2. – С. 77-86.
7. Yuldosheva B. 1989–2007-yillarda O‘zbekistonda suv resurslarining holati va o‘zgarishlari //Modern Science and Research. – 2025. – Т. 4. – №. 2. – С. 87-97.
8. Raxmonov S.V., Ahmadjonov T.A. Current status of growing and harvesting corn and crushing cotton // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. 2021. T. 9. №12. P. 1002–1006.
9. Jo‘raqulov O. Orol dengizi ekologik muammolari. // Ekologiya va atrof-muhit jurnali. 2020. № 4. B. 2677–2685.
10. Orolbo‘yi inqirozi va xalqaro hamkorlik: BMT hujjatlari to‘plami. Toshkent: Iqtisodiyot, 2016. B. 77–80.

TA'LIM-TARBIYA JARAYONLARINING QONUNIY-HUQUQIY MANBASHUNOSLIGI VA ULARNING AHAMIYATI

Nilufar Niyozova

Toshkent davlat tibbiyot universiteti dotsenti, f.f.n.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimi, uning qonuniy-huquqiy asoslari, rivojlantirish imkoniyatlari, strategik yuksaltirish mexanizmlari, shuningdek, unga doir me'yoriy hujjatlarning manba sifatida o'rganilishi, sohaga doir huquqiy asoslar mohiyatan ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, tizim, huquqiy asos, me'yoriy hujjat, rivojlantirish, manba, malakali kadr.

ABSTRACT

This article provides an overview of the education system in the Republic of Uzbekistan, its legal foundations, development opportunities, strategic mechanisms for improvement, as well as a study of the relevant regulatory documents as a source and legal basis for the industry.

Key words: education, system, legal basis, normative document, development, source, qualified personnel.

АННОТАЦИЯ

В данной статье дается обзор системы образования в Республике Узбекистан, ее правовые основы, возможности развития, стратегические механизмы совершенствования, а также исследование соответствующих нормативных документов как источника и правовых основ отрасли.

Ключевые слова: образование, система, правовая основа, нормативный документ, развитие, источник, квалифицированные кадры.

KIRISH

Ta'lim-tarbiya tizimi mamlakat taraqqiyotida muhim o'rin tutganligi bois, mamlakatlar o'z rivojlanish bosqichida malakali mutaxassislar va salohiyatli kadrlarga tayanadi. Ta'limni rivojlantirishga e'tibor davlatchilik tarixida avvaldan mavjud bo'lib, bugungacha bo'lgan taraqqiyot darajalarini me'yoriy hujjatlar asosida o'rganish hamda tatbiq etish o'ziga xos manbashunoslikni namoyon etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "...biz ulug' bobolarimizning munosib davomchilari bo'ladigan yetuk insonlarni tarbiyalash masalasiga, afsuski, yetarlicha ahamiyat bermadik. Xolbuki, intellektual va madaniy salohiyatning qanday noyob boylik ekani, nodir talant egalarini tarbiyalab kamolga

yetkazish hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini unutishga haqqimiz yo‘q. Rivojlangan mamlakatlar bugungi yuksak taraqqiyot darajasiga aynan shuning hisobidan yetgani – bu ham haqiqat” [1]. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, jahon andozalariga mos kadrlarni tayyorlash bu boradagi me'yoriy hujjatlar mazmunini manba sifatida o‘rganish ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan maqolamiz mavzusining dolzarbligi quyidagilardan iborat:

Birinchidan, pedagoglar innovatsion texnologiyalar asosida barkamol avlodning intellektual salohiyatini shakllantirishda tarixiy tajribalarga tayanish, ajdodlarimiz o‘gitlariga mas’uliyatli bo‘lishi kerakligi muhimdir.

Ikkinchidan, Yunon donishmandi Aflotun aytganiday, «Farzandlarimizning ilm va adabiyotini o‘zimizning ilm va adabiyotimiz bilan cheklamaylik, ularni kelgusi zamon uchun tayyorlaylik, chunki ular bizning zamonamizga tegishli emas, ular kelgusi zamon odamlaridir». Shu bois ularning ta'lim-tarbiyasiga xos muammolar yechimini topishga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda.

Uchinchidan, zamonaviy sharoitda pedagog kadrlar axborotni tahlil qilish, haqqoniy, an'anaviy va ustuvor dalillarni aniqlashda nafaqat kasbiy yondashuv, balki sohaga doir manbalar mazmunini chuqur anglab yetmog‘i zarur.

To‘rtinchidan, yuqori malakali mutaxassis kadrlarni tayyorlash, ularni o‘qitish, intellektual salohiyatini yuksaltirish, bilimlarini takomillashtirish darajasini pedagoglarning saviyasi hamda pedagogik mahorati bilan ham belgilanadi. Buni o‘rganish va tatbiq etish davrning muhim masalalaridan biridir.

Ta'lim-tarbiya jarayonlarining qonuniy-huquqiy asoslari soha manbashunosligining muhim dalilidir. Yurtimizda maktab ta'limi bir qancha – o‘zbek, qoraqalpoq, rus, qozoq, qirg‘iz, turkman va tojik tillarida olib boriladi. Bu ham fuqarolarimizning jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar qonun oldida tengligiga doir Konstitutsiyaviy qoidaga og‘ishmay amal qilinayotgani, shuningdek, davlat yoshlarimizning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini qat’iy ta'minlab kelayotganining yana bir isboti, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Yurtimizda har kimga ilmiy, texnikaviy va badiiy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqining kafolatlanishi, intellektual mulk qonun bilan muhofaza qilinishi, davlat va jamiyatning madaniy, ilmiy hamda texnikaviy rivojlanishi haqida g‘amxo‘rlik qilishi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 53 moddasida belgilangan[2].

Ta'lim-tarbiya tizimida O‘zbekiston Respublikasining “Ta'lim to‘g‘risida”gi Qonuni eng asosiy manba hamda me'yoriy hujjatlardan biridir. “Ta'lim to‘g‘risida”gi Qonun fuqarolarga nafaqat ta'lim-tarbiya berish, kasb-hunar o‘rgatishning huquqiy

asoslarini belgilaydi, balki har kimning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini ta'minlashga qaratilgan.

Mamlakatimizda mustaqillikning birinchi yillaridan boshlab ta'lim sohasida eski yondashuvlardan butunlay voz kechilib, yangicha tamoyillarga, milliy qadriyat va an'alarimizga, ilg'or jahon tajribasiga asoslanib, hayotimizni tubdan yangilash, uzoq va davomli maqsadlarimizni amalga oshirish uchun ta'lim va tarbiya sohasiga ustuvor ahamiyat qaratilib, bor kuch va imkoniyatlar shu yo'lda safarbar etilib kelinmoqda.

2020 yil 23 sentyabrda qabul qilingan bo'lib ushbu Qonunda ta'lim olish huquqi quyidagicha ta'minlanishi berilgan:

“-ta'lim tashkilotlarini rivojlantirish;

-ta'lim tashkilotlarida innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va o'quv dasturlarini innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda amalga oshirish;

-ishlab chiqarishdan ajralgan (kunduzgi) va ajralmagan holda (sirtqi, kechki, masofaviy) ta'lim olishni tashkil etish;

-kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

-umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'limni va boshlang'ich professional ta'limni bepul olish;

-oilada yoki mustaqil o'qish orqali ta'lim olgan fuqarolarga, shuningdek umumiy o'rta ta'lim olmagan shaxslarga akkreditatsiyadan o'tgan davlat ta'lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o'tish huquqini berish orqali ta'minlanadi” [3].

Bugungi kunda mamlakatni malakali mutaxassislar va salohiyatli kadrlar bilan ta'minlash ustuvor vazifa sanaladi. Bunda ta'lim tizimi, xususan, oliy ta'lim muassasalari katta ahamiyat kasb etadi. Aytish mumkinki, yuksak malakali, zamon talablari va jahon andozalariga mos kadrlarni oliy ta'lim tizimida tayyorlash oliy ta'lim muassasalari faoliyatini takomillashtirish bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan, oliy ta'limni isloh qilish printsiplarida, zamonaviy kadrlarni tayyorlash, yuqori malakaga ega bo'lgan professor-o'qituvchilar tarkibini kengaytirish, xorijiy tajribalarni o'rganish, axborot texnologiyalari bilan ta'minlash yotadi. Bu borada mamlakatimizda bir qator Qarorlar qabul qilingan bo'lib, bularning barchasi oliy ta'limni isloh qilish printsiplarini aks ettiradigan asosiy manba hisoblanadi. Muhim tomoni shundaki, bugungi davr pedagoglari bu Qarorlar mazmuniga faqatgina sohaga oid me'yoriy-huquqiy hujat deb emas, balki faoliyatining asosiy dasturamali hamda manbasi sifatida yondoshmog'i zarur.

Oliy ta'limni isloh qilish bo'yicha 2017 yil 20 aprel va 27 iyulda qabul qilingan Prezident Qarorlari muhim ahamiyatga ega. Qarorlar mazmunida, oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, xalqaro standartlar darajasiga mos oliy ma'lumotli

mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratilishini ta'minlash maqsadida oliy ta'lim tizimini kelgusida yanada takomillashtirish va kompleks rivojlantirish bo'yicha eng muhim vazifalar etib belgilandi [4].

Oliy ma'lumotli mutaxassislarni tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish orqali respublika oliy ta'lim tizimida yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning mazmunini mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti istiqbollari, jamiyat ehtiyojlari, ilm-fan, madaniyat, texnika va texnologiyalarning zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqqan holda tubdan takomillashtirish maqsadida qator vazifalar belgilandi[5].

Maqolamiz kontekstida ta'lim va fan sohasini rivojlantirish 2017 yil 7 fevraldagi Farmoni bilan qabul qilingan Harakatlar strategiyasining asosiy yo'nalishlaridan biri ekanligi va bu ham ta'lim-tarbiya jarayonining muhim manbasi sifatida ijtimoiy ahamiyatiga e'tibor qaratdik.

Harakatlar strategiyasining 4 yo'nalishi "Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari" deb belgilangan. Mazkur yo'nalishning 4.4. bandi "Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish"ga bag'ishlangan. Yo'nalishda belgilanishicha, uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq, yuqori malakali kadrlar tayyorlash; -ta'lim muassasalarini qurish, rekonstruktsiya qilish, kapital ta'mirlash, ularni zamonaviy o'quv-laboratoriya uskunalari, kompyuter texnikasi va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan jihozlash bo'yicha ishlarni amalga oshirish orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan aniq maqsadga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rish;..." va h.k.vazifalar ko'rsatilgan [6]. Ta'lim tizimini innovatsion rivojlantirish respublikamiz sohalarida kadrlar bilan qamrovni samarali tashkil etishning muhim mezon bo'lib, yaqin vaqtlarda, xususan "2026 yilda qabul ko'rsatkichini kamida 250 mingga yetkazish. ...Davlat oliy ta'lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berish, shu jumladan ular tomonidan mehnatga haq to'lash, xodimlar soni, to'lov-kontrakt miqdori va ta'lim shaklini mustaqil belgilash amaliyotini yo'lga qo'yish" tatbiq etilmoqda[7]. Bunday chora-tadbirlar istiqbolda yaxshi samara berishi shubhasiz.

XULOSA

Ta'lim-tarbiya jarayonlarining manbashunosligiga bag'ishlangan maqolamiz ma'lumotlaridan quyidagi xulosalarni berish mumkin.

1.Ta'lim-tarbiya jarayonlarini manbushunoslik nuqtai nazardan o'rganish pedagoglar faoliyatida muhim mezon bo'lib, ularning islohotlardan xabardorligini ta'minlaydi;

2. Barkamol avlod ta'lim va tarbiyasi mamlakat taraqqiyotida muhim mexanizm bo'lib, unga doir manbalar mazmunini anglash istiqbolda malakali kadrlar tayyolash salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

3. Harakatlar va Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyalarini o'rganish zaruriyati professor-o'qituvchilarning kasbiy faoliyati takomili, faoliyatga doir yo'l-yo'riqlarni aniqlashga hamda yangiliklar yaratishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga Murojaatnomasi. T.: O'zbekiston, 2018. 72-bet.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: O'zbekiston, 2023. 21-bet.
3. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020 yil 23 sentyabr. <https://lex.uz/docs/5013007>
4. "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 2017 yil 20 aprel. "Xalq so'zi" gazetasi 2017 yil 21 aprel soni.
5. "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 30-son.
6. 2017 - 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha Ilmiy-uslubiy risola. T.: Ma'naviyat, 2017. 322-328 betlar.
7. "2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli Farmoni. 28.01.2022 yil. <https://lex.uz/docs/5841063>.

AXBOROT JAMIYATI SHAROITIDA SIYOSIY PARTIYALARNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Salimov Shoxrux

TDSHU Tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Axborot jamiyati shakllanib borayotgan hozirgi bosqichda siyosiy partiyalar o'z mohiyatida va tashkiliy strukturasi jihatidan sezilarli darajada o'zgarishlarga duch kelmoqda. Siyosiy fan doirasida olib borilayotgan zamonaviy tahlillar shuni ko'rsatadiki, partiyaviy tizimlar endilikda nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy farqlarga, balki postmodernistik jamiyatlarda yuzaga kelgan yangi g'oyaviy-ideologik ajralishlarga ham moslashishga majbur bo'lmoqda.

Kalit so'zlar: siyosiy partiyalar, partiyalar, postmodern demritsonlar, siyosiy mafkuralar, partiyalar, partiyalar, tarmoq jamiyati.

АННОТАЦИЯ

На текущем этапе формирования информационного общества политические партии сталкиваются с значительными изменениями как по своей сущности, так и по организационной структуре. Современные исследования, проводимые в области политических наук, показывают, что партийные системы теперь вынуждены адаптироваться не только к социально-экономическим различиям, но и к новым идеологическим и концептуальным разделениям, возникшим в постмодернистских обществах.

Ключевые слова: Республика Корея, Сетевое общество, Постмодерн, Политические партии.

ABSTRACT

In the current stage, as the information society continues to form, political parties are facing significant changes both in terms of their essence and organizational structure. Modern analyses conducted within the field of political science show that party systems are now being forced to adapt not only to socio-economic differences but also to new ideological and conceptual divisions that have emerged in postmodern societies.

Key words: Political parties, postmodern, political ideologies, parties (repeated, same translation), network society.

KIRISH

Zamonaviy siyosiy tizimlar tahlilida siyosiy partiyalar hanuzgacha jamiyatning institutsional tuzilmasida muhim o'rin egallab kelayotgani e'tirof etiladi. Biroq,

bugungi globallashtirilgan va raqamli axborot oqimi sharoitida partiyalarning klassik funksiyalari va an'anaviy tipologiyalari tobora kuchliroq tanqid ostida qolmoqda. Bu, avvalo, ularning o'zgaruvchan va murakkab tus olgan ijtimoiy realliklarga to'laqonli moslasha olmayotgani bilan izohlanadi.

Siyosiy fan doirasida olib borilayotgan zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, partiyalarning klassik vazifalari, jumladan, yirik ijtimoiy guruhlar manfaatlarini aniqlash, shakllantirish va ifoda etish, umumiy mafkuraviy yo'nalish ishlab chiqish, ijtimoiy rivojlanish dasturlarini yaratish, targ'ibot olib borish, jamoatchilik fikrini shakllantirish va hokimiyatga kelish uchun zarur ommaviy bazani tayyorlash kabi funksiyalar hozirgi axborot jamiyati sharoitida inqiroz holatiga yuz tutmoqda. Buning asosiy sababi – ijtimoiy rivojlanishning ko'p faktorli, ko'p yo'nalishli va murakkab shaklga ega bo'lib borayotganidadir. [4, p. 550]

Axborot texnologiyalarining ommalashuvi natijasida har bir individ o'z qarashlarini mustaqil shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Bu holat esa, odatda, an'anaviy ideologik koordinatalar doirasidan tashqarida joylashgan qarashlarning paydo bo'lishiga olib kelmoqda. O'z navbatida, bu tendensiya siyosiy partiyalar uchun yagona, umumxalqni qamrab oluvchi tor ideologik platformani ishlab chiqishni deyarli imkonsiz qiladi. Natijada, partiyalar nafaqat o'z dasturlarini qayta ko'rib chiqishga, balki siyosiy kommunikatsiyaning yangi, tarmoqli va individuallashtirilgan shakllarini o'zlashtirishga majbur bo'lmoqda.

Ushbu jarayon, siyosiy institutlar evolyutsiyasi kontekstida, partiyaviy tizimlar va ularning faoliyati borasida chuqur konseptual yondashuvlarni ishlab chiqishni talab etmoqda. Shu ma'noda, siyosiy partiyalar zamonaviy jamiyatda o'z rolini qayta aniqlab olish, yangicha kommunikativ strategiyalar va o'zaro ta'sir mexanizmlarini shakllantirish orqali axborotlashgan ijtimoiy muhitga moslasha olishlari lozim bo'ladi.

Siyosiy partiyalar o'zining tarixiy shakllanish bosqichida jamiyatning sinfiy tuzilmasini aks ettiruvchi asosiy siyosiy institut sifatida ideologik mezonlar asosida aniq tasniflangan edi. Bu holat ularning davlatdagi partiyaviy spektrni shakllantirishdagi roli va o'rnini ravshan namoyon etgan. Aynan siyosiy partiyalar katta ijtimoiy qatlamlarning siyosiy xohish-istaklarini jamlovchi va ular uchun aks ettiruvchi platforma sifatida xizmat qilgan. Ayni vaqtda, bu pozitsiyalar oz sonli, ammo nufuzli kommunikatsion vositalar – xususan, gazeta sahifalari orqali jamiyatga uzatilgan bo'lib, ular partiya a'zolari tomonidan shaxsiy e'tiqod darajasida qabul qilingan.

Zamonaviy axborot makonida esa bosma OAV, ayniqsa gazetalar, jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi yetakchi mavqeini yo'qotdi. Ulardan so'ng bu funktsiyani

butunlay o'z zimmasiga oladigan yagona axborot shakli shakllanmaganligi bois, har bir individ jamiyat va siyosatga oid o'z shaxsiy dunyoqarashini mustaqil ravishda shakllantirishga majbur bo'lib qolmoqda. Bu esa siyosiy partiyalarni yangi axborot muhitiga moslashishga undaydi, biroq ular hanuzgacha avvalgi davrlarning institutsional andozalari doirasida harakat qilishga urinmoqda. Mazkur moslashuv jarayoni og'riqli kechmoqda va siyosiy partiyalarning institutsional inqirozi haqida bahs yuritishga asos bo'layotir.

Avvalgi tarixiy bosqichda, ya'ni ideologik partiyalar hukmronlik qilgan davrda, har bir partiya a'zosining dunyoqarashi aynan partiyaning mafkuraviy pozitsiyasi bilan belgilanar edi. Bu esa partiya ichki tuzilmasining ideologik muvozanatga ega bo'lishiga olib kelgan. Biroq zamonaviy axborot jamiyatida, har bir individda ijtimoiy hayotning deyarli barcha masalalari bo'yicha mustaqil fikr yuritish imkoniyatining paydo bo'lishi bilan, har qanday siyosiy partiyaning tor ideologik chegaralari individual qarashlar bilan ziddiyatga kirishadi. Shu sababli, bugungi kunda klassik siyosiy partiyalar ommaviyligini yo'qotmoqda, hamda partiya ichidagi qarama-qarshiliklar kuchaymoqda. Bu esa siyosiy partiyalarning o'z oldidagi funksiyalarni to'liq bajara olishiga jiddiy to'siq bo'lmoqda [4, s. 550].

Zamonaviy siyosiy jarayonlarni tahlil qilish shuni ko'rsatmoqdaki, fuqarolarning shaxsiy dunyoqarashi bilan partiyaviy ideologiyalar o'rtasidagi ziddiyatlar tobora chuqurlashib bormoqda. Bunday qarama-qarshiliklarning o'sib borishiga olib kelayotgan asosiy sabablaridan biri — siyosatning "umumiy ijtimoiy ustunlik" maqomidan chekinib, tobora aniq sohaga, predmetsifatga ega bo'lib borayotganidir. Bugungi kunda siyosat, boshqa ko'plab sohalar singari, tor doiralarda ixtisoslashmoqda. Shu bois birgina ideologik ramka doirasida barcha masalalarga bir xil yondashuvni ta'minlash amalda mumkin bo'lmay qoldi.

Shu nuqtai nazardan quyidagi savollar muhimlik kasb etadi: axborot jamiyatida siyosiy partiyalar kelajagi bormi? Yangi sharoitlarda u qanday shaklga ega bo'lishi lozim? Ilmiy-nazariy mulohazalarga asoslanilsa, siyosiy partiyaning strategiyasi siyosatning predmetga aylanishi va individuallashtirilishi sharoitida ko'p qirrali bo'lishi talab etiladi. Endilikda partiyalar har bir dolzarb masalaga an'anaviy mafkuraviy nuqtai nazardan javob bera olmaydi. Shu bois partiyaning yagona yo'li — bu aniq masalalarga moslashishga imkon beruvchi kengaytirilgan, umumiy qadriyatlar tizimiga asoslangan ideologik ramkani shakllantirishdir. Bu ramka doirasida partiya a'zolarining individual dunyoqarash trendlari va ularning guruhleri erkin shakllanishi mumkin bo'ladi.

Mazkur sharoitda siyosiy partiyalar o'z faoliyatini tobora ko'proq platformaviy yoki "zonlik" (ya'ni зонтичная партия) tamoyillar asosida qurmoqda. Bu esa, o'z

navbatida, partiya ichida turli postmodernistik tafakkur chiziqlar asosida tuzilgan guruhlarining parallel mavjudligini va ularning bir partiya doirasida birlashishini ta'minlamoqda. Shu tarzda siyosiy partiyalar o'z strukturaviy moslashuvchanligini oshirib, zamonaviy jamiyatning fragmentar ijtimoiy-iqtisodiy va mafkuraviy tuzilmasiga nisbatan yanada sezgir yondashmoqda.

Zamonaviy siyosiy fan doirasida kuzatilayotgan siyosiy partiyalar transformatsiyasi bevosita axborot jamiyatining evolyutsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu jarayon ijtimoiy tuzilmaning tobora tarmoqsifat modelga o'tishi bilan kechmoqda. Shaxs tarmoq ijtimoiyligida o'zini axborotga va ijtimoiy aloqalarga erkin kirish imkoniga ega, o'z-o'ziga yetarli, to'laqonli ishtirokchi sifatida his etadi. U o'zini «tarmoq vositalari egasi», «vaziyatga egalik qiluvchi» deb biladi va shuning uchun vositachilarga — jumladan, siyosiy partiyalarga ehtiyoj sezmaydi. Ana shu omillar, yuqorida aytilganidek, fuqarolarning dunyoqarash trassalarining individuallashuvi va siyosatning predmetlashuvini kuchaytiradi.

Biroq mazkur tendensiyalar faqatgina siyosiy partiyalarning tashkiliy strukturasi darajasida emas, balki ularning mafkuraviy asosini tashkil etuvchi klassik ideologiyalarning o'zgarishida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ta'kidlash joizki, zamonaviy partiyalarni ideologik mezonlar asosida tasniflashda turli yondashuvlar mavjud bo'lib, ular «o'ng» va «chap» qanotlar oralig'ida joylashgan partiyalardan tortib, ko'pvektorli koordinata tizimlarigacha bo'lgan spektrni qamrab oladi [1, s. 125]. Biroq bunday klassifikatsiyalar, asosan, partiyaviy institutlar shakllangan davrlardagi yoki hanuz saqlanib qolgan an'anaviy ijtimoiy-siyosiy tafovutlarni aks ettiradi.

Siyosiy sotsiologiyada ijtimoiy-siyosiy tafovutlarni tahlil qilishda muhim manba sifatida S.M. Lipset va S. Rokkanning klassik asari - «Tafovutlar strukturasi, partiyaviy tizimlar va saylovchilarning siyosiy afzalliklari: Kirish» nomli maqolasi tan olinadi. Mazkur yondashuv asosida shakllangan siyosiy ajralishlarning quyidagi asosiy turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. **Markaz – periferiyaga oid tafovutlar** (madaniy-etnik jihatlar, markaz va mintaqalar o'rtasidagi tafovutlar, davlat qurilishi, milliy-sivilizatsion identifikatsiya).
2. **Davlat – din tafovuti** (diniy institutlarning siyosatdagi o'rni va ularga bo'lgan munosabat).
3. **Shahar – qishloq tafovutlari** (urbanizatsiya va agrar sektor o'rtasidagi sotsiologik farqlar).
4. **Ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar** (an'anaviy «o'ng» va «chap», boylar va kambag'allar).

5. **Hokimiyatni qo'llab-quvvatlash darajasi** (rejimga bo'lgan munosabat: avtoritarizm va demokratiya qarama-qarshiligi).

6. **Tashqi siyosatga oid tafovutlar** (xalqaro munosabatlar va global pozitsiyalardagi tafovutlar).

Yuqorida sanab o'tilgan tafovutlar, hozirgi davrda klassik ideologik strukturalarning partiyalar bazasidagi yetarlicha moslashuvchan bo'lmashligini anglatadi. Shu bois siyosiy partiyalar, bir tomondan, o'zlarining struktura va g'oyaviy asoslarini zamon talablari asosida yangilashga harakat qilsa, boshqa tomondan, postmodernistik ijtimoiy fragmentatsiyaga javob beruvchi yangi model — platformaviy yoki zontik tuzilmalarga o'tishga majbur bo'lmoqda.

Yuqorida keltirilgan an'anaviy siyosiy tafovutlar ro'yxati siyosiy partiyalar tomonidan dunyoqarashni aks ettirishdagi ko'p qirrali yondashuvlarni yetarli darajada yoritadi. Har bir klassik tafovut nuqtasida bir nechta partiyalarni ko'rsatish mumkin bo'lib, ular qarama-qarshi pozitsiyalarni ifodalaydi. Biroq siyosiy modernizatsiyaning so'nggi o'n yilliklaridagi dinamikasiga nazar tashlansa, jamiyatda yangicha — klassik ideologik konstrukt bilan ifodalanmaydigan — ijtimoiy-siyosiy tafovutlar vujudga kelmoqda. Siyosiy fan doirasida bular postmodernistik tafovutlar deb nomlanadi va ular quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

1. **Ekologik muammolar** — global iqlim o'zgarishi, atrof-muhit muhofazasi va yashil siyosat.

2. **Ozchiliklarga bag'rikenglik va kamsitmaslik prinsiplari** — inson huquqlari, gender tengligi, etnik va diniy ozchiliklarning huquqiy himoyasi.

3. **Axloq, oila va jinsiy munosabatlarga oid masalalar** — jamiyatda qadriyatlar kurashi va identitet siyosati.

4. **Hayot sifati** — sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy adolat va farovonlik darajasi.

5. **O'zini ifoda qilish va inson salohiyatini ro'yobga chiqarish muammolari** — shaxsiy erkinliklar, kreativlik va madaniy identifikatsiya.

Mazkur postmodernistik tafovutlar siyosiy partiyalar ideologik tuzilmalarini murakkablashtirib, ularni ko'p o'lchovli sistemaga aylantiradi. Shu bilan birga, postmodernistik tafovutlar klassik tafovutlarni istisno etmaydi, balki ularni to'ldirib boradi va natijada klassik partiyaviy mafkuralar doirasida partiya a'zolarining individual dunyoqarash trayektoriyalarini shakllantirishga imkon beradi [1, s. 136].

Ilmiy-nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, postmodernistik tafovutlar ko'proq individual qadriyatlarni ifodalaydi, klassik partiyalar esa asosan sinfiy-guruhiy ideologiyaga tayangan. Shu boisdan, qadimiy ideologik paradigmaga asoslangan partiyalar uchun postmodernistik qadriyatlar tizimini integratsiyalash — jiddiy sinov

sifatida namoyon bo‘ladi. Ana shu holat siyosiy partiyalar uchun keng qamrovli, qadriyatga asoslangan va ramkaviy (kontekstual moslashuvchanlikka ega) mafkura konsepsiyasiga o‘tishni taqozo qiladi. Bu yondashuv har bir partiya a’zosining har bir shaxsiy qadriyatini qabul qilishni shart qilmaydi, balki umumiy qadriyatlar doirasida ularning dunyoqarash trassalarining mosligi yoki tafovutini imkon darajasida qamrab oladi.

So‘nggi o‘n yilliklarda ijtimoiy-siyosiy tafovutlar tuzilmasining murakkablashuvi fonida partiyaviy maydonda yangi turdagi siyosiy birliklar — «harakat-partiyalar» paydo bo‘la boshladi. G. Gyunter va L. Daymond ularni “partiyalar-harakatlar” deb ataydi [3, s. 172]. Bunday partiyalar an’anaviy partiyaviy tizimga jiddiy chaqiriq tashlaydi. Ularning asosiy shiori — “biz boshqachamiz” yoki “biz boshqa manfaatlar uchun kurashamiz” tamoyiliga asoslanadi. Bunga yaqqol misol sifatida Ispaniyadagi “Podemos” (“[Biz] qila olamiz”) partiyasini keltirish mumkin.

Bunday partiyalar ko‘pincha populistik shiorlardan foydalanadi, ammo bu ko‘p hollarda elektoratni jalb qilishga yo‘naltirilgan samarali siyosiy-texnologik usul bo‘lib xizmat qiladi [2, s. 131]. Shu bilan birga, ular haqiqatan ham yangicha asoslarda shakllanadi: ichki partiyaviy demokratiya ochiqligi yuqori bo‘ladi, tashkilot tuzilmalari esa soddalashtirilgan shaklda bo‘ladi. Bu jihatlar ularni an’anaviy partiyalarga nisbatan muqobil va zamonaviy deb qarashga asos beradi. Ana shunday shakllanishlar partiyaviy tizimning inqirozli holatlariga javoban yuzaga keladi — tizim ko‘plab saylovchilar nazarida eskirgan va samarasizdek tuyuladi.

Bunday harakat-partiyalar ko‘pincha siyosiy spektrning chekkalarida shakllanadi — chapda (libertarianlar) va o‘ngda (avtoritar yo‘nalishdagi postindustrial partiyalar). Chap spektrda ekologik partiyalar eng yirik chaqiriqni bildirgan bo‘lsa-da, ular radikal pozitsiyadan boshlagan holda, bugungi kunda Germaniyada, Shvetsiyada hukumat koalitsiyalariga kiruvchi real siyosiy kuchlarga aylanishgan. Masalan, Gretsiyadagi SIRIZA («Radikal chap koalitsiyasi») an’anaviy PASOK («Butungretsiya sotsialistik harakati») partiyasining elektoratini o‘ziga tortib, hukumat tuzgan edi [1, s. 131].

O‘ng pozitsiyada esa postindustrial qadriyatlarni — xususan, tolerantlik, axloqiy va jinsiy tenglikni — inkor etuvchi o‘ta o‘ng partiyalar shakllandi. Ular, ayniqsa, Yevropada dolzarb bo‘lgan uchinchi dunyo mamlakatlaridan kelayotgan migrantlar mavzusini faol siyosiy vosita sifatida ekspluatatsiya qiladi. Bu toifaga “Avstriya Erkinlik partiyasi” (Freiheitliche Partei Österreichs) hamda Fransiyadagi “Milliy front” (Front National) kiradi.

Bunday harakat-partiyalarning tez o'sishining sababi faqatgina an'anaviy mafkuralardan saylovchilarning charchaganida emas, balki mavjud partiyaviy tizimning ichki strukturaviy xususiyatlaridadir. Klassik siyosiy partiyalar, fuqarolar manfaatlarini jamlab, ularni siyosiy dasturlar orqali aks ettiruvchi vosita sifatida faoliyat yuritgan bo'lsa, bugungi kunda Kac va Mayr ta'kidlaganidek, "kartel partiyalar" shaklida faoliyat yuritib, davlat mablag'lariga yoki siyosiy tizim tomonidan kafolatlangan boshqa moliyaviy manbalarga tayanadi. Shuningdek, ular hokimiyatdagi lavozimlarga ega bo'lish umidida elektorat manfaatlaridan ko'ra ko'proq o'z hayotiy faoliyatini ta'minlashga intiladi [5, s. 26].

Natijada bunday kartel partiyalar elektoratning asosiy talablaridan emas, balki mavjud tizimni saqlab qolishga yo'naltirilgan "qabul qilinadigan" dasturiy talablar doirasida harakat qiladi. Shu sababli, siyosiy jarayon chetidan turib o'z pozitsiyasini ifoda etishga urinayotgan fuqarolar real vakillikdan mahrum bo'lmoqda. Postmodernistik tafovutlar sharoitida har bir fuqaroning individual pozitsiyasi ahamiyat kasb etayotgan bir davrda, bu kabi fuqarolar soni tobora ortib bormoqda. Chunki klassik kartel partiyalar bunday individual yondashuvlarga tayyor emas, va hattoki bu yondashuvni status-kvoga xavf sifatida qabul qilishi mumkin [6, s. 13].

Shu munosabat bilan jamiyatda siyosiy umidsizlik kuchaymoqda, saylovlardan chetlashish holatlari ko'paymoqda, hamda "antipartiyaviy" partiyalar va "boshqacha" partiyalarni qo'llab-quvvatlashga tayyorlik oshib bormoqda.

An'anaviy siyosiy partiyalar ham axborot jamiyati sharoitida yuzaga kelayotgan o'zgaruvchan shart-sharoitlarga moslashishga majbur bo'lmoqda. Faqat qonunchilik va mavjud siyosiy muhandislik asosida mavjud bo'lgan, lekin fuqarolarni siyosiy faoliyatga jalb etmaydigan, ularni partiya ichki qarorlariga ta'sir ko'rsatish imkoniyatidan mahrum qiladigan zamonaviy partiyaviy tizim, oxir-oqibat, partiyalar ommaviyligining susayishiga va siyosiy tizim institutlariga bo'lgan ishonchning kamayishiga olib kelishi muqarrar.

Partiyalar jamiyat ehtiyojlariga javob bera olish uchun tubdan yangilanishi lozim. Eng muhim o'zgarishlardan biri – partiya ichki tuzilmasining oshkoraligini ta'minlash, majburiy ishtirokchilik mexanizmlarini joriy etish, dastlabki ovoz berish (praimeriz) amaliyotini kengaytirish va fuqarolarni bevosita siyosiy harakatlarga chorlash bilan bog'liq. Bunday yondashuv eng avvalo AQSh partiyalariga xos bo'lib, u yerda siyosiy partiyalar ko'proq fuqarolarning ishtirokiga ochiq, faollikni rag'batlantiruvchi tizim sifatida shakllangan. Yevropa partiyalari esa asosan ierarxik tizimda tashkil topgan bo'lib, an'anaviy tarzda ommaviy yoki kadrlar partiyasi sifatida namoyon bo'lgan. Bugungi kunda an'anaviy partiyalar jamiyat siyosiy kun tartibida o'z mavqeini saqlab qolmoqchi bo'lsa, yuqorida ko'rib chiqilgan harakat-

partiyalarining strukturaviy yutuqlarini o'zlashtirishga majbur bo'ladi. Aynan ana shunday elementlar ko'proq amerika siyosiy tajribasida mujassam bo'lgan [1, s. 123]. Shu asosda zamonaviy siyosiy partiyalarning "amerikachalashtirilishi" jarayoni haqida so'z yuritish mumkin.

Shuningdek, saylovchilarning afzalliklari tobora beqaror (volatil) bo'lib borayotgani va an'anaviy elektorat chegaralarining so'nishi yana bir dolzarb tendensiyadir. Bugungi saylovchi o'zini ma'lum bir siyosiy kuchga faqat oilaviy an'ana, ijtimoiy sinf yoki bir marta tanlab olgan ideologik qadriyatlar asosida bog'lab qo'ymaydi. Aksincha, tobora kuchayib borayotgan individual dunyoqarash shakllanishi sharoitida ko'plab fuqarolar siyosiy dasturlar va tashkilot tarixi emas, balki real, bevosita dolzarb "trigger" omillar asosida qaror qabul qilmoqda. Bu esa siyosiy partiyalarning nafaqat kunlik faoliyatida, balki saylov kampaniyalarini olib borish texnologiyalarida ham aks etishi lozim.

XULOSA

Xulosa qilganda, bugungi siyosiy partiyalarni na ideologik, na tashkiliy mezonlar asosida klassik tipologiyalar doirasida baholash mumkin emas. Axborot jamiyatining kuchayib borayotgan ta'siri, har bir fuqaroning shaxsiy dunyoqarash yo'nalishini shakllantirish imkoniyatlarini yaratmoqda. Bu esa partiyalarni o'z mafkuraviy doiralarini kengaytirishga, shuningdek, ichki siyosiy faoliyatni tashkil etishda va saylov kampaniyalarini yuritishda harakat-partiyalariga xos bo'lgan yondashuvlardan foydalanishga majbur qilmoqda.

An'anaviy siyosiy partiyalar ham axborot jamiyati sharoitida yuzaga kelayotgan o'zgaruvchan shart-sharoitlarga moslashishga majbur bo'lmoqda. Faqat qonunchilik va mavjud siyosiy muhandislik asosida mavjud bo'lgan, lekin fuqarolarni siyosiy faoliyatga jalb etmaydigan, ularni partiya ichki qarorlariga ta'sir ko'rsatish imkoniyatidan mahrum qiladigan zamonaviy partiyaviy tizim, oxir-oqibat, partiyalar ommaviyligining susayishiga va siyosiy tizim institutlariga bo'lgan ishonchning kamayishiga olib kelishi muqarrar.

Partiyalar jamiyat ehtiyojlariga javob bera olish uchun tubdan yangilanishi lozim. Eng muhim o'zgarishlardan biri – partiya ichki tuzilmasining oshkoraligini ta'minlash, majburiy ishtirokchilik mexanizmlarini joriy etish, dastlabki ovoz berish (praimeriz) amaliyotini kengaytirish va fuqarolarni bevosita siyosiy harakatlarga chorlash bilan bog'liq. Bunday yondashuv eng avvalo AQSh partiyalariga xos bo'lib, u yerda siyosiy partiyalar ko'proq fuqarolarning ishtirokiga ochiq, faollikni rag'batlantiruvchi tizim sifatida shakllangan. Yevropa partiyalari esa asosan ierarxik tizimda tashkil topgan bo'lib, an'anaviy tarzda ommaviy yoki kadrlar partiyasi sifatida namoyon bo'lgan. Bugungi kunda an'anaviy partiyalar jamiyat siyosiy kun

tartibida o‘z mavqeini saqlab qolmoqchi bo‘lsa, yuqorida ko‘rib chiqilgan harakat-partiyalarining strukturaviy yutuqlarini o‘zlashtirishga majbur bo‘ladi. Aynan ana shunday elementlar ko‘proq amerika siyosiy tajribasida mujassam bo‘lgan [1, s. 123]. Shu asosda zamonaviy siyosiy partiyalarning “amerikachalashtirilishi” jarayoni haqida so‘z yuritish mumkin.

Shuningdek, saylovchilarning afzalliklari tobora beqaror (volatil) bo‘lib borayotgani va an‘anaviy elektorat chegaralarining so‘nishi yana bir dolzarb tendensiyadir. Bugungi saylovchi o‘zini ma‘lum bir siyosiy kuchga faqat oilaviy an‘ana, ijtimoiy sinf yoki bir marta tanlab olgan ideologik qadriyatlar asosida bog‘lab qo‘ymaydi. Aksincha, tobora kuchayib borayotgan individual dunyoqarash shakllanishi sharoitida ko‘plab fuqarolar siyosiy dasturlar va tashkilot tarixi emas, balki real, bevosita dolzarb “trigger” omillar asosida qaror qabul qilmoqda. Bu esa siyosiy partiyalarning nafaqat kunlik faoliyatida, balki saylov kampaniyalarini olib borish texnologiyalarida ham aks etishi lozim.

Xulosa qilganda, bugungi siyosiy partiyalarni na ideologik, na tashkiliy mezonlar asosida klassik tipologiyalar doirasida baholash mumkin emas. Axborot jamiyatining kuchayib borayotgan ta‘siri, har bir fuqaroning shaxsiy dunyoqarash yo‘nalishini shakllantirish imkoniyatlarini yaratmoqda. Bu esa partiyalarni o‘z mafkuraviy doiralarini kengaytirishga, shuningdek, ichki siyosiy faoliyatni tashkil etishda va saylov kampaniyalarini yuritishda harakat-partiyalariga xos bo‘lgan yondashuvlardan foydalanishga majbur qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Макаренко Б.И. Теория партийных систем полвека спустя // Политическая наука. 2018. № 1. С. 122-147.
2. Мюллер Я.В. Что такое популизм? М: Издательский дом Высшей школы экономики, 2018. 135 с.
3. Gunther R., Diamond L. Species of political parties: A new typology // Party politics. 2003. Vol. 9. Issue 2. P. 167-199.
4. Ignazi P. The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties // Party Politics. 1996. Vol. 2. Issue 4. P. 549-566.
5. Katz P., Mair P. Changing models of party organization and party democracy: The emergence of cartel party // Party politics. 1995. Vol. 1. Issue 1. P. 5-28.
6. Kitschelt H. Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2004. 23 S.
7. Lipset S.M., Rokkan S. Cleavage structures, party systems and voter alignments: An introduction // Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives. N.Y.: Free Press, 1967. P. 1-64.

MANG‘ITLAR DAVRIDA BUXORODAGI SUV INSHOOTLARI VA ULARNING TARIXIY ROLI

Yuldosheva Bibirajab

Buxoro davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d (PhD).

Bobojona Feruza

Buxoro davlat universiteti dotsenti, t.f.n.,

G‘aniyeva Sarvinoz

Buxoro davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Mang‘itlar sulolasi (XVIII–XIX asr boshlariga qadar) hukmronligi davrida Buxoro shahrida suv inshootlarining holati, ularning qurilishi, boshqaruvi va ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy manbalar, xususan O. A. Suxareva hamda L. I. Rempel tomonidan 1929–1930-yillarda olib borilgan arxeologik va etnografik kuzatuvlarga tayanilgan holda Buxoroning suv bilan ta‘minlanish tizimi- hovuzlar, ariq tarmoqlari, sardobalar va masjid-hammomlar atrofida joylashgan hovuzlar o‘rganiladi. Shuningdek, suv inshootlarini ta‘mirlash va tozalash ishlari, ularni boshqaruvchi miroblar faoliyati va bu ishda xalq ishtirokining tashkil etilishi yoritiladi. Ishda Mang‘itlar davrida suv inshootlari nafaqat amaliy, balki diniy va ijtimoiy hayotda ham muhim o‘rin tutgani ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari Buxoro shahrining shaharsozlik tarixini o‘rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *Mang‘itlar sulolasi, Buxoro, suv inshootlari, hovuz, mirob, Shohrud kanali, ijtimoiy hayot.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется состояние водных сооружений в Бухаре в период правления династии Мангидов (XVIII – начало XX вв.), их строительство, управление и значение. В статье на основе исторических источников, в частности археологических и этнографических наблюдений, проведенных О. А. Сухаревой и Л. И. Ремпелем в 1929–1930 гг., рассматривается система водоснабжения Бухары — пруды, рвы, цистерны и бассейны, расположенные вокруг мечетей-бань. Он также охватывает ремонт и очистку водных объектов, деятельность мирабов, которые ими управляют, и организацию участия общественности в этой работе. В работе показано, что в период Мангидов водные сооружения играли важную роль не только в практической, но и в религиозной и общественной жизни. Результаты исследования служат важным источником при изучении истории градостроительства Бухары.

Ключевые слова: *Династия Мангидов, Бухара, водные сооружения, пруд, мираб, канал Шахруд, общественная жизнь.*

ABSTRACT

This article analyzes the state of water structures in Bukhara during the reign of the Mangid dynasty (18th–early 20th centuries). The study examines the water supply system of Bukhara - ponds, ditches, cisterns, and pools located around mosque-baths, based on historical sources, in particular, archaeological and ethnographic observations conducted by O. A. Sukhareva and L.I.Rempel in 1929–1930. It also covers the repair and cleaning of water structures, the activities of the mirabs who managed them, and the organization of public participation in this work. The study shows that during the Mangid period, water structures played an important role not only in practical, but also in religious and social life. The results of the study serve as an important source in studying the history of urban planning of Bukhara.

Key words: *Mangid dynasty, Bukhara, water structures, pond, mirab, Shahrud canal, social life.*

KIRISH

O‘zbekiston tarixida Buxoro shahri o‘zining qadimiylik, madaniyat va shaharsozlik an‘analari bilan alohida o‘rin egallaydi. Xususan, mang‘itlar sulolasi hukmronligi davrida (XVIII–XIX asrlar) Buxoro nafaqat siyosiy va diniy markaz, balki muhandislik va arxitektura jihatdan rivojlangan shahar sifatida ham ajralib turgan. Ayniqsa, suv bilan bog‘liq inshootlar — hovuzlar, sardobalar, ariq tarmoqlari, hammomlar va kanalizatsiya tizimlari (tazarlar) — o‘sha davrdagi shahar infratuzilmasining muhim qismi bo‘lgan. Mang‘itlar sulolasi tomonidan qurilgan suv inshootlari, jumladan, hovuzlar, sardobalar, hammomlar va kanalizatsiya tizimlari shaharning yashash sharoitini yaxshilash, aholi hayotini osonlashtirish va savdo-sotiqni rivojlantirishda katta rol o‘ynadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mang‘itlar sulolasi hukmronligi davrida (XVIII–XIX asrlar) Buxoro shahrida suv inshootlari tizimining shakllanishi va rivojlanishi shahar infratuzilmasining eng muhim va ajralmas tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Buxoro singari tarixiy shaharlar uchun suv resurslarining mavjudligi nafaqat aholi ehtiyojini ta‘minlash, balki ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish, ekologik muvozanatni ta‘minlash va shahar madaniy hayotini rivojlantirishning asosiy omili sifatida e‘tirof etiladi.

Mazkur davrda Buxorodagi hovuzlar va sardobalar keng tarqalgan bo‘lib, ular nafaqat ichimlik suvi bilan ta‘minlash vazifasini bajargan, balki savdo-sotiq

faoliyatining markaziga aylangan bozorlar, madrasa va masjidlar atrofida joylashgani bilan shahar hayotining markaziy o'qi bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, ushbu inshootlarning ijtimoiy-maishiy ahamiyati bilan bir qatorda, ularning qurilishi, joylashuvi va boshqaruvi jarayonlari shahar muhandislik tafakkurining murakkabligini va rivojlanganligini ko'rsatadi.

Buxoro shahrining qadimiy suv ta'minoti tizimi asosan Shohrud nomli magistral ariqqa tayanardi. Bu ariq shahar hayotining yuragi bo'lib, undan ajralib chiqadigan ko'plab tarmoqlar orqali shaharning turli qismlariga, xususan, hovuzlar va bog'lar joylashgan joylarga suv yetkazilgan. Biroq shahristonning yuqoriroq darajada joylashgan qismi bu asosiy tarmoqdan to'liq foydalanish imkoniyatiga ega emasdi. Shu sababli, shahriston aholisining suv bilan ta'minoti asosan chuqur quduqlar orqali amalga oshirilgan, bu esa o'z navbatida hududda yashil o'simliklarning yetishmasligiga olib kelgan. Bunday muammo Qozikalon va Xo'ja Kalon hovuzlari misolida hal qilingan: yer ostidan qazilgan maxsus kanallar yordamida suv chuqur joylashgan hovuzlarga yo'naltirilgan. Bunday inshootlar, nafaqat muhandislik yutuqlarining timsoli, balki urbanistik fikrlash va ekologik ehtiyojlarning uyg'un ifodasi bo'lib xizmat qilgan.

Suv ta'minoti faqat tabiiy resurslarga tayanmagan, balki uni boshqarishning ijtimoiy-manzilaviy tizimi ham shakllangan edi. Suv xo'jaligi ishlari bosh mirob rahbarligida amalga oshirilgan. Shohrud arig'i ustidan nazorat qilish va uni tozalash ishlari "xashar" shaklida, ya'ni jamoaviy mehnat asosida, amalga oshirilgan bo'lib, bu mehnat shakli majburiy xarakterga ega bo'lsa-da, an'anaviy jamoaviylik prinsipiga tayanardi. Shuningdek, shahar ichida suv taqsimoti uchun alohida lavozim egasi — xalfa — mas'ul bo'lgan. U suv ta'minoti, ustaxonalar, bozorlardagi sanitar holat va obodonlashtirish ishlarini nazorat qilgan.

Shohrudning asosiy yo'nalishidan ajralgan tarmoqlar shahar ichidagi ko'plab hovuzlarga suv olib borgan. Hovuzlar tarmog'i murakkab tizimni tashkil qilgan bo'lib, ular orasidagi aloqalar ochiq ariq yoki yer osti tazarlar (yopiq kanallar) orqali amalga oshirilgan. Bu esa Buxoro muhandislik tafakkurining yuqori darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Ayrim hovuzlar (masalan, Qozikalon, Xo'ja Kalon) yer ostiga chuqur qazilgan bo'lib, suvning uzoq muddat saqlanishi va o'z-o'zidan tozalanish jarayonini ta'minlagan. Shu bilan birga, havoni zaharlovchi holatlarga ham sabab bo'lgan suvlarning aylanishi, sog'liq uchun xavf soluvchi kasalliklar — rishta, bezgak kabi infeksiyalarning tarqalishiga ham zamin yaratgan.

Shohrud arig'idan ajralgan tarmoqlarning har biri o'ziga xos yo'nalish va vazifaga ega bo'lib, ular Buxoro shahri suv inshootlarining funksional xilma-xilligini namoyon etadi. Har bir tarmoq hovuzlar tizimini oziqlantiribgina qolmay, shu

atrofdagi ijtimoiy hayot, madaniy muassasalar va diniy maskanlar faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Birinchi katta tarmoq shaharning shimoli-sharqiy qismini suv bilan ta'minlab, Faziaddiy Mahsum, Qarakamol, Dilkushoi Darun, Pesxona, Alimxo'ja, Jafarxo'ja va Ko'chabog' hovuzlariga suv yetkazgan. Ushbu hovuzlar nafaqat ichimlik suvi, balki shahar ichidagi maydonlar, bog'lar va mahalliy ustaxonalarni suv bilan ta'minlash vazifasini bajargan. Ikkinchi tarmoq Pochcha Xo'ja, Xo'ja Bulg'or, Xalifa Husayn va Shayx Rangriz hovuzlariga suv yetkazgan bo'lib, bu hududda joylashgan diniy va hunarmandchilik markazlarining suvsiz qolmasligini ta'minlagan. Uchinchi tarmoq esa Xo'ja Tabband, Kushuk va Chor Baqqol hovuzlarini oziqlantirgan, bu esa mahalla infratuzilmasining barqarorligini ta'minlashga xizmat qilgan.

To'rtinchi, nisbatan yirik tarmoq esa uzun tazar orqali shaharning g'arbiy qismidagi Rashid, Arabon, Domullo Shir, G'aribiya, Yangi Mahalla va Murdon hovuzlariga suv olib borgan. Bu tarmoq shahar hayotining aholi zich joylashgan qismida suvning uzluksiz ta'minlanishini kafolatlagan. Beshinchi tarmoq esa markaziy shahristonni aylanib o'tib, Xo'ja Zayniddin va Lesak hovuzlarini suv bilan ta'minlagan. Ayniqsa, Lesak hovuzi atrofidagi muqaddas tosh va unga bog'liq marosimlar xalqning diniy e'tiqodlari bilan bog'langan holda, ushbu hovuzni nafaqat suv manbai, balki muqaddas ziyorat joyi sifatida shakllantirgan.

Oltinchi tarmoq eng yirik tarmoq bo'lib, Jo'ybor tomonga yo'nalgan. Bu tarmoq Kimsan, So'fiyon, Serahsiyon, G'oziyon, Morkush, ikki Mirakon, Nav, Boboniyo'z, Shamelik, Shahrinav, Chordara va Abdullo Xo'ja Jo'ybor hovuzlarini suv bilan ta'minlagan. Ushbu inshootlar, ayniqsa Jo'yborlik xonlar va ulamolar hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ilm-fan va din markazining yashovchanligini ta'minlovchi asosiy suv yo'li hisoblangan.

Yettinchi va undan keyingi tarmoqlar esa shaharning markaziy va janubiy qismlaridagi hovuzlarni suv bilan ta'minlagan. Shu jumladan, Dasturxonchi, Xo'ja Aspgardon, Abdullo Qo'shbegi, Katta hovuz, Shir Muhammad Juvoz, Mirzo G'ofur, Mir Hoshim (Pazarcha), Registon, Qozi Kalon, Kaplan, Axtachi, Masjidi Baland, Baratbek, Jilavxona va boshqa hovuzlar orqali suv taqsimoti yanada diversifikatsiyalashgan holda amalga oshirilgan. Har bir hovuz atrofida guzar, masjid, madrasalar yoki mahalla markazlari joylashgan bo'lib, bu inshootlarning ijtimoiy va diniy hayotdagi o'rnini kuchaytirgan.

Ushbu keng qamrovli suv tarmoqlari orqali Buxoro shahrining urbanistik modeli suv inshootlari asosida shakllangani ayon bo'ladi. Har bir hovuz va ariq shaharning konkret ijtimoiy nuqtasiga bog'langan bo'lib, bu holat Mang'itlar davrida suv

resurslarining nafaqat texnik, balki ma'naviy va siyosiy boshqaruv ob'ekti bo'lganini ko'rsatadi.

Buxoro shahridagi suv inshootlarining yana bir muhim turi bu **sardobalar** bo'lib, ular suvni uzoq muddat saqlash, tozaligini ta'minlash va ayniqsa qurg'oqchilik paytida suv tanqisligining oldini olish vazifasini bajargan. Sardobalar, ayniqsa bahor mavsumidagi yog'ingarchilikdan to'plangan suvlarni maxsus arxitektura asosida yer osti havzalarida saqlab, ulardan yoz oylarida foydalanish imkonini bergan. Halifa Xudoydod va Eshan Imlo xonaqohlari yaqinida joylashgan sardobalar mana shunday suv inshootlarining yorqin namunalaridandir. Eshan Imlo sardobasi chashma shaklida bo'lib, dastlab yog'ochdan qurilgan, so'ngra esa mustahkam rus g'ishtidan gumbazli va ayvonli arxitektura ko'rinishida takomillashtirilgan. Bu inshootlar, o'z navbatida, diniy-ma'rifiy markazlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ziyoratchilar va mahalla aholisining suvga bo'lgan ehtiyojlarini qondirgan.

Shuningdek, Buxoroda suvga aloqador tibbiy va marosimiy e'tiqodlar ham keng tarqalgan edi. Lesak hovuziga nisbatan mavjud bo'lgan "til ochuvchi tosh" haqidagi e'tiqod, aholi orasida bu yerning muqaddas va shifo baxsh makon sifatida qaralganini ko'rsatadi. Bu holat xalqning suv inshootlariga nafaqat utilitar, balki diniy-ruhiy nuqtai nazardan ham yondashganini anglatadi. Aytish mumkinki, suv faqatgina resurs emas, balki ijtimoiy-madaniy va marosimiy qadriyatlar tizimining ajralmas qismiga aylangan edi.

Buxoroning tarixiy suv tizimining muhim unsurlaridan biri — tazarlar, ya'ni kanalizatsiya va oqova suv tarmoqlari bo'lib, ular hovuzlardan ortiqcha suvni, hammom va boshqa inshootlardan chiqqan iflos suvlarni shahar tashqarisiga oqizish vazifasini bajargan. Ayniqsa Sarrofon hammomidan Sallaxona darvozasigacha cho'zilgan tazar va boshqa kengligi ikki g'azgacha yetadigan yirik kanallar muhandislik jihatdan zamonaviy shaharsozlikka teng keladigan loyihalar sifatida baholanishi mumkin. Ular nafaqat shahar ichki gigiyenasi va ekologik muvozanatini saqlab turishga xizmat qilgan, balki tabiiy suv aylanish tizimini ham muvofiqlashtirgan.

Mang'itlar davridagi bu muhandislik yondashuvi ayniqsa hammomlar tizimida yaqqol ko'zga tashlanadi. Hammomlar faqat yuvinish joyi sifatida emas, balki sog'lomlashtirish, ijtimoiy muloqot va hatto diniy tahorat marosimlarini o'tkazish makoni sifatida ishlatilgan. Miyonsaroy, poysho'yxona, garmxona, xunukxona, namoz o'qish va massaj xonalari kabi bo'linmalar, ularning suv bilan ta'minoti, isitish tizimi — bularning barchasi chuqur mulohaza va texnologik tajribaning mahsuli bo'lgan. Bunday murakkab arxitekturaga ega hammomlar Sarrofon,

Gavkushon, Xo‘ja Porso, Bozori Qord va Registon atrofida joylashib, ularning har biri Buxoroning muayyan ijtimoiy qatlamiga xizmat qilgan.

Shuningdek, hammomlarning tozalash tizimi — ya’ni kanalizatsion tazarlar orqali chiqindi suvlarni shahar tashqarisiga chiqarish mexanizmi, bu inshootlarning uzoq yillar mobaynida barqaror ishlashiga sabab bo‘lgan. Ayniqsa Abdulloxon davrida qurilgan eski tazarlar gumbazli arxitekturasida suvni shimdiruvchi quduqlari bilan o‘z davrining ilg‘or sanitariya texnologiyalaridan biri hisoblanadi.

Mang‘itlar davridagi suv inshootlarining barchasi — hovuzlar, sardobalar, tazarlar, hammomlar va quduqlar — Buxoro shahrining ekologik barqarorligini saqlash, aholining salomatligi va ijtimoiy hayotini tartibga solish, hamda diniy marosimlar uchun zarur shart-sharoit yaratishda muhim vosita bo‘lgan. Bu tizimlar bugungi kun uchun ham muhim tarixiy saboq bo‘lib xizmat qiladi.

Mang‘itlar davrida suv inshootlarining shahar boshqaruvi va ijtimoiy hayotdagi o‘rni faqat texnik-injenerlik yondashuvlar bilan cheklanib qolmagan. Ushbu tizimlar aniq ijtimoiy-iqtisodiy tartib va vakolat asosida faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, suv taqsimoti va inshootlar boshqaruvi qat’iy nazorat ostida olib borilgan. Shohrud asosiy suv manbai sifatida strategik muhim rol o‘ynagan va uning atrofidagi hovuzlar tizimi chuqur boshqaruv iyerarxiyasi asosida nazorat qilingan. Suv ta’minoti uchun mas’ul bo‘lgan amaldorlar — mirob, xalfa va boshqa boshqaruv vakillari o‘z faoliyatini aniq hududiy bo‘linmalar asosida amalga oshirgan. Ayniqsa Shohrud orqali suv taqsimlash jarayoni Buxorodagi ichki ijtimoiy tenglikni ta’minlash vositasiga aylangan.

Shu bilan birga, suv resurslaridan foydalanishdagi qat’iy qoidalar va marosimiy-mehnat majburiyatlari, xususan “xashar” shaklida ko‘rinish topgan umumxalq tozalash ishlari, aholining tabiat va infratuzilma bilan bog‘liq bo‘lgan mas’uliyatini oshirgan. Bu holat jamoatchilikni suvdan foydalanish madaniyati bilan bog‘lagan va jamiyatning umumiy ekologik ongini shakllantirishga xizmat qilgan.

Ayni paytda Buxoro shahrining suv tizimi, uning geografik va relyef xususiyatlariga mos tarzda tashkil etilgani bilan ajralib turgan. Shahristonning baland joylashuvi sababli ba’zi hududlarga Shohrud suvi yetib bormagan, bu esa quduqlar qazish, sardobalar qurish va yer osti kanallarini barpo etish zaruratini keltirib chiqargan. Shahar arxitekturasida suv balansi va oqimini muvozanatli taqsimlash muhim omilga aylangan. Bu holat o‘sha davrdagi muhandislarning zamonaviy ekologik va energetik barqarorlik printsiplariga yaqin yondashuvini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, hammomlar va hovuzlar atrofidagi ijtimoiy makonlarning shakllanishi ham suv inshootlarining ijtimoiy-ma’naviy hayotdagi ahamiyatini oshirgan. Buxoro shahrining tarixiy makonlaridagi bu inshootlar turar-joy va diniy

bino bilan integratsiyalashgan holatda bo‘lib, suv madaniyati, tozalik, sog‘lom turmush tarzi va ijtimoiy mulohazani ta‘minlagan.

Xulosa qilib aytganda, Mang‘itlar davrida Buxoroda suv inshootlari nafaqat texnik zarurat sifatida, balki ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy va ekologik muvozanatni ta‘minlashning ajralmas qismi sifatida qaralgan. Suv infratuzilmasining murakkab va zamonaviylashtirilgan shaklda tashkil etilishi, o‘sha davrdagi shaharsozlik madaniyati va boshqaruv tizimining yuqori darajada bo‘lganidan dalolat beradi. Bunday tarixiy meroslar, ayniqsa bugungi ekologik muammolar fonida, zamonaviy urbanizatsiya va suv resurslarini boshqarishda muhim ilhom manbai bo‘lishi mumkin.

XULOSA

Mang‘itlar sulolasi davridagi Buxoro shahrining suv infratuzilmasi – ya‘ni hovuzlar, sardobalar, tazarlar va hammomlar tizimi – o‘rta asrlardagi Markaziy Osiyo shaharsozligi va ekologik muhandislik taraqqiyotining yuksak namunasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu inshootlar nafaqat texnik vosita, balki ijtimoiy, diniy va iqtisodiy munosabatlarning markaziy elementi bo‘lgan. Ayniqsa, suv inshootlarining tarmoq tarzida shahar bo‘ylab oqilona joylashtirilgani, suv manbalarining nazorat ostida taqsimlangani va ularning har birining alohida tarixiy, ijtimoiy va marosimiy funksiyalarga ega bo‘lgani, bu davr urbanistik tafakkurining chuqurligidan dalolat beradi.

Ayni paytda, bu tizimning shakllanishida nafaqat tabiiy-geografik sharoit, balki mahalliy jamiyatning ko‘p asrlik tajribasi, e‘tiqodi va boshqaruv tizimi ham hal qiluvchi omil bo‘lgan. Ayniqsa, suvni tozalash va taqsimlash bilan bog‘liq kollektiv mehnat an‘analari – “xashar”lar, suvni saqlashda qo‘llangan yer osti texnologiyalari, va hammomlarning issiqlik muhandisligi, o‘z zamoni uchun ilg‘or hisoblangan.

Buxoro suv inshootlarining o‘ziga xos jihati shundaki, ular atrofida diniy obidalar, madrasa, xonaqoh va bozorlar joylashtirilgan bo‘lib, bu ularni shunchaki texnik ob‘yekt emas, balki shahar madaniy hayotining yuragi sifatida baholashga asos bo‘ladi. Ayniqsa, ayrim sardobalar va hovuzlarning diniy e‘tiqodlar bilan bog‘langanligi (masalan, Lesak hovuzi yoki chashmalar) bu inshootlarning jamiyat ruhiyatidagi chuqur ildizlarini ko‘rsatadi.

Zamonaviy tarixshunoslik uchun bu kabi tarixiy infratuzilmalarni o‘rganish – nafaqat madaniy merosni saqlab qolish, balki ekologik, shaharsozlik va muhandislik sohalarida barqarorlikka oid qadimiy tajribalarni qayta kashf etishdir. Shu bois, Mang‘itlar davri Buxoro suv tizimining tahlili faqat o‘tmishni yoritish emas, balki kelajakdagi ilmiy, amaliy va rejalashtirish faoliyatlariga ham zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rempel L.I. Staryaya Buxara: Stranitsy zhizni, byta, stroitel'nogo dela, remesla i iskusstva. – Toshkent: Fan, 1952. – 246 b.
2. Sukhareva O.A. Kvartal'naya obshchina pozdnefeodal'nogo goroda Buxary (v svyazi s istoriey kvartalov). – Moskva: Nauka, 1976. – 208 b.
3. Mirzaev Sh. Buxoroda suv ta'minoti va irrigatsiya tizimining shakllanishi (XIX asr oxiri – XX asr boshi). // “Tarix va arxiv” ilmiy jurnali. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy arxivi, 2019. – №1. – B. 45–52.
4. Юлдошева Б. М. Экологик муаммолар: халқаро ҳамжамият муносабати ва тарихий ёндашув: Юлдошева Бибиражаб Миржоновна Бухоро давлат университети докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – Т. 5.
5. Yuldosheva B. RETRACTED: The current state of green spaces and their historical changes in Bukhara City //BIO Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – T. 84. – C. 01039.
6. Eshonqulov N. Mang‘itlar davri Buxoro shahrining muhandislik inshootlari va ularning ijtimoiy funksiyalari. // “O‘zbekiston tarixi” ilmiy-amaliy jurnali. – Toshkent: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, 2021. – №3. – B. 33–39.

**MUHAMMAD OMON VORASTA “بازيسر نوشت” “TAQDIR O‘YINI”
ASARIDA ZAMON VA QAHRAMON TAQDIRI MUTANOSIBLIGI**

Kabirova Nargiza Kaxramonovna

Dotsent. PhD.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O‘zbekiston

Tel: +998909600073

gmail: n.kabirova.88@gmail.com

ANNOTATSIYA

Muhammad Omon Vorasta o‘z asarlarida ishq-muhabbat mavzusini ochib bergan holda, o‘zidan oldingi ijodkorlar singari jamiyatning boy qatlamlaridan bo‘lgan qahramonlar hayotini tasvirlashga, ularning ichki dunyosi, ruhiy holatini ochib berishga intiladi. Yozuvchining asarlaridagi qahramonlar ham yuksak davralarga mansub, ularning muhabbati, taqdiri tasvirlanadi. Vorasta so‘nggi yillar voqealari asosida romanlaridagi to‘qima obrazlariga, voqealar rivojiga yangi taassurotlarni kiritadi. U, o‘z qahramonlarining xarakterini yanada teranroq ochib berish to‘g‘risida jiddiy o‘ylaydi. “بازيسر نوشت” (“Taqdir o‘yini”) romani bosh qahramon Ahmad hayoti haqidagi ibratli hikoyadir. Qashshoqlik va abadiy sinovlarda yashayotgan Ahmad kashmirlik savdogarning uyiga hizmatchi sifatida ishga kiradi. Bir necha yil o‘tgach, u savdogarga va uning oilasining barcha a‘zolariga qattiq bog‘lanib qoladi. Savdogar kamtarin va mehnatkashligini, musulmonlarning barcha qoidalari va odatlariga rioya qilganligini, imonlik insoflik yigit ekanligini bilib uni yoqtirib qoladi va o‘z qizini shu yigitga turmushga beradi. Voqealar shunday rivojlanadiki, savdogar Ahmadni asrab olib boylik ilinjida to‘g‘ri yo‘ldan adashgan botqoqlik sari yuz tutgan o‘g‘li Salimdan yuz o‘giradi. Asar qiziqarli voqealarga boy bo‘lishi bilan birga ko‘ngilochar va tarbiyaviy xususiyatga ega ekanligi tahlilda ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: obraz, badiiy tasvir, xarakter, peyzaj, mumtoz adabiyot, kompozitsiya.

АННОТАЦИЯ

Мухаммад Омон Вораста в своих произведениях раскрывает тему любви, как и его предшественники, стремится изобразить жизнь героев, принадлежащих к высшим слоям общества, раскрывая их внутренний мир и душевное состояние. Герои произведений писателя также принадлежат к высоким кругам, в произведениях описывается их любовь и судьба. Вораста на

основе событий последних лет привносит новые впечатления в развитие событий и в художественные образы своих романов. Он серьёзно задумывается о более глубоких раскрытиях характеров своих героев. Роман “بازيز سرنوشت” (“Игра судьбы”) — это поучительный рассказ о жизни главного героя Ахмада. Ахмад, живущий в бедности и вечных испытаниях, устраивается на работу слугой в дом кашмирского торговца. Через несколько лет он сильно привязывается к торговцу и всем членам его семьи. Торговец, убедившись в его скромности, трудолюбии и соблюдении всех мусульманских традиций, начинает симпатизировать ему и выдает за него свою дочь. События развиваются таким образом, что торговец, приняв Ахмада как сына, отворачивается от собственного сына Салима, который в погоне за богатством свернул с правильного пути. Произведение, помимо насыщенного сюжета, обладает также развлекательным и воспитательным характером, что раскрывается в анализе.

Ключевые слова: образ, художественное изображение, характер, пейзаж, классическая литература, композиция.

ABSTRACT

In his works, Muhammad Omon Vorasta explores the theme of love, much like his predecessors, by portraying the lives of protagonists from the affluent layers of society and revealing their inner worlds and emotional states. The characters in his writings also belong to high social circles, with their love stories and destinies being central to the narrative. Drawing from recent events, Vorasta introduces new impressions into the development of fictional events and characters in his novels. He thoughtfully focuses on revealing his characters' personalities in greater depth. The novel “بازيز سرنوشت” (“The Game of Fate”) is an instructive tale about the life of the main character, Ahmad. Living in poverty and constant trials, Ahmad begins working as a servant in the home of a Kashmiri merchant. Over the years, he grows deeply attached to the merchant and his family. The merchant, impressed by Ahmad's humility, hard work, and adherence to Islamic values and traditions, comes to admire him and marries his daughter to him. As the story unfolds, the merchant accepts Ahmad as a son and turns away from his biological son Salim, who strays from the righteous path in pursuit of wealth. The work is not only rich in engaging events but also holds entertainment and moral significance, as discussed in the analysis.

Keywords: character, artistic depiction, personality, landscape, classical literature, composition.

KIRISH

Muhammad Omon Vorasta asarlari axloqiy va etnik muammolarga, asosan vijdon kabi etnik toifalarga tegishli hisoblanadi. Yozuvchining birqancha asarlari ichida anchagina omad keltirgan asari “bāzīzsernošt” [1p.1-131] (“Ta’qdir o’yini”) asari hisoblanadi. Bu roman voqealar rivoji Afgʻoniston hududlarida emas, balki Hindiston va uzoq sharq mamlakatlarida ro’y beradi. Yozuvchi asarni boshida Bengal koʻrfazi va u yerdagi aholi hayot turmush tarzini tasvirlar ekan peyzaj tasviri vositasidan naqadar goʻzal foydalanganligini koʻrsak boʻladi.

از جمله ولایات هند یکی هم ایالت بنگال است که مرکز آن شهر بزرگ و پر
این شهر از لحاظ تجارت قابل اهمیت بوده و دارای بندرگاه. جمعیت و صنعتی کلکته می باشد
بزرگ تجارتي است، کثرت جمعیت و آمد و شد مسافری و داد و ستد های شایانی که در این شهر صورت
می گیرد بر جلوه آن صد چندان افزوده است.

- *Hindiston provinsiyalaridan biri Bengaliya shtati boʻlib, uning markazi yirik, aholisi gavjum va sanoatlashgan Kalkutta shahridir. Bu shahar savdo nuqtai nazaridan muhim va yirik savdo portiga egaboʻlib, bu yerda ishlash uchun qulayliklar boʻlganligi sababli koʻp sonli odamlar va sayohatchilar kelib-ketadi.* [2p.7]

Yozuvchi shu shaharning qulay joylashgan oʻrni undagi imkoniyatlarni tasvirlab oʻtar ekan bunday katta shaharlardagi qiyinchiliklar, oddiy qora mehnatda yurgan xalq hamda badavlat qatlamga tegishlilar ham birday bu yurtning obi - havosida birday toblanish tasvirini ham mohirona keltirib oʻtadi.

غریو عمومی و تحولات سریعی که در این شهر صورت می گیرد معمولاً تا پاسی از شب خاموشی
اهالی این شهر اعم از فقیر و ثروتمند، دارا و ندار همه برای به دست آوردن پول و امرار معاش نمی گیرد
خود يك لحظه دست از جدیت نمی کشند از آنجا که این شهر یکی از ایالات بنگال است و به خط استوا
نزدیک می باشد هوایش بسیار گرم و طاقت فرساست و با وجود آن که بارانهای موسمی و رطوبتهای خلیج
بنگال و دریای هند در جلوگیری این گرما بطور قابل ملاحظه ای موثرند، اما باز هم حرارت شدید
خورشید ساکنین این نواحی را آزار می دهد.

-*Bu shaharda sodir boʻlayotgan umumiy gʻalayon va shovqin-suronlar, odatda, kechgacha tinmaydi. Bu shaharning xalqi boy-u kambagʻal, pul topish va maosh olish uchun mehnat qilishdan bir zum ham toʻxtamaydi, chunki bu shahar Bengaliya shtatlaridan biri boʻlib, ekvatorga yaqin joylashgan. Havo issiq, kuchli va mavsumiy yomgʻirlar va Bengal koʻrfazi va Hind dengizining namligi bu issiqlikni sezilarli*

darajada oldini olishiga qaramay quyoshning kuchli isishi hali ham bu hududlarning aholisiga ozor bermoqda.[3p.9]

Yozuvchi bu shahardagi insonlar hayot tarzini, qiyinchiligini tasvirlar ekan bu shahar tabiatiga hos bo'lgan shovqin suronlar, pul toppish ilinjida quyoshning yondiradigan otaqshida mehnat qilayotgan halqning azoblari go'yo kech tushganda shahar tinchiganda g'oyibona qayergadir yo'qolishini va ular huddi bir ertakda o'zlari uchun yaratgan jannatda yashayotgan insonlardek tasvirlaydi.

با این حال ثروتمندان بسیاری در این شهر ساکنند و بعضی از آنها چنان زندگی پر تجملی برای خود تشکیل داده اند که انسان را به یاد بهشت شدداد می اندازد. در شبهای مهتابی و به خصوص شبهایی که قرص کامل ماه نور نقره می پاشد، و نسیم ملایم و مطبوع می وزد بندرگاه این شهر که غرق در نور چراغهای الوان می باشد نظر هر بیننده و به خصوص جهانگردان را با شعفی بسیار جلب می کند. حرکت قایقها با چراغهای رنگینشان بر روی امواج منظره دلفریبی دارد و آنان که دارای قلوبی آکنده از مهر و محبت و روحی مملو از احساسات پاک، لطیف و شاعرانه اند، بر روی نیمکتهای ساحل می نشینند و با تماشای مناظر بدیع دریا، ساعتها خود را به دست تخیلات شیرینی می سپارند و از واقعیات ملال آور زندگی روزمره فاصله می گیرند.

- *Holbuki, bu shaharda ko'plab boylar yashaydi va ularning ba'zilar o'zlari uchun shunday dabdabali hayot qurib olishganki, u jannatni eslatadi. Oydin tunlarda, ayniqsa, to'lin oy kumush nuri charaqlab turgan, mayin va yoqimli shabada esadigan tunlarda Alvon chiroqlari shu'lasiga cho'milayotgan bu shahar porti har bir tomoshabin. Katta mamnuniyat bilan, ayniqsa, sayyohning e'tiborini tortadi. To'lqinlar ustida rang-barang chiroqlari bor qayiqqlarning harakati maftunkor manzara bo'lib, qalbi mehrga to'lib, qalbi musaffo, muloyim va she'riy tuyg'ularga to'la bo'lganlar sohildagi skameykalarda o'tirib, go'zal dengiz manzaralarini tomosha qilishadi. Soatlab ular shirin xayollarga berilib, kundalik hayotning zerikarli haqiqatlaridan uzoqlashadilar.[4p.15]*

Shahar aholisi oqshomlari orzu-umidlarga boy bu tundan kunga o'tishni hohlamaydilar chunki tunda ular o'zlari orzu qilgan hayotni osmonlarga qarab bunyod eta oladilar. Yozuvchi bu xalqning naqadar soda, qaqshshoq va ko'p istirob chekkaniga qaramay dono ekanligini, nafsiga qul bo'lmay qodiri yetganicha topganiga shukur qilib yashovchi insonlar ekanligini keltirib o'tadi:

در گوشه و کنار همین شهر، هزاران نفر هستند که شبها بالینشان خاک است و رواندازی جز آسمان ندارند. هر لحظه از پهلویی به پهلویی دیگر می نشینند اما هرگز خواب به چشمشان نمی رود، شاید گرسنه اند، شاید هم دردیالتر از گرسنگی دارند. آنها هرگز دست به سویی کسی دراز نمی کنند. و با وجود آنکه در نهایت تنگدستی بسر می برند لیکن گویی واقعیت زندگی را درک کرده اند و می دانند که نباید پولی جز آن که با زور بازوی خویش فراهم کرده اند برای گذراندن معاش خویش از کسی بگیرند.

- *Bu shaharning har bir go'shasida tunda to'shagi tuproq bo'lgan, osmondan boshqa panohi yo'q minglab odamlar bor. Har lahza u yoqdan-bu yoqqa o'tirishadi, lekin uxlamaydilar, balki och qolishar, balki ochlikdan ko'ra ko'proq azob chekar. Ular hech qachon hech kimga murojaat qilishmaydi. Ular o'ta qashshoqlikda yashashlariga qaramay, hayot haqiqatini anglab yetgan ko'rinadi va o'z qo'lining quvvati bilan ta'minlaganidan boshqa hech kimdan pul olmaslik kerakligini biladi.*[5p.17]

Voqealar Hindiston zaminlarida ro'y bergan bo'lsada. Vorasta asli afg'on xalqi ichki azoblari, odamlarning dardlarini yashirin holda tasvirlagan. Ya'ni hind aholisini ma'jozi ma'noda afg'on aholisi tasvirida yozgan. Buni yuqoridagi yozuvchi aytgan gaplari: "*Bu shaharning har bir go'shasida tunda to'shagi tuproq bo'lgan, osmondan boshqa panohi yo'q minglab odamlar bor.*"

Umuman aslini olganda yozuvchi yashagan yillarda afg'oniston aholisi va o'sha sharq mamlakatlari hududlarida hayot ancha og'ir kechgan. Halol luqma toppish juda qiyin bo'lishiga qaramay o'z insoniylik tuyg'ularini yo'qotmagan odamlar qodiri yetgangan darajada topganlariga shukur qilib yashaganlar. Vorastaning asarlarida ham aynan mana shu insoniy qadr qimmatlarni - aynan pok qalbli insonlarga tegishli bo'lgan tuyg'ularni ulug'lab yozish oliy maqsadlaridan biri bo'lgan.

Vorasta asar boshida ko'rsatib o'tgan issiqni havoni yanaham kuchliroq jonlantirar ekan quyosh obrazi ortida shu halqning ochlikdan, chuchuk suv va tunlari behavotir orom olishlari uchun boshpanasizliklarini tasvirlar va bu qiynoqlarga kata-yu - kichikning, yoshu-qarining nolalari ham yordam bermayotganday edi.

موسم گرمای سوزان فرا رسیده بود، نه باد می وزید و نه هوا جریان داشت، گویی شهر را از فلزی مذاب بنا کرده بودند، از بالا و پایین آتش می بارید، و خورشید بیداد می کرد، ناله همه از این گرمای طاقتفرسا به آسمان رسیده بود اما شکایت‌هایی پیر و جوان و بزرگ و کوچک چه دردی دوا می کرد؟

- *Jazirama issiq mavsumi yetib keldi, shamol ham, havo oqimi ham yo‘q edi, go‘yo shahar eritilgan metallardan qurilganday tepadan va pastdan olov gupurib urar, quyosh tinimsiz yog‘ayotganday edi, bu jazirama issiqdan hamma nola qilardi. Bu jazirama issiqning nolasi osmonga yetib bordi-yu, lekin keksayu yosh, kattayu kichikning shikoyati qanday dardga shifo bo‘ldi?*[6p.42]

Bu jazirama issiqni, ochlik va kasallikni go‘ya jahannamga o‘xshatar va Shunday murakkab vaziyatga tasvirlar ekan nutqni bezash, muayya

kayfiyat yo xissiy munosabatni ifodalash maqsadida yozuvchi o‘quvchiga bir savolni o‘rtaga tashlaydi va uni tahlil qilishga undaydi.

و در آن زمان بود که در برابر چشم هر کس نموداري از دوزخ نمايان شد، البته ثروتمندان در گرمترين نقطه استوا قدرت فراهم کردن يك زندگي لذت بخش را براي خود دارند، اما در شهري که اکثر قريب به اتفاق ساکنين آن را مشتي بدبخت و تهيدست تشکيل داده اند چگونه روي خوش زندگي به چشمشان مي رسد؟ گرما، فقر و بيماري وقتي اين سه بلا دست به دست هم بدهند فناي بشر حتمي خواهد بود. رفته رفته روز به نيمه مي رسيد و هر لحظه بر شدت گرما افزوده مي شد.

-... *Va aynan o‘sha paytda hammaning ko‘z o‘ngida **jahannam surati paydo bo‘ldi**. Albatta, ekvatorning eng issiq nuqtasida boy odamlar o‘zlari uchun rohat hayotni ta‘minlashga qodir, lekin aholining ko‘pchiligi yomon ahvolda, omadsiz va tahdidlar to‘la shaharda yashaydi. Ular tahdidni shakillantirdilar, yaxshi hayotni qanday ko‘rishadi? **Issqlik, qashshoqlik va kasallik, bu uch illat yonma –yon yursa, insoniyatning halokati muqarrar.*** [7p.53]

Badiiy obraz borliqning san‘atkor ko‘zi bilan qaralgan, ijodiy qayta ishlangan va hissiy idrok etish mumkin bo‘lgan shaklda ifodalangan aksi. Tushunishimiz osonroq bo‘lishi uchun asardagi quyosh obraziga murojaat qilsak. Yozuvchi yuqorida yaratgan quyosh obrazi boshqa yozuvchilar ijodidagi quyosh obrazlaridan keskin farq qiladi. Insoniyat tarixida hamisha yonma-yon yuradigan tushuncha va ramzlar bor. Masalan, Sharq deyilganda beixtiyor ko‘z oldimizga charog‘on quyosh, bahor chechaklari, bulbul nag‘malari keladi. Quyosh Sharqdan chiqadi. Oftobning zarrin nurlari ko‘zgularga za‘faron rang beradi, lola barglariga otashin tus ato etadi. Umuman olganda, quyosh obrazi badiiy adabiyotda an‘anaviy obraz bo‘lib, u ijodkorning kayfiyati yoki davr nuqtayi nazari bilan turlicha ma’nolarni anglatib keladi. Jumladan, mumtoz adabiyotda, xususan, Lutfiy, Navoiy, Bobur kabi buyuklarning ijodida quyosh obrazi orqali ilohiy ishq tarannum etilgan. Xususan, Alisher Navoiy orifona va oshiqona g‘azallari tarkibidagi orifona baytlarda quyosh

sayyorasi timsoliga juda ko‘p murojaat etadi, hamd g‘azallaridagi quyosh obrazi timsolida yakka-yu yagonalik faqatgina Ollohga xosligini, uning mavjudligini isbotlash zarurati yo‘qligini ta’kidlash, buyuk yaratuvchanlik xususiyatini vasf etish, vahdatul vujud g‘oyasini ilgari surishga foydalaniladi.[8p.33]

Ey quyosh, nevchun qoshingdin soyadek surdung meni,

Ravshan aylab jumlayi olamda kuydurding meni.[9p.87]

Ushbu baytida ham quyosh timsolida Allohga munajat etadi. Shuningdek, “Axtarin ashk ettiyu sovuq nafasni oh subh” deb boshlanuvchi to‘qqiz baytla g‘azalida kaxyoniy qarashlar ham falsafiy, ham ramziy mohiyat kasb etganligini ko‘rishimiz mumkin.

Ko‘rib turganimizdek yuqoridagi misollarda tasvirlangan quyosh obrazlari Muhammad Omon Vorastaning “بازی سرنوشت” “Ta’qdir o‘yini” romanining 1-bobida tasvirlangan quyosh obrazidan butkul farq qiladi. Ya’ni ijodkorimiz quyoshni yorqin kunlar, hursandchilik, umidga to‘la kunlar emas aynan jahannamga olib boruvchi yoshu-qariga azob beruvchi bir og‘riq timsolida tasvirlangan.

Bizga ma’lumki Vorasta Afg‘onistondagi ayni bir murakkab vaziyatlarda dunyoga kelgan bo‘lishiga qaramay serqirra ijodkorlardan biri bo‘lishi bilan birga ayni Afg‘onistonda birinchi romannavistlardan bo‘lgan. Yozuvchi yangi davr ijodkori ekan uning yaratgan asarlaridagi obrazlarini bizning yurtdoshlarimiz, jadidchilarimiz yaratgan asarlari bilan solishtirsak ayni o‘sha davr muammolarini, vaziyat dolzarbliligini ko‘ra olamiz.

XX asrning boshlarida o‘zbek lirikasida quyosh obrazi o‘lkada yuz berayotgan keskin ijtimoiy-siyosiy kurashlar fonida berildi. Buning yorqin namunalarini Usmon Nosir, Cho‘lpon, Oybek kabi zabardast, erksevar shoirlarning ijodlarida kuzatamiz. Aynan Cho‘lponning “Tortishuv tongi” she’ridan olingan quyidagi satrlarida quyosh obrazi erk, istiqloлга tashna xalqning orzu-umidi sifatida talqin etilgan:

Chiqadigan quyoshni siz behuda,

Etak bilan to‘smoq uchun tirishmang.[10p.]

“Chiqadigan quyoshni” o‘xshatish san’ati orqali oddiy quyosh chiqishidan farqlagan va bu bilan millatning mustaqillikka intilish orzusi kuchli ekanligini ifoda etgan.

Ko‘rib turganimizdek Vorasta va Cho‘lpon bir zamonda yashab ijod qilar ekan ularning yozishdan ma’no maqsadi yozish usuli obrazlar ko‘lami ham bir biriga yaqin.

Yozuvchi shahar aholisining og‘ir vaziyatini tasvirlar ekan o‘rtaga asar bosh qahramoni Ahmadning shaharga kirib kelishi 1- bob kulminatsion nuqtasi hisoblanadi. Yozuvchi bosh qahramonni tasvirlar ekan bosh qahramon obrazini yanada to‘laqonli

yaratish maqsadida badiiy psixologizmga yuzlanadi, ya'ni personaj ruhiyati, uning xatti – harakatlari hattoki kiyib olgan kiyimlari yordamida ochib bergan:

-جواني از ناحیه شرقی شهر به طرف غرب در حرکت بود کفش های نازکی که پوشیده بود، هیچگونه دفاعی برای او در برابر حرارت سوزنده زمین نداشت. آهسته قدم بر می داشت و با وجود آنکه یک جفت چشم توی صورتش خود نمایی می کرد اما گویی جایی را نمی دید. انگار دنیا برایش یک مکان تاریک و ترس آور بود. عابرین با نگاهیایی آمیخته با شبهه به او می نگریستند زیرا در حالیکه همه مردم از آفتاب سوزنده می گریختند و به نقطه ای سایه و خنکتر پناه می بردند او بی خیال نسبت به همه چیز، آرام و خونسرد زیر نور جانگداز خورشید به سویی مقصد نامعلومی پیش می رفت. عرق مثل سیل از بدنش جاری بود، لیکن او اهمیت نمی داد. نه گرما در او اثر می کرد، نه سرما، بلکه دردی تمام وجودش را می سوزاند و این سوزاندن در برابر گرمای خورشید هیچ بود. او رنج جانکاهی می برد. چهره رنگ پریده، چشمهایی گود افتاده، پیکر نحیف و افکار پریشان او، روحش را منقلب ساخته بود که چیزی را درک نمی کرد. انگار اصلاً در این عالم نبود. هر کسی به خود مشغول بود و اگر هم یکباره به او تنه می زد شاید وی را یک دیوانه تصور می نمود اما اگر دقیقاً در چهره او می نگریست به خوبی از سیمایش، غم درد فلاکت و بینوایی را میخواند پوست بدنش سبز مایل به سفید سینه اش ستبر و بینی اش کشده و قلمی بود هر چند موی صورتش انبوه و بلند بود لیکن بیشتر از بیست ساله به نظر نمی رسید لباسش علاوه بر اینکه اجنبی بودنش را به همه کس ثابت میکرد وضع او را نیز به یک دیوانه بیشتر نمایان می ساخت زیرا کتی ضخیم پوشیده و کلاهی از پوست سیاه به سر داشت در حالی که مردم شهر از پیراهنهای بسیار نازک نخ و شلوازی با همین خصوصیات به تن داشتند و همه سرهایشان برهنه بود جوان نگون بخت همینطور بدون هدف پیش میرفت خودش هم نمی دانست به کجا می رود و چه خیالی دارد و هدف او کجاست؟ مثل اشخاص، مست به چپ و راست متمایل می شد و از این سو به آن سو میرفت درست مانند یک کشتی که بر روی آبهای سست و بی بنیان دریا دچار طوفانی سهمگین و شدید شده است.

-Bir yigit shaharning sharqiy qismidan g'arbga qarab ketayotgan edi. Uning kiygan yupqa tuflisi yerning jaziramasidan himoya qilmasdi. U sekin yurar yuzida bir juft ko'z oynak bo'lsa-da, hech narsani ko'rmadi. Uning uchun dunyo qorong'u va qo'rqinchli joy edi shekilli. Yo'lovchilar unga shubha bilan qarashadi, chunki hamma odamlar jazirama quyoshdan qochib, soyali va salqinroq joyga panoh topishar, yigit hech narsani o'ylamay, quyosh nuri ostida xotirjam va salqin ketar edi. Quyosh noma'lum manzil tomon ketmoqda. Tanasidan seldek ter oqardi, lekin parvo qilmasdi, yuziga to'g'ridan-to'g'ri qarasa, yuzidagi dard, qashshoqlikni o'qiydi, terisi yashil-oq edi. Sochlari to'q, burni qirrali va qalam qoshlik, yuz sochlari qalin va uzun bo'lsa-da, lekin yoshi yigirma yoshdan oshmagandek, egnida qalin palto va qora teridan shlyapa kiygan, shahar aholisi bir xil xususiyatga ega bo'lgan juda yupqa paxta ko'ylak va shim kiyib, hamma boshi yalang'och, uning maqsadi nima, qayerga ketmoqchi? G'ayri insoniy, mast holatda o'ngga va chapga egilib,

dengizning ojiz va tubsiz suvlarida shiddatli bo‘ronga urilgan kemadek u yoqdan bu yoqqa o‘tardi. [11p.55]

Bosh qahramon shaharga kirib kelar ekan u shunchaki bir yigit sifatida emas buyerliklarga begona shaxs sifatida kirib keladi. Hammaga ayon bo‘lgan uni bu shahar aholisidan ajratib turuvchi kiyimlari, tashqi ko‘rinishi yorqin tasvirlangan bo‘lsada uni buyerliklardan ajratib turuvchi yana bir hususiyati bor bu ham bo‘lsa uning ichki ruhiyati.

Vorasta asar davomida personajlarning holini, og‘ir vaziyatni va hattoki bazi fasillarga hulosalar berishda qadimgi forsiy zabon yozuvchilari ijodidan, ruboiy va g‘azallaridan iqtiboslardan ham foydalangan. Misol uchun adib bosh qahramonning butun ichki ruhiyati abgor holga kelganini, juda ham tushkunlikka tushganini tasvirlar ekan, uni bu hayotdan umidi qolmagan hatto o‘limga tayyorligini ko‘rsatish bilan birga qahramonning shu jumladan naqadar kuchli obraz ekanini ham ko‘rsatib o‘tadi. Uning o‘ziga aytgan:

من به مردن راضیم اما نمی آید اجل
بخت بد بین کز اجل هم ناز می باید کشید.

*Men o‘limimdan rozimanlekin o‘limim kelmaydi,
Yomon odam o‘limidan azob chekish kerak.*

ushbu satrlari bu hayotdan umidi qolmaganini ammo qalbida iymoni va kelajakka umidi borligini ko‘rsatadi. U bu shaharda begona bo‘lsa ham shu yerda ishlab kurashishga harakat qiladi va o‘z oldiga *mehnat orqali barcha g‘am qayg‘ularni unutib bo‘lishini isbotlayman* deb maqsad qo‘yadi.

Bundan tashqari Hofiz Sheroziyning 143 g‘azalining 9 bayti:

فیض روح القدس از باز مدد فرماید
دیگران هم بکنند آنچه مسیحا می کرد

*Muqaddas Ruhning inoyati sizga yana yordam bersin
Boshqalar Masih qilgan ishni qilsinlar
Umar hayyomning 66 ruboiysidan:*

ساقی غم فردای حریفان چه خوری
پیش آر پیاله را که شب می گذرد

Amir Xusraf Dehlaviyning “She’rlar devoni” dagi 1560 g‘azalinig 5 baytidan:

نالہ را ہر چند می خواہم کہ پنهان بر کشم
سینہ می گوید کہ من تنگ آمدم «فریاد کن»

Tasavvuf ta’limotidan oziqlangan va bu ta’limotga katta hurmatda bo‘lgan Alisher Navoiy o‘zining “Nasoyimul muhabbat”[12p.] asarining so‘zboshisida komillik sifatlarini o‘ziga xos tarzda ifoda etadi. Xususan, birinchisi – tavba, ikkinchisi – halol luqma, uchinchisi – o‘z kasbidan topib kun o‘tkazish, to‘rtinchisi – shariatga rioya qilish, beshinchisi – tariqat odobini saqlash, oltinchisi – kamtarin bo‘lish, yettinchisi – chuchuk tilli bo‘lish, sakkizinchisi – rahmdil bo‘lish, to‘qqizinchisi – saxiy bo‘lish, o‘ninchisi – mard bo‘lish, o‘n birinchisi – xushxulq bo‘lish, o‘n ikkinchisi rizo-rizolik bilan kun o‘tkazish, o‘n uchinchisi – sabrli bo‘lish, o‘n to‘rtinchisi – vafoli bo‘lish, o‘n beshinchisi – riyoat chekishdan qo‘rqmaslik deb keltirib o‘tgan[13p.]. Vorasta ham bosh qahramonni adabiyot an’anasiga ko‘ra, qahramon xayratu xurmat obyekti, ma’lum darajada, ibrat namunasi qilib yaratgan. Ahmad obrazi har tomonlama yosh kitobxonlarga na’muna bo‘la oladigan komil inson sifatida gavdalantiradi.

Asarda yana bir nechta epizotik obrazlar mavjud bo‘lib ulardan biri Mumtoz, Mumtozning ma’shuqasi, Salim va asarda nomi keltirilmagan faqat mansabi bilan murojaat qilingan militsiya hodimidur.

Aytib o‘tish joiz bo‘lgan masala Vorastaning “Taqdir o‘yini” romani markazida yana bir Molik (boy savdogar) obrazi turadi. Bu personaj Ahmad(Hamid)ni o‘z panohiga olib uni ish bilan ta’minlaydi, tushkunlikdan olib chiqadi va hattoki umrining so‘ngi kunlarida bor budini Ahmadga qoldirib ketadi.

Yozuvchi asar davomida personajlarning holini, og‘ir vaziyatni va hattoki bazi fasillarga huloa berishda qadimgi forsiyzabon yozuvchilar ijodidan, ruboiy va g‘azallari iqtiboslaridan ham foydalangan.

Muhammad Omon Vorasta asarlarining qahramonlari hayotda juda ko‘p qiynalgan, qalbi armonga to‘la taqdir egalaridur. Bunday yondashuv qahramon tuyg‘ularini to‘laroq idrok etish, uni chuqur tushunib tadqiq qilish, insonlarning xatti-harakatlarini yashash sharoiti, tayanadigan axloqiy o‘rnaklaridan kelib chiqib baholash imkonini beradi. Vorastaning romanlari ishqiy-ijtimoiy asarlar qatoriga kiradi. Uning asarlarida voqealar jarayonining tabiiy tasviri sarguzashtlilik va ma’lum ma’noda detektivlik unsurlari bilan omixta holda amalga oshirilgan.

Bundan ko‘rinadiki, Muhammad Omon Vorasta asarlarida odamlar qismatining og‘ir va ilojsizligi tasviridagi umumiylik obrazlar tasviridagi yaqinlikka sabab bo‘lganligida kuzatiladi. Adib hayotdagi shunday odamlarni badiiy obrazga aylantiradiki, ularning tashvishlari, og‘ir vaziyatda ham o‘z vijdonlarini sotmasligi, iztirobi, baxtsizligi bir-biridan ayancli bo‘lsa bordir, ammo kam emas. Xususan, yozuvchini hayotdagi shunday insonlar ruhiyati va hayoti tadqiqi qiziqtiradi.

XULOSA

Umuman olganda, adabiy asarda esda qoladigan badiiy obraz tinimsiz izlanishlar mahsuli sifatida dunyoga keladi. “Yozuvchi hayotni quruq, jonsiz, ehtirossiz tasvirlay olmaydi. U hayotni chuqur his qiladi, jonli va emotsional ravishda o‘zlashtiradi va tasvirlaydi”. Badiiy tasvir vositalari asardagi obrazlarga emotsiya bag‘ishlab, ularni tirik odamga aylantiradi. Shu jihatdan qaraganda tasvir vositalarisiz badiiy asar yaratilmaydi. Aks holda asarda keltirilgan hayotiy dalillar bilan chegaralanib, zerikarli va quruq bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. محمد امان وارسنه. بازی سرنوشت. کابل-تهران. سال مجهول. ۱-۳۳۱ ص.
2. محمد امان وارسنه. بازی سرنوشت. کابل-تهران. سال مجهول. ۸ ص.
3. محمد امان وارسنه. بازی سرنوشت. کابل-تهران. سال مجهول. ۹ ص.
4. محمد امان وارسنه. بازی سرنوشت. کابل-تهران. سال مجهول. ۱۵ ص.
5. محمد امان وارسنه. بازی سرنوشت. کابل-تهران. سال مجهول. ۱۷ ص.
6. محمد امان وارسنه. بازی سرنوشت. کابل-تهران. سال مجهول. ۴۲ ص.
7. محمد امان وارسنه. بازی سرنوشت. کابل-تهران. سال مجهول. ۵۳ ص.
8. Husniddin Eshonqulov. “Alisher Navoiy she’riyatida samoviy timsollar”. Samarqand.1999. B-33.
9. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to’plami. 20 tomlik. 1-tom. Toshkent: “Fan”, 1987. B-87.
10. Abdulhamid Cho’lpon. “Binafsha” she’riy to’plami (2021) www.ziyouz.com kutubxonasidan
11. محمد امان وارسنه. بازی سرنوشت. کابل-تهران. سال مجهول. ۵۵ ص.
12. http://library.navoiy-uni.uz/files/navoiy_nasoyimul-muhabbat_lotin_ziyouz_com.pdf
13. <https://fayllar.org/komil-inson-va-uning-sifatlar.html>

1920–1924-YILLARDA XORAZM XALQ SOVET RESPUBLIKASIDA YER-SUV ISLOHOTLARI VA ULARNING IQTISODIY TA’SIRI

Yuldosheva Bibirajab

BuxDU dotsenti

Latipov Mirshodbek Zayni o’g’li

BuxDU magistranti

mirshodlatipov6@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada 1920–1924-yillar davomida Xorazmda amalga oshirilgan yer-suv islohotlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqotda Xiva xonligi tugatilgandan so‘ng, Xorazm Xalq Sovet Respublikasida yer va suv resurslarini qayta taqsimlash, davlat yer fondining tashkil etilishi, yersiz va kam yerli dehqonlarga yer ajratish, vaqf yerlarining davlat nazoratiga o‘tishi kabi islohotlar jarayoni yoritib beriladi.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligida kooperatsiyalarning shakllanishi, paxta yetishtirish hajmining oshishi, soliq siyosatida bolsheviklarning sinfiy yondashuvi va majburiy mehnat asosida sug‘orish inshootlarini ta‘mirlash tajribalari tahlil etilgan. Maqolada Xorazmning iqtisodiy va savdo ko‘rsatkichlari, tashqi bozorga mahsulot yetkazib berishdagi o‘shish, davlat byudjeti daromadlarining ko‘payishi hamda yer-suv siyosatining dehqonlar hayotiga ta’siri tarixiy manbalar asosida ochib berilgan.

***Kalit so‘zlar:** XXSR, MIK majlisi, Konstitutsiya, Qurultoy, sovetlashtirish, milliy-hududiy chegaralanish, NEP, Turkkomissiya, Manifest, soliq.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются земельно-водные реформы, проведенные в Хорезме в 1920-1924 годах, и их влияние на социально-экономическую жизнь. В исследовании освещается процесс реформ в Хорезмской Народной Советской Республике после ликвидации Хивинского ханства, таких как перераспределение земельных и водных ресурсов, создание государственного земельного фонда, выделение земли безземельным и малоземельным дехканам, переход вакфных земель к государственному контролю.

Также проанализирован опыт формирования коопераций в сельском хозяйстве, увеличения объемов выращивания хлопка, классового подхода большевиков в налоговой политике и ремонта ирригационных сооружений на основе принудительного труда. В статье на основе исторических источников раскрыты экономические и торговые показатели Хорезма, рост поставок

продукции на внешний рынок, увеличение доходов государственного бюджета, а также влияние земельно-водной политики на жизнь дехкан.

Ключевые слова: *XXСР, заседание ЦК, Конституция, съезд, советизация, национально-территориальное размежевание, НЭП, Турккомиссия, Манифест, налог.*

ABSTRACT

This article analyzes the land and water reforms implemented in Khorezm during 1920-1924 and their impact on socio-economic life. The study highlights the process of reforms in the Khorezm People's Soviet Republic after the dissolution of the Khiva Khanate, such as the redistribution of land and water resources, the creation of the state land fund, the allocation of land to landless and small-land farmers, and the transfer of waqf lands to state control.

The formation of cooperatives in agriculture, the increase in cotton production, the Bolshevik class approach to tax policy, and the experience of repairing irrigation facilities based on forced labor were also analyzed. The article, based on historical sources, reveals the economic and trade indicators of Khorezm, the growth in the supply of products to the foreign market, the increase in state budget revenues, and the impact of land and water policy on the lives of farmers.

Keywords: *XXSR, Central Committee meeting, Constitution, Congress, Sovietization, national-territorial demarcation, NEP, Turkcomission, Manifesto, tax.*

KIRISH

XX asrning boshlarida Xiva xonligi iqtisodiyoti qishloq xo'jaligiga asoslangan agrar mamlakat edi. 1873 yil 12 avgustda Rossiya va Xiva xonligi o'rtasida tuzilgan Gandamiyon shartnomasiga muvofiq, xonlik hududining yarmidan ko'prog'i majburiy ravishda Rossiya saltanatining ixtiyoriga o'tkazildi va Xiva rasman Rossiya vassaliga aylandi. Keyinchalik Rossiya imperiyasida bolsheviklar hokimiyat tepasiga kelgach (1917) Xiva xonligi butunlay tugatilib, yangi davlatga asos solindi. Mamlakat yerlari va chegaralari butunlay o'zgartirildi. Yuz yillar davomida to'plangan mulklar va bo'ysundirilgan yerlar xonlik tasarrufidan chiqarildi. Yangi tuzilgan XXSRda yangicha boshqaruv tizimi va yerga egalik qilishning ancha yaxshiroq shakli amalga oshirildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) tarixini o'rganishda ushbu davrda yashab o'tgan tarixchilar asarlari va xotiralariga murojaat qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, bevosita tarixiy hodisalarning guvohi bo'lgan shaxslar tomonidan qoldirilgan yozma manbalar o'ziga xos ilmiy qiymatga ega.

Bunday qimmatli manbalardan biri Polvonniyoz Hoji Yusupovning kundalik daftaridir. Jadidchilik harakatining faol vakili va "Yosh xivaliklar" inqilobiy qo'mitasi raisi bo'lgan Polvonniyoz Hoji XXSR shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarining bevosita guvohi sifatida Xorazm hamda Turkiston o'lkasidagi siyosiy voqealarni batafsil tarzda kundalik shaklida qayd etgan. Arab alifbosida yozilgan va 644 sahifadan iborat bo'lgan ushbu asar 1910–1925-yillar oralig'idagi muhim siyosiy jarayonlarni yoritadi.

Shuningdek, turkman tarixchisi Gaib Nepesovning 1962-yilda nashr etilgan *Из истории Хорезмской революции* ("Xorazm inqilobi tarixi") nomli asari ham XXSRdagi siyosiy jarayonlar va agrar islohotlar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Nepesov Junaidxon bosmachiligi davrida asirga olinib, Qizil Armiya tomonidan ozod qilinganidan so'ng, o'z kuzatuvlariga asoslanib, zamonasining voqealarini tahlil qilgan.

Bundan tashqari, XXSR tarixiga doir maxsus tadqiqotlardan biri sifatida Yuldosheva B.M.ning *Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tarixshunosligi (1920–1924 yy.)* asari ham alohida e'tiborga loyiq. Mazkur ish XXSR tarixini o'rganishdagi tarixiy manbaalarning tahlili va tarixshunoslik yo'nalishidagi yondashuvlarni tizimli tarzda yoritadi.

Shu tariqa Polvonniyoz Hoji Yusupov, G.Nepesov va B.Yuldoshevaning asarlari XXSR tarixini ilmiy asosda o'rganish uchun muhim empirik va tarixshunoslik manbalari sifatida xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1920-yil 1-fevral kuni G.K. Skalov boshchiligidagi sovet qo'shinlari Xiva shahriga kirib keldi. Bu voqea o'z-o'zidan bir tarixiy burilish nuqtasiga aylandi. Shaharni egallagach, G.K. Skalov Xiva xonligi hukumatining amaldagi rahbari — Davlatmurod yasovulboshini hech qanday sud-tergovsiz otib o'ldirishga shaxsan buyruq berdi [1, 198]. Ushbu vahshiyona qatl Xorazmda sovet hukumatining bosqinchilik va qatag'on siyosatining ilk ko'rinishi sifatida tarix sahnasiga chiqdi.

Oradan bor-yo'g'i bir kun o'tib, 1920-yil 2-fevralda, sovet qo'mondonligi tomonidan ko'rsatilgan kuchli siyosiy bosim ostida, Xiva xoni Said Abdullaxon taxtdan voz kechganligini bildiruvchi manifestga imzo chekishga majbur bo'ldi. Shu bilan bir necha asrlik tarixga ega Xiva xonligi o'z faoliyatini yakunlab, siyosiy xaritadan o'chirildi. Xonlik tuzumi ag'darilib, mamlakatda yangi siyosiy tartibot o'rnatish uchun asos yaratildi.

Mahalliy vatanparvar kuchlar esa, yuzaga kelgan tarixiy imkoniyatni qadrlab, yangi davlat tizimini shakllantirish va zamonaviy jamiyat qurish masalalarini hal etishda bolsheviklarning ko'rsatmalariga tayanishga majbur bo'ldilar. Ular sovet

hokimiyatining yordam va ko'magiga samimiy ishonib, bolsheviklarni sharq xalqlarini asrlar davomida bosib kelgan zolim amir va xonlardan ozod qiluvchi kuch sifatida ko'ra boshladilar.

Xiva aholisi ham xonlikning qulashini va Junaidxonning mag'lubiyatini, umumiy hisobda, ijobiy baholadi. Bu voqea ko'pchilikda yangi davrga umid uyg'otdi. Mamlakatni vaqtinchalik boshqarish va demokratik islohotlarni amalga oshirish maqsadida Muvaqqat Inqilobiy Hukumat tuzildi. Hukumat tarkibiga turli ijtimoiy qatlamlarning vakillaridan iborat besh kishi saylandi.

Yangi hukumat o'z oldiga xalq manfaatlarini ilgari surish, adolat va tenglik tamoyillariga asoslangan demokratik tartiblarni joriy etish, shuningdek, zamonaviy davlat qurish kabi yuksak vazifalarni qo'ydi. Shu tariqa, tarix sahnasida yangicha boshqaruv tamoyillari asosida Xorazmda yangi siyosiy tuzum barpo etish harakatlari boshlandi.

Ayni paytda, 1920-yillarning boshlarida Xorazm qishloq xo'jaligi chuqur inqirozga yuz tutdi. Sug'orish tizimi jiddiy zarar ko'rgan, ko'plab ariqlar va kanallar ishdan chiqqan edi. Natijada, ekin maydonlari keskin qisqardi, chorva mollari soni esa jiddiy kamaydi. Misol uchun, 1913-yilda Xorazmda paxta yetishtirish hajmi 2 million pudga, paxta ekiladigan maydon esa jami haydaladigan yerlarning 30 foiziga yetib, 90 ming desyatinani tashkil etgan edi. Ammo 1921-yilga kelib, paxta ekiladigan yerlar atigi 4 ming desyatinaga, paxta yetishtirish esa 25 ming pudgacha qisqarib ketdi. Chorvachilik sohasida esa mollarning umumiy soni uch baravardan ko'proq kamaydi [3, 635].

Bu jarayonlar qishloq aholisining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini jiddiy darajada yomonlashtirdi. Ko'plab qishloqlarda ocharchilik va yuqumli kasalliklar avj oldi, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi mutlaqo izdan chiqdi. Sanoat, hunarmandchilik, transport va savdo-sotiq sohalarda ham inqiroz chuqurlashdi. Ayniqsa, qishloqlarda kundalik ehtiyoj uchun zarur bo'lgan keng iste'mol mollari tanqisligi o'ta keskin sezildi.

Muvaqqat Inqilobiy Hukumat 1920-yil fevral oyining boshlarida Manifest e'lon qildi. Unda mamlakatni demokratik asoslarda rivojlantirish va ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy sohalarda tub o'zgarishlar amalga oshirish ko'zda tutilgan edi [3, 628]. Manifestda Muvaqqat Hukumat oldiga quyidagi asosiy vazifalar qo'yildi: «Xon va uning hukumati tomonidan mamlakatni mutlaq o'z xohishicha boshqarishni tugatish; Xiva xoniga, shahzodalarga hamda vazirlarga tegishli pul va mulklarni ko'rinishlaridan qat'i nazar xalq mulki deb e'lon qilish; kambag'allarning turmush sharoitlarini yaxshilash maqsadida yirik yer egalaridan foydalanish; Xivaning bo'sh yotgan yerlariga Amudaryodan suv chiqarish maqsadida kanallar qazish; Xivaning

hamma joylarida bolalarni tekin o'qitish uchun maktablar ochish; shahar va aholi punktlarida tekinga davolash joylari va kasalxonalar ochish; Xiva xoni va beklari tomonidan aholidan zo'rlik bilan tortib olingan yer, mulk va boshqa narsalarni qaytarib berish; majburiy mehnat (begar) ni abadiy yo'q qilish» **[3. 620]**

Shu davrda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) tashkil topdi. Uning umumiy maydoni qariyb 54 000 kvadrat kilometrni tashkil etib, aholisi 900 ming kishiga yetgan edi. XXSRning ma'muriy-hududiy tuzilmasi 4 ta muxtor viloyatdan iborat bo'lib, ular quyidagicha bo'lgan:

1. Turkman viloyati – markazi Toshhovuz;
2. Qirg'iz-Qoraqalpoq viloyati – markazi Xo'jayli;
3. Urganch viloyati – markazi Yangi Urganch;
4. Xiva viloyati – markazi Xiva **[5, 56]**.

XXSR markazi sifatida Xiva shahri tanlangan bo'lib, markaziy boshqaruv organlari aynan shu yerda joylashtirildi.

huningdek, XXSR hududi ma'muriy jihatdan tumanlarga bo'lingan bo'lib, jami 28 ta tuman tashkil qilingan edi. Bu tumanlar quyidagilardan iborat bo'lgan:

Darg'on-Ota, Pitnak, Xazorasp, Beshariq, Xiva, Oq-darband, Xonqa, Urganch, Qiyot-Qo'ng'iroq, Qiyot, Qo'shko'prik, G'azovot, Shox-Abad, Taxtabozor, Anbar-Manaq, Gurlan, Tashhovuz, Qilich Niyozboy, Ko'kchanik, Xitoy, Ilyopi, Mang'it, Qipchoq, Porsun, Xo'jayli, Ko'hna-Urganch, Shumanay va Qo'ng'iroq **[5, 19]**.

1920-yil iyul oyida XXSR hukumati o'zining navbatdagi muhim siyosiy qadamini belgilab oldi. Yig'ilishda Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasi (RSFSR) bilan keng ko'lamli shartnomalar imzolash uchun Moskvaga vakolatli delegatsiya yuborish masalasi muhokama qilindi. Delegatsiya tarkibi ehtiyotkorlik bilan shakllantirilib, unga Xivada xonlik tuzumi ag'darilgandan so'ng yuzaga kelgan yangi siyosiy sharoitni aks ettiruvchi turli millat va siyosiy guruh vakillari kiritildi.

Delegatsiya 1920-yil 17-iyulda safarga chiqdi va Chorjuy–Toshkent yo'nalishi bo'ylab temir yo'l orqali harakatlanib, 1920-yil 28-iyul kuni Moskvaga yetib bordi **[1, 238–241]**. Biroq, muzokaralar kutilgandek silliq kechmadi. RSFSR tashqi ishlar xalq komissari o'rinbosari Lev Mixaylovich Karaxan va boshqa sovet rahbarlari XXSR bilan tuzilajak shartnoma loyihalarini Rossiya manfaatlariga to'liq mos kelmaydi degan bahona bilan muzokaralarni ataylab cho'zishga va natijalarni yo'qqa chiqarishga urinib, ig'vogarona harakatlarga kirishdilar. Hatto, ilgari kelishilgan shartnoma matnlarini o'zboshimchalik bilan, qo'pol tarzda o'zgartirib, XXSRning milliy manfaatlariga zid keladigan va mustaqil davlat sifatida uning ichki ishlariga bevosita aralashuvni ko'zda tutuvchi yangi moddalarni kiritishga harakat qildilar.

Lev Mixaylovich Karaxan delegatsiya rahbari Boboovun Salimov va uning safdoshlari bilan uchrashib, tuzilajak ikki tomonlama shartnomaga Rossiya tomoni tomonidan kiritilgan yangi o'zgartirishlar haqida ma'lumot berdi. Bu o'zgartirishlar, avvalo, Xorazm Xalq Sovet Respublikasining siyosiy suvereniteti va ichki mustaqilligiga jiddiy putur yetkazishga qaratilgan edi.

Rossiya tomoni tomonidan ilgari kiritilgan o'zgartirishlar quyidagi asosiy bndlarni o'z ichiga olgan edi:

1. Xorazm hududidagi barcha pochta va telegraf tarmoqlari to'liq Rossiya hukumati ixtiyoriga topshirilishi;
2. Xorazmda mavjud, ammo hozirda foydalanilmayotgan bo'sh yerlarning rus millatiga mansub shaxslar tomonidan tekin foydalanishga berilishini Xorazm hukumati rasmiy ravishda tasdiqlashi;
3. Amudaryo quyi oqimi va Orol dengizida baliq ovlash huquqining faqat rus fuqarolariga berilishi;
4. Shartnoma loyihasidagi 16-moddaning butunlay olib tashlanishi va uning o'rniga XXSRning mustaqil siyosiy tashkilotlar tuzish huquqini bekor qiluvchi, Rossiya manfaatlariga mos keladigan yangi matn kiritilishi;
5. Sug'orish tizimlarini (irrigatsiya tarmoqlarini) tozalash va yangi kanallar qazish ishlarining faqat rus mutaxassislari rahbarligida va ularning istagiga ko'ra amalga oshirilishi;
6. Xorazm hududida quriladigan temir yo'l atrofidagi har ikki tomondan bir chaqirim (taxminan 1 kilometr) kenglikdagi yerlarning Rossiya ixtiyoriga topshirilishi;
7. Savdo-sotiq operatsiyalari uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'larning faqat rus banklari orqali taqdim etilishi;
8. Xorazmga beriladigan moliyaviy kreditlar faqat yuqori foiz stavkalari asosida ajratilishi va shuningdek, ilgari chor Rossiyasi davrida qurilgan, Xorazm xalqining mehnati evaziga bunyod etilgan zavodlarning (loyiha dastlab ular hech qanday shartsiz XXSRga topshirilishini nazarda tutgan edi) sovet Rossiyasi foydasiga qaytarib olinishi uchun maxsus komissiya yuborilishi [1, 289–290].

Bu talablar aniq ko'rsatadiki, sovet Rossiyasi XXSRni haqiqiy mustaqil davlat sifatida tan olishni emas, balki uni o'zining iqtisodiy va siyosiy qaramligiga solishni maqsad qilgan edi.

1922-yil 20-iyulda Xorazm Xalq Sovet Respublikasida III Umumxorazm qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoyda XXSRning Konstitutsiyasi qayta ko'rib chiqildi, shuningdek, Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (MIQ)ning yangi tarkibi saylandi.

Oradan bir yil o'tib, 1923-yil 18–20-oktyabr kunlari Sovetlarning IV Umumxorazm qurultoyi chaqirildi. Bu qurultoy mamlakat siyosiy va ijtimoiy hayotida muhim burilish yasadi: unda Xorazmning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Yangi Konstitutsiya respublikada o'tgan davr mobaynida amalga oshirilgan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlarni inobatga olgan holda, Xorazm Xalq Sovet Respublikasining yangi — sotsialistik rivojlanish davriga o'tganini rasman e'tirof etdi. Shu bilan birga, davlatning rasmiy nomi o'zgartirilib, Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi (XSSR) deb belgilandi.

Qabul qilingan yangi Konstitutsiya 5 bo'lim va 12 bobdan iborat bo'lib, unda davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab oluvchi qoidalar o'z ifodasini topdi [5, 20–23].

Yangi Konstitutsiyaga binoan, yerning xususiy mulk sifatidagi maqomi bekor qilindi. Yersiz va kam yerli dehqonlarga yer ajratib berilishi belgilandi. Shu bilan birga, barcha vaqf yerlariga yagona qishloq xo'jalik solig'i joriy etildi, biroq vaqf yerlaridan foydalanayotgan dehqonlar ushbu soliqlarni to'lashdan ozod etildi. Bundan tashqari, vaqfqa qarashli barcha mulklar Vaqflar noziri boshqaruviga o'tkazildi.

Bu siyosiy o'zgarishlar Muvaqqat Inqilobiy Hukumat tomonidan ilgari e'lon qilingan dastlabki huquqiy hujjat — "Xonning mulki to'g'risidagi dekret" bilan bevosita uzviy bog'liq edi. Mazkur dekretga muvofiq, Xiva xoniga, uning qarindosh-urug'lari va vorislariga tegishli barcha ko'chmas mulklar musodara qilinib, davlat ixtiyoriga o'tkazildi.

Demokratik yo'l tutgan yangi hukumat qabul qilgan deyarli barcha dekretlarda shariat qonunlari asos qilib olinishiga intildi. 1921-yil dekabr oyida Xiva shahrida yersiz va kam yerli dehqonlarning birinchi qurultoyi bo'lib o'tdi. Ushbu qurultoyda kambag'al dehqonlarni yer-suv bilan ta'minlash, ish hayvonlari, mehnat qurollari, urug'lik don va qarz mablag'lari ajratish kabi dolzarb masalalar keng muhokama qilindi. Dehqon xo'jaliklarini doimiy moliyaviy qo'llab-quvvatlash maqsadida qishloq xo'jaligi banki tashkil etishga qaror qilindi.

Bank o'sha yilning o'zidayoq faoliyat boshladi va kambag'al dehqon xo'jaliklariga jami 1,5 milliard so'm miqdorida kredit mablag'lari taqdim etdi. Biroq, mamlakat agrar sohasini to'liq tiklash uchun ajratilgan bu mablag'lar yetarli emas edi.

1922-yil 29-iyunda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) bilan Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasi (RSFSR) o'rtasida yangi "Iqtisodiy bitim" imzolandi. Ushbu bitimga muvofiq, Xorazm hududida savdo faoliyatiga davlat nazorati o'rnatilishi belgilab qo'yildi. 1923-yil 19-fevralda esa Rossiya tomonidan

Paxtachilik shirkati tashkil etildi. Bu tashabbus Rossiya Bosh Paxta Qo'mitasi va O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (Sredaz EKOSO) tomonidan ilgari surildi.

Paxta shirkati Xiva, Hazorasp, Gurlan, Toshhovuz, Xonqa kabi markaziy tumanlarda jami olti paxta qabul punktlari va zavodlari tashkil etdi. Ular dehqonlardan paxta xomashyosini sotib olib, qayta ishlashni yo'lga qo'yishga kirishdilar.

Biroq, Rossiya paxta shirkatlari dehqonlardan paxta sotib olishda xarid narxlarini sun'iy ravishda pasaytirib yubordilar. Bu esa qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining noroziligiga sabab bo'ldi. XXSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining birinchi kotibi, xorijiy noziri va Xorazm paxta shirkati rahbari bo'lmish Xanif Kaniyev hamda XXSR savdo va sanoat noziri Muhammadrahim Nurullayev paxtaning xarid narxlarini oshirish va shu orqali dehqonlar manfaatdorligini himoya qilish maqsadida erkin savdo va yangi iqtisodiy siyosat tamoyillariga asoslanishni talab qildilar. Ammo bu harakatlari sovet hokimiyati tomonidan "xalq dushmanligi" sifatida baholanib, ular o'lim jazosiga hukm qilindilar.

1923-yilda Sredaz EKOSO rahbarligida va moliyaviy ko'magida Xorazmda ikkita yirik bank tashkil etildi. Bu banklar qishloq xo'jaligi sohasida faoliyat yuritayotgan kambag'al dehqon xo'jaliklariga uzoq muddatli kreditlar berish bilan shug'ullandilar [3, 638].

Yersiz va kam yerli dehqon xo'jaliklarini yer, ish hayvonlari va mehnat qurollari bilan ta'minlash maqsadida davlat yer fondi tashkil etildi. Bu fond orqali sobiq mulkdorlardan tortib olingan yerlar kambag'al dehqon xo'jaliklariga bo'lib berildi.

1923-yil 18–20-oktyabr kunlari o'tkazilgan Sovetlarning IV Umumxorazm qurultoyida yerga nisbatan xususiy mulkchilikni bekor qilish to'g'risida muhim qaror qabul qilindi. Ushbu qarorga binoan, yer-suv islohotlari bolsheviklarning sinfiy yondashuv talablariga muvofiq amalga oshirilishi belgilandi. Buning natijasida katta hajmdagi tanob yerlar o'z egalaridan musodara qilinib, kambag'al dehqonlarga qayta taqsimlandi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sanoat mahsulotlari bilan ayirboshlashda kooperativlarning roli alohida ahamiyat kasb etdi. Xorazmda tashkil etilgan kooperatsiyalar juda oddiy va soddalashtirilgan shaklda faoliyat yuritib, tovar-ayirboshlash shirkatlari ko'rinishida rivojlandi. 1921-yilda, ayniqsa paxtachilik tumanlarida "Tong", "Qo'shchi", "Do'stlik", "Birlik" kabi kooperativ shirkatlar tashkil qilindi.

Bu shirkatlar har 50 pud paxta evaziga dehqonlarga quyidagi sanoat mahsulotlarini taklif etardi: 2 ta ketmon, 90 arshin manufaktura matosi, 6 dona g'altak ip, 4 funt kerosin, 30 quti gugurt, 60 funt tuz, 6 funt arava yog'i va 3 dona

ishlangan teri hamda 5–7 pud urug‘lik don. Bunday mahsulotlar evaziga ayirboshlash tizimi dehqonlar tomonidan keng qo‘llab-quvvatlandi va natijada paxta yetishtirishga bo‘lgan qiziqish ortdi.

Paxta yetishtirish sohasida erishilgan natijalar ham buni yaqqol ko‘rsatadi: 1921-yilda 3 ming desyatinaga teng bo‘lgan paxta maydoni 1924-yilga kelib 18 ming desyatinaga yetdi. Yalpi paxta hosili esa 1922-yilda 250 ming pudni tashkil etgan bo‘lsa, 1924-yilda 800 ming pudga yetdi. Biroq yetishtirilgan paxta xomashyosi to‘lig‘icha Rossiyaga olib ketildi [5, 6].

Sug‘orish inshootlari esa juda yomon ahvolda edi. Ko‘plab ariqlar, dambalar va kanallar foydalanishga yaroqsiz holga kelgan edi. Biroq, yangi hukumatda ushbu inshootlarni ta‘mirlash uchun yetarli moliyaviy resurslar yo‘q edi. Turkiston va Buxoro respublikalari tajribasidan kelib chiqib, Xorazmda ham og‘ir mehnat talab qiladigan bu ishlar bevosita qishloq aholisi zimmasiga yuklandi.

Masalan, 1922-yilda sug‘orish tizimlarini tiklash uchun 35 ming dehqon safarbar qilindi. Ular kuchi bilan 10 dan ortiq kanallar ta‘mirlandi, 200 kilometr masofada dambalar qayta qurildi. 1923-yilda esa qishloq aholisi hisobidan yana 24 ta yirik sug‘orish inshootlari tiklab berildi. Biroq bu ishlarning barchasi dehqonlarning majburiy va bepul mehnati hisobiga amalga oshirildi.

Xorazmda xalq xo‘jaligini, sanoat korxonalarini tiklash, tashqi bozorga tayyor mahsulotlar eksportini kengaytirish va Xorazm mollarini realizatsiya qilish geografiyasining tobora kengayib borishi davlat byudjetiga kelib tushayotgan daromad hajmining ortishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatdi. Agar 1920-yilda import hajmi atigi 18 ming pudni tashkil qilgan bo‘lsa, 1924-yilga kelib bu ko‘rsatkich 83,5 ming pudga yetib, qariyb 5 barobar o‘ydi.

Eksport ko‘rsatkichlari ham shunga mutanosib ravishda oshdi. 1922-yilda Xorazmda paxta tolasi hisobga olinmagan holda eksport 43 ming pudni tashkil qilgan bo‘lsa, 1924-yilga kelib eksport hajmi 159,5 ming pudgacha yetdi.

Bu ijobiy o‘zgarishlar davlat byudjetiga tushgan daromad ko‘rsatkichlarida ham o‘z aksini topdi. Xususan, 1922–1923-yil byudjet davrida tashqi va ichki savdodan davlat xazinasiga 152 million 730 ming 904 so‘m Xorazm pul birligida daromad kelib tushgan bo‘lsa, 1923–1924-yil byudjet davrida bu ko‘rsatkich 200 million so‘mni tashkil etdi. Foydaning yillik o‘sish sur‘ati 25 foizga teng bo‘ldi [2, 186].

Xorazmdan eksport qilingan mahsulotlar evaziga, 1924-yilda SSSRdan Xorazmga quyidagi tovarlar yetkazib berildi: 2 vagon qand, 1 million 715 ming so‘mlik manufaktura mahsulotlari, 300 yashik kalish, 9620 so‘mlik uy-ro‘zg‘or buyumlari, 5500 so‘mlik parfyumeriya mahsulotlari va 18 ming so‘mlik xo‘jalik uskunalari. 1924-yil noyabriga kelib esa, 1 million 800 ming so‘mlik mahsulot,

jumladan, 25 ming pud un, 12 ming pud qand, 4 ming pud choy, 25 ming dona ketmon va belkurak hamda 5 ming bosh qoramol yetkazib berildi.

Soliq tizimida ham bolsheviklarning sinfiy yondashuvi o'zini yaqqol namoyon etdi. XXSR hukumati dastlab kambag'al dehqonlarni og'ir soliq majburiyatlaridan ozod qildi. Soliqning asosiy og'irligi savdogarlar, sudxorlar va yirik yer egalari zimmasiga yuklatildi.

Bu siyosat natijasida 1920–1921-yillarda davlat xazinasiga 100 million so'm pul kelib tushdi. Qishloq xo'jaligi sohasida esa yagona soliq tizimi joriy etildi. Yangi tizimga muvofiq, o'ntalab yerga ega bo'lgan yuqori unumdor yerlardan 2 so'm 50 tiyin, o'rtacha unumdor yerlardan 2 so'm, kam unumdor yerlardan esa 1 so'm 50 tiyin soliq undirish tartibi belgilandi. Bundan tashqari, o'ntalabdan ortiq yer egalari 2 so'mdan 3 so'mgacha soliq to'lashlari shart etib belgilandi.

1923-yil iyun oyida Xorazmda sanoat sohasidagi soliqlarni yagona tizimga solish maqsadida "Davlat sanoat solig'i" joriy qilindi. Ushbu yangi soliq tizimi ham bolsheviklarning sinfiy siyosati asosida shakllantirildi. "Davlat sanoat solig'i" sanoat subyektlari faoliyatining miqyosi va ijtimoiy-iqtisodiy ahvolidan kelib chiqib tabaqalarga mos tarzda belgilandi. Natijada, kichik hunarmandlardan yirik sanoat egalari va tadbirkorlargacha bo'lgan qatlamlarga har xil stavkalar qo'llanildi. Bu orqali sanoat ishlab chiqarishini davlat nazorati ostida ushlab turish va davlat byudjetiga qo'shimcha moliyaviy resurslar jalb qilish ko'zda tutilgan edi.

XULOSA.

1920–1924-yillar davomida Xorazmda amalga oshirilgan yer-suv islohotlari va ularni amalga oshirishga qaratilgan siyosiy, iqtisodiy chora-tadbirlar mamlakat tarixida tub burilish yasadi. Xiva xonligining tugatilishi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi natijasida agrar sohada shariat tamoyillariga tayangan holda bir qator demokratik islohotlar boshlangani kuzatildi.

Davlat yer fondining tashkil qilinishi, yersiz va kam yerli dehqonlarga yer ajratilishi, vaqf mulklarining davlat nazoratiga o'tkazilishi orqali yer resurslari ustidan xususiy mulkchilik bekor qilindi va sinfiy yondashuv asosida yer-suv siyosati shakllantirildi. Kooperatsiyalar va savdo shirkatlari orqali dehqonlarning iqtisodiy faolligi oshirildi, paxta yetishtirish maydonlari kengaydi, biroq yetishtirilgan paxta to'liq Rossiyaga olib ketilganligi mahalliy iqtisodiy mustaqillikni cheklab qo'ydi.

Sug'orish tizimini tiklash, sanoat va qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan sa'y-harakatlar asosan dehqonlarning majburiy va bepul mehnati evaziga amalga oshirildi. Soliq tizimida ham sinfiy yondashuv tamoyillari asosiy o'rin egallab, kambag'al dehqonlar uchun yengilliklar yaratildi, katta yer egalari va savdogarlarga nisbatan soliq yuki og'irlashtirildi.

Xorazmda tashqi va ichki savdo hajmining oshishi, sanoat korxonalarining tiklanishi va davlat byudjetiga kelib tushgan daromadlarning ko'payishi mamlakat iqtisodiy hayotida ijobiy natijalar bergani bilan, sovet siyosati ta'sirida XXSRning haqiqiy iqtisodiy va siyosiy mustaqilligi cheklangan edi. Shunga qaramay, bu davr Xorazmda yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimining shakllanishi uchun asosiy poydevor bo'lib xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Yusupov P. Yosh xivaliklar tarixi (Xotiralar). – Urganch, 2000. – 474 b.
2. Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. - Т., 1962. – С. 362.
3. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Т., 2000. – С. 670.
4. Saidov Sh. Xorazm xalq Sovet respublikasining tashqi munosabatlari va savdo aloqalari (1920–1924 yy.). – T.: ToshDShI nashriyoti, 2007. – 108 b.
5. Yuldosheva B.M. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tarixshunosligi (1920-1924 yy.). – Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy, 2023. – 116 b.
6. Yuldosheva B., Baqoyev U. Buxoro xalq sovet respublikasi yer-suv munosabatlari tarixi. – 2024.

MIRZO ULUG‘BEK DAVRIDA MOVAROUNNAHRDA YER-SUV ISLOHOTLARI VA ULARNING IQTISODIY AHAMIYATI

Olimova Iroda

Buxoro davlat universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: Yuldosheva Bibirajab

Buxoro davlat universiteti dotsenti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XV asrda Movarounnahrda Mirzo Ulug‘bek hukmronligi davrida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari va ularning mamlakat iqtisodiy hayotidagi o‘rni tahlil etilgan. Mirzo Ulug‘bekning siyosiy va iqtisodiy faoliyati o‘zaro uyg‘unlikda olib borilgani, sug‘orish tizimining tiklanishi, yangi yerlarning o‘zlashtirilishi va qishloq xo‘jaligi infratuzilmasining rivojlanishi ko‘rsatib berilgan.

Maqolada, shuningdek, yer egaligi shakllari, suyg‘ol va tarxon tizimining saqlanishi, dehqonlar va muzoriylarning ijtimoiy-iqtisodiy o‘rni yoritilgan. Soliq tizimining adolatli tashkil etilgani, xiroj, ushr, zakon kabi soliq turlari va begor mehnat majburiyatlari haqida ilmiy tahlil berilgan. Mirzo Ulug‘bekning tangalar islohoti va uning savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishdagi roli ham o‘rganilgan. Umuman, maqolada Mirzo Ulug‘bek davrida agrar va iqtisodiy siyosatning Movarounnahr barqarorligi va farovonligidagi o‘rni tarixiy manbalar asosida chuqur yoritib berilgan.

***Kalit so‘zlar** Ulug‘bek, Badoye‘ ul-vaqoe, Somonjuq, Hofizi Abro‘, Bog‘i Chinor, Zafarnoma, yer egaligi, soliq, muxassilona, fulus.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются земельно-водные реформы, проведённые в Мавераннахре в период правления Мирзо Улугбека в XV веке, и их значение в экономической жизни государства. Освещена взаимосвязь политической и экономической деятельности Улугбека, анализируются мероприятия по восстановлению ирригационной системы, освоению новых земель и развитию аграрной инфраструктуры.

Особое внимание уделено формам земельной собственности, практике пожалования земель в виде суйургалов и тарханов, а также социальной и экономической роли дехкан и музариёв. Проведен анализ налоговой системы того времени, включая виды налогов — хирож, уshr, закон — и обязательства по бесплатному труду (бегар). В статье также рассматривается реформа денежного обращения, проведённая Мирзо Улугбеком, и её влияние на развитие торгово-экономических связей. В целом исследование раскрывает роль

аграрной и экономической политики Улугбека в укреплении стабильности и процветания Мавераннахра на основе анализа исторических источников.

Ключевые слова Улугбек, Бадое ул-вакой, Соманджук, Хафиз Абро, Боги Чинор, Зафарнама, землевладение, налог, мухассилона, фулуси.

ABSTRACT

This article examines the land and water reforms implemented in Transoxiana during the reign of Mirzo Ulugh Beg in the 15th century and their significance for the economic life of the state. The study highlights the interconnection between Ulugh Beg's political and economic activities, focusing on the restoration of irrigation systems, the reclamation of new agricultural lands, and the development of agrarian infrastructure.

Special attention is given to the forms of land ownership, the practice of granting lands as suyural and tarkhan, and the socio-economic role of peasants (dehqans) and tenant farmers (muzariy). The article also analyzes the tax system of the period, including various types of taxes such as kharaj, ushr, zakat, and obligations for forced labor (begar). Furthermore, the paper explores Mirzo Ulugh Beg's monetary reforms, particularly the introduction of new copper coins ("fulusiy"), and their impact on the growth of trade and economic relations. Overall, the study demonstrates how Ulugh Beg's agrarian and economic policies contributed to the stability and prosperity of Transoxiana, based on historical sources.

Key words Ulugh Beg, Badoe ul-vaqoe, Somonjuq, Hafizi Abru, Bogi Chinar, Zafarnama, land ownership, tax, mukhassilona, fulus.

KIRISH

Movarounnahr tarixida XV asr, xususan, Mirzo Ulug'bek davri o'ziga xos siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar bilan ajralib turadi. Mirzo Ulug'bek (1394–1449) O'rta Osiyo tarixida nafaqat yirik davlat arbobi, balki olamshumul falakshunos olim sifatida ham alohida o'rin tutadi. To'g'ri, tarixiy manbalarda uning ilmiy faoliyati siyosiy faoliyatiga nisbatan ko'proq muvaffaqiyatli deb baholangan bo'lsa-da, Mirzo Ulug'bek o'zining qariyb qirq yillik hukmronligi davomida Movarounnahrda siyosiy barqarorlikni saqlash, iqtisodiy hayotni mustahkamlash va agrar sohani rivojlantirish borasida sezilarli ishlarni amalga oshirdi.

Tarixchi Zayniddin Vosifiy o'zining "Badoye' ul-vaqoe" ("Nodir voqealar") asarida Ulug'bekni "taxtda undan adolatliroq va bilimdonroq podshoh o'tirmagan" [6:22], deb ta'riflaydi. Bu davrda Movarounnahrda obodonchilik ishlari, sug'orish tarmoqlarining qayta tiklanishi, yer-suv resurslaridan samarali foydalanish hamda qishloq xo'jaligi va savdo-sotiq faoliyatining rivojlanishiga alohida e'tibor qaratildi.

Mirzo Ulugʻbek, bobosi Amir Temur anʼanalarini davom ettirib, ilm-fan va iqtisodiyotni birgalikda rivojlantirishni maqsad qilgan hukmdor sifatida, nafaqat siyosiy kuchni mustahkamlash, balki dehqonchilikni qoʻllab-quvvatlash, suv inshootlarini barpo etish va yangi ekin maydonlarini oʻzlashtirish borasida ham katta tashabbus koʻrsatdi.

Mazkur maqolada Mirzo Ulugʻbek davrida Movarounnahrda amalga oshirilgan yer-suv islohotlari, ularning mamlakat iqtisodiy hayotidagi oʻrni va ahamiyati, shuningdek, soliqlar va moliya tizimiga kiritilgan oʻzgarishlar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mirzo Ulugʻbek Movarounnahr tarixida oʻzini yirik siyosiy arbob va dono hukmdor sifatida namoyon eta oldi. Uning hukmronligi davrida siyosiy barqarorlikni saqlash bilan birga, iqtisodiy asoslar mustahkamlashga, agrar sohani rivojlantirishga alohida eʼtibor qaratildi. Ayniqsa, qishloq xoʻjaligining asosiy tayanchi boʻlgan sugʻorish tizimining tiklanishi va obodonchilik ishlarining jadallashuvi Ulugʻbek siyosatining asosiy ustuvor yoʻnalishlaridan biri boʻldi.

Tarixchi Zayniddin Vosifiy oʻzining "Badoye' ul-vaqoe" ("Nodir voqealar") asarida Mirzo Ulugʻbekni "taxtda undan adolatliroq va bilimdonroq podshoh oʻtirmagan" [6:22], deya taʼriflaydi. Bu taʼrif faqat ilmiy faoliyatga emas, balki Ulugʻbekning mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishga qoʻshgan hissasiga ham ishora qiladi.

Mirzo Ulugʻbek davrida XIII asrda moʻgʻullar tomonidan vayron qilingan Buxoro vohasining sugʻorish tizimi qayta tiklandi. Ayniqsa, Buxoro vohasining janubi-sharqiy chegarasida joylashgan Somonjuq dashtiga suv chiqarilishi natijasida, ilgari qarovsiz yotgan yerlar oʻzlashtirildi va dehqonchilik uchun yangi sharoitlar yaratildi [2:340]. Bu holat mamlakatda oziq-ovqat bazasini mustahkamlashga xizmat qilgan boʻlsa, boshqa tomondan sugʻoriladigan yerlar hajmining oshishi davlat xazinasi uchun barqaror daromad manbalarini kengaytirgan.

Movarounnahr mintaqasi uchun Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo va Murgʻob kabi daryolar hayot manbai boʻlib xizmat qilgan. Ushbu daryolardan suv chiqarish uchun turli kanallar, ariqlar, tazarlar, chigʻirlar va suv koʻtarish inshootlari qurilgan. Bu infratuzilma faqat agrar sohani rivojlantirish bilan cheklanmay, balki iqtisodiy aloqalarni, savdo yoʻllarini va shaharlararo aloqalarni mustahkamlashda ham muhim rol oʻynagan.

Shuningdek, oʻsha davr iqlimi haqida tarixiy manbalarda bildirilgan maʼlumotlar ham sugʻorish tizimi samaradorligini tushuntirishda muhim oʻrin tutadi.

Hofizi Abro' "Geografiya" asarida yog'ingarchilik yillari ko'pligi va Ko'hak suvining Amudaryoga qo'shilganini qayd etadi. Bu tabiiy omillar o'z navbatida Ulug'bek tashabbusi bilan amalga oshirilgan agrar siyosatni yanada samarali qilishga zamin yaratgan.

Mirzo Ulug'bek obodonchilik sohasida ham bobosi Amir Temur an'alarini davom ettirib, Samarqand va uning atrofini chiroyli bog'lar bilan bezatishga alohida e'tibor qaratdi. Abdurazzoq Samarqandiy guvohlik berganidek, Bog'i Dilkusho va Bog'i Chinor singari bog'lar Ulug'bek tomonidan saqlab qolingan va diplomatik qabul marosimlarida faol foydalanilgan [7:381].

Bundan tashqari, Ulug'bek o'z tashabbusi bilan Samarqand atrofida Bog'i Maydon kabi yangi bog'larni barpo ettirdi. "Boburnoma" va Hofizi Abro'ning "Geografiya" asarlarida eslatilgan ushbu bog'lar, nafaqat estetik go'zallik manbai, balki shaharning iqtisodiy va ijtimoiy hayotida ham muhim rol o'ynagan. Bog'lar atrofida mehnat resurslari jamlangan, hunarmandchilik va savdo-sotiq faoliyati rivojlangan.

Bunday keng ko'lamli obodonchilik va sug'orish tizimining tiklanishi mamlakat iqtisodiy barqarorligini oshirib, aholi turmush darajasini yaxshilashga va markaziy hokimiyat kuchayishiga xizmat qildi. Shunday qilib, Mirzo Ulug'bekning agrar siyosati o'z zamonasining iqtisodiy-siyosiy sharoitlariga moslashgan holda ilg'or va amaliy xarakterga ega bo'lib, Movarounnahrning barqaror rivojlanishiga zamin yaratdi.

Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida Movarounnahrda Temuriylar saltanatining agrar tizimi davom ettirildi va takomillashtirildi. O'sha davrda yer egaligi shakllari murakkab va ijtimoiy-siyosiy tuzilma bilan chambarchas bog'liq edi. Ulug'bek o'z siyosatida yer-suv munosabatlarini tartibga solish va dehqonlarning iqtisodiy faoliyatini rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratdi.

Movarounnahrda yer egaligi asosan to'rt shaklda mavjud edi: mulki devoniy — davlat tasarrufidagi yerlar, mulk — shaxsiy mulk tarzidagi yerlar, mulki vaqf — diniy muassasalarga tegishli yerlar va mulki jamoa — dehqon jamoalari ixtiyoridagi yerlar [2:340]. Davlat yerlarining asosiy qismi bevosita hukmdor ixtiyorida bo'lib, ular asosiy iqtisodiy resurs sifatida xizmat qilgan.

Yer egaligi tizimida "dehqonlar" — yer egalari va "muzoriylar" — yerga ishlov beruvchilar o'rtasida aniq tafovut mavjud edi. Muzoriylar esa o'z faoliyatiga qarab to'rtta toifaga bo'lingan: a) davlat yerlarida ishlovchi muzoriylar, b) boy zamindorlar yerlarida ishlovchi muzoriylar, c) o'z yerida ishlovchi muzoriylar va d) vaqf yerlarida ishlovchi muzoriylar. Bu tasnif, o'z navbatida, yer egaligi tizimidagi ijtimoiy qatlamlarning shakllanishiga olib kelgan [2:340].

Shuningdek, yerlarni in'om qilishning "suyurg'ol" va "tarxon" kabi shakllari ham mavjud edi. Bu tizim ko'proq xizmatlari uchun mukofot sifatida qo'llanilgan. Suyurg'ol institutining ildizlari mo'g'ullar davriga borib taqaladi, ammo Temuriylar, jumladan Mirzo Ulug'bek davrida ham bu an'ana davom ettirildi. Xususan, 1403-yilda Amir Temur O'rta Osiyo va Yaqin Sharqdagi yirik hududlarni o'z farzand va nabiralariiga suyurg'ol tarzida taqsimlaganida, Toshkentdan to Xitoy chegarasigacha bo'lgan hududlar Ulug'bek Mirzoga berilgan edi [4:174].

Biroq, Mirzo Ulug'bek siyosati bu borada o'ziga xos jihatlarga ega edi. Akademik V.V. Bartoldning ta'kidlashicha, Ulug'bek umumiy siyosatda "yumshoq siyosat" olib borgan, zodagonlar va yirik mansabdorlarga nisbatan cheklovlarni kuchaytirgan, aksincha, mehnatkash aholi — dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlarni ko'proq qo'llab-quvvatlagan [3:132–134]. Ayniqsa, Ulug'bek suyurg'ol tarzida yer taqsimotini minimal darajada saqlagan va asosan davlat yerlarini aholi manfaatlariga xizmat qiladigan tarzda boshqargan.

Bu siyosat Movarounnahrda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ijtimoiy adolatni mustahkamlash va ichki siyosiy osoyishtalikni saqlashda muhim rol o'ynadi. Natijada, dehqonlarning yerga egalik qilishdagi huquqlari nisbatan yaxshilandi, mehnat unumdorligi ortdi va mamlakat ichki iqtisodiy salohiyati oshdi.

Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida iqtisodiy siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biri mamlakatda barqaror va adolatli soliq tizimini tashkil etish bo'ldi. Ulug'bek yaxshi anglaganki, davlatning mustahkamligi va farovonligi, avvalo, aholi mehnatining samaradorligi va soliq tushumlarining barqarorligiga bog'liq.

Movarounnahrda soliqlar tizimi murakkab va tabaqalashtirilgan ko'rinishga ega edi. Dehqonlar, chorvadorlar, savdogarlar va hunarmandlar kabi ishlab chiqaruvchi qatlam soliq to'lovchilar sifatida asosiy moliyaviy bazani tashkil etdi. Temuriylar an'analariiga muvofiq, Mirzo Ulug'bek davrida ham yerga bog'liq asosiy soliq — xiroj saqlanib qoldi. Xiroj hosilga qarab natura yoki pul shaklida olinardi. Hosil unumdorligiga qarab obikor yerlardan xiroj hosilning 1/3 qismi (taxminan 33%), lalmikor yerlardan esa hosilning 1/6 yoki 1/8 qismi (ya'ni 16,5–12,5%) miqdorida belgilangan edi [2:372–385].

Bundan tashqari, xususiy yer egalaridan ushr solig'i olinib, hosilning 1/10 qismi (10%) miqdorida belgilangan. Chorvadorlardan esa "zakon" deb atalgan maxsus soliq olinib, u chorva boshidan 1/40 ulush (2,5%) miqdorida undirilgan.

Mirzo Ulug'bek davrida soliqlar faqat xiroj va ushr bilan cheklanib qolmay, turli tarmoqlar va aholi faoliyatining boshqa sohalaridan ham undirilardi. Jumladan:

- Avorizot va javajjuhoti xorijiy — favqulodda holatlarda olinadigan soliq,
- Dudang — hosilning 2/6 qismi miqdorida olinadigan soliq,

- Mol sardarax — bogʻ va daraxtzorlardan olinadigan soliq,
- Oʻloq va suvloq — yaylov va suv manbalaridan foydalanish uchun olinadigan soliq,

- Tamgʻa va boj — savdo-sotiqdan olinadigan boj soliqlari [2:372–385].

Soliqlarning yigʻilishi uchun "muxassilona" (soliq yigʻuvchilar) tayinlangan boʻlib, ular bevosita davlat nomidan soliqlarni yigʻgan. Soliq stavkalarini belgilovchi shaxslar esa "sohib jamona"lar deb atalgan [8:105].

Bundan tashqari, aholidan mehnat majburiyati — "begor" shaklida xizmat ham talab qilingan. Begor majburiyatida aholining oʻz ish qurollari va oziq-ovqat zahiralari bilan kelib, saroylar, madrasalar, masjidlar, qalʼalar qurilishi va sugʻorish inshootlarini tiklash kabi ishlarni bajarish majburiyati mavjud edi.

Mirzo Ulugʻbek iqtisodiy siyosatida yana bir muhim oʻzgarish — tangalar islohoti edi. 1428–1429-yillarda u "fulusiy" deb nomlangan mis chaqalar islohotini amalga oshirib, yangidan tanga zarb ettirdi. Ushbu tangalarda "Hazrat Koʻragon himmatidin Ulugʻbek Koʻragon soʻzim..." degan yozuv bitilgan edi. Tarixchilarning fikricha, Mirzo Ulugʻbekdan soʻng hech bir Temuriy hukmdor Amir Temurning ismini oʻz tangalarida qayta tilga olmagan [9:64].

Bu tanga islohoti savdo aloqalarini jonlantirib, mahalliy hunarmandlar va savdogarlar uchun iqtisodiy muhitni yaxshilab berdi. Yangi pullar, xususan, Samarqand, Xorazm va Hirot kabi markazlarda erkin aylanib, bozor iqtisodiyotining jonlanishiga xizmat qildi.

Mirzo Ulugʻbek oʻzining iqtisodiy siyosatida adolat mezonlarini ustun qoʻydi. U soliqlarni ijtimoiy tabaqalar oʻrtasida adolatli taqsimlashga harakat qildi va aholining eng zaif qatlamlari — dehqonlar va mehnatkashlarning iqtisodiy manfaatlarini muhofaza qildi. Shunday qilib, Mirzo Ulugʻbek davrida iqtisodiy islohotlar mamlakat ichki barqarorligini taʼminlash va Movarounnahrni kuchli agrar va savdo markaziga aylantirishga xizmat qildi.

XULOSA

Mirzo Ulugʻbek davri Movarounnahr tarixida siyosiy barqarorlik va iqtisodiy oʻsishning oʻziga xos bosqichi sifatida alohida oʻrin tutadi. U nafaqat ilm-fan va madaniyat rivojiga hissa qoʻshgan buyuk olim, balki oʻz davri uchun puxta iqtisodiy siyosat yuritgan adolatli hukmdor sifatida ham tarixda chuqur iz qoldirdi.

Ulugʻbek zamonida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari Movarounnahrning agrar infratuzilmasini tiklash, sugʻoriladigan maydonlarni kengaytirish va yangi ekin yerlari oʻzlashtirilishini taʼminladi. Buxoro vohasida suv inshootlarining qayta qurilishi va Somonjuq dashtiga suv chiqarilishi orqali dehqonchilik uchun yangi

imkoniyatlar yaratildi. Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon kabi asosiy suv manbalaridan samarali foydalanish tizimi rivojlantirildi.

Yer egaligi va yerni boshqarish siyosatida esa Ulug‘bek mulki devoniy, mulk, mulki vaqf va mulki jamoa shakllarini saqlab qolgan holda, davlat manfaatlarini birinchi o‘ringa qo‘ydi. Suyurg‘ol va tarxon kabi yer berish tizimlari orqali siyosiy sadoqat va xizmatlar rag‘batlantirilgan bo‘lsa-da, Ulug‘bek bu jarayonni mehnatkash aholi manfaatlariga ziddiyatli bo‘lmaydigan tarzda boshqardi. V.V. Bartold ta‘kidlaganidek, Ulug‘bek o‘z siyosatida quyi tabaqalarni — dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlarni qo‘llab-quvvatlashga ustuvor ahamiyat qaratdi.

Soliq tizimi ham adolatli asosda takomillashtirildi. Xiroj, ushr, zakon kabi asosiy soliqlar hosil va mulk darajasiga qarab belgilanib, aholining iqtisodiy ahvolini yengillashtirish ko‘zda tutilgan edi. Begor kabi majburiy xizmat shakllari saqlangan bo‘lsa-da, ular davlat infratuzilmasini rivojlantirish va sug‘orish inshootlarini tiklashga qaratildi.

Mirzo Ulug‘bek amalga oshirgan pul islohoti — "fulusiy" chaqalar zarb qilish va yangi tangalarni muomalaga kiritish orqali savdo-sotiq aloqalarining jonlanishiga, hunarmandchilik va bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga xizmat qildi.

Umuman olganda, Mirzo Ulug‘bek davrida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari va iqtisodiy choralar Movarounnahrda agrar sohaning rivojlanishiga, ichki iqtisodiy barqarorlikning ta‘minlanishiga va mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirishga xizmat qildi. Ulug‘bekning adolat va ilmga asoslangan siyosati uning zamonasining poytaxti Samarqandni va butun Movarounnahrni o‘z davrining ilg‘or siyosiy-iqtisodiy markazlaridan biriga aylantirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Buriev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasi. – Toshkent: 2017. – B. 361.
2. Sultonov F., Bozorboyev F. O‘rta asrlar tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – B. 428.
3. Bartold V.V. Ulug‘bek va uning davri // Asarlar. 2-tom, 2-qism. – Moskva: 1964. – B. 134.
4. Rtveladze E.V. O‘zbekistonning tarixiy o‘tmishi. To‘ldirilgan 2-nashr. – Toshkent: “San’at jurnali” nashriyoti, 2009. – B. 174.
5. Keldiërov X.A., Sulaymonov E.S. Samarqand shahrining botanik tabiat yodgorliklari. – Samarqand: 2009. – B. 3.
6. O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1994. – B. 22.

7. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayn va majmai bahrayn. – Toshkent: 2008. – B. 632.
8. Sayfullaev, B. (2021, November). From the history of cultural relations between Uzbekistan and India. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 57-60).
9. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – B. 292.
10. To'xtayev I. Amir Temur va Temuriylar davrida moliya va pul siyosati. – Toshkent: 2006. – B. 178.

XIVA XONLIGINING AGRAR TIZIMI VA SOLIQQA TORTISH SIYOSATI (XVIII–XIX ASRLAR)

Sulaymonov Bexruzjon,

Buxoro davlat universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: Yuldosheva Bibirajab,

Buxoro davlat universiteti dotsenti,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

bexruzsulaymonov2003@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xiva xonligining iqtisodiy hayoti, agrar munosabatlar, dehqonchilik va chorvachilik ahamiyati yoritilgan. Xonlik iqtisodiyotining agrar xarakterga egaligi, shuningdek, yer egaligi shakllari, soliq tizimi hamda iqtisodiy siyosatning aholining ijtimoiy hayotiga ta'siri o'rganilgan. Maqola Xiva xonligining iqtisodiy hayotini tahlil qilish orqali o'sha davr jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, iqtisodiy munosabatlar, agrar munosabatlar, yer egaligi, dehqonchilik, soliq tizimi, iqtisodiy siyosat.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается экономическая жизнь Хивинского ханства, аграрные отношения, значение земледелия и животноводства. . Изучались аграрный характер экономики ханства, формы землевладения, налоговая система, влияние экономической политики на общественную жизнь населения. Статья призвана дать более глубокое представление о социально-экономической структуре общества того времени посредством анализа экономической жизни Хивинского ханства.

Ключевые слова: Хивинское ханство, экономические отношения, аграрные отношения, землевладение, земледелие, налоговая система, экономическая политика.

ABSTRACT

This article discusses the economic life of the Khiva Khanate, agrarian relations, and the importance of farming and animal husbandry. The agrarian nature of the khanate's economy, as well as the forms of land ownership, the tax system, and the impact of economic policy on the social life of the population are studied. The article serves to provide a deeper understanding of the socio-economic structure of the society of that time by analyzing the economic life of the Khiva Khanate.

Keywords: Khiva Khanate, economic relations, agrarian relations, land ownership, farming, tax system, economic policy.

KIRISH

Xiva xonligi XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyo hududida shakllangan mustaqil davlatlardan biri bo‘lib, o‘ziga xos siyosiy va iqtisodiy tizimga ega edi. Xonlik iqtisodiyoti, asosan, agrar munosabatlarga tayanar, dehqonchilik va chorvachilik asosiy ishlab chiqarish tarmoqlari sifatida yetakchi o‘rinni egallagan. Shuningdek, hunarmandchilik va savdo-sotiq faoliyati ichki ehtiyojlarni qondirish va tashqi bozorlar bilan aloqalarni mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan. Xiva xonligining Amudaryo vohasida joylashgani, sug‘oriladigan yerlarning mavjudligi va karvon yo‘llariga yaqinligi iqtisodiy munosabatlarning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Turon sivilizatsiyasining eng muhim siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biri bo‘lgan Xorazm, strategik jihatdan o‘ta qulay geografik joylashuvi bilan ajralib turgan. U Amudaryoning quyi oqimidagi serhosil vodiylarni o‘z ichiga olishi bilan bir qatorda, Orol-Kaspiy pasttekisligining shimoli-sharqiy qismlari, sharqda esa Orol va Kaspiy dengizlari oralig‘idagi Ustyurt platosi va Qoraqum cho‘lining shimoliy qismi, ba’zan esa janubda Xuroson tog‘larining shimoliy tizmalarigacha cho‘zilib ketgan. Shimoli-sharqda esa Xorazmning ta’sir doirasi Qizilqum sahrosi orqali Sirdaryoning quyilishigacha yetgan.

Xiva xonligi davrida Xorazm iqtisodiy hayotining asosiy tayanchi bo‘lgan qishloq xo‘jaligi, ayniqsa dehqonchilik va chorvachilik sohalarida jadal taraqqiyot ko‘zga tashlanadi. Aholining asosiy hayot manbai bo‘lgan agrar sektor xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Xonlik hududida o‘zlashtirilgan yerlarning 93 foizi Janubiy Xorazmga to‘g‘ri kelgan bo‘lib, ushbu mintaqada dehqonchilik mutlaqo sun‘iy sug‘orishga asoslangani bilan boshqa o‘rta asrlar Sharqiy davlatlaridan ajralib turgan. Sug‘oriladigan yerlar tarmoq ko‘rinishidagi ariq, kanal va daryolardan iborat murakkab tizim orqali suv bilan ta’minlangan.

Tuproqning tabiiy hosildorligi past bo‘lganligi sababli, u yerga ishlov berishda maxsus agrar texnologiyalar talab etilgan. Dehqonlar yerlarni eniga va bo‘yiga ko‘p martalab — ba’zida 5, 10, hattoki 20 marotaba haydab chiqqanlar. Bunday mehnat talab qiluvchi agrotexnika vositalari dehqonchilik faoliyatida unumdorlikni oshirishga xizmat qilgan. Xiva xonligi qishloq xo‘jaligida ekinlarni almashlab ekish tizimi — ya’ni dalalarga navbatma-navbat turli ekinlarni ekish amaliyoti keng qo‘llanilgan bo‘lib, bu esa yerning unumdorligini saqlab qolishda va kasalliklarning oldini olishda muhim omil bo‘lgan [1].

Dehqonchilikda yetakchi o‘rin donli ekinlarga tegishli bo‘lib, ayniqsa bug‘doy, arpa va sholi kabi ekinlar asosiy oziq-ovqat manbai sifatida yetishtirilgan. Bu mahsulotlar ichki ehtiyojni ta‘minlash bilan birga, ayrim hollarda savdo-iqtisodiy ayirboshlash vositasi sifatida ham xizmat qilgan.

Xiva xonligining agrar tuzilmasida dehqonchilik yetakchi o‘rin egallagan bo‘lib, ayniqsa donli ekinlar yetishtirish asosiy yo‘nalishlardan biri sifatida namoyon bo‘lgan. Aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda bug‘doy, arpa va sholi eng muhim mahsulotlar qatoriga kirgan. Ushbu mahsulotlar ichki iste‘mol ehtiyojlarini qondirish bilan birga, tashqi savdo-sotiqda ayirboshlash vositasi sifatida ham muhim rol o‘ynagan. Ayniqsa, sholi yetishtirishning yuqori darajadagi sun‘iy sug‘orish tizimlariga asoslangani vo‘ha dehqonchilik madaniyatining yuksakligini namoyon qiladi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Xorazm vohasi mahsulotlari, xususan don va sabzavotlar, uzoq masofalarga – G‘arbiy Osiyodan tortib, Sharqiy Osiyo, xususan Xitoyning yirik savdo markazlarigacha yetkazilgan. Mahsulotlarning uzoq masofalarga tashilishi ularning sifati va saqlanish qobiliyatining yuqoriligidan darak beradi.

Xorazm dehqonchiligining alohida jihati – bu qovunchilik sohasidagi yuksak yutuqlaridir. Manbalarda qayd etilishicha, Xorazm qovunlari nafaqat vohaning iqlimiy va agrotexnik sharoitlariga moslashgan, balki mazasi, shakli va saqlanish darajasi jihatidan ham butun Markaziy Osiyoda o‘ziga xos mavqega ega bo‘lgan. Mahmud ibn Valiyning “Bahr ul-asror” asarida Xorazm qovunlarining urug‘lari boshqa hududlarga, ayniqsa Balx vohasiga eksport qilingani va u yerda yangi navlar yaratishda asos bo‘lgani alohida ta‘kidlanadi [2]. Bu holat vohada seleksiya ishlarining yuksak rivojlanganini, agrar innovatsiyalar mavjud bo‘lganini va ekinlarni adaptatsiya qilish borasida muhim amaliy tajriba shakllanganini ko‘rsatadi.

Qovunchilik mahsulotlari, ayniqsa oftobda quritilgan qoqi shaklida, uzoq masofalarga eksport qilingan. Ular Hindiston, Xitoy, Eron kabi mintaqalarda yuqori talab bilan sotilgan, bu esa Xorazm savdo aloqalarining ko‘lamini kengaytirgan. A.Vamberining 1864-yilda nashr etilgan “Travels in Central Asia” asarida Xiva qovunlarining Pekin (hozirgi Beijing)gacha mashhurligi qayd etilishi vo‘ha mahsulotlarining xalqaro bozordagi obro‘-e‘tiboridan dalolat beradi [3]. Uning yozishicha: “Xiva mevalari shu qadar yaxshiki, ularga o‘xshashini nafaqat Eron va Turkiyada, balki butun Yevropada ham topish qiyin. Ayniqsa, Hazoraspning olmalari, Xivaning nok va uzumlari va uzoq Pekin shahrigacha mashhur bo‘lgan beqiyos ajoyib qovunlari tahsinga loyiq”.

Xorazm vohasida donli ekinlar va qovunchilikdan tashqari, bog‘dorchilik ham rivojlangan bo‘lib, uzum, anor, olma, nok, gilos va boshqa mevalarning navlari

yetishtirilgan. Bu mevalar ichki bozorlarda iste'mol qilinibgina qolmay, ayrim hollarda tashqi savdoga ham chiqarilgan. Qishloq xo'jaligining bu sohalari o'zaro uyg'unlikda rivojlanib, Xiva xonligining agrar-iqtisodiy taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan.

Yuqoridagi tahlillar asosida aytish mumkinki, Xiva xonligida dehqonchilik faqat oddiy xo'jalik faoliyati emas, balki o'ziga xos ilmiy-tajriba maktabi, seleksiya va innovatsion yondashuvlar bilan boyitilgan agrar madaniyat namoyonidir. Bu esa, Xorazm vohasining tarixiy iqtisodiy salohiyati va madaniy merosini o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Xorazm vohasining o'troq agrar xo'jaligida chorvachilik ham dehqonchilik bilan baravar taraqqiy etgan asosiy tarmoqlardan biri bo'lgan. Aholining ko'p qismi chorva mollari — ot, hokiz (qoramol), tuya va eshakdan turli xo'jalik ishlarida, xususan yerga ishlov berish va yuk tashishda keng foydalangan. Ayniqsa, otlar agrar xo'jalikda muhim mehnat kuchi sifatida ajralib turgan. Xorazmda boqilgan otlar nafaqat mahalliy ehtiyojlar uchun, balki savdo-sotiq va harbiy ishlarda ham muhim rol o'ynagan. Manbalarda qayd etilishicha, Xorazm otlari o'zining chidamliligi va tezligiga ko'ra Turkman va Qozoq otlari bilan tenglasha olgan, ba'zan esa ularning ayrim xususiyatlarini ortda qoldirgan.

Otlardan tashqari, tuya va eshaklar yuk tashishda, ayniqsa uzoq masofali karvon yo'llarida muhim transport vositasi bo'lgan. Hokiz esa dalalarni haydash, yer haydashda asosiy yordamchi kuch bo'lgan. Chorvachilikda, shuningdek, zotdor qo'ylar yetishtirishga alohida e'tibor qaratilgan. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Xorazmda boqilgan qo'y zoti tarkibida turkmani, qozoqi, arabi va guzari kabi zotlar mavjud bo'lib, ular go'shti, yog'i va junining sifati bilan mashhur bo'lgan [4]. Bu zotlarning turliligi va sifat ko'rsatkichlari vohaning iqlim sharoiti, yaylov resurslari hamda chorvachilik tajribasining mukammalligidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytganda, chorvachilikning rivojlanishi Xorazm vohasida nafaqat oziq-ovqat mahsulotlari (go'sht, sut, yog') balki kiyim-kechak ishlab chiqarishda (jun, teri) ham muhim xomashyo manbai bo'lgan. Bu esa Xiva xonligi iqtisodiy hayotining ko'p tarmoqli va o'zaro bog'liq bo'lganligini yana bir bor isbotlaydi. Mazkur chorvachilik tizimi dehqonchilik bilan uzviy bog'langan holda, vohaning tabiiy-iqlimiy sharoitlariga moslashgan, an'anaviy hamda barqaror agrar tuzum sifatida shakllangan edi.

Xiva xonligi davrida agrar tuzumning huquqiy va ijtimoiy asoslarini tashkil etuvchi yer egaligi tizimi murakkab va qatlamli tuzilishga ega bo'lgan. Garchi barcha yerlar davlat, ya'ni xon mulki deb hisoblangan bo'lsa-da, amalda yer egaligining turli shakllari mavjud bo'lgan: davlat yerlari, xususiy yerlari va vaqf yerlari. Bu shakllar

har biri iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy tabaqalanish va davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlarini belgilab bergan.

Davlat yerlarining asosiy qismini hukmdor tomonidan zabt etilgan yoki o‘zlashtirilgan hududlar tashkil qilgan. Ushbu yerlar “zamini maita” (egasiz yer), “bekor yer” (bo‘sh turgan yer), “bo‘z yer” (yangi o‘zlashtirilayotgan yer) kabi nomlar bilan manbalarda tilga olinadi. Yerlar, odatda, davlat tomonidan ijaraga berilgan bo‘lib, dehqonlar undan foydalanish evaziga yer solig‘i to‘laganlar. Dehqonlar o‘z faoliyatini ushbu yerlar asosida tashkil etgan bo‘lib, ular “yarimchilar” deb atalgan — bu atama hosilning yarmini davlatga yoki yer egasiga topshirish majburiyatiga asoslangan edi.

Davlat yerlarining boshqa bir manbai — fuqarolik shartnomalari asosida yoki meros huquqi orqali davlatga o‘tgan mulklar edi. Masalan, vorisi qolmagan yer egalari vafot etgan taqdirda, Shariat qonunlariga ko‘ra, ularning yer-mulklari sulton yoki xon mulkiga aylangan (“zamini matruka”). Shuningdek, jinoiy harakatlar sodir etgan yoki siyosiy sabablar bilan aybdor deb topilgan shaxslarning yer-mulklari musodara qilinib, davlat tasarrufiga o‘tkazilgan.

Xon o‘zining yaqin qarindoshlari, sadoqatli amaldorlar va turli ijtimoiy toifadagi xizmat ko‘rsatgan kishilarga davlat yerlarini ijaraga bergan. Bu yerlar vorislik huquqi asosida, ma‘lum darajadagi soliq va mehnat majburiyatlarini bajarish sharti bilan taqdim etilgan. Ayrim toifalar, jumladan xon qarindoshlari, ruhoniylar, tarxon yorlig‘i olgan shaxslar, davlat soliqlaridan ozod etilgan.

Shu bilan birga, xususiy yer egalari, ayniqsa mayda egalik shaklidagilar, zamon o‘tishi bilan iqtisodiy bosim va ijtimoiy tengsizliklar sababli o‘z yerlaridan ajralib qolganlar. Bu holat Xiva xonligi jamiyatida mulkiy tabaqalanish jarayonini kuchaytirgan.

Yana bir muhim yer egaligi shakli — bu vaqf yerlari bo‘lib, ular masjid, madrasa, xonaqoh, qabriston kabi diniy muassasalarga tegishli bo‘lgan. Bunday yer-mulklar odatda xonlar, amaldorlar yoki badavlat shaxslar tomonidan vaqf qilingan. Ular mustaqil iqtisodiy asosga ega bo‘lib, ulardan kelgan daromad diniy muassasalar faoliyatini ta‘minlashga yo‘naltirilgan. XIX asr o‘rtalarida Xiva xonligidagi vaqf yerlarining umumiy maydoni 170–175 ming tanobni tashkil qilgan, bu esa vaqf tizimining davlat iqtisodiy va diniy hayotidagi salmoqli o‘rnidan dalolat beradi [5].

Xiva xonligi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumining ajralmas qismi bo‘lgan soliq va majburiy to‘lovlar tizimi, ayniqsa qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari – dehqonlar va chorvadorlar zimmasiga katta yuk bo‘lib tushgan. Bu tizim murakkab va ko‘p qatlamli bo‘lib, soliq shakllari iqtisodiy faoliyatning har bir bosqichiga taalluqli bo‘lgan. Soliq turlari sonining ko‘pligi va ularning hajmi mehnatkash xalqning

iqtisodiy holatini og'irlashtirgan, ayrim hollarda esa yer egalari va dehqonlarning ijtimoiy tanazzulga yuz tutishiga sabab bo'lgan.

Asosiy soliq turi "salg'ut" deb nomlangan bo'lib, bu yerga egalik va undan foydalanish evaziga undiriladigan soliq edi. Bunga qo'shimcha ravishda bir martalik to'lov – alg'ut, harbiy va davlat ehtiyojlari uchun yig'iladigan miltiq puli (qurol xaridiga), uloq tutuv (ot va tuyalarni safarbar etish), arava oluv (transport vositalarini jalb qilish), qo'nalg'a va so'ysun (amaldorlar joylashgan vaqtda ularni joylashtirish va mehmon qilish) kabi to'lovlar mavjud edi.

Bundan tashqari, ma'muriy apparatni ta'minlashga yo'naltirilgan chopar puli, tarozuyona (bozor muassasalari uchun to'lov), mirobona (suv ta'minoti xizmatlari uchun), darvozabon puli, mushrifona (hosil nazoratchisiga to'lov), qorovul puli, xazinachi haqi, afanak puli (ish majburiyatidan ozod etish to'lovi), chibik puli (ommaviy mehnat majburiyatidan ozodlik uchun to'lov) kabi 18 dan ortiq soliq va to'lovlar amal qilgan [6].

Bu to'lovlar asosan natural shaklda – hosil, chorva yoki boshqa mahsulotlar bilan undirilgan bo'lib, ularning miqdori ko'pincha sub'ektiv belgilangan va soliq yig'uvchilarning shaxsiy manfaatlariga xizmat qilgan. Natijada, aholining ko'pchiligi haddan tashqari soliq bosimidan aziyat chekkan, soliqlarni to'lay olmagan mayda yer egalari esa o'z yerlaridan voz kechishga majbur bo'lgan.

Mazkur og'ir iqtisodiy holatni yumshatish va davlat boshqaruvini markazlashtirish yo'lida Xiva xoni Muhammad Rahimxon I tomonidan olib borilgan iqtisodiy islohotlar alohida ahamiyat kasb etadi. U soliq tizimini soddalashtirish va markazlashtirish maqsadida xiroj – mahsulot shaklidagi to'lovni pul ko'rinishidagi salg'ut bilan almashtirdi. Bu o'zgarish orqali fuqarolarning soliq majburiyatlari aniq va barqaror shaklga keltirildi.

Muhammad Rahimxon I davrida soliq yig'ish ishlarini markaziy hokimiyat zimmasiga olish, barcha tushum va chiqimlarni maxsus moliyaviy daftarlar orqali yuritish, xon tomonidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilish tizimi joriy etildi. Bu orqali mahalliy amaldorlarning soliqlardan o'zlashtirishini cheklash, davlat xazinasiga tushadigan daromadlarni oshirish hamda iqtisodiy tartibni mustahkamlash imkoniyati yaratildi [7].

Shuningdek, yangi tizimda soliqlar yer maydonining kattaligi, mahsulot turi va hosildorlik darajasiga qarab belgilanadigan bo'lib, bu adolat tamoyillariga yaqinlashishga xizmat qildi. Muhammad Rahimxon I tomonidan amalga oshirilgan bu islohotlar, albatta, faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy barqarorlikni tiklash yo'lida ham muhim tarixiy bosqich hisoblanadi.

Muhammad Rahimxon I tomonidan joriy etilgan soliq islohoti natijasida Xiva xonligining mulkdorlari iqtisodiy imkoniyatlariga qarab aniq tartibda uch guruhga ajratilgan. Bu yondashuv davlat moliyaviy siyosatining adolat tamoyillariga yaqinlashuvi sifatida e'tirof etiladi. Birinchi guruhga 10 tanobdan ortiq yerga ega bo'lgan yirik yer egalari kiritilib, ular yer hajmidan qat'i nazar, davlatga yiliga 3 tillo (ya'ni 54 tanga) miqdorida qat'iy soliq to'laganlar. Ikkinchi guruhga 5–10 tanob yeri bo'lgan mulkdorlar mansub bo'lib, ularning yillik solig'i 2 tillo (36 tanga) etib belgilangan. Nihoyat, uchinchi guruhni tashkil etgan mayda yer egalari (5 tanobgacha yeri borlar) esa 1 tillo (18 tanga) miqdorida soliq to'laganlar [8].

Yersiz yoki kam yerli ijarachilar, ya'ni korandalar, bevatan dehqonlar, vaqf yerlari foydalanuvchilari ham alohida toifani tashkil etgan. Ularning soliq majburiyati ijaraga olingan yer maydoniga muvofiq belgilanib, masalan, 15 tanob yerni ijaraga olgan dehqon 34 tanga, 10 tanob uchun 22 tanga, 6–5 tanobgacha bo'lgan yerlar uchun esa 13 tanga to'lashlari belgilangan edi. Bu esa ijarachilarni ham soliq tizimiga faol jalb qilganini ko'rsatadi.

Shuningdek, Xiva xonligi hududidagi yarim ko'chmanchi va o'troq chorvador aholining iqtisodiy faoliyatiga ham soliq solingan bo'lib, ular davlatga xiroj (yer solig'i) bilan bir qatorda, chorvachilikka aloqador zakot (qoramol solig'i) ham to'laganlar. Bu jihatlar davlat tomonidan agrar qatlamni to'liq iqtisodiy nazorat ostida saqlashga intilganini ko'rsatadi. Xonlikda agrar sohaga aloqador infratuzilma va obodonlashtirish ishlari keyingi yillarda sezilarli darajada jadallashdi. Ayniqsa, Said Muhammadxon (1860–1863) davrida Amudaryo o'ng sohilidagi bo'z yerlarga suv chiqarilib, yangi serhosil yerlar o'zlashtirildi. Bu holat vohaning demografik va iqtisodiy salohiyatini kengaytirish bilan bir qatorda, Xiva xonligining agrar strategiyasida yangi bosqichni boshlab berdi.

Said Muhammad Soniy davrida (1863–1864) mamlakatni iqtisodiy barqarorlashtirish yo'lida tadbirkorlik, savdo-sotiq va hunarmandchilikni rivojlantirishga keng yo'l ochildi. Shahar markazlarida savdo rastalari, do'konlar va ustaxonalarining kengaytirilishi orqali ichki bozor infratuzilmasi mustahkamlandi. Xonlikning Buxoro, Afg'oniston, Eron, Hindiston, Rossiya bilan olib borgan savdo aloqalari esa Xiva iqtisodiyotining tashqi integratsiyasini ta'minladi. Bu davrda Xiva shahrining o'zida 700 dan ortiq hunarmand kosiblarning faoliyati qayd etilgan, bu esa shaharning iqtisodiy markaz sifatida rolini mustahkamladi.

Navbatdagi xon Muhammad Rahimxon II davrida agrar sektorni yanada takomillashtirish va suv bilan ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratildi. Shohobod (Shovot), Polvon, Qilichniyozboy, Lavzon kabi qadimiy kanallar ta'mirlanib, suv o'tkazish imkoniyatlari kengaytirildi. Bundan tashqari, Sho'raxon va

Bo‘zyop kanallari rekonstruksiya qilindi, Lavzon kanalidan pastda esa Amudaryodan suv oluvchi 39 chaqirimli yangi kanal barpo etildi. Bu ishlar natijasida minglab tanob yerlar qayta o‘zlashtirilib, eski yer maydonlari sug‘orishga yaroqli holga keltirildi.

Ushbu soliq islohotlari va sug‘orish inshootlarining rekonstruksiya Xiva xonligida iqtisodiy samaradorlikni oshirish, aholining turmush darajasini barqarorlashtirish va davlat xazinasiga tushadigan daromadni ko‘paytirish yo‘lida muhim bosqich bo‘ldi. Bu tarixiy voqealar Xiva xonligining iqtisodiy siyosati ichida o‘ziga xos o‘zgarishlarni boshlab berganini ko‘rsatadi.

XULOSA

Xiva xonligida iqtisodiy munosabatlar asosan agrar–dehqonchilik, chorvachilik hunarmandchilik va savdo aloqalariga tayanardi. Xonlikda yer davlat mulki hisoblanib, undan foydalanish uchun turli ijtimoiy qatlamlar – mulkdorlar, ijarachilar va chorvadorlar davlatga belgilangan miqdorda soliq to‘lab turardilar. Muhammad Rahimxon I davrida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar natijasida soliq tizimi soddalashtirildi: mahsulot solig‘i o‘rniga pul solig‘i (solg‘ut) joriy etildi va soliqlar markaziy hokimiyat tomonidan nazorat qilina boshlandi. Bu esa xazinaga tushumlar oshishiga, iqtisodiy boshqaruvning barqarorlashishiga olib keldi. Shuningdek, irrigatsiya inshootlarining qurilishi va ta‘miri orqali yangi yerlar o‘zlashtirildi, bu esa qishloq xo‘jaligi salohiyatini oshirdi. Dehqonchilikda bir qancha yutuqlarga erishildi ayniqsa donli va poliz ekinlari sohasida. Umuman olganda, Xiva xonligi iqtisodiyoti o‘z davrida murakkab, ammo izchil rivojlanayotgan tizim bo‘lgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Zaks B.A. Xorazm vohasining irrigatsiyasi va dehqonchiligi tarixi. Toshkent: 1953.
2. Mahmud ibn Valiy. Bahr ul-asror fi manaqub ul-axyor. XVII asr qo‘lyozma manbasi.
3. Vamberi A. Markaziy Osiyoga sayohat (Travels in Central Asia). London: John Murray, 1864.
4. “Xorazm” maqolasi // O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 12-jild. Toshkent: 2006.
5. Xaydarov A., Salohiddinov A., Raximov B. va boshq. O‘zbekiston tarixi. 2-jild. Toshkent: Fan, 2000. B. 213.
6. G‘ulomov Ya.G. Xiva xonligi tarixidan. Toshkent: 1959.
7. Matniyozov M., Ollamov Y. Xorazm davlatchiligi tarixi. Urganch: 2009. B. 170.
8. Axmedov B., To‘laganov A. Xiva xonligi tarixi. Toshkent: Fan, 2006.

XX ASR BOSHLARIDA OSIYODA SUV RESURLARINING SIYOSIY VA IQTISODIY EKSPLUATATSIYA VOSITASIGA AYLANTIRILISHI: TURKISTON MINTAQASI MISOLIDA

Yodgorov Shaxzod

BuxDU magistranti

Yuldosheva Bibirajab

BuxDU dotsenti

shaxzodyadgorov32@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XX asr birinchi choragida Osiyo mamlakatlari, xususan Turkiston mintaqasida sug'orish tizimining shakllanishi, rivojlanishi va siyosiy-iqtisodiy oqibatlari o'rganilgan. Tadqiqot davomida chor Rossiyasi va sovet hokimiyatining irrigatsiya siyosati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinib, sug'orish tizimining mahalliy aholi hayotiga, iqtisodiy mustaqillik va ekologik muhitga ta'siri ochib berilgan. Sug'orish faqat texnik infratuzilma emas, balki mustamlakachilik vositasi sifatida ham baholangan.

Kalit so'zlar: *sug'orish tizimi, Turkiston, paxtachilik, siyosiy nazorat, suv resurslari, mustamlakachilik.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается формирование и развитие ирригационной системы в странах Азии, особенно в Туркестане, в первой четверти XX века. На основе исторических источников проанализирована политика орошения, проводимая Российской империей и советской властью, и выявлено её воздействие на экономическую независимость, экологическую ситуацию и социальную структуру региона. Орошение представлено не только как техническая система, но и как инструмент колониального управления.

Ключевые слова: *ирригационная система, Туркестан, хлопководство, политический контроль, водные ресурсы, колониализм.*

ABSTRACT

This article explores the development of the irrigation system in Asian countries, particularly in the Turkestan region, during the first quarter of the 20th century. Based on historical sources, the study analyzes the irrigation policies of Tsarist Russia and the Soviet regime, revealing their impacts on local economic independence, environmental conditions, and social structures. Irrigation is assessed not only as a technical infrastructure but also as a tool of colonial control.

Keywords: *irrigation system, Turkestan, cotton cultivation, political control, water resources, colonialism.*

KIRISH

XX asrning birinchi choragi Osiyo mamlakatlari, xususan Turkiston mintaqasi uchun tub siyosiy-iqtisodiy o'zgarishlar davri bo'ldi. Bu davrda imperiyalararo kurash kuchaygan, mavjud mustamlakachilik tizimlari esa yanada markazlashgan shaklga ega bo'lgan. Ana shunday siyosiy sharoitda agrar sektor, xususan sug'orish tizimi ustidan nazoratni kuchaytirish imperiyaviy hukmronlikning muhim vositasiga aylangan. Sug'orish nafaqat iqtisodiy taraqqiyot, balki siyosiy va ijtimoiy tartibotlarni boshqarish vositasi sifatida ko'rilgan.

Turkiston mintaqasida chor Rossiyasi tomonidan amalga oshirilgan irrigatsion islohotlar, keyinchalik sovet hokimiyatining agrar siyosatiga uzviy bog'langan tarzda davom ettirilgan. Suv resurslari ustidan nazorat, paxtachilik sanoati uchun zarur bo'lgan xomashyoni yetkazib berish siyosati bilan chambarchas aloqador edi. Sug'oriladigan yerlarning kengayishi, irrigatsion infratuzilmalarning qurilishi va mahalliy boshqaruv institutlarining yo'q qilinishi mustamlakachilik siyosatining eng yaqqol namunasiga aylandi.

Ushbu maqolada XX asr birinchi choragida Osiyo mamlakatlari, ayniqsa Turkiston o'lkasida sug'orish tizimining shakllanishi, uning siyosiy va iqtisodiy jihatlari, shuningdek ijtimoiy oqibatlari tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Sug'orish jarayonlari faqat agrar modernizatsiya vositasi sifatida emas, balki siyosiy mustamlakachilik vositasi sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari irrigatsiya tizimi tarixiga ko'proq ko'p qirrali, kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI.

Mazkur tadqiqotda tarixiy-tahliliy va tizimli yondashuv metodlari asos qilib olindi. XX asr birinchi choragida Osiyo mamlakatlari va xususan Turkiston mintaqasida sug'orish tizimining shakllanishi va takomillashuvi, uning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari mavjud ilmiy adabiyotlar, statistik materiallar va tarixiy hujjatlar asosida o'rganildi. Tadqiqot davomida alohida e'tibor chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosatining suv resurslariga nisbatan olib borgan siyosiy-texnik strategiyasiga qaratildi.

Tahlil jarayonida Artukmetov va Sheraliyevning «Ekinlarni sug'orish asoslari» asari sug'oriladigan dehqonchilikning agrar xususiyatlari, suv ta'minoti rejimlari va suv resurslaridan foydalanish tamoyillarini tarixiy kontekstda tahlil qilish uchun texnik asos bo'lib xizmat qildi. Doniyorovning «Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi» darsligi sug'orish tizimini jamiyat va tabiat o'rtasidagi tarixiy munosabatlar doirasida tadqiq etish imkonini berdi. Jo'rayev va Sodiqovning «O'zbekiston tarixi: Turkiston chorizmi mustamlakachiligi davrida» asari sug'orish tizimining chor hukumati siyosatida paxtachilik manfaatlariga xizmat qilgan iqtisodiy

vosita sifatidagi shakllanishini ochib berishda asosiy tarixiy manba vazifasini oʻtadi. Sodiqov va Usmonovning «Oʻzbekiston tarixi» darsligi orqali sovet hokimiyati davrida agrar islohotlar, yer-suv munosabatlarining markazlashtirilishi va sugʻoriladigan yer maydonining kengayishi jarayonlari tizimli tahlil qilindi.

Tadqiqotda ilgari surilgan fikrlar manbalar asosida tematik tasnif, tarixiy vaqt oraligʻida taqqoslash, mintaqaviy oʻziga xoslikni hisobga olish va kontekstual izohlash metodlari orqali ishlab chiqildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston mintaqasi chor Rossiyasi tomonidan bosib olingach, bu hududdagi suv resurslari ustidan nazoratni kuchaytirish mustamlakachilik siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Suv resurslari bu davrda nafaqat qishloq xoʻjaligi taraqqiyoti uchun, balki ijtimoiy-iqtisodiy boshqaruvning asosiy vositasi sifatida talqin qilindi. Rossiya maʼmuriyati, xususan Turkiston general-gubernatorligi siyosati doirasida, mintaqadagi mavjud sugʻorish tizimlarini oʻzgartirish va suv resurslarini markazlashtirishga alohida eʼtibor qaratdi [6].

Avvalgi mahalliy suv boshqaruvchilari — mirablar faoliyati ustidan davlat nazorati kuchaytirildi va suvdan foydalanish masalalarini tartibga soluvchi nizomlar joriy etildi. Ayniqsa, 1870–1880-yillarda qabul qilingan yangi suv nizomlari orqali suvdan foydalanish huquqlari va majburiyatlari qayta belgilandi. Bu siyosat Turkiston viloyatining rasmiy nashrlarida ham keng yoritilgan boʻlib, suvdan foydalanishdagi ijtimoiy tengsizlik va maʼmuriy nazoratni mustahkamlash vositasi sifatida tavsiflanadi [7, 1870–1880 yillar].

Sugʻorish tizimlarining modernizatsiyasi — kanallar qazilishi, mavjud ariqlarning rekonstruksiya qilinishi va yangi sugʻorish inshootlarining qurilishi — tashqi koʻrinishda mintaqaning agrar rivojlanishini taʼminlayotgandek koʻringan boʻlsa-da, amalda bu harakatlar chor hukumati manfaatlariga, xususan paxtachilikni rivojlantirish strategiyasiga xizmat qilgan. V.V. Barthold taʼkidlaganidek, Turkiston agrar iqtisodiyoti Rossiya sanoatining xom ashyo bazasiga aylantirilgan boʻlib, bu jarayonda suv resurslari ustidan nazorat hal qiluvchi rol oʻynagan [8].

Sugʻoriladigan yerlarning kengaytirilishi, asosan, paxta ekinlariga yoʻnaltirilgani natijasida mahalliy aholi uchun oziq-ovqat xavfsizligi ikkinchi darajaga tushdi. Paxtachilik monokulturasida mahalliy qishloq xoʻjalik tizimini qattiq cheklab qoʻydi. Natijada, suv resurslarining taqsimlanishidagi adolatsizliklar va resurslardan foydalanishda paydo boʻlgan ijtimoiy tengsizliklar mahalliy jamiyatda norozilik kayfiyatini kuchaytirdi. 1900–1910-yillarda suv inshootlari ustidan boʻlgan mahalliy

mojarolar va suvdan foydalanish huquqi atrofidagi nizo va isyonlar bu holatning aniq ifodasi sifatida tarixiy manbalarda qayd etilgan [6].

Sugʻorish siyosati bir tomondan agrar ishlab chiqarishni intensivlashtirishga qaratilgan boʻlsa, boshqa tomondan mintaqadagi siyosiy hokimiyat vertikalini mustahkamlash vositasi boʻlib xizmat qilgan [2,122–126]. Suv inshootlari – kanal, ariq, drenaj tizimlari – asosiy iqtisodiy va siyosiy resursga aylangani bois, ularning qurilishi, taʼmiri va nazorati ustidan faqat markazlashgan hokimiyat egalik qilgan. Bu mahalliy aholining tarixiy sugʻorish tajribalarini yoʻqolishiga, iqtisodiy mustaqillikni kamayishiga olib kelgan.

Chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosati doirasida suvdan foydalanish masalasi strategik tus olgan. «Dehqon xoʻjaliklari toʻgʻrisida»gi dastlabki qarorlar va irrigatsion hududlarni toʻgʻridan-toʻgʻri harbiy muhofaza ostiga olish orqali Rossiya paxtachilik sanoatini toʻliq sugʻoriladigan xomashyo bazasi bilan taʼminlashni koʻzlagan. Turkiston mintaqasida 1914-yilga kelib 1,8 million gektar sugʻoriladigan yerlar mavjud boʻlganini, 1924-yilga kelib esa bu koʻrsatkich 2,4 million gektardan oshganini koʻrsatadilar [1,4]. Bu sugʻorish hajmidagi keskin oʻsish mintaqaning suv resurslarini haddan ortiq ekspluatatsiya qilish bilan bogʻliq boʻlgan.

Joʻrayev va Sodiqov tomonidan qayd etilishicha, bu oʻsish ijobiy iqtisodiy samaralardan tashqari salbiy ijtimoiy oqibatlarini ham yuzaga keltirdi. Paxtachilikni kengaytirish jarayoni oqibatida oddiy dehqonlar suv taqsimotidan chetlatildi, suv infratuzilmalari ustidan davlat nazorati kuchaydi, natijada tabiiy resurslar ustidan mahalliy boshqaruv susaytirildi [3,128–130]. Bu esa ijtimoiy norozilik va protest harakatlarining kuchayishiga sabab boʻlgan. Xususan, Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi suv resurslarining nazorat ostiga olinishi Turkiston dehqonchilik tarixidagi tub burilishlardan biri sifatida qaraladi.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida bu sugʻorish siyosati davom ettirilib, suv resurslaridan foydalanish davlat monopoliya doirasiga tushgan. Bu esa nafaqat mahalliy aholi manfaatlariga ziddiy edi, balki ekologik muammolarning, xususan keyinchalik Orol halokati deb atalgan fojيانing boshlanish nuqtasi ham hisoblanadi [4,102–105]. Sovet hukumati bu siyosatni «melioratsiya» yoki «agrar modernizatsiya» deb atagan boʻlsa-da, u amalda mahalliy ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelgan.

Doniyorov Markaziy Osiyo tarixshunosligida bu jarayonlar «suv orqali siyosiy va iqtisodiy ekspluatatsiya» konsepsiyasi bilan izohlanishini aytadi. Suv faqat agrar ishlab chiqarish vositasi emas, balki siyosiy boshqaruvning asosiy elementi sifatida ishlatilgan [2,127–130]. Mahalliy boshqaruv institutlari yoʻq qilingan, suv ishlari

bo'yicha mutaxassislar Rossiyadan yuborilgan, buning natijasida mintaqaviy bilim va amaliy tajribaning davomiyligi uzilgan.

Shuningdek, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, chor va sovet davrlarida amalga oshirilgan sug'orish siyosati faqat ishlab chiqarish hajmini oshirishga emas, balki transport-logistika infratuzilmalarini rivojlantirishga ham xizmat qilgan. Kanal va daryo yo'llarining qurilishi orqali xomashyo – paxta, sholi, meva va sabzavot mahsulotlari – markaziy Rossiyaga yoki eksportga chiqarilgan [3,131–133].

XX asr birinchi choragida sug'orish tizimining o'zgarishi Osiyo va xususan Turkiston mintaqasida iqtisodiy markazlashuv, siyosiy ekspluatatsiya, ijtimoiy ajratilish va ekologik muvozanatsizlik jarayonlarini kuchaytirgan. Bu davrda suv faqat agrar resurs emas, balki siyosiy kuch manbai sifatida ham talqin etilgan.

XX asrning birinchi choragi Osiyo mamlakatlari, ayniqsa Turkiston mintaqasi uchun keskin agrar o'zgarishlar davri bo'ldi. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, bu davrda sug'orish tizimi siyosiy va iqtisodiy bosim vositasiga aylantirilgan bo'lib, u o'z mohiyatida nafaqat agrar ishlab chiqarishni tartibga solish, balki mustamlakachilik tuzumining hukmronligini mustahkamlash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Mazkur bo'limda mazkur jarayonlarning mintaqaviy xususiyatlari, tarixiy dinamikasi va hozirgi tarixiy baholanishi muhokama qilinadi.

Birinchidan, sug'orish tizimining rivoji Osiyodagi dehqonchilik tarixida o'ziga xos tarixiy burilish bo'ldi. Chor Rossiyasi tomonidan amalga oshirilgan keng ko'lamli irrigatsion islohotlar, mintaqani xomashyo bazasiga aylantirish strategiyasining bir bo'lagi sifatida tushuniladi [3,128]. Bu islohotlar texnikaviy nuqtai nazardan samarali bo'lsa-da, ularning asosiy maqsadi mahalliy ehtiyojlarni emas, balki imperiya markazi talablarini qondirish edi.

Ikkinchidan, irrigatsiya siyosati orqali hukumat mahalliy aholi ustidan nazoratni kuchaytirdi. Suv resurslari va sug'orish inshootlari strategik vosita sifatida ishlatildi, mahalliy suv bo'yicha boshqaruv institutlari yo'q qilindi, o'rniga rus muhandislari va harbiy vakillar tayinlandi [2,127–128]. Bu esa mahalliy bilimlar va tajriba davomiyligining uzilishiga olib keldi. Tabiiy resurslar ustidan ijtimoiy egalik o'rniga, siyosiy va ma'muriy egalik qaror topdi.

Uchinchidan, sug'orish tizimining kuchaytirilishi nafaqat iqtisodiy, balki ekologik muammolarga ham olib keldi. Orolbo'yi hududlarining tobora kuchaygan suvga bog'liqligi, keyinchalik ekologik falokatning zamini bo'ldi. Sovet davrida bu jarayon yanada kuchaygani bilan, aynan chor davrida boshlangan irrigatsion kengayish bu jarayonning ildizidir [4,103–105].

Shuningdek, sug'orish tizimi orqali olib borilgan islohotlar aholining ijtimoiy tuzilmasini ham o'zgartirdi. Mahalliy dehqonlar o'z yeridan mahrum bo'lib,

ko'pchilik ishchi sifatida ishlashga majbur bo'ldi. Irrigatsiya inshootlarida ishlovchilar ko'pincha mavsumiy, to'lovsiz yoki zo'ravonlik bilan safarbar qilingan jismoniy mehnat kuchi edi. Bu holat ijtimoiy adolatsizlikni kuchaytirgan, jamiyatdagi tabaqalanish va noroziliklarni oshirgan [1,4].

Sug'orish tizimining kengayishi Turkistonda iqtisodiy mustamlakachilik modelining asosiy tayanchiga aylangan. Rossiya imperiyasi paxtani «oq oltin» deb atab, uni sanoat ishlab chiqarishining strategik asosi sifatida ko'rgan. Shu bois irrigatsion kengayish paxtachilik bilan chambarchas bog'langan holda olib borilgan [3,129–130]. Bu esa Turkiston mintaqasini bir tomonlama xomashyo bazasiga aylantirdi va diversifikatsiyalashuv imkoniyatlarini cheklab qo'ydi.

Tarixshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, Doniyorov ta'kidlaganidek, irrigatsiya tizimining mintaqadagi siyosiy va madaniy oqibatlarini hanuzgacha chuqur o'rganilmoqda. Unga ko'ra, bu jarayon faqat iqtisodiy tizimni emas, balki mentalitet, mulkchilik va tabiiy resurslarga nisbatan ijtimoiy munosabatni ham keskin o'zgartirgan [2,130].

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sug'orish tizimi Osiyo mintaqasida bir vaqtning o'zida texnik taraqqiyot timsoli va siyosiy asorat vositasi bo'lib xizmat qilgan. Bu ikkiyoqlama holat hozirgi tarixiy baholashlarda ham aks etadi: bir tomondan, agrar islohotlar natijasida yangi yerlar o'zlashtirildi, oziq-ovqat ishlab chiqarish ortdi; boshqa tomondan esa, bu jarayonlar mahalliy suverenitetni chekladi, iqtisodiy mustaqillikni yo'qqa chiqardi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, sug'orish tizimi tarixini faqat agrar modernizatsiya sifatida emas, balki mustamlakachilik kontekstida siyosiy va ijtimoiy hodisa sifatida baholash zarur. Bu yondashuv mintaqaviy tarixiy adolatni tiklash va mustaqil tarixiy ongini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA.

XX asrning birinchi choragida Osiyo mamlakatlari va, ayniqsa, Turkiston mintaqasida sug'orish tizimi keskin siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar ta'sirida shakllandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, chor Rossiyasi va keyinchalik sovet hokimiyati tomonidan olib borilgan irrigatsion siyosat agrar modernizatsiya niqobi ostida mintaqaviy mustamlakachilik siyosatini mustahkamlashga xizmat qilgan. Sug'orish inshootlari faqat suv ta'minoti vositasi emas, balki resurslar ustidan siyosiy nazorat va mahalliy boshqaruvni yo'q qilish mexanizmining ajralmas bo'lagiga aylangan.

Mahalliy aholi suv resurslaridan foydalanish va ularni boshqarish jarayonidan chetlatilgan, natijada ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik chuqurlashgan. Paxtachilikka asoslangan irrigatsiya siyosati esa Turkistonni bir tomonlama xomashyo bazasiga

aylantirib, iqtisodiy diversifikatsiyani cheklagan. Ekologik muammolarning boshlanishi ham aynan shu davr irrigatsion siyosatining oqibati sifatida baholanishi mumkin. Tarixshunoslik nuqtai nazaridan olib qaralganda, sug'orish tizimining o'rganilishi faqat texnik muammolarni emas, balki siyosiy ekspluatatsiya, madaniy transformatsiya va ekologik tanazzul jarayonlarini anglash uchun ham muhimdir. Bu yondashuv mintaqaviy tarixga nisbatan yanada adolatli, chuqur va tahliliy yondashishni shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, sug'orish tizimi tarixini o'rganish orqali biz nafaqat o'tmishdagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlarni, balki hozirgi ekologik inqiroz va ijtimoiy izdan chiqishlar ildizlarini ham anglashimiz mumkin. Shu bois mazkur mavzuni yanada keng qamrovda, manbalar va fanlararo yondashuvlar asosida o'rganish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Artukmetov, Z.A., and H.Sh. Sheraliyev. *Ekinlarni sug'orish asoslari*. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007.
2. Doniyorov, A.X. *Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi*. Toshkent: NIF MSH, 2020.
3. Jo'rayev, N., and H. Sodiqov. *O'zbekiston tarixi: Turkiston chorizm mustamlakachiligi davrida*. 1-kitob. Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2011.
4. Usmonov, Q., M. Sodiqov, and S. Burxonova. *O'zbekiston tarixi*. Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2006.
5. Ochilov, Ulugbek Sayfulloevich. "Naturalistic Images In The Novel "Sister Carrie" By The American Writer Theodore Dreiser." *Scientific reports of Bukhara State University* 4.3 (2020): 179-183.
6. Nalivkin V.P. *Ocherki byta tyzemnogo naseleniya Ferganskoy doliny*. — SPb., 1911.
7. *Turkiston viloyatining gazet*i. 1870–1880 yillar sonlari. — Toshkent.
8. Barthold V.V. *Ocherki po istorii Sredney Azii*. — Moskva: Nauka, 1963.
9. Yavmutov D. S., Yuldosheva B. M. Issues of assessment of the natural resource potential of the region for recreational purposes //Modern Science and Research. — 2025. — T. 4. — №. 2. — C. 77-86.
10. Yuldosheva B. retracted: The current state of green spaces and their historical changes in Bukhara City //BIO Web of Conferences. — EDP Sciences, 2024. — T. 84. — C. 01039.

МОДА И ОБЩЕСТВО: ВЗАИМНОЕ ВЛИЯНИЕ И КУЛЬТУРНОЕ ОТРАЖЕНИЕ

Аминова Диёра Фаррухжон кизи

Преподаватель кафедры "Дизайна одежды"

Национального Института Художеств и

Дизайна имени Камолиддина Бехзода

Узбекистан, г. Ташкент

АННОТАЦИЯ

Аннотация представляет собой краткое описание основной идеи и содержания статьи на тему "Мода и общество". В данном случае, статья рассматривает взаимосвязь между модой и обществом, их влияние друг на друга, а также различные аспекты этого взаимодействия. Обсуждаются такие вопросы, как отражение социальных тенденций в моде, роль моды в формировании идентичности и социального статуса, а также ее влияние на психологический аспект и экономику общества. Статья также затрагивает роль моды в создании сообщества, культурного наследия и инструмента изменений в обществе. Понимание этой взаимосвязи помогает лучше понять роль моды в современном обществе и ее влияние на нашу жизнь.

Ключевые слова: мода и общество, социальные проблемы, влияние моды, идентичность и социальный статус, влияние моды на психологический аспект и экономику общества.

ABSTRACT

The annotation provides a brief description of the main idea and content of the article on the topic "Fashion and Society." In this case, the article explores the relationship between fashion and society, their influence on each other, and various aspects of this interaction. It discusses issues such as the reflection of social trends in fashion, the role of fashion in shaping identity and social status, as well as its impact on the psychological aspect and economy of society. The article also touches upon the role of fashion in community building, cultural heritage, and as a tool for societal change. Understanding this relationship helps better understand the role of fashion in contemporary society and its influence on our lives.

Key words: fashion and society, social problems, influence of fashion, identity and social status, influence of fashion on the psychological aspect and economy of society.

ВВЕДЕНИЕ

Мода и общество - это два неразрывных элемента, которые взаимодействуют и влияют друг на друга во многих аспектах. Мода отражает культурные, социальные и экономические изменения в обществе, а также выражает индивидуальность и идентичность. В свою очередь, общество формирует модные тренды, устанавливает стандарты красоты и диктует правила социального поведения через одежду и стиль.

Одним из ключевых аспектов взаимодействия моды и общества является отражение социальных тенденций. Мода часто становится индикатором изменений в обществе: она отражает социальные движения, политические события и культурные изменения. Например, в периоды политических протестов или борьбы за гражданские права, мода может стать платформой для самовыражения и поддержки социальных движений, выражая определенные символы или ценности через одежду и аксессуары.

Одежда также играет важную роль в создании идентичности и социального статуса. Отбор определенной одежды и стиля может служить способом самовыражения и показать принадлежность к определенной группе или сообществу. Например, молодежные субкультуры часто формируют свои собственные модные тренды, отражая свои уникальные ценности и образ жизни.

Однако мода также может быть источником социального неравенства. Дорогие бренды и дизайнерская одежда могут стать символами статуса и привилегий, что создает разделение между богатыми и бедными. Это вызывает вопросы о доступности моды и справедливости в распределении ресурсов.

С развитием социальных медиа мода стала еще более доступной и влиятельной. Блогеры, инфлюенсеры и знаменитости используют социальные платформы для продвижения определенных стилей и брендов, что усиливает влияние моды на общество и создает новые идеалы красоты и стиля.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Мода и общество тесно связаны между собой и влияют друг на друга в различных аспектах. Мода отражает культурные и социальные изменения, создает идентичность и статус, а также формирует идеалы красоты и стиля. Одновременно она может быть источником социального неравенства и вызывать дебаты о ценностях и приоритетах в обществе.

Известно, что мода имеет циклический характер, и тренды могут приходить и уходить в зависимости от времени и обстоятельств. Однако, несмотря на изменчивость, некоторые модные элементы и стили остаются актуальными на протяжении десятилетий. Это свидетельствует о вечности

некоторых модных концепций и их способности преодолевать временные рамки.

Еще одним интересным аспектом влияния моды на общество является ее влияние на психологический аспект человека. Одежда и стиль могут повлиять на самооценку и уверенность в себе человека. Ношение стильной и модной одежды может поднять настроение, улучшить внешний вид и уверенность в себе, тогда как неудачный выбор может привести к чувству неуверенности и дискомфорта.

Еще одним важным аспектом моды является ее роль в процессе коммуникации. Одежда и стиль могут служить средством передачи информации о своей личности, интересах, профессии и даже настроении. Это особенно актуально в сферах бизнеса и общественных мероприятий, где правильный выбор одежды может создать благоприятное впечатление и улучшить коммуникацию.

Наконец, мода может также играть важную роль в сфере экономики. Мода является мощной индустрией, которая создает рабочие места, генерирует доходы и влияет на мировую торговлю. От модных дизайнеров и производителей до розничных магазинов и онлайн-платформ, модная индустрия имеет огромное значение для мировой экономики. И общество взаимосвязаны и взаимодействуют между собой в различных аспектах. Мода отражает культурные и социальные изменения, влияет на самовосприятие и коммуникацию, а также имеет значительное экономическое значение. Понимание этой взаимосвязи помогает нам лучше понять роль моды в современном обществе и ее влияние на нашу жизнь.

Более того, мода может служить не только средством самовыражения, но и способом объединения общества. Модные тренды и стили могут стать объектом обсуждения и общего интереса, способом создания сообщества вокруг общих ценностей и предпочтений. Например, люди могут объединяться вокруг определенного бренда или стиля, создавая сообщества, где обмениваются идеями, советами и впечатлениями.

Кроме того, мода играет важную роль в формировании культурного наследия и идентичности. Одежда и стиль могут быть не только символами моды и престижа, но и наследием, переданным из поколения в поколение. Например, традиционная одежда и узоры могут быть частью культурного наследия определенного народа или этнической группы, что отражает их историю, обычаи и ценности.

Наконец, мода может стать инструментом изменений и трансформаций в обществе. Модные движения и инициативы могут поднимать важные вопросы, вызывать дискуссии и изменять отношение к различным аспектам жизни. Например, движение за устойчивую моду акцентирует внимание на экологических аспектах производства одежды и стимулирует развитие более экологически чистых методов производства.

Таким образом, мода и общество образуют неразрывную связь, взаимодействуя между собой и влияя на различные аспекты жизни. Мода отражает культурные, социальные и экономические изменения, служит средством самовыражения и объединения, а также может быть инструментом изменений и трансформаций в обществе. Понимание этой связи помогает нам лучше понять роль моды в современном обществе и ее влияние на нашу жизнь.

Кроме того, мода может способствовать культурному обмену и взаимопониманию между различными культурами и народами. Путешествия, миграция и международный обмен товарами и идеями способствуют разнообразию в моде и стиле, что в свою очередь способствует обогащению культурного опыта и пониманию различий между народами.

В целом, мода играет важную роль в формировании общественного сознания и идентичности. Она не только отражает культурные и социальные ценности, но и способствует их распространению и принятию. Понимание этого взаимодействия помогает нам лучше понять современное общество и его динамику, а также наши собственные предпочтения и ценности в области моды и стиля.

Дополнительно, следует обратить внимание на влияние моды на формирование и поддержание социальных ролей и норм поведения. Одежда и стиль часто используются для выражения статуса, власти и даже принадлежности к определенной группе или сообществу. Например, в определенных сферах деятельности требуется строгий дресс-код, который помогает подчеркнуть профессионализм и авторитет, в то время как в других контекстах мода может служить средством самовыражения и творчества.

Кроме того, мода имеет значительное влияние на мировую экономику, являясь мощным движущим фактором в сфере потребления и производства. Мода создает рабочие места, стимулирует инновации и технологический прогресс, а также способствует международной торговле. Таким образом, она играет важную роль в мировой экономике, влияя на торговлю, финансовые рынки и социальное развитие.

Важно также отметить роль моды в формировании индивидуальной идентичности и самовыражении. Одежда и стиль могут служить способом выражения личности, уважения к культурным традициям и принадлежности к определенной социальной группе или подклассу. Поэтому мода часто рассматривается как выражение индивидуальности и свободы самовыражения.

В заключение, мода и общество образуют важную взаимосвязь, которая оказывает влияние на различные аспекты нашей жизни. Мода отражает культурные, социальные и экономические изменения, формирует идентичность и самовыражение, а также влияет на образ жизни и поведение людей. Понимание этой связи помогает нам лучше понять современное общество и его динамику, а также развивать более осознанный и ответственный подход к моде и ее влиянию.

Более того, мода играет важную роль в создании общественных обсуждений и культурных дискуссий. Она может стать предметом споров и дебатов в обществе, касающихся вопросов сексуальной и гендерной идентичности, телесности, этики производства и потребления, а также различных аспектов культурного выражения. Например, вопросы связанные с устойчивой модой и этичным производством одежды становятся все более актуальными в современном обществе, вызывая обсуждения и изменения в индустрии моды.

Кроме того, мода оказывает влияние на мировые тренды и глобальную культуру. С развитием массовых коммуникаций и цифровых технологий мода стала более доступной и широко распространенной, что приводит к глобализации модных тенденций и стилей. Модные тенденции теперь могут быть быстро распространены по всему миру благодаря социальным сетям, блогам, онлайн-магазинам и модным публикациям.

Наконец, мода может быть использована в качестве средства социального протеста и активизма. Она может служить платформой для выражения своих убеждений, борьбы за права и свободы, а также для привлечения внимания к социальным проблемам и неравенству. Например, модные показы, коллекции и кампании могут быть посвящены вопросам равенства полов, защите окружающей среды или борьбе с расизмом.

Таким образом, мода и общество взаимодействуют и влияют друг на друга в различных аспектах, от культурных и социальных изменений до политического активизма и глобализации. Понимание этой взаимосвязи помогает нам лучше осознать значение моды в современном мире и ее роль в

формировании наших представлений о красоте, стиле и социальной справедливости.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Крейн, Диана. "Мода и ее социальные агенды: класс, гендер и идентичность в одежде." Издательство Университета Чикаго
2. Липовецкий, Жиль. "Империя моды: облачение современной демократии." Издательство Принстонского университета
3. Бревард, Кристофер. "Культура моды: новая история модной одежды." Издательство Университета Манчестера
4. Барнард, Малкольм. "Мода как коммуникация." Издательство Routledge, 2002.
5. Уилсон, Элизабет. "Украшенные во снах: мода и современность." Издательство I.B. Tauris
6. Крайк, Дженнифер. "Разоблаченные униформы: от соответствия к нарушениям." Издательство Berg Publishers
7. Энтвистл, Джоанна. "Облекаемое тело: мода, одежда и современная социальная теория." Издательство Polity Press
8. Кавамура, Юния. "Модология: введение в исследование моды." Издательство Berg Publishers
9. Беннет, Энди. "Культура и повседневная жизнь." Издательство Sage Publications Ltd, 2005.
10. Рокамора, Аньес. "Создание города: Париж, мода и медиа." Издательство I.B. Tauris

ZAMONAVIY YAPONIYADA YER, SUV VA TABIIY RESURLAR BOSHQARUVI: AN'ANA VA INNOVATSIYA UYG'UNLIGI

G'ulomova Mohichehra

BuxDU magistranti

Ilmiy rahbar: Yuldosheva Bibirajab

BuxDU dotsenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy Yaponiya iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillari, xususan qishloq xo'jaligi va sanoat tarmoqlari rivojida yer va suv resurslarining o'rni o'rganiladi. Yaponiyaning geografik holati, tabiiy resurslarining cheklanganligi va yer-suv manbalaridan samarali foydalanish strategiyalari tahlil etilgan. Qishloq xo'jaligida sholi yetishtirishning ustunligi, yer resurslarining intensiv ishlatilishi, o'rmon xo'jaligi va dengiz resurslaridan foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek, sanoatning, xususan metallurgiya, axborot texnologiyalari va energetika sohalarining rivojlanish jarayonlari, innovatsiyalar va energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish tajribasi ko'rib chiqilgan. Abenomika siyosati va uning iqtisodiy islohotlarga ta'siri ham tahlil qilingan. Tadqiqot davomida Yaponiya tajribasining yer va suv resurslarini oqilona boshqarishdagi o'rni hamda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Yaponiya, yer resurslari, suv resurslari, qishloq xo'jaligi, sholi yetishtirish, o'rmon xo'jaligi, baliq ovlash, sanoat rivoji, Abenomika, iqtisodiy islohotlar, innovatsion texnologiyalar, energiya tejash, metallurgiya sanoati, yadro energetikasi, tabiiy ofatlar, Fukusima inqirozi.

ABSTRACT

This article examines the key factors of Japan's modern economic development, focusing particularly on the role of land and water resources in the advancement of agriculture and industry. It analyzes Japan's geographical position, its limited natural resources, and the strategies for the efficient use of land and water. The study highlights the dominance of rice cultivation in agriculture, intensive land use practices, forestry management, and sustainable utilization of marine resources. Industrial development processes, including metallurgy, information technologies, and energy sectors, are reviewed, with a special emphasis on innovation and energy-saving technologies. The economic reforms under "Abenomics" and their impact on Japan's economy are also discussed. Particular attention is given to Japan's experience in the rational management of natural resources and its importance in achieving economic stability.

Key words: *Japan, land resources, water resources, agriculture, rice cultivation, forestry, fishing industry, industrial development, Abenomics, economic reforms, innovative technologies, energy saving, metallurgical industry, nuclear energy, natural disasters, Fukushima disaster.*

KIRISH

Yer va suv resurslari har qanday jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti uchun asosiy tayanch omil hisoblanadi. Bu jihat, ayniqsa, tabiiy resurslarga nisbatan ehtiyotkorlik va aqlli boshqaruvni ustuvor qoʻygan davlatlarda yaqqol namoyon boʻladi. Zamonaviy Yaponiyaning iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti ham, avvalo, uning yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish, anʼanaviy qadriyatlar va zamonaviy innovatsiyalarni uygʻun holda rivojlantirish siyosati bilan chambarchas bogʻliqdir. Tabiiy geografik sharoiti, yer va suv resurslarining cheklanganligi Yaponiya uchun doimo dolzarb muammolar qatorida boʻlib kelgan. Shu sababli mamlakatda qadimdan yerning har bir qarichi va suvning har bir tomchisi alohida qadrlangan.

Bugungi kunda Yaponiya yer va suv resurslarini boshqarish, qishloq xoʻjaligi, sanoat, energetika va ekologiya sohalarida anʼana va innovatsiyalar uygʻunligiga asoslangan noyob tajriba toʻplagan. Guruch ekishdan boshlab yadro energetikasi va axborot texnologiyalarigacha boʻlgan barcha sohalarda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tamoyili ustuvor oʻrinda turadi. Shu jihatdan, Yaponiya tajribasini oʻrganish va tahlil qilish, bugungi globallashuv va ekologik barqarorlik talab qilinayotgan davrda ayniqsa muhimdir.

Ushbu maqolada zamonaviy Yaponiyada yer va suv resurslaridan foydalanish masalalari, qishloq xoʻjaligi va sanoat siyosatidagi oʻzgarishlar, energetik xavfsizlik choralari va ekologik siyosatdagi innovatsion yondashuvlar ilmiy tahlil qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yaponiya — Sharqiy Osiyoning Tinch okeani sohilida joylashgan, tarixan qadimiy madaniyati va zamonaviy innovatsiyalari bilan mashhur davlatdir. Mamlakat geografik jihatdan Tinch okeanining gʻarbiy qismidagi orollar tizimida joylashgan boʻlib, shimolda Oxota dengizi, sharqda va janubda Tinch okeani, janubi-gʻarbda esa Janubiy Xitoy dengizi, gʻarbda esa Korea qoʻltigʻi va Yapon dengizi suvlari bilan oʻralgan.

Yaponiyaning tabiiy relyefi nihoyatda murakkab boʻlib, hududining 75 foizdan ortiq qismini togʻ va qir-adirlar tashkil etadi. Ayni vaqtda, mamlakatda faol va soʻngan vulqonlar mavjud boʻlib, ular orasida eng mashhuri va eng baland choʻqqisi Fudziyama vulqonidir. Xonsyu orolida joylashgan ushbu vulqon 3776 metr

balandlikda joylashgan bo'lib, Yaponiya tabiatining timsoli sifatida qaraladi. Yaponiya yer silkinishlariga juda serob bo'lib, har yili yuzlab yer silkinishlar ro'yxatga olinadi. Bundan tashqari, mamlakat Tinch okeani qirg'oqlarida vaqti-vaqti bilan kuchli tsunami to'lqinlariga duch keladi.

Tog' tizmalari Saxalin oroli va Kuril orollaridagi tog'larning tabiiy davomi sifatida shimoldan janubga cho'zilgan. Pasttekisliklar esa asosan qirg'oq bo'ylari va Toxio qo'ltig'i atrofidagi Kanto pasttekisligida to'plangan bo'lib, ular umumiy yer maydonining atigi 15 foizini tashkil etadi.

Yer va suv resurslarining cheklanganligi Yaponiyaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Yer maydonining cheklanganligi va tabiiy xavf-xatarlarning mavjudligi natijasida Yaponiya iqtisodiy faoliyatini yuqori texnologiyali sanoat, qishloq xo'jaligi va innovatsiyalar asosiga qurdi.

Akademik N.I.Vavilov 1929-yilda Yaponiyaga qilgan ilmiy safaridan so'ng, o'zining mashhur "ПЯТЬ КОНТИНЕНТОВ" asarida shunday ta'kidlagan edi: "Yaponiyada dehqonchilik o'zining beqiyos intensivligi bilan kishini hayratga soladi. Markaziy va Janubiy Yaponiyada har bir qarich yerdan maqsadli foydalaniladi" [1:72]. Bu fikr Yaponiyada yer resurslariga bo'lgan o'ziga xos e'tibor va har bir maydonni unumli ishlatish tamoyilining nechog'lik kuchli ekanini ko'rsatadi.

Yaponiya iqtisodiy taraqqiyotining eng muhim xususiyatlaridan biri — uning xalqaro iqtisodiy aloqalari nihoyatda rivojlanganligidadir. Mamlakat o'zining tabiiy boyliklar va xomashyolar bilan sust ta'minlangani tufayli resurslarning 90 foizdan ortig'ini chetdan import qiladi. Shu bilan birga, Yaponiya eksportga tayangan iqtisodiy modelni shakllantirgan bo'lib, bugungi kunda dunyodagi eng faol va ijobiy savdo balansiga ega davlatlardan biri sifatida tan olingan.

XIX asr oxiriga kelib, Yaponiyada qishloq xo'jaligi, dehqonchilik va baliq ovlash sanoati asosiy iqtisodiy tarmoqlarga aylandi. Biroq kon sanoati va qishloq xo'jaligi umumiy yalpi milliy mahsulotning atigi 1,3 foizini tashkil etar edi. Dastlab qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi va baliqchilik iqtisodiyotda ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa-da, XIX asr oxiriga kelib bu tarmoqlar mamlakat ishchi kuchining 80 foizdan ortig'ini qamrab oldi. Keyinchalik esa qishloq xo'jaligi, ayniqsa sholi yetishtirish sohasi, mamlakatdagi eng yirik bandlik sektori (taxminan 50%) sifatida shakllandi.

1980-yillardan so'ng, dehqonlarning 85,5 foizi qishloq xo'jaligi bilan bir qatorda boshqa sohalarda ham faoliyat yurita boshladi. Shunga qaramay, qishloq xo'jaligi hali ham milliy iqtisodiyotda muhim o'rin tutmoqda. Masalan, 2018-yilda Yaponiyada 9,7 million tonna guruch yetishtirilib, mamlakat jahon gurunch ishlab chiqarish reytingida 13-o'rinni egalladi.

Yaponiyada qishloq xo'jaligi yer resurslarining yetishmovchiligi alohida e'tiborga loyiq. Umumiy yer maydonining atigi 13 foizi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan bo'lib, uning ham yarmi sholi ekiladigan sel dalalaridan iborat. Hududlarning bunday cheklanganligi dehqonlarni yerga juda intensiv ishlov berishga majbur etadi. Sabzavotchilik asosan shahar atroflarida rivojlangan bo'lib, bunday yerlarga qishloq xo'jaligi maydonlarining chorak qismi ajratilgan. Qolgan hududlarda texnik ekinlar, yem-xashak uchun o'tlar va tut daraxtlari yetishtiriladi.

Sholi dehqonchiligi bilan bir qatorda, paxta, bug'doy, arpa, shirin kartoshka va dukkaklilar kabi mahsulotlar ham ekiladi. Biroq qishloq xo'jaligi sektori Yaponiya uchun cheklangan resurslar va yer maydonlari sababli global raqobatda ustunlikka erishish imkoniyatini bermaydi.

Shunga qaramay, Yaponiya hukumati sohani har tomonlama qo'llab-quvvatlab kelmoqda. Qishloq xo'jaligi, bog'dorchilik, ipakchilik, chorvachilik, o'rmonchilik va dengiz hunarmandchiligi mamlakat iqtisodiyotida muhim o'rin egallaydi. Bugungi kunda Yaponiya hududining taxminan 25 million gektari o'rmonlar bilan qoplangan bo'lib, ularning ko'pchiligi kichik dehqonlar va mahalliy aholiga tegishlidir. Yer egalari orasida imperator oilasi, diniy muassasalar va ibodatxonalar ham mavjud.

Shu bilan birga, qishloq xo'jaligi sohasi "kasal tarmoq" sifatida tavsiflanmoqda, chunki ekin maydonlarining qisqarishi va iqtisodiy cheklovlar ushbu soha daromadining pasayishiga olib kelmoqda. 1990-yilga kelib, Yaponiya o'zining qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini 67 foiz, don va yem-xashak mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojni esa 30 foiz darajasida qoplashga erishgan edi.

2014-yilda esa qishloq xo'jaligi sohasini isloh qilishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. "Qishloq xo'jaligi yerlari vositalarini boshqarish tashkilotlari" ("nochu chukan kanri kiko") tuzilib, yerlarni yirik fermer xo'jaliklari va korporatsiyalar qo'lga ratsional tarzda to'plash strategiyasi ilgari surildi [2:36-41].

Yaponiyada yer resurslarining katta qismini o'rmonlar tashkil etadi. Mamlakat hududining uchdan ikki qismi o'rmonzorlar bilan qoplangan bo'lib, ularning 40 foizi ekilgan o'rmonlardan iboratdir. O'rmonlarning shakllanishi asosan Tinch okeani urushi davrida qurilish materiallariga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun yo'naltirilgan edi. Biroq Yaponiya iqtisodiyotining jadal rivojlanishi va qurilish texnologiyalaridagi o'zgarishlar natijasida yog'ochdan temir-beton materiallariga o'tildi.

Bu o'zgarishlar natijasida mahalliy yog'och mahsulotlariga bo'lgan talab pasaydi. Narxi arzon import yog'och mahsulotlarining bozorda paydo bo'lishi mahalliy o'rmon xo'jaligi uchun jiddiy raqobat muhitini yaratdi. Hozirgi vaqtda ko'plab ekilgan o'rmonlar zich holda o'sgan bo'lib, ularni yupqatish zarurati yuzaga

kelmoqda. Oʻrmon xoʻjaligi hozirda Yaponiyaning yalpi ichki mahsulotidagi ulushi atigi 0,04 foizni tashkil qiladi.

2015-yil yakunlariga koʻra, Yaponiyada oʻrmon sanoatida umumiy hisobda 20,05 million kub metr yogʻoch ishlab chiqarilgan. Bu koʻrsatkich sanoatning umumiy hajmiga nisbatan past boʻlsa-da, mamlakatning ekologik siyosatida oʻrmon resurslarini asrash va qayta tiklashga alohida eʼtibor qaratilmoqda.

Resurslar taqchilligi Yaponiya hukumatini energiya va xomashyoni tejashga qaratilgan metallurgiya sanoatini rivojlantirishga majbur qildi. Ayniqsa, energiya sarfini kamaytirish va texnologik innovatsiyalarni joriy etish orqali Yaponiya metallurgiya sanoati oʻziga xos strategik ustunlikni yaratdi.

Innovatsion yechimlar korxonalarda elektr energiyasi sarfini uchdan birga qisqartirish imkonini berdi. Bu esa nafaqat alohida kompaniyalar, balki butun sanoat tarmoqlarida samaradorlikni oshirishga xizmat qildi. Urushdan keyingi yillarda Yaponiya hukumatining asosiy strategiyasi mavjud texnologiyalarni modernizatsiya qilish emas, balki eng ilgʻor, zamonaviy texnologiyalarni toʻgʻridan-toʻgʻri joriy etishdan iborat boʻldi. Bu strategiya sanoatning jadal oʻsishini taʼminladi va Yaponiya metallurgiya sanoatini dunyodagi yetakchilardan biriga aylantirdi.

1973-yilga kelib, Yaponiya dunyodagi eng yirik poʻlat ishlab chiqaruvchi davlatga aylandi. U faqat ishlab chiqarish hajmi bilan emas, balki mahsulot sifati bilan ham raqobatchilarini ortda qoldirdi. Har yili 600 million tonnadan ortiq koks va 110 million tonna temir rudasi kabi xomashyolarni import qilgan Yaponiya metallurgiya sanoati global bozorni taʼminlovchi asosiy oʻyinchilardan biri sifatida maydonga chiqdi.

Biroq 1990-yillarning oʻrtalariga kelib, Xitoy va Koreya metallurgiya korxonalarining rivojlanishi Yaponiyaning bu sohadagi yetakchilik mavqeiga jiddiy tahdid soldi. 2011-yilda esa Fukushima-1 atom elektr stansiyasida yuz bergan halokat mamlakat sanoatiga salbiy taʼsir koʻrsatdi. Shunga qaramay, ishlab chiqarishning umumiy pasayishi atigi 2 foiz atrofida boʻlib, Yaponiya sanoatining barqarorligini yana bir bor tasdiqladi.

Shu bilan birga, Yaponiya sanoati innovatsiyalarni oʻzlashtirishda yetakchilikni davom ettirdi. 3D uzatish texnologiyalari, robototexnika, yangi avlod optik tolali va simsiz tarmoqlar, smart-tarmoqlar va bulutli hisoblash tizimlari sanoatning asosiy dvigateli sifatida shakllandi. Infratuzilma rivojlanishi boʻyicha Yaponiya dunyodagi eng ilgʻor davlatlar — Xitoy va AQSh bilan bir safda turadi.

Yaponiya tabiiy resurslarga nihoyatda kambagʻal mamlakatlardan biri boʻlgani sababli, energiya taʼminoti masalasi har doim uning milliy xavfsizligi va iqtisodiy barqarorligi uchun strategik ahamiyat kasb etgan. 1954-yildan boshlab, mamlakatda

yadro energetikasi sohasida izchil tadqiqotlar va dasturlar olib borildi. Bu esa, Yaponiyaning energiyaga bo'lgan qaramligini kamaytirish, iqtisodiyotini mustahkamlash va importga tobe bo'lishdan chiqish maqsadida amalga oshirilgan muhim qadam edi.

Hukumat ushbu yo'nalishda tizimli tarzda harakat qilgan bo'lib, qator qonunlarni qabul qildi va yangi tashkilotlar yaratdi. Natijada, 1966-yilda Buyuk Britaniyadan olib kelingan birinchi tijoriy yadro reaktori muvaffaqiyatli tarzda ishga tushirildi. Bu yadro texnologiyalarining milliy rivojiga zamin yaratdi va Yaponiya o'zining "Tinch atom" siyosati doirasida kuchli energetika infratuzilmasini shakllantira boshladi.

Bu davrga kelib, Yaponiya kompaniyalari, xususan Toshiba Co., Ltd., Hitachi Co., Ltd. kabi sanoat gigantlari engil suv reaktorlari ishlab chiqishni o'zlashtirdi. 1975-yilda esa mavjud stansiyalarning holatini yaxshilash va takomillashtirish uchun maxsus dasturlar ishlab chiqildi. Bu dasturlar 1985-yilga kelib, mamlakatning atom energetikasi tarmog'ini yanada kuchaytirib, quvvatni 1300–1400 MVt gacha oshirishni, shuningdek, reaktorlarni modernizatsiya qilishni nazarda tutgan edi.

Siyosat natijalari o'z samarasini berdi: 2011-yilga kelib, Yaponiya 53 ta yadro reaktoriga ega bo'lib, mamlakat energiya ehtiyojining 30% dan ortig'ini yadro elektr stansiyalari orqali qondiradigan darajaga yetdi. Bu ko'rsatkich Yaponiya uchun energiya mustaqilligi yo'lida katta yutuq hisoblanar edi.

Biroq, 2011-yil 11-mart kuni yuz bergan kuchli zilzila va uning ortidan kelgan sunami "Fukushima-1" atom elektr stansiyasida katta falokatni yuzaga keltirdi. Natijada yadro reaktorlaridan radioaktiv moddalarning atrof-muhitga tarqalishi sodir bo'ldi. Stansiya atrofidagi 80 mingdan ortiq aholining evakuatsiya qilinishi va mamlakat hududining 3% radioaktiv ifloslanish xavfi ostida qolishi Yaponiya tarixida chuqur iz qoldirdi.

Ushbu fojia yadro energetikasiga global miqyosda salbiy munosabatning kuchayishiga sabab bo'ldi. Yaponiya ichkarisida esa atom energiyasidan voz kechish talab qilgan norozilik to'lqinlari vujudga keldi. 2012-yilga kelib, mamlakatdagi aksariyat yadro stansiyalari vaqtincha to'xtatildi.

Shunga qaramasdan, Yaponiya hukumatining yadro energetikasi sohasidagi siyosati o'sha davrda mamlakat iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda va energiya ta'minotidagi risklarni kamaytirishda muhim rol o'ynadi. Energetika siyosatining evolyutsiyasi Yaponiya sanoatining, xususan, og'ir sanoat va ishlab chiqarish sohalarining jadal rivojlanishiga asos yaratdi.

Bugungi kunda Yaponiya "yashil iqtisodiyot" tamoyillariga asoslangan energiya siyosatini yo'lga qo'yishga intilmoqda. Xususan, qayta tiklanadigan energiya

manbalarini rivojlantirish, energiya samaradorligini oshirish va ekologik xavfsiz texnologiyalarga sarmoya kiritish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Yaponiyaning iqtisodiy rivojlanish tarixida baliq ovlash xo'jaligi muhim sanoat tarmog'i sifatida alohida o'rin tutadi. 1980-yillarda mamlakatda yiliga o'rtacha 2 million tonna baliq ovlanar edi, bu ko'rsatkich Yaponiya baliqchilik sanoatining dunyo miqyosidagi kuchli mavqeini aks ettirar edi. Biroq, 1990-yillar oxiriga kelib, dengizdagi baliqchilik ulushi mamlakat ichki baliq iste'molining 50 foizigacha qisqardi, bu esa baliq ovlash sanoatining barqarorligini ta'minlash uchun qo'shimcha choralar ko'rishni talab etdi.

Yaponiyaning baliq ovlash sanoati nafaqat mahalliy ehtiyojlarni qondirib kelgan, balki xalqaro savdo sohasida ham katta rol o'ynagan. Ayniqsa, Tokio markazidagi mashhur Tsukiji baliq bozori dunyodagi eng yirik yangi, muzlatilgan va qayta ishlangan dengiz mahsulotlari ulgurji markazlaridan biri sifatida tanilgan. Bundan tashqari, Kyushu provinsiyasi va Nagasaki shahri atrofida joylashgan 2000 dan ortiq baliq ovlash portlari Yaponiyaning baliqchilik infratuzilmasining mustahkam poydevorini tashkil etgan.

Yaponiya, shuningdek, baliq ovlash bo'yicha xalqaro miqyosda faol ishtirokchi hisoblanadi. Mamlakat Xalqaro Kit Ovi Komissiyasi a'zosi bo'lib, kitlarni ovlashni cheklash bo'yicha qator majburiyatlarni olgan. Biroq, Yaponiya Antarktida atrofidagi okeanlarda ilmiy tadqiqotlar nomi ostida minke kitlarini ovlashni davom ettirmoqda [4:14-16].

Mamlakatdagi eng yirik baliq ovlash kompaniyalari — Nippon Suisan Kaisha va Maruha Nichiro — har biri 10 mingdan ortiq ishchi bilan global miqyosda faoliyat yuritadi. Ushbu kompaniyalar Yaponiyaning baliq mahsulotlarini dunyo bozoriga yetkazib berish va eksport salohiyatini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Baliq ovlash tarmog'i bilan bir qatorda, Yaponiya chorvachilik sohasida ham muhim yutuqlarga erishgan. Asosan Ikkinchi jahon urushidan so'ng jadal rivojlangan chorvachilik, o'ziga xos xususiyatga ega: u asosan import qilingan yem-xashak, xususan, makkajo'xori mahsulotlariga tayangan holda shakllangan. Bu esa Yaponiya iqtisodiyotining resurslarga nisbatan tashqi qaramligini yana bir bor ko'rsatadi.

Chorvachilikning asosiy markazi sifatida Xokkaydo oroli ajralib turadi. Shimoliy hududlardagi keng yaylovlar va sovuq iqlim sharoiti qoramol yetishtirish uchun qulay imkoniyatlar yaratdi. Xususan, Yaponiya qoramollarining qariyb yarmi sut ishlab chiqarish maqsadida parvarish qilinadigan sog'in sigirlardan iborat.

Biroq, Yaponiya chorvachilik sanoati ham import qilingan yem resurslariga qaramlik, ekin maydonlarining qisqarishi va ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi

kabi muammolar bilan yuzlashmoqda. Shu sababli mamlakat qishloq xo'jaligida o'z-o'zini ta'minlash darajasi sezilarli darajada past bo'lib qolmoqda.

So'nggi yillarda Yaponiya hukumati ekologik toza hududlarni rivojlantirish va qishloq joylarini turistik bazalarga aylantirish bo'yicha keng ko'lamli dasturlarni amalga oshirmoqda. Xususan, Tinch okeani mintaqasidagi demografik va ekologik muammolarni yumshatish maqsadida, ilm-fan va yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish markazlari — texnopolislar — qurilmoqda. Ana shunday loyihalardan biri, Xokkaydo orolida qurilgan dunyodagi eng uzun "Seykan" temir yo'li bo'lib, u quruqlik va orollarni bog'laydigan innovatsion infratuzilmaning yorqin namunasi sifatida diqqatga sazovordir [5].

2012-yil 26-dekabr kuni Shinzo Abe ikkinchi bor Yaponiya Bosh vaziri etib tayinlandi. Uning birinchi boshqaruv davri 2006–2007 yillarda bo'lgan bo'lsa-da, aynan 2012-yildagi qayta saylanishidan keyin u mamlakat iqtisodiyotini 20 yillik turg'unlik va pasayishdan chiqarish uchun qat'iy va keng qamrovli islohotlarni boshlab berdi. Ushbu islohotlar siyosati "Abenomiks" deb atalib, uch asosiy "o'q" — kuchli pul-kredit siyosati, keng moliyaviy siyosat va tizimli islohotlar tamoyillariga tayangan.

Birinchi o'q — keng qamrovli pul-kredit siyosati orqali Abe Yaponiya Bankiga miqdoriy yumshatish siyosatini joriy etishni buyurdi. Bu chora iyena kursining pasayishiga olib keldi: 2012-yilda 1 dollar 76,88 iyena bo'lsa, 2013-yil may oyiga kelib, bu ko'rsatkich 120,18 iyenagacha ko'tarildi. Natijada, iyena qiymatining pasayishi eksport mahsulotlarini xalqaro bozorda raqobatbardosh qilishni ko'zda tutdi [6].

Biroq kutilgan natijalar to'liq amalga oshmadi. Ba'zi yapon kompaniyalari eksport narxlarini pasaytirmasdan, ortgan daromadni o'z ichki foydalariga o'zlashtirib oldilar. Ayrim kompaniyalar esa ishlab chiqarishni xorijga, jumladan, Amerika Qo'shma Shtatlariga ko'chirishgani sababli, iyenaning qadrsizlanishi ularning raqobatbardoshligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmadi. Natijada, import xarajatlari oshib, oddiy yapon iste'molchilari narxlarning ko'tarilishi oqibatida zarar ko'rdi.

Ikkinchi o'q — moliyaviy siyosat orqali Abe hukumat infratuzilma xarajatlarini keskin oshirdi. 2014-yilda Yaponiya qarzining yalpi ichki mahsulotga nisbatan 225 foizga yetishi fonida, iste'mol solig'i oshirilgan bo'lsa-da, kutilgan iqtisodiy faollik ro'y bermadi. Aksincha, iste'molchilarning xarajatlari qisqarib, iqtisodiyot qisqa muddatda yana turg'unlikka yuz tutdi. 2016-yilda hukumat infratuzilmani rivojlantirish va iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash uchun 276 milliard dollarlik yangi moliyaviy paket ajratdi. Bunga magnit levitatsiyali (maglev) tezyurar poyezdlar qurilishi kabi yirik loyihalar ham kiradi [7].

Uchinchi o‘q — tizimli islohotlar esa Yaponiya qishloq xo‘jaligi sektorining modernizatsiyasini o‘z ichiga oldi. Abe qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga tariflarni kamaytirish, mayda yer uchastkalarini yiriklashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni maqsad qilib qo‘ydi. Bu jarayonda, uzoq yillar davomida kuchli guruch lobbilari sifatida tanilgan JA-Zenchu — Qishloq xo‘jaligi kooperativlarining Markaziy Ittifoqi o‘z vakolatlarini qisqartirishga rozi bo‘ldi, bu esa hukumatga zamonaviy qishloq xo‘jaligi usullarini keng joriy etish imkonini berdi [8].

Shuningdek, Yaponiya Trans-Tinch Okeani Hamkorligi (TTP) kabi yirik xalqaro savdo bitimlarida ham faol ishtirok etdi. Bu mamlakatning global iqtisodiyotga yanada faol integratsiyalashuviga xizmat qildi.

Shu tarzda, "Abenomiks" siyosati Yaponiya iqtisodiyotida muhim siljishlar yaratdi, biroq uni amalga oshirishda yuzaga kelgan muammolar va cheklovlar tufayli ba'zi maqsadlar to‘liq amalga oshmadi. Shunga qaramasdan, u milliy iqtisodiy tuzilmaning yangilanishiga va innovatsion rivojlanish uchun poydevor yaratilishiga kuchli turtki berdi.

Sharqiy Osiyoning yetakchi iqtisodiyoti bo‘lgan Yaponiya taraqqiyotida XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida yuzaga kelgan tizimli omillar alohida o‘rin tutadi. Iqtisodiy rivojlanish jarayonida mamlakat o‘ziga xos ichki tizim va tashqi aloqalarning murakkab tarmog‘ini shakllantirgan bo‘lsa-da, ushbu tizimning ayrim tarkibiy unsurlari vaqt o‘tishi bilan iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini susaytiruvchi omillarga aylangan.

Birinchi muhim omil — keiretsu tizimi bo‘lib, u ishlab chiqaruvchilar, yetkazib beruvchilar va distribyutorlar o‘rtasidagi qattiq iqtisodiy bog‘liqlik asosida shakllangan. Bu tizim Yaponiya iqtisodiyotida monopolistik boshqaruvning kuchayishiga va erkin raqobat muhitining cheklanishiga olib keldi. Natijada, innovatsion tadbirkorlarning bozorga kirishi qiyinlashdi va bevosita xorijiy investitsiyalarning oqimi ham cheklangan holda qoldi.

Ikkinchi omil sifatida umrbod bandlik tizimini ko‘rsatish mumkin. Traditsiyaviy tarzda yapon kompaniyalari bitiruvchilarni ishga olib, ularni nafaqaga chiqqunicha saqlash siyosatini olib borgan edi. Biroq, 1990-yillardagi iqtisodiy inqiroz va globallashuv bosimi ostida ushbu tizim o‘z samarasini yo‘qotdi. 2014-yilga kelib, kompaniyalar faqat 8,8 foiz bitiruvchilarga bunday kafolatni bera olgan, ammo 45–65 yoshdagi 25 million ishchi eskirgan malakalar bilan iqtisodiy tizimga og‘ir yuk bo‘lib qoldi.

Uchinchi omil — aholining keskin keksayib borishi. Mehnat resurslarining qisqarishi va nafaqa to‘lovlarining oshishi, yangi ishchi kuchi oqimining cheklangani

bilan birgalikda ichki iste'mol bozorining torayishiga olib keldi. Bu esa, milliy iqtisodiyotda jiddiy ichki izolyatsiyaga sabab bo'ldi [9].

To'rtinchi omil — yenaning uzoq muddatli past foiz stavkalari natijasida vujudga kelgan savdo-sotiq strategiyasi. Bu holat investorlarning arzon kredit olishiga va xorijiy valyutalarga investitsiya qilishiga imkon bergan bo'lsa-da, ichki bozorni zaiflashtirdi va inflyatsion bosimni oshirdi. 2014-yilda global neft narxining pasayishi bu xavfni qisqa muddatga yumshatdi, ammo tizimli xavf saqlanib qoldi.

Beshinchi muammo — Yaponiyaning rekord darajadagi davlat qarzi. Mamlakat davlat qarzining yalpi ichki mahsulotga (YaIM) nisbati dunyoda eng yuqori ko'rsatkichlardan biriga ega bo'lib, bu fiskal barqarorlik uchun doimiy tahdid yaratmoqda. Yaponiya Bankining hukumat obligatsiyalari bozoridagi ustun roli esa, ushbu tahdidni bir muddat yumshatib turmoqda.

Oltinchi omil — AQSh qarzlarining yirik ulushiga egalik. 2015–2017 yillarda Yaponiya qisqa muddat ichida AQShning eng yirik xorijiy kreditoriga aylanib, iyenani sun'iy ravishda past kursda ushlab turishga intildi. Bu eksportni rag'batlantirishga xizmat qildi, biroq umumiy iqtisodiy risklarni ham oshirdi.

Yettinchi va nihoyat, muhim omil — oziq-ovqat mahsulotlari importiga qaramlik. Yaponiya o'z qishloq xo'jaligi imkoniyatlarini cheklangan holda saqlab qolgan bo'lib, oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha tashqi ta'minotga kuchli darajada bog'liqdir. Bu esa global oziq-ovqat bozorlaridagi har qanday o'zgarishga nisbatan iqtisodiy zaiflikni oshirmoqda.

Mazkur tizimli omillar Yaponiya iqtisodiyotining XX asr oxiridan XXI asr boshigacha bo'lgan rivojlanish sur'atlarini sekinlashtirgan, "yo'qolgan o'n yillik" (Lost Decade) fenomenini yuzaga keltirgan va natijada mamlakat iqtisodiy modeli tubdan islohotlar talab qiladigan bosqichga olib kelgan.

XX asr oxiri Yaponiya iqtisodiy tarixida "yo'qolgan o'n yillik" (Lost Decade) deb ataluvchi davr bilan yodga olinadi. 1990-yil yanvar oyida Yaponiyaning fond bozori keskin quladi, natijada mol-mulk qiymati 87 foizga pasaydi. Bunday inqiroz mamlakat iqtisodiy tizimining o'ta haddan tashqari ko'p kreditlash va ko'chmas mulk pufagi sharoitida shakllangan zaifligini ochib berdi.

1995-yilga kelib Yaponiya Markaziy banki foiz stavkalarini tarixiy minimum darajasiga — 0,5 foizgacha tushirdi. Biroq bu choralar iqtisodiy tiklanishni ta'minlamadi. Aslida, qarzдорlik yukini yengillatish uchun mo'ljallangan past stavkalar odamlarga mavjud qarzlarni qayta moliyalash imkonini berdi, biroq yangi investitsiyalarni va ichki iste'molni rag'batlantira olmadi [10].

Shu tariqa, Yaponiyaning moliyaviy sektori uzoq muddat davomida "zombilashgan" — ya'ni, kredit berishga qodir bo'lmagan, ammo rasmiy bankrotlikka

uchramagan moliyaviy institutlar bilan to'ldi. Hukumat tomonidan amalga oshirilgan fiskal siyosatlar, xususan, avtomobil yo'llari va boshqa infratuzilma obyektlarining qurilishi uchun yo'naltirilgan mablag'lar, qarz darajasining yanada oshishiga olib keldi. Natijada, davlat qarzi YaIMga nisbatan tarixiy yuqori ko'rsatkichlarga yetdi.

2005-yilga kelib Yaponiya kompaniyalari o'z balanslarini sog'lomlashtira boshladi va iqtisodiyot asta-sekin tiklanish belgilari namoyon etdi. 2007-yilda iqtisodiy o'sish 2,1 foiz, 2008-yilning birinchi choragida esa 3,2 foiz darajasida qayd etildi. Biroq global moliyaviy inqiroz tufayli 2008-yil oxiriga kelib, Yaponiya yalpi ichki mahsuloti 12,9 foizga qisqardi. Bu 1974-yilgi neft inqirozidan keyingi eng keskin iqtisodiy pasayish bo'ldi.

Yaponiya iqtisodiy tanazzuli shok ta'siri ko'rsatdi. O'sish sur'atlari uchinchi chorakda 2,4 foizdan to'rtinchi chorakda 0,1 foizgacha keskin pasaydi. Bu pasayish, eng avvalo, iste'molchi elektronika va avtomobil sanoatida sotuvlar kamayishi bilan bog'liq bo'lib, iqtisodiyotning 16 foizini tashkil etgan asosiy tarmoqlarga jiddiy zarba berdi.

2002–2008-yillar oralig'ida Yaponiyada iqtisodiy tiklanish sezilarli ko'rinishga ega bo'lsa-da, bu jarayon asosan eksportga tayanib amalga oshirildi. Ichki iste'mol va investitsiya jarayonlari esa sustlik bilan rivojlandi.

XXI asr boshidagi Yaponiya iqtisodiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, kuchli tashqi savdo aloqalari va ilg'or texnologik salohiyat ham o'z-o'zidan barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun yetarli emas. Iqtisodiy barqarorlik va uzluksiz o'sish uchun ichki iqtisodiy tizimda strukturaviy islohotlar, moliyaviy sektorni sog'lomlashtirish va innovatsiyalarni doimiy ravishda rivojlantirish zarur ekani yaqqol namoyon bo'ldi.

XULOSA.

Zamonaviy Yaponiya rivojlanishi tarixiy jarayonlarning, tabiat sharoiti va iqtisodiy zarurlarning murakkab uyg'unligi natijasidir. Yer va suv resurslarining cheklanganligi, tog'li hududlarning ko'pligi, tez-tez sodir bo'ladigan zilzilalar va sunamilar yapon xalqini o'z tabiatiga moslashishga, mavjud resurslardan eng samarali va ehtiyotkorlik bilan foydalanishga majbur etdi. Shu tufayli Yaponiya agrar sohada intensiv yer ishlov berish tizimini rivojlantirdi, sanoatda esa yuqori texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarga asoslandi.

Qishloq xo'jaligi yerlari qismligiga qaramay, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash maqsadida sholi va sabzavotchilikni yuqori darajada rivojlantirishga erishdi. O'rmon xo'jaligi ham yer resurslarini muhofaza qilish va iqtisodiy faoliyatni diversifikatsiya qilishda muhim rol o'ynadi.

Sanoatda esa, resurs yetishmovchiligi sharoitida energiya tejamkor texnologiyalar va innovatsiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi. Atom

energetikasi dastlab energiya mustaqilligini ta'minlash uchun strategik yo'nalish sifatida tanlansa-da, Fukushima-1 avariyasi natijasida ekologik xavfsizlikka alohida e'tibor berishga olib keldi.

Natijada, Yaponiya o'z tarixiy rivojlanishida an'ana va innovatsiyani uyg'unlashtirish, yer va suv kabi asosiy tabiiy resurslarga nisbatan mas'uliyatli va oqilona yondashish orqali o'zining iqtisodiy, ilmiy va madaniy salohiyatini shakllantirdi. Bu tajriba bugungi global ekologik va iqtisodiy muammolar sharoitida ham dolzarbligicha qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Vavilov N.I., Krasnov A.N. "Пять континентов". Moskva: Mysl', 1987. – 72 b.
2. Hentz X. Tashlab qo'yilgan yerlar, korporativ dehqonchilik va qishloq xo'jaligi yerlari: Yaponiyada qishloq xo'jaligi yerlarini tartibga solish va qayta taqsimlash jarayonining mahalliy istiqboli. // Zamonaviy Yaponiya, 2017. – T. 29, №1. – B. 31–46.
3. Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – Nukus: 2015. – B. 60–61.
4. Yaponiya baliqchilik agentligi. Elektron manzil: www.maff.go.jp
5. "Yaponiyada Brink". The Wall Street Journal, 2014-yil 19-noyabr.
6. "Yaponiya iqtisodidagi kurashlardan ko'proq ogohlantiruvchi choralar ko'radi". The New York Times, 2016-yil 2-avgust.
7. "Abe ning uchinchi o'qi o'z belgisini topadi". The Wall Street Journal, 2015-yil 11-fevral.
8. Sayfullaev, B. D. (2023). UZBEKISTAN-INDIA: TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF LITERARY RELATIONS. *International Journal Of History And Political Sciences*, 3(09), 11-15.
9. Sayfullaev, B. (2021, November). From the history of cultural relations between Uzbekistan and India. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 57-60).
10. "Yaponiya prognozlash: islohotlarning sustligi". Stratfor Worldview, 2015-yil 30-sentabr.

ATOM ENERGETIKASI SOHASIDA EKOLOGIK XAVFSIZLIK: XALQARO TAJRIBA VA O'ZBEKISTON AMALIYOTI

Gafurova Muxlisaxon

Bahtiyorova Nasiba Dilmurod qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti talabalari

muxlisaxongafurova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda atom energetikasidan foydalanishda ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan xalqaro hujjatlarning ahamiyati va istiqbollari ko'rib chiqiladi. Shunindek, O'zbekiston Respublikasi atom elektr stansiyasini qurayotgan davlat sifatida qo'shilgan xalqaro hujjatlar tahlili va qo'shilishi lozim bo'lgan xalqaro hujjatlar bo'yicha tavsiyalar, Rossiya-O'zbekiston o'rtasida olib borilayotgan hamkorlik ishlari berilgan.

Kalit so'zlar: atom energiyasi, atom elektr stansiyasi, kichik quvvatli atom elektr stansiyasi, IAEA, ratifikatsiya, implementatsiya, xalqaro hujjatlar, ekologik xavfsizlik, yadroviy xavsizlik, "O'zatom", "Rosatom".

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В АТОМНОЙ ЭНЕРГЕТИКЕ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ПРАКТИКА УЗБЕКИСТАНА

Гафурова Мухлисахон Ардашеровна

Бахтиёрова Насиба Дилмурод қизи

Студенты Ташкентского государственного юридического университета

muxlisaxongafurova@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются значение и перспективы международных документов, направленных на обеспечение экологической безопасности при использовании атомной энергии сегодня. Кроме того, дан анализ международных документов, добавленных Республикой Узбекистан как страной, строящей атомную электростанцию, и рекомендации по международным документам, которые следует добавить.

Ключевые слова: атомная энергетика, атомная электростанция, атомная электростанция малой мощности, МАГАТЭ, ратификация, имплементация, международные документы, экологическая безопасность, ядерная безопасность, "Узатом", "Росатом"

ENVIRONMENTAL SAFETY IN THE NUCLEAR ENERGY SECTOR: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UZBEKISTAN PRACTICE

Gafurova Muxlisaxon Ardasherovna

Bahtiyorova Nasiba Dilmurod qizi

Students of Tashkent State Law University

muxlisaxongafurova@gmail.com

ABSTRACT

In this article, today, the importance and prospects of international documents aimed at ensuring environmental safety in the use of nuclear energy are considered. In addition, the analysis of the international documents added by the Republic of Uzbekistan as a country building a nuclear power plant and recommendations on the international documents that should be added were given.

Key words: *nuclear power, nuclear power plant, small-capacity nuclear power plant, IAEA, ratification, implementation, international documents, environmental security, nuclear vulnerability, "Uzatom", "Rosatom".*

KIRISH

Bugungi kunda davlatlarning iqtisodiyoti jadal o'sishi zaminida tabiiy resurslar taqsinchiligi jahon hamjamiyatida dolzarb muammoga aylanmoqda. Davlatlar o'z tabiiy resurslarini asrash va energiyaga bo'lgan ehtiyojni qondirish maqsadida muqobil energiyalardan foydalanishga majbur bo'lmoqda. Muqobil energiya manbai sifatida atom energetikasi davlatlar tomonidan foydalanish ommalashib bormoqda. Atom energiyasi bu atom yadrolarida mavjud bo'lgan va yadroviy reaksiyalar hamda radioaktiv parchalanish chog'ida ajralib chiqadigan energiya. Davlatlar tomonidan atom elektr stansiyalari (bundan keyin matnda AES) qurilishi jadalashganligi sababli, atom energiyasidan foydalanish va ekologik zararlarni oldini olish uchun jahon hamjamiyatida xalqaro hujjatlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasida energiyani qayta tiklanuvchi manbalar(quyosh,shamol,suv)dan olinishi ham rijovlandi. Ammo olimlarning ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston kelajakda energiya bilan bog'liq muammolarga duch kelishi va tabiat ifloslanishining yuqori darajasiga duch kelishi mumkin.Shuningdek, rivojlanayotgan davlatlarda elektr tanqisichilikni bartaraf etish, kichik bizneslar uchun yetarli resurslarni yetkazib berishni ta'minlash lozim. Shuning uchun ham yurtimizda atom elektr stansiyasini qurish va undan foydalanish uchun chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. "O'zatom" va "Rosatom" o'rtasida hamkorlik o'rnatildi va O'zbekiston AES qurayotgan davlat sifatida xalqaro miqyosda qabul qilingan xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qildi. Biroq, bu faoliyatni to'liq tartibga

solish uchun yana ratifikatsiya qilishi lozim bo'lgan xalqaro hujjatlar mavjud va bu haqida asosiy qismda ma'lumot berib o'tganmiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

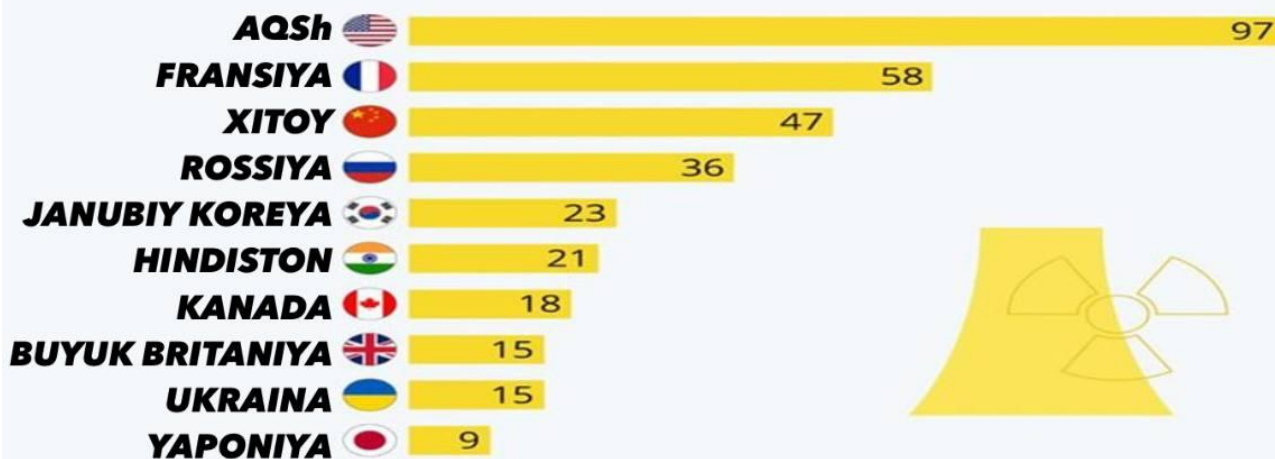
2024-yilning may oyida qayd etilishicha, 32 ta davlatda 440dan ortiq AES o'z faoliyatini amalga oshirmoqda. Mazkur AESlar qanchalik tabiatga xavf soladi? AES atom energiyasini ishlab chiqayotganda radionuklid chiqindilarni chiqaradi, bu esa atrofdagi hayvonot, o'simlik va insonlar hayotiga xavfli hisoblanadi. Xalqaro me'yorlar haqida so'z ketganda, albatta, Xalqaro atom energiyasi tashkiloti haqida ma'lumot berish lozim. 1957-yilda atom energiyasidan to'g'ri va xavfsiz foydalanish, undan harbiy harakatlarda foydalanmaslikni tartibga soluvchi hukumatlararo tashkilot sifatida ta'sis etildi. Mazkur tashkilot tomonidan atom energiyasidan foydalanishdagi xavfsizlik standartlari va qoidalari ishlab chiqilgan. Ushbu hujjatda atom energiyasi xavfsizligini ta'minlashdagi asosiy tamoyillar ko'rsatib o'tilgan:

1. Xavfsizlik uchun javobgarlik;
2. Hukumatning roli;
3. Yetakchilik va xavsizlikni boshqarish;
4. Obyektlar va harakatlarning asosliligi;
5. Himoyani optimallashtirish;
6. Jismoniy shaxslar uchun xavfning limiti mavjudligi;
7. Hozirgi va kelajak avlod uchun atrof-muhitni muhofaza qilish;
8. Baxtsiz hodisalarini oldini olish;
9. Favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik ko'rish.

Yuqoridagilar atom energiyasining xavfsizligini ta'minlash sohasining asosiy tamoyillari bo'lib, faqatgina atom energiyasini ishlab chiqadigan va undan foydalanadigan davlatlar uchun majburiy hisoblanadi. Xalqaro atom energiyasi tashkilotiga (bundan keyin matnda IAEA) ayni damda 176 ta davlat a'zo bo'lgan. (1-ildovaga qarang) 2023-yilda qayd etilgan statistik ma'lumotlarga qaraganda dunyo bo'ylab 32 ta davlatda AESlar mavjud. Ana shu 32ta davlat uchun Xalqaro atom energiyasi tashkiloti tomonidan qabul qilingan xavsizlik standartlari va qoidalari majburiy hisoblanadi.

Eng ko'p yadroviy reaktorga ega mamlakatlar

2019-yilda mamlakatlar bo'yicha ishlagan reaktor bloklari soni

Manba : 2019-yilgi jahon yadro sanoati holati hisoboti

Yuqorida berilgan statistik ma'lumotlarga ko'ra atom energiyasidan foydalanishda AQSh peshqadamlik qilmoqda va dunyodagi AES larning 1/4 qimi AQSh hududida joylashgan.

Yadro xavfsizligi bo'yicha konvensiya. Mazkur Konvensiya 1986-yilgi Chernobil voqeasidan so'ng IAEA tomonidan 1994-yil qabul qilingan bo'lib, uning maqsadi atom energiyasining xavfsizligini ta'minlashdan iborat. Konvensiya 35ta moddadan iborat bo'lib, uning 15-moddasida davlatlarga ishchilar va aholiga AES dan kelib chiqadigan radiatsiya ta'sirini o'rganib, radiatsiya ta'siri o'rtacha darajada past bo'lishi va hech kimga ta'sir qilmasligini ta'minlash majburiyatini yuklaydi. 17-moddasida AES qurishga qo'yiladigan talablar belgilangan bo'lib, ikkinchi talab bu AES faoliyatining shaxslarga, jamiyatga va atro-muhitga ta'sirini baholash va zararli omillarni lozim darajada bartaraf etish shartidir. 16-moddasiga binoan, har qanday AES ishga tushishdan oldin sinovdan o'tkazilishi va nazorat qiluvchi komissiya ruxsati bilan ishga tushishiga ruxsat beriladi.

Yadro materiallarini jismoniy himoya qilish to'g'risidagi konvensiya. Mazkur konvensiya dastlab 1979-yil qabul qilingan, 2005-yilda tahrirlangan. Konvensiyaning maqsadi yadro materiallari va AESlarni xavfini bartaraf etish va ularning insoniyatga va atrof-muhitga yetkazishi mumkin bo'lgan xavflarni oldini olishga qaratilgan. Ushbu konvensiyaning o'ziga xos xususiyati shuki, unda atom energiyasi va AES bilan bog'liq jinoyatlar bayon qilingan. Konvensiyaning 7-moddasida quydagilar jinoyat deb topilib, jazo qo'llashga asos bo'ladi:

1. Noqonuniy yadroviy materiallarni olish, egalik qilish, foydalanish, topshirish, o'zgartirish, yo'q qilish, tarqatish va inson o'limiga yoki jiddiy zarar keltirish;
2. Yadroviy materialni o'g'irlash;
3. Tahdid yoki kuch ishlatish yo'li bilan yadroviy materiallarni qo'lga kiritish.

130

Konvensiya yuqoridagi harakatlarni sodir etishni jinoyat deb topishni davlatlarning milliy qonunchiligida belgilanishiga ruxsat beradi. Shuningdek, ushbu harakatlar qasddan sodir etilishi kerakligini belgilab ketgan. Bundan tashqari, yadro materiallarini tashish bilan bog'liq jinoyatlar va ularni tashishda atrof-muhitga zarar yetkazmay tashish usullari belgilangan bo'lib, atrof-muhitga zarar yetkazadigan tarzda yadro materiallarini tashishni taqiqlaydi. Bu konvensiyaning ahamiyati shundaki, davlatlar va jismoniy shaxslarni atom va AES bilan bo'g'liq bo'lgan jinoyatlarni sodir etishdan tiyish va shu yo'l bilan atrof-muhitga yetkazilishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarni oldini olishida namoyon bo'ladi.

Radioaktiv Chiqindilar va Ishlatilgan Yadro Yoqilg'isini Boshqarish Bo'yicha Qo'shimcha Bitim. Mazkur konvensiya 1997-yil qabul qilingan bo'lib, 2001-yil kuchga kirdi. Ma'lumki, atom energiyasini ishlab chiqish jarayonida radioaktiv chiqindilar shakllanadi. Ushbu radioaktiv chiqindilar tabiat va inson hayoti uchun o'ta xavfli hisoblanadi. Olim Sherli Krovning fikricha, atom energiyasi yoqilg'i energiyasidan yaxshiroq, ammo atom energiya hech qanday toza emas. Atom energiyasi chiqindilari bilan nima qilishni bilmaymiz va bu xavfli bo'lishi mumkin. Bu fikr ham asosli, chunki agar radioaktiv chiqindilar atrof-muhitga tarqaladigan bo'lsa, misli ko'rilmagan talofatlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli olim Sherli Krov shamol va quyosh kabi energiya manbalarini ustun qo'yadi. Ammo, olim Maykl Burgessning fikricha atom energetikasi o'sib borayotgan iqtisodiyotimiz uchun zarur bo'lgan elektr energiyasini chiqindilarni ko'paytirmasdan ta'minlashga yordam beradi. Olim Sherli Krov ta'kidlagan xavflarni bartaraf etish maqsadida radioaktiv chiqindilar haqida qoidalar belgilangan. Ushbu hujjatning 4-moddasi 4-qismida ishtirokchi davlatlarga xalqaro e'tirof etilgan AES bilan bog'liq bo'lgan standartlar va qoidalarni milliy qonunchiligiga implementatsiya qilish majburiyatini yuklaydi. Shuningdek, xalqaro hujjatlarda keltirilgan himoya usullarini milliy darajada quvvatlab, ularda foydalanish shartini ham belgilaydi. Bundan tashqari, hujjatda radioaktiv chiqindilar va ishlatilgan yoqilg'ilarni utilizatsiya qilish tartibi belgilangan bo'lib, unga ko'ra utilizatsiya jarayoni insoniyatga, atrof-muhitga xavf tug'dirmasligi, mutaxassislar va nazorat qiluchi organ nazorati ostida xalqaro e'tirof

¹³⁰ "Convention on the Physical Protection of Nuclear Material." IAEA, 1980; revised in 2005.

<https://www.iaea.org/publications/3449/convention-on-the-physical-protection-of-nuclear-material>

etilgan tartibda amalga oshirilishi shartligi belgilangan. Mazkur hujjatning ahamiyati shundaki, atom energiyasi ishlab chiqilgandan so'ng, radioaktiv chiqindilar va ishlatilgan yoqilg'ilarning atrof-muhitga xavfini oldini olishidadir.

O'zbekiston atom elektr stansiyasini qurayotgan davlat sifatida amalga oshirgan chora-tadbirlari.

Hozirgi kunda jahon hamjamiyatida energetika ehtiyojlarini qondirish maqsadida atom energetikasidan foydalanish rivojlanmoqda, turli mamlakatlarda AES larni qurish bo'yicha chora-tadbirlar olib borilmoqda. Xuddi shunday chora-tadbirlar O'zbekiston Respublikasida ham amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining IAEA xalqaro hukumatlararo tashkilotiga a'zo bo'lganligi va ushbu tashkilotning AESlari mavjud davlatlarning 32 sonini yana bittaga ko'paytirmoqchi ekanligi hukumatimizning ushbu masalaga bee'tibor emasligining yaqqol namunasidir. O'zbekiston Respublikasi bugungi kunga qadar atom energetikasi bo'yicha sanoqli xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qilgan va O'zbekiston ratifikatsiya qilgan xalqaro hujjat IAEA statuti.

IAEA Statute. O'zbekistonning atom energiyasi bo'yicha xalqaro miqyosda ratifikatsiya qilgan ilk xalqaro hujjati – IAEA Statuti. 1994-yil 14-avgustda ushbu xalqaro hujjatni ratifikatsiya qilish orqali Xalqaro atom energiyasi agentligining to'liq a'zosi bo'ldi va statutda belgilangan atom energiyasidan tinch maqsadda foydalanish, yadro xavfsizligini ta'minlash singari qator majburiyatlarga ega bo'ldi. Statutda IAEA ning maqsad va vazifalari, tashkilot organlari, tashkilotga a'zolik haqida so'z yuritilgan.

O'ylaymanki, atom energetikasiga oid bo'lgan boshqa xalqaro hujjatlarning qabul qilinmaganligiga O'zbekiston Respublikasida AES xali mavjud bo'lmaganligi va ushbu hujjatlarni ratifikatsiya qilishga ehtiyoj paydo bo'lmaganligi sabab bo'lishi mumkin. Ammo, so'ngi yillarda yurtimizda AES qurish va xalqaro konvensiyalarni ratifikatsiya qilish bo'yicha chora-tadbirlar olib borilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 7-fevralda qabul qilgan "2019-2029-yillarda O'zbekiston Respublikasida atom energetikasini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori mazkur ishlar ijrosini ta'minlashda muhim huquqiy hujjat hisoblanadi. Qarorga asosan tasdiqlangan konsepsiyani amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xaritasi" ham ishlab chiqilgan. Unda milliy yadro infratuzilmasini rivojlantirish chora-tadbirlari belgilab berildi.

Konsepsiyaning kirish qismida davlatlarning atom energetikasidan foydalanishni ma'qul ko'rishining sababi sifatida atom energetikasining ekologik toza energiya hisoblanishi hamda atom elektr stansiyalarining issiqlik elektr stansiyalaridan farqli tomoni AES larda oltingugurt, uglerod, kul kabi atrof-muhitga zarar keltiruvchi

moddalar hosil bo'lmashligi haqida yozib o'tilgan. Konsepsiyani asosiy maqsadi infratuzilmasi rivojlangan milliy yadro energetikasini tashkil qilish, umumiy quvvati 2,4 GVt bo'lgan AESni qurish va undan xavfsiz foydalanishni boshlash orqali 2030-yilda mamlakatni ishonchli, xavfsiz, iqtisodiy jihatdan samarali va ekologik toza elektr energiyasi manbai bilan ta'minlash. Ushbu maqsadga erishish uchun belgilangan vazifalar quyidagicha: atom energetikasini tartibga soluvchi huquqiy asoslarni yaratish; birinchi AESni qurish va foydalanishga topshirish; atom energiyasidan foydalanishda atrof-muhit muhofazasini va aholini radiatsiyaviy himoya qilishni ta'minlash; atom ilm-fani va texnologiyalarini rivojlantirish¹³¹ va boshqa shu kabi muhim vazifalar. Ko'rib turganimizdek konsepsiyani o'zi ham atom energetikasini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni shakllantirish orqali ushbu sohada milliy bazani yaratishni vazifa qilib belgilagan. Ya'ni, O'zbekistonda bu soha to'liq shakllantirilmagan. Kamchiliklar hamda qilinishi lozim bo'lgan ishlar ko'p.

Maqolaning mavzusi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi qo'shilishi kerak bo'lgan xalqaro hujjatlar yuqoridagi konsepsiyani "Yo'l xaritasi"da belgilab o'tildi. Unga ko'ra O'zbekiston Respublikasi yadro xavfsizligi sohasidagi quyidagi xalqaro konvensiyalarga qo'shilishi yoki ularning qoidalarini O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga implementatsiya qilishi lozim:

- Yadro xavfsizligi to'g'risidagi konvensiya;
- Yadroviy zarar uchun fuqarolik javobgarligi to'g'risidagi Vena konvensiyasi;
- Yadro avariyasi to'g'risida tezkor xabar berish to'g'risidagi konvensiyasi;
- Yadro avariylari yoki radiatsiya avariya holatlarida yordam ko'rsatish to'g'risidagi konvensiya.¹³²

Yuqoridagi konvensiyalarga qo'shilish borasida "O'zatom" agentligi majlislarida

muzokaralar olib borilmoqda hamda agentlik bergan ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston yaqin kelajakda ushbu konvensiyalarni ratifikatsiya qilishi kutilmoqda. Bu konvensiyalarning ahamiyati shundaki, AES faoliyat yuritadigan hamda yadrodan foydalanadigan boshqa faoliyatni amalga oshiradigan davlat hududlarida ular tomonidan yadroviy obyektlarning xavfsiz ishlashini ta'minlanishi, yadro avariylarining oldi olinishi orqali asosiy maqsad bo'lgan atrof-muhit va insoniyatning xavfsizligini ta'minlash. Jahon tarixida ushbu konvensiyalar qabul qilinishining sababi bo'lgan 1986-yilgi Chernobil voqeasi O'zbekiston hududida ham

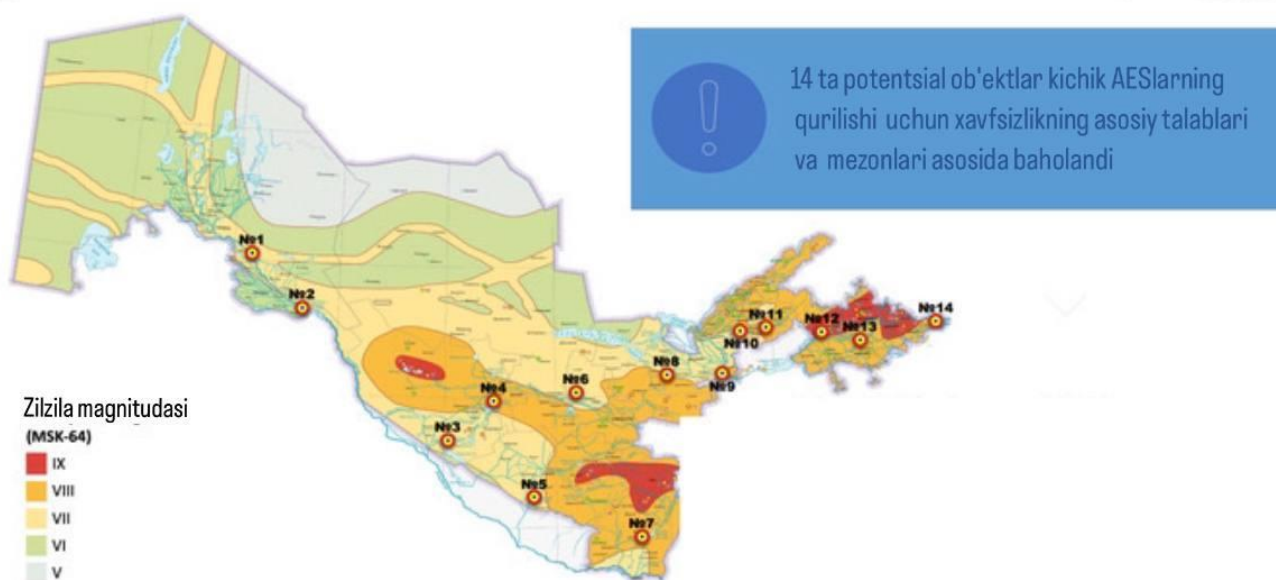
¹³¹ "2019-2029-yillarda O'zbekiston Respublikasida atom energetikasini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Prezident qarori, 2019.

¹³² "2019-2029-yillarda O'zbekiston Respublikasida atom energetikasini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Prezident qaroriga asosan tasdiqlangan "Yo'l xaritasi", 2019.

ro'y bermasligi uchun O'zbekiston atom energetikasi bo'yicha xalqaro hujjatlar bilan tanishib chiqib ularni ratifikatsiya qilishi yoki ularning qoidalarini O'zbekiston qonunchiligiga implementatsiya qilishi lozim.

Atom energetikasi bo'yicha olib borilayotgan ishlar haqida bir necha yangiliklar mavjud. O'tgan oyning 15-sanasi (15.10.2024) bo'lib o'tgan konferensiyada "O'zatom" atom energiyasi agentligi direktori Azim Axmedxadjayev nutq so'zladi va bu nutqida O'zbekistonda mamlakat hududlarida kichik quvvatli atom elektr stansiyalarini (bundan keyin matnda KQAES) qurish masalasi ko'rib chiqilayotganligini ma'lum qildi. Shuningdek, Energiya tizimlarining barqaror ishlashi va atom elektr stansiyalarining muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun tizimli va avariya qarshi avtomatika vositalarini rivojlantirish, energiya tarmoqlarini rivojlantirish va elektr energiyasini ishlab chiqarishning manyovrli manbalarini yaratish zarur¹³³, degan fikrlarni ilgari surdi va bu muammolarga yechim sifatida kichik modulli reaktorlardan foydalanishni keltirdi: ular passiv reaktiv xavfsizlik tizimlari bilan uyg'unlashgan yuqori xavfsizligi bilan yirik reaktorlardan ajralib turadi, an'anaviy gaz va ko'mir energiya bloklari quvvatiga teng bo'lgan kichik texnik quvvat tufayli energiya tizimiga oson moslashuvchan.¹³⁴

Kelajdagi kichik AES lar qurilishi uchun maydonlarni dastlabki baholanishi

O'zbekistonda bo'lajak kichik AESlar uchun istiqbolli maydonlar.

27-may kuni Rossiya prezidenti Vladimir Putinning Toshkentga tashrifi doirasida AES qurilishi direksiyasi va "Atomstroyeksport" kompaniyasi ("Rosatom")

¹³³ <https://www.gazeta.uz/oz/2024/10/16/small-aes/>

¹³⁴ <https://www.gazeta.uz/oz/2024/10/16/small-aes/>

enjineri bo'limi) o'rtasida KQAES qurilishi bo'yicha shartnoma imzolandi va hozirgi kunda "O'zatom" "Rosatom" bilan kichik AES qurish loyihasi ustida faol ishlamoqda. Bunday faol harakatlarni biz yuqoridagi rasmda atom stansiyalarini qurish uchun 14 ta potensial maydonchalarning mahalliy va xalqaro me'yoriy hujjatlar, atom elektr stansiyalari uchun maydonlarni tanlash bo'yicha hujjatlar asosida baholanib o'rganilayotganidan ko'rishimiz mumkin. Shuningdek konferensiyada yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyevning nutqida kichik atom elektr stansiyasini qurish loyihasini "hayotiy ahamiyatga ega" deb ta'kidlashi ushbu masalaning o'ta muhimligini ko'rsatib berdi: "Dunyodagi deyarli barcha yetakchi davlatlar o'z energetik xavfsizligi va barqaror rivojlanishini atom energetikasi hisobiga ta'minlamoqda. Agar biz O'zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichiga chiqish istiqbollari haqida o'ylasak, katta miqdordagi uran zaxiralariga ega va uni uchinchi davlatlarga eksport qilayotgan mamlakatimiz uchun bu loyiha hayotiy ahamiyatga ega¹³⁵". Ushbu uchrashuvdan song 2024-yil 26-iyun kuni yig'ilish bo'lib o'tdi va bu yig'ilishda 6 blokli kam quvvatli AES qurilishi shartnomasi kuchga kirish tartibi to'g'risidagi bayonnoma imzolandi. Delegatsiya kuz oyida 6 blokli AES uchun infratuzilma ob'ektlari yaratilishi rejalashtirilayotgan maydonni ko'zdan kechira turib, shtab maydonida belgilangan vaqtda qurilish ishlarini boshlash – barcha infratuzilma bilan ta'minlangan quruvchilar shaharchasini barpo etishga kirishish borasida kelishuvni amalga oshirish yuzasidan dastlabki masalalarni muhokama qildi.

Tavsiyalar.

IAEAning rasmiy saytida agentlik tomonidan O'zbekistonga jo'natilgan ekspertlar guruhining O'zbekistondagi atom energetikasi dasturi infratuzilmasining rivojlanishini ko'rib chiqish uchun 12 kunlik missiya va uning yakuniy xulosalari berilgan. Yakuniy xulosaga ko'ra, O'zbekistonda atom energetikasi sohasida sezilarli yutuqlarga erishmoqda. O'z hududida AES ni qurish, uning huquqiy-me'yoriy bazasini takomillashtirish hamda tartibga soluvchi organi mustahkamlash bo'yicha choralar ko'rganligi haqida fikrlar bildirgan. Ammo, biroz kamchiliklar mavjudligi va yanada ko'proq e'tibor berishi lozim bo'lgan jihatlar bo'yicha taklif va tavsiyalar berib o'tgan. Biz ham barcha ma'lumotlarni ko'rib chiqqan holda o'z tavsiyalarimizni berib o'tdik.

1. O'zbekiston avvalo, atom energetikasi bo'yicha xalqaro hujjatlarni o'rganib chiqib, muhim bo'lgan ko'plab xalqaro hujjatlarga qo'shilishi lozim. Qo'shilishi lozim bo'lgan quyidagi hujjatlarni keltirishimiz mumkin:

- Yadro xavfsizligi to'g'risidagi konvensiya;

¹³⁵ <https://www.gazeta.uz/oz/2024/05/27/nuclear-station-uzbekistan/>

- Yadroviy zarar uchun fuqarolik javobgarligi to'g'risidagi Vena konvensiyasi;
- Yadro avariya to'g'risida tezkor xabar berish to'g'risidagi konvensiyasi va uning protokoli;
- Yadro avariylari yoki radiatsiya avariya holatlarida yordam ko'rsatish to'g'risidagi konvensiya.

Sanab o'tilgan konvensiyalarga qo'shilish orqali yadro xavfsizligi qoidalariga qat'iy rioya qilgan holda atrof-muhit va aholi xavfsizligini ta'minlab, ushbu sohadagi o'z faoliyatini olib borishi maqsadga muvofiqdir.

2.Xalqaro hujjatlar asosida milliy qonunchilik bazasida samarali normalarni ishlab chiqish va ularni mustahkamlashi kerak.

3.Atom energetikasi sohasida malakali kadrlarni tayyorlashi, ularni chet mamlakatlarga tajriba almashish uchun jo'natishi va ularning oylik ish haqini kasbning xavflilik darajasidan kelib chiqib yetarli darajada ta'minlab berishi kerak.

4.Radioaktiv chiqindilar va ishlatilgan yadro yoqilg'isini boshqarish bo'yicha qo'shimcha bitimga a'zo bo'lishi lozim. Chunki atom energiyasini ishlab chiqish jarayonida chiqadigan chiqindilar atrof-muhitga juda xavfli bo'lib, ushbu xavfni minimallashtirish uchun bitimda berilgan normalarni ichki qonunchiligiga tadbqiq etishi lozim.

5.AES larda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan favqulodda yoki baxtsiz hodisalar yuzaga kelganda bartaraf etish uchun AES ga yaqin hududlarda favqulodda vaziyatlarda yordam ko'rsatish punktlarini tashkil etish lozim.

XULOSA

Tabiiy resurslarning tugab borishi va ehtiyojlarning o'sishi atom energiyasidan foydalanishga undamoqda. Biroq, u atrof-muhitga jiddiy xavf tug'dirishi mumkin. Buni oldini olish maqsadida jahon hamjamiyati tomonidan bir qator xalqaro hujjatlar qabul qilingan bo'lib, ularda atom energiyasini ishlab chiqish, foydalanish, ulardan chiqqan chiqindilarning atrof-muhitga xavfini minimallashtirish uchun qoidalar belgilangan. Ushbu normalarni amalda qo'llanishini IAEA tomonidan tasdiqlangan komissiya nazorat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi olib borayotgan atom energetikasi sohasidagi davlat siyosati O'rta Osiyo mamlakatlari ichida eng samarali va tezkor hisoblanadi. Yurtimiz istiqbolini ko'zlab, tabiatni asrash va aholini yetarli elektr manbasi bilan ta'minlash maqsadida tajribali mamlakatlar bilan hamkorliklar olib bormoqda.Ularning tajribalaridan kelib chiqib davlatimiz hududida AES lar qurish loyihasi ishlab chiqildi va Rossiya bilan hamkorlikda O'zbekistonda KQAES qurilmoqda.Shuningdek atom energetikasi, uning xavfsizligi bo'yicha xalqaro hujjatlarga qo'shilish masalalari keng muhokama qilinib, tez orada ularni ratifikatsiya

qilish bo'yicha tadbirlar o'tkazilmoqda. IAEA tashkiloti tomonidan berilgan tavsiyalar bo'yicha harakatlar ham bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Ilovalar:

Quyidagi davlatlar Atom energiyasi bo'yicha xalqaro agentlikning a'zosi hisoblanadi:

AFGONISTON	GAN	NORVEYA
ALBANIYA	GRESIYA	UMMAN
JAZIR	GUATEMALA	POKISTAN
ANGOLA	GAITI	PALAU
ARGENTINA	MUQADDAS SEE	PANAMA
Armaniston	GONDURAS	PARAGVAY
AVSTRALIYA	VENGRIYA	PERU
AVSTRIYA	ISLANDIYA	FILIPPINS
Ozarbayjon	HINDISTON	POLANIYA
BAHRAIN	INDONEZIYA	PORTUGALIYA
BANGLADESH	Eron, ISLOM RESPUBLIKASI	QATAR
BELARUS	IRAQ	MOLDOVA RESPUBLIKASI
BELGIYA	IRLANDIYA	RUMINIYA
BELIZE	ISROIL	ROSSIYA FEDERATSIYASI
BENIN	ITALIYA	Saudiya Arabistoni
BOLIVIYA	Yamayka	SENEGAL
BOSNIYA VA GERSEGOVINA	YAPON	SERBIYA
BOTSVANA	IORDAN	SEYSEL OROLLARI
BRAZILIYA	QOZOQISTON	SIERRA LEONE
BOLGARIYA	KENYA	SINGAPUR
BURKINA FASO	KOREYA, RESPUBLIKASI	SLOVAKIYA
BURUNDI	KUVAYT	SLOVENIYA
KAMBODIYA	QIRGIZISTON	JANUBIY AFRIKA
KAMERUN	LATVIYA	ISPANIYA
KANADA	LIVAN	SHRI LANKA
MARKAZIY AFRIKA RESPUBLIKASI	LESOTO	SUDAN
CHAD	LIBERIA	SHVEYA
CHILI	LIVYA ARAB JAMAHIRIYASI	Shveytsariya
Xitoy	LIXTENSHTAYN	SURIYA ARAB RESPUBLIKASI
Kolumbiya	LITVA	TOJIKISTON
KONGO	LYUKSEMBURG	TAILAND
KOSTA RIKA	MADAGASKAR	SOBIQ YUGOSLAV Makedoniya RESPUBLIKASI
COTE D'IVUAR	MALAVI	TUNIS
XORVATIYA	MALAYSIYA	TURKIYA
KUBA	MALI	UGANDA
KIPR	MALTA	UKRAYNA
CHEX RESPUBLIKASI	MARSHALL OROLLARI	Birlashgan Arab Amirliklari
DEMOKRATIK RESPUBLIKASI	MAVRITANIYA	Birlashgan Qirollik
KONGO	MAURITIUS	BUYUK BRITANIYA VA Shimoliy Irlandiya
DANIYA	MEKSIKA	BIRLEKIK RESPUBLIKASI
DOMINIKA RESPUBLIKASI	MONAKO	TANZANIYA
EKVADOR	MO'G'OLIYON	Amerika Qo'shma Shtatlari
MISR	CHernogoriya	URUGUAY
EL-SALVADOR	MAROKKO	O'ZBEKISTON
ERITREA	MOZAMBIK	VENESUELA
Estoniya	MYANMAR	Vyetnam
EFIOPIYA	NAMIBIYA	Yaman
FINLANDIYA	NEPAL	ZAMBIYA
FRANSA	GOLLANDIYA	ZIMBABVE
GABON	YANGI ZELANDIYA	
Gruziya	NIKARAGUA	
GERMANIYA	NIGER	
	NIGERIA	

Agentlik nizomi 1956-yil 23-oktabrda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh qarorgohida, Nyu-Yorkda bo'yilib o'tgan MAGATE nizomi bo'yicha konferentsiya tomonidan tasdiqlangan; u 1957 yil 29 iyulda kuchga kirdi. Agentlikning bosh qarorgohi Venada joylashgan. Uning asosiy maqsadi atom energiyasining butun dunyoda tinchlik, salomatlik va farovonlikka qo'shgan hissasini tezlashtirish va kengaytirishdir.

1.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. "Convention on Nuclear Safety." IAEA, 1994.
<https://www.iaea.org/topics/nuclear-safety-conventions/convention-nuclear-safety>

2. "Joint Convention on the Safety of Spent Fuel Management and on the Safety of Radioactive Waste Management." IAEA, 1997. <https://www.iaea.org/topics/nuclear-safety-conventions/joint-convention-safety-spent-fuel-management-and-safety-radioactive-waste>
3. "Convention on the Physical Protection of Nuclear Material." IAEA, 1980; revised in 2005. <https://www.iaea.org/publications/3449/convention-on-the-physical-protection-of-nuclear-material>
4. "Legal Framework for IAEA Safeguards." IAEA, 2013. <https://www.iaea.org/publications/rights-and-permissions>
5. Statute of IAEA, 1957. <https://www.iaea.org/about/statute>
6. "2019-2029-yillarda O'zbekiston Respublikasida atom energetikasini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Prezident qarori, 2019. <https://teletype.in/@uzatomagency/shtabuz>
7. "2019-2029-yillarda O'zbekiston Respublikasida atom energetikasini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Prezident qaroriga asosan tasdiqlangan "Yo'l xaritasi", 2019. <https://lex.uz/docs/-4194034>
8. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/05/27/nuclear-station-uzbekistan/>
9. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/10/16/small-aes/>
10. **Kuper, D., va Kraytov, A.** *International Nuclear Law: History, Evolution, and Outlook*. Cambridge University Press, 2017.

SHAXSIY MUAMMOLARNI YENGISHDA KOPING XULQ- ATVORINING PSIXOLOGIK MAZMUNI VA UNI TADQIQ ETISH USLUBLARI

Oralov Usmonali Urazalievich

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada shaxsiy muammolarni yengishda koping (moslashuv) xulq-atvorining psixologik mazmuni tahlil qilinadi. Muallif koping strategiyalarining inson ruhiy salomatligiga ta'siri, stress holatlarida yuzaga keladigan individual farqlar va bu xulq-atvor shakllarining psixologik jihatlarini yoritadi. Maqolada shuningdek, koping xulq-atvorini tadqiq etishda qo'llaniladigan psixologik metodlar – so'rovnomalar, eksperimentlar, kuzatuv va suhbat asosida baholash uslublari ko'rib chiqiladi. Muallif koping strategiyalarining konstruktiv va destruktiv shakllarini ajratib, ularning samaradorligini aniqlashga qaratilgan ilmiy yondashuvlarni tahlil qiladi. Ushbu tadqiqot psixologiya sohasi tadqiqotchilari va amaliyotchi mutaxassislar uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: koping xulq-atvori, stress, psixologik moslashuv, shaxsiy muammo, psixodiagnostika, tadqiqot usullari, konstruktiv strategiyalar, destruktiv strategiyalar.

THE PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF COPING BEHAVIOR IN OVERCOMING PERSONAL PROBLEMS AND ITS RESEARCH METHODS

Oralov Usmonali Urazalievich

Master's student at the Asia International University

ABSTRACT

This article analyzes the psychological essence of coping behavior (adaptation strategies) in overcoming personal problems. The author examines the impact of coping strategies on mental health, individual differences in stressful situations, and the psychological aspects of these behavioral patterns. The article also reviews psychological research methods used to study coping behavior—such as surveys, experiments, observations, and interviews. The author distinguishes between constructive and destructive coping strategies and evaluates their effectiveness through scientific approaches. This research holds significant scientific and practical value for psychology researchers and practitioners.

Keywords: coping behavior, stress, psychological adaptation, personal problems, psychodiagnostics, research methods, constructive strategies, destructive strategies.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЯ ПРИ ПРЕОДОЛЕНИИ ЛИЧНЫХ ПРОБЛЕМ И МЕТОДЫ ЕГО ИЗУЧЕНИЯ

Оралов Усмонали Уразалиевич

Магистрант Азиатского международного университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается психологическая сущность копинг-поведения (поведения адаптации) при преодолении личных проблем. Автор анализирует влияние копинг-стратегий на психическое здоровье, индивидуальные различия в стрессовых ситуациях и психологические аспекты этих форм поведения. Также рассматриваются методы психологического исследования копинг-поведения — анкетирование, эксперименты, наблюдение и интервью. Автор выделяет конструктивные и деструктивные формы копинг-стратегий и оценивает их эффективность с научной точки зрения. Исследование представляет важную научную и практическую ценность для исследователей и специалистов в области психологии.

Ключевые слова: копинг-поведение, стресс, психологическая адаптация, личные проблемы, психодиагностика, методы исследования, конструктивные стратегии, деструктивные стратегии.

KIRISH

Talabalardagi koping xulq-atvorni tushunish uchun mustahkam nazariy asosga ega bo'lish muhimdir. Ushbu freymvork stress bilan kurashishda qo'llaniladigan turli strategiyalarni aniqlash va tahlil qilishga yordam beradi. Asosiy nazariyalar, ayniqsa, Lazarus va Folkmanning stress va yengishning tranzaksion modeli, odamlarning vaziyatlarni qanday baholashlari va atrof-muhit o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlaydi. Ushbu model shuni ko'rsatadiki, koping nafaqat stress bilan kurashish, balki fikrlash va hissiy reaksiyalar o'rtasidagi murakkab munosabatdir. Ushbu qismlarni tahlil qilish orqali tadqiqotchilar talabalar o'quv bosimiga qanday munosabatda bo'lishlarini va ular foydali yoki zararli strategiyalardan foydalanishlarini ko'rishlari mumkin. Bundan tashqari, Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi va Xobfolning resurslarni tejash nazariyasi kabi boshqa nazariyalar ijtimoiy kontekstlar va resurslarni boshqarish qanday rol o'ynashini ko'rsatish orqali kurashish

strategiyalarini tushunishni yaxshilaydi. Oxir-oqibat, puxta nazariy asos tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlaydi va talabalarning chidamliligini oshirishga qaratilgan aniq tadbirlarni yaratishga yordam beradi.

METODOLOGIYA

Vaqt o'tishi bilan odamlarning stressga qanday chidashlari sezilarli darajada o'zgarganini o'rganish, stressga individual reaksiya ularning madaniy muhitiga qanday bog'liqligini ko'rsatadi. Dastlabki g'oyalar asosan psixologik va xulq-atvor nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan, stressni kamaytirish uchun amalga oshiriladigan ko'rinadigan harakatlarga e'tibor qaratilgan. Bundan farqli o'laroq, zamonaviy tadqiqotlar koping usullarini shakllantiruvchi ijtimoiy va madaniy omillarni hisobga oladigan batafsilroq modellar zarurligini ta'kidlaydi. Masalan, "yangi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, avlodlar o'rtasidagi farqlar jinsiy ozchiliklar o'rtasidagi o'ziga xoslikning o'sishi va koping taktikalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, jamiyatdagi o'zgarishlar shaxsiy kuchga qanday ta'sir qilishini ta'kidlaydi"¹³⁶. Bunday topilmalar koping tadqiqotlarida turli nuqtai nazarlar va tajribalarni kiritish muhimligini ta'kidlaydi, bu esa o'tmishdagi kontekstlarni bilish yaxshiroq qo'llab-quvvatlash strategiyalarini yaratishga yordam berishi mumkinligini ko'rsatadi. Talabalarning koping xulq-atvorini o'rganishning amaliy yo'llarini o'rganar ekanmiz, ushbu tarixiy omillarni va ularning hozirgi amaliyot bilan bog'liqligini tan olish muhimdir¹³⁷.

TAHLIL

O'quvchilar buni qanday uddalashlarini o'rganish asosiy nazariyalarni, ayniqsa, Lazarus va Folkmaning nazariyalarini bilishni talab qiladi. Ularning tadqiqotlari stressning kognitiv-motivatsion-relyatsion nazariyasini tushuntiradi, unda baholash hissiy reaksiyalarga va muammoni hal qilish usullariga qanday ta'sir qilishini ta'kidlaydi. Lazarus va Folkmaning ta'kidlashicha, odamlar stress omillarini birlamchi va ikkilamchi baholashdan foydalangan holda baholaydilar, bu ularning muammoni hal qilish yondashuvlarini shakllantiradi. Bu farq, ayniqsa, akademik stress bilan shug'ullanadigan talabalar uchun muhimdir. Muammoga yo'naltirilgan usullardan foydalanuvchilar kamroq xavotirlanishlari va o'zlarini yaxshiroq his qilishlari mumkin, bu ushbu strategiyalarni ruhiy salomatlik bilan bog'laydigan so'nggi tadqiqotlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan COVID-19 pandemiyasi kabi yuqori stressli vaziyatlarda natijalar¹³⁸. Bundan tashqari, stress bilan bog'liq

¹³⁶ Frost, David M, Hammack, Phillip L, Lightfoot, Marguerita, Meyer, et al. (2020) The Qualitative Interview in Psychology and the Study of Social Change: Sexual Identity Development, Minority Stress, and Health in the Generations Study.. doi: <https://core.ac.uk/download/287624276.pdf>

¹³⁷ Jessup-Anger, Jody E. (2015) Theoretical Foundations of Learning Communities. doi: <https://core.ac.uk/download/213078876.pdf>

¹³⁸ Maryam Rahimyan, Z. Bozorgi (2021) The Coronavirus Anxiety in the Elderly: The Role of Coping Styles with Stress and Meta-Worry. Volume(7). doi: <https://www.semanticscholar.org/paper/318317f4f187a98e5977fe66f7adec08a827d8ec>

kopingning batafsil ko'rib chiqilishi uning murakkab tabiati va turli sohalarda dolzarbligini ko'rsatadi, bu esa talabalar guruhlarida kopingni tushunish uchun muhim vositadir¹³⁹.

O'quvchilarning muammoni hal qilish usullarini ko'rib chiqishda muammoga yo'naltirilgan va hissiyotga yo'naltirilgan koping strategiyalarini farqlash muhimdir. Muammoga yo'naltirilgan koping muammolarni hal qilish yoki yechimlarni topish kabi stress bilan to'g'ridan-to'g'ri shug'ullanishni anglatadi, bu odamlarga o'zlarini nazoratga ega ekanliklarini his qilishga yordam beradi. Boshqa tomondan, hissiyotga yo'naltirilgan koping ko'proq his-tuyg'ularni boshqarish, boshqalardan yordam so'rash yoki muammodan uzoqlashishga urinish kabi usullardan foydalanish bilan shug'ullanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, fikrlashning yuqori darajasi ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni kamroq samarali qilishi mumkin, ayniqsa kimdir o'zini hissiy jihatdan xafa his qilganda. Xususan, Abenavoli ta'kidlashicha¹⁴⁰, ruminatsiya yuqori bo'lganda, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning ijobiy ta'siri pasayadi, bu esa ko'proq depressiya va tashvish alomatlariga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, bullingga duch kelgan talabalar ko'pincha o'z-o'zini ayblash kabi nosog'lom usullarga murojaat qilishadi, bu esa hissiy barqarorlik va ijtimoiy aloqalarni yaxshilashga yordam beradigan yaxshiroq kurashish strategiyalari zarurligini ta'kidlaydi¹⁴¹. Shu sababli, o'quvchilarning farovonligini qo'llab-quvvatlash uchun har bir turdagi koping strategiyasidan qachon foydalanishni tushunish juda muhimdir.

Talabalarning koping xulq-atvoriga shaxsiy xususiyatlar, iqtisodiy kelib chiqishi va akademiklarga bo'lgan ishonch kabi shaxsiy farqlar katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, kam ta'minlangan oilalardagi o'quvchilar ko'pincha maktabdagi qiyinchiliklarni yengishda ko'proq stressni his qilishadi va to'siqlarni ko'rishadi, bu esa ularni nosog'lom kurash usullarini qo'llashga olib keladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy qiyinchilik nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy maqom (SES), balki maktab me'yorlaridan chetga chiqadigan xatti-harakatlar bilan bog'liq bo'lib, koping-strategiyalarni ko'rib chiqishda kontekstni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi¹⁴². Bundan tashqari, bolalarning sensor ma'lumotlarni qayta ishlashdagi farqlar turli xil sharoitlarga ega bo'lgan bolalarda ham, normal rivojlanayotgan bolalarda ham tashvish va depressiya kabi ichki muammolar bilan bog'liq. Ushbu murakkab o'zaro

¹³⁹ Lazarus R., Folkman S. Stress: Appraisal and Coping // Encyclopedia of Behavioral Medicine. 2020. DOI: <https://www.semanticscholar.org/paper/b622a5220969ed0cd518dd2d61efa1671e5c46a5>

¹⁴⁰ Abenavoli R. M., Brunwasser S. M., Freres D. R., Gillham J. et al. Social Support Seeking and Early Adolescent Depression and Anxiety Symptoms: The Moderating Role of Rumination // Journal of Early Adolescence. 2016. Vol. 36. No. 8. Pp. 1118-1143. DOI: 10.1177/0272431615594460

¹⁴¹ Parris, Leandra N (2013) The Development and Application of the Coping with Bullying Scale for Children. doi: <https://core.ac.uk/download/71424443.pdf>

¹⁴² Demanet, Jannick, Van Houtte, Mieke (2017) Does socio-economic disadvantage lead to acting out? A reinvigoration of an old question. doi: <https://core.ac.uk/download/84040763.pdf>

ta'sir shuni ko'rsatadiki, talabalarning stressni qanday yengishi kognitiv omillar va shaxs xususiyatlariga ta'sir qiladi¹⁴³. Shu sababli, ushbu shaxsiy farqlarni tushunish maktablarda kopingning sog'lom usullarini qo'llab-quvvatlaydigan maqsadli dasturlarni yaratishda juda muhimdir.

Madaniy ta'sirlar o'quvchilarning stressga munosabatlariga va uni qanday yengishlariga ta'sir qilib, ularni qanday yengishida juda muhimdir. Misol uchun, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hazil turli madaniyatlarda turlicha ko'riladi, bu odamlarning chidamliligiga katta ta'sir qiladi. G'arb madaniyatlarida hazil ko'pincha ijtimoiylashuv uchun muhim deb qaraladi, Xitoy kabi Sharq madaniyatlarida esa hazil ma'lum vaziyatlarda qo'llaniladi va ko'proq ixtisoslashgan deb qaraladi, bu his-tuyg'ularni ifodalash va qiyinchiliklardan orqaga qaytish bo'yicha kengroq madaniy qarashni aks ettiradi¹⁴⁴. Bundan tashqari, madaniy kelib chiqish odamlarning raqobatga bo'lgan munosabatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, bu esa koping usullari bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqobatdan qochadigan venger va serb yoshlari turli xil hissiy javoblar va salomatlik odatlariga ega, bu madaniy farqlarni hisobga oladigan salomatlik dasturlariga ehtiyoj borligini ko'rsatadi¹⁴⁵. Shunday qilib, ushbu madaniy tafsilotlarni tushunish talabalarning koping strategiyalarini samarali qo'llab-quvvatlash uchun juda muhimdir.

Talabalaridagi koping mexanizmlari ularning rivojlanish bosqichlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tengdoshlar tajovuzi va ijtimoiy murakkabliklar kabi qiyinchiliklarni qanday yengishlariga ta'sir qiladi. Talabalar ushbu ijtimoiy muammolar bilan shug'ullanar ekan, ularning turli xil hissiy reaksiyalari va kurash strategiyalarini tushunish muhimdir. Masalan, tranzaksion koping nazariyasi shuni ko'rsatadiki, his-tuyg'ulardagi shaxsiy farqlar bolalar va o'smirlarning tengdoshlarining tajovuziga duch kelganda qo'llaydigan koping usullariga katta ta'sir ko'rsatadi, bu esa hissiy boshqaruvni yaxshiroq amalga oshirish uchun chidamlilik va foydali koping ko'nikmalarini o'rgatish zarurligini ta'kidlaydi¹⁴⁶. Bundan tashqari, rivojlanish nuqtai nazarlari o'smirlarning o'yin va qimor kabi harakatlarni qanday ko'rishidagi farqlarni ko'rsatadi, bu ularning yengish xatti-harakatlariga ta'sir qilishi mumkin. O'smirlar o'yinni gilyohvandlik deb o'ylashlari mumkin bo'lsa-da, kattalar ko'pincha uni ijtimoiy foydali deb bilishadi, bu esa kattalar bilan kurashishga bo'lgan

¹⁴³ Kotsiris, Kasey, Little, Lauren, Westrick, Jennifer (2020) Sensory Processing Patterns and Internalizing Behaviors in the Pediatric and Young Adult General Population: A Scoping Review. doi: <https://core.ac.uk/download/286641348.pdf>

¹⁴⁴ Hiranandani, Neelam, Jiang, Feng, Lu, Su, Yue, et al. (2016) To Be or Not To Be Humorous? Cross Cultural Perspectives on Humor. doi: <https://core.ac.uk/download/287585517.pdf>

¹⁴⁵ Fülöp, Márta, Horváth, Virág, Pikó, Bettina, Pálinkás, et al. (2013) Structure and features of Competitiveness Index. doi: <https://core.ac.uk/download/18405396.pdf>

¹⁴⁶ Boyle, James, Hunter, Simon, Warden, David (2006) Emotion and coping in young victims of peer-aggression. doi: <https://core.ac.uk/download/9026913.pdf>

qarashlarning o'zgarishini ko'rsatadi¹⁴⁷. Ushbu tushuncha talabalarning o'ziga xos rivojlanish ehtiyojlariga mos keladigan samarali aralashuv dasturlarini yaratishda juda muhimdir.

Talabalarning psixologik ehtiyojlarini topish va qo'llab-quvvatlash usullarini takomillashtirish uchun ularning o'zini qanday boshqarishini o'lchaydigan vositalarni yaratish va ulardan foydalanish muhimdir. Nizoli hududlardagi talabalar uchun o'tkazilgan so'rovnomalar ularning hissiy, kognitiv va xulq-atvor reaksiyalarini ko'rib chiqish orqali stress va qiyinchiliklarni yengish qobiliyatini baholashga yordam beradi¹⁴⁸; Ushbu vositalar posttravmatik stress buzilishi kabi distress simptomlari qanchalik keng tarqalganligini ko'rsatadi, shuningdek, o'quvchilar o'zlarining farovonligi va yengish ko'nikmalariga qanday qarashlarini ko'rib chiqadi. Bundan tashqari, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maktablardagi stigma bilan kurashish kerak, chunki u o'quvchilarning muammoni hal qilish usullari bo'yicha yordam olishlariga to'sqinlik qilishi mumkin¹⁴⁹. Kuchli baholash vositalaridan foydalangan holda, o'qituvchilar va ruhiy salomatlik xodimlari koping xulq-atvorlarini yaxshiroq tushunishlari mumkin, bu ularga talabalarda chidamlilikni shakllantirish va ularning o'ziga xos psixologik ehtiyojlarini qondirish uchun o'z qo'llab-quvvatlashlarini o'zgartirishga yordam beradi.

NATIJA

O'quvchilarning qiyinchiliklarni qanday yengishlarini o'rganish ko'pincha talabalarning murakkab va xilma-xil tajribalarini to'liq aks ettirmasligi mumkin bo'lgan zamonaviy nazariy g'oyalar bilan cheklangan. Misol uchun, Zimmerman va Pintrich kabi o'zini o'zi tartibga soluvchi ta'limning (SRL) yaxshi ma'lum bo'lgan modellari, puxta bo'lsa-da, ko'pincha talabalarning muvaffaqiyatiga ta'sir qiluvchi hissiy va vaziyat omillarining ta'sirini o'tkazib yuboradi. Ushbu muammo yangi turdagi o'zaro ta'sirlarga, masalan, odamsimon xizmat robotlari bilan bo'lgan munosabatlarga nazar tashlasak, dolzarb nazariyalar ushbu yangi majburiyatlardan kelib chiqadigan o'ziga xos psixologik reaksiyalarni hisobga olmaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, odamlar gumanoid robotlar bilan muloqot qilganda o'zlarini noqulay his qilishlari mumkin, bu esa mavjud nazariyalarga zid bo'lgan kompensator iste'mol kabi xatti-harakatlarga olib keladi

¹⁴⁷ Alexandre, J, Calado, F, Griffiths, MD (2014) Mom, Dad It's Only a Game! Perceived Gambling and Gaming Behaviors among Adolescents and Young Adults: an Exploratory Study. doi: <https://core.ac.uk/download/30650469.pdf>

¹⁴⁸ O.A. Ulyanina, L A Aleksandrova, S.O. Dmitrieva (2023) Features of the Current State of Students in Regions with High Involvement in the Consequences of Hostilities. Volume(15), 171-189. Social Psychology and Society. doi: <https://doi.org/10.17759/sps.2024000001>

¹⁴⁹ Laura Nyblade, Melissa A. Stockton, Kayla Giger, Virginia Bond, Maria L. Ekstrand, Roger Mc Lean, Ellen M.H. Mitchell, et al. (2019) Stigma in health facilities: why it matters and how we can change it. Volume(17). BMC Medicine. doi: <https://doi.org/10.1186/s12916-019-1256-2>

O'quvchilarning o'zini qanday tutishini o'rganish ko'pincha talabalarning murakkab va xilma-xil tajribalarini to'liq aks ettirmasligi mumkin bo'lgan zamonaviy nazariy g'oyalar bilan cheklangan. Masalan, Zimmerman va Pintrich kabi o'zini o'zi tartibga soluvchi ta'limning (SRL) yaxshi ma'lum bo'lgan modellari puxta bo'lsa-da, ko'pincha talabalarning muvaffaqiyatiga ta'sir qiluvchi hissiy va vaziyat omillarining ta'sirini o'tkazib yuboradi. Ushbu muammo yangi turdagi o'zaro ta'sirlarga, masalan, hozirgi nazariyalar ushbu yangi majburiyatlardan kelib chiqadigan o'ziga xos psixologik reaksiyalarni hisobga olmaydigan gumanitar xizmat robotlari bilan bo'lgan munosabatlarga nazar tashlasak, kuchayadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, odamlar gumanitar robotlar bilan muloqot qilganda o'zlarini noqulay his qilishlari mumkin, bu esa mavjud nazariyalar yaxshi tushuntirishga tayyor bo'lmagan kompensator iste'mol kabi xatti-harakatlarga olib keladi. Shunday qilib, biz talabalarning o'zlashtirishiga ta'sir qiluvchi ta'lim va texnologik o'zaro ta'sirning o'zgaruvchan manzarasini yaxshiroq hal qilish uchun mavjud nazariy g'oyalarimizni qayta ko'rib chiqishimiz kerakligi aniq¹⁵⁰.

Olimlar o'quvchilarning qanday ishlashini batafsil o'rganar ekan, kelajakdagi nazariyalar shaxsiy, ijtimoiy va ekologik jihatlar qanday o'zaro ta'sir qilishini ko'rsatadigan batafsilroq ramkalarni qabul qilishi kerak. Bu o'zgarish nafaqat koping strategiyalariga qaraydigan, balki talabalarning chidamliligiga ta'sir ko'rsatadigan kontekstni o'z ichiga olgan modellarni talab qiladi. Kopingni o'rganishning batafsil usullariga e'tibor qaratish ta'lim hamjamiyatlari haqidagi zamonaviy nazariyalarning g'oyalari bilan bog'lanishi mumkin, bu esa ularning samaradorligini baholash uchun yanada murakkabroq modellar zarurligini qo'llab-quvvatlaydi¹⁵¹. Shuningdek, gender muammoni hal qilish strategiyalariga qanday ta'sir qilishi kabi turli xil nuqtai nazarlarni kiritish kelajakdagi tadqiqotlar uchun qimmatli imkoniyatlarni taqdim etishi mumkin. Feministik bilimlardan foydalanish va koping modellarida tenglik zarurligini tan olish orqali olimlar Elinor Ostrom tomonidan ta'kidlanganidek, umumiy resurslar haqidagi nazariy tushunchani oshirishlari mumkin, bu esa turli xil talabalar guruhlarida koping xulq-atvorining kengroq ko'rinishiga olib keladi¹⁵².

XULOSA

O'quvchilarning muvaffaqiyatiga nima ta'sir qilishini tushunish uchun biz psixologik xususiyatlar, ijtimoiy omillar va madaniy kelib chiqish kabi turli sohalarga qarashimiz kerak. Masalan, o'ziga ishonch va hissiy muvozanat kabi xususiyatlar

¹⁵⁰ Ernesto Panadero (2017) A Review of Self-regulated Learning: Six Models and Four Directions for Research. Volume(8). Frontiers in Psychology. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00422>

¹⁵¹ Jessup-Anger, Jody E. (2015) Theoretical Foundations of Learning Communities. doi: <https://core.ac.uk/download/213078876.pdf>

¹⁵² Lapniewska, Zofia (2016) Reading Elinor Ostrom through a gender perspective. doi: <https://core.ac.uk/download/293881450.pdf>

uchinchi madaniyat bolalariga (TCK) bardoshli bo'lishga yordam berish uchun muhimdir, bu shaxsiy fazilatlar stressni yengishda muhimligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, kuchli ijtimoiy aloqalarga ega bo'lish muhimdir, chunki qo'llab-quvvatlovchi do'stlar yolg'izlik va tashvish hissini kamaytirishi mumkin, bu esa samarali kurashish ko'nikmalarini oshiradi. Bundan tashqari, ekspertlar va boshlovchilar o'rtasidagi ko'z xatti-harakatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, uzoqroq sokin ko'z vaqtlari stress ostida yaxshiroq ishlash bilan bog'liq bo'lib, aqliy jarayonlar koping usullariga ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Shunday qilib, ushbu elementlarning aralashmasi - shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va kognitiv strategiyalar - koping xulq-atvor va ularning o'quvchilarning o'quv yutuqlariga ta'sirini ko'rib chiqish uchun to'liq manzarani yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (2020). *Stress: Appraisal and Coping*. In Encyclopedia of Behavioral Medicine. <https://www.semanticscholar.org/paper/b622a5220969ed0cd518dd2d61efa1671e5c46a5>
2. Rahimyan, M., & Bozorgi, Z. (2021). The Coronavirus Anxiety in the Elderly: The Role of Coping Styles with Stress and Meta-Worry. *Volume 7*. <https://www.semanticscholar.org/paper/318317f4f187a98e5977fe66f7adec08a827d8e>
3. Boyle, J., Hunter, S., & Warden, D. (2006). Emotion and coping in young victims of peer-aggression. <https://core.ac.uk/download/9026913.pdf>
4. Abenavoli, R. M., Brunwasser, S. M., Freres, D. R., & Gillham, J. E. (2016). Social Support Seeking and Early Adolescent Depression and Anxiety Symptoms: The Moderating Role of Rumination. *Journal of Early Adolescence*, 36(8), 1118–1143. <https://doi.org/10.1177/0272431615594460>
5. Frost, D. M., Hammack, P. L., Lightfoot, M., Meyer, I. H., et al. (2020). The Qualitative Interview in Psychology and the Study of Social Change: Sexual Identity Development, Minority Stress, and Health in the Generations Study. <https://core.ac.uk/download/287624276.pdf>
6. Parris, L. N. (2013). The Development and Application of the Coping with Bullying Scale for Children. <https://core.ac.uk/download/71424443.pdf>

THE IMAGE OF CHILDHOOD IN XIX CENTURY ENGLISH LITERATURE

Berdiboyeva Khushnoza Bahodir kizi

“Alfraganus University”

ABSTRACT

This article explores the portrayal of childhood in 19th-century English literature, focusing on the works of Charles Dickens and Charlotte Brontë. By analyzing "Oliver Twist" and "Jane Eyre," it examines how the authors reflect the socio-cultural attitudes toward children and their struggles within a rapidly changing society. The paper underscores the authors' advocacy for child welfare and education, shedding light on the broader Victorian context.

Key words: *childhood, Victorian literature, Charles Dickens, Charlotte Brontë, Oliver Twist, Jane Eyre, social criticism, education.*

ОБРАЗ ДЕТСТВА В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА

АННОТАЦИЯ

Статья исследует изображение детства в английской литературе XIX века, сосредотачиваясь на произведениях Чарльза Диккенса и Шарлотты Бронте. Анализируя "Оливера Твиста" и "Джейн Эйр", рассматривается, как писатели отражают социально-культурные установки в отношении детей и их борьбы в условиях быстро меняющегося общества. Работа подчеркивает приверженность писателей вопросам благополучия детей и образования, проливая свет на более широкий викторианский контекст.

Ключевые слова: *детство, викторианская литература, Чарльз Диккенс, Шарлотта Бронте, "Оливер Твист", "Джейн Эйр", социальная критика, образование.*

XIX ASRNING INGLIZ ADABIYOTIDA BOLALIKNING TASVIRI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola XIX asrning ingliz adabiyotida bolalikning tasvirlanishini o'rganadi, xususan, Charli Dikkens va Sharlotta Brontening asarlariga e'tibor qaratadi. "Oliver Tvis" va "Jenn Eyer" asarlarini tahlil qilib, mualliflar bolalarga nisbatan ijtimoiy-madaniy qarashlarni va tez o'zgarib borayotgan jamiyatda ularning kurashlarini qanday aks ettirishini o'rganadilar. Maqola, adiblarning bola farovonligi va ta'limiga bo'lgan tashviquotini ta'kidlab, kengroq viktoriya davri kontekstiga nur sochadi.

Kalit so'zlar: bolalik, viktoriya adabiyoti, Charli Dikkins, Sharlotta Bronte, "Olivers Tvis", "Jenn Eyer", ijtimoiy tanqid, ta'lim.

INTRODUCTION

Driven mostly by the Industrial Revolution and growing discourses on education and child welfare, the 19th century brought a major change in society perceptions of childhood. Children confronted particular difficulties from exploitative work to limited access to education as Britain's fast urbanisation and industrialisation brought about. Periodically, literature of this age acted as a prism through which these problems were examined, bringing the suffering of children front and centre.

Two well-known Victorian writers, Charles Dickens and Charlotte Brontë, brilliantly captured children in their works, challenging social mores and calling for change by means of their narratives Dickens's "Oliver Twist" and Brontë's "Jane Eyre" both master the use of childhood as a vehicle for investigating subjects of poverty, resiliency, and moral growth. The article looks at how these writers not only capture the hardships of children from the 19th century but also support more general social change and human dignity debates.

LITERATURE REVIEW

Scholars have extensively examined how Victorian writers portray youth, with particular attention to how writers challenge society expectations using young heroes. Particularly via the prism of orphaned and underprivileged children, Humphrey House (1955) emphasises Dickens's ability to capture the systematic shortcomings of Victorian society. Dickens uses sharp contrasts between innocence and corruption in "Oliver Twist," to highlight the effects of institutional neglect and poverty.

Emphasising how "Jane Eyre" questions the junction of childhood, gender, and power, Sandra Gilbert and Susan Gubar (1979) study Brontë's work from a feminist standpoint. They contend that Brontë's depiction of Jane's challenges against patriarchal power during her early years captures a more general criticism of social systems that stifle uniqueness.

Mirroring the grim reality of Victorian charity institutions, Miriam Allott (1959) investigates the autobiographical aspects in Brontë's portrayal of Lowood School. Carolyn Steedman (1995) similarly examines the gendered aspects of Victorian stories, contending that works like "Jane Eyre" and "Oliver Twist" expose how class and gender shaped society views towards children.

John Bowen (2003) notes that whilst Dickens emphasises the group suffering of children in urban environments, Brontë explores the psychological and moral growth

of a single child. This comparative approach emphasises the several ways Victorian writers interacted with the subject of childhood.

Charles Dickens: The Voice of Marginalized Childhood in "Oliver Twist"

The potent critique of Victorian England's institutional and social shortcomings seen in Charles Dickens' "Oliver Twist" Oliver, an orphan living under the degrading conditions of the workhouse and facing the threats of the London underworld, travels throughout the book. Dickens challenges the Poor Law Amendment Act of 1834, which institutionalised severe conditions for the impoverished, via Oliver's story.

"Oliver Twist" has as one of its main subjects the systematic exploitation of children. Represented as a place of cruelty and neglect, the workhouse depicts the failure of Victorian society to support its most defenceless citizens. Scholars like John Forster (1872) have observed Dickens's great concern for social justice shown in his exact and expressive portrayal of Oliver's suffering.

Dickens also shows the larger results of systematic neglect using ancillary characters like Nancy and the Artful Dodger. Oliver stands for moral purity and fortitude, while figures like the Dodger show how poverty may send kids into criminal careers. Critics such as Humphrey House (1955) contend that Dickens's dual presentation of innocence and corruption captures his conviction about the possibility for societal change.

Charlotte Brontë: Childhood as a Crucible in "Jane Eyre"

Charlotte Brontë presents in "Jane Eyre a very personal and psychological investigation of childhood." The book starts with Jane's horrific experiences at Gateshead, where her aunt and cousins physically and emotionally mistreat her. This first impression of childhood is one of solitude, injustice, and a need for fittingness.

Based on her personal experiences, Brontë's portrayal of Lowood School offers a biting indictment of Victorian philanthropy. Lowood marks the junction of religious deception and systematic neglect under the despotic control of Mr. Brocklehurst. Miriam Allott (1959) adds that Brontë's realistic representation of Lowood gives her more general societal critique believability.

Jane's subsequent claim of independence is set up by her fortitude and moral development during her early years. Sandra Gilbert and Susan Gubar (1979) stress how Jane's rejection of authority and quest of self-respect questions the patriarchal systems of Victorian society. Unlike Dickens's Oliver, whose goodness is unaffected by outside events, Jane's character develops through her hardships in line with Brontë's fascination in the psychological aspects of childhood.

Comparative analysis

Though both Dickens and Brontë deal with the challenges of youth, their stories have different tones and focus. With Oliver as a symbol of purity to draw attention to structural shortcomings, Dickens's "Oliver Twist" offers a group social critique. Brontë's "Jane Eyre" on the other hand presents a close-up view of the psychological and moral growth of a particular child.

Thematically, both writers stress children's resilience, but they present it in somewhat different ways. While Jane's resistance is defined by development and self-assertion, Oliver's relentless innocence acts as a moral foil to the corrupt adult society. While Brontë explores inner tensions and provides a more reflective perspective, John Bowen (2003) points out that Dickens's story depends on outside conflicts to propel the storyline.

Furthermore essential to these works are the gender experiences of childhood. Oliver's problems result from poverty and systematic neglect; Jane's difficulties are exacerbated by her gender, therefore underscoring the two injustices of class and patriarchy. Carolyn Steedman (1995) contends that whereas Dickens's more conventional depiction of childhood innocence, Brontë's complex description of Jane's youth reveals a feminist viewpoint.

CONCLUSION

Oliver Twist and Jane Eyre's portrayal of childhood captures not just the hard reality children in 19th-century England experienced but also the changing cultural and societal paradigms around childhood. Though they approach their works from different angles, Dickens and Brontë both show the extreme neglect and exploitation children endured in their books, therefore generating complimentary insights into the social systems of their day.

Through Oliver Twist, Dickens questions the industrialised society that neglects to defend its most defenceless people. His way of showing the orphaned youngsters in workhouses emphasises the discrepancy between the reality of systematic exploitation and the ideal of benevolence. Dickens emphasises the moral need for change by having Oliver a helpless victim of a society gone corrupt. Emphasising that society's treatment of its children directly reflects its moral integrity, his story implies that the wellbeing of children should be a main focus of a fair society. Dickens's development of nuanced secondary characters, such as Nancy and the Artful Dodger, also enhances his critique by showing how poverty and neglect affect children's life in several different ways. Dickens's writings demand the destruction of repressive systems and the building of a society whereby children, from all social levels, are appreciated and safeguarded.

Conversely, Brontë's *Jane Eyre* presents a more meditative and unique perspective on childhood. The book turns the emphasis from outside society shortcomings to the psychological and emotional development inside a child. Though equally critical of societal structures, Brontë's depiction of Jane's early years at Gateshead and Lowood School emphasises the growth of resilience, self-respect, and autonomy. While Oliver is mostly moulded by outside events, Jane aggressively opposes injustice and asserts her own agency in the face of hardship. Brontë's analysis of gendered experiences of childhood also gives her critique of society more complexity by showing how society systems of patriarchy and class interact to mould a child's development. Brontë investigates the idea of human development and the moral fortitude that could result from hardship via Jane's trip. By doing this, she questions conventional Victorian rules about women's roles and emphasises the need of personal identity in determining one's fate.

Comparative study of Dickens's and Brontë's writings gives crucial new perspectives on the function of literature in support of social reform. Though they see the possibilities of change differently, both writers show infancy as a zone of struggle. Dickens calls for social and institutional change to guard children from exploitation, hence stressing the idea of group reform. Brontë, on the other hand, presents a picture of personal metamorphosis, implying that although the toughest circumstances might produce resistance and moral development, actual liberation calls for a more intense psychological and emotional trip. Nonetheless, both points of view are essential for comprehending the complexity of infancy and the changes in society views of children over the Victorian era.

Finally, the writings of Dickens and Brontë show that childhood is not only a stage of existence but also a crucial battlefield for more general social and moral concerns. Children's treatment—that of either systematic neglect or personal oppression—reflects more general society values and objectives. These books help readers to realise that childhood is a time of opportunity and potential as much as a period of vulnerability. Reiterating the continuing relevance of their criticisms of social injustice, child care, and the necessity of compassion and reform, the writers push readers to rethink the treatment of children, not only in their own time but in the present day. Dickens and Brontë provide ageless insights on the human condition and the great need of making sure every child has the chance to flourish by tackling the complexity of childhood.

REFERENCES

1. Allott, M. (1959). *The Brontës: The Critical Heritage*. Routledge.

2. Bowen, J. (2003). *Other Dickens: Pickwick to Chuzzlewit*. Oxford University Press.
3. Forster, J. (1872). *The Life of Charles Dickens*. Chapman and Hall.
4. Gilbert, S., & Gubar, S. (1979). *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. Yale University Press.
5. House, H. (1955). *The Dickens World*. Oxford University Press.
6. Steedman, C. (1995). *Strange Dislocations: Childhood and the Idea of Human Interiority*. Harvard University Press.

THE ROLE OF CULTURAL CONTEXT IN EFL PEDAGOGY

Ulmasbayeva Malika Alisherovna

International Islamic Academy of Uzbekistan

+998909925411

m.ulmasbayeva@iiiau.uz

ABSTRACT

Cultural context plays a pivotal role in effectively teaching and learning English as a Foreign Language (EFL). This article explores the significance of integrating cultural awareness into EFL pedagogy, highlighting its impact on learner motivation, cultural competence, and language acquisition. The discussion includes pedagogical strategies for incorporating cultural elements and discusses potential challenges. Understanding cultural nuances enhances communication skills and fosters intercultural competence, essential for global engagement. The paper concludes by emphasizing the need for culturally responsive teaching methods to improve EFL educational outcomes.

Keywords: *EFL pedagogy, cultural context, intercultural competence, language acquisition, cultural awareness*

INTRODUCTION

In the era of globalization, learning English as a foreign language (EFL) extends beyond linguistic competence to encompass intercultural understanding. As language learners are exposed to diverse cultures, recognizing and integrating cultural aspects into teaching practices becomes fundamental for meaningful language acquisition (Kramsch, 1993). Cultural context influences not only learners' motivation but also their pragmatic language skills and intercultural competence. This article examines the importance of cultural awareness in EFL pedagogy and explores strategies for embedding cultural content in language instruction.

The Importance of Cultural Context in EFL Learning

Understanding the cultural context is fundamental to mastering a new language, especially English as a Foreign Language (EFL). While linguistic competence—the ability to use grammar, vocabulary, and pronunciation—is vital, it is insufficient for genuine communication without a nuanced understanding of cultural norms, values, and social practices embedded in language use. Recognizing and integrating cultural context enriches language education, fostering not only linguistic proficiency but also intercultural competence.

Cultural Context as the Foundation of Meaning. Language is deeply intertwined with culture; words and phrases carry cultural connotations that shape their meaning

and appropriate use. For instance, idiomatic expressions like “break the ice” or “hit the nail on the head” become meaningful only when learners grasp their cultural origins and intended contexts (Kramsch, 1993). Without understanding these cultural nuances, learners risk misinterpretation or mismatch in communication, which can hinder social integration or professional interactions.

Enhancing Pragmatic and Sociolinguistic Competence. Cultural knowledge informs pragmatic competence—the ability to use language appropriately in social contexts. For example, the politeness strategies, greetings, and indirect requests vary significantly across cultures. In English-speaking countries, politeness might involve modal verbs like “could” or “would,” whereas other cultures may prefer different approaches. Teaching these differences prepares learners to communicate effectively and avoid cultural faux pas (Cohen, 1997).

Fostering Intercultural Awareness and Competence. Cultural context goes beyond language mechanics; it involves understanding cultural values, beliefs, and social norms. This comprehension fosters intercultural awareness, enabling learners to navigate diverse social situations with sensitivity and confidence. Such competence is vital in international business, diplomacy, and social exchanges, where misunderstandings can occur if cultural differences are ignored (Byram, 1998).

Cultural Context as a Motivator and a Bridge to Authentic Communication. Including cultural content makes language classes more engaging and relatable. Learners find motivation when they see the practical relevance of their studies—such as understanding cultural festivals, social customs, or humor—which makes language acquisition a meaningful pursuit. Moreover, cultural knowledge acts as a bridge to authentic communication, empowering learners to participate more fully in real-world interactions (Kramsch, 1990).

Challenges and Ethical Considerations. Integrating cultural content into EFL instruction requires sensitivity and accuracy. Stereotyping or oversimplification can distort learners' perceptions and reinforce prejudices. Educators face the challenge of selecting authentic, diverse materials and presenting cultural differences objectively. Respectful engagement with culture enriches learning while promoting intercultural respect and understanding (Risager, 2007).

Practical Implications for Educators. To leverage the importance of cultural context effectively, teachers can incorporate authentic materials such as movies, music, interviews, and literature. Facilitating cross-cultural discussions, role-plays, and project-based tasks helps learners internalize cultural norms and adapt their language use appropriately. Encouraging students to explore their own cultural backgrounds alongside target cultures fosters mutual understanding and respect.

Cultural context is indispensable in EFL learning because it shapes the meaning, use, and challenges of language in real-world situations. Integrating cultural awareness into language education not only enhances linguistic proficiency but also cultivates intercultural competence, prepares learners for global citizenship, and enriches their overall communicative ability. Recognizing and respecting cultural differences lays the foundation for effective, respectful, and authentic communication across borders.

Pedagogical Strategies for Integrating Cultural Content

Incorporating cultural content into EFL instruction requires deliberate planning and diverse pedagogical approaches. Effective integration not only enhances language skills but also fosters intercultural competence, curiosity, and motivation among learners. The following strategies outline practical and proven methods to embed cultural elements meaningfully and authentically.

1. **Use of Authentic Materials.** Authentic materials are real-life resources created by native speakers for genuine communication purposes. These include newspapers, menus, advertisements, videos, music videos, TV shows, films, and social media content. Using such materials exposes students to language as it is naturally used within cultural contexts, helping them understand idiomatic expressions, social norms, and current cultural trends (Gilmore, 2007). For example, analyzing advertisements or watching short clips from popular TV shows introduces students to cultural humor, references, and conversational cues.

2. **Cultural Projects and Presentations.** Assigning students cultural projects encourages active exploration and reinforces retention. Examples include creating presentation on local festivals, traditional clothing, or culinary traditions. These activities motivate students to research, organize, and share cultural knowledge creatively, fostering a sense of ownership and engagement. Such projects also promote collaborative learning and public speaking skills (Lantolf & Thorne, 2006).

3. **Role-Playing and Simulations.** Role-playing activities simulate real-world interactions, allowing learners to practice pragmatic and sociolinguistic aspects of language within cultural scenarios. For instance, students could act out a restaurant reservation, a job interview, or a traditional family gathering. These activities help students understand cultural norms related to politeness, gestures, and social hierarchy, making language use more authentic and contextually appropriate (Kramsch, 1993).

4. **Comparison and Contrast Activities.** Encouraging learners to compare aspects of their own culture with those of the target culture promotes intercultural awareness. Activities can include reflective discussions, Venn diagrams, or essays on topics like

greeting customs, social etiquette, or educational practices. This approach promotes critical thinking, empathy, and cultural self-awareness, which are key components of intercultural competence (O'Dowd & Lewis, 2016).

5. **Thematic Content Series.** Designing units around themes such as family, festivals, or food allows teachers to incorporate cultural videos, readings, and discussions seamlessly into the curriculum. For example, a unit on holidays could include exploring Christmas traditions in English-speaking countries, sharing personal holiday customs, and comparing these practices. Thematic series make cultural learning more holistic and interconnected with language skills (Kramsch, 1990).

6. **Incorporating Cultural Guest Speakers and Virtual Exchanges.** Inviting native speakers, cultural experts, or arranging virtual exchanges with schools in target cultural regions can provide authentic insights and firsthand experiences. These interactions foster genuine intercultural communication, dispel stereotypes, and build motivation. For example, live Q&A sessions with international students or cultural ambassadors can be highly engaging (O'Dowd & Lewis, 2016).

7. **Use of Films, Music, and Literature.** Films, songs, and literary works offer cultural narratives, humor, idiomatic expressions, and social values that deepen students' understanding of the target culture. Analyzing a film or song lyrics can open discussions about cultural themes, social issues, and historical contexts. These materials also stimulate emotional connections with the language (Gilmore, 2007).

8. **Culturally Responsive Teaching and Reflection.** Teachers should create an inclusive environment where students feel comfortable discussing cultural differences and sharing their perspectives. Reflection activities, such as journaling or group discussions, allow students to process their cultural observations critically and empathetically. Teachers should also provide guidance to address stereotypes and misconceptions constructively.

Challenges and Considerations

While integrating cultural content enriches EFL instruction, challenges include potential stereotypes, cultural oversimplification, and resource limitations. Teachers need to approach cultural material critically, ensuring authenticity and sensitivity (Risager, 2007). Additionally, cultural content should be carefully selected to match learners' proficiency levels and interests.

CONCLUSION

Cultural context is integral to effective EFL pedagogy, influencing motivation, intercultural competence, and pragmatic language skills. Embedding cultural awareness into language instruction benefits learners by preparing them for genuine

intercultural communication. To maximize these benefits, educators should adopt culturally responsive strategies that emphasize authenticity and sensitivity. Future research should explore innovative methods for integrating culture seamlessly into EFL classrooms to foster more globally competent learners.

REFERENCES

1. Byram, M. (1998). Cultural awareness in language teaching and learning. In M. Byram (Ed.), *Cultural studies in foreign language education* (pp. 17–33). Multilingual Matters.
2. Cohen, A. D. (1997). *Strategies in learning and using a second language*. Longman.
3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Springer Science & Business Media.
4. Dörnyei, Z. (1995). Motivation and motivation strategies in the language classroom. *The Modern Language Journal*, 79(4), 51–67.
5. Gardner, R. C., & Lambert, W. E. (1972). *Attitudes and motivation in second-language learning*. Harvard University Press.
6. Gilmore, A. (2007). Authentic materials and authentic learners: Sources for language learning. *TESOL Quarterly*, 41(2), 277–300.
7. Kramsch, C. (1990). *Context and culture in language teaching*. Oxford University Press.
8. Kramsch, C. (1993). *Context and culture in language teaching*. Oxford University Press.
9. Lantolf, J. P., & Thorne, S. L. (2006). *Sociocultural theory and the genesis of second language development*. Oxford University Press.
10. O'Dowd, R., & Lewis, T. (2016). *Online intercultural exchange: Policy, pedagogy, practice*. Routledge.
11. Risager, K. (2007). *Language and culture: Global flows and local practices*. Multilingual Matters.

THE PROBLEM OF FINDING ADEQUATE EQUIVALENTS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN LITERARY TRANSLATION

Azimova Umida Kilich kizi

Teacher, Termez state university

miss.azimova21@gmail.com

ABSTRACT

Phraseological units present a unique challenge in literary translation due to their culturally bound meanings, idiomatic nature, and stylistic nuances. This paper explores the problem of identifying adequate equivalents for such expressions in the process of translating literary works from one language into another. The study uses examples from Uzbek literary texts and their English translations to analyze common strategies employed by translators. The findings reveal that literal translation often leads to semantic distortion, while contextual and cultural adaptation can preserve both meaning and stylistic impact. The study concludes that successful translation of phraseological units requires not only linguistic proficiency but also deep cultural competence.

Keywords: *phraseological units, literary translation, equivalence, idioms, translation strategies, cultural adaptation*

АННОТАЦИЯ

Фразеологические единицы представляют собой особую проблему в литературном переводе из-за их культурной обусловленности, идиоматического характера и стилистических оттенков. В данной статье рассматривается проблема нахождения адекватных эквивалентов таким выражениям при переводе литературных произведений с одного языка на другой. В исследовании использованы примеры из узбекской художественной литературы и их английских переводов, чтобы проанализировать распространённые стратегии, применяемые переводчиками. Результаты показывают, что дословный перевод часто приводит к искажению смысла, в то время как контекстуальная и культурная адаптация помогает сохранить как смысл, так и стилистическое воздействие. В статье делается вывод, что успешный перевод фразеологических единиц требует не только языковой компетенции, но и глубоких культурных знаний.

Ключевые слова: *фразеологические единицы, художественный перевод, эквивалентность, идиомы, стратегии перевода, культурная адаптация.*

ANNOTATSIYA

Frazeologik birliklar adabiy tarjimada o'ziga xos muammoni keltirib chiqaradi, chunki ular madaniy ma'no, idiomatik xarakter va uslubiyl nozikliklarga ega. Ushbu

maqolada adabiy asarlarni bir tildan ikkinchisiga tarjima qilishda bunday birliklar uchun adekvat ekvivalentlarni topish muammosi tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'zbek badiiy matnlaridan va ularning inglizcha tarjimalaridan misollar keltirilib, tarjimonlar qo'llagan umumiy strategiyalar tahlil qilinadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, so'zma-so'z tarjima ko'pincha semantik buzilishlarga olib keladi, holbuki kontekstual va madaniy moslashtirish mazmun va uslubni saqlab qolishga yordam beradi. Xulosa qilib aytganda, frazeologik birliklarning muvaffaqiyatli tarjimasi nafaqat lingvistik bilim, balki chuqur madaniy kompetensiyani ham talab qiladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, badiiy tarjima, ekvivalentlik, idiomalar, tarjima strategiyalari, madaniy moslashuv

INTRODUCTION

Phraseological units — including idioms, collocations, proverbs, and set expressions — are essential to the richness and expressiveness of any language. In literary texts, they serve not only as linguistic tools but also as carriers of cultural identity and artistic style. Translating these units poses significant challenges due to their fixed meanings and strong cultural ties. This paper examines the linguistic and cultural difficulties involved in translating phraseological units and offers a comparative analysis of selected Uzbek literary works and their English translations.

Methodology

This study employs a qualitative descriptive method, focusing on the comparative analysis of phraseological units extracted from selected passages in the Uzbek novel *Dunyoning ishlari* by O'tkir Hoshimov and its English translation. The analysis considers how translators dealt with these expressions and whether their choices retained the original meaning, tone, and cultural resonance. The units were classified according to Vinay and Darbelnet's translation procedures and analyzed for fidelity and adequacy.

3. Results

The analysis revealed several dominant strategies:

3.1 Literal Translation:

Some idioms were translated word-for-word, often resulting in awkward or incomprehensible expressions in the target language. For instance, the Uzbek idiom "*Ko'nglidan ko'p narsa o'tdi*" was rendered literally as "*Many things passed through his heart,*" which lacks clarity in English.

3.2 Substitution with English Idioms:

In many cases, translators chose target-language idioms with similar meanings. For example, "*boshi osmonga yetdi*" (literally: "his head reached the sky") was translated as "*he was over the moon*," capturing the emotional intensity appropriately.

3.3 Paraphrasing:

When no equivalent idiom existed, paraphrasing was used to convey the intended meaning. While this ensured clarity, it often led to a loss of stylistic color or metaphorical richness.

3.4 Omission or Simplification:

A few phraseological units were omitted entirely or simplified. This occurred mostly when the idioms were highly culture-specific and had no clear parallel in English.

4. Discussion

The findings indicate that there is no one-size-fits-all strategy for translating phraseological units. Literal translation, while linguistically accurate, often fails to convey idiomatic meaning. Substitution with equivalent idioms is ideal but requires a deep understanding of both languages and cultures. Paraphrasing is a practical solution when equivalents are unavailable, though it risks diminishing the literary quality of the text.

In literary translation, the goal is not just to transfer information, but also to recreate the aesthetic and emotional effect of the original. Thus, translators must balance semantic fidelity with stylistic and cultural adaptation. The challenge becomes even greater when translating between languages with significant cultural and structural differences, such as Uzbek and English.

CONCLUSION

Translating phraseological units in literary works is a complex process requiring both linguistic expertise and cultural awareness. Adequate equivalents can only be achieved through flexible, context-sensitive strategies. Rather than relying solely on literal translation, translators must apply a combination of substitution, paraphrasing, and creative reimagining to preserve the literary and cultural essence of the original.

Future research could expand on this study by examining phraseological translation across various genres or from English into Uzbek, providing further insights into bidirectional equivalence challenges.

REFERENCES

1. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). Routledge.

2. A foundational text on translation strategies, including idioms and fixed expressions.
3. Chesterman, A. (2016). *Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory* (Revised ed.). John Benjamins.
4. Discusses translation norms and strategies, including handling of culture-specific items.
5. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. Prentice Hall.
6. Provides practical guidance on different types of translation, including phraseological issues.
7. Hoshimov, O. (2014). *Dunyoning ishlari* [The affairs of the world]. Toshkent: Sharq nashriyoti.

DEVELOPING LEXICAL COMPETENCE OF LANGUAGE LEARNERS THROUGH IT TECHNOLOGIES

Ashirova Tursunoy Abdulpattoyevna

Alfraganus universiteti magistranti

ABSTRACT

This article explores the role of information technology (IT) in enhancing the lexical competence of language learners. It analyzes various methods aimed at expanding students' vocabulary through mobile applications, game-based learning, and the integration of blended and flipped classroom models. The study highlights how independent learning, personalized instruction, and immediate feedback contribute to making the learning process more effective and interactive. Furthermore, the article underscores the pivotal role of teachers in selecting appropriate IT tools and providing pedagogical guidance.

Keywords: *lexical competence, information technology, mobile applications, gamification, blended learning, flipped classroom, independent learning, personalized learning, immediate feedback, Quizlet, Duolingo, Anki, WordUp.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль информационных технологий (ИТ) в развитии лексической компетенции изучающих иностранный язык. Анализируются методы расширения словарного запаса учащихся с использованием мобильных приложений, игровых методов обучения, а также моделей смешанного и перевёрнутого классов. Отмечается, что такие возможности, как самостоятельное обучение, персонализированный подход и мгновенная обратная связь, способствуют более эффективному и интерактивному учебному процессу. В статье также подчёркивается важная роль преподавателей в выборе подходящих ИТ-инструментов и направлении учащихся в учебном процессе.

Ключевые слова: *лексическая компетенция, информационные технологии, мобильные приложения, геймификация, смешанное обучение, перевёрнутый класс, самостоятельное обучение, персонализированное обучение, мгновенная обратная связь, Quizlet, Duolingo, Anki, WordUp.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada til o'rganuvchilarning leksik kompetensiyasini rivojlantirishda axborot texnologiyalarining (AT) o'rni tahlil qilinadi. Talabalar lug'atini kengaytirishga qaratilgan mobil ilovalar, o'yin asosidagi ta'lim, shuningdek, aralash va teskari sinf modellaridan foydalanish usullari ko'rib chiqiladi. Mustaqil ta'lim, shaxsiylashtirilgan yondashuv va zudlik bilan fikr-mulohaza kabi imkoniyatlar o'quv

jarayonini yanada samarali va interaktiv qilishga yordam berishi ta'kidlanadi. Maqolada, shuningdek, o'qituvchilarning mos axborot texnologiyalari vositalarini tanlash va o'quvchilarni yo'naltirishdagi muhim roli alohida e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: leksik kompetensiya, axborot texnologiyalari, mobil ilovalar, gamifikatsiya, aralash ta'lim, teskari sinf, mustaqil o'rganish, shaxsiylashtirilgan ta'lim, zudlik bilan fikr-mulohaza, Quizlet, Duolingo, Anki, WordUp.

INTRODUCTION

In recent years, information technology (IT) has changed how we approach language learning. A key aspect of becoming proficient in a language is having a strong vocabulary, which means knowing and correctly using words in different situations. Learning vocabulary often can be understood simply by remembering past lists of words by heart. However, now, IT tools provide exciting, interactive, and personalized ways to build students' vocabulary. This article deals with practical methods for using IT tools to boost learners' vocabulary skills, especially strategies that can easily be integrated into language classrooms.

Types of IT Tools for Lexical Competence

Mobile Applications

Mobile apps such as Quizlet and Duolingo have changed how students learn new words. They offer fun, interactive exercises that make studying feel like a game, encouraging us to practice and remember words effectively. With features like spaced repetition, these apps help us revisit words at the perfect times to boost our memory. Plus, they provide personalized learning pathways, allowing learners to concentrate on vocabulary that matters most to them and matches their skill level. Research illustrates that technology integration, such as various apps, platforms can significantly improve the lexical competence of EFL learners at different educational levels (Al-Jarf, 2007; Chen, 2004; Pérez Cañado, 2010; Torekeeyv et al., 2024).

Game-Based Learning

Gamification boosts motivation by transforming learning into an exciting challenge Torekeeyv et al. (2024). Platforms like Kahoot, Word Wall, and learning apps provide vocabulary games that encourage active participation, often blending competition and rewards. This approach can help learners absorb new words more effectively than traditional, passive learning methods.

Methods of Integrating IT Tools into the Classroom

Blended Learning

In a blended learning model, technology enhances traditional teaching methods. For instance, students can use apps like Duolingo for homework to practice vocabulary outside of class, while class time can focus on using those words in conversations or writing tasks. Teachers can also keep track of progress through reports generated by the apps, providing valuable insights into students' strengths and areas where they can improve (Pérez Cañado, 2010).

According to Al-Jarf (2007), a blended learning environment can create a space for an effective combination of digital tools and traditional approaches, offering flexibility. Teachers can generate vocabulary quizzes using Quizlet or Google Forms, which can be discussed during class. This approach ensures that digital resources support, rather than replace, face-to-face interaction, ultimately leading to better retention and understanding.

Flipped Classroom

The flipped classroom model allows students to learn new vocabulary through IT tools before class. Using apps or online platforms, learners can explore word lists, take quizzes, or engage in interactive tasks independently. In class, they then practice using the vocabulary in context through discussions, projects, or group activities. This approach makes the most of classroom time by focusing on higher-order thinking skills. When this model is applied correctly, students come to class already familiar with the vocabulary and have engaged with digital learning tools recommended by the teacher, such as Quizlet or Memrize. This method changes students' learning from traditional to independent (Pérez Cañado, 2010).

Autonomous Learning Through IT Tools

Integrating different IT tools can enhance teaching effectiveness in the classroom (Peachey, 2018). One of the most essential benefits of IT tools is that they help

learners to manage their vocabulary acquisition. Apps and online platforms allow learners to set their own learning pace, choose specific vocabulary sets, and track their progress. Teachers can help students determine how to select and use appropriate IT tools, such as Anki or Duolingo, for independent learning.

This kind of learning encourages responsibility and allows learners to tailor their vocabulary study to their needs and goals. With tools like WordUp, learners can keep tabs on their progress and create a personalized word bank that includes vocabulary

that matters most to them. Teachers support monitoring progress and providing guidance when necessary, ensuring the learning process stays on track.

Advantages of IT Tools for Vocabulary Learning

1. Personalization Digital tools can be modified to the individual needs of each learner, offering personalized vocabulary lists appropriate to their proficiency level and interests. This personalized learning increases motivation and helps learners concentrate on the vocabulary that genuinely matters to them.

2. Immediate Feedback One of the most significant benefits of IT tools is their instant feedback. Learners get immediate corrections, which helps them spot and fix mistakes immediately. This immediate response promotes a more engaged learning experience and better retention.

CONCLUSION

Integrating IT tools into vocabulary learning can bring a lot of advantages, including personalized learning experiences and increased engagement through gamification. Mobile apps, digital flashcards, and game-based platforms can significantly improve vocabulary skills by making learning more interactive and enjoyable. As technology advances, the opportunities for enhancing vocabulary acquisition also grow, allowing teachers and students to discover new and effective learning methods.

REFERENCES

1. Al-Jarf, R. (2007). Teaching vocabulary to EFL college students online. CALL-EJ Online, 8, 2. Retrieved from <http://www.tell.is.ritsumei.ac.jp/callegonline/journal/8-2/al-jarf.html>
2. Chen, P. (2004). EFL student learning style preferences and attitudes toward technology-integrated instruction. Ph.D. Dissertation, University of South Dakota, DAI-A 64/08, 2813.
3. Pérez Cañado, M. L. (2010). Using virtual learning environments and computer-mediated communication to enhance the lexical competence of pre-service English teachers: A quantitative and qualitative study. *Computer Assisted Language Learning*, 23(2), 129-150.
4. Torekeeyv, B., Kereibayeba, A., Berdikulova, A., & Abdeli, A. (2024). Development of lexical-grammatical skills based on the use of innovative technologies in English lessons in secondary school. *Scientific Collection «InterConf»*, (196), 105-109.

ONA TILI FANINI O'QITISHNING O'ZIGA XOS PRINSIPLARI

Yalgasheva Dildora Usanovna

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti akademik litseyi

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

O'quvchilarning o'zaro hamkorligi asosida dars samaradorligini oshirishi, mustaqil fikrlash, fikr-mulohaza yuritish, munosabat bildirish ko'nikmasini shakllantirish, ya'ni interfaol tushunchasini yuzaga keltirishi kerak. Bu usulda o'quvchi o'zi faol ishtirok etgan holda, yakka juftlikda, guruhlarda muammo va savollarga javob topishga harakat qiladi, fikrlaydi, baholaydi, yozadi, so'zga chiqadi, dalil hamda asoslar orqali qo'yilgan masalani yoritib berishga harakat qiladi. Bu esa o'quvchilarning xotirasida uzoq saqlanadi. Yangi mavzuni o'zlashtirishda tanqidiy, tahliliy yondosha oladi. O'qituvchi faqat yorug' ko'rsatuvchi, kuzatuvchi vazifasini bajaradi, xolos.

Kalit so'zlar: *ona tili, ta'lim, usul, prinsip, tarbiyaviy*

SPECIFIC PRINCIPLES OF TEACHING NATIVE LANGUAGES

Yalgasheva Dildora Usanovna

Academic lyceum of the Uzbek-Finnish Pedagogical Institute
Teacher of native language and literature

ABSTRACT

The basis of student interaction, the lesson should be effective, develop the skills of independent thinking, reflection, reaction, that is, develop an interactive concept. In this way, the reader tries to find answers to problems and questions in pairs, groups, thinks, evaluates, writes, speaks, tries to explain the issue posed by evidence and foundations, with active participation. And this will be kept in the students' memory for a long time. Can take a critical, analytical approach to mastering a new topic. A teacher acts only as an illuminator, an observer.

Keywords: *native language, education, method, principle, educational.*

KIRISH

Ta'lim prinsiplari jamiyatimizning maktab oldiga qo'ygan talablaridan kelib chiqadi. Shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish, o'qitish prinsiplarini amalda qo'llash bilan chambarchas bog'langan.

O'qitish prinsipi nima? "Prinsip" lotincha so'z bo'lib, asos, qoida, talab singari ma'nolarni ifodalaydi. "O'qitish prinsipi" deganda dars samaradorligini ta'minlash,

qoidalar tushuniladi. O'qituvchi ta'lim ishini tashkil etar ekan, ana shu qoida va talablardan kelib chiqadi va ular o'rtasidagi uzviy bo'g'liqlikni ta'minlagan holda amalda tadbiq etish orqali ko'zlangan maqsadga erishadi.

Ta'lim jarayonida darsni tashkil etish, boshqarish, nazorat qilishda o'quvchi va o'qituvchi faoliyatiga qo'yiladigan talablar, didaktik qoidalar ta'lim prinsiplaridir.

Mazkur prinsiplar har bir o'quv predmetida o'ziga xos tatbiq etiladi.

Ta'limning tarbiyaviyligi prinsipi.

Ta'limning tarbiyaviyligi prinsipi yosh avlodni har tomonlama kamolotga etkazishni nazarda tutadi. Ona tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarga milliy g'oya, ona Vatanga sadoqat, tabiatga muhabbat, kishilarga hurmat, ehtirom, yaxshilik, adolatli bo'lish kabi ijobiy xususiyatlar singdiriladi.

Ona tili darslarida yoshlarni tarbiyalash yo'llari ko'p:

- har bir mavzu va bo'limning ta'limiy imkoniyatlarini to'la ishga solish;
- tanlangan matnlarning o'rganilayotgan til hodisasiga va sharqona tarbiya yunalishlariga to'la moslashtirish;
- darslikda berilayotgan ma'rifiy matnlar ham tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lishini ta'minlash shular jumlasidandir.

Ona tilini o'qitishda ta'lim, tarbiya va rivojlantirishning uyg'unligi prinsipi. Maktabda o'quvchilar ona tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi yuzasidan o'ta zarur bol'gan ilmiy bilimlar silsilasi bilan qurollantiriladi. Ular ona tili imlosi, talaffo'zi, yozma nutqda tinish belgilarni to'g'ri ishlatish yuzasidan zarur ko'nikma va malakalar bilan taminlanadi. Ayni vaqtda ona tili mashg'ulotlari o'quvchi shaxsini tarbiyalash va uni rivojlantirish vositasi hamdir.

Ona tilini o'qitishda ilmiylik va tushunarliklik prinsipi. Ta'limning ilmiyligini va bolalar uchun tushunarli bo'lishi prinsiplari o'zaro bog'langan, bir-birini to'ldiradigan didaktik kategoriyalardir.

Ona tilini o'qitishda sistemativiylik va izchillik prinsipi. Ma'lumki, ona tili o'quv predmeti sifatida ma'lum sistemadan iborat. Bu sistema o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, tomonlarini o'z ichiga oladi. Ana shu til tizimini tashkil qilgan unsurlarning har bir o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi bilan bir qatorda, ular bir-biri bilan uzviy va chambarchas bog'langan. Maktabda tilning fonetikasini o'rganmasdan uning grammatikasini o'rganish mumkin emasligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Fonetika va grafikani etarli darajada o'zlashtirgan o'quvchigina leksikani puxta o'zlashtiradi. Leksika puxta o'rganilgach, so'z turkumlarini o'rganish osonlashadi. Shuning uchun til hodisalarini o'zaro uzviy aloqadorlikda o'rganish uning samaradorligini ta'minlovchi asosiy vosita sanaladi.

Ta'limda izchillik prinsipi sistemalilik prinsipi bilan uzviy bog'lanan. Kishining kundalik faoliyatida ham, o'quv ishlarida ham mustaqillik muntazamlilik bo'lishi shart. Akademik I.T. Pavlov: "Ishning boshlanishidayoq o'zingizni fan asoslarini izchil egallashga o'rgating. Fanning eng yuksak cho'qqilarini egallashdan oldin uning ibtidosini o'rganing. Oldingilarini o'zlashtirmasdan turib, keyingilarini o'rganishga o'tmang", -deb o'quvchilarga maslahat beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ona tilini o'qitishda nazariyani amaliyot bilan bog'lash prinsipi. Ona tili o'qitishda nazariyani amaliyotga bog'lash deganda o'quvchilardan tildan egallayotgan ilmiy-nazariy bilimlarini amalda qo'llashini ta'minlash, ularni mustaqil turmush uchun zarur bo'lgan amaliy ko'nikmalar bilan qurollantirishni tushunamiz. Nazariyani amaliyotga bog'lash ona tilini o'qitishni foydali maqsadlarga burish. Urganilayotgan til hodisalarini o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga buysundirish, til ta'limini hayot bilan, kundalik turmush bilan, odamlarning mehnat faoliyati bilan bog'lash demakdir.

Ona tilini o'qitishda onglilik, faollik va mustaqillik prinsiplari. Didaktik adabiyotlarda onglilik deganda o'rganilayotgan mavzuga oid axborot mazmunini asosli egallash, xulosa va umumlashmalarni chuqur va atroflicha fahmlash, mavzu yuzasidan bilimlarni sistemali va to'g'ri bayon qilish, egallangan bilimlarning ishonch va e'tiqodga aylanishi, o'rganilgan bilimlardan turmushda mustaqil foydalana olish tushuniladi. Bu prinsip til hodisalarining mohiyatini anglab, tushunish, ongli o'zlashtirishni talab qiladi.

Onglilik prinsipi. Onglilik bilimlarni ongli ozlashtirishga yo'naltirilgan prinsipdir. U quyidagi xususiyatlarga ega:

- ta'limning asosiy maqsadi, hayot uchun zaruriyligini aniglash;
- daliliy materiallarni ongli egallash va o'zaro farqlay olish;
- bilimlarni o'rganish, mustahkamlash, takrorlash;
- egallangan va o'zi erishgan natijalarni baholay bilish xususiyatlarini tarbiyalaydi.

Demak, ona tilini o'qitish metodikasida onglilik prinsipiga asoslanish ma'no va mazmunni anglab, amaliy vazifalar – so'rash, tinglash, o'qish, yozish kabilarni bajarishda o'zlashtirilgan ko'nikma va malakaga, ijodiy tashabbuskorlikka, mustaqillikni oshirishga imkon beradi.

Ona tili ta'limi ongliligi quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

1. So'z boyligini oshirish va ma'naviy guruhlar ustida ishlash.
2. Fikr bildirishda mantiqiy izchillikni ta'minlash.

3. Tilning ifoda imkoniyatlaridan to'g'ri va o'rinli, nutqiy vaziyatlardan mos ravishda foydalana olish.

4. Mustaqil va ijodiy mushohada malakalarini shakllantirish. Ijodiy tafakkur kurtaklarini rivojlantirish.

5. Kommunikativ savodxonlik, zamonaviy texnik vositalardan tik o'rganish jarayonida unumli foydalanishning turli usul va vositalarini bilish.

Mashg'ulotlarda mustaqil ishlarni tashkil etish, qo'yilgan muammo, savol, topshiriqlar mohiyatidan kelib chiqib, o'quv jarayonini boshqaradi, yosh avlodda mustaqillik va faollikni tarbiyalaydi. Bu esa:

- o'zlashtirilgan bilimlardan amaliyotda foydalanish ko'nikmalarini shakllantiradi va o'stiradi;
- o'quvchilar o'z kuchiga, o'z bilim imkoniyatlariga ishonchni mustahkamlaydi;
- bilim, hissiy aniq tasavvur hosil qilish bilan birga ta'rifu-tasniflarning mohiyatini anglashga, tasavvurni tushuncha darajasida o'zlashtirishga olib boradi.

Ona tili mashg'ulotlarida asosiy e'tibor o'quvhilardagi ijodiy fikr mahsulini mustaqil va izchil bayon etishga, so'z boyligini oshirishga qaratilishi lozim.

O'quvchilarni yoshi va shaxsiy xususiyatlari hamda o'quv imkoniyatlarini hisobga olish prinsipi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning yoshi va shaxsiy xususiyatlari hamda o'quv imkoniyatlarini hisobga olish didaktikaning eng muhim prinsilaridan biri bo'lib, u ona tili o'qitish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu prinsipga amal qilmay turib, til hodisalarini puxta va ongli o'zlashtirishga erishib bo'lmaydi.

Metodikada ilmiylik prinsipi – o'quv predmetlarini hozirgi fan yutuqlari zaminida bayon qilishi talab etsa, tushunarliklik prinsipi o'quv predmetlarini bolalarning yoshi, shaxsiy xususiyatlari, hayotiy tajribalari, tayyorgarlik darajasiga moslashtirishni, ya'ni oddiydan murakkabga, xususiydan umumiyga borishni taqozo qiladi.

Ona tili o'qitish metodikasida ilmiylik va tushunarliklik prinsiplariga bir-birini to'ldiradigan va dars samaradorligini ta'minlaydigan yagona prinsip sifatida qaraladi. Bu ikki prinsipni parallel ravishda amalga oshirishda.

- til fanidagi tushuncha va atamalarining ma'nosini sharhlash, atroflicha, atroflicha tahlil qilish, puxta o'zlashtirishni ta'minlash;

- til sathlarini o'zaro aloqadorlikka o'rganish;

- til va nutqni farqlab o'rganish usul va vositalarini topish va amaliyotda qo'llash.

- o'quvchilarning yosh imkoniyatlarini, zehni, iqtidorlarini hisobga olish, mustaqil ijodiy fikrlash, uning mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma tarzda to'g'ri, sodda, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va

rivojlantirishga yo'naltirilgan lingvopsixologik o'yin-topshiriqlardan foydalanish ko'zda tutiladi.

Masalan: kecha va kunduz so'zlarining uxshash va farqli tomonlarini aniqlang va sharhlang.

1. O'xshashlik: berilgan kucha va kecha so'zlar:

- harflar sonining tengligi;
- bir xil undosh bilan boshlanishi;
- talaffuz ohangidagi yaqinlik;
- oxirgi bo'g'inning – cha bilan tugallanishiga ko'ra bir-biriga yaqin talaffuz qilinadi.

2. Farqi: birinchi bo'g'indagi ikki xillik;

- lug'aviy ma'nosi; kecha-tun, oqshom; ko'cha-aholi yashaydigan joylarda yo'lovchilar o'tib turadigan, transport qatnaydigan yo'l.

Izchillik prinsipi.

Ta'lim izchilligi uchun tizimlilik o'lchov hisoblanadi. Bu haqda Ya.A.Komenskiy aytadi: "Mashg'ulotlarni shunday o'tkazish kerakki, unda keyin o'rganiladigan hodisa o'rganilganlarga asoslansin, hozirgisi keyingilarini o'rganishda mustahkamlansin".

Haqiqatdan ham, o'quvchilarning nutqiy tayyorgarligiga tayanish, ularning oldingi sinflarda hosil qilgan bilimlarini hisobga olish, o'rganilgan va o'rganiladigan bilimlar o'rtasida aloqadorlikni ta'minlashga izchillik prinsipi orqali erishiladi.

Masalan: ot, uning ma'nosi, so'roqlari, birlik va ko'plikda, kelishik, egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi kabi boshlang'ich ma'lumotlarga tayanib, o'quvchilar ot so'z turkumi vositasida so'z birikmalari va gaplar ko'rishni o'rganishi tizimli va izchil bilim olishga zamin hozirlaydi.

Ko'rsatmalilik va onglilik prinsiplari.

Ta'limda ko'rsatmalilikdan foydalanish o'tiladigan mavzuni zoxiriy ifodalash va egallangan bilimlarni takrorlash va mustahkamlash yuzasidan belgilanadi. Boshlang'ich sinflarda uyunchoqlar, rasmlar, narsa buyumlarni bevosita kuzatish, ushlash va ularning mantiq-mohiyatini chuqurroq anglashga, qurilganlarni og'zaki ifodalash ehtiyoji esa o'quvchida boyitish, mustaqil mushohada ko'nikmasini rivojlantirishga, birlamchi nutqiy malakalar hosil bo'lishiga yordam beradi.

Hozirgi kunda o'zbek tili o'qitish metodikasi fani yutuqlar bilan boyitilmoqda, yangi avlod darslik va o'quv qo'llanmalari yaratilmoqda.

Ona tili darslarida, kodoskop va videoglaz singari o'quv texnikasidan samarali foydalanish mumkin. Chunonchi, kodoskop yordamida slayd – jadvallarni maxsus ekranga tushirish mumkin bo'lsa, videoglaz barcha tasviru – yozuvlarni, ko'zga

ko'rinadigan barcha jonzotu mavjudotlarni, test topshiriqlaridan tortib, insho matnlarigacha teleekranga chiqarib berishi mumkin.

“Videoglaz” ga nisbatan kodoskopning imkoniyatlari ancha chegaralangan. Kodoskop faqatgina shaffof plyonkadagi tasvirlarni ekranga chiqarishga moslashtirilgan. Oq qog'ozdagi tasvir kodoskopda ko'rinmaydi. Shuning uchun ekranga tushirilishi lozim bo'lgan har bir tasvir (test, yozuv, shakl) rangsiz (shaffof) plyonka varrakchalarga rangli flomasterlarda yozilishi maqsadga muvofiq.

Uyga berilgan topshiriqni plyonkada bajarib kelgan o'quvchi o'z ijodiy ishini ekranga tushirib, o'rtoqlari muhokamasiga tashlashi, o'z fikri va yaratgan yangiligini himoya qilishi, to'g'ri yoki noto'g'riligi aniq bir xulosa va yechimga kelishi mumkin.

Ta'lim texnologiyasida “portlash” effektini beradigan eng yangi texnika vositasi bu- “Videoglaz”. Uning ishlatilishi ko'lami, ichki imkoniyatlari benihoya keng bo'lib, o'qituvchidan katta ijodiy tajriba va pedagogik mahoratini talab qiladi.

“Videoglaz” ning qulayligi, benuqsonligi shundaki, u videokameraga uxlash ko'z vazifasini o'taydi. Unda hamma narsa bevosita teleekran yoki ko'chma ekranga qayta tasvir uchun uzatilaveradi. Bu ta'lim jarayonida tafakkurning mutlaq tantanasiga, inson aql-u zakovatining turli qirralarini ochib beruvchi, bolaga o'z iqtidorini namoyish qilish imkoniyatini yaratib beruvchi omilga aylantiradi.

Ona tili o'qitishning o'ziga xos usullari.

Tilshunoslik fanida o'rganiladigan bilimlarning asoslari, ularning o'ziga xos xususiyatlari batafsil bayon etiladi.

Tilda nimani qanday, qancha, o'rganish, o'zlashtiriladigan bilimlar hajmi va mazmuni kabi masalalar bilan metodika fani shug'ullanadi.

Demak, til o'qitishning metodik prinsiplari ham tilshunoslik, ham uslubshunoslikning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra belgilanadi.

Ijodiy tafakkurni rivojlantirish

Ijodiy tafakkur, ijodiy izlanish mustaqil fikrlash orqali rivojlanadi.

Natijada:

- o'quvchidagi noma'lum bo'lgan til hodisalarini bilish jarayoni faollashadi;
- egallangan bilimlarning puxtaligi va qiziqarliligi ta'minlanadi.
- Til materillarini qilishga qiziqish ortadi.

Demak, tafakkurni o'stirish til mashg'ulotlarida til hodisalarini kuzatish, takrorlash, tasnif qilish, umumlashtirish, umumlashtirish vositalaridan eng qulayini to'g'ri tanlay olish ko'nikmalarini shakllantirish asosida yuzaga keladi.

Til ta'limi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri nutq madaniyatini rivojlantirishdir. Nutqning ifodaliligi va ta'sirchanligini (so'z urg'usi va mantiqiy

u'rg'u, pauza va ovoz tembri, nutq sur'ati, tovush, bug'un, so'z, gaplarni ravon aytish, gap mazmuniga ko'ra darak, so'roq, buyruq, undov ohangi bilan ayta olish) ta'minlashda ko'nikma va malakalar ham ona tili mashg'ulotlarida shakllanadi.

Tilning barcha bo'limlari ham nutqiy rivojlantirishda keng imkoniyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. X.Ne'matov, O.Bozorov. Til va nutq. Toshkent. "O'qituvchi" 1993 yil.
2. X.Ne'matov, A.G'ulomov. Maktabda til sathlarini o'zaro bog'lab o'rganish. Toshkent. 1992 yil.
3. E.Agzamov. Ona tilidan muammoli dars, "Til va adabiyot ta'limi" jurnali. 1993 yil 3-4 qo'shma soni. 27-30 betlar.
4. Yu. K.Babanskiy. Hozirgi zamon umumiy ta'lim maktabida, o'qitish metodlari. Toshkent. "O'qituvchi" 1990 yil.
5. M.Mahmutov. Maktabda muammoli ta'limni tashkil qilish. Toshkent. "O'qituvchi" 1981 yil.
6. M.Saidov. Muammoli ko'rgazmalardan foydalanish. "Til va adabiyot ta'limi" jurnali. 1993 yil. 5-6 qo'shma soni. 13-14 betlar.
7. www.ziynet.uz

SEMANTIC FEATURES OF “TIME” CATEGORY IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Murodillayeva Zarina Oybek qizi

Alfraganus University

ABSTRACT

The article researched those various languages convey the idea of time through their grammatical structures is covered by the semantic aspects of the time category. One of the most basic aspects of the human experience is time, and language systems have developed a number of ways to represent this idea in speech.

Keywords: analysis, code, linguistics, system, words, syntactic, stylistic, lexical

АННОТАЦИЯ

В статье исследовано, что различные языки передают идею времени через свои грамматические конструкции, освещаются семантические аспекты категории времени. Одним из наиболее основных аспектов человеческого опыта является время, и языковые системы разработали ряд способов представления этой идеи в речи.

Ключевые слова: идиома, анализ, код, лингвистика, система, слова, синтаксические, стилистические, лексические.

ANNOTATSIYA

Maqolada turli tillar vaqt haqidagi fikrni o'z grammatik tuzilmalari orqali yetkazishi vaqt kategoriyasining semantik jihatlarini bilan qamrab olinganligi o'rganilgan. Inson tajribasining eng asosiy jihatlaridan biri vaqtdir va til tizimlari bu fikrni nutqda ifodalashning bir qancha usullarini ishlab chiqdi.

Kalit so'zlar: tahlil, kod, tilshunoslik, tizim, so'zlar, sintaktik, stilistik, leksik.

INTRODUCTION

The semantic features of the time category pertain how different languages express the concept of time through their grammatical structures. Time is one of the most fundamental dimensions of human experience, and linguistic systems have evolved various ways to encode this concept in communication. Verbs serve as the support of language, facilitating the expression of actions, states and events. Their changeability and significance cannot be overstated, as they form the foundation upon which communication is built. In this article, we embark on a comparative exploration of verbs in two diverse linguistic realms: English and Uzbek. English, a member of the Indo-European language family, stands as one of the most widely spoken languages globally, serving as a lingua franca in many parts of the world. Its verbs, characterized by a relatively straightforward morphological structure and

intricate syntactic nuances, reflect centuries of linguistic evolution and cultural assimilation. On the other hand, Uzbek, a Turkic language spoken primarily in Uzbekistan and neighboring regions, offers a unique perspective on verbal expression. Rooted in a rich historical and cultural context, Uzbek verbs boast a complex system of agglutination, where multiple suffixes are appended to convey tense, aspect, and mood.

LITERATURE REVIEW

English exhibits a rich system of tense and aspect, allowing speakers to encode precise temporal information within verbal constructions. Studies by Comrie (1985) and Smith (1997) have extensively documented the complexities of English tense and aspect, highlighting the grammaticalized distinctions between past, present, and future time reference. Comrie's typology of tense and aspect systems provides a framework for understanding the morphosyntactic and semantic properties of temporal expressions in English. Additionally, Klein (1994) discusses the aspectual distinctions in English, emphasizing the role of auxiliary verbs and lexical aspect in conveying temporal meanings. The interplay between tense and aspect in English grammar contributes to the nuanced expression of temporality in discourse (Smith, 2003). Through a meticulous examination of the morphological structures, syntactic functions, and semantic roles of verbs in English and Uzbek, we endeavor to unravel both the distinct and shared traits of these languages. By delving into the intricacies of verb formation and usage, we aim to shed light on how linguistic diversity manifests itself in the realm of verbal communication. This comparative analysis serves not only to highlight the linguistic peculiarities of English and Uzbek but also to foster a deeper understanding of the broader principles that underpin human language. As we navigate through the intricate tapestry of verbs in these languages, we invite readers to embark on a journey of discovery, exploring the nuances that shape our linguistic interactions and cultural identities. English Verb Morphology Verbs in the English language are vital components of speech, allowing us to convey actions, states, and events.

METHODOLOGY

Many studies compare how various cultures express time linguistically. Researchers look at languages from different families, including Indo-European, Uralic, and Sino-Tibetan languages, to identify patterns and differences. Investigations into how time-related language varies within communities (based on factors like region, age, and social class) help highlight the dynamic nature of temporal expression. Understanding cultural perceptions of time can enhance communication in multicultural settings, such as in business or diplomacy. Insights

into how time is expressed in different languages can inform language teaching methodologies, helping learners grasp cultural nuances.

National-cultural characteristics of the time category in linguistics explore how different cultures perceive, express, and interact with time through language. Cultures may view time as a straight line (linear) or as a repeating cycle (cyclical). Linear cultures (like many Western societies) focus on progress and future goals, while cyclical cultures (like some Indigenous and Eastern cultures) emphasize natural rhythms and the repetition of events. Some cultures prioritize the past (emphasizing history and tradition), others focus on the present (valuing immediate experience), and many look toward the future (goal-setting and planning).

Understanding the morphological structure of English verbs is fundamental to comprehending how they function within sentences. In this section, we delve into the intricate world of English verb morphology, exploring the various forms and their functions. The base form of an English verb serves as its simplest and most fundamental representation. It is the form listed in dictionaries and serves as the foundation for conjugation. For example, the base form of the verb "to walk" is simply "walk." Past Tense English verbs typically inflect to indicate past tense, marking actions or states that occurred before the present moment. Regular verbs form their past tense by adding the suffix "-ed" to the base form. For instance, "walk" becomes "walked." However, irregular verbs deviate from this pattern, undergoing unique changes. For example, "go" transforms into "went" in the past tense.

The past participle of an English verb often shares its form with the past tense, particularly for regular verbs. It is used in various constructions, including the passive voice and perfect aspect. Regular verbs form their past participle by adding "-ed" to the base form, similar to the past tense. For instance, "walked" serves as both the past tense and past participle of "walk." However, irregular by the verb is occurring in the present or will occur in the future. For example, "yuradi" translates to "walks" or "will walk" in English, depending on the context. Example: "Yuradi" (walks/will walk) Imperative Mood Uzbek verbs also feature an imperative mood, which is used to give commands, requests, or instructions.

The imperative mood is formed by adding specific suffixes to the root form of the verb. For example, the suffix "-ing" is added for singular commands, while "-inglar" is added for plural commands. Thus, "yuring" translates to "walk!" in a polite or formal command. Example: "Yuring/yur" (walk!) Auxiliary Verbs and Copulas In addition to suffixation, Uzbek employs auxiliary verbs and copulas to construct various grammatical forms and express nuanced meanings¹⁵³. These auxiliary verbs

¹⁵³ Sinclair, John. (2003). Reading upside down. Oxford University Press.

and copulas work in conjunction with the main verb to convey tense, aspect, mood, and other grammatical distinctions. Vowel Harmony A distinctive feature of Uzbek morphology is vowel harmony, where suffix vowels change to harmonize with the root vowel of the verb. This phenomenon ensures phonological consistency and ease of pronunciation in Uzbek verbs. In essence, understanding the components and functions of Uzbek verb forms allows speakers to articulate a wide range of meanings and effectively communicate in the language.

Syntactic Functions of Verbs. Verbs play a pivotal role in the syntactic structure of sentences, serving as the core elements around which sentence construction revolves. In this section, we delve into the syntactic functions of verbs, exploring their role in English syntax and how they contribute to the formation of various sentence structures. English Verb Syntax In English syntax, verbs are essential components in constructing predicates, which convey the action or state expressed in a sentence. Predicates can take the form of simple predicates, consisting of a single verb, or compound predicates, composed of a verb phrase. The arrangement of these elements within a sentence adheres to specific syntactic patterns, most commonly the Subject-Verb-Object (SVO) order.

1. Simple Sentences: Simple sentences in English comprise a subject and a predicate, with the predicate typically consisting of a single main verb. For example, "She runs" features the subject "She" and the main verb "runs," expressing a straightforward action.

2. Compound Sentences: In compound sentences, two or more independent clauses are joined by coordinating conjunctions, such as "and," "but," or "or." Each independent clause contains its own subject and predicate. For instance, "She runs and he walks" consists of two independent clauses connected by the coordinating conjunction "and," each featuring its own subject ("She" and "he") and predicate ("runs" and "walks").

3. Complex Sentences: Complex sentences involve at least one independent clause and one or more dependent clauses.

Subordinating conjunctions introduce dependent clauses and cannot stand alone as complete sentences. An example of a complex sentence is "She runs because she loves it," where the independent clause "She runs" is followed by the dependent clause "because she loves it." English verbs also influence the placement of adverbs, prepositions, and objects within sentences, contributing to the overall meaning and structure. Adverbs modify verbs, adjectives, or other adverbs and can be positioned before or after the main verb. Prepositions establish relationships between nouns or pronouns and other words in a sentence, often preceding their objects. Objects,

whether direct objects or indirect objects, receive the action of the verb or indicate to whom or what the action is directed. Understanding the syntactic functions of verbs in English syntax is crucial for constructing coherent and meaningful sentences.

By grasping how verbs interact with other elements of a sentence, speakers and writers can effectively convey their intended messages with clarity and precision.

Uzbek Verb Syntax In Uzbek syntax, the arrangement of elements within sentences follows a distinct pattern, primarily characterized by the Subject-Object-Verb (SOV) order. Verbs typically occupy the final position in a sentence, aligning with the syntactic norms observed in many Turkic languages. Let's explore the syntactic functions of verbs in Uzbek, examining their role in constructing various sentence structures.

Simple Sentences Simple sentences in Uzbek feature a straightforward structure where the verb concludes the sentence, highlighting the action or state expressed. This adherence to the SOV order is a hallmark of Uzbek syntax. For example, "U yuradi" translates to "He/she walks," where the subject "U" (he/she) is followed by the verb "yuradi" (walks).

Example: "U yuradi" (He/she walks)

Compound Sentences In compound sentences, multiple independent clauses are connected using conjunctions and verbal suffixes. Despite the prevalence of the SOV order, Uzbek employs conjunctions and verbal suffixes to link clauses seamlessly. For instance, "U yuradi va men yuguraman" combines two independent clauses with the conjunction "va" (and) to express coordination. Here, "U yuradi" (He/she walks) and "men yuguraman" (I run) form the compound sentence meaning "He/she walks and I run."

Example: "U yuradi va men yuguraman" (He/she walks and I run)

Complex Sentences Complex sentences in Uzbek incorporate subordinate clauses that precede the main verb.

Subordinating conjunctions introduce these clauses, indicating a relationship of dependence or subordination. Despite the primary SOV structure, Uzbek syntax accommodates subordinate clauses effectively. For instance, "U uyda ekan, men yugurdim" comprises a subordinate clause "U uyda ekan" (Since he/she was at home) preceding the main clause "men yugurdim" (I ran). This structure elucidates causal or temporal relationships within the sentence.

Example: "U uyda ekan, men yugurdim" (Since he/she was at home, I ran)

Uzbek verbs exert significant influence on the placement and form of objects, adverbs, and other sentence elements, thereby maintaining the language's characteristic syntactic structure. Understanding Uzbek verb syntax enables speakers to construct coherent and meaningful sentences that effectively convey their intended messages.

In the English language, verbs serve as dynamic tools for expressing a broad spectrum of semantic roles, ranging from concrete actions to abstract states and

occurrences. Understanding the semantic nuances of verbs is crucial for comprehending the intricacies of communication and effectively conveying meaning. In this section, we delve into the diverse semantic roles of verbs in English, exploring their implications and usage within various contexts. Action Verbs associated with action form a substantial category in English semantics, encompassing physical and mental activities performed by individuals or entities. These verbs denote the act of doing something, engaging in an activity, or carrying out a task. Examples of action verbs include "run," "jump," "write," "think," "read," and "eat." These verbs vividly depict movement, effort, and intention, capturing the dynamic essence of human behavior¹⁵⁴. Action verbs play a fundamental role in narrative construction, driving the plot forward and creating vivid imagery. For instance, in a sentence like "The horse galloped across the meadow," the verb "galloped" conveys a sense of speed, energy, and movement, painting a vivid picture of the horse's actions. State In contrast to action verbs, state verbs describe static conditions, emotions, perceptions, or qualities rather than specific actions.

These verbs convey a sense of being or existing in a particular state or condition, highlighting a stable or ongoing state of affairs. Examples of state verbs include "know," "believe," "understand," "love," "hate," "seem," and "appear." State verbs often express psychological states, emotions, or cognitive processes. For instance, in the sentence "She knows the answer," the verb "knows" indicates a state of awareness or possession of knowledge. Similarly, in "He seems happy," the verb "seems" suggests a state of emotional well-being or contentment. Occurrence Verbs denoting occurrence or happening describe events, incidents, or phenomena that take place in time. These verbs emphasize the unfolding of events or the occurrence of specific incidents within a narrative or context. Examples of occurrence verbs include "happen," "occur," "take place," "transpire," "arrive," "meet," and "conclude."

"Occurrence verbs are essential for narrating events, describing sequences of actions, or recounting experiences. For instance, in the sentence "The meeting concluded at noon," the verb "concluded" signifies the ending or culmination of the meeting, indicating a specific event within a timeframe. Auxiliary and Modal Verbs Auxiliary verbs and modal verbs further refine the semantic meaning of main verbs by expressing various modalities such as necessity, possibility, permission, and obligation. Auxiliary verbs include "be," "have," and "do," which combine with main verbs to form various verb phrases and tenses. Modal verbs such as "can," "must," "will," "shall," "may," and "should" indicate different degrees of modality, reflecting the speaker's attitude towards the action or event. Understanding the semantic roles of

¹⁵⁴ Sinclair, John. (2003). Reading upside down. Oxford University Press.

verbs in English enables speakers to convey precise meanings, express subtle nuances, and engage effectively in communication across diverse contexts.

By mastering the semantic nuances of verbs, individuals can enhance their language proficiency and articulate their thoughts and experiences with clarity and precision. Uzbek Verb Semantics In Uzbek, verbs play a central role in conveying a wide range of semantic roles, reflecting the diverse experiences and expressions of speakers. From actions and states to occurrences, Uzbek verbs encompass a rich tapestry of meanings, often nuanced by affixation and auxiliary verbs. Let's explore the semantic roles of verbs in Uzbek, examining their significance and usage within the linguistic landscape¹⁵⁵.

Action Verbs associated with action form a foundational category in Uzbek semantics, representing physical activities performed by individuals or entities. These verbs capture the essence of movement, effort, and intention, depicting the act of doing something. For example, the verb "yur-" means "to walk" in Uzbek. This verb conveys the action of moving one's body forward by foot, encapsulating the fundamental notion of physical activity. Example: "Yur-" (to walk) State verbs in Uzbek describe static conditions, emotions, perceptions, or qualities, providing insights into the inner world and subjective experiences of individuals. These verbs convey a sense of being or existing in a particular state or condition, highlighting stable or ongoing aspects of existence. For instance, the verb "bil-" means "to know" in Uzbek.

This verb indicates a state of awareness or possession of knowledge, emphasizing cognitive processes and mental states. Example: "Bil-" (to know) Occurrence Verbs denoting occurrence or happening in Uzbek signify events, incidents, or phenomena that take place in time. These verbs emphasize the unfolding of events or the manifestation of specific incidents within a narrative or context. For example, the verb "bo'l-" means "to become" in Uzbek. This verb indicates a change of state or transformation, highlighting the dynamic nature of life and existence. Example: "Bo'l-" (to become) Aspectual and Modal Distinctions Uzbek employs various suffixes and auxiliary verbs to impart aspectual and modal distinctions, enriching the semantic content of verbs and adding layers of meaning to communication. These linguistic devices enable speakers to convey nuances of intention, obligation, possibility, and necessity. For instance, the verb "yur-" (to walk) can be combined with the suffix "-moqchi" to create "yurmoqchi," meaning "intends to walk" in Uzbek. This construction adds a modal dimension, indicating the speaker's intention or desire to perform the action of walking. Example: "Yurmoqchi"

¹⁵⁵ Stubbs, Michael. (2008). Text analysis in corpus linguistics. Routledge.

(intends to walk) In summary, Uzbek verbs encompass a diverse array of semantic roles, ranging from actions and states to occurrences. Through affixation and auxiliary verbs, Uzbek speakers intricately weave meanings into their linguistic expressions, capturing the nuances of human experience and communication. Mastery of Uzbek verb semantics empowers speakers to articulate their thoughts, emotions, and experiences with precision and depth.

The morphological structures of English and Uzbek verbs offer intriguing insights into the linguistic characteristics and grammatical complexities of both languages. While English verbs exhibit relatively simple inflectional morphology, Uzbek verbs showcase rich agglutination, with multiple suffixes denoting a range of grammatical categories¹⁵⁶. *In this comparative analysis*, we explore the morphological differences between English and Uzbek verbs, focusing on tense and aspect, voice, and mood. Tense and Aspect English and Uzbek approach tense and aspect differently, with distinct mechanisms for indicating temporal and aspectual distinctions. English: In English, tense and aspect are primarily expressed through auxiliary constructions. For example, to convey progressive aspect, English utilizes auxiliary verbs such as "is," "am," and "are" followed by the present participle of the main verb (e.g., "is walking," "are running"). Similarly, to indicate perfect aspect, English employs auxiliary verbs like "has," "have," and "had" followed by the past participle of the main verb (e.g., "has walked," "had eaten"). Uzbek: In contrast, Uzbek relies heavily on suffixes to denote tense and aspect. For progressive aspect, Uzbek adds the suffix "-moqda" to the stem of the verb (e.g., "yurmoqda" meaning "is walking"). To express perfect aspect, Uzbek attaches the suffix "-ib/-ub" to the stem of the verb (e.g., "yuribdi" meaning "has walked").

These suffixes allow Uzbek to convey temporal and aspectual distinctions without the need for auxiliary constructions, showcasing the language's agglutinative nature. Voice Voice, which indicates the relationship between the subject and the action expressed by the verb, is another aspect where English and Uzbek demonstrate morphological differences. English: English utilizes auxiliary verbs, particularly "be" in various forms (e.g., "is," "was," "were"), along with past participles to form passive constructions. For example, "The house was built" employs the auxiliary "was" and the past participle "built" to indicate the passive voice. Uzbek: In Uzbek, the passive voice is formed using the suffix "-il/-ul" attached to the stem of the verb. For instance, "yasaldi" means "was made," where the suffix "-ldi" marks past tense and "-il" indicates the passive voice¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Tomasello, Michael. (2003). *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition*. Cambridge University Press.

¹⁵⁷ Uzbek Language Society. (2010). *Uzbek language grammar*. Sharq nashriyot-matbauoti kompleksi.

This agglutinative approach allows Uzbek to express passive constructions succinctly and transparently. Mood, which expresses the speaker's attitude towards the action or event described by the verb, is another area where English and Uzbek diverge in their morphological strategies. English: English utilizes modal verbs to convey mood, expressing notions of possibility, necessity, permission, and obligation.

Modal verbs such as "can," "could," "may," "might," "shall," "should," "will," "would," "must," and "ought to" precede the main verb to indicate mood. For example, "You should study" employs the modal verb "should" to convey obligation or advisability. Uzbek: In Uzbek, mood is primarily indicated through suffixes attached to the stem of the verb. For instance, the subjunctive mood is formed using the suffix "-sin" (e.g., "yursin" meaning "you may walk"). Similarly, the imperative mood is marked by specific suffixes (e.g., "-ing" for singular and "-inglar" for plural) attached to the stem of the verb (e.g., "yuring" meaning "walk!"). In summary, while English verbs rely on auxiliary constructions and modal verbs to convey tense, aspect, voice, and mood, Uzbek verbs employ agglutination with suffixes to achieve similar grammatical functions. Understanding these morphological differences enhances our appreciation of the structural intricacies and expressive capabilities of both languages.

Syntactic Comparison The syntactic structures of English and Uzbek languages offer intriguing insights into their respective grammatical frameworks and linguistic typologies.

Rooted in distinct word orders—English favoring Subject-Verb-Object (SVO) and Uzbek adhering to Subject-Object-Verb (SOV)—these languages exhibit notable differences in sentence structure, verb placement, and the construction of compound and complex sentences. In this comparative analysis, we explore these syntactic disparities and their implications for language comprehension and expression.

Sentence Structure English: In English, sentences typically follow the Subject-Verb-Object (SVO) order, where the subject precedes the verb, and the verb precedes the object. This word order is the default arrangement for constructing declarative sentences. For example, "The cat (subject) chased (verb) the mouse (object)." Uzbek: Conversely, Uzbek adopts the Subject-Object-Verb (SOV) order, with the subject preceding the object, and the verb appearing at the end of the sentence¹⁵⁸.

This syntactic structure is characteristic of Turkic languages and reflects Uzbek's typological affiliation. For instance, "Mushuk (subject) sigirni (object) urdi (verb)" translates to "The cat chased the mouse." The differences in sentence structure between English and Uzbek stem from their distinct typological features and

¹⁵⁸ Uzbek Language Society. (2010). Uzbek language grammar. Sharq nashriyot-matbauoti kompleksi.

historical development, shaping the way information is organized and conveyed in each language. Verb Placement English: English allows flexibility in verb placement within sentences, with verbs often appearing in the middle of the sentence. This flexibility extends to adverbs, which can precede or follow the verb. For example, "He quickly runs" and "He runs quickly" are both grammatically correct constructions, demonstrating the versatility of English syntax. Uzbek: In contrast, Uzbek exhibits a more rigid word order, with verbs typically appearing at the end of the sentence. Adverbs, like other modifiers, generally precede the verb. For instance, "U tez yuradi" translates to "He walks quickly," where the adverb "tez" (quickly) precedes the verb "yuradi" (walks). The differing patterns of verb placement in English and Uzbek reflect their syntactic typologies and the conventions of information structure within each language. Compound and Complex Sentences English: English utilizes conjunctions to link independent clauses in compound sentences, with the position of the conjunction relative to the verb offering flexibility in sentence construction. For example, "She runs, and he walks" and "She runs and walks" are both grammatically acceptable forms, demonstrating the versatility of English syntax. Uzbek: Similarly, Uzbek employs conjunctions to connect clauses in compound sentences. However, the position of conjunctions relative to the verb is fixed, reflecting the language's SOV typology. For instance, "U yuradi va men yuguraman" translates to "He walks and I run," with the conjunction "va" (and) positioned between the verbs. In complex sentences, subordinate clauses precede the main verb in both English and Uzbek, reflecting their respective syntactic structures and information flow.

RESULTS AND DISCUSSION

Recent studies often combine insights from linguistics, anthropology, and psychology to offer a comprehensive view of how cultural perceptions of time are constructed. This interdisciplinary approach helps explain how language use reflects and reinforces cultural values. Researchers have explored how globalization affects perceptions of time across cultures. The blending of Western and Uzbek temporal values may lead to shifts in how time is understood and expressed, particularly in urban settings and among younger generations. These ideas highlight the rich interplay between language, culture, and perceptions of time in English and Uzbek contexts¹⁵⁹. Understanding these national-cultural characteristics enhances cross-cultural communication and fosters greater appreciation for the diversity of human experience. Thus, the *syntactic comparison* between English and Uzbek unveils

¹⁵⁹ Bekmurodova, M. (2019). METAPHOR AS A STYLISTIC DEVICE. Проблемы педагогики, (4), 43-44.
Maftuna, B. (2019). Metaphor as a stylistic device. Проблемы педагогики, (4 (43)), 43-44.

significant differences in sentence structure, verb placement, and the construction of compound and complex sentences. These disparities underscore the distinct typological features and grammatical conventions of each language, shaping the way information is organized and conveyed in linguistic communication. Understanding these syntactic differences enhances cross-linguistic comprehension and appreciation of language diversity. The semantic characteristics of verbs in English and Uzbek languages reveal intriguing similarities and differences, highlighting the nuanced ways in which speakers express meaning and convey intentions¹⁶⁰.

While both languages' verbs serve similar roles in representing actions, states, and occurrences, they employ distinct mechanisms to express semantic nuances. In this comparative analysis, we delve into the semantic features of English and Uzbek verbs, examining aspectual distinctions, modality, and verb classes. **Aspectual Distinctions English:** English employs auxiliary verbs to convey aspectual distinctions, particularly for continuous and perfect aspects. For example, "is running" indicates continuous action, with the auxiliary "is" preceding the present participle "running." Similarly, "has run" signifies a completed action in the past, with the auxiliary "has" preceding the past participle "run." **Uzbek:** In contrast, Uzbek utilizes specific suffixes to denote aspectual distinctions, reflecting the language's agglutinative nature. For continuous aspect, Uzbek adds the suffix "-moqda" to the stem of the verb (e.g., "yurmoqda" for "is walking"). This suffix directly indicates the ongoing nature of the action without the need for auxiliary verbs.

The differences in aspectual distinctions between English and Uzbek verbs showcase the diverse morphological strategies employed by each language to convey temporal nuances. **Modality English:** Modality in English is expressed through modal verbs such as "may," "must," "can," and "should," which convey notions of possibility, necessity, permission, and obligation, respectively. For example, "You must study" indicates obligation or necessity. **Uzbek:** In Uzbek, modality is expressed through suffixes and particles that attach to the verb stem, adding layers of meaning to the verb. For instance, the suffix "-moqchi" indicates intention or desire (e.g., "yurmoqchi" for "intends to walk"). While both languages express modality through various linguistic devices, the specific forms and usages of modal expressions differ, reflecting the linguistic and cultural contexts of each language. **Verb Classes English:** English verbs can be categorized into action verbs, state verbs, and occurrence verbs, each serving distinct semantic functions. Action verbs denote physical or mental activities (e.g., "run," "think"), state verbs describe conditions or states (e.g., "know,"

¹⁶⁰ Ziegenhain, F. (2005). Uzbek. Languages of the World/Materials for the Study of Oriental Languages. LINCOM Europa.

"believe"), and occurrence verbs indicate events or happenings (e.g., "happen," "occur"). Uzbek: Similarly, Uzbek verbs encompass action, state, and occurrence categories, reflecting universal aspects of human experience.

However, the derivational processes and usage contexts of Uzbek verbs may differ from those of English verbs, influenced by linguistic and cultural factors unique to Uzbekistan and surrounding regions. Despite the shared semantic categories, the specific verb classes and their usage nuances may vary between English and Uzbek, reflecting the linguistic diversity and cultural richness of each language. Therefore, the semantic comparison between English and Uzbek verbs highlights both similarities and differences in aspectual distinctions, modality, and verb classes. While both languages serve similar communicative functions, they employ distinct linguistic mechanisms to express semantic nuances, reflecting the unique linguistic typologies and cultural contexts of English and Uzbek speakers. Understanding these semantic differences enhances cross-linguistic communication and fosters appreciation for linguistic diversity. The comparative analysis of verbs in English and Uzbek offers a fascinating exploration of these languages' morphological, syntactic, and semantic characteristics.

In conclusion, The time category in linguistics is rich and multifaceted, involving not only tense and aspect but also temporal relations, modality, and narrative structure. Languages have developed various means to express time, and these forms interact in complex ways to convey temporal meaning. How time is encoded can be quite different across languages, reflecting cultural and conceptual differences in the perception and expression of time.

REFERENCES

1. Bekmurodova, M. Metaphor as a stylistic device. (2019).
2. Sinclair, John. Reading upside down. Oxford University Press.(2003).
3. Stubbs, Michael. Text analysis in corpus linguistics. Routledge.(2008).
4. Tomasello, Michael. Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition. Cambridge University Press.(2003).
5. Uzbek Language Society. Uzbek language grammar. Sharq nashriyot-matbauoti kompleksi.(2010).
6. Ziegenhain, F. Uzbek. Languages of the World/Materials for the Study of Oriental Languages. LINCOM Europa.(2005).

O'RTA MAKTAB YOSHDAGI BOLALARGA INGLIZ TILINI TEZ VA OSON O'RGATISH METODLARI

G'aniyeva Gulhayo

Alfraganus universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada xorijiy tillarni o'rganish tizimi hamda bolalarga ingliz tilini tez va samarali o'rgatish metodlari tahlil qilinadi. Globalizatsiya sharoitida gamifikatsiya, TBL, CLIL va PBL metodlari bolalarning til o'rganish jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi. Ushbu yondashuvlar Piaget, Vygotsky, Bruner va Gardner nazariyalariga asoslanib, bolalarning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: - *Ingliz tilini o'rgatish- Gamifikatsiya, Task-Based Learning (TBL), Content and Language Integrated Learning (CLIL), Project-Based Learning (PBL), Pedagogik texnologiyalar, Interaktiv metodlar, Bolalarning kognitiv rivojlanishi, O'zbekistonda chet tillarni o'rganish, Globalizatsiya va ta'lim.*

ABSTRACT

This article analyzes the system of learning foreign languages and methods for quickly and effectively teaching English to children. In the context of globalization, gamification, TBL, CLIL and PBL methods help to effectively organize the language learning process of children. These approaches, based on the theories of Piaget, Vygotsky, Bruner and Gardner, have a positive effect on the cognitive and social development of children.

Keywords: - *Teaching English - Gamification, Task-Based Learning (TBL), Content and Language Integrated Learning (CLIL), Project-Based Learning (PBL), Pedagogical technologies, Interactive methods, Cognitive development of children, Learning foreign languages in Uzbekistan, Globalization and education.*

KIRISH

O'zbekistonda chet tillarini mukammal o'rganishga bo'lgan ehtiyojni hisobga olgan holda bir qator muhim qarorlar qabul qilingan. Bunga asoslanib 2020 yil 6-noyabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlari to'g'risida"gi prezident qarori asosida ta'limda keng ko'lamda ishlar olib borilmoqda.

Chet tillarini mukammal o'rganish bo'yicha qabul qilingan qarorlar mamlakatning xalqaro miqyosda raqobatbardoshligini oshirish, yoshlarning kelajakdagi muvaffaqiyati va rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Ingliz tilini bolalarga tez va oson o'rgatish bugungi kunda dolzarb vazifalardan biridir. Globalizatsiya jarayonining tezlashuvi va ingliz tilining xalqaro muloqot tili sifatida keng tarqalishi, ushbu tilni erta yoshdan o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar tabiiy ravishda yangi bilimlarni tez qabul qilishadi va ularga qiziqarli interaktiv metodlar orqali ta'lim berish yanada samarali bo'ladi. Bolalarning diqqat e'tiborini jalb qiladigan ularni til o'rganish jarayoniga qiziqtiradigan samarali usullarni ko'rib chiqiladi. Har bir usul ilmiy asoslangan bo'lib, ularning amaliy qo'llanishi haqida ham ma'lumot berib o'tamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tilni o'rgatish jarayonini qiziqarli va ijodiy ta'minlash maqsadida ped-texnologiyalar va ilovalarni ham keltirib o'tish joiz.

Gamefikatsiya, o'yinlar, musiqalar, vizual materiallar va interaktiv hikoyalar kabi usullar bolalarning tilni o'rganish jarayonini yengillashtirishga yordam beradi.

Ingliz tilini o'rganishni nafaqat qiziqarli va samarali usullarini, balki bu usullarni qo'llashning ilmiy asoslarini ham ko'rib chiqamiz. Masalan, o'yin va musiqalar orqali o'rgatish Jean Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga asoslangan bo'lsa, ijtimoiy va interaktiv o'rganish Lev Vygotskyning ijtimoiy rivojlanish nazariyasiga asoslanadi. Bundan tashqari, hikoya va dialoglar Jerome Brunerning hikoya nazariyasiga asoslanadi va har bir bolaning individual qobiliyatlarini hisobga olish Howard Gardnerning ko'p intellektlar nazariyasi bilan bog'liq.

Bolalarga ingliz tilini tez va oson o'rgatishda ularga bir nechta misollar keltirib o'tishimiz joiz deb bilamiz.

Gamefikatsiya (O'yin elementlar va o'yin dizayni)

Misol: Duolingo (Ikki tilni o'rganish)

Bu platforma o'yin elementlari va mukofotlar orqali til o'rganishni qiziqarli qiladi. Bolalar har bir dars uchun ballar to'plab, darajalarni ochishadi va do'stlari bilan raqobatlashadilar.

Misol uchun, har bir darsning oxirida bolalar mukofot sifatida yulduzchalar yoki noyob belgilar olishlari mumkin. Bu o'quvchilarni darslarda faol ishtirok etishga undaydi.

Task-Based Learning (TBL) (Vazifaga asoslangan ta'lim)

Misol: Supermarketda xarid vazifasi:

Bolalarga supermarketda xarid qilish vazifasi beriladi. Ular mahsulotlar ro'yxatini olishadi va ingliz tilida xarid qilishadi. Bu o'qitish usuli bolalarga real hayotiy vazifalarni bajarish orqali ingliz tilini amaliy qo'llashga yordam beradi.

Misol: "Please find and buy 1 liter of milk, 2 apples, and a loaf of bread." (Iltimos, bir litr sutdan 2 ta olma va bir bo'lak non sotib oling)

CLIL (Content and Language Integrated Learning) Misoli:

Tabiatshunoslik fani:

Bolalar tabiiy fanlarni o'rganish orqali ingliz tilini o'rganadilar. Masalan, o'qituvchi daraxtlarning tuzilishi va ularning hayotiy siklini ingliz tilida tushuntiradi. Bu usul bolalarga bir vaqtning o'zida yangi bilimlarni o'rganish va ingliz tilini oson o'zlashtirishga yordam beradi.

Project-Based Learning (PBL) (Loyihaga asoslangan ta'lim)

Misol: Ekologiya Loyihasi:

Bolalarga ekologiya mavzusida loyiha tayyorlash topshirig'i beriladi. Ular o'zlari tanlagan ekologik muammo haqida ma'lumot to'plashadi va bu ma'lumotni ingliz tilida taqdim etishadi. Misol: "Investigate the effects of plastic pollution on marine life and present your findings in English." (Plastmassa chiqindilar dengiz hayotiga ta'sirini ingliz tilida xulosangizni taqdim eting)

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, yondashuvlar bolalarga ingliz tilini qiziqarli va oson o'rganish imkonini beradi, shu orqali ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga zamin yaratadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ingliz tilini tez va oson o'rgatish uchun gamifikatsiya, task-based learning (Vazifaga asoslangan ta'lim) CLIL (Kontent va Tilni Integratsiyalashgan O'rganish) va project-based learning (Loyihaga asoslangan ta'lim) kabi usullar juda samarali hisoblanadi. Bu usullar bolalarni qiziqtiradi va ularni til o'rganish jarayoniga jalb qiladi. Ushbu metodlar nafaqat qiziqarli, balki ilmiy asoslangan bo'lib, bolalarning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishiga katta yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brown, H. Douglas. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
2. Richards, Jack C., & Rodgers, Theodore S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching". Cambridge University Press.
3. "Harmer, Jeremy." (2007). "The Practice of English Language Teaching". Longman.
4. "Lightbown, Patsy M., & Spada, Nina." (2013). "How Languages are Learned". Oxford University Press.
5. "Larsen-Freeman, Diane." (2000). "Techniques and Principles in Language Teaching". Oxford University Press.

6. "Nation, I. S. P." (2001). "Learning Vocabulary in Another Language". Cambridge University Press.
7. "Ellis, Rod." (1997). "Second Language Acquisition". Oxford University Press.
8. Thornbury, Scott.(2006). "An A-Z of ELT". Macmillan.
9. "Ur, Penny." (2012). "A Course in English Language Teaching". Cambridge University Press.
10. "Scrivener, Jim." (2011). "Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching". Macmillan.

Foydalanilgan Saytlar:

1. "TESOL (Teachers of English to Speakers of Other Languages)" – www.tesol.org
2. "Cambridge English" – www.cambridgeenglish.org
3. "British Council" – www.britishcouncil.org
4. "ELT Journal (Oxford Academic)" – academic.oup.com/eltj
5. "International Association of Teachers of English as a Foreign Language (IATEFL)" – www.iatefl.org
6. "Educational Technology and Mobile Learning" – www.educatorstechnology.com
7. "Language Learning & Technology (LLT Journal)" – www.lltjournal.org
8. "Teaching English (British Council)" – www.teachingenglish.org.uk

VYETNAM TILIDAGI “CÁI” [kai] VA “CON” [kon] HISOB SO‘ZLARINING QIYOSIY TAHLILI

Qodirova Dilbarxon Mirzaxparovna

Toshkent davlat sharqshunoslik instituti

Janubiy Osiyo tillari va adabiyoti oliy maktabi o‘qituvchisi

qodirova.dilbarxon@yandex.ru

ANNOTATSIYA

Hisob so‘zlar nafaqat vietnam tili, balki boshqa dunyo tillarida, xususan turkiy tillarda ham mavjudligi aniqlangan. Biroq vietnam tilida ularning o‘rni va ahamiyati juda kattadir. Mazkur so‘zlar tarjima jarayonida ob‘ektni kerakli kontekstga qarab, ma‘no va mohiyatni to‘liq va tushinarli ifodalash - tasniflash uchun ishlatiladigan muhim so‘z yoki morfema bo‘lishiga qaramay, ular aniq bir tizimga tushirib o‘rganilmagan.

“Cái” [kai] va “con” [kon] hisob so‘zlari vietnam tilida eng ko‘p qo‘llaniladigan hisob so‘zlardan bo‘lib, semantik jihatdan tadqiqi ko‘pgina tilshunoslarni e‘tiborini tortgan mavzular sarasiga kiradi. Shu jumladan, vietnam tilidagi hisob so‘zlarni o‘zbek vietnamshunosligida alohida, qiyosiy tadqiq etish, o‘ziga xos xususiyatlari, ularni vujudga keltiruvchi omillar, “cái” va “con” hisob so‘zlarining semantikasi, o‘xshash va farqli tomonlari, grammatik tabiati kabi masalalarini tilning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda ilmiy-nazariy jihatdan tavsiflash, qo‘llanilishdagi o‘ziga xosliklar, istisnoli holatlarni aniqlash va tadqiq etish zarurati yuzaga keladi.

Kalit so‘zlar: klassifikator, hisob so‘z, cái, con, standart hisob so‘z, jonsiz narsalarni ko‘rsatuvchi hisob so‘z, sun‘iy ob‘yektlarni ko‘rsatuvchi hisob so‘z, mavhum narsalarni ko‘rsatuvchi hisob so‘z, harakatlanuvchi jonsiz narsalarni ko‘rsatuvchi hisob so‘z, dinamik sifatga ega bo‘lgan tabiiy hodisalarni ko‘rsatuvchi hisob so‘z.

ABSTRACT

It has been found that classifiers exist not only in Vietnamese but also in other languages of the world, particularly in Turkish languages. However, their role and significance in Vietnamese is very great. Although these words are important words or morphemes used in the translation process to fully and clearly express the meaning and essence of an object depending on the necessary context, they have not been studied in a specific system.

The classifiers "Cái" [kai] and "con" [kon] are frequently used classifiers in the Vietnamese language, and their semantic study is one of the topics that attracts the

attention of many linguists. In particular, it is necessary to conduct a separate comparative learning of Vietnamese classifiers in Uzbek Vietnamese studies, to scientifically and theoretically describe such issues as their specific features, their generating factors, semantics, similarities and differences, grammatical features of the classifiers "cái" and "con" based on the internal laws of the language, to identify and study the features and exceptional cases in use.

This article scientifically and theoretically studies the classifiers cái [kai] and con [kon], which are widely used to describe a large group of concrete and abstract objects, and also presents an approach and draws the necessary conclusions.

Key words: classifier, cái, con, standard classifiers, classifiers denoting inanimate objects, classifiers denoting artificial objects, classifiers denoting abstract objects, classifiers denoting moving inanimate objects, classifiers denoting natural phenomena with a dynamic feature.

KIRISH

Hozirgi vyetnam tilida matn tarjimasi, tahlili jarayonida fikrni aniq va tushinarli bayon etish uchun hisob soʻzlarni toʻgʻri tanlash juda muhim hisoblanadi. Shu bois, vyetnam tilida mavjud hisob soʻzlarni tizimli ravishda leksik-semantik xususiyatlarini alohida tadqiq etish, miqdori va maʼnolarini izchil oʻrganib bayon etish maqsadida eng koʻp qoʻllaniladigan hisob soʻzlar cái [kai] va con [kon] hisob soʻzlari tanlab olindi.

Turli soha va janrlarga oid asl manbalar taqqi va tahlili til tizimidagi hisob soʻzlar, xususan "cái" [kai] va "con" [kon] hisob soʻzlarining ahamiyati va murakkabligini namoyon etadi. Shu maqsadda, tadqiqot mavzimizning obʼyekti boʻlgan cái [kai] va con [kon] hisob soʻzining foydalanish shakllari, grammatik xususiyatlarini leksik tadqiqi va semantik tahlilini amalga oshirish mukammal oʻrganish sari qoʻyilgan qadam hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mavzuni yoritishda umumiy tilshunoslikda, xususan, vyetnam tilshunosligida yaratilgan qator ilmiy-nazariy tadqiqotlar, vyetnam xalq ertaklari, hikoyalar, online matbuot maqolalaridan keng foydalangan holda, zamonaviy ogʻzaki va yozma nutqda hisob soʻzlarining ahamiyati, jonli va jonsiz narsalarni koʻrsatishda turli modellarni aniqlash maqsadida cái [kai] hamda con [kon] hisob soʻzlari ajratilib, semantik xususiyatiga koʻra ifodalanish hamda qoʻllanilish usullarining tadqiqi amalga oshiriladi. Xususan, hisob soʻzlarning mohiyatini tushinish, xususiyatlarini batafsil bayon etish va ularning amaliy koʻrinishlarini oʻrganish maqsadida nazariy-tavsifiy tahlildan foydalanildi (Nguyễn Hữu Quỳnh. Ngữ pháp Tiếng việt. [Vyetnam tili

grammatikasi.]; Nguyễn Tài Cẩn. NGỮ PHÁP TIẾNG VIỆT: Tiếng – Từ ghép – Đoàn ngữ. [VYETNAM TILI GRAMMATIKASI: Bo‘g‘in – Murakkab so‘z – So‘z birikmalari]; Nguyễn, Tài Cẩn. (1975). Từ loại danh từ trong tiếng Việt hiện đại [Zamonaviy vyetnam tilida so‘z turkumlari]).

Cái [kai] hamda **con [kon]** hisob so‘zlarining tadqiqi yuzasidan diaxronik tahlilni amalga oshirish maqsadida qiyosiy-tarixiy, etimologik usullardan foydalanildi: (Ca dao tục ngữ - Từ điển ca dao tục ngữ Việt Nam Tuyển tập 200 câu tục ngữ về quan hệ gia đình. [Xalq qo‘shiqlari va maqollari - Vietnam xalq qo‘shiqlari va maqollari lug‘ati Oilaviy munosabatlar haqida 200 ta maqol to‘plami”]; Hình ảnh con chó trong thành ngữ, tục ngữ Việt Nam [Vietnam iboralari va maqollarida it tasviri]; Từ điển Hán Nôm. Phần ba nét: 刀. TR. 196. [Xitoyxha-Milliy Yozuv: Nom. 刀 bo‘limi. 196-bet.);

Shuningdek **cái [kai]** hamda **con [kon]** hisob so‘zlarining struktural tahlilini amalga oshirish maqsadida, segmentatsiya, klassifikatsiya usullaridan foydalanildi. Modellarni aniqlash va bayon etishda komponentli tahlil usullaridan keng foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Vyetnam tilidagi hisob so‘zlar vyetnam tili leksik qatlamining uzoq tarixiy taraqqiyoti natijasida shakllangan bo‘lib, ular tarixiy taraqqiyot davomida ma‘lum o‘zgarishlarga uchrab, xilma-xil xususiyatlarga ega bo‘lib borgan.

Zamonaviy Vyetnam tilida **cái [kai]** va **con [kon]** hisob so‘zlari ma‘lum xususiyatlar asosida otlarni tasniflash uchun ishlatiladigan maxsus so‘zlar bo‘lib, vyetnam tilida ot so‘z turkumi tarkibida o‘rganiladi.

Vyetnam tilida ko‘p uchraydigan **cái [kai]** va **con [kon]** hisob so‘zlarining tadqiqini amalga oshirish uchun quyidagilar vazifa qilib belgilandi:

- **cái [kai]** va **con [kon]** hisob so‘zlariga berilgan ta‘riflarni o‘rganish, qo‘llanilish sohalarini aniqlash, qiyosiy tahlilini amalga oshirish;

- **cái [kai]** va **con [kon]** hisob so‘zlarining asosiy xususiyatlari tadqiqi amalga oshirilib, bir-biri bilan solishtirish;

- **cái [kai]** va **con [kon]** hisob so‘zlarining jonli, jonsiz narsalarni ko‘rsatishdagi maxsus jihatlari o‘rganilib, o‘xshash va farqli tomonlarini ajratib ko‘rsatish;

- **cái [kai]** va **con [kon]** hisob so‘zlarining qo‘llanilishidagi istisnoli holatlarni aniqlash va o‘zbek tilidagi muqobilini berish;

- **cái [kai]** va **con [kon]** hisob so‘zlarining grammatik xususiyatlarini ifodalanishi yuzasidan xulosalar berish.

Cái [kai] - so‘zi “dona” deb, - tarjima qilinib, donalab sanash mumkin bo‘lgan narsalarni ko‘rsatish ma‘nosini ifodalaydi. [1.69.]

Masalan: cái bàn - stol; cái nhà - uy; cái rang - tish;...

Ot soʻz turkumidagi bir soʻz, turli hisob soʻzlar bilan kela olishi, mazkur bogʻlanib kelayotgan otni uning shakl va hajm jihatlarini taʼkidlash orqali aniqroq va jonliroq ifodalanishida katta ahamiyatga ega.

Bunda maʼlum bir ot soʻzi bilan aynan *cái [kai]* emas, boshqa bir hisob soʻzining qoʻllanishi, ot soʻzini tasniflashdagi mazmuniga tasir etishi mumkinligi oʻrganildi. Qoʻllanilayotgan hisob soʻzi yordamida biz matnda (nutqda) qandaydir/biror mavhumlikka oydinlik kiritishimiz, yaqqol tushunishimiz yoki tasavvur qilishimiz mumkin (qoʻllanilayotgan hisob soʻzi oʻzidan keyin kelayotgan ot soʻzining mazmuni, shakl-shamoyili, koʻrinishiga oid mohiyatiga taaluqli boʻlishi mumkin). Masalan:

*Cái răng cái tóc là góc con người*¹⁶¹ - Sochlar va tishlar insonning koʻmiridir. [13].

Bu misolda *cái [kai]* hisob soʻzi ikki marta qoʻllanilib, har ikkala oʻrinda alohida mazmunda keladi.

Birinchi oʻrinda qoʻllanilgan *cái [kai]* soʻzi donalab sanash mumkin boʻlgan narsalarni kʻorsatish maʼnosini ifodalaydi. Misol uchun: *rang* – “*tish*” deb tarjima qilinib, *rang* - *tish* soʻzidan avval *cái [kai]* hisob soʻzining qoʻllanishi, donalab sanash mumkib boʻlgan hamda hisob soʻzidan avval maʼlum bir son kelishi mumkinligini bildiradi. Quyidagi misolda *cái [kai]* hisob soʻzining aynan son bilan birikib kelganligini koʻrish mumkin:

Răng người chính xác có 32 cái răng, tuy nhiên không phải ở người nào số răng cũng đủ 32 cái, có thể thừa hoặc thiếu – Insonlarda aynan 32 ta (32 dona) tish bor, ammo hamma ham 32 tishga ega emas va ortiqcha yoki yetishmayotgan tishlarga ega boʻlishi mumkin. [17]

¹⁶¹ **Izoh:** Vetnamda "tishlar va sochlar insonnin14g koʻmiridir" degan naql bor. Sochlar qanchalik qora va qalin boʻlsa, shunchalik sogʻlom ekanlikni bildirgani kabi, oʻtmishda vyetnamliklarda qora tishlar ham sochlardan kam boʻlmagan eʼtiborga loyiq boʻlgan. Vyetnamliklar maxsus mevan olinadigan boyoq yordamida tishlarni qoraytirishgan. Qora sochlar va tishlar kishilarning sogʻlom ekanligini bildiruvchi belgilardan (biri) hisoblangan. Koʻmir esa, tabiiy boylik sanalib, yuqoridagi ikki salomatlik belgisi majoziy maʼnoda koʻmirga tenglashtirilib, insonni qanchalik sogʻlom korinishga ega ekanligini bildirgan. Góc soʻzi “qism” maʼnosini ham anglatib, “Tish va soch insonning qismi (mihim tana azosi sifatida)” sifatida ham tushinish mumkin.

Qoʻshimcha maʼlumot: Tishlarni boʻyash - Janubi-Sharqiy Osiyo va Okeaniya madaniyatlarining qadimiy odatlaridan biri, ayniqsa avstroneziya tillari oilasi, avstroosiyo tillari oilasi va kra-day tillari oilasi xalqlari orasida. Bu amaliyot Yaponiyada Meydzi davridan oldin ham, Hindistonda ham paydo boʻlgan. Bundan tashqari, tish boʻyash odati Amerika qitʼasidagi baʼzi etnik guruhlar, ayniqsa Peru shimoli va Ekvadorning shuar xalqi orasida ham qoʻllanilgan. Vyetnam uchun, Kin xalqidan tashqari, Nung, Si La, Tay va Dao kabi boshqa etnik guruhlar ham shunday odatga ega boʻlgan. Ammo har bir joy va har bir etnik guruh estetikasi, sogʻligʻi va boʻyash paytida ishlatiladigan materiallar jihatidan tishlarni boʻyashning turli usullariga ega boʻlgan. Bu amaliyot Janubi-Sharqiy Osiyo va Okeaniyadagi ayrim yakkalangan etnik guruhlarda saqlanib qolgan, ammo mustamlaka davrida Gʻarbiy goʻzallik standartlari joriy etilgandan soʻng deyarli yoʻq boʻlib ketgan va Xitoy, Tinch okeani orollari va Janubi-Sharqiy Osiyodagi koʻplab etnik ozchiliklarda davom etgan. Bu asosan keksa ayollar orasida mashhurdir.

Ikkinchi o'rinda qo'llanilayotgan **cái [kai]** so'zi ozidan keyin kelayotgan ot so'zi, ya'ni "soch" uzun va ingichka xususiyatga ega bo'lib, **cái [kai]** uzun va ingichka xususiyatga ega bo'lgan narsalar oldidan kelishi mumkinligini bildiradi.

Yuqoridagi misoldan **cái [kai]** so'zi kelgan har ikkala so'z ot so'z turkumiga mansub ekanligi, biri donalan sanaladigan narsa, ikkinchisi esa, shakl-shamoyiliga ko'ra uzun va ingichka ko'rinish va sifatga ega ekanligiga ishora qiladi.

Vyetnamcha-Ruscha lug'atda **cái [kai]** so'ziga ta'rif berilayotgan **cái kiến** - "chumoli" so'zini ham uchratdik. [1.69.]. Vyetnam tili va grammatikasiga oid manbalarda hayvonlarni ko'rsatishda **con [kon]** hisob so'zidan foydalanilishi bayon etiladi.

Con [kon] so'zining tub ma'nosi "bola", - deb tarjima qilinib, hayvonlar, ayrim jonsiz narsalarni ko'rsatuvchi so'z sifatida qaraladi. [1. 132-133.]

Cái [kai] va **con [kon]** hisob so'zlari narsa va buyumlarni harakterlab, sinflarga ajratadi. Ular asosiy otlarning semantik xususiyatlari va buyumlarning holatiga asosan tanlanadi. Tanlangan hisob so'z o'z o'rnida matn mazmuniga bog'liq bo'lib, narsa-buyumning qay holatda tasvirlanishiga ko'ra ifodalanadi. Ba'zan hisob so'zi o'zi yolg'iz kelsa, ma'lum bir o'ziga xos ma'no anglatmasligi mumkin. Bu holat **cái [kai]** hisob so'zida kuzatiladi, ya'ni **cái [kai]** tub ma'noga ega emas, biroq **con [kon]** tub ma'noga ega bo'lganligi uchun har doim ham mavhumlik kuzatilmaydi.

Bu haqda "Vyetnam tilida "con" (kon) hisob so'zining semantik maydoni" mavzusidagi maqolada bayon qilingan. [7].

Hisob so'zi vazifasida kelayotgan so'z odatda doimo o'zidan keyin ot bilan birga kelishi zarur hisoblanadi. Matnda ma'lum bir hisob so'zi ot so'zi bilan emas, yolg'iz kelsa so'zlovchining maqsadi tushunarsiz bo'lib qolaveradi. Bu holat bir qator savollarni yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, har ikkala hisob so'zining tabiatiga ko'ra ishlatilish o'rniga qarab, qator vazifani bajarishi masalasiga oydinlik kiritildi.

"**Cái**" umumiy standart hisob so'zi bo'lib, quyidagi asosiy hususiyatlarni o'zida namoyon qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, **cái [kai]** hisob so'zi ayrim jonli narsalarni ko'rsatishda ham qo'llaniladi. Bunda "*narsa, ...ta, dona*" ma'nolaridan farqli ravishda "**con**" - "*bola/farzand*" so'ziga qo'shib, bu farzandning qiz/ayol jinsiga tegishligini ifodalaydi. Bu yerda **cái [kai]** so'zining aslida gapdagi tarjimasi va qo'llanilish mohiyatiga to'xtalamiz. Mazkur **cái [kai]** so'zi Nguyễn Ngọc San, Đinh Văn Thiệnlarning "Từ điển Tiếng Việt cổ" - "*Qadimgi Vetnam lug'ati*"da hamda Vương Lộc ning "Từ điển từ cổ" - "*Qadimgi so'zlar lug'ati*"da "**mẹ**", ya'ni "**ona**" hamda "ayol", "yuksak" ma'nolarida qo'llanilganligi qayd etiladi. [10]. Shu nuqtai-

nazardan bugungi kundagi ayrim soʻzlarda *cái* ning tarixiy maʼnosi oʻzi ergashayotgan soʻzga qisman bogʻlangan holda qoʻllanilishini kuzatish mumkin. Masalan: *con cái* - “bolalar”.

Giáo dục con cái thời hiện đại – những điều ba mẹ cần biết 4.0 - Zamonaviy bolalar taʼlimi - ota-onalar bilishi kerak narsalar. [9].

Keltirilgan misol, zamonaviy nashrlarda chop etilgan boʻlib, bugungi kunda ham *cái [kai]* hisob soʻzining tarixiy maʼnosini butunlay yoqotmagan holda qoʻllanilib kelinayotganligini guvohi boʻlamiz.¹⁶²

Professor Nguyễn Đức Dân ning “*Loại từ con và cái*” maqolasida Avloddan avlodga oʻtib kelayotgan “*Ca dao*” - “*Xalq qoʻshiqlari*” da *cái [kai]* hisob soʻzi “*con của cái*” ga oʻxshash jumalalarda tez-tez uchrab turadi. Bunda *cái [kai]* aynan “ona” maʼnosida kelib, “*con của cái*” - “*onaning bolasi*” maʼnoni ifodalaydi.

Giáo dục con cái thời hiện đại – những điều ba mẹ cần biết 4.0 - Zamonaviy bolalar taʼlimi - ota-onalar bilishi kerak narsalar. [9].

Bu misolda “*con*” va “*cái*” oʻrtasidagi “*của*” - “*ning*” tegishlilikni ifodalovchi qoʻshimcha tushirib qoldirilgan boʻlib, koʻplik maʼnosini ifodalovchi “bolalar”ga oʻzgargan.

Bugungi kunda zamonaviy vyetnam tili lugʻatlarida *cái [kai]* soʻzi yuqoridagi mazmunda, “ona” mazmunida uchramaydi, balki zamonaviy vyetnam tilida muomalada qoʻllanilmaydigan eskirgan soʻz ekanligi taʼkidlanadi. [1.133.]. Baʼzan “con” hisob soʻzi bilan oʻrin almashishi mumkin. M.: *con chó* - “it” neytral maʼno ifodalangan va *cái con chó* - “it”. Bu yerda *cái* ning qoʻllanishi orqali aynan “it” hayvon haqida emas, kamsitish, tahqirlash, soʻkish maʼnosini “it”, “kuchuk”ni ifodalaydi. [11].

Lugʻat kartotekasi amalga oshirilganda *con [kon]* soʻzi ham *cái [kai]* singari kamsitish maʼnosini beruvchi soʻz sifatida qoʻllanishi mumkinligi aniqlandi. [1. 132-133.]. Con mù gây gổ - “jodugar”, “shallaqi”, con dĩ - “behayo”, con chó cái....

Shuningdek, ajratish, taʼkidlash, urgʻu berish maʼnosida ham kelib, bu holatda *cái* ham hisob soʻzi vazifasida ham urgʻu erish, taʼkidlash vazifasini oʻzida namoyon etadi. *Cái áo này đẹp quá!* [1.18.] - “*Bu koʻylak juda chiroyli!*”. Áo - “koʻylak”, “kiyim” soʻzi oldida kelib, sunʼiy obʼekt, yaʼni sunʼiy ravishda odamlar tomonidan yaratilgan narsani hamda aniq aynan koʻylakning juda chiroyli ekanini ifodalaydi.

¹⁶² **Izoh:** Qadim vyetnam tilida *cái [kai]* soʻzi - “ona” maʼnosini ifodalagan. “*Ca dao*” da keltirilgan parchadagi “con của cái” jumlasida *cái [kai]* aynan “ona” maʼnosini ifodalaydi. Maʼlumot uchun. “*Ca dao*” - Xalq qoʻshiqlari - Vetnam xalq sheʼriyati ogʻzaki ravishda maʼlum bir ritmsiz qoʻshiqlar shaklida uzatiladi, koʻpincha oson yodlash uchun olti-sakkiz misra shaklida mashhur. Ca dao - Xitoy-Vetnam soʻzi. Etimologik jihatdan ca - boblar va ohanglarga ega qoʻshiq; Dao qisqa qoʻshiq boʻlib, ohangsiz va sheʼrsiz. Từ điển Việt - Nga. HN.,2002. Tr.67.; <https://www.twinkl.com/teaching-wiki/ca-dao-la-gi>

Yoki bugungi kunda lug'atda uchraydigan “nhà tôi” so'zini ikki xil tarjima qilish mumkin: 1) **nhà tôi** - “*mening uyim*” ya'ni “men egalik qiladigan uy” va 2) **nhà tôi** - “*mening turmush o'rtog'im (mening ayolim yoki ho'jayinim)*” ma'nolarida.[1.460]. Agar gapda **nhà tôi** - so'zidan oldin **cái** qo'yilib, **cái nhà tôi** - deyilsa, ikkilanishlarsiz bunda bu narsa aniq uy, bino ekanligi tushiniladi. Xuddi shunday “**ông ấy có mèo**”, - deyilganda “*uning mushugi bor*”, - degan ma'noda tarjima qilinadi, lekin mushuk hayvon yoki o'yinchoq ekanligi mavhum bo'ladi, biroq **con [kon]** hisob so'zining **mèo** so'zi oldidan qo'llanishi natijasida “**ông ấy có con mèo**” - “*uning mushugi bor*”, - deb tarjima qilinadi va aynan mushuk - uy hayvoni tushiniladi. [15].

Cái [kai] va **con [kon]** uchun berilgan misollarning ikkalasidan ham hisob so'zi vazifasini saqlab qolgan holda, ta'kidlash, urg'u berish ma'nosini ifodalamoqda.

Con [kon] hisob so'zi esa, asosan jonzorlar(hayvonlar)ga: **con gà** - “*tovuq/xo'roz*”, **con chim** - “*qush*”, **con bò** - “*sigir*”, **con mèo** “*mushuk*”..., bundan tashqari tirik mavjutilarning eng yoshiga: **một con bé** - mitti/kichkina qizaloq; **con trai** - “*o'g'il (farzand)*”, **con gái** - “*qiz (farzand)*”, afsonaviy (mifologik) mahluqotlar: **con rồng** - “*ajdarho*”, **con ma** - “*ruh*”, **con quỷ** - “*shayton*” kabilar bo'lib, hamda tabiiy hodisalarni ko'rsatuvchi hisob so'zi vazifasida quyidagilarni namoyon qiladi:

Con [kon] so'zining tub ma'nosi “bola” ma'nosini anglatadi. Jinsni ajratuvchi morfema (gái - “qiz”, trai - “yigit, o'gil bola”)lar qo'shilishi natijasida “qiz farzand” yoki “o'gil farzand” mazmuniga o'zgaradi. Bolalar, ba'zan kattalar uchun qo'llaniladigan hisob so'z sifatida (aksariyat erkalash, kichraytirish ma'nolarini ifodalovchi) namoyon bo'ladi. M.: **con bé** - “*bolacha*”; **con trai** - “*og'il farzand*” va b.l. [1.133.].

Vyetnamshunos olimlarning hisob so'zlarga oid izlanishlarida Vyetnam tilida hayvonlar, qurt-qumursqalar uchun alohida hisob so'zlar mavjudligi haqida fikr bayon qilinmaydi, barcha turdagi hayvonlar uchun “con” [kon] hisob so'zi qo'llanilishi bildiriladi. M.: **con chó** - “it”, “kuchuk”; **con mèo** - “mushuk”, **con cá** - “baliq” va b.l. [3. 117-126].

Quyida beriladigan misoldan **con [kon]** so'zi hayvonlar uchun qo'llaniladigan yagona hisob so'zi emasligi ma'lum bo'ladi. Ya'ni, **cái [kai]** hisob so'zining yana bir jihati bilan tanishamiz. Lug'at kartotekasi amalga oshirilganda **cái [kai]** hisob so'zining jonli mavjudotlarning kichik turlari, ya'ni hashorotlarni tasniflasgda ham foydalanish mumkinligi aniqlandi. Masalan: **cái kiến** - “*chumoli*”; **cái ong** - “*ari*” [1.497.].

Bundan tashqari, harakatlanuvchi yoki dinamik sifatiga ega bo'lgan tabiiy hodisalarni ko'rsatishda qo'llanilishi ma'lum bo'di. Bu harakat sokinlik holatiga

tegishli bo‘lib, tabiiy ofat sabab harakatga keluvchi tabiiy hodisalarga nisbatan boshqa hisob so‘zlar qo‘llanilishi ayon bo‘ldi. M.: **con sông** - “daryo”, **con đường** - “yo‘l”, **con sông** - “to‘lqin”, va harakatlanuvchi jonsiz narsalarni ko‘rsatishda qo‘llaniladi. M.: **con thuyền** - “qayiq”, **con dao** - “pichoq” va b.l. [16].

Con [kon] hisob so‘zi bo‘yicha amalga oshirilgan lug‘at kortotidasida mazkur hisob so‘zni tananing ma‘lum bir qismlarini ko‘rsatishda qo‘llanilishi ayon bo‘ldi. M.: **con mắt** - “ko‘z (bir donasi)”, **con tim** - “yurak” va b.l. [3.137-138].

Shuningdek, **con [kon]** hisob so‘zi quyidagi maxsus xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rish mumkin. Ya‘ni odamlarga murojaat qilganda mehr, erkalash, kichraytirish ma‘nosida. M.: **con yêu mẹ** - (so‘zma-so‘z tarjima: bola yaxshi ko‘radi ona) - “oyi sizni yaxshi koraman”, deb farzand tomonidan bildirilayotgan munosabat.

Maqola mavzusidan kelib chiqib, har ikkala hisob so‘zlarning o‘xshash, farqli tomonlari o‘rganildi va bor qator istisnoli holatlarning mavjudligi quyidagilarda ko‘rinadi.

Vyetnam tilidagi ba‘zi otlar har ikkala hisob so‘zi bilan ham qo‘llanilishi mumkinligi, faqat mohiyatan farqlanishi kuzatildi:

Cái [kai] hisob so‘zi	Con [con] hisob so‘zi
cái dao [16] - “pichoq” buyum sifatida	con dao - “pichoq” ishlatiladigan asbob sifatida
cái mắt - “ko‘z” umumiy ma‘noda tana a‘zosi sifatida	con mắt - “ko‘z” ekspressiv xususiyat sifatida (ko‘zning bittasi)
jonli mavjudotlarning kichik turlariga nisbatan qo‘llaniladigan hisob so‘zi	Yirik va mayda turdagi barcha (uy, yovvoyi) hayvonlarni ko‘rsatishda qo‘llaniladigan hisob so‘zi
Shaxsga nisbatan qo‘llaniladi. Qadimgi vyetnam tilida cái [kai] hisob so‘zi ayol jinsini ko‘rsatishda ham qo‘llanilgan. Bu so‘z “con” - “bola/farzand” so‘ziga qo‘shilib, bu farzandning qiz/ayol jinsiga tegishligini ifodalaydi.	Shaxsga nisbatan qo‘llaniladi. Jinsni ajratuvchi morfema (gái - “qiz”, trai - “yigit, o‘gil bola”)lar qo‘shilishi natijasida “qiz farzand” yoki “o‘gil farzand” mazmuniga o‘zgaradi. M.: con bé - “bolacha”; con trai - “og‘il farzand” va b.l.

Cái va Con hisob so‘zlarining grammatik xususiyatlari o‘rganilib, quyidagi modellar aniqlandi.

Hisob so‘zlar avvalo otlar bilan birikib, ot so‘zini tasniflab keladi. Shuningdek, son bilan birikib, “...ta; dona” ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: **một cái bàn** - “bitta stol”, **hai con chó** - “ikkita kuchuk” va b.l. [3.134.]

“Bu” olmoshining kelib chiqishi turli tillarda kuzatilishi mumkin, ammo Vyetnam tilida u grammatika va muloqotning ajralmas qismiga aylandir. Vyetnam tilida “bu” shunchaki ko‘rsatish olmoshi emas, balki so‘zlovchining diqqatini va ular

nazarda tutayotgan ob'ektga qiziqishini ko'rsatadigan ekspressiv ma'noga ega.
[3.137-138.]

“*Này*” - “*bu*” ko'rsatish olmoshi “*cái/con*” bilan birikib, o'ziga xos xususiyati ifodalaydi, ko'pincha ob'ektni yanada aniqlashtirish uchun otlar bilan birga keladi. Masalan: “*Cái này là quyển sách tôi đã đọc*” - “*Bu men o'qigan kitob*” yoki “*Cái này rất đẹp*” - “*Bu juda chiroyli*”. Ushbu jumladlarda “*bu*” tinglovchiga ma'ruzachi nazarda tutayotgan ob'ekt ma'lum bir kitob yoki muayyan ob'ekt ekanligini tushunishni osonlashtiradi. Ya'ni hisob so'zining mavjudligi, so'zlovchi qandaydir bir kitob haqida emas, balki o'qigan kitobini ko'rsatib, aniq qilib bayon etzyotganligi tushiniladi. Huddi shunday, yuqorida “*mèo*” bilan berilgan misol fikrimizning isboti bo'la oladi. Ya'ni: “*ông ấy có mèo*”, - deyilganda “*uning mushugi bor*”, - mushuk hayvon yoki o'yinchoq ekanligi mavhum; “*ông ấy có con mèo*” - “*uning mushugi bor*”, - deb tarjima qilinadi va aynan mushuk - uy hayvoni tushiniladi. [15].

Bundan tashqari, ta'kidlash, urg'u berish yoki ko'plikda ifodalash uchun boshqa hisob so'zlar bilan birikishi mumkin. Masalan: *Những cái cây* [14] - “*aksariyat daraxtlar*”; *các (mấy) con chim* [12] - “*hamma (bir necha) qushlar*” va.b.l. Jumladan “Hisob so'z + hisob so'z+ot+ko'rsatish olmoshi” modelida ifodalaydi.

Yuqoridagi misollardan ko'rish mukinki, har ikkala hosob so'zlari tilda mavjud ko'rsatish olmoshlari bilan birikib ma'noni aniq ifodalashda muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, izlanishlar davomida, *cái [kai]* hisob so'zining sanoq sonlar bilan qo'llanib, harakatning son bildirgan miqdordagi takrorini ifodalashda ham qo'llanilishi mumkinligi namoyon bo'ldi. Misol uchun *cái [kai]* hisob so'zi son va ot so'zi o'rtasida kelib, harakat miqdorini ifodalaydi.

Masalan:

“*đánh một cái*” [1.69.]– “*bir marta urish*”

“*Tát cho mấy cái*” [8] – “*yuziga bir necha tarsaki tushiring*”

Har ikkala misolda ham *cái [kai]* hisob so'zi son va ot so'zi o'rtasida kelib, *[son+hisob so'zi+ot]* modelini yasaydi va songa o'lchashda ko'maklashuvchi so'zlar hisoblanadi va ular o'zidan keyin kelayotgan otni o'zgartirmagan holda, mazkur ot so'zlarini tasniflash..., shuningdek o'lchov va harakatning miqdorini anglatuvchi so'zlar sifatida qo'llaniladi.

Chắc cậu muốn nó qua nó một cái – Balki siz buni bir marta ko'rib chiqmoqchidirsiz.

Đánh một cái khiến một người chết Bir zarba bir kishini o'ldiradi [8].

Yoki:

Này ông Healy, ông nó xem cái này không? Hey, janob Xili, buni ko'rib chiqasizmi? (bu narsaga bir razm solasizmi?)

Bu misolda huddi yuqoridagi kabi [*son+hisob so‘zi+ot*] modeli tarkibda kelib, son tushirib qoldirilgan va *cái [kai]* hisob so‘zi harakatning miqdorini ko‘rsatyapti.

Yuqoridagilardan tashqari, *cái [kai]* hisob so‘zi *chiếc* va *con* kabi hisob so‘zlari bilan o‘rin almashganda ma’noda keskin o‘zgarishlar yuzaga kelmaydi, tarjimada ham alohida ko‘rinishlarda tarjima qilinmaydi.

- *bốn cái bánh* – “to‘rtta to‘rt (biskvit keks)”

- *bốn chiếc bánh* – “to‘rtta tort (biskvit keks)”

Yoki:

- *một cái suối nước* – “bitta buloq”

- *một con suối nước* – “bitta buloq”¹⁶³

Bu misolda ham huddi yuqoridagi kabi [*son+hisob so‘zi+ot*] modeli tarkibda kelib, *cái [kai]* hisob so‘zi *chiếc* va *con* kabi hisob so‘zlari bilan o‘rin almashdi, biroq ma’noga ta’sir qilmadi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida quyidagilarni keltirish mumkin.

Yuqoridagi ko‘rib chiqilgan fikrlardan kelib chiqib, vietnam tilidagi hosob so‘zlarning faol qo‘llanishi, gapda muhim o‘rin egallashi o‘ziga xos mazmun kasb etar ekan.

- *Cái [kai]* vietnam tilida ko‘p qo‘llaniladigan standart hisob so‘z vazifasini bajaradadi;

- Jonsiz narsalarni ko‘rsatishda qo‘llanilib, “*narsa, ...ta, dona*” ma’nolarini anglatadi: M.: *cái bàn* - “stol”, *cái ghế* - “stul”, *cái chén* “payola” v.b.l.

- Sun’iy ob’ektlar, ya’ni sun’iy ravishda odamlar tomonidan yaratilgan, o‘zgartirilgan yoki foydalaniladigan narsalar uchun qo‘llaniladigan hisob so‘z: M.: *cái dao* - “picho”, *cái xe* “avtomobil/mashina”, *cái điện thoại* - “telefon” va b.l.

- Ayrim mavhum otlar uchun qo‘llaniladigan hisob so‘z: M.: *cái tên* - “ism”, *cái chết* - “o‘lim” va b.l.

- Har ikkala hosob so‘z ko‘rsatish olmoshlari bilan birikadi. M.: *cái này* - “bu”, “*bu narsa*”; *con kia* - “ana u hayvon” va b.l.

- Har ikkala hosob so‘z [*son + h.s.+ot*] moduli orqali ifodalanadi. M.: *một cái bàn* - “bitta stol”, *hai con chó* - “ikkita kuchuk” va b.l.

- Ta’kidlash, urg‘u berish yoki ko‘plikda ifodalash uchun boshqa hisob so‘zlar bilan birikishi mumkin. M.: *Những cái cây* - “aksariyat daraxtlar”; *các (mấy) con chim* - “hamma (bir necha) qushlar” va b.l. Jumladan “Hisob so‘z + hisob so‘z+ot+ko‘rsatish olmoshi” modelida ifodalaydi.

¹⁶³ Gơ-Le-Bô-Va I.I., Xô-Cô-Lôp A.A. Từ Điển Việt - Nga Hà Nội – 2003. Tr.69

Vyetnam tilida hisob soʻzlar bilan bogʻliq gaplarni tuzishda hisob soʻzlarning turkumlarga ajratilmaganligi, uning bilan bogʻliq aniq qoida va taʼriflar mavjud emasligi, bu oʻrinda hisob soʻzlarning qoʻllanilashida istisnoli holatlarning mavjudligi koʻzga tashlanadi. Bu holatlar vyetnam tili grammatikasining bugungi kun nuqtai-nazaridan toʻliq oʻrganilmaganligi haqidagi fikrga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Gơ-Le-Bô-Va I.I., Xô-Cô-Lốp A.A. Từ Điển Việt - Nga. [Vyetsnamcha-Ruscha lugʻat]. Văn hóa thông tin. Hà Nội – 2003. Tr. – 792.
2. Karimov A.A. Xitoy tilidagi hisob soʻzlar. “Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi”. 2003. – 6et 119.
3. Nguyễn Hữu Quỳnh. Ngữ pháp Tiếng việt. [Vyetsnam tili grammatikasi.] NXB Từ Điển Bách khoa. Hà Nội – 2007. Tr. – 271.
4. Nguyễn Tài Cẩn. NGỮ PHÁP TIẾNG VIỆT: Tiếng – Từ ghép – Đoàn ngữ. [VYETNAM TILI GRAMMATIKASI: Boʻgʻin – Murakkab soʻz – Soʻz birikmalari]NXB Đại học và Trung học chuyên nghiệp. Hà Nội – 1977. Tr. – 397.
5. Nguyễn, Tài Cẩn. (1975). Từ loại danh từ trong tiếng Việt hiện đại [Zamonaviy vyetsnam tilida soʻz turkumlari]. Khoa học Xã hội. Hà Nội – 1975. Tr. – 299.

Jurnallar:

6. D.M.Qodirova. Vyetsnam tilida harakat hisob soʻzlari. “Uzoq shar va Janibiy Osiyo” ilmiy toʻplami. “Obod turmush yili”ga bagʻishlangan. Toshkent, 2013 yil. B. 83–87.
7. D.M. Qodirova. Vyetsnam tilida “con” (kon) hisob soʻzining semantik maydoni. Sharqshunoslar anjumani. (Ilmiy amaliy pedagogic kadrlar tayyorlash boʻlimi nashri). Toshkent, 2009 yil. B. 29–34.

Vebsayt

8. Bệnh dưỡng, cháu trai ra tay đánh một cái khiến một người chết [Amakisini himoya qilib, jiyan bir urib odam oʻldirdi” mavzusida Eksperimental xizmat loyihasidan parcha. <https://thanhvien.vn/hy-huu-benh-duong-chau-trai-ra-tay-danh-mot-cai-khien-mot-nguoi-chet-1851256223.htm>
9. Bình Phạm. Giáo dục con cái thời hiện đại – những điều ba mẹ cần biết 4.0. [Binh Phamning “Zamonaviy bolalar taʼlimi - ota-onalar bilishi kerak narsalar” nomi ostida nashr qilingan maqolasi. 18.08.2022). <https://sununijunior.edu.vn/giao-duc-con-cai-thoi-hien-dai-4-0-nhung-dieu-ba-me-can-biet/>
10. Ca dao tục ngữ - Từ điển ca dao tục ngữ Việt Nam Tuyển tập 200 câu tục ngữ về quan hệ gia đình. [Xalq qoʻshiqlari va maqollari - Vietnam xalq qoʻshiqlari va

maqollari lug‘ati Oilaviy munosabatlar haqida 200 ta maqol to‘plami”.
<https://loigiaihey.com/y-nghia-cau-tuc-ngu-con-dai-cai-mang-a146103.html>

11. Hình ảnh con chó trong thành ngữ, tục ngữ Việt Nam [Vietnam iboralari va maqollarida it tasviri]. <http://vinhphuctv.vn/Qu%E1%BA%A3n-tr%E1%BB%8B/Tin-t%E1%BB%A9c-chung/ID/253605/Hinh-anh-con-cho-trong-thanh-ngu-tuc-ngu-Viet-Nam>

12. Hình tượng loài chim trong văn hóa - “Madaniyatda qushlar tasvirlari” mavzuidagi maqola.

https://vi.wikipedia.org/wiki/H%C3%ACnh_t%C6%B0%E1%BB%A3ng_lo%C3%A0i_chim_trong_v%C4%83n_h%C3%B3a

13. Phân tích câu tục ngữ “Cái răng cái tóc là góc con người” [Soch va tish - insonning tana qismi] maqolining tahlil qilish. <https://loigiaihey.com/phan-tich-cau-tuc-ngu-cai-rang-cai-toc-la-goc-con-nguoi-a123536.html>

14. Thu Hoài. Hầy “Sống như những cái cây” [“Daraxtlar kabi yashaylik”] maziudagi maqola. “Yoshar” gazetasi: “Madaniyat” bo‘limi..

<https://thanhvien.vn/hay-song-nhu-nhung-cai-cay-1851025443.htm>

15. Nguyễn Hưng Quốc ning shaxsiy sayti. Tiếng Việt: Cái và Con. <https://www.voatiengviet.com/a/cai-va-con-05-11-2010-93436379/863577.html>

16. Từ điển Hán Nôm. Phần ba nét: 刀. TR. 196. [Xitoyxha-Milliy Yozuv: Nom. 刀 bo‘limi. 196-bet.] <https://archive.org/details/tu-dien-hu-tu-han-ngu-co-dai-va-hien-dai-tran-van-chanh/page/n2/mode/1up?view=theater>

17. VINMEC International hospital saytining Sức khỏe tổng hợp [Har tomonlama salomatlik] b‘limida nashr qilingan “Răng người có bao nhiêu loại và bao nhiêu chiếc?” [Insoniyatda nechta va necha tur tishlar mavjud?] mavzusidagi maqola. <https://www.vinmec.com/vie/bai-viet/rang-nguoi-co-bao-nhieu-loai-va-bao-nhieu-chiec-vi>

RIM IMPERIYASINING INQIROZI VA VARVAR QIROLLIKLARINING TASHKIL TOPISHI

Rahimjonova Munisa Maxmudjon qizi.

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv
va texnologiyalar universiteti
Tarix yoʻnalishi 2-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Rim imperiyasining inqirozi va Varvar qirolliklarining tashkil topishi va ijtimoiy, siyosiy axvoli, ularning o'rta asrlardagi yashash tarzi, boshqa xalqlar etnogenezida tutgan o'rni, shuningdek ularning kelib chiqish tarkibi haqida so'z boradi

Kalit so'zlar: Varvarlar, ijtimoiy tuzum, Kichik Osiyo, Reyn, Dunay, Armorika yarimoroli, brittlar, germanlar, Ostgotlar, Vestgotlar, Bolqon yarimoroli, Viziantiya.

КРИЗИС РИМСКОЙ ИМПЕРИИ И СОЗДАНИЕ ВАРВАРСКИХ ЦАРСТВ

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится о кризисе Римской империи и образовании варварских королевств и их социально-политическом положении, их образе жизни в средние века, их месте в этногенезе других народов, а также об их происхождении.

Ключевые слова: Варвары, социальная структура, Малая Азия, Рейн, Дунай, Армориканский полуостров, бритты, германцы, остготы, вестготы, Балканский полуостров, Византия.

THE CRISIS OF THE ROMAN EMPIRE AND THE ESTABLISHMENT OF THE BARBARIAN KINGDOMS

ABSTRACT

This article talks about the crisis of the Roman Empire and the formation of the Barbarian kingdoms and their social and political situation, their way of life in the Middle Ages, their place in the ethnogenesis of other peoples, as well as their origin.

Key words: Barbarians, social structure, Asia Minor, Rhine, Danube, Armorican Peninsula, Britons, Germanic, Ostrogoths, Visigoths, Balkan Peninsula, Byzantium.

KIRISH

O'rta asrlarda Varvar qirolliklari deganda, Rim Imperiyasining qulashi natijasida, G'arbiy Evropa hududlarida tashkil topgan turli etnik guruhlar va ularning tuzgan davlatlari tushuniladi. Bu davr, ayniqsa, V asrning oxiri va VI asrning boshlarida boshlanadi. Rim Imperiyasi tomonidan bo'ysundirilgan varvar qabilalari imperiyaning qulashiga sabab bo'lishi bilan birga, o'z navbatida yangi siyosiy va ijtimoiy tizimlar yaratishga boshladilar.

Rim imperiyasi varvarlar tomonidan bosib olinishi arafasida. Imperiyaning inqirozi IV asr oxiri – V asr boshlarida yanada keskinlashdi. Ijtimoiy-siyosiy sohalarda ko'plab islohotlar o'tkazildi, qullarga zo'rlik qilish shakli (plantatorlarning kazarma sharoitidagi qullarini obrok to'laydigan qullarga va kolonlarga aylantirish yo'li bilan) yumshatishga harakat qilindi. Lekin shularga qaramay, Rim jamiyati quldorlikka asoslangan jamiyat holicha qolganda, shakllana olmas edi, Rim imperiyasining davlat tuzumini sindirib tashlash, ishlab chiqaruvchi kuchlarning yanada o'sishini va jamiyatning rivojlanishini ta'minlash uchun jiddiy o'zgarishlarga zarurat tug'ilgan edi. Bu juda katta ijtimoiy o'zgarishlarning harakatlantiruvchi kuchlari Rim jamiyatining o'zidagi ezilgan aholi hamda varvarlar bo'ldi. Qullar, kolonlar, shahar hunarmandlari III-V asrlar davomida o'z zolimlariga, ayrim quldorlarga va Rim quldorlik imperiyasining o'ziga qarshi qattiq kurash olib bordilar¹⁶⁴.

Biroq quldorlik Rimga qarshi imperiya aholisining pastki tabaqalaridan tashqari yana bir kuch – qo'shni varvarlar ham bosh ko'tardi. Rim imperiyasining qiyin ahvolga tushib qolganligidan foydalanib, bo'sh yer va boshqa xil o'lkalar payida bo'lgan varvarlar (IV-V asrlarda bular asosan turli german qabilalari edi), keyinchalik slavyanlar va shuningdek, boshqa xalqlar viloyat ketidan viloyatni qo'lga ola boshladilarki, nihoyat, 476 yilda G'arbiy Rim imperatorlari hokimiyati butunlay yo'q bo'lib ketdi. G'arbiy Rim imperatorlari qo'lida birgina Italiya qolgan edi. G'arbiy Rim imperiyasi hududida mayda va ancha yirik varvar qirolliklari vujudga keldi. Bu qirolliklarda yangi ijtimoiy tuzumning yaratilishi uchun (Rimdagiga qaraganda) qulayroq sharoitlar tug'ildi.

Varvarlarning ijtimoiy tuzumi. Keltlar, germanlar, slavyanlar. Italiyadan shimolda juda qadimgi vaqtda eramizning birinchi yuz yilligida juda ko'p varvar qabilalari yashagan. Bu qabilalarni uchta katta guruhga – keltlar, germanlar va slavyanlarga bo'lib o'rganish mumkin. Varvarlarning ijtimoiy tuzumi Rimnikidan butunlay farq qilardi. Ularda hali yirik ijtimoiy toifalar tarkib topmagan edi, xaqiqiy

¹⁶⁴ Kamolov.J. —Jahon tarixi o'quv-uslubiy majmua Toshkent-2023

ma'nodagi davlat yo'q edi; varvarlarda urug'chilik munosabatlari xalq ijtimoiy munosabatlarning asosiy turi edi; bu qabilalar aholisining asosiy ommasi erkin kishilardan iborat edi¹⁶⁵.

Bu tuzum ibtidoiy-jamoa tuzumi bo'lib, eramizning IV-V asrlarida anchagina chirigan edi, lekin shunday bo'lishiga qaramay, urug'chilik munosabatlari ham ishlab chiqarish vositalarining ijtimoiy mulkligi (jamoa yer egaligi) ham hali butunlay yo'qolmagan edi. Rim mana shu varvar qabilalariga qarshi yuzlarcha yil davomida kurash olib bordi. Rimning varvarlar ustidan g'alaba qilishi natijasida varvarlarning ko'pi qullarga aylantirildi. Varvarlarning shimoliy chekka o'lkasi uzoq vaqtgacha Rimga o'z quldorlik latifundiyalarini ishchi kuchi bilan ta'minlab turadigan asosiy manba bo'lib keldi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Rimning qulashiga olib kelgan asosan Vizigotlar (Rimning 410-yilda bosib olishidan) va Vandallar (Rimni 455-yilda talon-taroj qilishlari bilan) kabi guruhlar edi. Keyinchalik, Germaniya va boshqa qabilalar ham Rimning mulkini egallashga kirishdilar. Varvar qirolliklaridagi ijtimoiy-siyosiy tuzum shu tarzda bo'lgan. Feodal tizim: Varvar qirolliklarida siyosiy va ijtimoiy tuzumning asosiy shakli feodalizmga o'xshardi, ya'ni er mulklari va kuchi faqat bir nechta aristokratik sinfning qo'lida edi. Bu sinflar "magna" (katta) yoki "minores" (kichik) feodalarga ajratilgan bo'lib, ular o'zlarining mustahkam er hududlari ustidan hokimlik qilganlar. Ko'p hollarda varvar qirolliklari monarxik boshqaruvga ega bo'lgan. Qirolning hokimiyati ko'pincha irsiy edi, lekin ba'zan qabila kengashlari tomonidan tanlab olinardi. Qirolning siyosiy hokimiyati, uning shaxsiy jamoasi va tayinlangan feodallarga bog'liq edi. Varvar qabilalari ko'pincha jangovar jamiyatga ega bo'lgan. Ularning davlat boshqaruv tizimi ko'pincha harbiy liderlar yoki "duke"lar tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Jangovar guruhlar va ular bilan bog'liq bo'lgan tuzum jamiyatning ijtimoiy strukturasi shakllantirgan¹⁶⁶.

Ijtimoiy tuzum o'sha davrda juda qat'iy edi. Yuqori tabaqa — aristokratik sinf, yer egasi feodallar, pastki tabaqa esa erkin kishilar va qullardan iboratedi. Ko'pincha, varvar jamiyatida yerning eng katta egasi qirolning o'zi bo'lib, uning atrofidagi aristokratik guruhlar bu yerlarni boshqarishgan. Ko'plab varvar qabilalari dastlab pagan edi, lekin 6-asrda nasroniylik tarqalishi bilan bu qabilalar o'z diniy e'tiqodlarini o'zgartira boshladilar. Masalan, Franklar qirolligi tomonidan nasroniylikni qabul qilish, boshqa varvarlar orasida ham diniy o'zgarishlarga olib keldi. Rimdagi katolik

¹⁶⁵ Muhammad Ali, —O'rta asr sivilizatsiyalari – Toshkent-1995.212-bet

¹⁶⁶ B. D. Grekov - "Varvarlar va tarix" (Rus: Варвары и история)-Moskva-1969.156-bet

cherkovi bu davrda nasroniylikni varvar qirolliklari orasida mustahkamlashda muhim rol o'ynadi¹⁶⁷.

Varvar qirolliklarining ijtimoiy tuzumi va siyosiy ahvoli Rimning qulashiga bog'liq ravishda, ko'p hollarda barqarorlik yo'q edi. Dastlabki o'rta asrlar davomida ko'plab varvar qirolliklari o'rtasida urushlar, davlatlararo nizolar va xarobalar mavjud edi. Biroq, vaqt o'tgan sari, ba'zi varvar qirolliklari, masalan, Franklar (Clovis davrida), Visigotlar (Toledo qirolligi), va Langobardlar o'zlarining siyosiy va ijtimoiy tizimlarini barqarorlashtira oldilar. Varvarlar jamiyatida dehqonchilik juda muhim rol o'ynagan, chunki bu jamiyatlarning iqtisodiy asosini tashkil etgan va ular o'z davlatlarini yaratishda va mustahkamlashda dehqonchilikka tayanishgan. Biroq, varvarlar jamiyati odatda ko'chmanchi yoki yarim-ko'chmanchi bo'lganligi sababli, dehqonchilikning o'rni va uning rivojlanishi Rim Imperiyasi bilan solishtirganda, nisbatan pastroq bo'lgan¹⁶⁸.

Varvar qabilalarining ko'pchiligi ko'chmanchi yoki yarim-ko'chmanchi hayot tarzini olib borgan. Bunday hayot tarzida dehqonchilikning o'rni ko'proq yerga mustahkam o'tirib dehqonchilik qilishdan ko'ra, hayvonchilik va chorvachilikka ko'proq e'tibor qaratilgan. Shunga qaramay, o'zlarining o'troq hayot tarziga o'tganlarida yoki qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirganlarida, dehqonchilik iqtisodiyotning markaziy qismi bo'lgan. Varvarlarning dehqonchilikka yondashuvi turli qabilalarning hayot tarziga va hududga qarab o'zgarib turardi. Biroq, bir nechta umumiy jihatlar mavjud edi. Varvarlar uchun yer asosan iqtisodiy faoliyatning asosi bo'lib, yerga ega bo'lish jamiyatdagi yuqori tabaqa, feodal hukmdorlarning va aristokratik sinflarning kuchi va mavqei bilan bevosita bog'liq edi. Ko'plab varvar qirolliklarida yer mulklari yer egalarining hokimiyatini ta'minlovchi eng muhim iqtisodiy vosita bo'lgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tishim kerakki, varvarlar haqida quyidagi fikrlarni malum qilishni joiz deb bildim: Varvar qirolliklari o'zlarining tarixiy rivojlanishida bir qator muhim ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlarni boshdan kechirishgan. Ularning bu jarayonlardagi roli va ulardan kelib chiqqan natijalar bugungi kunda ham tarixshunoslikda katta ahamiyatga ega. Menimcha, varvar qirolliklarining rivojlanishini to'rt asosiy jihatdan ko'rib chiqish mumkin: ularning ijtimoiy tuzilishi, iqtisodiy faoliyati, siyosiy tizimi va madaniyatiga ta'siridir. Varvar qirolliklarining kelib chiqishi va ijtimoiy-siyosiy ahvoli bir nechta faktorlarning natijasi bo'lib, bu davrda barqarorlik, boshqaruv tizimlari va ijtimoiy tuzumning shakllanishi ko'plab

¹⁶⁷ P. Lupanov - "Varvarlar va Rim imperiyasining qulashi"-Moskva-1975.18-bet

¹⁶⁸ A. N. Sakharov - "Varvarlar va Rim imperiyasi"-Toshkent-2005.127-bet

o'zgarishlar va o'tkazilgan janglar bilan bog'liq edi, Shuning uchun, varvar qirolliklarining yuksalishi va qulashini tushunish, faqatgina ular qurgan siyosiy tizim va iqtisodiy infrastrukturaga emas, balki ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarga ham e'tibor berishni talab qiladi. Varvar qirolliklari Rimning qulashidan so'ng yangi madaniyat va siyosiy tizimlarni yaratishda muhim rol o'ynagan, ular Yevropa tarixida yangi davrning boshlanishiga sabab bo'lgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduazimov. A, Kamolov.J. —Jahon tarixi o'quv-uslubiy majmua Toshkent-2023
2. Muhammad Ali, —O'rta asr sivilizatsiyalari – Toshkent-1995.212-bet
3. Abdullayev A. - "O'rta asrlar tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar"-Toshkent-1995.177 bet
4. B. D. Grekov - "Varvarlar va tarix" (Rus: Варвары и история)-Moskva-1969.156-bet
5. E. A. Karpov - "Varvarlarning tarixiy roli" (Rus: Историческая роль варваров)-Sankt-Peterburg-1980.118-bet
6. V. P. Lupanov - "Varvarlar va Rim imperiyasining qulashi"-Moskva-1975.18-bet
7. A. N. Sakharov - "Varvarlar va Rim imperiyasi"-Toshkent-2005.127-bet
8. V. I. Grishin - "Varvarlar va zamon: tarixiy tahlil"-Moskva-1983. 174-bet

THE IMPORTANCE OF COMMERCIAL LAW IN REGULATING MODERN BUSINESS TRANSACTIONS: THE CASE OF UZBEKISTAN

Sitora Ashurova

ABSTRACT

In today's global economy, commercial law plays a crucial role in regulating business transactions and ensuring the smooth functioning of trade. This article examines the importance of commercial law in modern business, highlighting its function in providing a legal framework that promotes fairness, safeguards market participants' rights, and facilitates economic growth. The paper explores key areas of commercial law, including contract law, the sale of goods, secured transactions, and international trade. It discusses how commercial law minimizes disputes, promotes ethical conduct, and enhances market predictability, thus fostering an environment conducive to fair competition and innovation. Furthermore, the article emphasizes the significance of international legal instruments, such as the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG), in supporting cross-border transactions. Ultimately, this article underscores the essential role of commercial law in maintaining economic stability and fostering global business integration.

Keywords: *Commercial Law, Business Transactions, Uzbekistan, Legal Reform, Investment Climate, International Trade*

INTRODUCTION

In an increasingly interconnected and complex global economy, the role of commercial law in regulating business transactions has become more critical than ever. Commercial law provides the essential legal framework that governs commercial activities, ensures transactional certainty, promotes fairness, and protects the rights of all market participants. Without such a framework, the potential for disputes, fraud, and market inefficiencies would increase substantially, undermining economic growth and stability. Uzbekistan, a nation undergoing significant economic transformation, has recognized the pivotal role of commercial law in fostering a conducive business environment. Recent reforms aim to modernize the legal landscape, attract foreign investment, and integrate the country more deeply into the global economy.

Defining Commercial Law

Commercial law encompasses a vast range of legal rules and regulations that govern trade, commerce, sales, and the structure of business enterprises. It covers key

areas such as contract law, the sale of goods, secured transactions, leasing, agency, and negotiable instruments. By providing legal recognition to business transactions and relationships, commercial law establishes predictability and reliability, thereby facilitating economic activity at both national and international levels.

Safeguarding the Rights of Market Participants

A principal function of commercial law is the protection of the rights and interests of parties engaged in commerce. Legal instruments such as contracts ensure that mutual obligations are formalized and enforceable. In the absence of such regulation, businesses would be reluctant to enter into agreements, given the inherent risks associated with non-performance. Remedies available under commercial law, including damages, specific performance, and contract rescission, serve to deter breaches and provide recourse for aggrieved parties, thereby fostering trust and cooperation in the marketplace. In Uzbekistan, recent legislative changes have further strengthened the protection of entrepreneurs' rights. A presidential decree effective from January 1, 2025, cancels fines for individuals engaging in business without registering as individual entrepreneurs and introduces a risk-based inspection system to reduce unnecessary regulatory burdens.

Promoting Fair Competition and Ethical Conduct

Commercial law plays an indispensable role in promoting fair competition by prohibiting anti-competitive practices such as collusion, monopolization, and deceptive marketing. Regulatory frameworks governing competition law, advertising standards, and consumer protection ensure that businesses compete on merit rather than through unfair practices. By fostering an environment of transparency and fairness, commercial law enhances market efficiency, incentivizes innovation, and protects consumer interests. Uzbekistan has taken significant steps to modernize its competition laws. The new Law No. 3PY-850, effective from October 2023, introduces concepts such as 'superior bargaining power' and mandates antimonopoly compliance for certain entities.

Minimizing Disputes and Enhancing Predictability

The existence of a coherent and comprehensive body of commercial law significantly reduces the frequency and severity of disputes. Clearly articulated legal standards and principles allow businesses to anticipate the legal consequences of their actions, thereby minimizing misunderstandings and conflicts. Furthermore, commercial law provides mechanisms such as litigation, arbitration, and mediation for the effective resolution of disputes. In Uzbekistan, reforms have been introduced to streamline tax audits and reduce the statute of limitations for tax obligations from five to three years, effective January 1, 2024.

Facilitating International Trade

In the context of globalization, commercial law transcends national boundaries to support international trade. Instruments such as the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG) harmonize key aspects of contract law across jurisdictions, reducing legal uncertainty and facilitating cross-border transactions. Uzbekistan's commitment to integrating into the global economy is evident through its efforts to align national legislation with World Trade Organization (WTO) standards.

Uzbekistan's Legal Reforms and Investment Climate

Uzbekistan has embarked on a series of legal reforms to enhance its investment climate:

1. One-Stop-Shop for Investors

This initiative simplifies the process of doing business in Uzbekistan by consolidating all necessary permits, licenses, and registrations in a single platform. It reduces bureaucratic hurdles, making it easier for both local and foreign investors to navigate the regulatory environment and save time and costs in setting up businesses.

2. Tax Incentives

Uzbekistan has significantly reduced corporate tax to 15% (from higher previous rates), which is an attractive incentive for businesses, particularly foreign investors looking to maximize profitability. The reduced VAT rate of 12% also makes the cost of goods and services more competitive in the region. Additionally, the personal income tax rate of 12% could encourage skilled professionals to move to Uzbekistan, which can further boost the economy.

3. Capital Market Reforms

These reforms are geared towards creating a more efficient and transparent capital market. They aim to increase the accessibility of capital for both businesses and individuals. Strengthening the legal and regulatory framework for securities, enhancing investor protection, and improving transparency will likely lead to increased domestic and international investments in Uzbekistan's financial markets.

4. Foreign Direct Investment (FDI)

The substantial increase in FDI, with over \$11.9 billion in 2024—a 50% increase from the previous year—indicates a positive reception from global investors. This surge highlights the effectiveness of the legal reforms in making the country a more attractive destination for foreign capital. The legal framework and improved infrastructure are key factors contributing to this growth.

Implications for the Economy:

- **Economic Growth:** These reforms, particularly the tax incentives and FDI growth, are likely to spur broader economic development, increase job opportunities, and improve the quality of infrastructure and services.

- **Diversification of the Economy:** The capital market reforms will help in diversifying Uzbekistan's economy by encouraging investments in various sectors beyond just natural resources.

- **Global Integration:** Uzbekistan is positioning itself as a more competitive player on the global stage by improving its legal and business environment, which is crucial for attracting global players.

Overall, these reforms appear to be a significant step forward in modernizing Uzbekistan's economy and making it more attractive for both foreign and domestic investors.

Recommendations for Investors

1. Stay Informed

Investors should keep abreast of ongoing legal and economic reforms in Uzbekistan. Laws related to commercial transactions, competition, taxation, and foreign investment are evolving. Regular monitoring ensures that businesses remain compliant and can anticipate new opportunities or obligations. Staying informed also provides an edge in adjusting to any changes that might affect investments or operations.

2. Engage Local Expertise

Hiring local legal counsel or partnering with domestic firms familiar with Uzbekistan's commercial landscape can help navigate complex regulatory frameworks. This also ensures smooth compliance with local customs, language, and administrative procedures. Local experts can offer valuable insights into local business practices, potential risks, and how to build trust with Uzbek businesses and authorities.

3. Leverage Incentives

Uzbekistan offers a variety of tax breaks and investment incentives, particularly in free economic zones and strategic sectors such as renewable energy, IT, and manufacturing. Investors should explore these opportunities to enhance profitability and reduce operational costs. Understanding the scope of these incentives can be crucial for maximizing returns and minimizing tax liabilities in the early stages of business.

4. Participate in Reforms

Uzbekistan's government often collaborates with foreign investors when shaping new regulations and policies. Investors should consider joining advisory councils or trade chambers to influence policy, gain early insights into legal changes, and contribute to a transparent investment climate. Engaging in reform discussions can help establish strong relationships with policymakers and give investors the opportunity to be part of the ongoing transformation of the business environment.

CONCLUSION

Commercial law constitutes a cornerstone of the modern business environment, underpinning the orderly conduct of trade and commerce. By safeguarding rights, promoting ethical competition, minimizing disputes, and facilitating international transactions, commercial law contributes to economic stability and growth. Uzbekistan's recent legal reforms demonstrate a commitment to creating a favorable business climate, offering opportunities for investors willing to engage with the evolving landscape.

REFERENCES

1. Bridge, M.G. (2017). *The Sale of Goods*. 4th ed. Oxford: Oxford University Press.
2. Goode, R., McKendrick, E., & Gullifer, L. (2021). *Goode on Commercial Law*. 6th ed. London: Penguin Random House.
3. Schwenzer, I. (2016). *Schlechtriem & Schwenzer: Commentary on the UN Convention on the International Sale of Goods (CISG)*. 4th ed. Oxford: Oxford University Press.
4. Sealy, L.S., & Hooley, R.J.A. (2020). *Commercial Law: Text, Cases, and Materials*. 6th ed. Oxford: Oxford University Press.
5. Ziegel, J.S. (2003). *International Sales: The United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods*. 2nd ed. New York: Oceana Publications.
6. Kinstellar (2023). *Uzbekistan introduces a new legal framework to govern competition*. Available from <https://www.kinstellar.com/> [Accessed: 2 May 2025].
7. UNCTAD (2023). *Uzbekistan introduces 'one-stop-shop' services*. Available from <https://investmentpolicy.unctad.org/> [Accessed: 1 May 2025].
8. Daryo News (2024). *Presidential decree on entrepreneurs' rights*. Available from <https://daryo.uz/> [Accessed: 1 May 2025].

ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИДАГИ АВАРИЯ ХОЛАТЛАРИДА УЧУВЧИСИЗ УЧИШ ҚУРИЛМАЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ

Воҳиджон Эркинович Шахобидинов

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
ҳарбий тайёргарлик ўқув маркази доценти, резервдаги подполковник
e-mail: vosouz71@gmail.com +99897 740-10-57

АННОТАЦИЯ

Темир йўл транспорти юк ва йўловчиларни, шунингдек халқ хўжалиги юклари, хавфли ўта хавфли юкларни ташишни амалга оширадиган транспорт тармоғидир. ТЙТда табиий ва техноген тусдаги ФВ юз берганда, содир бўлган аварияларни бартараф қилишда АҚИ ташиқил этишдаги кучларга янги замонавий техникаларни қўлланилиши долзарб жуда катта аҳамиятга эга вазифалардан бири ҳисобланади.

Калит сўзлар: *Темир йўл транспорти, темир йўллар, темир йўл линиялари, учувчисиз учиш аппаратлари, авария, ёнғин, авария-қидирув, авария-қутқарув ишлари.*

АННОТАЦИЯ

Железнодорожный транспорт - это транспортная сеть, осуществляющая перевозку грузов и пассажиров, а также грузов народного хозяйства, опасных грузов повышенной опасности. Применение новых современных методов к силам организации АСР при ликвидации аварий, возникающих при возникновении ЧС природного и техногенного характера в ЖДТ, является одной из задач большой важности.

Ключевые слова: *Железнодорожный транспорт, железные дороги, железнодорожные линии, беспилотные летательные аппараты, авария, пожар, аварийно-поисковые, аварийно-спасательные работы.*

ABSTRACT

Railway transport is a transport network that transports goods and passengers, as well as household goods, dangerous goods. The application of new modern methods to the forces of the asr organization is one of the tasks of great importance in the elimination of accidents that occur in the event of natural and man-made emergencies on the railway.

Keywords: *Railway transport, railways, railway lines, unmanned aerial vehicles, accident, fire, emergency search, rescue operations.*

Қисқартмалар рўйхати

“ЎТЙ” АЖ	– “Ўзбекистон темир йўллари” акциядорлик жамияти;
МТУ УК	– Минтақавий темир йўл узели унитар корхона;
ТЙТ	– Темир йўл транспорти;
ФВ	– Фавқулодда вазият;
ФВВ	– Фавқулодда вазиятлар вазирлиги;
УУА	– Учувчисиз учиш аппаратлари;
АҚИ	– Авария-қутқарув ишлари;
ҚБШИ	– Қутқарув ва бошқа шошилиш ишлари;
ТП	– Тиклаш поезда;
ЁП	– Ёнғин поезда;

КИРИШ

“ЎТЙ” АЖнинг мамлакатимизда юк ва йўловчиларни ташишдаги улуши жуда катта бўлиб, ташиш ҳажмларининг мунтазам ўсиши темир йўлларнинг техник жиҳозланиши, технологияларининг, табиий ва техноген тусдаги ФВ оқибатларини бартараф этишда авария қутқарув ишларини такомиллашиб боришини тақозо этмоқда.

ФВ — одамлар қурбон бўлишига, уларнинг соғлиғи ёки атроф табиий муҳитга зарар етишига, жиддий моддий талафотлар келтириб чиқаришга ҳамда одамларнинг ҳаёт фаолияти шароити издан чиқишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган авария, ҳалокат, хавфли табиий ҳодиса, табиий ёки бошқа офат натижасида муайян ҳудудда юзага келган ҳолат.

ТЙТ ФВ юзага келиши мумкин бўлган жойлар асосан темир йўл станцияларининг юклаш, тушириш, хавфли юклар билан тузиладиган ва тарқатиладиган поездлар ҳисобланади.

Жуда тез таъсир этувчи заҳарли моддалар билан содир бўлган бахтсиз ҳодиса авариялар юз берганда, “ЎТЙ” АЖ объектлари ҳудудининг бир қисми токсик моддалар концентрацияси ошган ҳудудда бўлиши мумкин.

Зарарланган ҳудудда жамоат ишчилари, аҳоли ва уй ҳайвонлари, йўловчи поездлари, МТУ УК объектлари (темир йўл бекатлари, станциялар, ишлаб чиқариш объектлари ва бошқалар), тоғли ҳудуд орқали ўтадиган темир йўллари бўлиши мумкин.

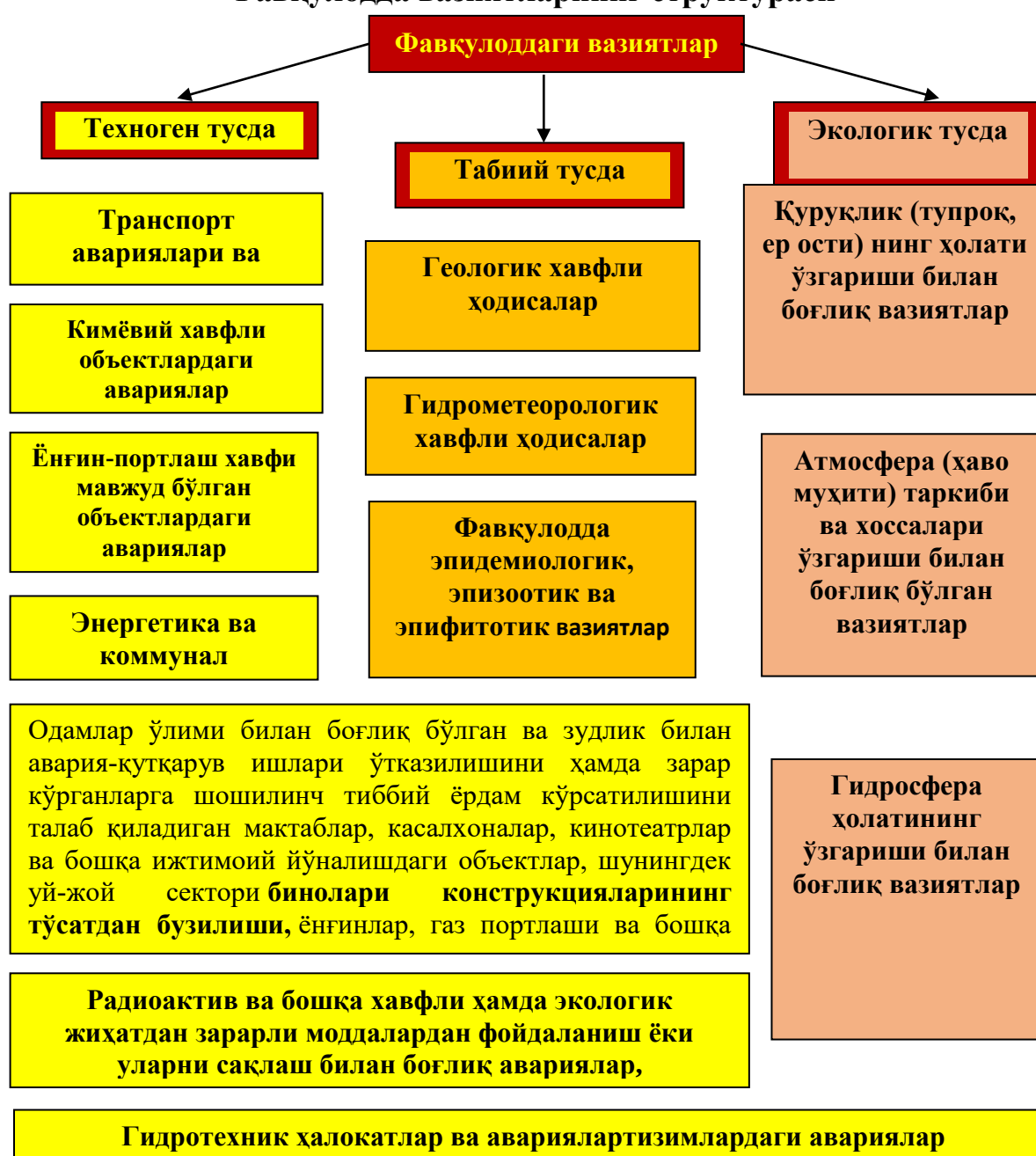
ТЙТ объектларида одамлар бор поездлар, портловчи, ўта фаол заҳарли моддалар ва бошқа хавфли юклар бўлган вагонларнинг бўлиши, тузилмаларни тушириш, ярадорларни чиқариш, эвакуация қилиниши билан боғлиқ вазиятнинг мураккаблигидадур.

Поездлар диспетчери авария тўғрисида хабар олгандан сўнг, бу ҳақда МТУ

УК навбатчисига хабар беради. Бу, ўз навбатида, вазиятнинг мураккаблигига қараб, МТУ УКнинг бошқа бўлимлари раҳбарларини, тикловчи ва ёнғин поездларини, бошқа ФВ бўлимларини хабардор қилишга қарор қилади. Бирок, у воқеа жойида поездларнинг ҳаракатланишини тартибга солади. Фавқулодда вазият уларнинг вужудга келиш сабабларига кўра тасниф қилинади, ушбу вазиятларда зарар кўрган одамлар сонига, моддий зарарлар миқдорига ва кўламларига (ҳудудлар чегараларига) қараб, табиий, техноген ва экологик тусдаги турларига бўлинади (1-чизма).

1-чизма

Фавқулодда вазиятларнинг структураси

1. ТП ҳаракатланувчи таркиб издан чиқиши ва тўқнашувини бартараф

этиш, шунингдек, табиий офатлар юз берганда ёрдам кўрсатиш учун мўлжалланган.

2. ЁП қуйидагилар учун мўлжалланган:

- темир йўл транспорти объектлари ва ҳаракатланувчи таркибидаги ёнғинларни ўчириш ва тегишли қутқарув ишларини олиб бориш;

- бахтсиз ҳодисалар, авариялар, табиий офатлар, ёнғинлар билан кечадиган бошқа ФВда ёрдам кўрсатиш;

- ёнғинларни ўчиришда иштирок этиш ва темир йўл транспорти билан боғлиқ бўлмаган объектларда автоматлаштирилган бошқарув тизимларини ўз тактик-техник имкониятлари доирасида ўтказиш, шунингдек ёнғин хавфсизлиги соҳасида хизматлар кўрсатиш.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

ТЙТ - бу унинг ишлаш фаолиятида хавфсизлигини сақлаш хусусиятига эга бўлган мураккаб тарқалган динамик тизим ҳисобланади.

Иккинчидан ФВ ва авария ҳолатларида ТЙТ ходимларининг мақсадли ҳаракатларини ўз ичига олади.

Шу билан бирга, ФВ жавоб бериш зонасида қарор қабул қилувчи шахсларга психологик, жисмоний ва ҳиссий стресснинг кучайиши шароитида ТЙТ ФВ таҳлил қилиш жараёнини тезкор ҳал қилиш учун, бошқарувчиларга уларни бартараф қилиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш ва онгли қарор қабул қилиш вақтини қисқартириш мақсадида ақлли технология УУАдан кенгроқ фойдаланиш керак.

Охирги вақтларда ривожланган давлатларда УУА кенг тарқалди, хусусан, квадрокоптерлар катта шуҳрат қозонмоқда.

Квадрокоптерлар - бу қарама-қарши йўналишда диагонал айланадиган тўртта асосий винтли учиш аппарати (1-расм). Шунингдек, квадрокоптерларнинг шубҳасиз афзаллиги шундаки, улар яхши маневрлик ва нисбатан юқори ҳаракат тезлигига эга, шу билан бирга улар ҳаво бўшлиғида ҳаракатланиши ва ҳатто деярли ҳар қандай баландликда бир ҳолатда ҳавода туриши мумкин [21].

Квадрокоптернинг афзаллиги шундаки, унинг дизайни жуда содда ва керакли қисмлар ва асбоблар (ускуналар) мавжуд бўлса, уни ҳатто дала шароитида ҳам йиғиш мумкин.

Шунингдек бу квадрокоптерлар - биринчи навбатда учиш аппарати бўлганлиги сабабли, улар яхши маневрга, ҳаво бўшлиғида тез ҳаракат қилиш қобилиятига эгадир. Квадрокоптерлар ер ҳудудларни ўрганишда жуда кўп фойдаланилади. Яъни, квадрокоптердан фойдаланганда, унга камера

бириктирилган ҳолда, эришиш қийин бўлган жойларга етиб боришда ҳудудларни “баландликдан” ўрганишни осонлаштириш мумкин.

1-расм. УУА квадрокоптерлар

Шунингдек, квадрокоптерлар оммавий ахборот манбаларини “қушларнинг учиши” баландлигидан фотографик материаллар билан таъминлаши ёки ҳодисаларни керакли ҳар қандай ҳолтда ёки тадбирларни суратга олишлари мумкин [22].

Россия давлатининг ФВВ тизимини стратегик ривожлантириш 2020 йилгача бўлган дастурлари ўрганиб чиқилди, унда квадрокоптерлар турли ҳудудлардаги ФВ ва ҳодисаларни назорат қилиш ва бартараф этиш соҳасида фойдали бўлиши мумкинлиги аниқланди.

Шундай қилиб, квадрокоптерлар ёрдамида янги хавф ва таҳдидларни аниқлаш билан ҳудудларни кузатиш ҳамда АҚИ ва авария-тиклаш ишлари пайтида вазиятни кузатиш ва ҳудудларни назорат қилиш мумкин. Бундан ташқари, квадрокоптерлар зарарланиш ўчоқлари, ифлосланиш (заҳарланиш) ва ҳалокатли сув тошқини жойларида табиий ва техноген характердаги ФВ маҳалийлаштиришда ва бартараф этиш бўйича АҚИ ва БШИ тезкор ўтказишга ёрдам беради. УУАдан фойдаланиш ФВ ҳудудларида радиация, кимёвий ва ўзига хос бўлмаган биологик (бактериологик) разведка ишларида, зарарланиш ўчоқлари, ифлосланиш (заҳарланиш) пайтида ҳам қўллаш мумкин бўлади.

УУАлар ёнғинларнинг олдини олиш ва ўчиришда, шу жумладан йирик ўрмон ва торф ёнғинларини маҳалийлаштиришда ва бартараф этишда ҳамда зарар кўрган аҳолининг яшаш шароитини таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишда, яъни дори-дармонлар ва биринчи навбатда зарур керакли нарсаларни ташишни таъминлашда иштирок этиши мумкин. Кўпинча табиий офатлар пайтида вазиятнинг мураккаблиги туфайли жабрланганларга етиб бориш қийин ҳолатларда уларга махсус жиҳозланган УУА ёрдамида оз миқдордаги дори-дармонларни керакли жойга етказиб бериши мумкин.

Яқин вақтгача УУА ҳарбий техника ҳисобланарди. Бироқ, сўнгги ўн йил ичида фуқаролик ва саноат УУА ишлаб чиқарувчилари ҳам, мижозлари ҳам пайдо бўлди. Сўнгги бир неча йил ичида УУАлар атрофидаги фаоллик кучайди: нарх ниҳоят имкониятлар билан тенглашди. Ҳар қандай учиш аппаратининг, шу жумладан учувчисиз аппаратни ҳам энг муҳим жиҳатлари унинг парвоз сифати ҳисобланади. Иккинчи ўринда атмосфера таъсирига қаршилиқ кўрсатиш керак – нафақат намлик, ёмғир ва музга, балки шамолга ҳам қаршилиқ кўрсатиш лозим.

УУА темир йўл транспортида, автомобил йўллари ва темир йўл линияларининг ҳолати тўғрисида тезкор ва таҳлилий маълумотларни олиш учун ҳам фойдали бўлиши мумкин, бу ерда “ЎТЙ” АЖ тармоғининг узунлиги туфайли ушбу қурилмалардан фойдаланиш иқтисодий жиҳатдан самаралидир.

Шундай қилиб, УУА йўл инфратузилмаси хизматларини маълумот билан таъминлаши мумкин, бунинг натижасида мутахассис экспертлар йўлларнинг умумий ҳолатини баҳолайдилар, вазиятни кузатиб борадилар, йўлларда олиб борилаётган ишларни ва йўл бўйи атрофлари ҳолатини назорат қиладилар. УУАларни қўллаш ёрдамида темир йўл линиясидаги вазиятни реал вақт режимида автоматик режимда кузатиш, йўл объектидаги авария ёки фалокат жойидан тезкор разведка ишларини амалга ошириш ва шу билан бир қаторда операторлар ва назоратчиларга энг қисқа муддат ичида бошқарув қарорларини қабул қилиш имконини яратиш мумкин.

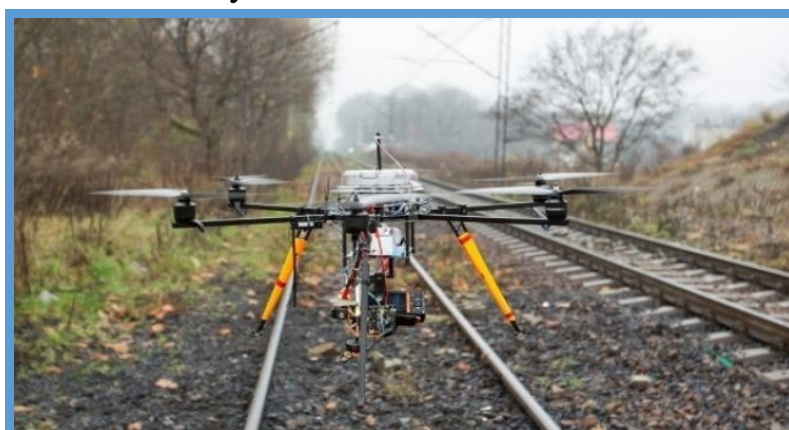
УУА ёрдамида амалга ошириладиган йўлларни кузатиш мутахассисларга транспорт тузулмасининг рақамли картографик моделини яратиш, йўлларни лойиҳалаш ва қуриш учун ортофоторежаларни ишлаб чиқиш, йўл қопламасидаги нуқсонларни аниқлаш, йўл юзаси ва темир йўл линияси бўйлаб ҳудуддаги дарахтлар ва бута ўсимликларининг мавжудлиги ва ҳолатини таҳлил қилиш имконини беради.

Темир йўл линияларига келсак, Россия темир йўлларида темир йўл инфратузилмаси объектлари ва темир йўлни куннинг исталган вақтида темир йўлнинг умумий ҳолатини кузатиш асосида баҳолашга имкон берадиган, талон-торжлик ва ўғирликларни рўйхатини тузишда юқори сифатли маълумотларни олиш ва узатиш билан кузатиб бориш учун УУАдан фойдаланишни режалаштирмоқда.

2-расм. ФВ ва ёнғинлар ҳодисалари учун УУА

Темир йўл ҳудудларда хавфли жой кўп ҳисобланади, афсуски фавқулодда вазиятлар юзага келади. Булар ёнғин бўлиши мумкин, темир йўл линияларида поезд-вагонларни чиқиб кетиши, террористик ҳаракатлар ва ҳақозалар (2-расм). Шунинг учун темир йўл ва унинг инфраструктураси бундай вазиятларни олдини олиш ёки ҳодисаларни тезда ҳал қилиш учун энг самарали техник воситалар билан жиҳозланган бўлиши лозим.

3-расм. Учувчисиз учуш дефектоскоп аппарати

Анъанавий усуллар билан таққослаганда УУАнинг асосий афзаллиги уларнинг мобиллиги ва автономлигидадир. Шу муносабат билан ихтисослаштирилган техник ускунали ва патрул дронлар ёрдамида темир йўл рельсларининг техник ҳолати таҳлил қилиб, темир йўл ва транспорт-логистика объектларидан фойдаланиш учун статистика кўрсаткичларини кўриш мумкин (3-расм). Муаллифларнинг сўзларига кўра, автотранспорт тузилмасининг ҳолати ва йўл бўйидаги вазият тўғрисида таҳлилий маълумотларни олиш учун УУА самолёт русмидаги “Е” синфили – ZALA 421-16Е ёки ZALA 421-16ЕМ ни учуриш иқтисодий жиҳатдан самарали ҳисобланади.

Агар кичик масофада ёки маҳаллий ҳудудда аниқ маълумотларга эга бўлиш учун йўл ҳудудларининг тезкор назорат ишларини ўтказиш зарур бўлса, кичик тоифадаги самолёт – ZALA 421-08 ёки вертолётлар – ZALA 421-21, ZALA 421-22 дан фойдаланиш иқтисодий жиҳатдан самаралидир. Шунингдек

йўлларда ҳаракатланувчи мосламаларни автоматик равишда кузатиб бориш зарур бўлса, УУА корреляция тизими ўрнатилади. Ҳар бир УУА ZALA ер усти ҳаракатини бошқариш хизматлари ўртасида маёқлар ёрдамида радиоалоқа ўрнатишда алоқа такрорловчи сифатида хизмат қилади [22].

Учувчисиз ҳаво кемалари ZALA421-16Ени танлаш унинг хусусиятларига боғлиқ, масалан:

- видео/радиоканал диапазони- 50(70*)км/50(70*)км;
- парвоз давомийлиги – 4 соатдан ортиқ;
- максимал парвоз баландлиги-3600 м;
- тезлик – 65-110 км/соат;
- мақсадли юк оғирлиги - 1,5 кг гача;
- (ИНС) навигацияси тизими -GPS/ГЛОНАС тузатиш билан, масофани

радио ўлчагичи;

- ер усти воситаларидан видеони қайта узатиш қобилияти.

Темир йўлчиларга УУА нима учун керак бўлиши мумкин:

Аввало, бу темир йўлнинг 80-200 метр баландлигидан ва шунга мос равишда яқин атрофда ишлайдиган электр узатиш тармоқларида кузатув олиб боришда. Бундай баландликдан 1см/пкс, ўлчамдаги тасвирларни олиш мумкин, бу баландликга эга ерларни бутунлиги, электр узатиш тармоқларининг ҳолати (осилиб қолиши, яхлитлик) ҳақида тасаввур бериши мумкин. Бундай парвозлар учун Птеро-СМ маркали УУА мос келиши мумкин.

Иккинчи вазифаси, таъмирлаш гуруҳи ёки ФВВнинг таркибида бўлган УУА воқеа содир бўлган жойга яъни (поездларнинг релсдан чиқиб кетиши ёки цистерналардан нефт тўкилиши, ёнғинлар ва бошқалар) келганида ФВ кузатиш ишларида қўлланилиши мумкин. Бундай ҳолда, МИИГАиК Х4 ёки Геоскан 401 русмлари каби мултикоптерлар кўпроқ мос келади. Бу вазиятда видео ва фотосуратлар аниқ вақт режимида барча манфаатдор томонларга – қутқарувчилар, таъмирчилар ва ФВга жавоб бериш штабига узатилади.

Россия темир йўллари учун УУА фойдаланишнинг учинчи вазифаси, лекин ҳозиргача амалга ошириш энг қийин бўлган, Сапсан каби электр поездининг ҳаракатини аниқ вақтда кузатиш масаласи бўлиши мумкин. Аммо, ҳозирги пайтда ушбу ечимни амалга ошириш масаласи очиқ қолмоқда. Россия темир йўллари фаолиятида энг илғор ривожланаётган йўналиши УУАдан фойдаланиш бўлиб, ФВ кўламини баҳолашга ёрдам берадиган УУАдан фойдаланиш – ҳозирги вақтда вазифанинг иккинчи ечимига айланди, бу эса. Россияда УУА базасини яратишни такомиллаштириш ва ривожлантириш зарурлигига олиб келади.

Кўринадиган диапазонли камерадан ташқари, бозорда мавжуд бўлган УУА янгилаш варианты ёнғинларни кузатиш учун иссиқ диапазонли камералари ўрнатилиши мумкин.

Бундан ташқари, воқеаларнинг барча иштирокчилари камера орқали УУАдан видео маълумотларга киришлари учун видео далолатномаларни барқарорлаштириш талаб қилинади. Тўпламнинг ўзи жуда осон ишлаши керак, бир неча дақиқада юриш ҳолатидан иш ҳолатига келтирилади, парвоз давомийлиги ярим соатдан ошади.

УУА ёрдамида жуда кўп маълумотларни олиш мумкин: темир йўлнинг умумий ҳолати, шу жумладан унинг геометрияси ҳамда тезюар поездлар учун муҳим бўлган ҳолатлари ҳақида [24].

Учувчисиз учиш аппаратларидан фойдаланишнинг учинчи вазифаси, “Афросиёб” тезюар электр поездининг ҳаракатини аниқ вақтда кузатиш бўлиши мумкин. Ҳозирги вақтда кўп давлатларда квадрокоптерлар жуда кенг тарқалган учувчисиз учиш аппаратлари бўлиб қолмоқда. Шуни ҳисобга олиб, келажакда квадрокоптерлар ҳамма жойда бўлиши ва инсон фаолиятининг турли соҳаларида қўлланилиши мумкин. Квадрокоптер дастурлари рўйхати доимий равишда ўсиб бормоқда ва келажакда учувчисиз учиш аппаратлари ҳар биримизнинг ҳаётимизда ажралмас қисмига айланади. «Ўзбекистон темир йўллари» акциядорлик жамияти табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятларни олдини олиш ва уларни бартараф этишдаги ишларни тез вақт ичида бажарилишини таъминлашда замонавий технологиялардан бири бўлган учувчисиз учиш аппаратларидан фойдаланишни йўлгв қўйиш зарур.

ХУЛОСА

Ҳозирги вақтга қадар кўп давлатларда квадрокоптерлар жуда кенг тарқалган УУА бўлиб қолмоқда ва ҳар бир киши ўзининг квадрокоптери учун индивидуал қўллаш йўлини топади. Энди квадрокоптерлар ишлаб чиқарувчилари маълум мақсадлар учун квадрокоптерни осонгина олишингиз мумкин бўлган ҳар-хил моделларни таклиф қилишади. Шунингдек квадрокоптерлар жуда кўп турли функцияларга эга, шунинг учун квадрокоптерни бошқаришни оддийлаштирилмоқда.

Шуни ҳисобга олиб, келажакда квадрокоптерлар ҳамма жойда бўлади ва инсон фаолиятининг турли соҳаларида қўлланилиши мумкин. Квадрокоптер дастурлари рўйхати доимий равишда ўсиб бормоқда ва келажакда УУА ҳар биримизнинг ҳаётимизда ажралмас нарсага айланади.

Бугунги кунга келиб, УУА дан фойдаланиш кундан-кунга ортиб бормокда. УУА тижорат мақсадларида, кўнгилочар мақсадларда, хавфсизликни сақлаш мақсадларида, илмий-тадқиқот мақсадларида ишлатилмокда [25].

“ЎТЙ” АЖ табиий ва техноген тусдаги ФВ олдини олиш ва уларни бартараф этишдаги ишларни тез вақт ичида бажарилишини таъминлашда замонавий технологиялардан бири бўлган УУАдан келажакда фойдаланишни ривожлантириш ва такомиллаштириш ҳозирги давр талаби деб ҳисоблайман.

“ЎТЙ” АЖга тегишли авария қутқарув ишларига жалб қилинадиган ТП ва ЁП таркиби штатига ҳам УУА қўлланилишини киритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 26 декабрдаги ЎРҚ-195-сон “Қутқарув хизмати ва қутқарувчи мақоми тўғрисида”ги Қонуни.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 17 августдаги 790-сон “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 октябрдаги 455-сон “Техноген, табиий ва экологик тусдаги фавқулодда вазиятларнинг таснифи тўғрисида”ги Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 26 августдаги 515-сон “Ўзбекистон Республикаси фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва бундай вазиятларда ҳаракат қилиш давлат тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 15 ноябрдаги 658-сон “Ўзбекистон Республикасида учувчисиз учадиган аппаратлардан фойдаланишни тартибга солиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 1 июндаги ПФ-5066-сон “Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш тизимини самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
8. S. Gazinazarova, O.R. Yuldashev “Avariya-qutqaruv ishlari. - O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta maxsus ta’lim vazirligi - T.: Cho‘lpon nomidagi NM IU, 2014.

9. Shahobiddinov V. E., Khodjayev O. S., & Oripov, S. G. (2021). "Temir yo'l transportida sodir bo'lgan tabiiy va texnogen tusdagi favqulodda vaziyatlar oqibatlarini bartaraf etishda avariya qutqaruv ishlarini takomillashtirish". Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, October VOLUME 1, ISSUE 9 Impact Factor: 5. 423 jurnali, ISSN 2181-1784, 987-994.
10. Абдазимов Ш. Х., Шахобидинов В.Э. (2022) «Влияние чрезвычайных ситуаций природного характера на железную дорогу в горных и предгорных районах при перевозке опасных грузов. аварийно-восстановительные работы при ЧС», O'zbekiston respublikasi favqulodda vaziyatlar vazirligi akademiyasi "Yong'in-portlash xavfsizligi" ilmiy-amaliy elektron jurnal "Пожаро-взрыво безопасность" научно-практический электронный журнал ISSN 2181-9327 № 1 (8), 2022, 188-195.
11. Шахобидинов В. Э., Разиков Р. С. (2022). «Особенности ликвидации последствий аварий на железнодорожном транспорте». Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, August Volume 2, Issue 8 Impact Factor: 5.947 jurnali, ISSN 2181-1784, 343-351.
12. Абдазимов Ш.Х., Алиев О.Т., Шахобидинов В.Э. «Организация и проведение аварийно-спасательных работ на железнодорожном транспорте» «СТАНКИН» ПРОИЗВОДСТВО. ТЕХНОЛОГИЯ. ЭКОЛОГИЯ. (ПРОТЭК'22). Выпуск 23. 152-157 стр, г. Москва 27-29 сентября 2022 г.
13. UDK: 001.891.001.5 "Transportda resurs tejamkor texnologiyalar" mavzusidagi xorijiy olimlar ishtirokidagi xalqaro ilmiy – texnika anjumani ilmiy ishlanmalari (2022 yil 2-3 dekabr). Организация и проведение аварийно-спасательных работ на железнодорожном транспорте Абдазимов Ш. Х., Шахобидинов В.Э., Ташкент "TDTU", 2022 – 642-647 b.
14. UDK: 001.891.001.5 "Transportda resurs tejamkor texnologiyalar" mavzusidagi xorijiy olimlar ishtirokidagi xalqaro ilmiy – texnika anjumani ilmiy ishlanmalari (2022 yil 2-3 dekabr). "Ликвидация последствий аварий на железнодорожных путях и объектов чрезвычайных ситуации различного характера" Шахобидинов В. Э., Ташкент "TDTU", 2022 – 648-658 b.
15. UDK: 001.891.001.5 "Transportda resurs tejamkor texnologiyalar" mavzusidagi xorijiy olimlar ishtirokidagi xalqaro ilmiy – texnika anjumani ilmiy ishlanmalari (2022 yil 2-3 dekabr). «Влияние чрезвычайных ситуации техногенного характера на железнодорожный транспорт при перевозке опасных грузов» Шахобидинов В. Э., Абдазимов Ш.Х., Оripov С. Г., Ташкент "TDTU", 2022 – 659-665 b.
16. Шахобидинов В. Э., (2023). «Устранение последствий аварий на железнодорожных путях и объектах чрезвычайных ситуаций различного

характера». (E) ISSN:2181-1784, Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. February Volume 3, Issue 2 Impact Factor: 6.131 jurnali, 883-897 b.

17. Шахобидинов В. Э., (2023). «Действия при организации работ по ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций на транспорте». (E) ISSN:2181-1784, Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. April Volume 3, Issue 4 Impact Factor: 6.131 jurnali, 825-835 b.

18. Шахобидинов В. Э., Разиков Р. С. (2023). «Особенности проведения аварийно-спасательных и других неотложных работ на железнодорожном транспорте». (E) ISSN:2181-1784, Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. September Volume 3, Issue 9 Impact Factor: 6.131 jurnali, 405-418 b.

19. Шахобидинов В. Э., (2023). «Темир йўл транспортининг зарарланган ҳудудларида авария-қутқарув ишларини ўтказиш чора-тадбирлари». (E) ISSN:2181-1784, Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. October Volume 3, Issue 10 Impact Factor: 6.131 jurnali, 320-335 b.

20. UDK: 001.891.001.5 “Transportda resurs tejamkor texnologiyalar” mavzusidagi xorijiy olimlar ishtirokidagi xalqaro ilmiy – texnika anjumani ilmiy ishlanmalari (2023 yil 20-21 dekabr). Temir yo‘l transportidagi avariya holatlarida uchuvchisiz uchish apparatlarining zamonaviy texnologiyasidan foydalanishning ahamiyati Шахобидинов В.Э., Нурматов Ҳ. М. Ташкент “TDTU”, 2023 – 117-121b.

21. Основы применения беспилотных летательных аппаратов [электронный ресурс]//–Электрон.данные.URL:<https://fireman.club/conspects/osnovyi-primenenie-bespilotnyihletatelnyih-apparatov/> (дата обращения: 30.01.2018).

22. Мода на беспилотники над полем боя – на свои и чужие [электронный ресурс]//–Электрон.данные.URL: <https://www.aviaport.ru/digest/2012/03/02/230681.html> (дата обращения: 30.01.2018).

23. Съемка с воздуха. Отраслевые решения [электронный ресурс] // – Электрон. данные. URL: <http://съемкасвоздуха.рф/otrasli/bla-rjd> (дата обращения: 30.01.2018).

24. Беспилотная авиация: терминология, классификация, современное состояние [электронный ресурс] // – Электрон. данные. URL: <https://coollib.com/b/322192/read> (дата обращения: 30.01.2018).

25. Технологии защиты [электронный ресурс] // – Электрон. данные. URL: <http://www.tzmagazine.ru/jpage.php?uid1=1348&uid2=1474&uid3=147> (дата обращения: 30.01.2018). © О.Н. Токарева, А.А. Холодилов, 2018

SAYYID MUHAMMAD HOTAMIYNING “SIVILIZATSIYALAR MULOQOTI” KONSEPSIYASI HAQIDAGI MULOHAZALAR

Abduraximova Dilaram

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Eronning taniqli jamoat arbobi, faylasufi va madaniyatshunosi Sayyid Muhammad Hotamiy tomonidan ilgari surilgan “Sivilizatsiyalar muloqoti” konsepsiyasining har tomonlama tahliliga bag‘ishlangan. Sivilizatsiyalar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarning kuchayishi va globallashuv jarayonining tezlashuvi sharoitida Hotamiy muloqot, o‘zaro tushunish va madaniy almashinuv g‘oyasini tinchlik va barqaror taraqqiyotga erishishning asosiy yo‘li sifatida ilgari suradi. Maqolada ushbu konsepsiyaning falsafiy, madaniy va siyosiy jihatlari batafsil ko‘rib chiqiladi. Ayniqsa, “Sivilizatsiyalar muloqoti” nazariyasi insoniyatga qarama-qarshi yondashuvlarga falsafiy va axloqiy alternativani taklif qilishi, zamonaviy globallashgan dunyoda tinch va barqaror hamkorlik modelini ilgari surishi alohida ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Sayyid Muhammad Hotamiy, “Sivilizatsiyalar muloqoti”, muloqot, o‘zaro tushunish va madaniy almashinuv g‘oyasi

ABSTRACT

This article is dedicated to a comprehensive analysis of the “Dialogue of Civilizations” concept proposed by Sayyid Mohammad Khatami, a prominent Iranian public figure, philosopher, and cultural scholar. In the context of increasing conflicts between civilizations and the acceleration of globalization, Khatami advances the idea of dialogue, mutual understanding, and cultural exchange as the primary means to achieve peace and sustainable development. The article thoroughly examines the philosophical, cultural, and political aspects of this concept. Special emphasis is placed on how the “Dialogue of Civilizations” theory offers a philosophical and ethical alternative to confrontational approaches and promotes a model of peaceful and stable cooperation in the modern globalized world.

Keywords: Sayyid Muhammad Khatami, "Dialogue of Civilizations", the idea of dialogue, mutual understanding and cultural exchange

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья посвящена всестороннему анализу концепции «Диалога цивилизаций», предложенной выдающимся иранским общественным деятелем, философом и культурологом Сайидом Мухаммадом Хатами. В условиях нарастающих противоречий между цивилизациями и стремительного

процесса глобализации Хатами выдвигает идею диалога, взаимопонимания и культурного обмена как основного пути к обеспечению мира и устойчивого развития. В статье подробно рассматриваются философские, культурные и политические аспекты данной концепции. Особое внимание уделяется тому, что теория «Диалога цивилизаций» предлагает человечеству философскую и нравственную альтернативу конфронтационным подходам, утверждая модель мирного и стабильного сосуществования в глобализированном современном мире.

Ключевые слова: Сайид Мухаммад Хатами, «Диалог цивилизаций», идея диалога, взаимопонимания и культурного обмена.

KIRISH

Bugungi globallashuv va murakkablashib borayotgan dunyo muhitida sivilizatsiyalar o'rtasidagi munosabatlar, ularning o'zaro ta'siri va tushunishi insoniyat taraqqiyotining muhim yo'nalishiga aylanib bormoqda. Shu nuqtai nazardan zamonaviy dunyoda sivilizatsiyalararo munosabatlardagi qarama-qarshi tendentsiyalarni minimallashtirishga qaratilgan ilgari taklif qilingan g'oya va nazariyalar katta ahamiyatga ega bo'lib, ulardan biri "sivilizatsiyalar muloqoti" bo'lib, global darajada tushunilib, qo'llab-quvvatlandi. Ushbu kontseptsiya Eronning sobiq prezidenti, faylasuf va madaniyatshunos Sayyid Muhammad Xotami tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u 2001-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan rasman e'tirof etilib, shu yildan boshlab "Sivilizatsiyalar muloqoti yili" deb e'lon qilingan. Xotami tomonidan taqdim etilgan bu g'oya sivilizatsiyalar o'rtasidagi to'qnashuv emas, balki muloqot, o'zaro hurmat va madaniy boyish orqali tinchlik va barqarorlikka erishish mumkinligini asoslaydi. "Sivilizatsiyalar muloqoti" g'oyasi zamonaviy dunyodagi global qarama-qarshiliklar, ayniqsa, g'arb va sharq sivilizatsiyalari o'rtasidagi ziddiyatlar fonida dolzarbligini saqlab kelmoqda. Bu kontseptsiya nafaqat falsafada balki, xalqaro siyosatda, madaniyatshunoslik, dinshunoslik sohalarida ham keng muhokama qilinmoqda. Ayniqsa, g'arb olimlari tomonidan ilgari surilgan "sivilizatsiyalar to'qnashuvi" g'oyasiga nisbatan tanqidiy yondashuv sifatida Xotami nazariyasi sivilizatsiyalar o'rtasida nafaqat raqobat, balki muloqot, hamkorlik va o'zaro tushunish mumkinligini isbotlashga urinadi.

ASOSIY QISM

Sayyid Muhammad Xotami tomonidan ilgari surilgan "Sivilizatsiyalar muloqoti" kontseptsiyasi, falsafiy, madaniy va siyosiy jihatlarni chuqur tahlil qiladi va shu bilan birga, bu kontseptsiya zamonaviy global muammolarni hal qilish, baholash va uni amaliyotda qo'llash imkoniyatlari muhokama qilinadi.

Sayyid Muhammad Xotami — Eronning taniqli jamoat arbobi, faylasuf va siyosatchi bo‘lib, 1997–2005 yillar davomida mamlakat prezidenti lavozimida faoliyat yuritgan. U diniy ilmlar bo‘yicha ta‘lim olgan bo‘lsa-da, G‘arb falsafasi mutafakkirlarning asarlarini chuqur o‘rgangan. Uning nazariy qarashlari islomiy gumanizm va zamonaviy g‘arb falsafasi o‘rtasidagi muloqotni uyg‘unlashtirishga qaratilgan. Xotaming asosiy g‘oyalaridan biri bu — muloqot madaniyatini shakllantirishdir. U global xavfsizlik va barqarorlikni ta‘minlashda turli sivilizatsiyalar o‘rtasidagi tushunish va hurmat asosidagi muloqot muhim ahamiyat kasb etadi, deb hisoblaydi. Uning fikricha, insoniyat o‘z rivojlanishida muqarrar ravishda o‘zaro aloqadorlikka duch keladi, shuning uchun sivilizatsiyalar bir-birini yo‘q qilish emas, balki anglashga intilishi kerak. Xotami tomonidan ilgari surilgan “sivilizatsiyalar muloqoti” g‘oyasi 1990-yillarda keng tarqalgan “sivilizatsiyalar to‘qnashuvi” kontseptsiyasiga javoban shakllangan. Xususan, amerikalik siyosatshunos Samuel Xantington bu davrda g‘arb va islom dunyosi o‘rtasidagi qarama-qarshilikni bashorat qilgan edi. Xotami esa madaniyatlar va dinlar o‘rtasida muloqot orqali tinchlik va o‘zaro tushunishni ta‘minlash mumkin, deb hisoblaydi. Shu ma’noda, Xotami o‘zining siyosiy faoliyati davomida ichki siyosatda ham, tashqi siyosatda ham ochiqlik, islohot va gumanistik qadriyatlarga asoslangan yondashuvni ilgari surgan.

“Sivilizatsiyalar muloqoti” kontseptsiyasi chuqur falsafiy ildizlarga ega bo‘lib, bu g‘oya insoniyat tarixidagi xilma-xillik, ko‘pchiliklik (pluralizm) va o‘zaro tushunish zarurati asosida shakllangan. Xotami ushbu kontseptsiyada madaniyatlararo va dinlararo muloqotni inson mavjudligining asosi sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, har bir sivilizatsiya o‘z dunyoqarashiga, axloqiy mezonlariga va tarixiy tajribasiga ega, va bu xilma-xillik insoniyatning umumiy boyligidir. Xotami Germenevtika — ya’ni, tushunish falsafasiga tayanadi va aynan shunday falsafiy asosdan ilhomlanib, sivilizatsiyalar o‘rtasidagi muloqot — bu faqat axborot almashinuvi emas, balki anglash, tinglash va o‘zaro hurmat qilish san’ati ekanini ta’kidlaydi. Shuningdek, Xotami muloqot orqali axloqiy va ruhiy uyg‘unlikka erishish mumkinligini uqtiradi. Xotamiga ko‘ra, sivilizatsiyalar muloqoti ham shunday chuqur va samimiy anglashga asoslanishi lozim. Shunday qilib, “sivilizatsiyalar muloqoti” — bu insoniyatning tinch-totuv va barqaror taraqqiyot yo‘lidagi falsafiy va axloqiy alternativasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu g‘oya qarama-qarshilik va to‘qnashuvga asoslangan yondashuvlarga qarshi qo‘yiladi va insoniyat kelajagini hamkorlik, sabr-toqat va o‘zaro boyitish tamoyillari asosida qurishni taklif etadi.

Xotami o‘z kontseptsiyasida Islom va G‘arb dunyosi o‘rtasidagi murakkab

tarixiy va madaniy munosabatlarni chuqur tahlil qiladi. U G'arbni nafaqat texnologik taraqqiyot manbai, balki falsafiy va axloqiy qadriyatlar tizimi sifatida ko'radi.. U G'arbni nafaqat texnologik taraqqiyot markazi, balki muayyan falsafiy, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar tizimi sifatida ham ko'radi. Xotamiga ko'ra, G'arb va Islom dunyosi o'rtasida ziddiyat emas, balki o'zaro tushunish va boyitish imkoniyati mavjud. Islomiy madaniyat tarixan fan, falsafa, san'at va adabiyotda ulkan yutuqlarga erishgan. Xususan, O'rta asrlarda musulmon faylasuflari — Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy, Ibn Rushd kabi mutafakkirlar G'arb falsafasiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Xotami shu tarixiy tajribani qayta tiklash zarurligini ta'kidlab, G'arb bilan muloqotni raqobat emas, balki hamkorlik sifatida ko'radi. Shu bilan birga, u G'arbda mavjud bo'lgan individualizm va liberalizm g'oyalarining Islom tamadduni bilan farqlarini ham inkor etmaydi. Biroq, bu farqlar muloqotga to'siq emas, balki anglash va o'zaro boyitish uchun imkoniyat sifatida qaraladi. Xotaming kontseptsiyasi Islomiy va G'arbiy dunyo o'rtasidagi tafovutlarni ko'priikka aylantirish, o'zaro muloqot orqali global tinchlik va taraqqiyotga zamin yaratish g'oyasiga asoslanadi.

XULOSA

Sayyid Muhammad Xotaming "Sivilizatsiyalar muloqoti" kontseptsiyasi nafaqat zamonaviy xalqaro aloqalar tizimida, balki global madaniy-falsafiy tafakkurda ham muhim o'rin tutadi. Bu g'oya insoniyatning umumiy qadriyatlari, madaniyatlararo tushunish va tinchlikka intilishi zarurligini asoslaydi. Xotaming kontseptsiyasi faqat siyosiy emas, balki axloqiy va ma'naviy yondashuvni ham taklif etadi. U sivilizatsiyalar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni emas, balki muloqotni, o'zaro hurmat va hamkorlikni ilgari suradi. Bugungi globallashuv davrida, dunyo tobora murakkablashib, ko'proq bog'lanib borayotgan bir vaqtda, bunday yondashuvlar jahon barqarorligi va tinchligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Shunday qilib, "Sivilizatsiyalar muloqoti" — bu sivilizatsiyalarni bir-biriga qarshi qo'yish emas, balki ularni yaqinlashtirish, farqlarni ziddiyat emas, boylik sifatida qabul qilish, va eng asosiysi, umumiy insoniy qadriyatlar asosida barqaror kelajak sari yo'l ochishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Seyyed Muhammad Khatami. *Bim-e Mowj (Fear of the Wave)*, Tehran, 1993.
2. Seyyed Muhammad Khatami. *Az Donya-ye Shahr ta Shahr-e Donya (From the City-World to the World-City)*, Tehran, 1994.
3. Сейид Мохаммад Хатами. Диалог цивилизаций: путь к взаимопониманию. Алматы, 2002

KARP (CYPRINUS CARPIO L.) BALIG'INING BIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ummatova Muxayyo Egamberdiyevna

Navoiy davlat universiteti dotsenti, b.f.f.d.(PhD)

To'xsanov Shahboz A'lam o'g'li

Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

Axmedova Shohista Nizomjonovna

Navoiy davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

O'zbekistonda karp balig'i asosiy ovlanadigan baliq turi sifatida mahalliy bozorlarda talab o'ta yuqoti bo'lgan mahalliy ixtiofauna vakilidir. Karpning asosiy xususiyati uning oziqa tanlamasligida. Karplar suv harorati 8°C gacha pasayishi bilan oziqlanish intensivligi va moddalar almashinuvi ancha sekinlashadi.

Kalit so'zlar: karp balig'i, ixtiofauna, xonaki karp, akvakultura, yaylov akvakulturas, serpushtlik, uvildiriq, lichinka, chavoq, zooplankton, bentos.

БИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАРПА (CYPRINUS CARPIO L.)

АННОТАЦИЯ

В Узбекистане сазан, как основной вылавливаемый вид рыб, является представителем местной ихтиофауны, пользующимся большим спросом на местных рынках. Главной особенностью карпа является его неизбирательность в еде. Интенсивность питания и метаболизм карпа значительно замедляются при понижении температуры воды до 8°C.

Ключевые слова: карп, ихтиофауна, домашний карп, аквакультура, пастбищная аквакультура, плодовитость, нерест, личинка, мальки, зоопланктон, бентос.

BIOLOGICAL PROPERTIES OF CARP (CYPRINUS CARPIO L.)

ABSTRACT

In Uzbekistan, carp is a representative of the local ichthyofauna, which is in great demand in local markets as the main fish species caught. The main feature of carp is its non-selective feeding. When the water temperature drops to 8°C, the intensity of feeding and metabolism of carp slows down significantly.

Keywords: carp, ichthyofauna, domestic carp, aquaculture, pasture aquaculture, fertility, spawning, larva, fry, zooplankton, benthos.

O'zbekistonda karp balig'i asosiy ovlanadigan baliq turi sifatida mahalliy bozorlarda talab o'ta yuqoti bo'lgan mahalliy ixtiofauna vakilidir. Ammo, hovuz baliqchiligini rivojlantirish barobarida hovuz baliqchilik xo'jaliklari karpning bir nechta zotini, eng avvalo Ukrainadan olib kelingan va ularni tez o'suvchi va nisbatan mahsuldor zotini yaratish uchun tabiiy sharoitda o'sayotgan sazan balig'i bilan chatishtirib nasl olingan va Olingan nasl respublikaning tekislik qismidagi barcha suv havzalariga o'tkazilgan.

Xonaki karp, zog'oraning seleksiya yo'li orqali tanlab xonakilashtirilib chiqarilgan. Karp boshqacha aytganda xonakilashtirilgan ko'l zog'orasi hisoblanadi(1-rasm).

1-rasm. Karp (*Cyprinus carpio L.*) balig'i

Karp balig'ini xonakilashtirish jarayonida ularning morfologik belgilari ham o'zgargan. Tanasi nisbatan balandlashdi shuning uchun karpning madaniy formasi nisbatan baland tanali bo'ladi. Sazan va tangachali karp baliqlar tanasi to'liq tangacha bilan qoplangan. Ammo, karpning ayrim zotlarida (oynasimon karp baliqlari orasidan rombli, yalang'och va chiziqli) tanasining faqat ayrim qismlari: qorin suzgich qanoti asosida, yon chiziq bo'ylab tanasining yuqori va pastki qismi chetlarin yirik tangachalar bilan qoplangan bo'ladi. Bu baliq suv o'tlari rivojlangan ko'llar va daryolarni afzal ko'radi, suvo'tlari orasida yashaydi. Iliq suv balig'i sanaladi. Urchishi uchun suv harorati 18°C dan yuqori bo'lishi talab etiladi. Oziqlanish spektri juda keng bo'lib, hayvonlar bilan ham oziqlanadi shuning uchun, ularni hammaxo'r baliq ham deb atash mumkin, ammo, bentos organizmlarni (hasharotlar va ularning lichinkalarini, shilliq qurt, qisqichbaqasimonlarni, donli ekinlar va boshqa o'simliklar

urug'i) xush ko'radi. Kechasi ham faol hayot kechiradi, yilning qishki mavsumida ham qisman bo'lsa-da oziqlanadi.

Karp ko'llar va suv omborlarida o'zini juda yaxshi his etadi va ko'pincha u yerlarda barq urib o'sayotgan turlar sarasiga kiradi. Bunga esa baliq hayotining davomiyligi (o'rtacha siklik baliq), tez o'sishi va katta o'lchamlarga yetishi imkoniyat beradi. Darhaqiqat, karp, karpsimonlar oilasi ichidagi yirik baliqdir. Turli qit'alarning turli mintaqalarida bu baliqning og'irligi 9-10 kgga va tanasining uzunligi esa 60 smdan oshadi.

Karp baliq'i Orol dengizida, Amul'aryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo suv havzalarida ko'p tarqalgan.

Biologiyasi. Karp hovuz baliqchilik xo'jalikning asosiy obekti hisoblanadi. Xonaki karp, zog'oraning seleksiya yo'li orqali tanlab xonakilashtirilib chiqarilgan. Shu munosabat bilan karp biologiyasi ko'l yoki yovvoyi zog'ora zotidan unchalik farq qilmaydi. Bu zotlarning har ikkalasi issiq sevar zotlar bo'lib hisoblanadi. Ularning normal o'sish va rivojlanishi uchun hamda oziqlanishi uchun optimal suv harorati 20 dan to 28 °C gacha bo'lishi kerak. Karpning barcha zotlari (tangachali karp, kumushtovon karp, tangachasiz karp) oziqlanishi va o'sishiga nisbatan zog'oradan ancha yuqori turadi. Hovuz baliqchilik xo'jaliklarida ikki yozg i yoki ikki yoshar zotlari 400-600 gramm gacha yetadi. Karp unchalik chuqur bo'lmagan, sayoz suvliklarni xush ko'radi. Suv havzasi yaxshi isiydigan, suv to'xtagan yoki sekin oqar suvliklar, yumshoq suvo'tlari bo'lgan, oziqaga boy va balchiqli suvlikda (eftroflashgan) o'zini yaxshi his etadi. Boshqa baliqlarga nisbatan suvdagi erigan kislorodga talabi unchalik yuqori emas. Karp intensiv oziqlanishi uchun suvdagi kislorod miqdori 6-7 mg/l yoki 85,7 – 100 % to'yinish darajasida bo'lishi yetarli. Aktiv ovqatlanmasligida 3 mg/l yoki 42,8% to'yinish darajasi, kritik holati 0,7 mg/l yoki 19% to'yinish darajasi hisoblanadi. Karp o'zining serpushtligi bilan ajralib turadi. Karp yoshiga, og'irligiga va yashash sharoitiga qarab 1,5 mln.ga yaqin uvildiriq qo'yishi mumkin O'rtacha (yoshi 6-8, og'irligi 4-5 kg) yosh va katta og'irlikdagilar 700-800 ming uvildiriq qo'yadi. Karp janub tomonda issiq suvliklarda 2 yoshda ham voyaga yetishi mumkin.

Ammo O'zbekiston sharoitida ona baliqlar uch yoshdan, ota zotlar esa ikki yoshda voyaga yetadi. Erkaklari bir yil oldin voyaga yetadi. Urchish paytida ota zotlarda "nikoh hashamati" paydo bo'ladi. Tanasining bosh qismida ko'p sonli "javohir donachalari" jabra qopqog'ida keng tarqaladi. Bunday "jihoz marvaridlari yoki javohirlari" ko'krak suzgichlarida ham paydo bo'ladi. Nerest odatga ko'ra may-iyun oylarida o'tadi (suv harorati 17-19°C bo'lganda), nerest joylari chuqur bo'lmagan, yumshoq suvo'tlari (rdest, shoxbarg, urut, xara) da uvildiriq qo'yish

uchun eng qulay joy hisoblanadi. Uvildiriqlar bu o'tlarga yopishtirilgan holda qo'yiladi. Ikra diametri 1,5-1,7 mm ancha tiniq bo'ladi. Inkubatsiya davri suv harorati bilan chambarchas bog'liq. Agarda suv harorati 20°C bo'lganda uvildiriqdan chavoq chiqishi uch sutka davom etadi, suv harorati 16°C bo'lganda 5 sutka davom etadi.

Uvildiriq chiqqan chavoq uzunligi 5,5 mm bo'lib to'liq shakllanmagan bo'ladi. 1-2 sutka davomida kam harakatli, endogen oziqlanish bo'lib, substratga yopishib oladi. Rivojlanish tana sariqligi hisobida boradi. Bu xususiyat boshqa baliqlarda ham bir xil. Karp chavoqlarini boshqa tur baliqlari singari ekzogen oziqlanishga o'tishi bilan plankton bilan oziqlanadi. Keyinchalik F, S rivojlanish etapiga o'tishi bilan (malki) bentos bilan oziqlanishga o'tadi, asosan xironomid lichinkalari bilan oziqlana boshlaydi. Voyaga yetgan karp hammaxo'r bo'ladi. Karpning asosiy xususiyati uning oziqa tanlamasligida (evrifag). Karplar suv harorati 8°C gacha pasayishi bilan oziqlanish intensivligi va moddalar almashinuvi ancha sekinlashadi. Kuzda suv harorati 1-2°C gacha pasayishi bilan oziqlanishdan to'xtaydi. So'ngra suv havzasining chuqurroq joyiga borib qishlaydi.

Yaylov akvakulturasida karp balig'ining o'sish imkoniyatlari juda yuqori. Qulay sharoit yaratilsa (optimal harorat rejimi, yaxshi ozuqa bazasi) hayotining birinchi yilida 1-1,5 kg, ikkinchi yili 2-3 kgga yetishi mumkin.

Tabiiy suv havzalarida tabiiy ozuqa bazasi va yirtqichlar mavjudligi karp balig'ining yashovchanligiga ta'sir ko'rsatadi. Baliqlar hayotining dastlabki bosqichlarida juda katta talafotlarga uchraydi, lichinkalik va chavoqlik davrining boshida tabiiy suv havzalarida talafot 90% ga va hovuzlarda 50% ga yetadi. Shu sababli ham baliqchilikni rivojlantirish aynan, shu davrlarda talafotning oldini olishga yo'naltirilgan.

Karp balig'ini yetishtirishning turli texnologiyalarida yuqori sifatli jinsiy mahsulotlar olish, ikralardan ko'proq lichinka va chavoqlarning chiqishini ta'minlash, tez o'sishi tadqiqotlar va amaliy natijalar mahsuli hisoblanadi. Texnologiya rivoji butun vegetasiya mavsumi davomida tez o'sishini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. S.Q.Husenov, D.S.Niyozov, G'M.Sayfullayev "Baliqchilik asoslari" "Buxoro" nashriyoti 2010y
2. Власов В.А. Рыбоводство, учебное пособие Санкт-Петербург, изд.Лань. – 2012. – С.234-236с.
3. Мирошникова, Е.П. Основы аквакультуры: учебное пособие - Оренбург: ОГУ, 2010.– С.127-128.
4. Khalimova, N. T., Kanatbaeva, T. S., Ummatova, M. E., Yuldashov, M. A., & Kamilov, B. G. (2023, March). Morphological characteristics of carp (Carassius

Gibelio) in the conditions of pond fish farming in Uzbekistan. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 1142, No. 1, p. 012072). IOP Publishing.

5. Egamberdiyevna, U. M. (2022). KARP (CYPRINUS CARPIO L.) BALIG'INING AKVAKULTURA OB'EKTI SIFATIDAGI XUSUSIYATLARI. *Science and innovation*, 1(D2), 113-118.

6. Ummatova M.E., Baxodirova U.B., Norova D.X. KARP (**CYPRINUS CARPIO L.**) BALIG'INING YAYLOV AKVAKULTURASI SHAROITIDAGI BIOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. (E)ISSN: 2181-1784 4(6), June, 2024

7. Хужжиев, С. (2022). ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЁННЫХ ТЯЖЁЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ. *ЭКОЛОГИЯ (БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)*.

8. Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti's (Vved.) Kamelin Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.

9. Altievich, K. S., Khudargonovich, Y. M., Farhod ogli, S. A., & Komiljonovna, U. G. (2022). ADVANTAGES OF PREPARATION AND USE OF BIOFERTILIZERS FROM BIOMASS OF HIGHER AQUATIC PLANTS. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, 8(1), 21-25.

THE GUARANTEE OF JUSTICE AND THE RATIONALISM OF LEGAL CRITERIA IN THE WORK OF ABU NASR AL-FARABI

Hasanov Mirshod Numonovich

Acting Associate Professor of the Department of "Languages and Social-
Humanitarian Sciences" of TMCI

mirshodhasanov02@gmail.com

tel: 909511099

ABSTRACT

This article analyzes the essence of the concept of justice within the philosophical heritage of Abu Nasr Al-Farabi, its connection with social and legal criteria in society, and approaches formed on the basis of rational thinking. The theoretical foundations and practical significance of justice are revealed through Al-Farabi's concept of "Virtuous City". Al-Farabi's recognition of man as the most perfect and mature end of world development, and the need to educate and train a person in his works are analyzed.

Keywords: Al-Farabi, justice, human intelligence, education, knowledge, methodology, philosophy, dialectics, sophistry, rhetoric, poetics, legal criteria.

ABU NASR FOROBIY IJODIDA ADOLAT KAFOLATI VA HUQUQIY MEZONLAR RATSIONALIZMI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Abu Nasr Forobiy falsafiy merosi doirasida adolat tushunchasining mohiyati, uning jamiyatdagi ijtimoiy va huquqiy mezonlar bilan bog'liqligi hamda ratsional fikrlash asosida shakllangan yondashuvlar tahlil qilinadi. Forobiyning "Fozil shahar" konsepsiyasi orqali adolatning nazariy asoslari va amaliy ahamiyati ochib beriladi. Forobiy inson, uning dunyo tarqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni sifatida etirofi, uning asarlarida insonga tarbiya va ta'lim berish zarurligi kabi masalalar taxlil etilgan.

Kalit so'zlar: Forobiy, adolat, inson aql-zakovati, ta'lim-tarbiya, bilish, metodologiya falsafa, dialektika, sofistika, ritorika, poetika, huquqiy mezonlar.

INTRODUCTION

At a time when science plays an important role in the development of countries around the world, in-depth study and research of the scientific heritage of historical thinkers is becoming increasingly important. The events taking place in various parts of the world, as well as the rapid development of globalization, demonstrate the need

to form a strong immunity in young people against the spiritual and moral threats that are emerging through deep inculcation of science. Therefore, it is necessary to use the views of the great thinker of the East, Abu Nasr Al-Farabi, on the basis of philosophical anthropology, such as man, morality, justice, happiness, humanity, peace and enlightenment.

The scientific heritage of Abu Nasr Al-Farabi is being widely studied in a number of scientific research institutes and centers around the world. While the scholar's long-standing scientific and philosophical heritage was initially studied within the Muslim paradigm, the study of Abu Nasr al-Farabi's philosophical views in the United States and Europe is currently being studied in accordance with the Eurocentric paradigm. For this reason, international universities and research centers such as the University of Pittsburgh, Cambridge University, University of Oxford, Heidelberg University, Freiburg University, Center of Islamic Studies in Freiburg, Berlin Freie University, The Islamic Studies program at the University of Detroit, The Middle Eastern & Islamic Studies New York University, The Islamic Studies, African Studies Center University of Michigan, Baghdad Farabi in Iraq, Riyadh University, and the Al-Farabi Faculty in Saudi Arabia are paying special attention to the scientific conceptual analysis of problems in this area. Based on the need to determine the objective significance of Abu Nasr Al-Farabi's philosophical views on man, a pressing goal has been set in the future to scientifically study the ethical principles in the scholar's philosophical anthropological views and to increase their significance on an international scale.

As a result of analyzing the different and common aspects of the philosophical teachings of the European and Eastern Middle Ages, it can be noted that humanism - an approach to man, respect for him, and protection of his rights - was reflected in the philosophy of Eastern thinkers Al-Farabi, Ibn Sina, Al-Biruni, Ibn Rushd, Abu Hamid Al-Ghazali, as well as in the ghazals and epics of such great poets as Omar Khayyam, Sa'di Shirazi, Khusraw Dehlavi, Hafiz Shirazi, Abdurahman Jami, and Alisher Navoi, and although these ideas, characteristic of the European Renaissance, were put forward three to four centuries earlier than European thinkers. During the Renaissance, both in the East and in the West, it is clear that the material beings in nature, including the human body, nature itself, were understood as manifestations of the divine, manifestations of divinity, and one of the bright signs of the Renaissance in the East and the West, the characteristic that expresses its essence, is humanism, humanism. According to this idea of the Renaissance, the intellectual and spiritual potential and possibilities of man are unlimited. To prove this idea, thinkers of the Renaissance also turn to ancient spiritual values, traditions of socio-cultural elevation

and perfection. From this perspective, they took a new approach to medieval ideas about man and enriched these ideas with new content. The foundations of Central Asian philosophical thought, which has been one of the most important historical and cultural centers of world civilization since ancient times in terms of hereditary traditions, reflect the historically formed cultural achievements, innovations in the field of science, including philosophy, as an integral part of the development of world culture and science.

In the philosophical teachings of Farabi, the central place was occupied by the problem of man and the issues of improving society, building a virtuous community, and creating means to open the doors of happiness to humanity. The issues of what kind of being a person is, what his lifestyle and principles of life should be based on, and what means he can achieve his happiness in this world were of interest to many scientists and thinkers in the Middle Ages. Interest in studying man arose from certain practical needs in both the East and the West. Because, by knowing a person, determining the ways of educating and perfecting him, it was possible to find the right means of governing and managing society, to create laws and rules for regulating and controlling people's behavior. According to the thinker, the purpose of a person's coming to this world and living is to achieve happiness. The key to the doors of happiness is in the hands of a person himself. This goal is achieved by people, in turn, through virtuous deeds and good moral qualities. Therefore, happiness and the means to achieve it are inextricably linked with virtuous deeds, and happiness is not an abstract concept that is a person's dream and hope, but a product of the active actions and virtuous deeds of all members of the community. Such happiness can be achieved only in the conditions of a virtuous community.

In a society based on Al-Farabi's ideal state system, the division of people into classes and their privileges are preserved, differences between the duties and responsibilities of people belonging to a class are preserved, and each person knows his profession well and performs his duties perfectly are necessary factors for the strength of society and the emergence of justice. The correct performance of the duties of each person related to his profession is the basis for the introduction of justice in society.

According to Al-Farabi, happiness is possible only in a society founded on the rational principle of social justice. A virtuous city or an ideal state is built on the foundations of reason, justice, and love. In particular, mutual love between members of society, established as a moral category, is an important link that ensures the stability of the community and the connection between its classes. The tranquility of social life, harmony between people, cooperation, and the integrity of society are

ensured and manifested through fair politics and the exemplary deeds that arise from it. Therefore, justice, according to Al-Farabi, “is based on the kindness of people towards each other. And kindness comes from the inclination of the people of a virtuous city to virtuous deeds and is the basis for their common understanding and common aspirations about what to know and what means to use to achieve happiness.”

Justice, according to Al-Farabi, is a concept that means equality between people. This concept is explained by the scholar in a broad sense, just like goodness. This concept does not mean only material equality, but also includes spiritual equality. A person must fully comply with the rules of justice in all his activities and in his relations with others.

Abu Nasr Al-Farabi recognizes justice as a legal concept that guarantees the stability of society and the preservation of class differences. From this point of view, the interpretation of the idea of justice in his work is close to the views of Plato. However, in Al-Farabi's views, the idea of justice includes moral, social, economic, distribution and exchange relations between people. In this respect, his views differ from Plato's. In particular, he writes: “Justice means, first of all, the (correct) distribution of the benefits created by the entire city and the observance of the rules for distributing these benefits among people. Such benefits include (people's) well-being, wealth (property), various titles and positions in society, as well as many other benefits (things) related to the material, economic and spiritual life of people. Each member of the community has a share of these benefits in accordance with his merits. If the benefits are distributed less to one person, then there is injustice towards that person. On the contrary, if the benefits are distributed more to that person, then there is injustice towards other citizens.”

Thus, justice in relations between people and different classes, as a socio-economic concept, consists of a sign of correct distribution. In this case, “the occurrence of injustice,” writes Al-Farabi, “is expressed in the fact that the due share of benefits is not given.” In this regard, the philosopher explains various types of injustice that occur in society. Al-Farabi admits that injustice lies in the fact that after the distributed share has left the hands, either its value or its own does not return to the owner or the city dwellers.

According to the scholar, “a person has a natural talent for a certain profession, but innate ability does not produce results by itself. Even a person who has an ability needs education, and if he is not shown the right path, his ability may fade and not yield results. Justice is also not innate in a person. It is manifested in communication with others, in society, and in governing the state. Thus, according to Al-Farabi, a

person acquires some innate abilities, including justice, in the process of life. Whether he is just or unjust depends on the external environment, social conditions, a certain system, and education. In this sense, the scholar's views on justice are similar to those of Aristotle. Aristotle also said that virtues are acquired in society, through education. When he touches on the moral aspects of justice, he emphasizes that it is characteristic of a person to distribute (all things) according to his ability and to be based on correctness in important matters and to be faithful to agreements. Aristotle believed that moral qualities, including justice, are subject to change, and no quality is innate. A person can move from one skill to another due to habit and skill. Plato, on the other hand, taught that a person's innate ability triumphs over habit.

“In his work, Al-Farabi, citing the above ideas of Plato and Aristotle, emphasizes that justice is closely related to other virtues. Justice is interconnected with concepts such as goodness, wisdom, generosity, courage, intelligence, and the like. According to Al-Farabi, good and evil are concepts that are particularly close to justice and injustice. Good and evil are based on free will and are inherent only to man. Goodness belongs to the 5 spiritual powers of man. These are: intellectual theoretical, intellectual practical, aspirational, imaginative, and perceptive powers. A person can achieve happiness only through intellectual theoretical power. According to the great philosopher, goodness, kindness, and justice serve as a means to achieve one goal, namely happiness. Without goodness and injustice, social ideals and happiness cannot be achieved.”

According to the great philosopher, “a person who wants to engage in science must, first of all, have theoretical knowledge and understand the essence of things. In addition, he must be humble, educated, not given to wealth, and not greedy. But among these, goodness and justice occupy an important place. The future scientist must naturally perceive the truth and those who fight for it, justice and those who practice it, be moral, quick to obey goodness and justice, not easily succumb to evil and injustice, and act thoughtfully.” Al-Farabi also connects goodness with justice. In his opinion, everything that comes from the First Cause, that is, from God, is in harmony and justice. Academician M.M. Khairullayev noted that “the creativity, activity, and works of the great Central Asian scientists who lived and worked during this period played an extremely important role in the development of medieval science. The names of scientists such as Khorezm, Ferghani, Farabi, Ibn Sina, and Beruni, who came from Central Asia, are mentioned with great respect throughout the Middle Ages in the East and Europe.” The thinker pays attention to courage and bravery in his works. He also analyzes these concepts in connection with justice. Moral concepts and qualities cannot be formed in a person without morality.

Therefore, courage and bravery cannot be imagined without knowledge. Knowledge must also be subordinate to reason and come from it. According to Forabi's doctrine, a person should not overdo it when showing courage, as well as in other activities. He must adhere to the rule of moderation and be moderate. Otherwise, a person will not be able to achieve the desired result. According to the scholar, "courage is a good moral virtue. It can be achieved through moderate courage in dangerous actions and in avoiding them. Showing excessive courage leads to recklessness. This is a bad moral quality."

Al-Farabi, comparing justice with ambition, says that some people consider base actions and defects as virtues. They later give up their wealth in order to gain great benefits and advantages. Their actions are not part of justice. Such actions are a desire to receive rewards and gain wealth. The scholar says that some people deprive themselves of pleasure and hope to achieve more pleasure later. In fact, they are neither virtues nor ambition, but are a fundamental human characteristic. "Because their essence and nature are not the nature of those who possess true virtue, nor even close to it: moreover, they (virtues) are among the base and base qualities." The great humanist, in his book "The Tales of a Statesman," reflects on virtues and divides them into intellectual and moral qualities. Intellectual qualities belong to the intellectual, conscious part of the human psyche. These include prudence, wisdom, intelligence, intelligence, courage, and generosity. Al-Farabi also touches on the issue of chastity, that is, self-control. According to the scholar, chastity requires observing moderation and moderation in all human activities. Excess or deficiency in pleasure and enjoyment leads to negative consequences. According to him, "chastity, self-control, occurs in the moderate use of pleasure, that is, in eating and (in intimacy with) women. Allowing excess in such pleasure leads to greed and lust, and deficiency leads to the loss of the feeling of pleasure. Such behavior is condemned."

The thinker also "talks about the difference between self-control and virtue. Although a person who strives to self-control strives to avoid excess and to be virtuous, he is prone to immorality and depravity. Therefore, he strives for moderation by suppressing greed and desires. A virtuous person, on the other hand, acts voluntarily in his activities, not under compulsion, and does his work according to the dictates of his heart."

According to Al-Farabi, both wisdom and reflection help to improve and develop a person's ability to achieve justice. The thinker considers reflection to be one of the paths to happiness. "Reflection is the ability to restore virtuous thoughts that lead a person to happiness, to the things sought for happiness." When a person thinks about doing something, he should abandon bad methods and use good methods.

Deception, meanness, and impatience are among the bad methods. "Therefore," says Al-Farabi, "when a person is thinking about doing something, he should first think carefully about this work, then think carefully about doing this work, their methods, and be able to distinguish between good methods and bad methods." Aristotle of the East calls reflection a rational act. The first condition and measure of rational action is concern for the welfare of the people. "The people always need intelligent people to fulfill some need. People call intelligent people wise, and this intelligence is such a power in a person that it is called "common sense." For example, Abu Nasr al-Farabi also says that justice is related to kindness. Kindness is of three kinds. The first is kindness to God, the second is love for worldly things, and the third is love for things between the first and the second. Al-Farabi says that love for God is the main one. The next is "the attitude towards worldly things, that is, the views on achieving happiness are called complete views, and the love for them is called complete love." The scholar also does not imagine justice without intelligence, generosity, eloquence, the ability to explain, courage, and others. He emphasizes that justice cannot be achieved without them. Al-Farabi, dwelling on the moral aspects of justice, considers it the best of virtues. This is especially evident in the distribution of material wealth, in everyone keeping their share. "Justice applies to everyone," the philosopher emphasizes, "if a person is fair in all his activities, in his relations with others, it is a great virtue. Fairness in the distribution of wealth, fairness in keeping one's share is one of the most widespread manifestations of justice."

Buyuk olim adolatni kamolot, yaxshilik bilan tenglashtiradi. Qaerda kamolot va yaxshilik bo'lsa, o'sha erda adolat bo'ladi va aksincha, qaysi joyda tushkunlik va yomonlik ustuvorlik qilsa, shu erda adolatsizlik, jabr-zulm kuchayadi. Xuddi boshqa fazilatlar singari kamolot ham tug'ma bo'lmaydi. U ham o'zgarib turadi, jamiyatning ta'sirida shakllanib boradi. "Inson faoliyatining adolatga yaqinligi yoki uzoqligi, uning xulqiga, yashagan jamiyatiga bog'liq. Agar unda yomonlik fikrlari ozroq bo'lsa, adolatga yaqin bo'ladi, agar ko'proq bo'lsa, adolatlilikdan, insofdan uzoqroq bo'ladi", - deydi alloma.

In his socio-ethical views, Al-Farabi deeply reveals the essence of moral categories, including the concept of justice, approaches it from a dialectical and historical perspective, and shows its relativity and variability. In his worldview, moral categories are interconnected and are considered as complementary concepts. According to Al-Farabi, the law, as a means of establishing a certain order, should have legal properties, be spiritually acceptable, authoritative, understandable to ordinary people, meaningful, logical, fair, and most importantly, mandatory for execution. According to Abu Nasr Al-Farabi, the most difficult task is to introduce

the law. The easiest thing is to look at the law with suspicion and complain about the law. Such teachings have a special place in today's processes of establishing a legal state. Particularly noteworthy are his thoughts on the importance of respecting the law. The great scholar writes: "The law itself should be noble and high-ranking in its own right, and whatever is said in its name and about it should be considered authoritative. The people must feel the need for laws and study them deeply, because they will later benefit the people themselves. Otherwise, the law will not achieve its intended purpose." Thus, Al-Farabi emphasizes that every person has both admirable human and animal strength, and emphasizes that the law should be aimed at developing the admirable human strength. He believes that all residents of the city, if they do not have the strength to acquire admirable strength, should submit to the justice of the law-givers who guide them. In his opinion, "a true lawmaker, when adopting a new law, takes into account that it will bring happiness, joy, freedom and prosperity to all classes, generations and regions of the country. The law should be worthy of being welcomed with goodwill by people of different temperaments and qualities."

Continuing his thoughts on the law and its universal character, the scientist says that the legislator must be a researcher (meaning a philosopher - B.N.) and a politician. Otherwise, the formation and implementation of the law is very complicated. Also, Farabi pays special attention to the fact that laws are not permanent and can change due to changes in socio-historical conditions.

According to the Eastern Aristoteles, lawmaking is a continuous process, and the need for this or that law loses its social content and significance, that is, when its nature changes, it loses its legal character. "The invalidity of laws and their disappearance," writes Farabi, "is explained by two reasons: firstly, their validity expires; secondly, it can be a result of mass disasters that occur in the world, such as floods and plagues, which bring disaster to peoples."

In turn, Al-Farabi also emphasizes that it is impossible to show anything as real. Because it does not change the essence of anything, especially laws. In addition, desire can be good or not in itself. After all, the scholar believes that only desire based on sound reason leads to goodness with its consistency. Al-Farabi writes in support of this opinion: "It is desirable for the legislator to strive for things that fill the heart and mind and to take great care of them." Speaking about the practical implementation of laws, Al-Farabi emphasizes that obedience to laws should be carried out freely by people without any coercion. In his opinion, if the process of legislating is carried out in a free manner, obedience to and observance of it will be

met with desire and joy by those under his control, and the law will live for a long time.

The thinker defines a perfect and virtuous city as an ideal state in which such legislation is implemented. In our opinion, this city is reminiscent of today's concepts of a "legal state", a "democratic state". Abu Nasr Al-Farabi noted that the law, in addition to having legal force and political authority, must correspond to the interests of society and have educational significance. For this, the legislator must have a broad outlook, especially a deep knowledge of the needs and interests of his subjects, so that the inhabitants of his state are ready to follow the laws of his system of government. Speaking about legislation, Al-Farabi emphasizes that its power should be manifested, first of all, in the consciousness of people who sincerely understand the necessity of the law. At the same time, he envisages attracting people with life experience and good morals to enact laws, in which Al-Farabi reflects on the gradual formation of the state administration system: "After establishing order among people, it is necessary to appoint strategists and their military commanders against the possibility of war. It is possible that absolutely correct order will not be established at once," he says. Abu Nasr Al-Farabi's progressive ideas about the electoral system are of great political and legal importance not only for his time, but also for our day. In particular, he writes: "The elected leader or governor of the city is not absolute. They are people who have risen from among the people, have been tested, are the most noble, and are worthy of leadership. Therefore, such leaders give their voters complete freedom, protect them from external enemies. Such leaders treat everyone equally, even consider the interests of everyone above their own, renounce their personal interests for the benefit of the community, and do not spare their strength and wealth for the benefit of the people." The great representative of Eastern peripateticism pays special attention to the role of education and legal culture in the development of the law-making system and the implementation of laws. People who do not obey the law and encourage their subordinates to do the same are harmful to society, says Farabi. In his opinion, any law-making has significant power only in conditions of conscious, voluntary obedience. Therefore, the important factor in establishing law is not coercion, the use of power, or the making of decisions in this regard, but rather the improvement of legal culture through education.

Another noteworthy aspect of Farabi's political and legal views is the great attention paid to the humanistic nature of legislation. According to the scholar, the humanistic nature of legislation is that it "takes into account the natural characteristics of man and tries to correct these characteristics through them, because by correcting them, he corrects his (man's) character and behavior." Farabi calls the

main natural characteristics pleasure and sorrow, maturity and knowledge. In his opinion, the latter two characteristics are achieved through education and training. The great philosopher sets a number of requirements for jurists, that is, those who create and implement the law: a jurist must possess all the highest principles of pedagogy, be a connoisseur of the art of speech, be able to estimate the potential of the audience and deliver lectures accordingly, and be a careful mentor. If people do not fully understand the essence of the laws, there is a risk of abandoning them.

The scholar also puts forward the following as the main categories of political and legal education: intelligence, striving for it, upbringing, justice, virtue, courage. Intelligence is generosity, “education creates intelligence,” says Farabi, “whoever is not educated accepts flaws as positive traits, and whoever is educated glorifies only virtue. The law is the path to generosity, therefore, all opportunities should be mobilized to strengthen education.” Thus, Farabi recognizes education as the main factor in achieving happiness and virtue in the system of political and legal relations. In his opinion, first of all, the ruler himself must be educated, otherwise the state or city will face decline.

CONCLUSION/RECOMMENDATION.

The great humanist also puts forward a number of views that were significant for his time regarding the role of laws in the life of society and the condition for citizens to obey them. A person who strives for great things and to subdue passions does not engage in stupid things. Moral virtue is a habit formed over the years, such as justice, wisdom, and courage. “Although a person does not have such innate qualities as arrogance and arrogance, he still needs to train his soul, because a person has such an innate quality as not noticing many of the crimes of his beloved.” As can be seen from these sentences, the thinker here thinks about a person’s ability to control his feelings, subjugating feelings to reason, that is, about eloquence. Forabi's idea of building a secular state and society based on spiritual, moral, political and legal values, and increasing the political activity and legal culture of the people living in it are among the most important and priority principles of the reforms being carried out in our country. Therefore, it is appropriate to use the political and legal heritage of the great philosopher Forabi in building a civil society based on justice and the rule of law in our country.

REFERENCES :

1. Ш.Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – Б.35. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 5 июлдаги янги тахрирдаги “Виждон эркинлиги ва

диний ташкилотлар тўғрисида” ги Қонуни Тошкент ш., 2021 йил 5 июль, ЎРҚ-699-сон.

2. Хайруллаев М. Шарқ Ренессанси ва Форобий. -Фан ва турмуш”, Тошкет. 1975, 239 –6

3. Абу Наср Форобий. Рисолалар. – Тошкент, “Фан”, 1975.

4. Kaipbergenova, D. (2017). THE IMPORTANCE OF MATERIAL DESIGNING IN LANGUAGE TEACHING. ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 34(3), 62-63.

5. Kaipbergenova, D. (2016). CHET TILI O'QITUVCHILARINING KASBIY VAZIFALARI VA PEDAGOGIC MANORATI HAQIDA. ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 33(4), 48-50.

6. Каипберганова, Д. О. (2020). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ НА ОСНОВЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ. In Инновационное развитие: потенциал науки и современного образования (pp. 211-213).

7. Каипберганова, Д. О. (2016). The role of language learning strategies in learning foreign languages. Молодой ученый, (12-4), 83-85.

8. Orakbayevna, K. D. (2023). MAMLAKATIMIZDA CHET TILLARINI O'RGANISHDAGI ZAMONAVIY METOD VA METODOLIYA. Научный Фокус, 1(1), 1472-1478.

9. Orakbayevna, K. D. (2023). GLABALLASHUV DAVRIDA TA'LIM VA TARBIYANING UZVIYLIGI. Научный Фокус, 1(1), 1466-1471.

10. Kaipbergenova, D. (2023). BUGUNGI KUNDAGI MAMLAKATIMIZDA TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING NATIJALARI. World scientific research journal, 15(2), 3-7.

11. Каипберганова, Д., & Жуманиёзова, Н. С. (2023). БУГУНГИ КУН ТАЛАБА ЁШЛАРИДА АХЛОҚИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(5), 652-668.

12. Orakbayevna, K. D., Normuminovich, M., & Muxiddinova, M. Z. (2021). English language teaching methodology for non-native speakers. Linguistics and Culture Review, 5(S3), 1721-1725.

13. Orakbayevna, K. D. (2022, February). SYNTACTIC AND SEMANTIC FEATURES OF COMPARISON IN ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN

14. AYTBAYEV, M. (2024). SHARQ VA G‘ARB OLIMLARI TOMONIDAN MAHMUD ZAMAXSHARIYNING FALSAFIY-AXLOQIY MEROSINING TADQIQ ETILISHI. News of the NUUZ, 1(1.8. 1), 55-57.
15. Хажиева, М. С., Айтбаев, М., & Сауров, Р. (2017). Религиозный толерантность в современном Узбекистане. Ученый XXI века, (3-1).
16. Yusupovich, A. M. (2025). AN IN-DEPTH ANALYSIS OF ZAMAKSHARIY’S “AL-KASHSHOF” COMMENTARY. MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS, 1(4), 165-167.
17. Yusupovich, AM (2025). MAVJUDLIK MOHIYATI: AZ-ZAMAXSHARIYNING ONTOLOGIK NAZORATI. ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMI VA INNOVATSION O’QITISH YECHIMLARI , 1 (5), 83-85.
18. AYTBAYEV, M. (2024). MAHMUD ZAMAXSHARIYNING BORLIQ HAQIDAGI QARASHLARI. O‘zMU yangiliklari , 1 (1,9), 44-46.
19. Aytbayev, M. (2024). MAHMUD ZAMAXSHARIYNING “ATVOQ UZ-ZAHAB” ASARIDA FALSAFIY-AXLOQIY MASALALAR YECHIMI. TAMADDUN NURI JURNALI, 7(58), 198-202.
20. Muhiddinova, N., Qodirova, Z., Aytbayev, M., & Rustamova, N. (2024). Otchilik, seleksiya va biotexnologiyada inson fanlarining roli. BIO Web of Conferences da (149-jild, 01012-bet). EDP fanlari.
21. Yusupovich, A. M. (2024). MAHMUD ZAMAXSHARIYNING ADOLATLI JAMIYAT TO‘G‘RISIDAGI QARASHLARI. Science and innovation, 3(Special Issue 20), 456-458.
22. Айтбаев, М. Ю. (2023). ЗАМАХШАРИЙНИНГ АХЛОҚИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИ. IMRAS, 6(8), 77-80.
23. Markaev, Z., Aytboev, M., & Xaydarova, D. (2021). Qishloq jamiyatini modernizatsiya qilishda ijtimoiy himoya tizimining xususiyatlari: siyosiy yondashuv. E3S Web of Conferences da (258-jild, 05042-bet). EDP fanlari.
24. Aytboyev, MY (2019). DEMOKRATIYA VA DEMOKRATIK RIVOJLANISHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI. Nauchno-metodicheskiy va teoreticheskiy jurnal , 69.

ELVIN TOFFLERNING POSTINDUSTRIAL JAMIYAT HAQIDAGI QARASHLARI

Abduraximova Dilaram

ANNOTATSIYA

Maqolada Elvin Tofflerning (1928-2016) qarashlari ko'rib chiqiladi. Toffler futurologiyaga tegishli bo'lib, u o'z e'tiborini umrbod jamiyatdagi texnologik inqilobni, zamonaviy intensiv ishlab chiqarish jarayonida madaniyatning o'zgarishini, korporativ iqtisodiy infratuzilmani, faol demokratlashtirishni o'rganishga qaratadi.

Kalit so'zlar: *Elvin Toffler, futurologiya, madaniyat o'zgarishlari, "Uchinchi to'lqin" nazariyasi*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются взгляды Элвина Тоффлера (1928-2016). Тоффлер принадлежит к футурологам, которые концентрирует свое внимание на исследовании роли технологической революции в жизни общества, трансформации культуры в процессе современного интенсивного производства, корпоративной экономической инфраструктуры, активной демократизации.

Ключевые слова: *Элвин Тоффлер, футурология, культурные изменения, теория «Третьей волны».*

ABSTRACT

In article is considered glances Elvin Toffler (1928-2016). Toffler belongs to futurology, which concentrates its attention on study dug the technological revolution in lifers society, transformations of the culture in process modern intensive production, corporative economic infrastructure, active democratization.

Key words: *Elvin Toffler, futurology, transformations of the culture, "third wave" theory*

Postindustrial jamiyat ijtimoiy falsafa va sotsiologiya fanlari doirasida tarixiy jarayonga sivilizatsion yondashuvni hamda sivilizatsiya taraqqiyotining hozirgi bosqichini ifodalash uchun qo'llaniladigan tushuncha hisoblanadi. Postindustrial jamiyat termini birinchi bo'lib amerikalik sotsiolog, futurolog Daniel Bell tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan [4, 332]. D.Bell tomonidan yaratilgan postindustrial jamiyatning asosiy konsepsiyasi keyinchalik boshqa sotsiolog futurologlar tomonidan ikki yo'nalishda rivojlantirildi. Birinchidan, postindustrial jamiyat konsepsiyasining yevropacha modelini ishlab chiqishga asoslangan radikal yo'nalish J.Furastye, Turen

tomonidan; ikkinchidan, postindustrial jamiyat amerikacha modelini yaratishga yo'naltirilgan liberal yo'nalish Gelbrejt, K.E.Boulding, G.Kan, E.Toffler tomonidan rivojlantirildi. Postindustrial jamiyat konsepsiyasining radikal yo'nalishi – yuqori g'oyaviyligi va ijtimoiy-madaniy muammolarga maxsus qiziqishi bilan xarakterlansa, liberal yo'nalish – asosiy e'tiborni amaliy tadqiqotlarga hamda hokimiyat, urush, boshqaruv muassasalari, oila, ommaviy kommunikatsiya kabi postindustrial jamiyat doirasida rivojlanadigan ijtimoiy-siyosiy strukturaviy tashkiliy xarakterdagi hodisalarning modellarini yaratishga qaratadi.

Hozirgi sivilizatsiyaviy taraqqiyotning global xususiyati shundan iboratki, dunyo xaritasi xilma-xil tamoyillar asosida o'z shakli shamoyiliga ega bo'ldi. Xususan siyosiy xaritada davlatlar, ularning chegaralari aks etsa, tabiiy xaritada qit'a va mintaqalar, qazilma boyliklar, daryo va ko'llar, o'rmon va dengizlarga alohida e'tibor berildi. Lekin shu o'rinda qayd etish kerakki, xaritalardagi chegarani tan olmaydigan umumbashariy ahamiyatga molik universal texnologiyalar, axborot tarmoqlari, jahonshumul muammolar yuzaga keldi. Ular ko'p hollarda xalqaro siyosat, davlatlararo munosabatlarni belgilaydigan, xalqlarning taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadigan bo'lib qoldi. Bugungi dunyoning global mafkuraviy manzarasi, undagi g'oyalar kurashi, mafkuraviy poligonlarning butun-butun xalqlar taqdiriga ta'siri bilan bog'liq, masalalar ana shunday olamshumul ahamiyatga ega. Bu boradagi muammolarni bilish, begona, yot va zararli g'oyalar hurujidan ogoh bo'lish bugungi kunda har bir kishining burchi bo'lib, hayotiy zaruratga aylanib bormoqda. Aynan shu ma'noda Elvin Tofflerni bunday o'zgarishlar oqimini oldindan bashorat qilib bergan olim bo'lish bilan birgalikda mohir futurolog sifatida tilga olinishi bejiz emasligini anglash qiyin emas, albatta.

Bizga ma'lumki, Toffler bashorat qilganidek, XX asr oxiriga kelib jahon ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotida yuz bergan tub o'zgarishlar o'ziga xos ziddiyatli ahamiyat kasb etdi. Xususan, jahonda o'zining ta'sir doirasiga ega bo'lgan ikki qutbli dunyoning barham topishi, nisbiy muvozanatning buzilishi jahonning global mafkuraviy manzarasini tubdan o'zgartirib yubordi. Buning yorqin dalili sifatida qayd etish mumkinki, sobiq sotsialistik lager o'rnida mustabid mafkura g'oyalaridan xalos bo'lgan yangi davlatlar yuzaga keldi, mustaqillikni qo'lga kiritgan xalqlar o'z milliy davlatlarini shakllantirdilar.

“Bugungi kunda aksariyat rivojlangan davlatlarning mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar va demokratik tamoyillarga asoslanadi. Ularda tinchlik va taraqqiyot, inson haq-huquqlari va erkinligi, milliy va diniy totuvlik g'oyalari ustuvordir” [2, 20]. Toffler ham umumbashariy manfaat va maqsadlarni o'zida aks ettirgan mafkuraviy o'zgarishlarni insoniyat kelajagini strategik yo'nalishlarini belgilab olishda muhim

ahamiyat kasb etishini isbotlashga harakat qildi. Jumladan Toffler bu tamoyillarga asoslangan ezgu g'oyalar umuminsoniy manfaatlar bashariyatning asriy orzusi bo'lgan insoniyat sivilizatsiyasining yorug' kelajagi uchun xizmat qilishiga ishonch bildirib o'tadi.

Lekin, Tofflarning fikricha, insoniyat yechishi lozim bo'lgan ko'pgina muammolar mavjud. Toffler dunyoning global mafkuraviy manzarasida turli usul va vositalar orqali o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intilayotgan tajovuzkor millatchilik, shovinizm, neofashizm, irqchilik, diniy ekstremizm kabi siyosiy kuchlar va oqimlar ildizining mavjudligini "Uchinchi to'lqin" nazariyasi orqali asoslab beradi, bu borada kerakli nazariy va amaliy takliflarni ishlab chiqishga erishadi. Haqiqatdan ham, bunday g'ayriinsoniy, buzg'unchi g'oyalar xalqlar boshiga so'ngsiz kulfatlar keltirib, insoniyatning tinchligi, osoyishtaligini buzib, odamlar boshiga turli balolar yog'dirganligini tarixiy dalillar orqali isbotlab beradi. Tofflarning fikrlariga qo'shilgan holda, hozirgi jamiyatning asosiy taraqqiyot mexanizimi ta'lim va tarbiya jarayonlari bilan aloqador ekanligini keltirib o'tish joiz deb o'ylayman. Bunday sharoitda esa xalqimizning barcha qatlamlariga berilayotgan bilimlar obyektiv, voqyelikni to'liq va to'g'ri aks ettirishi, jamiyat taraqqiyotiga, Vatanimiz va xalqimiz manfaatlariga, qadriyatlarni saqlashga xizmat qilishi lozim. Chunki bu boradagi bilimlar qanchalik obyektiv va chuqur bo'lsa, uning zamirida yuzaga kelgan qadriyatlar ham shunchalik ustuvor bo'ladi. Ularni egallagan odam mafkuraviy tajovuzlarga munosib zarba bera oladi. Bunga erishish jarayoni nihoyatda serqirra bo'lib, u o'z mohiyatiga ko'ra, yot g'oyalar kirib kelishining oldini olish va ularni yo'qotishga qaratilgan chora-tadbirlar, g'oyaviy-tarbiyaviy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy ishlar majmuini o'z ichiga oladi.

Toffler jamiyat hayotidagi strategik o'zgarishlarni tahlil qilishda futurolog sifatida yondashadi. Uning insoniyat istiqboliga ta'luqli fikr-mulohazalari bir qancha siyosatchi va faylasuflar tomonidan tanqid qilingan bo'lsada, uning qarashlarida sivilizatsiyaviy o'zgarishlarga dahldor haqiqatlarni ma'lum unsurlari mavjudligini anglab olish mumkin. Tofflarning deyarli barcha asarlarida jamiyatning taraqqiyot an'analari haqida fikr-mulohazalar ilgari surilgan bo'lib, ulardagi zamonaviy ruhiyat har bir kitobxonni o'ziga mahliyo etib qo'yish xususiyatiga ega. Aynan shuning uchun ham Toffler tamaddun bashoratchisi sifatida bir qancha siyosatchi va faylasuflar tomonidan e'tirof etiladi.

Toffler insoniyat sivilizatsiyasining murakkab ahamiyat kasb etishini nafaqat sotsiologiya yoki falsafa doirasida balki, psixologik masalalar bilan bog'lab tushuntirishga harakat qiladi. Shu ma'noda uning futurologik konsepsiyasi ham o'zida inson ruhiyatidagi yangiliklar oqimiga bo'lgan moslashish nuqtai-nazaridan

tahlil qilinadi. Tofflarning asarlarida asosan quyidagi ijtimoiy va futurolog ahamiyatga ega bo'lgan masalalar tahlil qilinganligini ko'rish mumkin: insoniyat yangi sivilizatsiyaga qadam qo'yyar ekan bu sivilizatsiyada oilaviy munosabatlarni yangi shakllari yuzaga keladi, ishlab chiqarishning yangi shakllari va texnologiyasiga asos solinadi, siyosat sohasida tub o'zgarishlar sodir bo'ladi, insonlarning psixologik munosabatlari murakkab o'zgarishlarni o'z ichiga qamrab oladi, mamlakatlar o'rtasidagi barcha sohalardagi aloqalar global ahamiyat kasb etadi, madaniyatlar va milliy urf-odatlar, turli dinlar hamda ma'rifat maskanlarining faoliyati tub o'zgarishlarga yuz tutadi.

Elvin Tofflarning "Uchinchi to'lqin" asarida ifodalangai g'oyalar taniqli olim va faylasuflar tomonidan ijobiy qabul qilinib, hatto bu asar o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra "Kelajakning yangi konfiguratsiyasi" sifatida e'tirof etildi. Toffler g'oyalarida mamlakatimiz taraqqiyoti uchun ham kerak bo'ladigan fikr-mulohazalar uchrab turadi. Buni biz uning kapitalizm, sotsializm va boshqa shu kabilarni taraqqiyotga to'siq bo'ladigan jihatlarni ochib berganligi bilan izohlashimiz mumkin. Toffler o'z qarashlarida ijtimoiy hayotdagi murakkabliklar ularning yuzaga kelishiga turtki bo'lgan omillar xususida batafsil to'xtalib o'tadi. Shuningdek insonlarni ruhiy holatlaridagi o'zgarishlarni tadqiq qilib, ularni har qanday o'zgarishlarga moslashuvchanlik xususiyatlarini psixologik jihatdan ochib beradi. Toffler jamiyatdagi yangi ijtimoiy murakkabliklar, ijtimoiy konfliktlar, global muammolarni yuzaga kelishining sabab va oqibatlarini haqida ham maxsus to'xtalib o'tadi. Toffler boshqa sotsiologlardan farqli ravishda zamonaviy jamiyat haqida fikr yuritib jamiyat taraqqiyotini hozirgi bosqichini o'zida ifoda etgan sotsiologiya uchun yangi atamalar hisoblangan "transindustrial", "postiqtisodiy", "superindustrial jamiyat" kabilarni ilmiy muomlaga kiritadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Tofflarning uchinchi to'lqin jarayonida insonlarning ijtimoiy turmush tarzi tubdan o'zgaradi, ya'ni bunda shaxsning ehtiyojini qondirishga katta e'tibor beriladi, degan xulosaga keladi. Bu esa o'z navbatida insonni bilish qobiliyatini o'zgartirib, uni ijodkorlik tomon yo'naltiradi. Oxir oqibat esa insonda shijoatkorlik, uddaburonlik, tadbirkorlik, tashabbuskorlik kabi ijobiy axloqiy sifatlar shakllanadi deb ta'kidlaydi.

Umuman olganda Toffler uchinchi to'lqinning faqat ijobiy sifatlarini ko'rsatib qolmasdan, unda yuzaga keladigan ijtimoiy nizolarga ham alohida to'xtalib o'tadi. Undan quyidagicha xulosaga kelish mumkin. XX asrdagi ijtimoiy-siyosiy va g'oyaviy mazmundagi ulkan muvafaqqiyatlar bilan bir qatorda asrning buyuk kamchiligi turli qutblar, tizimlar orasida murosasiz g'oyaviy-siyosiy kurashlarning avj olishida namoyon bo'ldi. Natijada insoniyat avlodlari turli e'tiqodiy

ko'rsatkichlar asosida qarama-qarshi guruhlar vakili sifatida ko'zga tashlana boshladi. O'tgan asrdagi inqiloblar, qurolli to'qnashuvlar, ko'psonli talafotlar insoniyatni birgalashib buzg'unchi g'oyalarga qarshi kurashishga chorladi. Tofflarning insoniyat sivilizatsiyasining o'tmishinigina emas, balki uning kelajagidagi voqea va hodisalarni bashorat qilib, insoniyatni yashash tarzi yanada murakkab ahamiyat kasb etishini bashorat qiladi. Shu ma'noda Toffler dunyo jamoatchiligiga futurolog sifatida ham yaxshi tanish bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shavkat Mirziyayev Konstitutsiya erkin va farovon hayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustshkam poydevoridir//Prezident Shavkat Mirziyayevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi
2. Toffler E. Tretya volna: Per. S angl. / E.Toffler. –M.: OOO "Izdatelstvo AST", 2004.
3. Toffler E. Shok budushego: Per. S angl. / E.Toffler. –M.: OOO "Izdatelstvo AST", 2004.
4. Falsafa: qomusiy lug'at (Tuzuvchi va mas'ul muharrir Q.Nazarov). –Toshkent: Sharq, 2004. –B. 332.

NOGIRONLIK FENOMENIGA TARIXIY-FALSAFIY VA IJTIMOYIY YONDASHUVLAR: INSON MARKAZCHILLIGI VA INKLUZIVLIK QARAMA-QARSHILIGI

Avezov Muzaffar Ibragimovich

Faxriddin ar Roziy islom o'rta ta'lim madrasasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada nogironlikka bo'lgan tarixiy, diniy, falsafiy va ijtimoiy yondashuvlar bosqichma-bosqich tahlil qilinadi. Dastlab nogironlik jazo sifatida qabul qilingan bo'lsa, keyinchalik diniy va yunon falsafasi ta'sirida inson markazchilligi kuchaygan. Uyg'onish va Sanoat inqilobi davrida esa nogironlar mehnatga yaroqsiz deb baholangan. XX asrdan boshlab ekologik va feminist yondashuvlar nogironlikni ijtimoiy muammo sifatida ko'ra boshladi. XXI asrda esa inson huquqlari nuqtai nazaridan nogironlik global darajada tan olinib, huquqiy asosda himoyalana boshlandi. Maqolada bu jarayonlarning tarixiy-falsafiy ildizlari o'rganiladi.

Kalit so'zlari: *Nogironlik, inson, falsafa, uyg'onish davri, sanoat inqilobi, huquqiy himoya, inkluzivlik, feminist yondashuv, ekologik yondashuv, inson huquqlari, ijtimoiy muammo, tarixiy tahlil.*

ANNOTATION

This article examines historical, religious, philosophical, and social approaches to disability step by step. Initially, disability was viewed as a punishment, but later, influenced by religion and Greek philosophy, anthropocentrism became dominant. During the Renaissance and Industrial Revolution, disabled individuals were perceived as unfit for labor. From the 20th century onward, ecological and feminist perspectives began to recognize disability as a social issue. In the 21st century, disability has been globally acknowledged from a human rights perspective and legally protected. The article explores the historical and philosophical roots of this transformation.

Keywords: *disability, human, philosophy, Renaissance, Industrial Revolution, legal protection, inclusion, feminist approach, ecological approach, human rights, social issue, historical analysis.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье поэтапно анализируются исторические, религиозные, философские и социальные подходы к инвалидности. Изначально инвалидность воспринималась как наказание, но позже под влиянием религии и греческой

философии укрепился антропоцентризм. В эпоху Возрождения и промышленной революции инвалидов считали неспособными к труду. С XX века экологические и феминистские подходы начали рассматривать инвалидность как социальную проблему. В XXI веке инвалидность признана на глобальном уровне как вопрос прав человека и получила правовую защиту. В статье изучаются историко-философские корни этих процессов.

Ключевые слова: инвалидность, человек, философия, эпоха Возрождения, промышленная революция, правовая защита, инклюзия, феминистский подход, экологический подход, права человека, социальная проблема, исторический анализ.

KIRISH

Dunyo bo'ylab va biz yashayotgan mintaqada nogironlikka bo'lgan munosabatlar turli bosqichlardan o'tib, bugungi holatiga yetib kelgan. Ilk davrlarda Xudo tomonidan jamiyat va oilalarga yuborilgan salbiy xabar deb qabul qilingan nogironlar, shu sababli tiriklayin qabrlarga ko'milgan yoki yolg'iz o'limga tashlab qo'yilgan. O'rta asrlarda esa bu munosabat biroz yumshab, nogironlar qariyalar uylari yoki ruhiy kasalliklar shifoxonalarida yashash imkoniga ega bo'lgan, atrofdagilarning va xayriya tashkilotlarining yordami bilan hayotlarini saqlab qolishga harakat qilganlar. Shu bilan birga, tilanchilik kabi ishlar orqali hayot kechirishlariga ruxsat berilgan¹⁶⁹.

Qadimgi Yunon falsafasi va madaniyati qayta tiklangan Uyg'onish davrida inson markazga olingan, nogironlikning davolanishi va nogironlar uchun mos ta'lim metodlari ishlab chiqila boshlangan.

METODOLOGIYA

Sanoat inqilobi bilan birga ishlab chiqarishga asoslangan yangi tizim vujudga kelgan va nogironlar bu jarayonda iqtisodiyotning turg'un sinfi sifatida ko'rilgan. Shu davrda nogironlar ta'limida yirik o'zgarishlar sodir bo'lgan, ayniqsa karlar va ko'rlar uchun internat maktablari ochilgan¹⁷⁰. Biroq, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab nogironlikka bo'lgan munosabatda keskin burilish yuz beradi. Irsiy gigiyena va "sog'lom jamiyat" g'oyasi ostida nogironlar, ayniqsa aqliy yoki jismoniy cheklovlarga ega shaxslar jamiyat uchun "zararli elementlar" deb e'lon qilina boshlanadi. XX asr boshlarida bu yondashuv eng dahshatli ko'rinishini fashistik Germaniyada namoyon etadi: nogironlar majburiy sterillash, hattoki ommaviy yo'q

¹⁶⁹ Demirci, M. E. (2005). Homeros'tan Aşık Veysel'e tarihte ve toplum yaşamında körler: bilgelik mi, çaresizlik mi? İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 113-115-betlar

¹⁷⁰ Braddock, D. L., ve Parish, S. L. (2011). Sakatlığın kurumsal tarihi. Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak, 125-126-betlar).

qilish amaliyotlariga duch keladi. Bu holat insoniyat tarixidagi eng mudhish irsiy tozalash siyosatining bir qismi bo'lib, nogironlikni nafaqat ijtimoiy, balki biologik nuqson sifatida ko'rish tendensiyasining yuqori cho'qqisidir. Aynan shu davrda, nogironlik ijtimoiy konstruksiya sifatida emas, balki genetik xatolik deb baholangan. Natijada, nogiron shaxslar jamiyatdan yakkalab qo'yiladi va ularning huquqlari butunlay poymol etiladi.

Ammo Ikkinchi Jahon Urushidan keyingi yillarda nogironlikka bo'lgan yondashuv asta-sekin o'zgaradi. Urushdan qaytgan ko'plab faxriylarning jismoniy nogironligi mavjud bo'lsa-da, ular jamiyatda o'z o'rnini topa boshlaydi. Bu holat nogironlikni endilikda faqat individual nuqson emas, balki ijtimoiy muammo sifatida ko'rishga zamin yaratadi. 1960–1980-yillar davomida fuqarolik huquqlari harakatlari, ayollar va irqiy tenglik uchun kurashgan ijtimoiy guruhlar nogironlar huquqlari uchun ham yo'l ochadi. Shu davrdan boshlab nogironlarning ta'lim, ishga joylashish va jamiyatda faol ishtirok etishi uchun imkoniyatlar kengaytiriladi. Nogironlik endi yordamga muhtojlik emas, balki jamiyat tuzilmasidagi nomutanosiblik natijasida paydo bo'ladigan to'siqlar tizimi sifatida qayta talqin etila boshlaydi.

TAHLIL

20-asrning ikkinchi yarmida, urush tufayli ko'plab fuqarolar nogiron bo'lib qolgan va ularning jamiyatga integratsiyasi siyosiy masalaga aylangan. Bu davrda nogironlikni qayta ko'rib chiqish boshlanib, 1960-yillardan boshlab diskriminatsiya va teng huquqli ta'lim huquqi talab qilingan¹⁷¹. 1980-yillarda esa bu harakatlar atrof-muhit va ijtimoiy sabablarga ko'proq e'tibor qaratgan.

Nogironlar asta-sekin jamiyatning barcha sohalarida fuqarolik huquqlariga ega bo'lish yo'lida oldinga siljigan. Nihoyat, 21-asr boshida BMTning Nogironlar huquqlari konvensiyasi hayotga tatbiq etilgan. Endilikda nogironlikka oid qonuniy kurashlar ushbu konvensiyani asos qilib olmoqda.

Aristotel (mil. avv. 4-asr) tirik mavjudotlarni ierarxik piramida shaklida joylashtirgan: o'simlik, hayvon va inson. Rönesansdan Sanoat inqilobigacha insonni mukammal mavjudot sifatida idealizatsiya qilish davom etgan¹⁷².

San'at, madaniyat, mehnat va inson tabiati haqida Leonardo da Vinchining mukammallikka asoslangan qarashlari Yevropada ustun nuqtaga aylangan. Biroq bu qarashlar nogironlarni normal jamiyatdan ajratgan.

Sanoat inqilobi bilan og'ir mehnat talab qiladigan ishlar insonning funksionalligiga qarab taqsimlana boshlangan. Bu esa nogironlarni iqtisodiy foydasiz deb hisoblashga olib kelgan.

¹⁷¹ Meşe, İ. (2014). Engelliliği açıklayan sosyal model nedir? Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi(33), 83-bet

¹⁷² Akıllı, S. (2017). Hayvan çalışmaları insan-merkezci olmaktan kurtulabilir mi insansonrası kuramların sundukları. Şarki Edebiyat ve Sanat Dergisi(2), 64-76.

Keyinchalik, ekologik va feminist harakatlar insonni tabiatga qo'shgan zararini tan olib, nogironlikni ijtimoiy va ekologik kontekstdan baholay boshlagan. Feministlar inson tabiatni nazorat qilmasligi, balki bir qismi bo'lishi kerakligini ilgari surgan.

Nogironlikka oid harakatlar ham aynan shu asosda rivojlanib, inson huquqlari nuqtai nazaridan kurash olib borayotgan jamiyatlarga huquqiy jihatdan ta'sir o'tkazgan.

XX asrning ikkinchi yarmida nogironlikka bo'lgan yondashuvda tub o'zgarishlar yuz berdi. Bir tomondan, inson huquqlari konsepsiyasi kengayib, nogironlarning ham to'laqonli fuqarolik subyekti sifatida e'tirof etilishi yo'lga qo'yildi. Nogironlik endi shaxsga xos muammo emas, balki jamiyatda mavjud bo'lgan infratuzilma, diskriminatsion siyosat va stereotiplardan kelib chiqadigan tizimli muammo sifatida tushunila boshladi. Bu davrda "ijtimoiy model" deb nom olgan yondashuv nogironlikni jamiyat tomonidan yaratilgan to'siqlar natijasi sifatida ko'rib chiqdi. Jumladan, 1980-yillarda ishlab chiqilgan "Nogironlik bo'yicha BMT Jahon modeli" nogironlarni faqat yordamga muhtoj guruh emas, balki faol ishtirokchiga aylantirish g'oyasini ilgari surdi. Bu yondashuv nafaqat siyosiy va huquqiy o'zgarishlarga, balki jamoat ongining o'zgarishiga ham turtki berdi.

Bugungi kunga kelib, nogironlik masalasiga inklyuzivlik tamoyili asosida yondashilmoqda. Bu tamoyilga ko'ra, nogiron shaxslar jamiyat hayotining barcha sohalarida – ta'lim, mehnat, sog'liqni saqlash, siyosat va madaniyatda – teng ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Inson markazchilligini inkor etmagan holda, zamonaviy falsafa har bir insonning qadriyatini tan oladi va uning ijtimoiy sharoitlarga bog'liqligini hisobga oladi. Endilikda nogironlikni anglashda biologik determinizm emas, balki ijtimoiy adolat, huquqiy tenglik va madaniy xilma-xillik mezonlari asosiy o'ringa chiqmoqda. Shu orqali nogironlik atrofidagi tarixiy, falsafiy va siyosiy stereotiplar asta-sekin bartaraf etilib, global miqyosda yanada inklyuziv jamiyat sari harakat qilinmoqda.

NATIJA

Insonlar va inson bo'lmagan mavjudotlar o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlar, tabiatdagi o'zaro munosabatlar va aloqalar doimiy ravishda muhokama qilinib kelmoqda. Darhaqiqat, aql bilan tafakkur qila oluvchi mavjudot sifatida insonning boshqa mavjudotlarga bo'lgan munosabati uning o'zini qaerda ko'rayotganiga bevosita bog'liqdir. Bunday qarashlar, odamzod o'zidan keyingi avlodlarga kuchli ta'sir ko'rsatgan qadimiy fikrlar bilan bog'lanadi. Bu g'oyalar ilk bor Qadimgi Yunon faylasufi Aristotel tomonidan ilgari surilgan.

Oʻrta asrlarda bu tafakkur yanada kuchaygan, inson ierarxiyaning eng yuqori pogʻonasiga joylashtirilgan. Xudo tomonidan yaratilgan mukammal mavjudot sifatida inson oʻzini boshqa mavjudotlardan ustun deb hisoblagan. Bu yondashuv Oʻrta asrlar davomida saqlanib qolgan boʻlsa-da, baʼzi oqimlar esa insonni markazdan chetda tasvirlashga uringan.

Skolastik fikr va qadimgi Yunon falsafasi oʻrtasidagi munosabatlar kuchaygan 12-asrda inson aqlining markaziyliги yana qayta koʻtarildi¹⁷³. 13-asrda esa Petrarka kabi mutafakkirlar fikricha, inson aqlining oʻzi uygʻonish davrining timsoliga aylandi.

Uygʻonish davrida inson aqlining kuchi kuchayib, xristian gumanistlari — masalan, Giovanni Pico della Mirandola — insonning eng oliy mavjudot ekanini taʼkidladi. Unga koʻra, Xudo insonni dunyoda yagona mavjudot sifatida yaratgan ekan, unga mukammallikni tushunish qobiliyatini ato etgan va uni istalgan boshqa mavjudotlar bilan tenglashtirib qoʻygan.

Desiderius Erasmus esa insonning aql-idroki va jismoniy qobiliyatlari uni boshqa mavjudotlardan ajratib turadi, deb hisoblagan. 16-asrga kelib, bu gʻoyalar Giorgio Vasari tomonidan keng yoyilgan. Vasari insonni boshqa mavjudotlardan aql va sanʼatga boʻlgan moyilligi bilan ajratgan.

Humanistik fikrlar ortidan shakllangan yangi tafakkurda inson ilohiy belgilarni oʻzida mujassamlashtirgan mavjudot sifatida tasvirlangan¹⁷⁴. Biroq bu yondashuvlar insonni oʻz ixtiyori bilan axloqiy tanlov qilishga majbur qilgan, bu esa yangi savollarni keltirib chiqargan. Uygʻonish davridagi qarashlar oʻzida diniy qadriyatlar bilan inson aqlining ustuvorligini uygʻunlashtirishga uringan. XVII–XVIII asrlarga kelib, Aql asri yoki Maʼrifat davrida insonning tafakkuri va ilmiy salohiyatiga boʻlgan ishonch yanada ortdi. Bu davrda René Descartes, John Locke, Immanuel Kant kabi mutafakkirlar insonni bilish, tahlil qilish va atrof-muhitni oʻzgartirish salohiyatiga ega mavjudot sifatida talqin qildilar. Ayniqsa, Dekardning “Oʻylayapman, demak borman” tamoyili insonni tafakkur markaziga qoʻydi va boshqa mavjudotlardan ustun qoʻyilishiga nazariy asos boʻldi. Bu qarashlar insonni tabiatdan ajratgan holda, uni nazorat qiluvchi, atrof-muhit ustidan hukmronlik qiluvchi kuch sifatida idealizatsiya qildi. Shu tariqa, inson va tabiat oʻrtasidagi birligi buzildi, qolaversa, inson aqli va ehtiyojlari butun mavjudotlar tizimining markazi sifatida qaraldi.

Biroq XIX asrga kelib, bu gumanistik va antropotsentrik yondashuvga qarshi tanqidiy oqimlar shakllana boshladi. Nihoyat XX asrda fenomenologik, ekzistensial

¹⁷³ Nauert, C. G. (2011). Avrupada hümanizma ve rönesans kültürü. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s. 9–10

¹⁷⁴ Davies, T. (2010). Hümanizm. (E. Bozkırlı, Çev.) Ankara: Elips Kitap.

va postmodern yondashuvlar insonning mohiyati va uning mavjudotlar ierarxiyasidagi o'rnini qayta ko'rib chiqishga undadi. Martin Haydegger insonni "dunyo ichra bo'lish" (Dasein) holatida, mavjudlikni anglashga qodir mavjudot sifatida ta'rifladi, biroq bu mavjudlik boshqa mavjudotlar hisobiga emas, balki o'z mohiyatini anglash orqali vujudga kelishini ta'kidladi. Shu bilan birga, ekologik ong va tabiatni muqaddaslashtirish g'oyalari, ayniqsa XXI asrda, insonni yagona hukmdor emas, balki ekologik tizimning teng huquqli a'zosi sifatida ko'rishga chaqirmoqda. Bu yondashuvlar insonni markazdan olib tashlab, mavjudotlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tiklashga intilmoqda.

XULOSA

Ushbu maqolada nogironlik fenomeniga bo'lgan yondashuvlarning tarixiy, falsafiy va ijtimoiy asoslari tizimli tarzda tahlil qilindi. Ilk davrlarda nogironlik salbiy tusda talqin qilingan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan inson markazchilligiga asoslangan nazariyalar uni chetlashtirishga olib keldi. Ammo ekologik, feminist va inson huquqlari asosidagi zamonaviy yondashuvlar nogironlikni jamiyatda tenglik, inklyuzivlik va adolat masalasi sifatida talqin qilmoqda. Bu esa global miqyosda nogironlarga nisbatan hurmat, teng huquq va faol ishtirok imkonini yaratishga asos bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Demirci, M. E. (2005). Homeros'tan Aşık Veysel'e tarihte ve toplum yaşamında körler: bilgelik mi, çaresizlik mi? İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 113-115-betlar
2. Braddock, D. L., ve Parish, S. L. (2011). Sakatlığın kurumsal tarihi. Sakatlık
3. Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak, 125-126-betlar).
4. Meşe, İ. (2014). Engelliliği açıklayan sosyal model nedir? Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi(33), 83-bet
5. Akıllı, S. (2017). Hayvan çalışmaları insan-merkezci olmaktan kurtulabilir mi insansonrası kuramların sundukları. Şarki Edebiyat ve Sanat Dergisi(2), 64-76.
6. Nauert, C. G. (2011). Avrupada hümanizma ve rönesans kültürü. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s. 9–10
7. Davies, T. (2010). Hümanizm. (E. Bozkırlı, Çev.) Ankara: Elips Kitap.

MARKAZIY OSIYODA XX ASR 80–YILLARI OXIRI 90–YILLAR BOSHIDA ISLOM DINIGA BO‘LGAN MUNOSABATNING O‘ZGARISHI VA UNING MENTAL–SPESIFIK XUSUSIYATLARI

Vaydullayev Ahmad Muhammadjonovich,

“Imom Termiziy” o‘rta maxsus islom ta’lim muassasasi

O‘quv-uslubiy ishlar bo‘limi boshlig‘i

Tel: +998994223757

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sho‘rolar davrida Markaziy Osiyo mintaqasida islom diniga bo‘lgan munosabatning tarixiy, siyosiy va mafkuraviy jihatlari tahlil qilinadi. Sovet davlati tomonidan olib borilgan diniy siyosat, xususan, islomni nazorat ostiga olish, diniy qadriyatlarni cheklash va ateistik targ‘ibot orqali ijtimoiy ongni shakllantirish siyosati ilmiy asosda o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *Sho‘rolar davri, Markaziy Osiyo, Islom dini, dinga munosabat, Sho‘ro mafkurasi, Islomshunoslik, mafkuraviy nazorat, ilmiy-nazariy asoslar*

ABSTRACT

This article analyzes the historical, political, and ideological aspects of the attitude towards Islam in the Central Asian region during the Soviet era. The religious policy pursued by the Soviet state, in particular, the policy of controlling Islam, restricting religious values, and shaping social consciousness through atheistic propaganda, is studied on a scientific basis.

Keywords: *Soviet era, Central Asia, Islam, attitude towards religion, Soviet ideology, Islamic studies, ideological control, scientific and theoretical foundations*

KIRISH

SSSRdagi qayta qurish siyosati mamlakatdagi diniy vaziyatga ham ta‘sir ko‘rsatdi. Shunday qilib, diniy konfessiyalar diniy erkinlikka keng yo‘l oldilar. Bu, ayniqsa, Markaziy Osiyo, Ozarbayjon, Dog‘iston va Checheniston musulmonlari hayotiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Islomning asosiy ahkomlarini amalga oshirish uchun sharoitlar yaxshilandi, masjidlar soni ko‘paydi, diniy ta‘lim olish imkoniyatlari engaydi, shuningdek, xorijiy musulmon mamlakatlari bilan aloqalar yo‘lga qo‘yildi.

SSSR qulaganidan keyin bunday jarayonlar yanada kuchaydi. Bu tabiiy jarayon edi, chunki Markaziy Osiyo tarixan Islom dunyosining ajralmas qismi bo‘lgan. Tez orada ushbu yangi mustaqil davlatlar etakchi musulmon davlatlari tomonidan tan olindi va ko‘p yillar chetda qolgan Islom an‘analari qayta tiklana boshladi.

Mintaqadagi Islom bilan bogʻliq jarayonlar esa "qayta islomlashtirish" sifatida qabul qilinadi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida musulmon dunyosidan uzilib qolgan Markaziy Osiyo aholisi oqib kelayotgan adabiyotlar oqimini, jumladan radikallarning koʻplab asarlarini qabul qilishda, taʼlim olish uchun grantlar olishda oʻta begʻaraz boʻlgan.

Mintaqadagi ushbu jarayonlar Arab davlatlari, xususan Saudiya Arabistoni Qirolligi (SAQ) tomonidan katta qiziqish bilan kuzatadi. Sovet rejimi qulashidan sal oldin va undan keyingi yillarda saudiyaliklar Markaziy Osiyo va Ozarbayjonga oʻnlab missionerlar va maxsus delegatsiyalarni yuborishgan. Ushbu missiyalarning maqsadi markaziy Osiyo mintaqasida taʼsir doirasini yaratish edi. SAQdan kelgan delegatsiyalar va missionerlar orasida shohlikning yetakchi olimlaridan biri boʻlgan davlat rahbari va jamoat arbobi Shayx Muhammad Nosir al-Abudiyning sayohatlari alohida oʻrin tutadi.

Shayx Muhammad Nosir Al-Abudi taniqli olim. U Arab ilmiy hamjamiyati va Saudiya Qirollik oilasi orasida alohida hurmatga sazovor olim. U tarix, geografiya, til, adabiyot, Nasabnoma va siyosat boʻyicha 220 dan ortiq asar yozgan. Al-Abudining klassik janrlaridan biri sayohat yozuvlari, ushbu janrda 125 ta asar nashr ettirgan.

Shayx Al-Abudi 11 yil davomida Islom hamkorlik tashkilotida (IHT) ishlagan. Bosh kotibning yordamchisi sifatida u butun dunyo boʻylab musulmon oʻlkalariga tashrif buyurgan. Uning tashriflari eng yirik musulmon jamoalari boʻlgan mamlakatlarda ham, musulmon aholisi kam boʻlgan mamlakatlarda ham boʻlib oʻtadi. Al-Abudining vazifasi nafaqat IHT, balki Saudiya Arabistoni Qirolligi tomonidan qoʻyilgan vazifalarni ham bajarish edi¹⁷⁵

Al-Abudi musulmon aholisi koʻp boʻlgan mamlakatlardagi umumiy vaziyatni, shu jumladan musulmonlarning Islom tamoyillariga rioya qilishlari, Islomiy madaniy merosni saqlab qolishlari, Islom bilimlarini oʻrgatishlari va musulmonlarga boʻlgan munosabatini tahlil qilish uchun masʼul boʻlgan. Shuningdek, unga Arab va Islom birligi gʻoyasini ilgari surish topshirilgan. Al-Abudi oʻz sayohatlarida guvoh boʻlgan hamma narsani oʻz kundaligiga yozib borgan. Oʻzining yaxshi adabiy uslubi, tashrif buyurgan mamlakatlar tarixi, geografiyasi va mahalliy musulmonlardan olingan maʼlumotlar bilan davom etayotgan jarayonlarning yorqin tavsifini tayyorlashga muvaffaq boʻlgan.

¹⁷⁵ Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03

IKT Kotibiyatida ishlagan Al-Abudiga Sharqiy va G'arbiy Turkiston (Xitoy va Sovet Ittifoqi) musulmonlarining hayoti bilan tanishish vazifasi topshirilgan. 1989-yil aprel oyida Al-Abudi olti kishidan iborat delegatsiya boshchiligida musulmon respublikalariga tashrif buyurish uchun SSSRga jo'nab ketadi¹⁷⁶.

Uning safari Moskvadan boshlangan, so'ngra delegatsiya musulmonlar aholining ko'p qismini tashkil etgan respublikalar: O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston, Qirg'iziston, Qozog'iston va Ozarbayjon, shuningdek, Dog'iston, Checheniston, Astraxan va Samara viloyatlari shaharlariga tashrif buyurgan.

Keyinchalik sayohat taassurotlari kitob holatida nashr etilgan. Ulardan eng qimmatlari "Dog'iston mamlakati", "Rossiyaga sayohat", "Ozarbayjon Respublikasi", "Markaziy Osiyo kundaligi" kitoblarini aytishimiz mumkin.

Bundan tashqari, Sovet Ittifoqiga sayohat taassurotlari "Qozog'istondagi vaziyat", "Qirg'iziston", "Laziston", "Cherkeslar mamlakati", "Buxoro va Mavoraunahrdagi unutilgan musulmonlar erlari", "Kavkazga sayohat", "Astraxan va Samara viloyatlari", "Belorusiya" va boshqa ko'plab kitoblarning asosini tashkil etadi. Bugungi kunda jahon adabiyotida kam uchraydigan klassik janri travelog janridan foydalanib, muallif musulmonlarning turmush tarzi va ijtimoiy mavqei haqida ma'lumot berishga harakat qilgan. Ushbu asarlarni antropologik va dala tadqiqotlari sifatida ko'rish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shayx Al-Abudiyning SSSRga birinchi safari musulmon dunyosi og'ir kunlarni boshdan kechirayotgan bir paytda bo'lib o'tadi va Sovet Ittifoqining o'zi inqirozli vaziyatda, parchalanish arafasida bo'lgan. Bundan tashqari, Afg'onistondagi fuqarolar urushi va Markaziy Osiyo chegaralaridagi vaziyat keskinlashgan davr edi. Uning keyingi tashriflari mintaqa mamlakatlari mustaqillikka erishgan, qiyin o'tish davrini boshdan kechirgan davlatda Islom va dunyoviy ta'lim to'g'risida qizg'in munozaralar olib borgan bir paytda bo'lib o'tadi. Islomiy missionerlar va radikal guruhlar vaziyatdan foydalanib, faol bo'lishni boshlagan bir vaqtga to'g'ri keladi. O'sha davrdagi qarama-qarshiliklar muallifning kundaliklarida to'liq aks ettirilmagan, ammo ijtimoiy ongini ozod qilish va musulmon aholisi bo'lgan sovet respublikalari aholisini qayta islomlashtirish jarayoni batafsil tavsiflangan.

Uning birinchi sayohati 1989-yilda bo'lib o'tadi. Shayx Al-Abudi ushbu sayohat haqidagi taassurotlarni "Buxoro va Mavoraunahrdagi unutilgan musulmonlar erlari" (1991) kitobida tasvirlaydi. Uning ta'kidlashicha, SSSRda din siyosiy hayotda muhim bo'lmagan va asosan mahalliy aholi madaniyatining o'ziga xos xususiyati sifatida

¹⁷⁶ Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03

saqlanib qolgan. Biroq, 1970-80-yillarning boshlarida Ittifoqdagi diniy vaziyat o'zgara boshladi va 1980-yillarning oxiriga kelib u butunlay yangi formatga ega bo'ldi. Markaziy Osiyo mintaqasida qayta islomlashtirish jarayoni jiddiy siyosiy muammoga aylandi.

Babikar Darvish kitobning muqaddimasida muallif Shayx Al-Abudi duch kelgan qiyinchiliklarga ishora qiladi. **Birinchidan**, SSSR bu davrda "yopiq" mamlakat edi. **Ikkinchidan**, musulmonlar turli tillarda gaplashganlar - 15 dan ortiq turkiy tillarda hamda 13 ta Kavkaz tillarida,

Fors va ba'zi mintaqalarda qisman mo'g'ul tillarida so'zlashuvchilar bo'lgan. Musulmon dunyosida keng tarqalgan arab tili esa zaif ishlatilgan, rus tili esa millatlararo muloqot tili sifatida ishlatilgan. Yana bir qiyinchilik SSSR musulmonlarining ijtimoiy-madaniy xilma-xilligi edi. Masalan, tojiklar asosan harakatsiz odamlar bo'lgan bo'lsa qozoqlar asosan ko'chmanchilik an'alarini saqlab qolishgan. Boshqa tomondan, Kavkazdagi musulmonlar esa o'ziga xos xususiyatga ega va 43 qabiladan iborat bo'lgan. To'rtinchidan, Sovet Ittifoqidagi barcha nashrlar, shu jumladan musulmon mamlakatlaridagi Islom haqidagi nashrlar senzura uchragan va faqat Moskvaning ruxsati bilan chop etilgan.

Moskvada Shayx Al-Abudi tomonidan olingan statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu davrda musulmonlar SSSR aholisining beshdan bir qismini tashkil etgan. Markaziy Osiyoning islom tarixidagi rolining o'ziga xosligini Shayx Al-Abudi o'zgacha ta'kidlaydi. Ushbu mintaqa aholisi islom tsivilizatsiyasi va uning asosiy tamoyillarini yaratishga katta hissa qo'shgan. Ular orasida Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-857) algebra asoschisi hisoblanadi. Ahmad Al-Farg'oniy. (861-yilda vafoti) astronom, matematik, geograf, "osmon harakatlari kitobi" va "yulduzlar haqidagi fan kodeksi" asarlarining muallifi. Abu Ali ibn Sino (980-1037) 450 dan ortiq asar yozgan olim. Ulardan 40 tasi tibbiyotga, 30 tasi tabiiy fanlarga, 185 tasi falsafa, mantiq, psixologiya, geologiya, etika va boshqalarga bag'ishlangan. Abu Rayxon Beruniy (973-1048) taniqli qomusiy olim, tarix, astronomiya, mineralogiya bo'yicha 150 dan ortiq asarlarning muallifi. Imom Muhammad ibn Ismoil Al-Buxoriy (810-870) 600 ming hadis to'plagan. Ahmad Yassaviy (1166/67 vafoti) Yassaviya tariqatining asoschisi.

Sovet hokimiyati o'rnatilgunga qadar mintaqadagi davlat va ijtimoiy hayot shariat qonunlari bilan tartibga solingan. Sovet hokimiyati yillarida din nafaqat davlatning siyosiy hayotidan, balki aholining kundalik hayotidan ham chiqarib yuboriladi va mintaqa musulmonlari jahon musulmonlari jamoasidan ajralib qolishadi. Bu holat Shayx Al-Abudiyni Markaziy Osiyo respublikalari

musulmonlarini, Islom sivilizatsiyasining merosxo'rlarini "unutilgan musulmonlar" deb atashga majbur qildi.

Al-Abudi Markaziy Osiyo va Qozog'iston musulmonlar boshqarmasi majlisida ishtirok etadi va 1989-yilda SSSRda 300 dan ortiq masjid faoliyat ko'rsatganligini, ulardan 82 tasi O'zbekistonda bo'lib, mintaqa yetakchilaridan biri bo'lgan. Muallif, shuningdek, sovet Ittifoqidagi musulmon jamoalarini boshqarish tizimini tasvirlaydi. Delegatsiya Toshkentdagi 15 ta yirik masjidga ham tashrif buyurishadi. Al-Abudi Masjidlarga tashrif buyurganida har doim masjidga qatnovchilar soni, ularning ta'lim darajasi, masjidlarning umumiy holati va tarixi bilan qiziqqan. U ko'plab masjidlar vayronaga aylanganini va masjidga tashrif buyurganlar asosan keksa odamlar va din haqida juda kam ma'lumotga ega ekanliklarini ko'radi. Masalan, al-Abudining ta'kidlashicha, to'ylar va dafn marosimlari sunnatga muvofiq o'tkazilmagan va deyarli barcha marosimlar dunyoviy xususiyatga ega bo'lgan¹⁷⁷.

Toshkentga safaridan so'ng delegatsiya Samarqand, Buxoro, Xiva, Urganch, Turkmaniston, Tojikiston, shuningdek, Farg'ona vodiysining bir qator shaharlariga tashrif buyuradi. Ushbu tashrif natijasida al-Abudi, aniqlangan kamchiliklarga qaramay, SSSR musulmon respublikalarida diniy marosimlarini o'tkazishda hech qanday to'siq yo'qligini, masjidlar va diniy ta'lim muassasalari qurilishi qizg'in davom etayotganligini ta'kidlaydi.

Shayx Al-Abudining 1990-yilda Markaziy Osiyoga qilgan ikkinchi sayohati taassurotlariga asoslangan yana bir kitob, "Markaziy Osiyoga sayohat kundaligi" 1995-yilda Ar-Riyodda nashr etilgan. Ushbu kitob sayohat janrida ham taqdim etilgan bo'lib, unda muallif Ittifoq respublikalari - O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikiston musulmonlari hayotini tasvirlaydi.

Bu davrda SSSR musulmonlari hayotiga qiziqish sezilarli darajada oshdi. 1990-yillarning boshida xorij olimlari Markaziy Osiyodagi diniy vaziyat haqida bir qator asarlarni nashr etishadi. Xususan, S. Akiner, adib Xolida va Yoxan Rasanayagam asarlari paydo bo'ldi. Ular mintaqadagi Islom va dunyoviylik, diniy masalalar bo'yicha davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, xususiyatlar, qarama-qarshiliklar va kelajakdagi potentsial tahdidlar bilan bog'liq masalalar haqida fikr yuritilgan¹⁷⁸. Xususan, Yoxan Rasanayagam antropologik usullarga asoslanib, Markaziy Osiyoda, ayniqsa O'zbekistonda musulmonlar hayotini o'rganib, islomni

¹⁷⁷ Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03

¹⁷⁸ Акинер, С. 1996. Ислам, государство и этническая принадлежность в Центральной Азии в исторической перспективе. Религия, государство и общество 24, С. 91-132.

mahalliy aholi ongida qay darajadaligi bilan qiziqdi¹⁷⁹. Al-Abudiyning ishi ham, antropologik tadqiqot deb hisoblanishi kerak, chunki muallif musulmonlarning moddiy merosiga ko'proq e'tibor beradi. Biroq, boshqa mualliflarning asarlari ham qiziqarli ma'lumotlarni taqdim etadi. Shunday qilib, J. Rasanayagam 1998-yildan Andijon viloyatida yashab, bir necha yil davomida aholining dindorlik darajasini chuqur o'rganishga muvaffaq bo'ladi. Andijonliklar misolida u sovet va postsovet davrida Markaziy Osiyo aholisi ongida sodir bo'lgan o'zgarishlarni tasvirlaydi¹⁸⁰.

"O'rta Osiyo kundaligi" kitobida mintaqaning Islom dunyosidagi o'rnini baholab, u quyidagilarni ta'kidlaydi: "avvalo, bu mintaqada musulmonlar uchun islomning asosiy tamoyillari yaratilgan joy..., shu bilan uni islom dunyosidagi yetakchi tarkibiy qismlardan biri deb tan oladi. Al-Abudi O'zbekiston musulmonlari idorsining ishini yuqori baholaydi. U "Islom nuri" gazetasining nashr etilishini, diniy ta'lim uchun ishlatiladigan kitoblarni, xususan "muallimi soniy", "din islom", "Muftax An-naxv" va "Islom ibodati" qo'llanmalarini eslatib o'tadi. Al-Abudi Qur'on ma'nolarini tarjima qilishda va boshqa ko'plab diniy kitoblarni nashr etishda muftiy Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning beqiyos xizmatlarini qayd etgan.

Markaziy Osiyoda diniy ta'limni targ'ib qilish maqsadida delegatsiya ba'zi diniy oliy o'quv yurtlariga, xususan, Dushanbedagi (Tojikiston) Imom Termeziy Islom institutiga tashrif buyurishadi. Delegatsiyaga Farg'ona, Xorazmda yangi Islom instituti qurilishi, Toshkentdagi Islom markazi loyihasi, Buxorodagi Imom Buxoriy nomidagi Toshkent Islom instituti, Mir Arab madrasasi haqida ma'lumot beriladi. Delegatsiya Imom Buxoriy Islom instituti faoliyati bilan ham tanishadi. Imom Buxoriy nomidagi Toshkent Islom institutiga tashrifi to'g'risida Al-Abudi shunday yozgan: "institutda Arab tilini yaxshi biladigan 100 ga yaqin talaba tahsil oladi. Ular bu erga turli respublikalardan o'qish uchun kelishgan. Ularga o'n beshdan ortiq mudarrislar dars berishadi, ularning aksariyati Mir Arab madrasasining bitiruvchilaridir".

Al-Abudi so'nggi yillarda yangi masjidlar qurish va eski masjidlarni rekonstruksiya qilish ishlari boshlanganini ham ta'kidlab o'tadi. Shunday qilib, kundalik bilan tanishish natijasida Toshkentning 1990-yillar boshidagi diniy manzarasi, jamiyat, din va davlat o'rtasidagi munosabatlar haqida ma'lumot olish mumkin. Al-Abudiyning ta'kidlashicha, diniy adabiyotlarning kamligi sababli ko'plab imomlar Arab tilini bilishmagan.

¹⁷⁹ Расанаягам, Дж. (2010). Ислам в постсоветском Узбекистане: мораль опыта (Стр.281). Кембридж: Издательство Кембриджского университета.

¹⁸⁰ Расанаягам, Дж. (2010). Ислам в постсоветском Узбекистане: мораль опыта (Стр. 281). Кембридж: Издательство Кембриджского университета.

Toshkentga tashrifi yakunlangandan so'ng al-Abudi delegatsiyasi Xorazm, Turkmaniston, Tojikiston va Farg'ona vodiysiga tashrifini davom ettiradi. Uning ta'kidlashicha, 1990-yillarning boshlarida ham Buxoro Markaziy Osiyoda islomning markaziga aylanishi mumkin edi, chunki shaharda ko'plab masjidlar va madrasalar mavjud bo'lgan. Farg'ona vodiysiga tashrifi esa mintaqadagi aholining e'tiqodi va diniy ilmnining yuqoriligi uni hayratlantirgan.

Shayx Al-Abudiyning 1991-yilda bo'lib o'tgan uchinchi safaridan keyin yozilgan kitobining nomi Mavoraunnahr - Markaziy Osiyodagi tarixiy mintaqaning qadimiy nomi. Arabcha iboradan kelib chiqqan: "Ikki daryo oralig'i" ma'nosini beradi.

Bu nom 7-8 asrlarda arablar istilosi davrida paydo bo'lgan va dastlab Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi mintaqani anglatadi. Aynan Mavoraunnahrda o'sha davrdagi islom olamining eng muhim shaharlari, Samarqand, Buxoro, Xujand va boshqalar yuqori madaniyat va sivilizatsiyaga ega bo'lgan.

Markaziy Osiyo respublikalari mustaqillikka erishganlaridan so'ng, davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida islohotlarni amalga oshirishni boshladilar. Ijtimoiy va siyosiy sohalarining o'zgarishi, birinchi navbatda, islom bilan bog'liq jarayonlarga ta'sir ko'rsatdi.

Mintaqa mamlakatlarining siyosiy taqdiri ham, ijtimoiy va etnik barqarorligi ham ushbu masalani hal qilishga bog'liq edi. Xorijdagi barcha musulmon mamlakatlar mintaqadagi tarixiy jarayonlarni diqqat bilan kuzatishgan va voqealarga imkon qadar ko'proq ta'sir ko'rsatishga harakat qilishgan.

O'zbekiston va Turkmanistonning yirik shaharlariga safaridan so'ng al-Abudi delegatsiyasi Toshkentdagi musulmonlar diniy boshqarmasiga qabul qilindi. Uning rahbari Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf mehmonlarga O'zbekistondagi diniy sohadagi o'zgarishlar haqida ma'lumot berdi. Xususan, u diniy erkinlikning kengayishi natijasida Toshkentda masjidlar soni qisqa vaqt ichida 300 dan oshganini, 1989-yilda delegatsiyaning birinchi tashrifi chog'ida sayohat to'g'risidagi hisobotlarda atigi 15 ta masjid qayd etilganini ta'kidladi.

Al-Abudiyning kundaligida aytilishicha, yoshlar ko'p, diniy fanlar va Arab tili hamma uchun erkin o'qitiladi, barcha masjidlar Qur'on bilan jihozlangan va ayollar diniy kiyim - hijob kiyishadi. 1995-yildagi ushbu sayohat yozuvlarining avvalgilaridan farqi shundaki, 1989 va 1990-yillardagi tashriflar SSSR musulmon respublikalari bilan tanishish bo'lgan¹⁸¹.

¹⁸¹ Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03

Musulmonlarning hayotini kuzatish ham, soʻnggi sayohatning maqsadi ham mintaqada Islomni qayta tiklash jarayoniga taʼsir qilish edi. Bundan tashqari, tashrif delegatsiyaga tadqiqot oʻtkazish imkoniyatini berdi, mintaqada dinlari tarixi boʻyicha manbalarga kirish va birinchi qoʻldan maʼlumot olish imkoniyatini ochdi. Bundan tashqari, delegatsiya aʼzolari mahalliy aholi bilan muloqot qilib, kundalik hayot va Islomga boʻlgan munosabat bilan tanishdilar. Bu kuzatishlarning barchasi uchinchi kitobda aks etgan. Xulosa qilib aytganda, Al-Abudiyning asarlarini Markaziy Osiyo respublikalarining murakkab va noaniq oʻtish davri tarixi boʻyicha ajoyib manbalar deb hisoblash mumkin.

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, diniy bagʻrikenglik ham dinlararo hamda har bir dinning ichidagi turli xil yoʻnalishlar va mazhablarning ezgu gʻoyalarini qadrlash, bir-birlarini hurmat qilish, shu bilan birga oʻzaro hamkorlik asosida amalga oshadi.

Ayniqsa, islom taʼlimotidagi dinni qabul qilish yoki qabul qilmaslik qalbga bogʻliq insonning toʻliq ixtiyoridagi amal deb qaralishi mintaqada diniy bagʻrikenglik muhiti barqaror boʻlishi uchun asosiy omillardan boʻldi.

Asrlar mobaynida oʻlkamizning shaharu qishloqlarida masjid, cherkov va sinagogalar emin-erkin faoliyat koʻrsatib, turli millat va dinga mansub qavmlar hamjihatlikda oʻz diniy marosimlarini ado etib kelganlar. Tariximizning eng murakkab, ogʻir davrlarida ham ular oʻrtasida diniy asosda mojarolar boʻlmagan.

Bu esa, millati va diniy qarashidan qatʼi nazar, insonni ardoqlash va oʻzgalarni qadrlash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat koʻrsatish kabi tuygʻular oʻlka aholisining qon-qoniga singib ketganidan dalolat beradi. Aynan shu sifatlar xalqimizga xos boʻlgan diniy bagʻrikenglikning maʼnaviy asosini tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03
2. Акинер, С. 1996. Ислам, государство и этническая принадлежность в Центральной Азии в исторической перспективе. Религия, государство и общество 24, С. 91-132.
3. Расанаягам, Дж. (2010). Ислам в постсоветском Узбекистане: мораль опыта (Стр. 281). Кембридж: Издательство Кембриджского университета.
4. Икромов Ш. Реисламизация мусульманской жизни в Центральной Азии в конце 20 века // Россия и мусульманский мир, 2021, № 1 (311), с. 54-66. DOI: 10.31249/rmw/2021.01.03

AVESTO MATNLARIDA YER VA SUV UNSURLARINING TARIXIY TALQINI

Yuldosheva Bibirajab

Buxoro davlat universiteti dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Astanova Nasiba

Buxoro davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Avesto manbalarida yer va suv unsurlarining diniy-falsafiy va ekologik talqini o'rganiladi. Tadqiqotda yer va suvning zardushtiylikdagi ilohiylashtirilgan mavqei, ularning kosmik tartib va inson axloqiy-ma'naviy hayotidagi o'rni tahlil qilinadi. Avestoda yer va suv hayotni yaratuvchi va davom ettiruvchi asosiy unsurlar sifatida tasvirlanib, ular bilan bog'liq marosimiy amaliyotlar inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni mustahkamlashga xizmat qilgani ko'rsatiladi. Yer va suvga e'tiqod orqali qadimgi ekologik tafakkur va diniy mas'uliyat g'oyalari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Avesto, zardushtiylik, yer, suv, diniy-falsafiy talqin, ekologik tafakkur, kosmik muvozanat, poklik, Anahita.

ABSTRACT

This article explores the religious-philosophical and ecological interpretation of the elements of earth and water in Avestan sources. The study analyzes the sacralized status of earth and water in Zoroastrianism and their role in cosmic order and human ethical-spiritual life. In the Avesta, earth and water are depicted as fundamental life-generating and life-sustaining elements, with associated ritual practices aimed at strengthening the harmony between humans and nature. Through reverence for these elements, the article illuminates ancient ecological thought and the concept of religious responsibility.

Keywords: Avesta, Zoroastrianism, earth, water, religious-philosophical interpretation, ecological thought, cosmic balance, purity, Anahita.

KIRISH

Insoniyat tarixida tabiat unsurlariga, xususan, yer va suvga bo'lgan e'tibor har doim muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Ular hayotning jismoniy asosi bo'lishi bilan birga, diniy-falsafiy tizimlarda ham ko'plab timsollar orqali ilohiylashtirilgan. Ayniqsa, qadimiy sharq xalqlari tafakkurida yer va suvning ma'nosi faqat tabiiy resurslar darajasida emas, balki kosmik va ruhiy tartibning asosiy unsurlari sifatida

talqin qilingan. Shu nuqtai nazardan, Zardushtiylik dini va uning asosiy manbasi - Avesto matnlari bu ikki unsurga oid eng qadimiy, izchil va chuqur diniy-falsafiy qarashlarni o'z ichiga oladi.

Avesto - Eron vohasida vujudga kelgan zardushtiylik e'tiqodining muqaddas kitobi bo'lib, unda inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar ilohiy asosda tushuntiriladi. Yer va suv Avestoda nafaqat hayot manbai sifatida, balki poklik, muvozanat, baraka va iymon timsoli sifatida alohida o'rin egallaydi. Bu ikki unsur zardushtiy kosmologiyasida Ahura Mazda tomonidan yaratilgan eng asosiy va eng muqaddas mavjudotlar sifatida tilga olinadi. Ular orqali inson nafaqat yashaydi, balki ruhiy poklanish, jamiyatda axloqiy yuksalish va ilohiy tartibni saqlash imkoniga ega bo'ladi [Boyce, 45].

Zardushtiylikda yer va suvga bo'lgan e'tibor tozalik va ifloslik, nur va zulmat, hayot va o'lim o'rtasidagi ziddiyatlar orqali tushuntiriladi. Shu bilan birga, Avestoda bu unsurlar atrofida shakllangan ibodatlar, marosimlar va axloqiy qoidalar orqali inson faoliyatining ekologik va ma'naviy mezonlari belgilanadi. Bu yondashuv bugungi davr ekologik muammolari, iqlim inqirozi va tabiatni muhofaza qilish zarurati bilan bevosita uyg'unlik kasb etadi.

Ushbu maqola Avesto manbalaridagi yer va suv obrazini tizimli tahlil qilish, ularning diniy, falsafiy va ekologik ahamiyatini ochib berishga qaratilgan. Tadqiqot davomida Avestoning Yasna, Visperad, Vendidad kabi asosiy qismlaridagi yer va suvga doir mazmuniy qatlamlar tahlil qilinadi hamda ularning zamonaviy tafakkurdagi dolzarbligi yoritiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Avesto - zardushtiylik dinining eng qadimgi va muqaddas matni sifatida Eron vohasi va unga tutash hududlarda yashagan xalqning diniy, falsafiy va ijtimoiy dunyoqarashlarini o'zida mujassamlashtirgan muhim manbadir. Bu matnlar majmuasi qadimgi dunyo tafakkurining o'ziga xos qatlami sifatida qaraladi. Avesto tarkibidagi Yasna, Visperad, Vendidad va boshqa qismlar diniy ibodat, axloqiy me'yorlar, tabiatga munosabat va insonning kosmik tartibdagi o'rni haqida chuqur tasavvurlarni beradi. Ayniqsa, ushbu kitobda tabiat unsurlariga - yer, suv, olov, havo, yashil o'simliklar kabi elementlarga bo'lgan e'tibor juda yuqori darajada.

Avesto zardushtiylikda mavjudotlar dunyosi va tabiat elementlari orasidagi muvozanatni muqaddas asos deb biladi. Bu nuqtai nazar bo'yicha, Ahura Mazda tomonidan yaratilgan koinot muvozanatli va soflikka asoslangan bo'lib, insonning vazifasi bu tartibni saqlash va muhofaza qilishdir. Har bir tabiiy unsur ilohiy manbadan kelib chiqqan deb qaraladi va ular bilan aloqador bo'lgan harakatlar ham

diniy ma'noga ega bo'ladi. Masalan, suvga zarar yetkazish - bu nafaqat ekologik jinoyat, balki diniy jihatdan yovuzlikka xizmat qilish deb baholanadi.

Zardushtiylikda yer va suv nafaqat tabiiy resurs sifatida, balki kosmik va ma'naviy tartibning ajralmas qismi sifatida qaraladi. Yer - insoniyatning jismoniy hayoti uchun zamin bo'lib xizmat qilsa, suv - poklovchi va yangilovchi unsur sifatida muhimdir. Bu ikki unsur Avestoda ko'pincha bir-birini to'ldiruvchi va yovuz kuchlarga qarshi turuvchi ilohiy asoslar sifatida tasvirlanadi.

Tabiat unsurlarining ilohiylashtirilishi Avestoning eng asosiy xususiyatlaridan biridir. Misol uchun, suv "Ardvī Sūrā Anāhita" nomi bilan ifodalanadi - bu suv ilohasi nafaqat suvlarni, balki hosildorlik, farovonlik va ayollar pokligini ham timsol qiladi. Avestoda unga atalgan ibodatlar mavjud bo'lib, bu ibodatlar orqali insonlar suvni ardoqlashga, uni ifloslantirmaslikka undaladi.

Xuddi shuningdek, olov - "Atar" - zardushtiylikda eng muhim ibodat obyektlaridan biri bo'lib, u Ahura Mazdaning yerdagi timsoli sifatida e'tirof etiladi. O'z navbatida, yer va suv olov bilan uyg'un holda qaraladi, chunki ularning tozalik, hayotbaxshlik va ilohiylik kabi funksiyalari uyg'unlikda ishlaydi. Bunday yondashuvda tabiat - bu inson bilan Ahura Mazda o'rtasidagi ruhiy aloqa vositasi sifatida ko'riladi.

Avesto matnlarida insonning tabiatga nisbatan har bir harakati baholanadi. Masalan, yerga tupurish, suvni bulg'ash, o'simliklarni behuda yo'q qilish - bularning barchasi nafaqat ijtimoiy, balki diniy jinoyat hisoblanadi. Bu esa diniy ekologiya konsepsiyasining qadimiy ifodasi sifatida o'rganiladi. Yer va suvga bo'lgan munosabat Avestoda maxsus ibodatlar, muqaddas matnlar va marosimlar orqali mustahkamlangan. Shu nuqtai nazardan, Avesto nafaqat diniy, balki ekologik madaniyatning ildizlarini ham o'zida saqlab qolgan yodgorlikdir.

Yana bir muhim jihat shundaki, Avesto insonning tabiatga nisbatan mas'uliyatini nafaqat shaxsiy darajada, balki jamoaviy va siyosiy darajada ham yoritadi. Vendidad bo'limida ko'rsatilishicha, rahbarlar va hukmdorlar yerlarni toza saqlash, suvlarni muhofaza qilish, hayvonlarga shafqat ko'rsatish bilan bog'liq diniy javobgarlikka ega bo'lganlar. Bunday fikrlar bugungi zamonaviy ekologik siyosat konsepsiyalari bilan o'zaro rezonans hosil qiladi.

Avesto orqali biz qadimgi insoniyatning tabiatga bo'lgan hurmat-ehtiromini, yer va suvga bo'lgan muqaddas qarashlarini, ularning ilohiylashtirilgan timsollarini kuzatamiz. Bu qarashlar nafaqat diniy, balki sivilizatsion taraqqiyotda tabiatni qadrlash g'oyalarining shakllanishiga zamin yaratgan.

Yer unsurining Avestodagi talqini. Avesto matnlarida yer unsuri insoniyat hayotining markazida turgan muqaddas unsur sifatida tasvirlanadi. Zardushtiylikda

yer - bu oddiy fizika jihatdan tuproq yoki geografik hudud emas, balki kosmik muvozanat va axloqiy poklikning timsolidir. Ahura Mazda tomonidan yaratilgan yetti muqaddas ijodiy hodisalardan biri aynan yer bo'lib, u inson va jamiyatning yashash maydoni, mehnat va ibodat zaminidir.

Yerni zardushtiylikda qadrlash, uni muqaddaslik darajasiga ko'tarish bejiz emas. Yer - "Zam" yoki "Zam Armatay" deb nomlangan holda tilga olinadi va ko'plab ibodatlarda alohida esga olinadi. Bunda yerga sig'inish - bu fizik zaminni ilohiylashtirish emas, balki tabiat va inson o'rtasidagi ruhiy uyg'unlikni e'tirof etishdir. Inson o'z faoliyati orqali yerni na musaffo tutishi, na uni buzqlikka olib kelmasligi lozim. Bu g'oya Avestoda "asha" - ya'ni ilohiy tartib tushunchasi bilan bog'lanadi. Yer ushbu tartibning muhim poydevoridir.

Avestodagi Vendidad bo'limida yerning ifloslanishi, axloqsiz yoki yovuz insonlar tomonidan buzilishi diniy jinoyat sifatida baholanadi. Misol uchun, o'lik jasadni yerdan ko'ra tosh yoki boshqa tuproqsiz joyga dafn qilish bu yerning najosatlanishidan saqlanishga qaratilgan. Bu amaliyotlardan ko'rinadiki, yer - ruhiy jihatdan pok bo'lishi lozim bo'lgan unsur sifatida ko'riladi.

Yana bir muhim jihat shundaki, yer unsuri zardushtiylikda Anāhitaga bog'liq tarzda tasvirlanadi. Garchi Anāhita zohiran suv ilohasi sifatida tanilgan bo'lsa-da, u ko'p hollarda yer va suv uyg'unligini ifodalovchi universal onalik timsoli sifatida ham talqin qilinadi. Avestodagi ibodatlarda yerga bo'lgan ehtirom Anāhitaga murojaat bilan uyg'un holda namoyon bo'ladi. Bunda yer - hosildorlik, baraka va hayotning davomiyligi bilan bog'langan timsol sifatida qadrlanadi.

Yerga sig'inish zardushtiylikda faqat ibodat bilan cheklanmaydi. Bu e'tiqod amaliy faoliyatda - ya'ni dehqonchilikda, arxitekturada, qishloq xo'jaligida, suv inshootlarini qurishda ham aks etadi. Zardushtiylikda dehqonchilik - bu diniy amal sifatida ko'riladi, chunki yer bilan ishlash orqali inson Ahura Mazda yaratgan tartibni mustahkamlaydi. Bu jihatdan yer - poklik, baraka va muvozanat manbaidir.

Yer Avesto matnlarida yovuzlikka qarshi kurashda qatnashuvchi ixlosli unsur sifatida ham tasvirlanadi. Zardushtiylik aqidasi ko'ra, Angra Mainyu (yovuzlik ruhi) yerni ifloslash, buzish va notabiiy holatga keltirish orqali dunyo muvozanatini buzishga urinadi. Shuning uchun yerga bo'lgan hurmat - bu diniy, axloqiy va ekologik mas'uliyatning ifodasidir.

Bugungi ekologik inqiroz sharoitida Avestodagi yerga nisbatan e'tiqodiy yondashuv muhim saboqlar beradi. Yer - bu iste'mol obyekti emas, balki muqaddas amanat sifatida qaraladi. Uning holati insoniyat axloqiy darajasining o'lchovidir. Shuning uchun Avesto matnlarida yerga sig'inish va ehtirom insonning ruhiy pokligi bilan bevosita bog'liq.

Avestoda yer unsurining talqini chuqur diniy, falsafiy va ekologik mazmunga ega. U insoniyat va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni anglash, yerni muhofaza qilish va unga ehtirom bilan yondashish zaruratini qadimiy manbalarda belgilab beradi. Bu yondashuv zamonaviy ekologik tafakkur bilan uyg'un ravishda mavjud bo'lib, insoniyatning tabiiy muhitga bo'lgan mas'uliyatini yuksak darajada ifodalaydi.

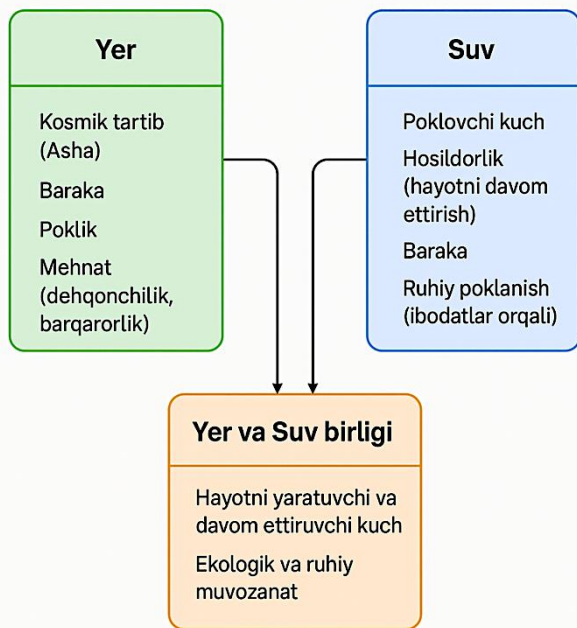
Zardushtiylik ta'limotida suv - hayot, poklik va barakani ifodalovchi ilohiy unsurdir. Avestoda suv ko'p hollarda hayotni tozalovchi, tanani poklovchi va ruhni pok qiluvchi kuch sifatida tilga olinadi. Bu poklovchi kuch nafaqat jismoniy tozalik, balki axloqiy va ma'naviy poklanish jarayoni sifatida ham talqin qilinadi. Zardushtiy marosimlarda suvni to'g'ri ishlatish, uni ifloslantirmaslik, undan hushyorlik bilan foydalanish - diniy-ahlokiy mas'uliyat doirasida baholanadi.

Suv Avestoda to'g'ridan-to'g'ri ilohiylashtirilgan unsur bo'lib, u Ardvi Sura Anahita nomi bilan timsollashtirilgan. Anahita - suvlar, hosildorlik, ayollar unumdorligi, poklik va kuchning timsoli bo'lib, qadimgi Eron panteonida alohida o'rin egallagan. Avestoning Yasht bo'limida unga bag'ishlangan ibodatlar mavjud bo'lib, ular orqali insoniyat suvni hayot manbai sifatida qadrlaydi. Anahita shunchaki suv ilohasi emas, balki u orqali kosmik dualizm - ya'ni hayot va yovuzlik, tozalik va najosat, poklik va ifloslik o'rtasidagi muvozanat timsollashtiriladi.

Avestoda suv bilan bog'liq ibodatlar va marosimlar zardushtiy jamiyatda kundalik hayotning ajralmas qismi hisoblangan. Suv marosimlari ko'pincha ertalabki ibodatlar, najosatni tozalash, yangi hayot bosqichiga o'tish, kasalliklardan forig' bo'lish kabi vaziyatlarda qo'llanilgan. Yasna 38 da Ahura Mazda suvlar yaratganini e'tirof etgan holda ularga ibodat qilish lozimligi urg'ulanadi. Shuningdek, suvni himoya qilish, uni noto'g'ri ishlatmaslik, ifloslantirmaslik qattiq diniy ko'rsatma hisoblangan.

Zardushtiylikda suv nafaqat jismoniy ne'mat, balki ma'naviy quvvat manbai hisoblanadi. Suvni ifloslantirish - bu tabiatga zarar yetkazishdan tashqari, diniy tartibga qarshi harakat deb baholanadi. Vendidad bo'limida suvlarni najaslantirish gunohi uchun og'ir jazolar belgilangan, bu esa qadimiy Eron jamiyatining ekologik ong darajasining yuksak bo'lganligini ko'rsatadi.

Avestoda suvning turli ko'rinishlariga - daryo, buloq, yomg'ir suvi, qor erigandan hosil bo'lgan suvlar - alohida ahamiyat beriladi. Ularning har biri maxsus duolar orqali yodga olinadi, va ularga iltijo qilingan holda poklanish marosimlari o'tkaziladi. Zardushtiy ruhoniylar suvni maxsus idishlarda saqlash, uni olov bilan muvozanatli aloqada qo'llash kabi an'analarni shakllantirganlar. Bu esa suv va olov - ikki muqaddas unsur orasidagi muvozanatli holatni ifodalaydi.

Suvga bo'lgan bunday ilohiy munosabat zamonaviy ekologik tafakkur nuqtai nazaridan juda dolzarb. Avestodagi suvga nisbatan e'tibor - bu insoniyatning tabiat oldidagi yuksak mas'uliyatini ifodalaydi. Suvdan to'g'ri foydalanish, uni asrash, unga ehtirom bilan yondashish qadimdan diniy-falsafiy asosga ega bo'lgan. Bu yondashuvni bugungi global iqlim muammolari va suv tanqisligi muammosi fonida qayta o'rganish o'ta muhimdir.

Avestodagi suv talqini - bu zardushtiylikdagi ekologik fikrlashning

chuqur ildizlarini ko'rsatuvchi muhim jihatlaridan biridir. Suv - bu hayotni davom ettiruvchi, axloqni yuksaltiruvchi, ruhni poklovchi kuch sifatida e'tirof etilgan. Uning ilohiylashtirilgan timsoli - Anahita orqali esa inson va tabiat, inson va tangri o'rtasidagi aloqaning muqaddasligini anglash imkoni paydo bo'ladi.

Yer va suvning birligi va kosmik muvozanatdagi o'rni. Zardushtiylik ta'limotida yer va suv - hayotning moddiy asoslari bo'lishi bilan birga, "kosmik tartib (asha)"ning zaminini tashkil etuvchi ilohiy unsurlar sifatida talqin etiladi. Bu ikki unsur Avesto manbalarida mustaqil ravishda ham, bir-biri bilan bog'liq holda ham tasvirlanadi. Ularning birligi - insoniyat hayotining davomiyligi, ruhiy poklik va jismoniy farovonlikning muqaddas manbai sifatida tushuniladi.

Yer va suv birgalikda insonning yashash, mehnat qilish, poklanish, ibodat qilish va jamiyatda mavjud bo'lish sharoitlarini yaratadi. Yer - hayot uchun zamin bo'lsa, suv - hayotning oqimidir. Bu ikki unsumni Avestodagi iboralar orqali o'qiganda, ular nafaqat tabiiy hodisalar, balki ilohiy tartibdagi muvozanatni saqlovchi qudratlar sifatida talqin qilinadi. Avestoda yer va suvni alohida emas, balki ularning bir-birini to'ldiruvchi va uyg'unlashtiruvchi kuch sifatida o'rganish - qadimgi Eronning diniy ekologik tafakkurini ko'rsatadi.

Zardushtiylikda yer va suv o'zida poklik va najosat, hayot va yovuzlik, nur va zulmat o'rtasidagi qarama-qarshilikni aks ettiruvchi muqaddas vositalar sifatida ham qaraladi. Bu jihatdan, yer va suv orqali asha (kosmik tartib) va drug (buzilish, yovuzlik) o'rtasidagi kurash tushuntiriladi. Masalan, yer - har qanday najosatdan tozalanishi kerak bo'lgan muqaddas zamin bo'lsa, suv - bu tozalanishning bevosita

vositasidir. Suv orqali najosatdan forig‘ bo‘lish mumkin, lekin bu faqat yerning musaffoligiga zarar yetkazilmasa amalga oshadi.

Avestodagi Vendidad va Yasna bo‘limlarida yer va suv bilan bog‘liq marosimlar bevosita “tozalik” konsepsiyasi bilan bog‘liq. Zardushtiylikda “tozalik” faqat jismoniy emas, balki axloqiy tozalikni ham anglatadi. Yerda behuda qon to‘kilmasligi, suvlarning iflos qilinmasligi, yerni najosatdan himoya qilish - bularning barchasi ruhiy soflikka yo‘l ochadi. Yerga najosat dafn qilinmasligi, suvga yomon niyat bilan kirilmasligi - bu marosimiy tartiblar zardushtiy insonning diniy va ekologik mas‘uliyatini belgilaydi.

Amaliy marosimlarda yer va suvdan foydalanish zardushtiylik ibodatlarining ajralmas qismidir. Masalan, Yasna marosimida pok suv muqaddas idishlarda saqlanib, maxsus duolar ostida tanani va ruhni tozalash uchun ishlatiladi. Yer esa bu marosimlar o‘tkaziladigan muqaddas maydon sifatida tayyorlanadi. Ba‘zi hollarda yerga maxsus qum yoki toza tuproq solinadi, suv esa har bir amal oldidan poklanish uchun ishlatiladi. Bu yer va suvning uyg‘unligida insonning ilohiy tartib bilan bog‘lanish harakati namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, yer va suv zardushtiylikda mehnat va hosildorlik marosimlarida ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Dehqonchilik - diniy ibodatning bir shakli sifatida qaralgan, suv inshootlarini barpo etish va yerni unumdor qilish esa Axura Mazda irodasiga xizmat sifatida baholangan. Bu orqali yer va suv insonning nafaqat tirikchilik, balki axloqiy yuksalish vositasiga aylanadi.

Zardushtiylikdagi bu yondashuv bizga tabiatni iste‘mol obyektidan ko‘ra, mas‘uliyat va hurmat asosida mavjud bo‘lgan muqaddas tizim sifatida ko‘rish zarurligini o‘rgatadi. Yer va suvning birligi, ular orqali hayotni yaratuvchi va davom ettiruvchi kuch sifatida tushunilishi insoniyatni o‘z faoliyatida tabiatga zarar yetkazmaslikka chaqiradi. Bu qadimiy diniy-falsafiy yondashuv bugungi ekologik muammolar fonida o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

XULOSA

Avesto matnlari - zardushtiylik diniy-falsafiy tizimining markaziy manbai bo‘lib, unda tabiat unsurlariga, ayniqsa yer va suvga nisbatan chuqur e‘tiqodiy va axloqiy yondashuv mujassam etilgan. Ushbu matnlar orqali qadimgi insoniyatning ekologik ong darajasi, tabiatni iste‘mol emas, balki muhofaza qilish zarurati haqidagi qadimiy tushunchalari namoyon bo‘ladi. Yer va suv Avestoda nafaqat hayotiy zarurat, balki kosmik muvozanat, poklik, baraka va ilohiy tartibning ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi.

Zardushtiylikda yer va suvga sig‘inish, ularni muqaddas deb bilish tushunchasi orqali insoniyatning axloqiy va ekologik mas‘uliyati belgilab qo‘yilgan. Yer - inson

yashashining jismoniy maydoni sifatida, suv esa poklovchi va yangilovchi unsur sifatida tushuntiriladi. Ushbu ikkilik insonning ilohiy tartib - asha bilan bog'lanishini ta'minlovchi asosiy vositalardandir. Suv ilohi Anāhita va yer ilohiy kuchlari orqali bu ikki unurning diniy obrazlari mustahkamlanadi va ular ruhiy-ma'naviy yuksalish vositasiga aylanadi.

Avestodagi yer va suvga doir tasvirlar, ularni ilohiylashtirish, marosimiy ibodatlar va ekologik normalar orqali, bu unsurlarni qadrlash borasidagi qadimiy tajriba to'plangan. Ayniqsa, bugungi ekologik muammolar fonida Avestodagi qarashlar dolzarbligini yo'qotmayapti. Bu yondashuvdan kelib chiqib, insoniyat tabiatga nisbatan iste'molchi emas, balki mas'ul egasi sifatida yondashishga chorlanadi.

Shunday qilib, Avestodagi yer va suv masalasi diniy-falsafiy asosda bayon etilgan qadimiy ekologik tafakkur namunasi sifatida zamonaviy ekologik etikaga boy ma'naviy resurs bo'lib xizmat qiladi. U inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni, kosmik muvozanatni saqlashga qaratilgan muqaddas va izchil tizim sifatida qaralishi lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alimova D.M. Avesto – qadimgi manba va uning o'zbek xalqining tarixiy tafakkuridagi o'rni // “O'zbekiston tarixi” jurnali. – Toshkent, 2001. – №3. – B. 28–33.
2. Boyce M. Zardushtiylik: e'tiqod va amaliyotlar tarixi. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2005. – 224 b. (Ingliz tilidan tarjima: M.Boyce. *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*)
3. Duchesne-Guillemin J. Avesto va Eron mifologiyasi // Tarixiy-falsafiy meros. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2008. – B. 110–130.
4. Nazarov A.A. Avestoda tabiat unsurlarining diniy-falsafiy talqini // “Sharq yulduzi” jurnali. – 2017. – №6. – B. 75–82.
5. Shoniyozov K. Zardushtiylik – qadimgi Markaziy Osiyo tafakkuri manbai sifatida // “O'zbekiston madaniyati va san'ati” jurnali. – 2003. – №4. – B. 40–45.
6. Qosimova Z. Avesto: diniy-mifologik qarashlar va zamonaviy ekologik tafakkur // “Falsafa va hayot” ilmiy-nazariy jurnali. – 2020. – №2. – B. 57–64.
7. Karimov A. Avestodagi yer va suv obrazining zamonaviy ekologik qadriyatlar bilan uyg'unligi // “Yangi O'zbekiston ilmi” jurnali. – 2022. – №1. – B. 19–26.

«ПРАВОВАЯ ПРИРОДА АРБИТРАЖА И МЕДИАЦИИ В СИСТЕМЕ РАЗРЕШЕНИЯ КОРПОРАТИВНЫХ СПОРОВ»

Ахадова Мадинабону Асрор кизи

магистрант Ташкентского

государственного юридического университета

Ташкент, Узбекистан

axadovamadinabonu56@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с корпоративными спорами в условиях развивающейся рыночной экономики Узбекистана. Отмечается рост числа конфликтов между участниками корпоративных правоотношений, а также подчеркивается значимость их эффективного разрешения. Особое внимание уделено альтернативным методам разрешения споров – арбитражу и медиации, раскрываются их правовая природа, процедура, преимущества и недостатки. Рассматриваются положения Закона Республики Узбекистан «О медиации», Закона Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже» и иных нормативных актов. Акцентируется внимание на актуальности применения медиации и арбитража как более эффективных и оперативных способов урегулирования корпоративных конфликтов. В статье также раскрываются существующие проблемы, препятствующие широкому распространению данных методов в Узбекистане, и предлагаются рекомендации для обеспечения эффективной реализации механизмов арбитража и медиации в корпоративной среде Узбекистана.

Ключевые слова: Корпоративное право, корпоративные споры, юридическое лицо, юридический адрес, альтернативное разрешение споров, судебное урегулирование, судебный процесс, медиация, медиатор, арбитраж, арбитражный центр, арбитр, арбитражное соглашение.

KORPORATIV NIZOLARNI HAL ETISH TIZIMIDA ARBITRAJ VA MEDIATSIYALARNING HUQUQIY ASOSI

Axadova Madinabonu Asror qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

Toshkent, O'zbekiston

axadovamadinabonu56@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada O'zbekistonning rivojlanib borayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida korporativ nizolar bilan bog'liq dolzarb masalalar ko'rib chiqiladi. Korporativ huquqiy munosabatlar ishtirokchilari o'rtasidagi nizolar sonining ortib borayotgani qayd etilib, ularni samarali hal etishning muhimligi alohida ta'kidlanadi. Ayniqsa, nizolarni hal qilishning muqobil usullari — arbitraj va mediatsiyaga alohida e'tibor qaratilib, ularning huquqiy tabiati, protsedurasi, afzalliklari va kamchiliklari yoritiladi. O'zbekiston Respublikasining "Mediatsiya to'g'risida"gi Qonuni, "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi Qonuni hamda boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning tegishli qoidalari tahlil qilinadi. Mediatsiya va arbitrajni korporativ nizolarni hal etishning yanada samarali va tezkor usullari sifatida qo'llash dolzarbligiga urg'u beriladi. Shuningdek, ushbu usullarning O'zbekistonda keng tatbiq etilishiga to'sqinlik qilayotgan mavjud muammolar ochib berilib, korporativ muhitda arbitraj va mediatsiya mexanizmlarini samarali amalga oshirish bo'yicha tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Korporativ huquq, korporativ nizolar, yuridik shaxs, yuridik manzil, nizolarni alternativ hal etish, sud orqali tartibga solish, sud jarayoni, mediatsiya, mediator, arbitraj, arbitraj markazi, arbitr, arbitraj kelishuvi.

«THE LEGAL NATURE OF ARBITRATION AND MEDIATION IN THE SYSTEM OF CORPORATE DISPUTE RESOLUTION»

Akhadova Madinabonu Asror qizi

Master student of Tashkent state university of law

Tashkent, Uzbekistan

axadovamadinabonu56@gmail.com

ABSTRACT

The article discusses current issues related to corporate disputes in the developing market economy of Uzbekistan. It highlights the growing number of conflicts between participants in corporate relations and stresses the importance of

resolving them effectively. Special attention is given to alternative dispute resolution methods – arbitration and mediation. Their legal nature, procedures, benefits, and drawbacks are explained. The article looks at the Law of the Republic of Uzbekistan «On Mediation», the Law «On International Commercial Arbitration», and other legal acts. It emphasizes the relevance of using mediation and arbitration as faster and more efficient ways to settle corporate disputes. The article also outlines existing problems that limit the wide use of these methods in Uzbekistan and gives recommendations to improve the use of arbitration and mediation in the corporate sector.

Keywords: *Corporate law, corporate disputes, legal entity, legal address, alternative dispute resolution, court settlement, court process, mediation, mediator, arbitration, arbitration center, arbitrator, arbitration agreement.*

ВВЕДЕНИЕ

С развитием рыночной экономики и ростом предпринимательской активности увеличивается не только число положительных изменений в экономике, но и количество правовых конфликтов между участниками корпоративных отношений. Особое место среди них занимают корпоративные споры, отличающиеся своей сложностью и значимостью, возникающие, в частности, в случае разногласий между учредителями, акционерами или руководством компании. Необходимо особо выделить, что в соответствии со статьей 25 Экономического процессуального кодекса Республики Узбекистан: «Дела по корпоративным спорам, за исключением трудовых споров, подведомственны экономическому суду Республики Узбекистан» [1]. Однако, как всем известно, процесс судебного урегулирования может быть длительным и затратным, что делает его менее привлекательным для участников корпоративных отношений, ищущих более быстрые способы разрешения конфликтов. Именно поэтому, альтернативные методы разрешения споров, такие как арбитраж и медиация, становятся ключевыми инструментами для эффективного разрешения корпоративных споров [2].

Медиация – это процесс, в ходе которого независимый посредник помогает сторонам конфликта достичь соглашения. В Узбекистане медиация применяется с целью ускорения разрешения споров. В 2018 году в нашей стране был принят Закон Республики Узбекистан «О медиации», который значительно упростил процесс внесудебного урегулирования споров. Стоит отметить, что медиацию можно применять как во внесудебном порядке, так и на различных стадиях судебного разбирательства – вплоть до момента, когда суд удаляется для вынесения решения, а также на стадии исполнения судебных

актов и решений других органов. Согласно статье 22 Закона Республики Узбекистан «О медиации», а именно статье 22: «Стороны по взаимному согласию выбирают одного или нескольких медиаторов для проведения процедуры медиации. Условия и порядок проведения медиации определяются соглашением о проведении процедуры медиации. Что касается срока, то срок её проведения определяется соглашением о проведении процедуры медиации. При этом медиатор и стороны должны стремиться завершить процедуру в течение 30 дней. При необходимости этот срок может быть продлён ещё на 30 дней, но только с согласия обеих сторон [3].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В свою очередь, следует отметить преимущества медиации. Так, к преимуществам медиации можно отнести:

Прежде всего, необходимо выделить оперативность процедуры медиации. В отличие от судебного разбирательства, которое может долго затягиваться, медиация, как правило, проходит в значительно более сжатые сроки. Иными словами, процедура медиации значительно быстрее судебного процесса. Это делает медиацию особенно привлекательной для субъектов корпоративных отношений, для которых важна экономия времени и быстрое восстановление деловой активности [4];

Вторым важным достоинством медиации является гибкость процедуры и высокий уровень участия сторон. В отличие от суда, где решение принимает судья на основании Законодательства, в медиации стороны активно участвуют в формировании условий соглашения, совместно обсуждая пути разрешения конфликта. То есть, такой подход способствует поиску компромисса, устраивающего всех участников. Это, в свою очередь, позволяет избежать ощущения «Проигравшего» или же «Победителя», что может способствовать сохранению отношений [4];

Ещё одним существенным преимуществом является возможность сохранения и укрепления деловых и личных отношений между сторонами. Медиация ориентирована не на противостояние, а на конструктивный диалог и восстановление доверия. Это особенно важно в корпоративных спорах, где длительное сотрудничество или личная связь между участниками имеет значение. Процесс ведется в атмосфере взаимного уважения и конфиденциальности, что создает благоприятные условия для налаживания диалога и последующего сотрудничества [5].

Следовательно, к недостаткам медиации можно отнести:

«Зависимость от готовности сторон к диалогу» – медиация во многом зависит от желания сторон идти на диалог и достигать соглашения. Иными словами, успех всей процедуры напрямую связан с тем, насколько участники конфликта готовы к открытому, добросовестному взаимодействию и поиску компромиссного решения. В случае, если одна из сторон отказывается обсуждать суть спора или не заинтересована в мирном урегулировании, процесс медиации становится формальным и теряет практический смысл. Это может привести к затягиванию разрешения конфликта.

«Ограниченные возможности» – то есть медиация не всегда подходит для сложных юридических споров, требующих детального анализа [5].

Необходимо отметить, что несмотря на определённые ограничения, медиация остаётся эффективным инструментом разрешения корпоративных споров, особенно в случаях, когда приоритетом является сохранение деловых отношений и достижение взаимоприемлемого решения.

В последние десятилетия арбитраж также стал одним из наиболее популярных и эффективных инструментов для разрешения корпоративных споров, особенно в международной практике. Этот механизм позволяет сторонам избежать судебных разбирательств в национальных судах, что особенно важно в глобализированном мире бизнеса, где компании работают на разных рынках с различными правовыми системами. Необходимо особо выделить, что в феврале 2021 года был принят Закон Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже». Данный закон устанавливает механизм заключения арбитражного соглашения, порядок назначения арбитров и ведения арбитражного разбирательства.

В соответствии со статьей 5 Закона Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже»: «Арбитраж» представляет собой способ разрешения спора, который может осуществляться как постоянно действующим арбитражным учреждением, так и арбитражным судом, созданным для разрешения конкретного спора. В этой же статье данного Закона даётся определение понятию арбитра, согласно которому арбитром признаётся физическое лицо, назначенное сторонами по взаимному согласию для разрешения возникшего спора в рамках арбитражной процедуры [6].

В свою очередь, необходимо подчеркнуть определение арбитражного соглашения. Согласно статье 12 Закона Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже»: «Арбитражное соглашение представляет собой договорённость между сторонами о передаче на рассмотрение арбитража всех или определенных споров, которые возникли или

могут возникнуть между ними в связи с каким-либо конкретным правоотношением, независимо от того, носит ли оно договорный характер либо нет. Оно заключается в письменной форме и считается заключённым если его содержание зафиксировано в какой-либо форме, независимо от того, заключено ли арбитражное соглашение или договор или нет, в устной форме, на основании поведения сторон либо с помощью других средств [6].

Следует особо отметить, что стороны могут самостоятельно определить количество арбитров, а в отсутствие такого определения назначаются три арбитра. Отвод арбитру возможен в случае наличия обстоятельств, способных вызвать обоснованные сомнения в его беспристрастности или независимости, а также если арбитр не отвечает требованиям, предъявляемым соглашением сторон. Полномочия арбитра прекращаются, если он юридически или фактически не в состоянии выполнять свои функции или по другим причинам не приступает к ним, или же отказывается от назначения или стороны договариваются о таком прекращении.

Кроме того, стороны могут по своему усмотрению определить место проведения арбитражного разбирательства. При отсутствии такой договорённости место арбитража устанавливается арбитражным судом с учётом обстоятельств дела и удобства для сторон. Также стороны вправе договориться о языке или же языках, которые будут использоваться в арбитражном разбирательстве.

Как всем известно, в 2019 году, по постановлению Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева при Торгово-промышленной палате Узбекистана был основан Ташкентский международный арбитражный центр [7]. Основной задачей данного центра является развитие и совершенствование механизмов разрешения споров посредством международного арбитража и иных альтернативных способов разрешения споров. Таким образом, для международных компаний, работающих в глобальной экономике, арбитраж остается одним из наиболее эффективных и безопасных способов разрешения споров. Правильно выбранный арбитражный центр и квалифицированные арбитры могут обеспечить справедливость и скорейшее разрешение конфликтов, что способствует стабильности и предсказуемости в ведении бизнеса[8].

Исходя из всего вышеизложенного можно сказать, что и арбитраж, и медиация основаны[9] на ряде фундаментальных принципов, к числу которых относятся:

Добровольность – стороны самостоятельно принимают решение о передаче спора в арбитраж или медиацию[10]. Невозможно обязать участников использовать альтернативное урегулирование споров без их согласия.

Нейтральность и беспристрастность – арбитры и медиаторы обязаны сохранять объективность, быть независимыми и не иметь интереса в исходе дела.

Конфиденциальность – информация, ставшая известной в процессе арбитража или медиации, не подлежит разглашению.

Равенство сторон – каждая сторона имеет равные права и возможности участвовать в процедуре, представлять доказательства, выражать своё мнение [11].

Автономия воли – стороны могут самостоятельно определить процедуру, язык разбирательства, место и регламент рассмотрения спора.

Эти принципы способствуют формированию доверия к процедурам альтернативное урегулирование споров[12], особенно в корпоративной сфере, где такие качества, как конфиденциальность, скорость и гибкость являются важными принципами.

Необходимо особо выделить, что несмотря на прогрессивные шаги по внедрению альтернативных методов разрешения корпоративных споров в Узбекистане, практика их применения сталкивается с рядом системных затруднений, препятствующих их эффективному функционированию. К числу ключевых проблем можно отнести следующие:

1. Низкий уровень правовой грамотности среди участников корпоративных отношений в области арбитража и медиации.

2. Ограниченная доступность арбитражных учреждений в регионах, что снижает возможность выбора арбитража как эффективного механизма разрешения корпоративных споров.

3. Недостаточная осведомлённость субъектов корпоративных отношений о преимуществах медиации и арбитража по сравнению с судебным процессом.

4. Отсутствие материальных стимулов для выбора альтернативных методов разрешения споров, что снижает мотивацию использовать медиацию или арбитраж.

Для обеспечения эффективной реализации механизмов арбитража и медиации в корпоративной среде Узбекистана целесообразно принять следующие меры:

1. «Создание государственной программы по повышению правовой грамотности в сфере альтернативных методов разрешения споров».

Министерству юстиции и другим компетентным органам стоит инициировать образовательные курсы, семинары и онлайн-платформы для предпринимателей, юристов и представителей бизнеса, направленные на разъяснение процедур арбитража и медиации.

2. «Создание и развитие региональных арбитражных центров». Необходимо стимулировать развитие арбитражных учреждений на местах, что сделает услуги более доступными для участников корпоративных отношений в регионах.

3. «Информационная кампания по продвижению медиации и арбитража». Следует организовать широкомасштабные разъяснительные кампании среди субъектов корпоративных отношений с привлечением медиаторов, юристов.

4. «Введение налоговых льгот и стимулов для участников, выбравших медиацию или арбитраж». Для поощрения использования альтернативных методов можно внедрить налоговые преференции. Например, частичное освобождение от госпошлины.

Резюмируя всё вышеизложенное, можно сказать, что арбитраж и медиация представляют собой эффективные альтернативные способы разрешения корпоративных споров, которые способны существенно снизить нагрузку на судебную систему, ускорить урегулирование конфликтов и способствовать сохранению деловых отношений между сторонами. Их правовая природа заключается в добровольности, конфиденциальности и ориентированности на согласие сторон, что делает эти методы особенно ценными в условиях рыночной экономики и усиливающейся предпринимательской активности.

Наша страна предпринимает целенаправленные шаги по институционализации этих методов: принятие закона Республики Узбекистан «О медиации», Закона Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже» и иных законодательных актов, создание Ташкентского международного арбитражного центра при Торгово-промышленной палате – всё это отражает стремление к построению современной системы альтернативного разрешения корпоративных споров. Вместе с тем, выявленные проблемы – от низкой правовой осведомлённости до ограниченного доступа к арбитражной инфраструктуре в регионах свидетельствуют о необходимости системной поддержки и комплексных реформ.

Для преодоления этих проблем необходима системная государственная политика, направленная на популяризацию альтернативных методов разрешения споров, развитие арбитражной инфраструктуры в регионах,

повышение правовой культуры участников корпоративных отношений и создание экономических стимулов к использованию медиации и арбитража. Только при комплексном подходе можно обеспечить их широкое внедрение в деловую практику и укрепить доверие бизнеса к справедливому, оперативному и конструктивному разрешению корпоративных разногласий.

В заключении, необходимо особо выделить, что несвоевременное урегулирование корпоративных споров, а также игнорирование их причин могут повлечь за собой серьёзные правовые, экономические и репутационные последствия как для самой компании, так и для её участников. В условиях растущей конкуренции и открытого рынка даже незначительный конфликт между участниками может перерасти в кризис управления, остановить деятельность компании, привести к утрате контроля над бизнесом или даже к банкротству.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Экономический процессуальный кодекс Республики Узбекистан от 24.01.2018 г. № ЗРУ–461;
2. Омонжонова К., Ачилова Л. Эффективность альтернативных методов разрешения коммерческих споров: сравнительный анализ арбитража и медиации // Общество и инновации. 2024. Т. 5, № 3/С. С. 125–130;
3. Закон Республики Узбекистан «О медиации» от 03.07.2018 г. № ЗРУ–482;
4. Дадмирзаева Д. Особенности процедуры медиации в Республике Узбекистан // International Journal of Scientific Researchers. 2024. Vol. 3, Issue 2. С. 169–176;
5. Хайрулина А., Хабибуллаев Д. Медиация как новый вид альтернативных способов разрешения споров в Узбекистане // CyberLeninka. 2021.
6. Закон Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже» от 16.02.2021 г. № ЗРУ–674;
7. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию альтернативных способов разрешения споров» от 17.06.2020г. № ПП–4754.
8. Achilova, L. (2020). Genesis of sources of legal regulation of relations in the provision of hotel services. Результаты научных исследований в условиях пандемии (COVID-19), 1(06), 101-106.
9. Ачилова, Л. И. (2020). Современное состояние соблюдения прав и интересов граждан и юридических лиц при обеспечении развития инновационного цифрового образования. In Трансформация права и

правоохранительной деятельности в условиях развития цифровых технологий в России, странах СНГ и европейского союза: проблемы законодательства и социальной эффективности (pp. 18-28).

10. Ачилова, Л. (2021). Туризм ва меҳмонхона саноатида рақамли иқтисодиёт: қиёсий таҳлил. Юрист ахборотномаси, 2(6), 92-98.

11. Ruzinazarov, Sh, and L. Achilova. "Actual issues of improving legislation on commitments causes of harm." Review of law sciences 1.1 (2017): 21.

12. Рузиназаров, Ш., & Ачилова, Л. (2017). Актуальные вопросы совершенствования законодательства по обязательствам причинения вреда. Review of law sciences, 1(1), 134-141.

13. Burkhanova LM //ББК 74.03 я43 С69. – 2021. – С. 37.

14. Burkhanova L. GROUNDS FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN //International journal of advanced research in education, technology and management. – 2023. – Т. 2. – №. 4.

15. [GROUNDS FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN](#) L Burkhanova - International journal of advanced research in education ..., 2023

16. Burkhanova L. GROUNDS FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN //International journal of advanced research in education, technology and management. – 2023. – Т. 2. – №. 4.

17. Бурханова Л. М. ПУТЬ ЭВОЛЮЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ АКТИВОВ В МИРЕ И В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН //ББК 65.9 М34. – 2024. – С. 27.

18. Бурханова Л. М. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ДОГОВОРА КУПИ-ПРОДАЖИ НЕДВИЖИМОСТИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ //Uzbekistan Law Review. – 2025. – Т. 1. – №. 2025.

BUXORO AMIRI NASRULLOHXON DAVRIDA AMIRLIKDAGI SUV TAQSIMOTI VA MIROBLAR FAOLIYATIGA BIR NAZAR

Jalilov Abdumaruf Abduraupovich

BuxDU 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Amir Nasrulloxon davrida Buxoro amirligida suv taqsimoti tizimi va miroblar institutining faoliyati tarixiy manbalar asosida yoritiladi. XIX asrda agrar jamiyat bo'lgan amirlikda suv inshootlari dehqonchilikning asosi bo'lgan. Suv resurslarining samarali taqsimoti va ushbu jarayonda miroblarning muhim roli, ularning vakolatlari va javobgarligi tafsilotli tahlil qilingan.

Tadqiqotda tarixiy, tavsifiy, tahliliy va solishtirma metodlar qo'llanilib, suv inshootlarining ishlash tizimi va suvdan foydalanish tartibi asosida amirlikdagi agrar boshqaruvning murakkab strukturasi ochib berilgan. Mirobona solig'i tizimi va suvdan foydalanishdagi ijtimoiy-iqtisodiy adolat prinsiplari maqolaning asosiy mazmunini tashkil qiladi.

***Kalit so'zlar:** suv taqsimoti, Miroblar, Amir Nasrulloxon, sug'orma dehqonchilik, suv inshootlari, mirobona solig'i, Buxoro amirligi, XIX asr agrar boshqaruvi.*

ВЗГЛЯД НА РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ВОДЫ В ЭМИРАТЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИРАБОВ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ ЭМИРА БУХАРЫ НАСРУЛЛЫ-ХАНА

АННОТАЦИЯ

В статье на основе исторических источников рассматривается система распределения воды и деятельность института мираба в Бухарском эмирате в период правления Амира Насруллы-хана. В эмирате, который в XIX веке был аграрным обществом, основой сельского хозяйства были гидротехнические сооружения. Подробно анализируется эффективное распределение водных ресурсов и важная роль мирабов в этом процессе, их полномочия и обязанности.

В исследовании использованы исторический, описательный, аналитический и сравнительный методы для выявления сложной структуры аграрного управления в эмирате, основанной на системе эксплуатации водных сооружений и порядке использования воды. Основное содержание статьи составляют система налогообложения пожертвований и принципы социально-экономической справедливости в водопользовании.

Ключевые слова: *распределение воды, мирабы, Амир Насруллохан, орошаемое земледелие, водные сооружения, налог мирабона, Бухарский эмират, аграрное управление XIX века.*

A LOOK AT THE DISTRIBUTION OF WATER IN THE EMIRATE AND THE ACTIVITIES OF MIRABS DURING THE ERA OF THE AMIR OF BUKHARA, NASRULLAH KHAN

ABSTRACT

This article examines the water distribution system and the activities of the mirab institution in the Bukhara emirate during the reign of Amir Nasrullah Khan based on historical sources. In the emirate, which was an agrarian society in the 19th century, water structures were the basis of agriculture. The effective distribution of water resources and the important role of mirabs in this process, their powers and responsibilities are analyzed in detail.

The study uses historical, descriptive, analytical and comparative methods to reveal the complex structure of agrarian management in the emirate based on the system of operation of water structures and the procedure for using water. The mirabon tax system and the principles of socio-economic justice in water use constitute the main content of the article.

Keywords: *water distribution, Mirabs, Amir Nasrullokhan, irrigated agriculture, water structures, mirabona tax, Bukhara Emirate, 19th century agrarian administration.*

KIRISH

XIX asrda Buxoro amirligi agrar davlat bo'lib, uning iqtisodiy hayoti asosan sug'orma dehqonchilikka tayangan. Suv resurslarining adolatli taqsimoti va samarali boshqaruvi amirlikning barqaror rivojlanishida muhim omil bo'lgan. Bu jarayonda miroblar — suv taqsimoti va sug'orish tizimining boshqaruvida markaziy rol o'ynagan. Akbar Zamonov va Alisher Egamberdiyev – “Buxoro amirligi tarixi (XVIII asr o'rtalari – XIX asr o'rtalari)”

Ushbu uslubiy qo'llanmada Buxoro amirligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, shu jumladan, qishloq xo'jaligi va sun'iy sug'orish tizimi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ayniqsa, “Qishloq xo'jaligi: sun'iy sug'orish tizimi, dehqonchilik va chorvachilik” bo'limida suv taqsimoti va miroblar faoliyati haqida ma'lumotlar mavjud.

Shukurillayev Y.A. – “Buxoro amirligida qo‘shin va harbiy ish (1756–1920-yillar)”

Ushbu dissertatsiyada Buxoro amirligining harbiy islohotlari va harbiy tizimi haqida batafsil ma’lumotlar berilgan. Garchi asosiy e’tibor harbiy sohalarga qaratilgan bo’lsa-da, davlat boshqaruvi va infratuzilmasi, shu jumladan, suv resurslarini boshqarish masalalari ham yoritilgan.

Shodiyev J.M. – “Buxoro amirligining tashkil topishi va davlat tuzumi”

Bu yuridik fanlari nomzodi dissertatsiyasida Buxoro amirligining davlat boshqaruv tizimi, ma’muriy tuzilishi va davlat muassasalari haqida ma’lumotlar mavjud. Suv taqsimoti va miroblar faoliyati kabi masalalar ham davlat boshqaruvi doirasida ko‘rib chiqilgan. Yuqoridagi olimlarning ilmiy ishlarini e’tirof etgan holda biz quyida Buxoro amirligida xususan Amir Nasrulloxon davrida miroblar faoliyati, qishloq xo‘jaligida sug‘orish inshootlarining o‘rni haqidagi fikrlarimizni bayon etamiz.

Amir Nasrullohxon (1827–1860) hukmronligi davrida suv inshootlari va taqsimot tizimining takomillashuvi kuzatilgan. Ushbu maqola yozishda tarixiy-analitik tadqiqot metodlaridan kompleks tarzda foydalanildi. Asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

Tarixiy yondashuv – XIX asr Buxoro amirligi ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o‘rganishda tarixiy manbalar — arxiv hujjatlari, amirlik farmonlari va zamonaviy tarixchilarning izlanishlariga tayangan holda suv taqsimoti tizimi tarixiy kontekstda tahlil qilindi.

Tavsifiy (deskriptiv) metod – suv inshootlari (charxpalak, chig‘ir, dimlovchi inshoot, kanallar, o‘zan rostlash inshootlari) va miroblar faoliyati izchil ravishda tasvirlab berildi. Har bir inshootning texnik va ijtimoiy funksiyalari alohida ko‘rib chiqildi.

Tahliliy metod – tarixiy hujjatlar va zamonaviy tadqiqotlar asosida suv taqsimoti amaliyoti va mirobona solig‘i tizimi tahlil qilindi. Mavjud jadval va ma’lumotlar orqali suv taqsimotining mintaqaviy xususiyatlari aniqlandi.

Solishtirma tahlil (komparativ metod) – Amir Nasrulloxon davrida amalga oshirilgan islohotlar ilgari mavjud bo‘lgan suv boshqaruvi bilan solishtirilib, yangiliklar va o‘zgarishlar aniqlab berildi.

Vizual metod – tadqiqotda xaritalar, rasmlar va diagrammalardan foydalanildi. Bu esa tarixiy tafsilotlarning aniqroq yoritilishiga yordam berdi.

Huquqiy-huquqiy tahlil elementi – miroblar faoliyatining shar‘iy va urf-odatlariga asoslangan tartibga solinishi, soliq yig‘imlari (mirobona) huquqiy jihatdan qanday amalga oshirilgani ko‘rib chiqildi.

Asosiy qism

Buxoro amirligida suv taqsimoti quyidagi asosiy tamoyillarga asoslangan:

Asosiy suv manbalari: Zarafshon daryosi va uning irmoqlari.

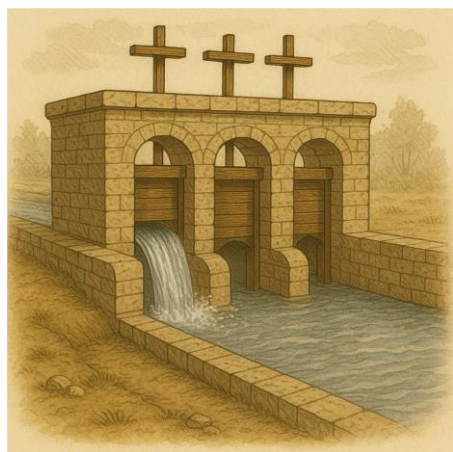
Suv inshootlari:

Charxpalak: Bu qurilma daryo yoki ariq oqimidan foydalanib, suvni yuqoriga chiqarish uchun ishlatilgan. Charxpalaklar yog'ochdan yasalgan bo'lib, suv oqimi bilan harakatga kelgan.

Chig'ir: Bu qurilma yordamida quduqlardan yoki daryolardan suv chiqarilgan. Chig'irlar odatda hayvonlar yoki odamlar tomonidan aylantirilgan.

Kanallar: Sug'orish tizimining asosiy qismini tashkil etgan. Kanallar orqali suv ekin maydonlariga yetkazilgan.

Dimlovchi inshootlar: Suv sathini rostlab turish uchun qurilgan. Bu inshootlar

suvni to'plab, kerakli vaqtda chiqarishga imkon bergan.

O'zan rostlash inshootlari: Daryo o'zanlarini boshqarish va suv oqimini yo'naltirish uchun ishlatilgan.

Bu inshootlar suv toshqinlarining oldini olish va suvni kerakli joylarga yetkazish uchun muhim bo'lgan. Shu bilan birga ariqlar, hovuzlar va sardobalar.

Taqsimot tartibi: Suv haftalik navbat asosida taqsimlangan.

1-jadval. Suv taqsimoti haftalik jadvali

N/R	Hafta kuni	Suv oluvchi hududlar
1	Dushanba	Buxoro shahri
2	Seshanba	Kogon va atrofiy qishloqlar
3	Chorshanba	G'ijduvon tumani
4	Payshanba	Vobkent va Romitan
5	Juma	Qorako'l va Olot
6	Shanba	Shofirkon va Peshku
7	Yakshanba	Zaxira va ta'mirlash ishlari

Miroblar suv taqsimoti va sug'orish tizimining boshqaruvchilari bo'lib, ularning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'lgan: Suv navbatini belgilash va nazorat qilish, sug'orish inshootlarini ta'mirlash va saqlash, suvdan foydalanish bo'yicha nizolarni hal etish.

Amirlikdagi shar'iy va urf-odatga asoslangan qonunlar hamda amir yoki bek tomonidan rasmiy tasdiqlangan, miroblar faoliyati uchun maxsus soliq — mirobona joriy etilgan bo'lib, bu suv inshootlarini saqlash va miroblarning faoliyatini moliyalashtirish uchun yig'ilgan maxsus mahalliy soliq shakli bo'lgan. Bu soliqni Sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi yer egalari va ijarachilar; Ba'zan suvni tijorat maqsadida ishlatgan hunarmandlar va bog'bonlar ham to'lashgan. To'lovlarni Pulsiz davrda: Asosan hosil hisobidan yoki natura (bug'doy, arpa, paxta) tarzida. Kuchli sug'orish infratuzilmasi bo'lgan joylarda: aniq miqdorda pul ko'rinishida ham to'langan.

Amir Nasrulloxon davrida miribona soliq stavkasi: har bir yer birligiga nisbatan (masalan, tanobga, qopga hosilga) belgilangan, qishloq yoki tuman miqyosida mirob

tomonidan aniq tartib asosida yig'ilgan, suv ta'minotida ustuvorlik — ko'p miqdor suv olganlar ko'proq mirobona to'lagan.

Amir Nasrullohxon davrida suv inshootlariga katta e'tibor qaratilgan. Yangi kanallar qurilib, mavjud ariqlar ta'mirlangan. Bu ishlar dehqonchilikning rivojlanishiga xizmat qilgan.

XIX asrda Buxoro amirligidagi suv

inshootlari

Suv taqsimoti va miroblar faoliyati Buxoro amirligining agrar tizimida muhim o'rin tutgan. Miroblar nafaqat texnik boshqaruvchilar, balki ijtimoiy nizolarni hal etuvchi hakamlar sifatida ham faoliyat yuritganlar. Ularning faoliyati amirlikning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligiga xizmat qilgan.

XULOSA

Amir Nasrullohxon davrida suv taqsimoti tizimi va miroblar faoliyati samarali tashkil etilgan bo'lib, bu amirlikning agrar rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Miroblar suv resurslarining adolatli taqsimlanishini ta'minlab, dehqonchilikning barqarorligini saqlashda muhim rol o'ynaganlar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Zamonov A. *Buxoro tarixi* (Scribd.com, 2023)
2. Erquziyev A. *Buxoro xonligi agrar siyosati*, 2017
3. M. Azimjonov. “O‘rta asrda suv boshqaruvi tizimi”, *Tarix va Miras*, №2, 2019
4. Yavmutov D. S., Yuldosheva B. M. ISSUES OF ASSESSMENT OF THE NATURAL RESOURCE POTENTIAL OF THE REGION FOR RECREATIONAL PURPOSES //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 2. – С. 77-86.
5. Yuldosheva B. M. Somoniylar VA Qoraxoniylar Davrida Buxoro Shahar Madaniyatining Rivojlanishi Va Atrof-Muhitga Munosabat //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 3. – С. 1307-1313.
6. Юлдошева Б. М. ПАХТА МОНОПОЛИЯСИНИНГ БУХОРО ШАҲАР АТРОФ МУҲИТИГА ТАЪСИРИ (XX АСР ДАВОМИДА): Юлдошева Бибиражаб Миржоновна, Бухоро давлат университети таянч докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2022. – Т. 5. – С. 46-51.
7. Yuldosheva B. M., qizi Islomova S. J. IX-XIII Asrlarda Movarounnahrning Siyosiy-Tarixiy Geografiyasi //Miasto Przyszłości. – 2023. – T. 41. – С. 132-135.
8. Юлдошева Б. М. ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР: ХАЛҚАРО ҲАМЖАМИЯТ МУНОСАБАТИ ВА ТАРИХИЙ ЁНДАШУВ: Юлдошева Бибиражаб Миржоновна Бухоро давлат университети докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – Т. 5.
9. Mirjonovna Y. B. Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem? //Academicia Globe. – 2021. – T. 2. – №. 01. – С. 10-17.

CHOR ROSSIYASI DAVRIDA O'RTA OSIYO VA AFG'ONISTON QISHLOQ XO'JALIGIDA AMUDARYONING O'RNI

Samiyev Ozod Fazliddin o'g'li

BuxDU 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Chor Rossiyasi davrida Amudaryoning O'rta Osiyo va Afg'oniston qishloq xo'jaligidagi strategik va iqtisodiy ahamiyati tarixiy hujjatlar, xaritalar va statistik ma'lumotlar asosida tahlil etilgan. Amudaryo suvlari orqali barpo etilgan yirik sug'orish tizimlari, jumladan, Qarshi magistral kanali, Turtkul va Chimboy kanallari mintaqaning paxtachilikka ixtisoslashuviga olib kelgan. Shu bilan birga, bu siyosat uzoq muddatli ekologik muammolarga, xususan Orol dengizining qurishiga sabab bo'lgan. Maqolada mazkur jarayonlarning tarixiy dinamikasi, ilmiy yondashuvlari va tadqiqotchilar qarashlari keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Amudaryo, Chor Rossiyasi, Sug'orish tizimi, Paxtachilik, Qarshi magistral kanali, Turtkul kanali, Chimboy kanali, Orol dengizi muammosi.*

ABSTRACT

This article analyzes the strategic and economic importance of the Amu Darya River in the agricultural development of Central Asia and Afghanistan during the Russian Empire. Based on historical documents, maps, and statistical data, it explores the irrigation systems established using the river's water—such as the Karshi Main Canal, Turtkul Canal, and Chimboy Canal—which led to the expansion of cotton cultivation in the region. The article also discusses long-term ecological consequences, including the drying of the Aral Sea, and presents scientific insights and scholarly perspectives on the historical dynamics of these processes.

Keywords: *Amu Darya, Tsarist Russia, Irrigation system, Cotton cultivation, Karshi main canal, Turtkul canal, Chimboy canal, Aral Sea problem.*

KIRISH

Amudaryo O'rta Osiyo mintaqasining eng muhim daryolaridan biri bo'lib, uning suvi asrlar davomida qishloq xo'jaligi faoliyati uchun hal qiluvchi manba hisoblangan. Xususan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Chor Rossiyasi mintaqani bosib olib, o'z siyosiy va iqtisodiy manfaatlarini amalga oshira boshlagach, Amudaryoning suv resurslaridan foydalangan holda keng ko'lamli sug'orish tizimlari barpo etildi.

Mavzuning o'rganilish tarixi

Amudaryoning O'rta Osiyo va Afg'oniston qishloq xo'jaligidagi o'rni tarixiy jihatdan ko'plab tadqiqotchilar e'tiborini tortgan. XIX asr oxiridan boshlab Rossiya

imperiyasi tadqiqotchilari tomonidan mintaqaning irrigatsiya salohiyati o'rganila boshlagan. Jumladan, mashhur sharqshunos **V.V. Bartold** “Очерки по истории Семиречья” (1900) asarida daryoning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi rolini chuqur tahlil qilgan.

Gibb, H.A.R. o'zining 1911-yilda yozgan “The Russian Advance Towards India” nomli asarida Rossiya imperiyasining geosiyosiy maqsadlari doirasida Amudaryoning strategik ahamiyatini yoritib bergan. Keyinchalik, sovet davrida **Эйдельман Н.** tomonidan yozilgan “Каналы Средней Азии” (1978) nomli ilmiy risolada Chor Rossiyasi davrida qurilgan sug'orish inshootlari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

So'nggi yillarda mazkur mavzu yana dolzarb tus olgan bo'lib, zamonaviy tadqiqotlarda **S. Abashin** kabi tarixchi olimlar tomonidan O'rta Osiyoda suv resurslaridan foydalanish, ularning etnik va iqtisodiy oqibatlari tahlil qilinmoqda. Masalan, “Soviet Central Asia: Nationalities Policy and Integration” (2004) asarida Amudaryo atrofidagi siyosiy-iqtisodiy jarayonlar haqida fikr yuritiladi.

Shuningdek, O'zbekiston va Afg'oniston hududidagi suv siyosati masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlardan biri bu **T. Amanov** tomonidan yozilgan “Афғонистондаги сув сиёсати ва Амударё” (1997) nomli monografiyadir, unda daryoning transchegaraviy resurs sifatidagi roli keng tahlil etilgan.

Biz quyida tarixiy hujjatlar va arxiv materiallari (masalan, Turkiston general-gubernatorligi hisobotlari), xaritalar (XIX asr oxiriga oid irrigatsion xaritalar), statistik ma'lumotlar (paxta hosildorligi, sug'oriladigan yerlar maydoni), geografik-analitik tahlil: suv oqimining taqsimoti, kanal va ariq tarmoqlari, solishtirma tarixiy metod: O'zbekiston va Afg'oniston hududlaridagi sug'orish amaliyotlarini taqqoslash metodlardan foydalangan holda “Chor Rossiyasi davrida O'rta Osiyo va Afg'oniston qishloq xo'jaligida Amudaryoning o'rni” haqida fikr yuritamiz.

Asosiy qism

Sug'orish infratuzilmasi rivoji

Chor hukumati tomonidan Amudaryo bo'ylarida qurilgan eng muhim inshootlar:

Qarshi magistral kanali (1913) (QMK) sovet davrida, 1965–1973 yillarda Qarshi cho'lini o'zlashtirish maqsadida qurilgan. Kanal

Amudaryodan boshlanib, Qashqadaryo viloyatining markaziy qismidan o'tadi. Uning uzunligi 290 km bo'lib, suvni 150–200 metr balandlikka ko'tarish uchun kuchli nasoslar o'rnatilgan. Kanal orqali sug'oriladigan yerlar maydoni 204 090 gektarni tashkil etadi.

To'rtko'l Xorazm viloyatida joylashgan bo'lib, Amudaryodan suv olib, hududdagi qishloq xo'jaligi yerlarini sug'oradi. Kanalning asosiy vazifasi paxta va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orishdir.

Chimboy kanali Qoraqalpog'iston Respublikasining Chimboy tumanida joylashgan. Kanal Amudaryodan suv olib, hududdagi qishloq xo'jaligi yerlarini sug'oradi. Kanalning asosiy vazifasi paxta va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orishdir.

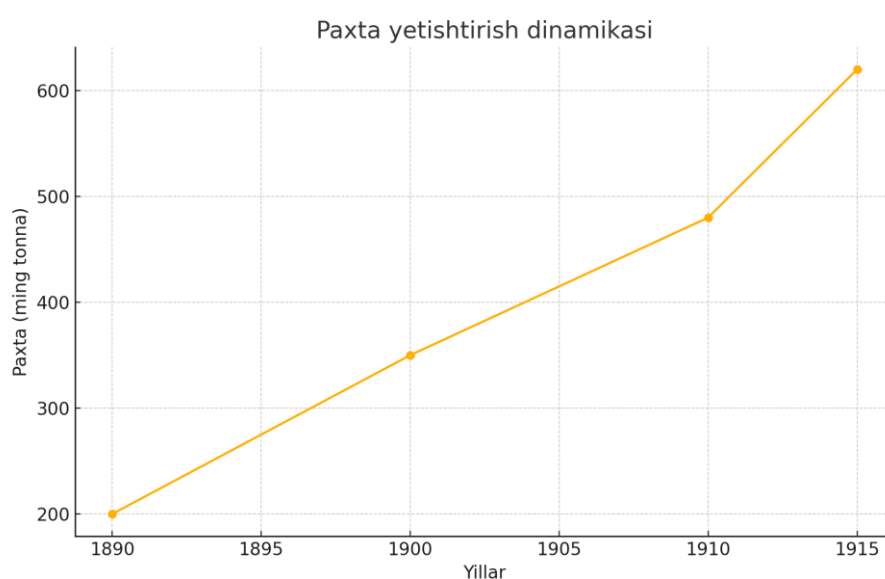
1-jadval. Sug'oriladigan yerlar hajmi (1890–1915 yillar):

Yil	Sug'oriladigan yer (ming ga)
1890	430
1900	610
1910	780
1915	860

Rossiya tomonidan mintaqani "xomashyo bazasi" sifatida shakllantirish siyosati natijasida paxtachilik keskin rivojlandi:

- 1890-yilda 200 ming tonna paxta yig'ib olingan
- 1915-yilda bu ko'rsatkich 620 ming tonnaga yetdi.

2-rasm. Paxta yetishtirish dinamikasi:

Amudaryoning suvidan keng foydalanish Chor Rossiyasi siyosatining bir qismi bo'lib, u mintaqaning iqtisodiy manzarasini keskin o'zgartirdi. Sug'orish

tizimlarining rivojlanishi oziq-ovqat yetishtirishdan ko'ra eksportbop xomashyoga, ayniqsa paxtachilikka yo'naltirilgan edi. Bu esa, uzoq muddatda ekologik muammolarga – Orol dengizi sathining pasayishi va yerlarning sho'rlanishiga olib keldi.

XULOSA

Chor Rossiyasi davrida Amudaryoning qishloq xo'jaligidagi o'rni beqiyos bo'lgan. Daryo suvlaridan foydalanish orqali mintaqada yirik sug'orish tizimlari yaratilib, paxtachilik yuksaldi. Afg'oniston qishloq xo'jaligiga bu ta'sir nisbatan cheklangan bo'lsa-da, daryoning tabiiy resurs sifatidagi ahamiyati butun mintaqaga uchun muhim edi. Shu bilan birga, bu jarayonlar ekologik muammolarning boshlanishiga ham sabab bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Gibb, H.A.R. "The Russian Advance Towards India." – Oxford University Press, 1911.
2. Abashin S. "Soviet Central Asia: Nationalities Policy and Integration." – Routledge, 2004.
3. Бартольд В.В. "Очерки по истории Семиречья." – СПб, 1900.
4. Аманов Т. "Афғонистондаги сув сиёсати ва Амударё." – Давлат нашриёти, 1997.
5. Бартольд В.В. "Очерки по истории Семиречья." – СПб, 1900.
6. Gibb, H.A.R. "The Russian Advance Towards India." – Oxford University Press, 1911.
7. Аманов Т. "Афғонистондаги сув сиёсати ва Амударё." – Давлат нашриёти, 1997.
8. Yavmutov D. S., Yuldosheva B. M. ISSUES OF ASSESSMENT OF THE NATURAL RESOURCE POTENTIAL OF THE REGION FOR RECREATIONAL PURPOSES //Modern Science and Research. – 2025. – Т. 4. – №. 2. – С. 77-86.
9. Yuldosheva B. M. Somoniylar VA Qoraxoniylar Davrida Buxoro Shahar Madaniyatining Rivojlanishi Va Atrof-Muhitga Munosabat //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 3. – С. 1307-1313.
10. Юлдошева Б. М. ПАХТА МОНОПОЛИЯСИНИНГ БУХОРО ШАҲАР АТРОФ МУҲИТИГА ТАЪСИРИ (XX АСР ДАВОМИДА): Юлдошева Бибиражаб Миржоновна, Бухоро давлат университети таянч докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2022. – Т. 5. – С. 46-51.

11. Yuldosheva B. M., qizi Islomova S. J. IX-XIII Asrlarda Movarounnahrning Siyosiy-Tarixiy Geografiyasi //Miasto Przyszłości. – 2023. – T. 41. – С. 132-135.
12. Юлдошева Б. М. ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР: ХАЛҚАРО ҲАМЖАМИЯТ МУНОСАБАТИ ВА ТАРИХИЙ ЁНДАШУВ: Юлдошева Бибиражаб Миржоновна Бухоро давлат университети докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – Т. 5.
13. Mirjonovna Y. B. Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem? //Academicia Globe. – 2021. – Т. 2. – №. 01. – С. 10-17.

ZARAFSHON DARYOSINING BUXORO VOHASINI OBOD ETISH VA AGRAR-IQTISODIY TIZIMINI SHAKLLANTIRISHDAGI TARIXIY- GEOGRAFIK O‘RNI

Yuldosheva Bibirajab

tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Buxoro davlat universiteti

Razoqova Aziza

Buxoro davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada Zarafshon daryosining Buxoro vohasi uchun tutgan geografik va tarixiy o‘rni kompleks tarzda tahlil qilinadi. Daryoning manbai, oqim yo‘nalishi, tugash nuqtalari hamda mavsumiy suv sathining o‘zgarishi jarayonlari ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, daryodan ajratilgan qadimiy ariq va kanallarning sug‘orish tizimidagi o‘rni, ularning vohani obod etishdagi roli va tarixiy shakllanishi muhim tadqiqot obyekti sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda Zarafshondan foydalanishning ekologik va iqtisodiy jihatlari, suv resurslarining taqsimlanishi, suv tanqisligining oqibatlari hamda daryoga qaramlik darajasi tarixiy manbalar asosida ochib berilgan. Ushbu maqola vohaning agrar rivojida daryoning strategik ahamiyatini va inson faoliyatining tabiiy tizimlarga ta‘sirini ko‘rsatishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Zarafshon daryosi, gidrografik tizim, suv resurslaridan foydalanish, ariq va kanal tarmoqlari, sug‘orish inshootlari, suv rejimi, ekologik muvozanat, Amudaryo havzasi, Buxoro vohasi, tarixiy sug‘orish tizimi.

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the geographical and historical significance of the Zarafshan River in the development of the Bukhara oasis. It explores the river’s source, flow direction, terminus points, and the seasonal fluctuations in its water levels. Special attention is given to the ancient irrigation systems—canals and ariqs—that were constructed to distribute water from the Zarafshan River, highlighting their vital role in supporting agriculture and settlement in the region. The study also addresses the ecological and economic dimensions of water use, including the challenges of water scarcity, resource distribution, and environmental impacts. Based on historical sources and hydrological data, the article aims to underscore the strategic importance of the Zarafshan River in shaping the agrarian and ecological landscape of Central Asia.

Keywords: *Zarafshan River, hydrographic system, water resource management, irrigation canals and ditches, irrigation infrastructure, water regime, ecological balance, Amu Darya basin, Bukhara oasis, historical irrigation system.*

KIRISH

Markaziy Osiyoning qadimiy vohalaridan biri bo'lgan Buxoro vohasining shakllanishi va uzoq tarix davomida obod bo'lib kelishida suv resurslari, xususan, Zarafshon daryosi hal qiluvchi omil bo'lgan. Tabiiy suv manbalarining cheklanganligi sharoitida bu daryo vohaning agrar-iqtisodiy tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va madaniy taraqqiyotining asosiy tayanchlaridan biriga aylangan. Zarafshon daryosi orqali ming yilliklar davomida shakllangan sug'orish inshootlari, ariq va kanallar nafaqat yerlarni obodonlashtirish, balki aholining turmush tarzini, mehnat taqsimoti va ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini ham belgilab bergan.

Zarafshon daryosi o'z manbasini Tojikistonning tog'li hududlaridan olib, Samarqand va Kattaqo'rg'on vohalari orqali Buxoro cho'llariga yo'l oladi. Tarixiy manbalar va geoiqtisodiy tadqiqotlarga ko'ra, Buxoro vohasining suv bilan ta'minlanishi to'laligicha ushbu daryoga bog'liq bo'lgan. Daryo suvidan oqilona foydalanish, qadimiy irriqatsiya tizimlarini yaratish, ariq va kanal tarmoqlarini barpo etish orqali voha aholisi suv tanqisligi sharoitida yashabgina qolmay, qishloq xo'jaligini rivojlantirib, yirik shaharlik madaniyatini ham shakllantirgan.

Zarafshon suvlari faqatgina Buxoro vohasi uchun emas, balki butun Zarafshon vodiysi uchun ekologik muvozanatni ta'minlab kelgan. Biroq XX asr ikkinchi yarmidan boshlab aholining keskin ko'payishi, paxta monokulturasining joriy etilishi va noto'g'ri suv siyosati oqibatida daryoning ekologik yuklamasi ortdi. Bu esa uning tabiiy holatiga va suv taqsimotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Shunday sharoitda Zarafshon daryosining tarixiy, ekologik va iqtisodiy jihatlariga tarixiy nuqtai nazardan yondashish zarur bo'lib qolmoqda.

Mazkur maqolada Zarafshon daryosining geografik xususiyatlari, daryo suvidan foydalanishning tarixiy shakllari, irriqatsiya tizimlarining ahamiyati, shuningdek, suv resurslaridan foydalanishning ekologik va iqtisodiy oqibatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Buxoro vohasi — Markaziy Osiyoning eng qadimiy va yirik dehqonchilik markazlaridan biri sifatida o'zining tabiiy-geografik va tarixiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu voha Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan bo'lib, shimoli-sharqda Hazora yo'lagi orqali Karmana va Konimex vohalari, janubi-g'arbda esa Jondor yo'lagi orqali Qorako'l vohasi bilan tutashgan. Vohaning uzunligi

taxminan 80 km, eng keng nuqtasi esa 60 km ga teng. Ayni hududdagi tabiiy relef inson faoliyati ta'sirida sezilarli darajada o'zgargan: qadimgi daryo terrasalari ekinzorlarga aylantirilgan, pastqamliklar va 5–15 metr balandlikdagi tepaliklar vohaning georelefini murakkablashtirgan.

Buxoro vohasi keskin kontinental cho'l iqlimiga ega bo'lib, unda subtropik belgilarning mavjudligi seziladi. Yanvar oyining o'rtacha harorati 0° – $0,4^{\circ}$, iyulda esa 28° – $29,3^{\circ}$ daraja atrofida bo'ladi. Eng past harorat -24° – -25° , eng yuqori esa 45° – 46° gacha yetadi. Ana shu iqlim sharoitida suv resurslari, xususan, Zarafshon daryosining roli voha hayoti va iqtisodiyotida hal qiluvchi bo'lib kelgan.

Zarafshon daryosi Markaziy Osiyoning eng qadimgi va strategik ahamiyatga ega suv arteriyalaridan biri hisoblanadi. Uning nomi fors-tojik tilidan “oltin sochuvchi” deb tarjima qilinadi va bu nom daryoning qadimdan hayot, suv va farovonlik timsoli sifatida qadrlanganini anglatadi. Daryo o'z manbasini Pomir tog' tizmasining Hisor qismidagi Muztag muzligidan oladi. Uning asosiy irmoqlari Yakkabog'soy, Fan Daryo va Kashtutu daryolari bo'lib, ular muzliklardan quvvat oluvchi tog' irmoqlari sifatida Zarafshonni to'ldirib turadi.

Zarafshon daryosi Tojikiston hududidan boshlanib, O'zbekistonning Samarqand va Navoiy viloyatlari orqali oqib o'tadi hamda Buxoro vohasiga kirgach, sug'orish tizimlari orqali tarqaladi. Tarixiy manbalarda u qadimda Amudaryoga quyilgan deb qayd etilgan, ammo bugungi kunda uning suvlari to'liq sug'orish va xo'jalik ehtiyojlari uchun sarflanadi va tabiiy oqimi quyi havzalarga yetib bormaydi. Daryo umumiy uzunligi 877 km bo'lib, shundan 300 km dan ortig'i Tojikiston hududida joylashgan. O'rtacha yillik suv sarfi $5,0$ – $6,5$ km³ ni tashkil qiladi, bu esa mintaqa sharoitida nihoyatda muhim ko'rsatkichdir.

Zarafshonning suv rejimi asosan muzliklar va qor suvlaridan tashkil topgan bo'lib, daryoning eng yuqori sathi may–iyun oylariga to'g'ri keladi. Aksincha, kuz va qish oylarida suv miqdori keskin kamayadi. Bu xususiyatlar daryo suvlaridan foydalanishni tarixiy bosqichlarda aniq rejalashtirishni taqozo etgan. Shu sababli Zarafshon daryosining havzasi qadimdan sug'oriladigan yerlar markazi sifatida rivojlangan. Undan qazib olingan ariq va kanallar ming yilliklar davomida Buxoro, Samarqand va Navoiy viloyatlaridagi qishloq xo'jaligi tizimlarini ta'minlagan. Samarqanddagi Bibixonim ariqlari, Eski Juvoz kanali, Navoiydagi Zarafshon magistral kanali singari inshootlar daryo suvining ratsional taqsimoti va undan samarali foydalanishga xizmat qilgan.

Bugungi kunda Zarafshon daryosiga bo'lgan bosim tobora ortib bormoqda. Iqlim o'zgarishlari, aholining keskin ko'payishi, sanoat ehtiyojlarining ortishi va suv tejovchi texnologiyalarning yetarlicha joriy etilmagani daryoning ekologik holatini

murakkablashtirmoqda. Bu esa Zarafshon daryosi bilan bogʻliq boʻlgan tabiiy resurslarni ilmiy asosda muhofaza qilish, suvni boshqarishning barqaror mexanizmlarini ishlab chiqish va daryo havzasini kompleks oʻrganishni talab etmoqda.

Zarafshon daryosi oʻz manbasini Tojikiston Respublikasining shimoliy qismida joylashgan Hisor togʻ tizmasining sharqiy etaklaridagi Muztag muzligidan oladi. Daryoning yuqori oqimi Zarafshon vodiysini shakllantirib, asosan togʻ muzliklari, qorlar va togʻ soylaridan hosil boʻladi. Uning eng muhim irmoqlari — Fan Daryo, Yakkabogʻsoy va Kashtutu — aynan muzliklardan toʻyinadi va Zarafshonning gidrologik hajmini belgilovchi asosiy manbalarni tashkil etadi. Zarafshon Tojikiston hududida sharqdan gʻarbga qarab oqib oʻtib, qadimiy Panjakent shahrini kesib oʻtadi va soʻngra Oʻzbekiston hududiga kiradi. U yerda esa Samarqand, Kattaqoʻrgʻon, Nurobod va Navoiy viloyatlari orqali oqib oʻtadi hamda sugʻorish tarmoqlari orqali Buxoro vohasiga tarqaladi.

Zamonaviy sharoitda Zarafshon daryosi tabiiy manoda hech bir daryoga quyilmaydi. Daryo suvlari butunlay qishloq xoʻjaligi, sanoat va ichimlik ehtiyojlari uchun sarflanadi. Gidrologik jihatdan daryo quyi havzalariga yetib bormaydi. Tarixiy yozma va kartografik manbalarda esa Zarafshon qadimda Amudaryoga quyilganligi haqida maʼlumotlar mavjud. Bu esa oʻtmishda daryoning tabiiy oqimi va mintaqadagi suv tizimlari oʻrtasidagi uzviylikni koʻrsatadi.

Zarafshon daryosining umumiy uzunligi 877 kilometrni tashkil etadi. Shundan 316 kilometri Tojikiston, 561 kilometri esa Oʻzbekiston hududida joylashgan. Oʻrtacha yillik suv hajmi 5,0–6,5 km³ atrofida boʻlib, mintaqaning suv taʼminotidagi muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Daryo suvining 70–75 foizi muzlik va qor suvlari, qolgan qismi esa yomgʻir sathidan hosil boʻladi. Eng yuqori suv oqimi bahor oxiri va yoz boshlarida, ayniqsa may–iyun oylarida kuzatiladi. Bu davrda Hisor tizmasidagi qor va muzliklarning erishi natijasida daryo sathi keskin koʻtariladi. Aksincha, kuz va qish oylarida suv darajasi minimal koʻrsatkichga tushadi. Ushbu mavsumiy rejim Zarafshonni vegetatsiya davrida, yaʼni ekin ekiladigan mavsumda mintaqadagi eng muhim sugʻorish manbaiga aylantiradi.

Zarafshon daryosi havzasi tarixan Oʻzbekistonning eng qadimiy sugʻoriladigan hududlaridan biri hisoblanadi. Xususan, Buxoro vohasi bu havzaning quyi qismida joylashgan boʻlib, uning agrar-iqtisodiy va demografik rivojida hal qiluvchi rol oʻynagan. Quyi Zarafshonning oʻzlashtirilishi jarayonini chuqur anglash uchun Buxoro vohasidagi qadimiy sugʻoriladigan yerlarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlarga tayanuv lozim.

Vohaning qadimiy dehqonchilik hududlari asosan Zarafshonning qadimiy irmoqlaridan biri bo'lgan Vobkentdaryo atrofida joylashgan bo'lib, bu hudud Buxoro vohasining g'arbiy va shimoli-g'arbiy qismlariga tutashgan. Janubdan shimolga 55 km masofani egallagan bu massivning umumiy maydoni taxminan 100–120 ming gektarni tashkil etadi. Uning tashqi chegaralari vohaning shimoli-g'arbiy qismida — hozirgi obod yerlar zonasidan 10–12 km, g'arbda esa 35 km uzoqlikda joylashgan Urganjiy dashtlarigacha cho'zilgan.

Arxeologik manzarada bu hududda Mezolit davriga oid chaqmoqtosh qurollaridan tortib, antik davr va ilk o'rta asrlarga oid mudofaa inshootlari, qal'alar, xom g'isht va paxsadan qurilgan qadimiy shahar va qasr xarobalarigacha bo'lgan keng arxeologik komplekslar aniqlangan. Bu yodgorliklar qadimgi Buxoro vohasining suvsiz hududlarida ham keng sug'orish tizimlari orqali hayotga moslashtirilgan dehqonchilik faoliyati mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Bu esa Zarafshon daryosining uzoq tarixiy davrlar davomida vohaning irrigatsion taraqqiyotida, ijtimoiy-iqtisodiy tizimining shakllanishida asosiy manba va vosita bo'lib xizmat qilganini yaqqol isbotlaydi.

Zarafshon daryosidan foydalanish qadimdan boshlab mintaqada qishloq xo'jaligi, ayniqsa, g'alla va paxta yetishtirish jarayonining markaziy omili bo'lib kelgan. Daryo suvlari asrlar davomida sug'oriladigan yerlar tarmog'ining yuragi sifatida xizmat qilgan bo'lsa, bugungi kunda ham Zarafshon havzasi minglab gektar ekin maydonlarini suv bilan ta'minlashda o'zining hal qiluvchi o'rnini saqlab qolmoqda.

Zarafshon daryosidan sug'orish tarmoqlarini yaratish va kengaytirish tarixan bosqichma-bosqich rivojlanib, hozirgi kunda bir nechta yirik ariq va kanallar orqali amalga oshirilmoqda. Samarqand atrofida joylashgan Eski Juvoz kanali qadimiy sug'orish inshootlaridan biri bo'lib, bugungi kunda ham faoliyat ko'rsatmoqda. Bibixonim ariqlari esa qadimiy Samarqand shahrining ichimlik va sug'orish suv ta'minotini tashkil qilgan bo'lib, bu tizimlar tarixiy va arxitektura nuqtai nazaridan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Navoiy viloyatida joylashgan Zarafshon magistral kanali zamonaviy sanoat va dehqonchilik ehtiyojlariga xizmat qilmoqda; Yangi Qo'rg'ontepa kanali esa oxirgi yillarda modernizatsiyalangan bo'lib, suv taqsimotida tejamkorlik va samaradorlikni oshirishga qaratilgan.

Mazkur sug'orish inshootlari orqali daryo suvi dehqon xo'jaliklari, sanoat korxonalari va aholi yashash hududlari o'rtasida taqsimlanadi. Ammo bu taqsimot muammolardan xoli emas. Suv tanqisligi, gidrotexnik infrastrukturaning eskirishi, notekis foydalanish va regional muvofiqlashtirishning zaifligi mavjud bo'lgan dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Bundan tashqari, Zarafshon daryosining ekologik holati hozirgi kunda jiddiy xavf ostida qolmoqda. Daryo oqimining yillik hajmi barqaror emas: iqlim o'zgarishlari, muzliklarning qisqarishi va qor-yo'mir miqdorining kamayishi sababli daryo suvining tabiiy ta'minoti pasaymoqda. Bundan tashqari, sanoat chiqindilari, qishloq xo'jaligida ishlatilayotgan pestitsidlar va mineral o'g'itlarning daryoga tushishi oqibatida suv ifloslanish darajasi ortib bormoqda. Bu esa Zarafshon ekotizimiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda: baliqchilik zaxiralari kamaymoqda, suv organizmlari uchun tabiiy yashash muhiti toraymoqda, suv sifati esa aholi salomatligi uchun xavf tug'diradigan darajaga yetmoqda.

Zarafshon daryosiga bo'lgan talab yil sayin oshib bormoqda. Bu holat, ayniqsa, aholi sonining o'sishi, urbanizatsiya va sanoatning kengayishi bilan bog'liq. Yuzaga kelgan sharoit daryo suvlaridan foydalanishning yangicha, barqaror va zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Jumladan, tomchilatib sug'orish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, mavjud sug'orish inshootlarini modernizatsiya qilish, hamda transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda hamkorlikni kuchaytirish zarurati tug'ilmoqda.

Zarafshon daryosining suv resurslari yildan-yilga o'zgarib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi hamda Tojikistonning suv xo'jaligi ma'lumotlariga ko'ra, daryoning o'rtacha yillik suv oqimi quyidagicha qayd etilgan:

Yil	O'rtacha yillik oqim hajmi (km ³)	Bahor-yoz davri (aprel-avgust) ulushi (%)
1990	6,2	71%
2000	5,7	68%
2010	5,3	66%
2020	4,9	64%
2023	4,6	61%

Mazkur jadvaldan ko'rinib turibdiki, oxirgi 30 yil ichida Zarafshon daryosining umumiy yillik oqimi 26% ga kamaygan. Bu esa mintaqadagi muzliklar qisqarishi, yog'ingarchilik miqdorining kamayishi va iqlim isishining bevosita natijasi hisoblanadi. Zarafshon daryosi suvlari quyidagi yo'nalishlarda foydalaniladi (2023-yil ma'lumotlari asosida). Qishloq xo'jaligi sug'orish ehtiyojlari – 82%. Sanoat ehtiyojlari – 10%. Ichimlik suvi va kommunal xizmatlar – 6%. Ekologik oqimlar (tabiiy oqimni saqlash uchun) – 2%. Shu yerda alohida e'tiborli jihat – suvning mutlaq ko'pchilik qismi (80% dan ortig'i) qishloq xo'jaligida, ayniqsa an'anaviy va suv talabchan ekinlar (paxta, sholi) sug'orishiga sarflanayotganidir. Bu, zamonaviy suv tejovchi texnologiyalarni qo'llamaslik sharoitida, resurslardan samarasiz foydalanilayotganini ko'rsatadi. Zarafshon havzasidagi sug'orish tarmoqlari katta

qismida sovet davrida qurilgan kanallar hanuzgacha ishlatilmoqda. 2022-yilgi monitoringlarga ko'ra. Asosiy magistral kanallar uzunligi: 1 300 km. Ikki darajali ariq-kanallarning umumiy uzunligi: 8 500 km. Suv yo'qotish darajasi (filtratsiya, bug'lanish orqali): 30–35%. Tomchilatib sug'orish texnologiyasi joriy etilgan maydon: jami sug'oriladigan yerlarning atigi 8%. Bu raqamlar shuni ko'rsatadiki, mavjud inshootlarning aksariyati energetik va texnologik nuqtayi nazardan samarasiz ishlaydi. Suv resurslarining katta qismi daryo manbasidan oxirgi foydalanuvchigacha yetib borish jarayonida yo'qolmoqda. So'nggi o'n yilliklarda Zarafshon havzasida o'rtacha harorat $+1,3^{\circ}\text{C}$ ga oshgani aniqlangan. Natijada. Muzlik maydonlari 1980-yildan 2020-yilgacha 25–30% ga kamaygan. Yozda bug'lanish darajasi 1980-yildagi 950 mm.dan 2020-yilda 1 150 mm.ga yetgan. Bahor yog'ingarchiliklarining pasayishi - vegetatsiya davrining suv bilan ta'minlanishini cheklamoqda. Bu holatlar daryo suvlarining shakllanishi va oqimining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Zarafshon daryosi havzasida (Tojikiston va O'zbekiston bo'yicha umumiy) 2023-yil holatiga ko'ra). Aholi soni: 6,2 million kishi .Yirik sanoat ob'yektlari: 42 ta (asosan Navoiy sanoat zonasi va Samarqand atrofidagi ishlab chiqarish klasterlari). Suvga bo'lgan umumiy talab: yiliga $5,4 \text{ km}^3$. Suv ta'minoti yetishmovchiligi: $0,8\text{--}1,0 \text{ km}^3$. Bu raqamlar suv resurslari va ularning iste'molchilari o'rtasidagi muvozanat buzilganini ko'rsatmoqda. Empirik tahlil Zarafshon daryosi suv resurslarining jiddiy bosim ostida ekanini, mavjud infratuzilmaning modernizatsiyaga muhtojligini va barqaror boshqaruv mexanizmlarining dolzarbligini yaqqol isbotlaydi.

XULOSA

Zarafshon daryosi Markaziy Osiyoning eng qadimiy va muhim suv arteriyalaridan biri bo'lib, uning tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati nihoyatda yuksakdir. U nafaqat o'zining geografik joylashuvi, balki ming yillik tarixiy madaniyati, sug'orish tarmoqlari, iqtisodiy rivojlanishdagi tutgan o'rni orqali ham O'zbekiston va Tojikiston uchun hal qiluvchi strategik suv manbai sanaladi. Maqolada o'tkazilgan ilmiy va empirik tahlillar asosida quyidagi asosiy xulosalarga kelish mumkin. Daryo suvining o'rtacha yillik oqimi so'nggi 30 yil ichida 26% ga kamaygan. Muzliklar maydoni 1980-yillarga nisbatan 25–30% qisqargan. Bahorgi suv ko'payish davrlari qisqarmoqda, yozda esa bug'lanish ortib bormoqda. Daryoning tabiiy oxirgi nuqtasi – Amudaryoga quyilishi to'xtagan, bu ekologik muvozanatga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Zarafshon suvlari asosan qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan bo'lsa-da, tomchilatib sug'orish va boshqa zamonaviy texnologiyalar hali keng joriy etilmagan. Suvning 30–35% qismi kanallardagi filtratsiya va bug'lanish yo'li bilan yo'qolmoqda. Sug'orish tizimining katta qismi eskirgan, yangilashga ehtiyoj mavjud. Sanoat va aholining talab ortib bormoqda, bu mavjud

resurslarga bosimni yanada kuchaytirmoqda. Daryoga sanoat chiqindilari, qishloq xo'jalik o'g'itlari, pestitsidlar tushmoqda. Suvning sifat ko'rsatkichlari yil sayin yomonlashmoqda (ba'zi hollarda ichimlik suv me'yoridan 2–3 baravar yuqori ifloslanish aniqlangan). Iqlim o'zgarishi bilan bog'liq jarayonlar, xususan, haroratning ko'tarilishi va yog'ingarchilikning kamayishi, Zarafshon daryosining tabiiy ekotizimini tahdid ostida qoldirmoqda. Daryo ikki davlat — Tojikiston va O'zbekiston orqali oqib o'tadi. Suv oqimining shakllanishi Tojikiston hududida, asosiy foydalanish esa O'zbekiston hududida amalga oshiriladi. Suv resurslarini boshqarishda davlatlararo muvofiqlashtirilgan siyosat, ma'lumot almashinuvi, monitoring tizimlarini birlashtirish va umumiy ekologik xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari zarur. Suvdan adolatli va barqaror foydalanish, kelajak avlodlar manfaatlarini hisobga olgan holda, yagona mintaqaviy strategiyalar asosida amalga oshirilishi lozim. Zarafshon daryosi — bu nafaqat suv manbai, balki mintaqaviy barqarorlik, oziq-ovqat xavfsizligi, ekologik muvozanat va madaniy tarixiy merosning ajralmas bir qismidir. Daryoning hozirgi holati shuni ko'rsatmoqdaki, agar hozirdan boshlab suv resurslarining ilmiy asoslangan, innovatsion va ekologik barqaror boshqaruv tizimi ishlab chiqilmasa, kelajakda mintaqada jiddiy suv tanqisligi, qurg'oqchilik va ekologik inqiroz xavfi kuchayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Islomov Z. *O'zbekiston suv inshootlari tarixi: Zarafshon va Amudaryo havzalari misolida*. – Toshkent: Fan, 2012. – 224 b.
2. Rahimov A.R. Zarafshon daryosi havzasining sug'oriladigan yerlaridagi arxeologik yodgorliklar // *O'zbekiston tarixi* jurnali. – 2017. – №3. – B. 87–93.
3. Salimov S.S. O'zbekistonning irrigatsiya madaniyati tarixidan // *Sharq yulduzi* jurnali. – 1996. – №4. – B. 60–68.
4. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Xoshimov S., Ubaydullayev O. *Vatan tarixi. 2-kitob*. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2016. – 191 b.
5. Yusupov H. *O'rta Osiyoda suv xo'jaligi va ekin maydonlarining shakllanishi (Zarafshon daryosi misolida)*. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2005. – 156 b.

1925-1941 YILLARDA O‘TKAZILGAN YER-SUV ISLOHOTI, UNING OG‘IR OQIBATLARI

Ro‘ziyeva Hilola To‘lqinjon qizi

Buxoro Davlat Universiteti

1-bosqich magistranti

Kogon tuman 2-maktab Tarix fani o‘qituvchisi

hilolaroziyeva7@gmail.com

+998882823227

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada agrar siyosat, 1925-1941 yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohotlari, uning og‘ir oqibatlari muallif tomonidan yoritib berilgan. Qolaversa, yer-suv islohotlarini o‘tkazilishi bo‘yicha ham olimlarning fikr mulohazalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Kollektivizatsiya, agrar siyosat, yer-suv islohotlari, hokimiyat, repressiya, paxta yakka hokimligi.

ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНЫЕ РЕФОРМЫ, ПРОВЕДЕННЫЕ В 1925-1941 ГОДАХ, И ЕЕ ТЯЖЕЛЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются аграрная политика, земельно-водные реформы, проведенные в период с 1925 по 1941 год, и их тяжелые последствия. Кроме того, представлены мнения ученых по вопросам реализации земельно-водной реформы.

Ключевые слова: Коллективизация, аграрная политика, земельно-водная реформа, власть, репрессии, хлопковая монополия.

LAND AND WATER REFORMS CARRIED OUT IN 1925-1941 AND ITS DIFFICULT CONSEQUENCES

ABSTRACT

In this article, the agrarian policy, the land-water reform carried out in 1925-1941, and its serious consequences are covered by the author. In addition, scientists' opinions on the implementation of land-water reforms are presented.

Key words: Collectivization, agrarian policy, land and water reforms, power.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil, 30-avgustdagi “Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash tizimini

takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4433-son qarori ijrosini ta'minlash, iqtidorli talaba yoshlarni ilm-fanga keng jalb etish borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.¹⁸² Bu harakatlarga tashabbusim o'laroq, men ham O'zbekistonning 1925-1941 yillardagi tarixining asosiy bir qismi yer-suv bilan bog'liq islohotlar va ularning yurtimiz tarixidagi ahamiyatini yoritib berishga harakat qildim. Dastlabki harakatlardan biri bu-kollektivlashtirish siyosati bo'lib, 1928-1937 yillar oralig'ida amalga oshirilgan. Ushbu siyosatdan maqsad: qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish orqali katta qishloq xo'jaligi korxonalarini (kolxozlar va sovxozlar) yaratish edi. Bu siyosat 1929-yilda boshlangan "to'liq kollektivlashtirish" davri bilan kuchaytirildi.

O'zbekistonda amaliyot: O'zbekistonda kollektivlashtirish jarayoni an'anaviy dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholi uchun qiyin kechdi. Ko'pchilik dehqonlar o'z yerlarini va mol-mulkini yo'qotdi, bu esa noroziliklarga va qarshiliklarga olib keldi.

- Natijalar: Kollektivlashtirish natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlari ko'paydi, ammo bu jarayon dehqonlarning hayotini qiyinlashtirdi va 1930-yillarda ocharchilik holatlarini keltirib chiqardi.

Paxtachilikni rivojlantirish natijasida paxta monopoliya siyosati: Sovet Ittifoqi O'zbekistonda paxta yetishtirishni kengaytirishni asosiy maqsad qilib qo'ydi. Bu siyosat O'zbekistonni Sovet Ittifoqining asosiy paxta yetkazib beruvchi hududiga aylantirdi.

Sug'orish tizimlarini rivojlantirish: Paxta yetishtirishni oshirish uchun sug'orish tizimlari kengaytirildi va yangi kanallar qurildi. Biroq, bu ekologik muammolarni, xususan, Orol dengizining qurib ketishiga olib keladigan muammolarni keltirib chiqardi.

Mehnat tizimi: Paxta yetishtirishda majburiy mehnat keng qo'llanildi, bu esa aholining noroziligiga sabab bo'ldi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dehqonlarning hayot sharoitlari kollektivlashtirish va paxta monopoliya siyosati dehqonlarning an'anaviy turmush tarzini o'zgartirdi. Ko'pchilik dehqonlar kolxozlarda ishlashga majbur bo'ldi. Iqtisodiy qiyinchiliklar natijasida kollektivlashtirish va paxta yetishtirishning kengayishi dehqonlarning iqtisodiy holatini yomonlashtirdi. 1930-yillarda ocharchilik va kasalliklar keng tarqaldi.

1930-yillarda ocharchilik kelib chiqdi.

¹⁸² Sh.Mirziyoyev "Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaror.T.2019

- Ocharchilikning sabablari: Kollektivlashtirish va paxta yetishtirishning kengaytirilishi oziq-ovqat yetishtirishning kamayishiga olib keldi. Bu esa 1930-yillarda O'zbekistonda ocharchilik holatlarini keltirib chiqardi. Ocharchilik natijasida minglab odamlar halok bo'ldi va aholining salomatligi yomonlashdi.

1925-1941 yillarda O'zbekiston SSRda amalga oshirilgan qishloq xo'jaligi islohotlari, xususan kollektivlashtirish va paxtachilikni rivojlantirish siyosati, Buxoro shahri va uning atrofidagi hududlarga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Buxoro o'sha davrda O'zbekiston SSR tarkibiga kirgan va an'anaviy qishloq xo'jaligi, savdo va madaniyat markazi sifatida muhim rol o'ynagan. Quyida bu islohotlarning Buxoroga ta'siri haqida batafsilroq ma'lumot keltirilgan:

Kollektivlashtirishning Buxoroga ta'siri:

- An'anaviy dehqonchilikning buzilishi: Buxoro va uning atrofidagi hududlarda an'anaviy dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan edi. Kollektivlashtirish siyosati natijasida dehqonlar o'z yerlaridan mahrum bo'lib, ularning yerlari kolxozlar va sovxozlar ixtiyoriga o'tkazildi.

- Qarshiliklar va repressiyalar: Buxoroda ham kollektivlashtirishga qarshilik ko'rsatilgan. Ko'pchilik dehqonlar o'z yerlarini va mol-mulkini yo'qotganliklari sababli norozilik bildirishgan. Bu noroziliklar Sovet hukumatining qattiq choralariga olib keldi: ko'plab dehqonlar va mahalliy rahbarlar qatag'on qilindi yoki surgun qilindi.¹⁸³

- Ijtimoiy o'zgarishlar: Kollektivlashtirish Buxorodagi an'anaviy ijtimoiy tuzumni buzdi. Mahalliy aholining hayot tarzi va iqtisodiy faoliyati o'zgarib, ular kolxozlarda ishlashga majbur bo'ldi.

Paxtachilikni rivojlantirish siyosati:

- Paxta yetishtirishning kengayishi: Buxoro viloyati ham paxta yetishtirishning asosiy hududlaridan biriga aylandi. Sovet hukumatining paxta monopoliya siyosati doirasida Buxoroda paxta yetishtirish keng miqyosda rivojlantirildi.

- Sug'orish tizimlarining o'zgarishi: Paxta yetishtirishni oshirish maqsadida Buxoro atrofidagi sug'orish tizimlari qayta qurildi va yangi kanallar qazildi. Biroq, bu ekologik muammolarni keltirib chiqardi, chunki suv resurslari asosan paxta dalalariga yo'naltirildi.

- Mehnat tizimi: Paxta terim davrida Buxoroda ham majburiy mehnat keng qo'llanildi. Aholi, xususan ayollar va bolalar, qattiq sharoitlarda paxta terishga majbur qilindi. Iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlar keltirib chiqardi. Bular:

- An'anaviy hunarmandchilikning pasayishi: Buxoro an'anaviy hunarmandchilik va savdo markazi bo'lganligi sababli, qishloq xo'jaligining kollektivlashtirilishi va

¹⁸³ M.Jo'rayev "O'zbekistonning yangi tarixi". {O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida}. 2-kitob. T.2000.69 B.

paxtachilikka e'tibor qaratilishi hunarmandchilik va kichik savdo sohalarining pasayishiga olib keldi.

- Ocharchilik va qashshoqlik: 1930-yillarda kollektivlashtirish va paxta monopoliya siyosati natijasida Buxoroda ham ocharchilik holatlari kuzatildi. Oziq-ovqat yetishtirish kamayganligi sababli aholi qashshoqlik va ocharchilikdan aziyat chekdi. Madaniy va diniy ta'sirlar ko'rsatdi.¹⁸⁴ 1930-yillardagi ocharchilik Buxoroga ta'siri bo'ldi.

- Ocharchilikning sabablari: Buxoroda ham paxta yetishtirishning kengayishi oziq-ovqat yetishtirishning kamayishiga olib keldi. Bu esa 1930-yillarda ocharchilik holatlarini keltirib chiqardi.

- Aholining qiyinchiliklari: Ocharchilik natijasida Buxoroda ham minglab odamlar halok bo'ldi va aholining salomatligi yomonlashdi. Bu davr Buxoro aholisi uchun katta sinov bo'ldi.

1925-1941 yillarda O'zbekiston SSRda amalga oshirilgan qishloq xo'jaligi islohotlari Buxoroga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Kollektivlashtirish, paxtachilikni rivojlantirish va diniy ta'qiblar kabi siyosatlar Buxoroning an'anaviy ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tizimini o'zgartirdi.¹⁸⁵ Bu davrda Buxoroda ham ocharchilik, qashshoqlik va repressiyalar keng tarqaldi, bu esa aholining hayotini qiyinlashtirdi.

1925-1941 yillarda Sovet Ittifoqining qishloq xo'jaligi siyosati doirasida O'zbekiston SSRda keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi. Bu davrda qishloq xo'jaligida kollektivizatsiya, majburiy paxta yetishtirish va texnik modernizatsiya jarayonlari olib borildi. Ushbu islohotlar mintaqaning iqtisodiy va ijtimoiy tuzilishiga katta ta'sir ko'rsatdi. 1928-yilda Sovet Ittifoqida boshlangan kollektivizatsiya O'zbekistonda ham jadal suratda amalga oshirildi. Kichik fermer xo'jaliklari majburan kolxoz (jamoalar xo'jaliklari) va sovxozlarga (davlat xo'jaliklari) aylantirildi. Shaxsiy mulk bekor qilinib, davlat nazorati ostidagi yirik qishloq xo'jalik korxonalari yaratildi.

Stalin rejimi O'zbekiston SSRni Sovet Ittifoqining asosiy paxta yetkazib beruvchi mintaqasiga aylantirishni maqsad qildi. Natijada, oziq-ovqat ekinlari ekilishi kamayib, dehqonlar paxta yetishtirishga majbur qilindi. Bu esa qishloq xo'jaligida katta muammolar keltirib chiqardi:

- G'alla va oziq-ovqat mahsulotlari tanqisligi yuzaga keldi.
- Tuproq eroziyasi va ekologik muammolar kuchaydi.

¹⁸⁴ M.Jo'rayev "O'zbekistonning yangi tarixi". {O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida}. 2-kitob. T.2000.75 B.

¹⁸⁵ Q.Rajabov "Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash".T.2002. 72 B.

- Ishlab chiqarish hajmi ortgan bo'lsa-da, dehqonlarning hayot sharoitlari yomonlashdi.

Texnik modernizatsiya va Sug'orish ishlari; 1930-yillarda qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish uchun traktor va qishloq xo'jaligi texnikalari keltirildi. Sug'orish tizimlarini yaxshilash maqsadida katta miqyosdagi kanallar qazildi. Biroq, noto'g'ri rejalashtirilgan sug'orish ishlari natijasida suv resurslarining beparvo sarflanishi kuzatildi.

Ijtimoiy va iqtisodiy natijalar; bu islohotlar natijasida O'zbekistonning qishloq xo'jaligi tizimi to'liq Sovet iqtisodiy modeli asosida shakllandi.

- Mahalliy aholining an'anaviy xo'jalik yuritish tartibi buzildi.

- Dehqonlarning iqtisodiy mustaqilligi yo'qoldi va ular davlatga qaram bo'lib qoldi.

- Oziq-ovqat mahsulotlari yetishmovchiligi sababli turli qiyinchiliklar yuzaga keldi.

20-yillar oxirlariga kelib qishloqlarda bozor munosabatlari muhiti tobora ko'proq barham topa boshlagan edi. Sho'ro davlati 1929 yilning kuzidan boshlab kooperasiyani rivojlantirish siyosatini har tomonlama jamoalashtirish siyosati bilan almashtirdi. Ayni paytda mahalliy sharoit mutlaqo hisobga olinmadi. Buning ustiga mahalliy matbuot ham «kollektivlashtirish uchun barcha imkoniyatlar mavjud», degan xato fikrlarni yoritib bordi.

1930 yilning yanvarida sobiq hukmron firqa markazqo'mining jamoatlashtirish uchun quloqlarni sinf sifatida tugatish to'g'risidagi qarori e'lon qilindi. Unga asosan O'zbekiston Komfirqa markazqo'mining ham **“Jamoalashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida”** gi qarori qabul qilindi (1930 yil 17 fevral). Qarorga asosan respublikada yalpi jamoalashtiriladigan 17 ta rayon belgilab berildi. Lekin bu joylarda jamoalashtirish uchun sharoit yo'q edi.¹⁸⁶ Ayrim rayonlarda buyruqbozlik, qo'rqitish usuli bilan bir necha hafta amalga oshirildi. Jamoa xo'jaliklariga kirmaganlarga suv berish taqiqlandi, ularga qo'shimcha soliqlar solindi, surgun qilindi.

Jamoalashtirish quloq xo'jaliklarini tugatishga qaratilgan edi. Ammo shu bahonada ko'pgina o'rta hol va kambag'al dehqonlarning xo'jaliklari ham tugatildi. 1930 yilda O'zbekistonda tugatilgan 2648 xo'jaliklarining aksariyati o'rta hol va kambag'al dehqonlar xo'jaliklari edi.

Jamoalashtirishdagi bunday qo'pol xatolar dehqonlarning ommaviy noroziligiga sabab bo'ldi. 1930 yil 25 fevralida Farg'ona, Andijon, Buxoro, Toshkent, Xorazm, Samarqand o'lkalarining ko'pgina joylarida ommaviy noroziliklar boshlandi. Ayrim

¹⁸⁶ N.Toshpo'latov "Agrar siyosat.1925-1929 yillarda o'tkazilgan yer-suv islohoti". Sam.2020. 5-6 B.

joylarda ular sho'ro hukumatiga qarshi siyosiy chiqishlarga aylandi. Aksariyat dehqonlar esa jamoa xo'jaliklaridan chiqa boshladilar. 1930 yilning martida jamolashtirish foizi 47% tashkil etgan bo'lsa, 1930 yilning mayida bu ko'rsatkich 29 % tushib qoldi.

1930 yilning kuzidan boshlab yana jamoalashtirish tazyiqi boshlandi. 1931 yilning yoziga kelib **56,7%** dehqon xo'jaliklari birlashtirildi. 1930-1933 yillar mobaynida dehqon xo'jaliklarining soni 5.5 mingga yetdi. Ularning ko'pchiligi sobiq Ittifoqning boshqa rayonlariga, Ukraina Sibirga ko'chirib yuborildi.

Respublikaning o'zida esa 17 ta "quloq" qishloqlari tashkil qilindi.¹⁸⁷

O'zbekistonda qishloq xo'jaligini jamolashtirish rasman 1932 yilda poyoniga yetkazildi. Jamoa xo'jaliklariga kirmay qolganlar uchun tazyiq yana avj oldirildi. Ular uchun soliq miqdori jamoa xo'jaligi a'zolariga nisbatan 50 % oshirildi. Natijada birinchi besh yillik oxirida joylashtirish foizi 91.5% ga yetdi. 1939 yilda esa bu ko'rsatkich 99.5% ga yetdi.¹⁸⁸ Yakka xo'jaliklar faoliyati barham topdi. Yirik jamoat ishlab chiqarish qishloq xo'jaligini tashkil etishning amaldagi birdan bir shakli bo'lib qoldi.

Jamoa xo'jaliklari dehqonlarning ishlab chiqarish vositalarini birlashtirish asosida tuzildi. Bu vositalar yagona bo'linmas fondga qo'shilib, jamoa xo'jaliklari a'zolari jamoa xo'jaliklaridan chiqib ketadigan bo'lsalar, ularga qaytarb berish mumkin emas edi. Aynan mana shu qoida dehqonlarning mulkdan ajralib qolishiga sabab bo'lgan edi.

Kolxozlar iqtisodiy jihatdan butunlay davlatga qaram bo'lib qoldi. Ularning mustaqilligi va tashabbusi keskin cheklandi. Yirik ishlab chiqarish vositalari esa MTS(mashina traktor stansiya)lar orqali davlat qo'lida to'planib bordi. MTSlar jamoa xo'jaliklar dalalarini natural haq evaziga ishlab berar, bu haqning miqdorlari esa yuqoridan belgilab berilar edi. 1933 yilning boshlarida O'zbekistonda 73 MTSlar faoliyat ko'rsatdi. Sovxozlar tuzilishiga ham alohida e'tibor qaratildi. Birinchi besh yillik oxirida O'zbekistonda tuzilgan savxozlar soni 60 taga yetdi.

Stalincha rahbariyat jamoa xo'jalik a'zolari jamoa xo'jaliklaridan ketib qolishning oldini olish maqsadida ularga pasport berilishini taqiqladi. Chunki ular biron joyga borib, muqim yashash imkoniyatiga ega bo'lolmas edi. Mamlakatni xom ashyo bilan hamda paxta mustaqilligini ta'minlash uchun O'zbekiston hududida paxta yakka hokimligi joriy etildi. 1929-1932 yillarda **paxta ekiladigan yer maydonlari 550 ming dan 928 ming** gacha yetdi.¹⁸⁹

¹⁸⁷ A.Azizxo'jayev "Mustaqillik: Kurashlar, iztiroblar, quvonchlar". T.2001. 56 B.

¹⁸⁸ R.Shamsutdinov "Qishloq fojeasi: Jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun". T.2003. 85 B.

¹⁸⁹ M.Jo'rayev "O'zbekistonning yangi tarixi". {O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida}. 2-kitob. T.2000. 180 B.

Yalpi paxta hosili esa 625 ming tonnadan 752 ming tonnaga yetkazildi. 1932 yilga kelib, respublika ittifoq **paxtasining 60%**ni bera boshladi. Irrigatsiya va qurilish ishlariga e'tibor qaratilib, 1937-1940 yillar maboynida respublikada **sug'oriladigan yerlar maydoni 260 ming gektarga** kengaydi. Bu xil tadbirlarni o'tkazishda kuzatiladigan birdan bir maqsad respublikada paxta yakka hokimligini yanada qaror toptirish edi. 1939 yilda yalpi paxta hosili deyarli 1 mln. 583 ming t. ga yetdi, hosildorlik esa gektaridan 17.8 s. ni tashkil etdi. Urushdan oldingi yillarda O'zbekiston qishloq xo'jaligining hamma sohalari asosan markaz sanoatini rivojlantirishga moslashtirildi. Bu davrda ba'zi iqtisodiy muvaffaqiyatlarga qaramay, jamoalashtirish natijasida dehqonlarga xos bo'lgan turmush tartibi buzildi, ma'naviy, axloqiy qadryatlar zavol topdi.

XULOSA

Xulosa qilish mumkinki, "Yuqoridan qilingan inqilob"dan me'ros bo'lib qolgan eng og'ir narsa- yer egaligining yo'q bo'lib ketishi, mehnatkash inson bilan yer, jamiyat bilan tabiat aloqalarining buzilib, yemirilib borishi bo'ldi. Qishloq uchun an'ana bo'lib kelgan ko'pgina xalq odatlari va rasm-rusumlarini qoralash, dinga qarshi tashviqot va targ'ibot ham qishloq yoshlariga salbiy ta'sirini o'tkazibgina qolmay aholining ijtimoiy- iqtisodiy, madaniy hayotiga katta salbiy ta'sir qildi. Bu davr oralig'ida yer va suv munosabatlariga oid tub burilish davri bo'ldi. Bir ma'noda, aytganda boy quloq xo'jaliklari tugatildi, ko'chmanchi aholi o'troqlashdi, vaqf yerlari kamaytirildi va barcha yerlar davlat mulkiga aylantirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sh.Mirziyoyev. "Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaror.T.2019
2. Q.Rajabov. "Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash".T.2002
3. R.Shamsutdinov. "Qishloq fojeasi:Jamoalashtirish,quloqlashtirish,surgun". T.2003
4. A.Azizxo'jayev."Mustaqillik:Kurashlar,iztiroblar,quvonchlar".T.2001
5. M.Jo'rayev "O'zbekistonning yangi tarixi". {O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida}. 2-kitob. T.2000
6. N.Toshpo'latov. "Agrar siyosat.1925-1929 yillarda o'tkazilgan yer-suv islohoti". Sam.2020
7. K.Rahmonov. "Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixi matbuot sahifalarida". T.2012

8. Yavmutov D. S., Yuldosheva B. M. ISSUES OF ASSESSMENT OF THE NATURAL RESOURCE POTENTIAL OF THE REGION FOR RECREATIONAL PURPOSES //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 2. – С. 77-86.
9. Yuldosheva B. M. Somoniylar VA Qoraxoniylar Davrida Buxoro Shahar Madaniyatining Rivojlanishi Va Atrof-Muhitga Munosabat //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 3. – С. 1307-1313.
10. Юлдошева Б. М. ПАХТА МОНОПОЛИЯСИНИНГ БУХОРО ШАҲАР АТРОФ МУҲИТИГА ТАЪСИРИ (XX АСР ДАВОМИДА): Юлдошева Бибиражаб Миржоновна, Бухоро давлат университети таянч докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2022. – Т. 5. – С. 46-51.
11. Yuldosheva B. M., qizi Islomova S. J. IX-XIII Asrlarda Movarounnahrning Siyosiy-Tarixiy Geografiyasi //Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 41. – С. 132-135.
12. Юлдошева Б. М. ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР: ХАЛҚАРО ҲАМЖАМИЯТ МУНОСАБАТИ ВА ТАРИХИЙ ЁНДАШУВ: Юлдошева Бибиражаб Миржоновна Бухоро давлат университети докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – Т. 5.
13. Mirjonovna Y. B. Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem? //Academica Globe. – 2021. – Т. 2. – №. 01. – С. 10-17.
14. www.ziyouz.com kutubxonasi
15. https://uz.wikipedia.org/wiki/O‘zbekiston_Kommunistik_partiyasi

MILLIYATCHILIK NAZARIYALARI: GELLNER, HOBBSAWM VA SMITH QARASHLARINING QIYOSIY TAHLILI

Azimov Habibulloxon Yakubovich

TDSHU “Xalqaro munosabatlar” kafedrası katta o‘qituvchisi,
siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori, PhD

Sobirova Moxichexra Abduxalil qizi

TDSHU “Siyosatshunoslik” yo‘nalishi 4-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola milliyatchilik nazariyalarini Gellner, Hobsbawm va Smithning fikrlari asosida qiyosiy tahlil qilishni maqsad qiladi. Ernest Gellner milliyatchilikni zamonaviy sanoat jamiyatining zaruriyati sifatida ko‘rib, millat va millatchilikni sun‘iy ijtimoiy konstruksiyalar deb ta’riflaydi. Erik Hobsbawm esa millatchilikni siyosiy konstruksiya sifatida talqin qilib, uni tarixiy va siyosiy jarayonlarning natijasi sifatida baholaydi. Anthony D. Smith esa millatlarni tarixiy va madaniy uzluksizlik bilan izohlab, millatchilikni qadimiy etnik guruhlar asosida shakllangan hodisa sifatida ko‘radi. Ushbu maqola Gellner va Hobsbawmning modernistik yondashuvlarini taqqoslaydi, shuningdek, Smithning primordialist va perennialist yondashuvlari bilan taqqoslab, milliyatchilikning turli ijtimoiy va siyosiy kontekstlarda qanday shakllanishini aniqlaydi. Tahlil natijasida, ushbu nazariyalar bir-birini to‘ldiruvchi tarzda milliyatchilikni zamonaviy jamiyatlar va tarixiy jarayonlar bilan bog‘liq holda tushuntiradi. Maqola milliyatchilikni nafaqat siyosiy, balki madaniy va ijtimoiy hodisa sifatida chuqur tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar. Milliyatchilik nazariyalari, modern sanoat jamiyati, tarixiy va madaniy identitet, ijtimoiy konstruksiya, milliy davlatchilik shakllanishi.

ABSTRACT

This article aims to conduct a comparative analysis of nationalism theories based on the views of Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, and Anthony D. Smith. Gellner interprets nationalism as a necessity of modern industrial society, describing nations and nationalism as artificial social constructs. Eric Hobsbawm on the other hand, interprets nationalism as a political construct and evaluates it as a result of historical and political processes. Meanwhile, Smith explains nations through historical and cultural continuity and views nationalism as a phenomenon rooted in ancient ethnic communities. The study compares the modernist approaches of Gellner and Hobsbawm, and contrasts them with Smith’s primordialist and perennialist perspectives, identifying how nationalism emerges across various social and political contexts. The analysis concludes that these theories complement one another in

explaining nationalism in relation to modern societies and historical processes. This research is intended to offer a comprehensive examination of nationalism as not only a political but also a cultural and social phenomenon.

Keywords. *Theories of nationalism, modern industrial society, historical and cultural identity, social construct, formation of nation-state.*

KIRISH

Milliyatchilik (natsionalizm) zamonaviy siyosiy tarixda muhim mafkuraviy oqimlardan biri bo'lib, u milliy davlat (nation-state) tushunchasining shakllanishi, shaxsiy erkinlik va siyosiy suverenitet g'oyalarining kuchayishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Xususan, XVIII asr oxirida yuz bergan "Fransuz inqilobi" milliy suverenitet g'oyasini ilgari surib, millatni siyosiy hokimiyat manbai sifatida e'tirof etishning yo'lini ochdi. Milliyatchilik dastlab imperiyalar zulmiga qarshi siyosiy vosita sifatida shakllangan bo'lsa-da, keyinchalik murakkab nazariy asoslarga ega bo'lgan siyosiy mafkuraga aylandi.

Bugungi kunda milliyatchilik tushunchasi bo'yicha bir nechta yondashuvlar mavjud. Ushbu maqolada milliyatchilikka doir uch muhim nazariy yondashuv — Ernest Gellnerning modernistik, Erik Hobsbawmning marksistik-konstruktivistik va Anthony D. Smithning etno-simvolik yondashuvlari qiyosiy tahlil qilinadi. Mazkur nazariyalar asosida milliyatchilikning kelib chiqishi, rivojlanishi va bugungi siyosiy jarayonlardagi o'rni yoritib beriladi.

Ernest Gellner o'zining mashhur "Nations and Nationalism" (1983) asarida milliyatchilikni modern sanoat jamiyatining mahsuli sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, an'anaviy jamiyatlarda siyosiy hokimiyat va madaniy birlik o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjud bo'lmagan. Til, madaniyat va siyosiy hokimiyat bir-biridan alohida mavjud bo'lgan, shohning xalq bilan madaniy mushtarakligi zarur deb qaralmagan.

Biroq sanoatlashuv va iqtisodiy murakkabliklar ortishi bilan yangi turdagi ijtimoiy tashkilot zarur bo'lib qoldi. Endilikda jamiyatda samarali muloqot, standart til va yagona ta'lim tizimi muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Gellnerning fikricha, milliyatchilik ana shu ehtiyojlardan kelib chiqqan. U milliy identitetni sanoat jamiyati uchun zarur madaniy standartlashuvning natijasi sifatida ko'radi.

Tarixiy misol sifatida Gellner mamluklar hokimiyatini keltiradi. Ularning siyosiy qudrati o'zlarining madaniy begonaligi bilan uyg'unlikda mavjud bo'lgan. Aholi bilan madaniy jihatdan aralashgan sari ularning siyosiy hukmronligi zaiflashgan. Bu holatdan kelib chiqib, u zamonaviy davlatlarda hukmdor va xalq o'rtasida madaniy uyg'unlik bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi. Nega uzoq vaqt davomida barqaror bo'lib kelgan an'anaviy ijtimoiy-siyosiy tuzumlar tubdan o'zgarib ketdi, degan savolga Ernest Gellner va Elie Kedourie o'zlarining nazariy qarashlari

orqali javob berishga harakat qiladilar. Elie Kedouriening ta'kidlashicha, Yevropada yuz bergan modernizatsion jarayonlar va ularga hamroh bo'lgan inqilobiy o'zgarishlar jahon miqyosida chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, bu holat Osiyo va Afrika mintaqalarida an'anaviy jamiyatlar izdan chiqishi, avval o'z-o'ziga yetadigan va nisbatan barqaror bo'lgan iqtisodiy tizimlarning yemirilishi hamda ijtimoiy beqarorlikning kuchayishi bilan namoyon bo'lgan.

Kedourie fikricha, Yevropa bosqinlari va u bilan bog'liq modernizatsiya jarayoni mustamlaka hududlaridagi qadimiy siyosiy, ijtimoiy va madaniy tuzumlarni izdan chiqardi. Bu esa mahalliy aholi orasida o'zligini anglash, madaniy mustaqillikka erishish, milliy birlikni shakllantirish va nihoyat, suveren davlatchilikni barpo etishga intilish kabi kayfiyatlarning kuchayishiga sabab bo'ldi. Natijada milliy mustaqillik g'oyalari bilan yo'g'rilgan kuchli siyosiy harakatlar, jumladan, millatchilik (natsionalizm) mafkurasi shakllanib, keng tarqaldi.

Shu tarzda, Gellner milliyatchilikni ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarga javoban shakllangan sun'iy konstruksiya sifatida baholaydi. Milliy birlik bu yerda tabiiy jarayon emas, balki modernizatsiya bilan uyg'unlashgan mafkuraviy vositadir.

Erik Hobsbawm ham milliyatchilikni sun'iy ijtimoiy konstruksiya sifatida talqin qiladi. U millatni zamonaviy milliy davlat bilan bog'liq ijtimoiy birlik deb hisoblaydi. Hobsbawmning yondashuvi marksistik ildizlarga ega bo'lib, u milliyatchilikni siyosiy elitalar tomonidan yaratilgan mafkura sifatida tushuntiradi. Uning fikricha, millatlarning shakllanishi uchun ommaviy ta'lim, savodxonlik va axborot vositalari zarur bo'lgan.

“Fransuz inqilobi” tarixda birinchi marta milliy suverenitet g'oyasini ilgari surib, davlat hokimiyatining manbai sifatida millatni tan oldi. Millat vakillari tomonidan tuzilgan parlamentlar va konstitutsiyalar ushbu g'oyaning amaliy ifodasidir. Hobsbawm bu jarayonni “yuqoridan pastga” (top-down) yondashuv deb ataydi. Elitalar milliy mafkurani targ'ib qiladi, biroq uning hayotiyligi uchun xalq ommasi tomonidan qabul qilinishi ham zarurdir.

Hobsbawm til va din kabi atributlarni millatning majburiy belgisi sifatida qabul qilmaydi. U hududiy birlikni asosiy omil deb biladi. Masalan, bir xil tilda so'zlashuvchi guruhlar turli millatlarga mansub bo'lishi mumkin, yoki bir millat ichida turli tillarda so'zlashuvchi jamoalar mavjud bo'lishi mumkin.

Shu bois, Hobsbawm milliyatchilikni siyosiy va texnologik o'zgarishlar natijasida shakllangan, tarixiy ildizlardan ko'ra ko'proq zamonaviy ehtiyojlarga javob beruvchi ijtimoiy-siyosiy hodisa deb baholaydi.

Anthony D. Smith milliyatchilikka nisbatan yanada kompleks yondashuvni taklif etadi. U millatni faqat modernizatsiya mahsuli emas, balki tarixiy va madaniy

uzluksizlik asosida shakllangan ijtimoiy birlik deb hisoblaydi. Smith “Nationalism and Modernism” (1998) asarida millatchilik nazariyalarini bir nechta yondashuvlar orqali tahlil qiladi: modernizm, primordializm, perennalizm, etno-simvolizm va postmodernizm.

Modernistlarga qarshi chiqqan holda, Smith millatlarning shakllanishida qadimiy etnik guruhlar (ethnies) va ularning tarixiy tajribasini muhim deb hisoblaydi. Uningcha, zamonaviy millatlar ko‘pincha tarixiy mifologiya, ramzlar, urf-odatlar va madaniy xotirani o‘zida mujassam etgan. Bu yondashuv “etno-simvolizm” deb nomlanadi.

Etno-simvolizmga ko‘ra, millatni shakllantiruvchi asosiy omillar — umumiy tarixiy xotira, hududiy aloqadorlik, madaniy ramzlar va miflardir. Smith ushbu yondashuvda tarixiy uzluksizlikni markaziy o‘ringa qo‘yadi. Uningcha, milliy identitet butunlay yangi g‘oya emas, balki mavjud madaniy qatlamlarning siyosiy shakllanishidir.

Shuningdek, Smith primordializm va perennalizm yondashuvlariga ham murojaat qiladi. Primordializm milliy identitetlarni tabiiy va tug‘ma deb qaraydi. Perennalizm esa millatlarning uzoq tarixiy davr mobaynida mavjud bo‘lganligini ta’kidlaydi. Smith bu yondashuvlarni to‘liq qabul qilmasa-da, ularning milliy o‘zlikni tushinishda ahamiyatli ekanini ta’kidlaydi.

Smith postmodernistik yondashuvni ham inkor etmaydi, biroq uni haddan tashqari konstruktivistik deb tanqid qiladi. Uningcha, millat faqat ijtimoiy konstruksiya emas, balki real tarixiy jarayonlar va madaniy asoslarga tayanadi.

Ushbu uch olimning milliyatchilik haqidagi yondashuvlari o‘zaro farqlidir. Gellner va Hobsbawm milliyatchilikni zamonaviy sanoat jamiyatining ehtiyojlariga mos ravishda shakllangan siyosiy konstruksiya deb baholaydi. Garchi ularning qarashlari umumiy asosga ega bo‘lsa-da, Hobsbawm elitalarning roliga va xalq ommasining qabul qilish jarayoniga alohida e’tibor qaratadi.

Smith esa milliyatchilikni faqat zamonaviy ehtiyojlar bilan izohlashni cheklangan yondashuv deb hisoblaydi. U millatni tarixiy-madaniy ildizlarga ega bo‘lgan murakkab ijtimoiy birlik deb tushunadi. Smithning qarashlari millatlarning qadimiy etnik asoslar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi va bu bilan Gellner hamda Hobsbawmning yondashuvlariga nisbatan muqobil nazariy asos yaratadi.

Ularning nazariyalarini bir-biri bilan qarama-qarshi qo‘yish emas, balki to‘ldiruvchi sifatida ko‘rish mumkin. Milliyatchilik fenomeni nafaqat zamonaviy siyosiy ehtiyojlar, balki tarixiy tajriba va madaniy omillar ta’sirida ham shakllangan hodisadir.

XULOSA

Milliyatchilik — bu siyosiy, ijtimoiy va madaniy qatlamlarga ega boʻlgan murakkab mafkuraviy hodisa boʻlib, uning kelib chiqishi, shakllanishi va mazmuni zamonaviy ijtimoiy fanlarda turli nazariy yoʻnalishlar orqali izohlanadi. Mazkur nazariy yondashuvlar oʻrtasidagi farqlar milliyatchilikning koʻp qirrali mohiyatini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ernest Gellner milliyatchilikni sanoatlashgan zamonaviy jamiyatning strukturaviy ehtiyojidan kelib chiqqan ijtimoiy hodisa sifatida talqin qiladi. U millatni oldindan mavjud boʻlgan tabiiy birlik emas, balki zamonaviylik sharoitida siyosiy va iqtisodiy funksiyalarni samarali bajarishga xizmat qiluvchi madaniy jihatdan bir hil sotsial konstruksiya deb tushuntiradi. Gellner nazariyasida yagona til, taʼlim va madaniyat sanoat jamiyatining zaruriy elementi sifatida milliy birdamlikni shakllantiradi.

Bunga qarama-qarshi ravishda, Erik Hobsbawm marksistik tarixiy materializm asosida milliyatchilikni siyosiy elitalar tomonidan ommani safarbar qilish maqsadida yuqoridan pastga yoʻnaltirilgan mafkuraviy loyiha deb baholaydi. U milliy identitet va tarixiy anʼanalarni aksariyat hollarda «ixtiro qilingan anʼanalар» sifatida koʻradi va bu orqali milliyatchilikni hokimiyatga intilgan guruhlarining siyosiy strategiyasi sifatida tushuntiradi.

Anthony D. Smith esa bu ikki modernistik pozitsiyaga nisbatan etnosimvolik yondashuvni ilgari suradi. U millatlarning shakllanishini tarixiy ildizlar, madaniy meros va etnik uzluksizlikka asoslab tushuntiradi. Smith nazarida milliy identitet vaqtinchalik siyosiy loyiha emas, balki uzoq tarixiy jarayonlarning, qadriyatlar tizimi va ramzlarning mantiqiy natijasidir. Uningcha, zamonaviy millatlarning shakllanishida ilgari mavjud boʻlgan etnik birliklar muhim rol oʻynagan.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, milliyatchilik — bu nafaqat zamonaviy siyosiy gʻoya, balki u tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar oʻzaro taʼsirining natijasi sifatida vujudga kelgan murakkab hodisadir. Gellnerning strukturaviy-modernistik yondashuvi, Hobsbawmning siyosiy-konstruktivistik talqini va Smithning tarixiy-etnik asosga urgʻu beruvchi modeli birgalikda milliyatchilikni chuqur va holistik tarzda anglashga zamin yaratadi. Bu yondashuvlarning integratsiyasi milliy identitet va davlat tuzilmalari masalasini tahlil qilishda nazariy va empirik jihatdan muhim konseptual asos boʻlib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.

2. Hobsbawm, E. J. (1990). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Smith, A. D. (1991). *National Identity*. Reno: University of Nevada Press.
4. Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
5. Smith, A. D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
6. Breuilly, J. (1993). *Nationalism and the State* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.
7. Hroch, M. (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Özkırmı, U. (2017). *Theories of Nationalism: A Critical Introduction* (3rd ed.). London: Palgrave Macmillan.
9. Calhoun, C. (1997). *Nationalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
10. Kedourie, E. (1993). *Nationalism* (4th ed.). Oxford: Blackwell.

YANGI O'ZBEKISTONDA OLIY TA'LIM TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR VA XALQARO HAMKORLIKNING RIVOJLANISHI

Nurxonov Muhammadi Nabi o'g'li

Termiz davlat universiteti akademik litseyi tarix fani bosh o'qituvchisi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Tel: +998915893225

ANNOTATSIYA

Yangi O'zbekiston oliy ta'lim tizimida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarining soni va sifati, ta'lim dasturlarining yangilanishi, xorijiy universitetlar bilan hamkorlik, qo'shma ta'lim dasturlari va akademik mobillik kabi jihatlar tahlil qilinadi. Xalqaro hamkorlikning kengayishi orqali O'zbekiston oliy ta'limi global ta'lim maydoniga integratsiyalashmoqda.

Kalit so'zlar: *Yangi O'zbekiston, oliy ta'lim, islohotlar, xalqaro hamkorlik, qo'shma dasturlar, akademik mobillik.*

АННОТАЦИЯ

В системе высшего образования Нового Узбекистана осуществляются коренные реформы. В данной статье рассматриваются такие аспекты, как количественный и качественный рост высших учебных заведений, обновление учебных программ, сотрудничество с зарубежными университетами, совместные образовательные программы и академическая мобильность. Расширение международного сотрудничества способствует интеграции высшего образования Узбекистана в глобальное образовательное пространство.

Ключевые слова: *Новый Узбекистан, высшее образование, реформы, международное сотрудничество, совместные программы, академическая мобильность.*

ABSTRACT

Fundamental reforms are being implemented in the higher education system of New Uzbekistan. This article examines aspects such as the quantitative and qualitative growth of higher education institutions, curriculum renewal, cooperation with foreign universities, joint educational programs, and academic mobility. The expansion of international cooperation is facilitating the integration of Uzbekistan's higher education into the global education arena.

Keywords: *New Uzbekistan, higher education, reforms, international cooperation, joint programs, academic mobility.*

KIRISH

Yangi O'zbekiston jahon hamjamiyatida o'z o'rnini mustahkamlashga intilar ekan, inson kapitalini rivojlantirish, sifatli ta'lim olishda barcha uchun teng sharoitlar yaratish, ilm-fan va innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiy rivojlanish modelini shakllantirish yo'lida muhim yutuqlarga erishmoqda. Raqobatbardosh va innovatsion iqtisodiyotni barpo etish uchun esa yosh avlodda mehnat bozori uchun zarur bo'lgan ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirish lozim [1:36].

Globalizatsiya sharoitida esa yoshlarning erkin harakatlanishini ta'minlash hamda oliy ta'lim muassasalarining xalqaro raqobatbardoshligini oshirish ustuvor vazifalardan bo'lib qolmoqda. Buning uchun, bir tomondan, ta'lim sifati va ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni tan olish tizimini takomillashtirish zarur bo'lsa, boshqa tomondan, talabalar, professor-o'qituvchilar va tadqiqotchilarning akademik mobilligini kengaytirish, ularni xorijiy ta'limni tan olish bo'yicha xalqaro normativ-huquqiy hujjatlarga qo'shish zarur.

Bugungi kunda oliy o'quv yurtlarining roli tubdan o'zgarib bormoqda: ular to'rt yillik yopiq ta'lim tizimidan ochiq, hamkorlikka asoslangan, insonni ijtimoiylashtirishga, unda zarur ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan tizimga o'tmoqda. Bu esa barqaror taraqqiyotga xizmat qilmoqda [1:36].

Mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini rivojlantirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Fuqarolarning sifatli ta'lim olish huquqi esa Respublikamiz Konstitutsiyasida mustahkamlab qo'yilgan. Oliy ta'limga bo'lgan ehtiyoj har doim ham u beradigan istiqbollar bilan o'zini oqlaydi. Diplomga ega mutaxassislar, odatda, muvaffaqiyatli ishga joylashish imkoniyatlariga ko'proq ega bo'ladi. Bugungi kunda mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalari yoshlarga qulay ta'lim olish sharoitlarini yaratish borasidagi sa'y-harakatlarini faollashtirmoqda. Ushbu ishlar doirasida moddiy-texnik bazani yangilash, ilg'or ta'lim metodikalarini joriy etish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish kabi yo'nalishlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim jarayoni ilg'or xorijiy ta'lim muassasalari tajribasi asosida intensivlashtirilmoqda. Shu bilan birga yangi o'quv dasturlar ishlab chiqilmoqda [2: 478].

Oliy ta'lim tizimi rivojlanishining hozirgi bosqichida O'zbekistonda muhim institutsional o'zgarishlar yuz bermoqda. Ma'muriy islohotlar doirasida va oliy ta'lim hamda ilmiy-innovatsion faoliyatni integratsiyalash maqsadida Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligiga aylantirildi. Bugungi kunda ushbu vazirlik huzurida Oliy ta'lim rivojlanishini tadqiq qilish markazi faoliyat yuritmoqda. Markaz malaka talablari va o'quv dasturlarini tahlil qiladi, ushbu yo'nalishda ilg'or xorijiy tajribani o'rganadi [3].

Davlat rahbari ta'kidlaganidek, bugungi kunning o'zi jamiyat hayotining barcha sohalari, jumladan, ta'lim va fan sohasini yangi bosqichga olib chiqishni talab etmoqda. Shu asosda so'nggi yillarda Prezident va hukumat tomonidan innovatsion faoliyatni rivojlantirish hamda oliy ta'lim muassasalari salohiyatini oshirishga qaratilgan bir qator muhim normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Davlat rahbari tomonidan belgilab berilgan vazifalarni jumladan, xalqaro aloqalarni kengaytirish borasida keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Iqtisodiyot, raqamlashtirish va milliy ishlanmalarni integratsiyalash sohasidagi yirik loyihalarning amalga oshirilishi respublikaning jahon miqyosidagi imidjini mustahkamlash, xalq farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Bularning barchasi yuqori salohiyat va katta resurslarni talab etadi.

2019-yilda "O'zbekiston Respublikasida 2030-yilgacha oliy ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi" qabul qilindi. Ushbu hujjat oliy ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish va respublika OTMLarini xalqaro reytinglarga (QS, THE, ARWU) kiritish bo'yicha asosiy yo'nalishlarni belgilab berdi. Mazkur konsepsiya strategik dastur bo'lib, sohani rivojlantirishning asosiy ko'rsatkichlarini aniqlab berdi. Sistematik choralar natijasida ikki oliy ta'lim muassasasi – Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti milliy tadqiqot universiteti hamda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti ilk bor dunyoning eng yaxshi 1000 universiteti reytingiga kirdi.

Islahotlar doirasida ilg'or standartlarni joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, 2020-yildan boshlab mamlakatdagi barcha OTMLar bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tmoqda. Bu esa ta'lim dasturlarining moslashuvchanligini ta'minlab, talabalar uchun kengroq imkoniyatlar yaratadi. O'z navbatida KMT (kredit-modul tizimi)ni joriy etish ikki diplomli ta'lim (Double Degree) amaliyotining kengayishiga olib keldi, bu esa talabaga O'zbekiston va xorijiy hamkor universitet diplomlarini olish imkonini beradi [2: 478].

Soha yutuqlaridan biri sifatida oliy ta'lim bilan qamrovning ortganini qayd etish mumkin. 2023-yilda bu ko'rsatkich 42 foizga yetdi, bu esa 2016-yildagi 9 foizga nisbatan deyarli 5 barobar ko'p. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar soni 1,3 millionga yetdi. OTMLar soni ham 2016-yildagi 77 tadan 2023-yilda 213 taga yetdi. Iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida 2021-yildan boshlab davlat OTMLariga kunduzgi ta'lim shakli bo'yicha eng yuqori ball to'plagan 200 abituriyent uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti granti joriy etildi.

Muhim yangiliklardan yana biri – oliy ta'lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berilmoqda. Konstitutsiyaning 51-moddasida OTMLarning

akademik erkinligi, o'zini o'zi boshqarish, ilmiy-tadqiqot va o'qitish erkinligi qonun bilan kafolatlangan. Bugungi kunda 40 ta OTMga akademik va moliyaviy mustaqillik berilgan. Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligiga ushbu ro'yxatni Respublika oliy ta'lim kengashi va Iqtisodiyot va moliya vazirligi bilan kelishilgan holda kengaytirish huquqi berilgan. Akademik va moliyaviy mustaqillik OTMlarga o'quv rejalari va dasturlarini, malaka talablarini tasdiqlash, o'qish muddati va narxini belgilash, sirtqi, masofaviy va kechki ta'lim shakllarini joriy etish, akademik mobillikni amalga oshirish, yangi yo'nalishlar ochish va eskilarini yopish kabi masalalarni hal qilish imkonini beradi. Bu choralar davlat tomonidan boshqaruvning markazlashtirilgan shaklini kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar integratsiyasini ta'minlash ham zamonaviy islohotlarning asosiy maqsadlaridan biridir. Mamlakat OTMlarida "Universitet 3.0" konsepsiyasi joriy etilmoqda. Bu esa ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy izlanishlar natijalarini tijoratlashtirish faoliyatining o'zaro uzviy bog'liqligini ta'minlaydi. Natijada, oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyati 40 foizga yetdi, Scopus va Web of Science bazalaridagi maqolalar soni 3574 taga yetdi. 2023-yil yakunlariga ko'ra OTM va ilmiy tashkilotlar tomonidan tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish hajmi 270 milliard so'mdan oshdi, 17 ta spinoff kompaniyalar tashkil etildi.

Oliy ta'lim tizimini rivojlantirish doimiy takomillashtirishni talab qiladi. Shu bois bozor ehtiyojlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Oliy ta'lim rivojlanishining zamonaviy tendensiyalarini inobatga olgan holda quyidagi vazifalarga e'tiborni kuchaytirish lozim: hududlarda oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish; OTMlarni yiriklashtirish va oliy ta'lim yo'nalishlarini optimallashtirish; ish beruvchilarni bo'lajak kadrlar bilan ta'lim bosqichidayoq bog'lash [4: 49].

Bugungi kunda mamlakatdagi barcha OTMlarning deyarli yarmi Toshkent shahrida joylashgan. Ta'lim sifati, tizimi va sharoitlari esa barcha hududlarda bir xil bo'lishi lozim. Shu bilan birga o'xshash profildagi OTMlar bazasida milliy yoki davlat universitetlarini tashkil qilish maqsadga muvofiqligini ham tahlil qilish kerak. Shuningdek, bakalavriat yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklarini ish beruvchilar va mehnat bozori ehtiyojlarini inobatga olgan holda optimallashtirish lozim. Ma'lumot uchun, bugungi kunda O'zbekistonda bakalavriat yo'nalishlari soni 195 tani tashkil etadi, Qozog'istonda – 173 ta, Finlyandiyada – 132 ta, Janubiy Koreyada esa qariyb 100 ta.

O'zbekistonda oliy ta'lim tizimi tub islohotlar bosqichiga kirgan bo'lib, bu soha davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Oliy ta'limning strategik rivojlanishini belgilovchi asosiy hujjatlar — Prezident va Hukumat tomonidan qabul qilingan konsepsiyalar, normativ-huquqiy hujjatlar,

xususan, 2030-yilgacha bo‘lgan Oliy ta‘limni rivojlantirish konsepsiyasi, muhim yo‘l xaritasi bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu islohotlarning markazida ta‘lim sifati, xalqaro reytinglarda ishtirok, ilm-fan va innovatsiyalarni integratsiyalash hamda oliy ta‘lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berish masalalari turadi.

Keyingi yillarda ta‘lim qamrovi besh baravarga ortgani, oliy ta‘lim muassasalari sonining keskin oshgani va “Universitet 3.0” konsepsiyasining joriy etilishi — sohada yuksalish borayotganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, xalqaro hamkorlikning kengayishi, ilg‘or xorijiy tajribalarni joriy etish, kredit-modul tizimi va “double degree” dasturlari orqali raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash imkoniyatlari yaratilmoqda [5: 52].

Shu bilan birga, tahlillar oliy ta‘limning hududiy muvozanatini ta‘minlash, bakalavriat va magistratura yo‘nalishlarini optimallashtirish, ish beruvchilar bilan integratsiyani kuchaytirish zarurligini ko‘rsatmoqda. Bozor talablari asosida zamonaviy, intellektual salohiyatga ega, o‘z kasbining yetuk mutaxassislarini yetishtirish — “Yangi O‘zbekiston” taraqqiyotining asosi sifatida qaralmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar tizimini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar kadrlar raqobatbardoshligini va milliy iqtisodiyot samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Yangi tarmoqlar yaratilishi va aholining yashash darajasining oshishi davlat oldiga jiddiy vazifani qo‘ymoqda: zamonaviy texnologiyalarni tezda o‘zlashtira oladigan, yuqori intellektual salohiyat va ilg‘or kompetensiyalarga ega, yuqori saviyali, intizomli mutaxassislarni muntazam yetishtirib beradigan ta‘lim tizimini yo‘lga qo‘yish. Chunki faqatgina zamonaviy bilimlarga ega bo‘lgan mutaxassislarga Yangi O‘zbekistonni barpo etish davrida strategik maqsadlarga erisha oladilar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdukarimova G.B. Zamonaviy globallashtirish bosqichining ilmiy-falsafiy tahlili. “Fan, ta‘lim va madaniyat” jurnali, 2019-yil, № 4 (38), 36–37-betlar.
2. Muminov A.G. O‘zbekistonda ta‘lim sohasidagi islohotlar: holati va istiqbollari // “Fan va amaliyot axborotnomasi”, 2019-yil, Jild 5, № 9, 478–483-betlar.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining oliy ta‘lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. 2019-yil 8-oktabr, № PF-5847.
4. Umarova D.Z. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimidagi innovatsion islohotlar // “Fan va ta‘lim masalalari” jurnali, 2018-yil, № 2 (14), 47–49-betlar.
5. Xakimjonova X.X. O‘zbekistondagi innovatsion ta‘lim islohotlari // “Fan va ta‘lim yutuqlari” jurnali, 2019-yil, № 3 (44), 52–54-betlar.

LINGUACULTURAL AND PRAGMATIC FEATURES OF TRANSLATING TERMS

Khodjakulova Feruza Rustamovna

PhD, senior teacher

International Islamic studies academy of Uzbekistan

“Uzbek and foreign languages” department

tel: 911642157

gmail: feruzahodjakulova77@gmail.com

ABSTRACT

Translation is not merely about converting words from one language to another but also involves transferring cultural and pragmatic aspects embedded in the original text. This paper explores the linguacultural and pragmatic challenges faced by translators when dealing with terms that carry cultural-specific meanings. It also examines the importance of context, cultural background, and communicative intent in translation.

Key words: *linguacultural and pragmatic challenges, context, cultural background*

TARJIMA TERIMLARINING LINGVOMADANIY VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Xodjakulova Feruza Rustamovna

Phd, katta o‘qituvchi

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

“O‘zbek va chet tillari” kafedrası

tel: 911642157

gmail: feruzahodjakulova77@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tarjima nafaqat so'zlarni bir tildan boshqa tilga o'tkazish, balki asl matnga kiritilgan madaniy va pragmatik jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada tarjimonlar o'ziga xos madaniy ma'nolarga ega bo'lgan atamalar bilan ishlashda duch keladigan lingvistik va pragmatik muammolarni o'rganadi. Shuningdek, u tarjimada kontekst, madaniy kelib chiqish va kommunikativ niyatning ahamiyatini o'rganadi.

Kalit so'zlar: *lingvomadaniy va pragmatik muammolar, kontekst, madaniy fon.*

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ

Ходжакулова Феруза Рустамовна

Кандидат наук, старший преподаватель

Международная академия исламоведения Узбекистана

Кафедра «Узбекский и иностранные языки»

тел: 911642157

gmail: feruzahodjakulova77@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Перевод — это не просто преобразование слов с одного языка на другой, но и передача культурных и прагматических аспектов, заложенных в исходном тексте. В этой статье рассматриваются лингвокультурные и прагматические проблемы, с которыми сталкиваются переводчики при работе с терминами, несущими культурно-специфические значения. В ней также рассматривается важность контекста, культурного фона и коммуникативного намерения при переводе.

Ключевые слова: лингвокультурные и прагматические проблемы, контекст, культурное происхождение.

INTRODUCTION

Translation serves as a bridge between languages, cultures, and societies. However, the process is often complicated by linguistic and cultural differences. The concept of linguacultural translation emphasizes the importance of cultural nuances in language, whereas pragmatic translation focuses on the intended meaning and communicative function. Translators must navigate both aspects effectively to ensure accurate communication.

The relationship between language and culture, including idioms, proverbs, and culturally bound terms. The context-dependent meaning of a term, influenced by the situation, speaker intention, and audience expectations. Some words do not have direct equivalents in other languages due to cultural uniqueness. Translators often use adaptation, borrowing, or footnotes to explain these terms.

Idioms and proverbs carry deep cultural meanings that may not translate directly. A literal translation would not convey the intended meaning, so translators must find an equivalent phrase in the target language. Words may carry different connotations in different cultures. For example, the word "fox" symbolizes cunning in English but can have different connotations in other languages.

The same word or phrase may have different meanings depending on the context. For example, the English word "*bachelor*" can mean:

An unmarried man (general meaning)

A university degree (academic context)

A translator must consider situational factors to choose the correct meaning.

Different cultures have varying norms for politeness and formality. For example:

In English, indirect requests are common: "Could you possibly help me?"

In Uzbek, direct requests are more acceptable: "Menga yoʻrdam berib yuboring, iltimos." (Help me, please.) Translators must adjust tone and politeness to match cultural expectations.

Effective translation goes beyond simply swapping words from one language to another. It involves understanding the nuances of both languages, the cultural context, and the intended message. Here's a breakdown of key strategies, with examples in English and Uzbek: Understanding the Context: This is crucial. A word can have multiple meanings depending on the situation.

English: "*Bank*" can mean a financial institution or the side of a river.

Uzbek: "*Bank*" so'zi moliyaviy muassasa or daryo qirg'og'i.

Adapting the translation to fit the target culture. This includes idioms, humor, and social norms. English: "*Break a leg*" (meaning good luck).

Uzbek: This idiom doesn't have a direct equivalent. Instead, you might say "*Omad yoʻr bo'lsin*" (May luck be your companion).

Ensuring the translation is clear, concise, and accurately conveys the original message. It is vital to avoid word for word translations, that can create very confusing sentences.

English: "*The meeting will be held in the conference room.*"

Uzbek: "*Yig'ilish konferensiya zalida bo'lib o'tadi.*"

Using Computer-Assisted Translation (CAT) tools, translation memory, and glossaries to improve efficiency and consistency. These tools can help maintain consistency with terminology. Having a native speaker review the translation for accuracy, fluency, and cultural appropriateness. This is the final step that ensures a professional and high quality translation. Knowing who the intended audience is, and adapting the language to suit their level of understanding.

For example, translating a children's book requires a vastly different tone and vocabulary than a legal document. Imagine translating a marketing campaign.

English: "*Our product is the best in the market.*"

Depending on the Uzbek cultures marketing norms, a direct translation could sound too aggressive. Uzbek: A more suitable translation might be "*Mahsulotimiz*

bozorda eng yaxshilaridan biri" (Our product is among the best in the market), which conveys a similar message but with a more culturally appropriate tone.

By implementing these strategies, translators can produce high-quality translations that effectively bridge the gap between languages and cultures.

Humor is often culture-specific and difficult to translate. Puns, jokes, and wordplay require creative translation rather than literal conversion.

English pun: *"Time flies like an arrow; fruit flies like a banana."*

Literal translation into another language would lose the joke, requiring adaptation. Using the original word from the source language (e.g., sushi, tsunami, karma). Changing the term to fit the cultural context (e.g., translating "Thanksgiving" into a culturally relevant holiday).

CONCLUSION

Translation is a complex process that extends beyond linguistic conversion. The linguacultural and pragmatic aspects play a crucial role in ensuring effective communication. Cultural nuances, contextual meaning, and communicative intent must be carefully considered to achieve accurate translations. Translators must employ various strategies, such as adaptation, borrowing, and functional equivalence, to bridge linguistic and cultural gaps.

REFERENCES

1. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge.
2. Barno, S. (2023). The role of gamification in teaching english: integrating national games into the teaching process. *Journal of Advanced Scientific Research* (ISSN: 0976-9595), 3(11).
3. Dilbar, K. (2023). A subtle difference between competence and competency. *Journal of Advanced Scientific Research* (ISSN: 0976-9595), 3(11).
4. Dilbar, K. (2023). How to engage students with religious texts and ideas through the efl classes?. *образование наука и инновационные идеи в мире*, 18(5), 23-26.
5. Khasanova, D. (2023). Enhancing English language teaching for islamic studies students: a focus on curriculum design. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(12), 190-195.
6. Khodjakulova, F. (2020). The analysis of cultural features of english proverbs. in *инновационные подходы в современной науке* (pp. 152-155).
7. Khodjakulova, F. R. (2023). THE INTERPLAY BETWEEN RELIGION AND LANGUAGE. *International scientific journal of Biruni*, 2(3), 123-126.
8. Khodjakulova, F. R. (2023). Translation strategies of islamic terms. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(11), 12-16.

9. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. Prentice Hall.
10. Nida, E. A., & Taber, C. R. (2003). The Theory and Practice of Translation. Brill.
11. Shirinova, F. (2024, March). Development of independent work of students of non-philological higher education institutions focused on social and humanitarian sciences in a digital educational environment. In International Global Conference (Vol. 1, No. 4, pp. 254-256).
12. Venuti, L. (2012). The Translator's Invisibility: A History of Translation. Routledge.

KOREYSCHA SO‘Z YASALISHI VA NEOLOGIZMLAR

Panjiyeva Shaxodat Olimjonovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

Tel: +998994834092

Email: shaho200656@gmail.com

Salomova Dilnoza Bozor qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada koreys tilida so‘z yasalishi va yoshlar orasida qo‘llanilgan koreys neologizmlarining shakllanish turlari tahlil qilinadi. Koreys tilida yangi so‘zlar hosil qilishning asosiy usullari – affiksatsiya, kompozitsiya va qisqartirish kabilar ko‘rib chiqiladi. Maqolada zamonaviy koreys tilida tez-tez paydo bo‘layotgan neologizmlarning omillariga alohida e‘tibor qaratiladi. Shu maqsadda maqolada eng so‘nggi gazetalarda va shu kunlarda omma orasida keng foydalanilayotgan onlayn lug‘atlarda paydo bo‘lgan ma‘lumotlardan foydalanilgan. Va bunda ijtimoiy tarmoqlar, texnologik taraqqiyot va globalizatsiyaning koreys tiliga ta’siri muhokama qilinadi. Turli yosh guruhlar va kasbiy sohalarda neologizmlarning qo‘llanilishiga oid misollar keltiriladi. Shuningdek, koreys tilidagi neologizmlarning boshqa tillarga ta’siri va ularning xalqaro so‘z boyligiga qo‘shilishi haqida fikr yuritiladi. O‘zgaruvchan til muhitida yangi so‘zlarning tezda ommalashishi va yo‘qolish sabablari o‘rganiladi. Lingvistik jihatdan, koreyscha neologizmlarning tuzilishi va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari koreys tili taraqqiyotining zamonaviy tendensiyalarini aniqlashga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: *neologizmlar, so‘z yasalishi, affiksatsiya, kompozitsiya, qisqartirish, o‘zlashma so‘zlar, teleskopiya, so‘z boyligi, lingvistika, ijtimoiy tarmoq, globalizatsiya.*

ABSTRACT

This article analyzes the formation of Korean words and the types of Korean neologisms used among young people. The main methods of forming new words in Korean are considered - affixation, composition and reduction. The article pays special attention to the factors of neologisms that frequently appear in modern Korean. For this purpose, the article uses information from the latest newspapers and online dictionaries that are widely used among the public these days. It also discusses the impact of social networks, technological progress and globalization on the Korean language. Examples of the use of neologisms in different age groups and professional fields are given. It also considers the impact of Korean neologisms on

other languages and their inclusion in the international vocabulary. The reasons for the rapid popularity and disappearance of new words in a changing language environment are studied. Linguistically, the structure and semantic features of Korean neologisms are analyzed. The results of the study help to identify modern trends in the development of the Korean language.

Keywords: neologisms, word formation, affixation, composition, abbreviation, loanwords, telescoping, vocabulary, linguistics, social networks, globalization.

KIRISH

Har qanday til doimiy ravishda rivojlanib boradi va zamon talablariga moslashadi. Yangi tushunchalar, texnologik yangiliklar, madaniy o'zgarishlar va globalizatsiya natijasida har bir tilda yangi so'zlar paydo bo'ladi. Koreys tili ham ushbu jarayondan chetda qolmaydi. Ayniqsa, XXI asrda texnologiya, ijtimoiy tarmoqlar va K-pop madaniyatining kuchayishi tufayli koreys tilida ko'plab yangi so'zlar (neologizmlar) yuzaga kelmoqda. Ma'lumki, har bir tilning so'z boyligi doimiy ravishda yangilanib turadi. Shuning uchun ham tilda yangi so'zlarning paydo bolishi kabi holatlari mavjud. Bunday so'zlar tilshunoslikda neologizmlar deyiladi. Ammo vaqt o'tishi bilan neologizmlar deb ataladigan ayrim so'zlar lingvistik nuqtai nazardan to'liq o'zlashtirilgach, o'z yangiligini yo'qotishi muqarrar. Bunday holda biz ularni neologizmlar ro'yxatidan chiqarib tashlashimiz mumkin. "Zamonaviy tilshunoslikning otasi" sifatida tanilgan amerikalik professor Noam Xomskiy til haqida shunday deydi:

"Til - bu erkin ijod jarayoni, uning qonunlari va tamoyillari qat'iy, ammo ularni qo'llash usullari erkin va cheksiz darajada xilma-xildir. Hatto so'zlarning talqini va ishlatilishi ham erkin ijod jarayonini o'z ichiga oladi".

KOREYS TILIDA SO'Z YASALISH USULLARI

Koreys tilida yangi so'zlar hosil qilish uchun bir necha asosiy usullar mavjud. Bular orasida *affiksatsiya*, *kompozitsiya*, *qisqartirish*, *o'zlashma so'zlar* va *teleskopiya* keng tarqalgan.

Affiksatsiya (Qo'shimchalar yordamida so'z yasalishi)

Koreys tilida yangi so'zlar hosil qilishning eng keng tarqalgan usullaridan biri – affiksatsiya (qo'shimcha qo'shish). Quyida ba'zi misollar keltirilgan:

“학생” (talaba) + “증” (guvohnoma) → “학생증” (talabalik guvohnomasi)

“운전” (mashina haydamoq) + “사” (odam) → “운전사” (haydovchi)

“먹다” (yemoq) + “음” (ot yasovchi qo'shimcha) → “먹음” (yegulik)

Affiksatsiya orqali yasalgan soʻzlar odatda til tizimiga tez moslashadi va rasmiy leksikaga kiritiladi.

Kompozitsiya (Ikki yoki undan ortiq soʻzning birikishi)

Ikki yoki undan ortiq soʻzning birikishi orqali ham yangi maʼno hosil qilinishi mumkin:

“손” (qoʻl) + “전화” (telefon) → “손전화” (qoʻl telefoni, mobil telefon)

“한” (koreys) + “식” (taom) → “한식” (koreys taomi)

“고속” (yuqori tezlik) + “도로” (yoʻl) → “고속도로” (yuqori tezlik bilan harakatlaniladigan yoʻl)

Qisqartirish va teleskopiya.

Koreys tilida uzun iboralarni qisqartirish orqali ham yangi soʻzlar shakllanadi:

“아르바이트” (vaqtinchalik ish) → “알바”

“세탁기” (kir yuvish mashinasi) → “세기”

“인터넷 방송” (internet translyatsiya) → “인방”

Bu usul ayniqsa yoshlar orasida keng tarqalgan va koʻpincha norasmiy til shakllarida uchraydi.

NEOLOGIZMLAR

Darhaqiqat, McDonald, L.J. aytganidek, “Neologizmlar koʻpincha madaniyat va texnologiyadagi oʻzgarishlar bilan bogʻliq”

Neologizmlar bir necha sababga koʻra paydo boʻlishi mumkin va turli tillarda har xil shakllanishi kuzatiladi. Masalan, neologizmlar chet tilidan oʻrganilgan soʻzlardan shakllanishi yoki allaqachon mavjud boʻlgan lugʻat tarkibidan yangi soʻz yasash orqali paydo boʻlishi mumkin.

Koreys tilidagi neologizmlar quyidagi usullar orqali yuzaga keladi:

1. *Chet tilidan (asosan ingliz tilidan) oʻrganilgan soʻzlar orqali shakllanishi.*

버스 (bus) – avtobus

택시 (taxi) – taksi

슈퍼마켓 (supermarket) – supermarket

커피숍 (coffee shop) – qahvaxona

버터 (butter) – sariyogʻ

스포츠 (sport) – sport

골프 (golf) – golf

2. *Har bir soʻz guruhining boshlangʻich boʻgʻini olib, qisqartma yasash orqali.*

Masalan:

남친 (남자 친구) – yigit doʻst

여친 (여자 친구) – qiz doʻst

생축 (생일 축하해요) – tugʻilgan kun bilan tabriklayman

Koreys neologizmlarining umumiy tuzilishini tahlil qilish va oʻrganish til lugʻatidagi mavjud soʻzlarni yodlash kabi oson emas. Chunki yangi soʻzlar yoshlar oʻrtasidagi kundalik muloqot jarayonida doimiy ravishda paydo boʻlib boradi. Shuningdek, vaqt davomiyligiga qarab, boʻgʻinlar qoʻshish orqali soʻz yasash jarayoni ham oʻzgarishi mumkin. Aynan mana shu neologizmlar shakllanish omillarini hisobga olgan holda, Jungang Ilbo (중앙일보) tomonidan SNS (ijtimoiy tarmoqlar) xabarlarida ishlatiladigan koreys neologizmlarining namunaviy misollari tanlab olingan.

Ushbu tadqiqot yangi paydo boʻlayotgan soʻzlar yosh avlod orasida til qoʻllanishining joriy tendensiyalarini qanday aks ettirishini tahlil qiladi. Soʻnggi yillarda koreys neologizmlariga boʻlgan qiziqish ortib bormoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida Naver Band veb-saytida ishlatila boshlangan va eng mashhur jurnal Joongang Ilbo tomonidan chop etilgan neologizmlar alohida eʼtiborga loyiqdir.

QISQARTMALAR

Koreys tilidagi eng keng tarqalgan neologizm turi bu soʻzlarning asosiy boʻgʻinlaridan tuzilgan qisqartmalardir. Qisqartma – bu bir ibora yoki nomning birinchi harfi (yoki birinchi bir necha harfi) asosida shakllangan talaffuz qilinadigan yangi soʻzdir. Yangi birikkan harflar natijasida yangi soʻz paydo boʻlib, u kundalik tilning bir qismiga aylanadi. Soʻzlar yoki iboralarni qisqartirib ishlatish muloqotni tezlashtirishi mumkin.

Masalan:

단톡 – guruhli suhbat

Ushbu neologizm quyidagi soʻzlarning asosiy boʻgʻinlari birlashtirilishi orqali hosil boʻlgan:

단체 – guruh

대화 – muloqot

톡 – chat

16 학번 애동과 학생들이면 단톡에 들어가야하나요? - 16-yilgi talaba bo‘lsangiz, guruhli suhbatga qo‘shilishingiz kerakmi?

Neologizmlarni bilmagan inson bu jummalarni noto‘g‘ri talqin qilishi mumkin. Keling, boshqa bir misolga nazar tashlaymiz:

1. 자삭 – 자신 삭제 (o‘z-o‘zini o‘chirish)

Ushbu neologizm “자삭” so‘zi quyidagi so‘zlardan hosil qilingan:

자신 – o‘zi

삭제 – o‘chirish

그는 글을 올린 며칠 뒤 자삭을 했다. - U e‘lon qilgan postini bir necha kundan keyin o‘chirib tashladi.

2. 취존 – 취향 존중 (boshqalarning didini hurmat qilish)

Bu so‘z hozirda yoshlar orasida keng qo‘llanadi va quyidagi so‘zlarning birikmasidan tashkil topgan:

취 – 취향 – yoqtirish

존 – 존중 – hurmat qilish

Misol:

왜 민초단들은 취존하라면서 반민초단 취향존중 안해줄까요? - Nega Mincho tarafdorlari “boshqalarning didini hurmat qiling” deya turib, Mincho muxoliflarining fikrini inobatga olishmaydi?

3. 비번 – 비밀 번호 (maxfiy raqam)

Bu neologizm quyidagi qismlardan tashkil topgan:

비 – 비밀 – maxfiy

번 – 번호 – raqam

Bu neologizm seyf yoki biror narsaning maxfiy raqami (paroli) degan ma‘noni anglatadi.

4. 마상 – 마음의 상처 (yaralangan yurak)

Bu so‘z quyidagicha hosil qilingan:

마 – 마음 – yurak, qalb

상 – 상처 – jarohat

마상이 힘들죠. - Yurak yarasi qiyin narsa, to‘g‘rimi?

5. 최애 – 최고 애(愛, 사랑) (eng sevimli inson)

Bu neologizm quyidagi qismlardan tashkil topgan:

최 – 최고 – eng yaxshi, a‘lo

애 – 애인 – sevgan inson

Bu neologizm yoshlar orasida KakaoTalk dasturida keng qo‘llanadi.

최애는 내가 정하는게 아니다. 최애가 갑자기 와서 심장을 때리며

“오늘부터 내가 니 최애다.”라고 말하는 것이다. - Eng sevimli insonni men tanlamayman. U kutilmaganda kelib yuragimni larzaga soladi va “Bugundan boshlab men sening eng sevimli insoningman” deb aytadi).

Bundan tashqari, faqat inglizcha so‘zlardan ham “koreys” qisqartmalarini yaratish mumkin. Masalan:

플렉스 (Flex) – FLAX

Bu so‘z Amerika hip-hop madaniyatidan kelib chiqqan bo‘lib, boylik yoki qimmatbaho narsalar bilan maqtanish ma‘nosini anglatadi. Ushbu so‘z birinchi marta 1992-yilda reper Ice Cube tomonidan “Down for Whatever” qo‘shig‘ida ishlatilgan.

스샷 – 스크린샷 (Screenshot)

Ushbu neologizm nafaqat koreyslar, balki boshqa mamlakatlardagi odamlar tomonidan ham ishlatiladi va uni tushunish oson.

UNDOSH HARFLARDAN TASHKIL TOPGAN QISQARTMALAR

Ko‘pgina yirik va taniqli tashkilotlar va kompaniyalar juda uzun nomlarga ega bo‘lib, ular ko‘pincha bosh harflar bilan qisqartiriladi va odatda nuqtalarsiz yoziladi. Quyida bunday misollar keltirilgan:

BBC – British Broadcasting Corporation

ICI – Imperial Chemical Industries

FBI – Federal Bureau of Investigation

RSPCA – Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals

NATO – North Atlantic Treaty Organization

MIT – Massachusetts Institute of Technology

TUC – Trades Union Congress

Xuddi ingliz tilida bo‘lgani kabi, koreys yoshlari ham faqat undosh harflardan iborat qisqartmalar yaratishadi. Quyidagi misolga e’tibor bering:

ㄱ ㅅ

Bu harflarning ma’nosi bir qarashda tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Ammo agar ularni bo‘g‘inlarning bosh harflari sifatida ko‘rib chiqib so‘z shakllantirsak, quyidagicha bo‘ladi:

ㄱ – 감

ㅅ – 사

Bu birlik “감사” so‘zini hosil qiladi, ya’ni “**rahmat**” degan ma’noni anglatadi.

Undosh harflardan iborat neologizmlar

- ㅈ ㅅ (죄송) → “Kechirasiz”

ㅈ – 죄

ㅅ – 송

Ushbu neologizm “죄송” so‘zining qisqartmasi bo‘lib, “**uzr**” yoki “**kechirasiz**” degan ma’noni anglatadi.

- ㄷ ㅋ (축하) → “Tabriklayman”

ㄷ – 축

ㅋ – 하

Bu neologizm “축하” so‘zidan qisqartirilgan bo‘lib, “**tabrik**” degan ma’noni anglatadi. Og‘zaki nutqda “하” tovushi “카” sifatida talaffuz qilinadi, shuning uchun ㄷㅋ qisqartmasi ijtimoiy tarmoqlarda ishlatiladi.

- ㄱ ㄷ (괜찮다) → “Hammasi joyida”

ㄱ – 괜

ㄷ – 찰다

Bu qisqartma “괜찮다” so‘zidan olingan bo‘lib, “**hammasi yaxshi**”, “hammasi joyida” degan ma’noni bildiradi.

- ㄱ ㄷ (기다려) → “Kut”

ㄱ – 기

ㄷ – 다녀

Bu qisqartma “기다려” soʻzidan hosil boʻlib, “kut”, “kutib tur” degan maʼnoni anglatadi.

Inglizcha soʻzlardan olingan neologizmlar

- ㄴ ㄴ → 노노 (**no no**) – “Yoʻq, yoʻq”
- ㄱ ㄱ → 고고 (**go go**) – “Kettik” yoki “Olgʻa”
- ㅂ ㅂ → 바이바이 (**bye bye**) – “Xayr”
- ㅇ ㅋ → Okay/OK – “Yaxshi”

Koreys yozuv tizimida har qanday boʻgʻin boshida undosh harf boʻlishi shart. Agar boʻgʻin unli harf bilan boshlangan boʻlsa, “ㅇ” harfi boʻgʻin boshiga qoʻshiladi.

BOSHQA QISQARTMALAR

- ㅇ ㅇ → 응 (**Ha**) – Tasdiqlash uchun ishlatiladi.
- ㅇ ㄷ → 어디? (**Qayerda?**) – Joylashuvni soʻrash.
- ㅇ ㄱ ㄹ ㅇ → 이거레알? (**Bu rostmi?**) – Hayratlanish yoki ishonchsizlik ifodasi.

ㄱ ㄴ ㅈ → 가는중 (**Yoʻlda ketyapman**)

ㅂ ㄹ → 별로 (**Unchalik emas**)

ㅁ ㅈ → 맞아 (**Toʻgʻri**)

ㅎ ㅇ → 하이 (**Salom**)

ㄹ ㄷ → 레디 (**Tayyor**)

Bu qisqartmalar Koreya yoshlari orasida ijtimoiy tarmoqlarda keng qoʻllaniladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, maqolada ijtimoiy tarmoqlardagi soʻnggi xabarlarni tahlil qilish orqali koreys tilidagi yangi soʻzlar muhokama qilindi. Koreys tilidagi soʻz yasalishi va neologizmlar tahlili shuni koʻrsatadiki, til doimiy rivojlanish jarayonida boʻlib, turli omillar taʼsirida boyib boradi. Yangi soʻzlarning shakllanishi texnologik, ijtimoiy va madaniy oʻzgarishlar bilan uzviy bogʻliq boʻlib, ularning paydo boʻlishi

va ommalashishi muayyan davrning ehtiyojlariga javob beradi. Neologizmlar, ayniqsa, yoshlar orasida tez tarqaladi va ijtimoiy tarmoqlar orqali keng qo'llaniladi. Ularning aksariyati norasmiy tildan rasmiy leksikaga o'tishi uchun vaqt talab etiladi. Ba'zi yangi so'zlar uzoq muddat til boyligida saqlanib qolsa, boshqalari esa tez unutiladi. Bu tilning tabiiy rivojlanish qonuniyatlaridan biri hisoblanadi. So'z yasaliş jarayoni koreys tilining o'ziga xosligi va moslashuvchanligini ko'rsatadi. Turli so'z yasaliş usullari, jumladan, affiksatsiya, kompozitsiya, qisqartirish va xorijiy so'zlarning o'zlashishi orqali tilning leksik tarkibi doimiy ravishda boyib boradi. Bu jarayon koreys tilini zamonaviy ehtiyojlarga moslashtirishga xizmat qiladi. Koreys tilida yangi so'zlarning shakllanishi va rasmiy tan olinishi aniq tizim asosida amalga oshadi. Milliy til instituti va tilshunoslar yangi so'zlarni tahlil qilib, ularning rasmiy lug'atlarga kiritilishiga yoki norasmiy so'z sifatida qolishiga qaror qiladi. Bu esa koreys tilining me'yoriy rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Koreys tili neologizmlar orqali nafaqat ichki o'zgarishlarga uchraydi, balki boshqa tillarga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Koreys pop-madaniyati, texnologiya va iqtisodiy o'sish tufayli koreyscha so'zlar xalqaro leksikaga ham kirib bormoqda. Bu esa koreys tilining jahon miqyosidagi nufuzi ortayotganini ko'rsatadi. Yangi so'zlarning ommalashuvi va yo'qolishi turli omillarga bog'liq. Ba'zi so'zlar uzoq yillar davomida qo'llanilsa, boshqalari qisqa muddatli trend sifatida paydo bo'lib, keyinchalik iste'moldan chiqib ketadi. Bu til rivojlanishining tabiiy jarayoni bo'lib, u doimiy dinamikani ta'minlaydi. Neologizmlar tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi va zamonaviy hodisalarni aniqroq ifodalashga yordam beradi. Ayniqsa, ijtimoiy o'zgarishlar, yangi texnologiyalar va global madaniy ta'sir natijasida yuzaga kelgan yangi tushunchalar uchun yangi so'zlarning paydo bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Koreys tilining kelajakdagi rivojlanishi davomida ham yangi so'zlar paydo bo'lishi kutilmoqda. Kelajakda tilshunoslar va rasmiy institutlar ushbu o'zgarishlarni tartibga solishda davom etadilar. Shuningdek, til o'zgarishlarining jamiyatga qanday ta'sir qilishi va yangi so'zlarning rasmiy maqomga ega bo'lishi ham dolzarb masala bo'lib qoladi. Umuman olganda, koreys tilidagi so'z yasaliş va neologizmlar til rivojlanishining muhim qismi bo'lib, ularning tahlili orqali til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunish mumkin. Bu jarayon tilni yanada boyitadi va uning yanada moslashuvchan bo'lishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

6. Ahn, S.-C., & Egorova, K. (2021). Morphing Phonological Patterns of Recent Korean Neologisms. Russia: Advances in Social Science, Education and Humanities Research, Vol. 531.
7. Chomsky, N. (1970). Language and Freedom (Lecture). University of Chicago.

8. International Journal of Korean Humanities and Social Sciences, Vol. 2, 2016, p. 128.
9. Jungang Daily Newspaper, South Korea, February 8, 2017.
10. Olimjonovna P. S. Koreys Tilini O'qitishda Zamonaviy Yondashuvlar: Zamonaviy Texnologiyalar Bilan O'qitish //Miasto Przyszłości. – 2024. – T. 49. – C.1267-1269.
11. Panjiyeva S. O. LINGVOKULTUROLOGIYA FANINING YUZAGA KELISH TARIXI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 9. – C. 387-391.
12. McDonald, L. J. (2005). E-: The Meaning of Neologisms as Cultural and Technical Symbols.
13. Muegn Encyclopedia. Available at: <https://muegn.ru/uz/enciklopediya>
14. Naver Knowledge Q&A. Available at: <https://kin.naver.com/qna/>
15. Namu Wiki. Available at: <https://namu.wiki>
16. Namu Wiki – FLEX. Available at: <https://namu.wiki/w/FLEX>

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA KONSEPT

Altinboyev Nuriddin Abdumannonovich

JOKU va TDSHU katta o'qituvchisi, PhD

nuriddinaltinbaev@gmail.com

ORCID NO: 0009-0000-5113-0030

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarida asosiy termin sifatida qo'llanilayotgan konsept haqida so'z boradi. Xususan lingvomadaniyatshunoslik fanida konseptning o'rni, mazkur terminning paydo bo'lishi va qo'llanilish sohalari haqida batafsil to'xtalib o'tilgan. Konseptga berilgan ta'riflar va metafora bilan aloqadorlik jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: antroposentrik, konsept, Lingvomadaniyatshunoslik, Muloqot vositasi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается понятие, используемое в качестве ключевого термина в современных областях языкознания. В частности, подробно рассматривается роль данного понятия в лингвокультурологических исследованиях, возникновение этого термина и сферы его применения. Рассматриваются определения данного понятия и аспекты, связанные с метафорой.

Ключевые слова: антропоцентризм, концепт, лингвистика, средство коммуникации.

ABSTRACT

This article examines the concept used as a key term in modern fields of linguistics. In particular, the role of this concept in cultural linguistic studies, the emergence of this term and the spheres of its application are discussed in detail. The definitions of this concept and aspects related to metaphor are considered.

Keywords: anthropocentric, concept, linguistics, communication tool.

KIRISH

Hozirgi kundagi antroposentrik tadqiqotlarning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri lingvomadaniyatshunoslikdir. Lingvomadaniyatshunoslik tilni madaniy voqelik sifatida yoki aksincha, madaniyatning tilda qay tarzda namoyon bo'lishini tadqiq qiladi hamda u tilshunoslik va madaniyatshunoslik kesishgan nuqtada paydo bo'ladi. Til va madaniyat bir-biriga chambarchas bog'liqdir. Zero, madaniyat xalqning ijtimoiy va tarixiy jarayonida vujudga kelgan, jamiyat taraqqiyotida tarixan erishilgan,

sivilizatsiya bosqichini xarakterlaydigan moddiy va ma'naviy xususiyatlarning majmuidir[11]. Til esa madaniy ma'lumotlarni uzatish vositasi sifatida xalqlarning madaniyati, dunyoqarashi, moddiy va ma'naviy turmu-shining xususiyatlarini yaqqol namoyon qiladi. Til – madaniyat ko'zgusi, unda xalqning o'z-o'zini anglashi, mentaliteti, milliyligi, hayot tarzi, an'analari, urf-odatlar, axloqiy me'yorlari, qadriyatlar tizimi, dunyoqarashi, olamga munosabati aks etadi[20]. Bu esa tilshunoslikka shaxsni shakllantiruvchi gumanitar bilimlarning majburiy qismi sifatida qarash imkonini beradi.

Muloqot vositasi sifatida ta'riflash mumkin bo'lgan til insoni-yatning bebaho boyligi va kelajak avlodlarga qoldiradigan buyuk va qudratli merosidir. Chunki til "umumiy va muntazam tarzda millionlab odamlarning minglab yillar davomida singib ketgan e'tiqodlari va tajribadan o'tgan haqiqatlari ombori" [5] sanaladi. Har bir xalqning moddiy, ma'naviy, diniy, axloqiy va ijtimoiy-madaniy tuzilishi bilan ular foydalanadigan til o'rtasida zaruriy va muqarrar bog'liqlik mavjud. Boshqacha aytganda, mushtarak madaniyat va sivilizatsiya mahsuli bo'lgan tilda xalqlar ruhi, o'ziga xosligi, ong-u shuuri aniq aks etadi. Til madaniyatning eng muhim tashuvchisi va uzatuvchisi bo'lsa-da, bu jarayondan eng ko'p yana tilning o'zi ta'sirga uchraydi. Chunki tilni oziqlantiruvchi, ko'paytiruvchi, davolovchi, o'zgartiruvchi, turli ma'no qatlamlarining shakllani-shini ta'minlovchi ijtimoiy madaniyatdir[1]. Shuning uchun madani-yatshunoslik va tilshunoslik o'rtasida muhim va sezilarli parallellik mavjud.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik masalalarini o'rganish XVIII asrning oxirlariga borib taqaladi. Tilshunos olimlardan Vilhelm fon Humbold (1767-1835), Franz Boas (1858-1942) va Benjamin Uorf (1897-1941) til, tushuncha va madaniyat masalalari xususida to'xtalganlar. Biroq o'sha paytlar til va madaniyat munosabatlarini birgalikda tadqiq qiluvchi fanlar ichidagi qo'shma fan (lingvomadaniyatshunoslik) to'laligicha rivojlanmagan. Til va madaniyat masalasida bir qator tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, o'tgan asrda tilga nisbatan kognitiv tizim, ijtimoiy amaliyot, kompleks moslashgan tizim degan qarashlar o'rta tashlangan va hatto, Xalqaro kognitiv tilshunoslik assotsiatsiyasi (ICLA) tashkil qilingan bo'lsa[24], o'z navbatida madaniyatga nisbatan ham kognitiv tizim, ramziy (simvolik) tizim, ijtimoiy amaliyot yoki tuzilma[25] sifatida qaralganligining guvohi bo'lishi-miz mumkin. Keltirilgan ta'riflardan ko'rinib turibdiki, har ikkala hodisaning o'zaro bog'liq tomonlari mavjud. Mazkur ikki hodisani birgalikda o'rganish yangi bilim sohasi – lingvomadaniyatshunoslik fanining dunyoga kelishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Lingvomadaniyatshunoslik termini tilshunoslar tomonidan turlicha atalgan. Masalan, Palmer¹⁹⁰ “Cultural linguistics” (madaniy tilshunoslik) deb atagan bo‘lsa, Underhill¹⁹¹, Yevropada til va madaniyat munosabatlarini tadqiq qiluvchi soha sifatida, “ethnolinguistics” (etnolingvistika) terminini qo‘llaydi. Professor Farzad Sharifian¹⁹² ham mazkur yangi soha uchun o‘zining barcha ilmiy ishlarida “cultural linguistics” terminini qo‘llaydi. Tadqiqot ishimiz turk maqollarini lingvomadaniy tadqiq qilish bilan bog‘liq bo‘lgani bois turk tilshunosligida mazkur terminning qanday atalishiga ham to‘xtalib o‘tsak. Hozirgi turk tilshunosligida mazkur soha hozircha yetarli darajada o‘rganilmagan, bu yo‘nalishda tadqiqotlar soni barmoq bilan sanarli darajada. Bu borada amalga oshirilgan dastlabki ish O. Kozan to‘plagan va muharrirlik qilgan *Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar* (Lingvomadaniyatshunoslik: Asosiy tushunchalar va muammolar) tarjima kitobi bo‘lib, mazkur to‘plam O.Kozanga oid *Kültürdilbilim nedir? (Lingvomadaniyatshunoslik nima?)* nomli kirish so‘zi o‘rnidagi maqolasi va yigirma to‘rtta sohaga oid rus tilidagi maqolalarning tarjimasidan iborat. Mazkur kitob Turkiyaning G‘oziy universiteti doktorantlari tomonidan tayyorlanib turk tilshunosligiga armug‘on qilindi. Kitobning ahamiyati faqatgina tarjimasini bilan cheklanmaydi, balki turk tilshunosligida yangi terminlarning paydo bo‘lishi bilan ham ahamiyatlidir.

Umuman olganda bu soha rus tilshunoslik maktabining mahsuli hisoblanadi. Mazkur tushuncha asosida XX asrning oxirgi choragida mustaqil fan sifatida paydo bo‘lgan lingvomadaniyatshunoslik V.Teliya boshchiligidagi iboralar maktabi tadqiqotlari asosida Yu.Stepanov, N.Arutyunova, V.Vorobev, V. Shaklein, V.Maslova kabi izlanuvchilarning ishlari bilan bog‘liq ravishda rivojlandi[14]. V.Maslova xalqning o‘tmish asrlarga oid qarashlari tildagi maqollarda, frazeologik birliklarda, metaforalarda va madaniy ramzlarda hozirgi kunga qadar saqlanib qolganligini bayon qilib, mazkur fanning tadqiqot doirasini quyidagicha izoh-laydi: “Lingvomadaniyatshunoslik, asosan, afsonalar, urf-odatlar, an‘analari, marosimlar, madaniyat ramzlari va boshqalarni o‘rga-nadi. Ushbu tushunchalar madaniyatga tegishli bo‘lib, ular kundalik va marosimlardagi aloqa-munosabatlar shaklida tilda mustahkamlanadi. Ularni kuzatish mazkur tadqiqot uchun material bo‘lib xizmat qiladi”[12]. Qadriyatlar va stereotiplar uzoq vaqt davomida iqtisodiy va ijtimoiy

¹⁹⁰Palmer, B. Gary, Toward a Theory of Cultural Linguistics (Lingvokulturologiya nazariyasi tomon) kitobi va bir qator maqolalar muallifi, Nevada Universiteti professori

¹⁹¹Underhill, James W., Ethnolinguistics and Cultural Concepts: Truth, Love, Hate and War (Etnolingvistika va madaniy konseptlar: haqiqat, sevgi, nafrat va urush) kitobi va bir qator boshqa kitob va maqolalar muallifi, Rouen Universiteti (Fransiya) professori.

¹⁹²Sharifian, Farzad (1964-2020) lingvokulturologiya borasida qator kitob va maqolalar muallifi, Monash Universiteti (Avstraliya) professori

faoliyatni tartibga soluvchi majoziy ifodalarda, ya'ni maqol va matallarda o'z aksini topadi.

NATIJALAR

Lingvomadaniyatshunoslikning o'rganish predmeti sifatida madaniy tizimdagi ramziy, etalonlashgan, obrazli-metaforik mohiyatga ega bo'lgan hamda mif, afsona, rituallar, urf-odat, folklor va diniy diskurslarda, nasriy va nazmiy matnlarda, ibora va metaforlarda, maqol va matallarda amal qiladigan sof insoniy arxetipik va prototipik bilish natijalarini umumlashtiruvchi til birliklarida namoyon bo'ladi. Xalq maqollari lingvistik tahlilga tilshunoslikning yangi paradigmalari paydo bo'lishi natijasi o'laroq tortilmoqda[8]. Zamonaviy tilshunoslikning, xususan, lingvomadaniyatshunoslikning o'rganish predmeti sifatida maqollar alohida ajralib turadi. Bu sohaga kirish va uning tahlillarini olib borish uchun asosiy "kalit" konseptdir. Maqollar madaniy konseptni yoritishga xizmat qiluvchi logoepistema hisoblanadi. Logoepistema (episteme — yunoncha «bilim») — til birligida saqlanadigan bilim tilini tavsiflash va o'zlashtirish semiotik tizimining birligi; til (belgilovchi) va madaniyat (belgilangan) darajasida tushunishni talab qiladigan belgi[23] deya ta'riflanadi. Maqollar, matallar, frazeologik birliklar, qanotli so'zlar va pretse-dent matnlar ko'rinishidagi moddiy shakl orqali logoepistemalar etnosning bilimi, fikri, an'analari, urf-odatlari, belgilari, g'oyalari, uning milliy xarakterining xususiyatlarini ifodalaydi. Logoepistema lingvistik birliklarga qaraganda mamlakatga xos ma'lumotlar hajmi jihatidan ko'proq va kengroq, to'yinganlik darajasi jihatidan chuqurroq va boyroq ma'lumot hisoblanadi, ya'ni maqol madaniy konseptni to'liq yoritib berish uchun eng asosiy manba vazifasini bajaradi. Chunki maqollar obrazli-metaforik va qadriyatga asoslangan (baholovchi) bilim va tajriba yig'indisi sanaladi.

Lingvomadaniy nuqtayi nazardan konsept madaniyatning asosiy birligi hisoblanib, uning tarkibiga uni shunday birlik deb hisoblashga asos bo'la oladigan belgilar, ya'ni etimologiyasi, konsept tarixi, zamonaviy assotsiasiyalari, unga munosabat yoki baholash va boshqalar kiradi. U milliy mental qurilma bo'lib, uning mazmun jihatini ma'lum obyekt haqidagi bilimlarning jami tashkil etsa, shakliy tomoni lisoniy (leksik, frazeologik, paremiologik) birliklar majmuidir. Konsept har qanday emas, balki umuminsoniy va milliy madaniyatga daxldor bo'lgan mohiyatni aks ettiruvchi tushunchadir. Buni madaniy konsept deb atasak to'g'riroq bo'ladi, zero milliy madaniyatga daxldor bo'lmagan tushunchalar ham konsept bo'la oladi. Masalan, daraxtni olaylik, u haqidagi barcha bilimlarimiz daraxt konseptini tashkil qiladi. Lekin majnuntol desak, o'zbeklar uchun; archa desak xristian dinidagi millatlar uchun o'ziga xos madaniy konseptni ifodalaydi.

Yu. Stepanov fikriga ko'ra "konsept – bu inson ongidagi madaniyat va madaniyatni ifodalab beradigan tushunchalar yig'indisi... va boshqa tomondan konsept – bu uning vositasida insonning madaniyatga kirishidir"[19]. Bola qaysi madaniyat vakil-lari orasida ulg'aysa, o'sha madaniyat ko'rinishlarini o'zida aks ettiradi. Buni ijtimoiy tarmoqdagi bir videorolik orqali misol qilib keltirmoqchiman. Unda musulmon davlatdan bir yigit metroda katta yoshli rus kishiga joy beradi. Haligi kishi yigitga qarab, nega o'rningdan turding, nima men senga qarimanmi? - deydi jahl bilan. Yigit muammo chiqishini xohlamay eshik tomon uzoqlashadi, ortidan kelib yana qat'iy ohangda so'raydi. Shunda yigit: "Menga qarang, muhtaram zot, gap sizda emas, gap mening o'zimda, tarbiyamda. Men hech qachon yonimda katta yoshli odam tursa o'tirmayman. Xohlang o'tiring, xohlamasangiz yo'q", deydi. Shunda haligi kishi o'zining nafaqadagi harbiy psixolog ekanligini, yigitni o'rnidan turg'izgan narsa nima ekanligiga qiziqqanini aytadi. Yigit bilan chamasi tengqur qizi borligini uyga kirganida biror marta o'rnidan turmaganligini qo'shib qo'yadi. Mazkur misoldagi yigit ham o'zi voyaga yetgan madaniyat izlarini xatti-harakatlarida namoyon qilmoqda.

J. Matnazarovning fikricha, lingvomadaniy konsept shartli ravishda mental birlik sifatida tushuniladi. Uni tilda, tafakkurda va madaniyatda jamlovchi birlik sifatida qo'llaydi. Tafakkur – kon-septning joylashuv maydoni, madaniyat konseptni aniqlashtiradi; til yoki nutq – konseptning namoyon bo'lish sathi hisoblanadi. Milliy madaniy so'zlar, frazeologik birliklar, milliylikni aks ettiruv-chi badiiy asarlar bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Konseptni olimlar turli zonalarga bo'lishadi: a) asosiy zona – intrazona va ekstrazona; qo'shimcha zona – kvazizona va kvaziekstrazona;[17] b) asl ma'no (so'zning ichki jihati), passiv (tarixiy qism), zamonaviy (dolzarb va faol qism); c) yadroviy zona va periferik zonalar. Yadroviy va periferik zonalarining mutanosib-ligi konsept strukturasini belgilab beradi. Tilshunoslikda konsept lingvokognitiv va lingvomadaniy hodisa sifatida qoraladi[4].

Konseptni har bir millat o'z dunyoqarashi va mentaliteti orqali tasavvur qiladi. Bu voqelik kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik jihatidan olamning lisoniy manzarasi sifatida qoraladi. Lingvomadaniyatshunoslikda **olamning lisoniy manza-rasi** (OLM) nimani anglatadi? OLM inson faoliyati jarayonida dunyoni bilish natijalarining so'zda qayd etilishi, borliq haqidagi obyektiv bilimlarni to'ldiruvchi va lisoniy shakllarda muhrlangan bilimlar majmuasidir. Uni yaratishda xalq hayotining ko'zgusi bo'lgan frazeologizmlar alohida ahamiyatga ega[22]. Chunki frazeologizmlar o'sha xalqning taxixiy-madaniy an'analari, hayotiy tajri-balari, qadriyatlar bilan bog'liq hisoblanadi. Biror konseptni mukammalroq o'rganish uchun

shu konseptni turli tillarda solish-tirib, uning turli millatlar madaniyati, kundalik hayoti va mentali-tetida tutgan o'rnini aniqlash zarur.

Birinchi bor bu termini rus ilm-fanida 1928-yilda S. Askoldov qo'llagan. Olim konseptni ko'pgina noaniq predmetlar, harakatlar, voqeliklarni fikrlash jarayonida o'rnini to'ldiruvchi tafakkur shakli deb izohlaydi[2] (rivojlanish konsepti, haqiqatgo'ylik, matematik konseptlar). Taxminan, o'sha vaqtlarda D.S. Lixachev konseptni til sohibining salohiyati, shaxsiy, professional va ijtimoiy tajribasidan kelib chiqib, qo'llaydigan va talqin qiladigan umumxulosaviy tafakkur birligi deb izohlaydi va til sohiblarining tafakkuridagi aniq bir so'zning o'ziga xos turli ma'nolarining umumlashmasi, muloqot qilayotganlarga ular orasida mavjud so'zlarni tushunishdagi individual farqlarni bartaraf qilish imko-nini beradi. D.S. Lixachev fikriga ko'ra, konsept til mohiyatidan paydo bo'lmaydi, balki so'zlovchining shaxsiy hayotiy tajribasi bilan o'zlashtirilgan bilimlari to'qnashuvi hisoblanadi[10]. Konsept bu holatda D.S. Lixachev tushunchasiga asosan muloqot tilida o'rindoshlik vazifasini bajaradi.

V. Karasik turli olimlarning konsept borasidagi qarashlariga o'zining munosabatini bildiradi. Ular sirasiga quyidagilarni kiritamiz:

– Konsept – o'zida abstrakt, aniq assotsiatsiyaga ega, emotsional baholovchi belgilar hamda tushunchaning zichlangan tarixini aks ettiruvchi g'oyadir[19]. Bunda biror narsa-hodisa borasida xalq tafakkuridagi tushuncha ijobiy yoki salbiy, yaxshi yoki yomon, to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi bilan baholanadi;

– Konsept – bu shaxsiy tushuncha, ob'yektiv ma'noning tahlili va ma'noning minimal sarmazmun mohiyatidir[10]. Masalan to'y konseptini olaylik. Ba'zi kishilar uchun katta xarajatni anglatadi, ba'zilar uchun o'yin-kulgu, shirin taomlar, boshqa birovlar uchun esa yangi muommolarga tayyor turishni anglatadi. Bu holat millatlar va kishilar orasida o'zgarib turadi.

– Konsept – aniq bir maishiy mohiyat asosida yaratilgan ilmiy, abstrak tushuncha[18]. Ya'ni moddiy narsa-buyumlardan tortib, ma'naviy tushunchalarni ham o'zida qamrab oladi.

V. Karasikning o'zi konseptga quyidagicha ta'rif beradi: konsept – inson ongida saqlanuvchi tajribaning anglangan, tiplar-ga ajratilgan fragmentlarni o'zida aks ettiruvchi mental bilim; konsept ko'p o'lchamli mental bilim bo'lib, uning tarkibida obraz-li-intuitiv, tushunchaviy hamda baholovchi qirralari yaqqol namoyon bo'ladi[6].

Konsept – lisoniy birliklar (masalan, so'z, gap, matn kabilar) orqali yuzaga chiquvchi fikrlash jarayonining natijasi (hosili) dir. Konsept bizning psixikamizda aks etuvchi obyektiv borliq pred-met va hodisalari haqida juda keng miqyosda

mukammal, har tomonlama ma'lumot, tushuncha, tasavvurlarni o'zida tashishi, saqlashi, o'zgaga yetkazishi (berishi) bilan jamiyat a'zolarining predmet va hodisalarga bo'lgan munosabatini qayd etishi bilan o'ziga xosdir[16].

MUHOKAMA

Konseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalar-ning asosini tashkil qiladi, ular uchun tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi. Odatda, konseptning umumiy xususiyatlari sifatida uning ichki tuzilish jihatidan aniq ko'rinishga ega emasligi qayd qilinadi, biroq bu qayd unchalik haqiqatga yaqin emas. Zero, konseptning asosini tashkil qiluvchi predmet obrazi yetarlicha aniq va ikkilam-chi o'rinni egallagan bo'laklari mavhumlikka ega bo'lishi bilan birgalikda ular yagona negiz (yadroviy asos) atrofida o'zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimli xarakterga ega ekanligini e'tirof etish ma'quldir. Uning tizimli xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab va tartibli bo'lishida va bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo'ladi[13]. Umuman olganda, *konsept* va *madaniy konsept*ni bir biridan ajratib olish zarur. *Konsept* har qanday narsa-buyum, voqea-hodisa, his-tuyg'u haqidagi bilimlar yig'indisi bo'lsa, *madaniy konsept* biror bir xalq madaniyatida narsa-buyum, voqea-hodisa, his-tuyg'uning alohidalik aks etishidir. Bir nom ostidagi konseptlar boshqa-boshqa xalqlarda umumiylik va xususiylik ifodalashi mumkin. Shu nuqtayi nazardan lingvomadaniyatshunoslikning qiyosiy lingvomadaniyat-shunoslik, diaxronik lingvomadaniyatshunoslik, sinxron lingvomadaniyat-shunoslik kabi yo'nalishlari mavjud bo'lib, barchasida konseptlar turli tomondan tahlilga tortiladi. Bizning fikrimizcha, madaniy konsept umuminsoniy birlikning milliy qadriyatlar, milliy obrazlar bilan boyitilgan tushunchalar yig'indisidir. Uning boyish manbasi esa jamiyatda ro'y bergan hodisasalar, shaxsiy tajribalar va o'xshatishlar hisoblanadi.

Murakkab hodisa yoki tuzilma bo'lgan konsept tabiiy ravishda bir qator tadqiq qilish usullarini talab qiladi. Konseptni tadqiq qilish usullarini D.Valeyeva o'zining "О методах исследования концепта" nomli maqolasida quyidagicha sanab o'tadi: leksikografik tadqiqot usuli, komponentlarni tahlil qilish, so'z yasalishi tahlili, so'zning ichki shaklini o'rganish, sintagmatik tahlil (tarqatuvchi), leksik-semantik guruhlarini tadqiq qilish, paremiologik tahlil, kontekstual tahlil, eksperimental usullar[3]. Bizning tadqiqot ishimiz maqollar doirasida bo'lganligi bois paremiologik tahlil va konseptual tahlil usullaridan foydalanamiz.

Konseptni tahlil qilishda S.Vorkachev, V. Karasik, G. Slisshkin-lar tomonidan taklif qilingan, kontsept tarkibida tushunchaviy, baholovchi va obrazli komponentlarni ajratib ko'rsatish biz uchun ahamiyatlidir[4]. Ushbu talqinda tushunchaviy komponent kon-septning asosiy xususiyatlarini aks ettiradi, u "ongda

verbal shaklda saqlanadi va bevosita nutqda takrorlanishi mumkin”[7]. Baholovchi komponenti ushbu kontseptning ma’lum bir madaniyatdagi o’rni haqidagi ma’lumotlarni o’z ichiga oladi, konsept bilan bog’liq bo’lgan assotsiatsiyalarni belgilaydi va konsept tarkibida ustunlik qiladi. Konseptning obrazli elementi inson ongida nover-bal shaklda saqlanadi, nutqda bevosita takrorlanmaydi va leksik nomlarda mustahkamlangan kognitiv metaforalarga ishora qiladi. Natijada konseptning obrazli komponentini ajratib olish va izohlash uchun tilda konseptual ma’nolarning metaforik nominatsiyalari bilan ifodalangan konseptual metaforalar majmuasini aniqlash zarur.

Metafora kognitiv tilshunoslikda inson tafakkuri va inson tilining hodisasi sifatida talqin qilinadi va inson tajribasini izohlash vositasi sifatida tushuniladi. J.Lakoff va M. Jonson inson tafakkuri-ning metaforik mohiyati haqida shunday xulosaga kelishadi: konseptual tizimning o’zida mavjud bo’lgan va lisoniy ma’lumotlarda namoyon bo’ladigan metaforalar idrokimizni, fikrlashimizni va harakatlarimizni belgilab beradi[9]. Metaforani tushunish ongimizda mavjud bo’lgan odatiy sxemalarga yoki yangi vaziyatlarni umumlashtirish mumkin bo’lgan modellarga asoslanadi. Bunday sxemalar bizning oldingi tajribamizni, yangi kelgan ma’lumotni oldingi tajribadan olingan odatiy, takrorlanadigan qismlarga bo’lish xususiyatini aniqlaydi. Ushbu sxemalarning tahlili OLM ning majoziy qismlarini qayta yaratishga imkon beradi, ularda milliy dunyoqarash aks etadi[15]. Maqollarda ham xuddi shu holat yuz berishini kuzatish mumkin. Xalq tajribalari qolip ifodalarga aylanadi va bu ifodalar barcha tajribalarni o’zida mujassam etib, tinglovchi tafakkurida o’zidagi bilim, ko’nikmalar asosida qayta jonlanadi. Lingvomadaniyatshunoslikning o’rganish predmeti sirasida maqollar alohida ajralib turadi. Maqollar ongda stereotip sifatida o’rnashadi, shu asosda inson atrofida va o’zida kechayotgan hodisalarni baholaydi. Tilda borliqni baholashning milliy-madaniy mezon sifatida yashaydi [21]. Shu bilan bir qatorda bu ifodaning ta’sirchanligini ham oshirishga xizmat qiladi. Biror xalqning madaniyatiga kirib borish uning maqollari orqali amalga oshiriladi. Maqol o’zining kelib chiqishi, qo’llanilishi va o’rganilishi nuqtayi nazardan mustaqil bir asardir. Mazkur asarlarning mavzu ko’lami shu qadar kengki, turmushning har jabhasini o’zida qamrab olgan. Oila mavzusi har bir xalq maqollarining salmoqli qismini egallashi tabiiy hol hisoblanadi. Chunki hayotdagi har bir hodisaga munosabat oilada shakllanadi.

XULOSA

Til, madaniyat va inson uchligini birgalikda o’rganish zamonaviy tilshunoslik yo’nalishlarining, ayniqsa, lingvomadaniyatshunoslikning asosini tashkil qiladi. Antroposentrik – inson markazli paradigma xalqlarning madaniyatiga kirib borishda

tilshunoslar uchun yangi “eshik” vazifasini bajarmoqda. Bu eshikning asosiy “kaliti” esa konsept hisoblanadi. Konsept insonni va tabiatni o‘rganuvchi har bir fan sohasining asosiy terminlaridan biri hisoblanadi. Uni matematikadan tortib psixologiyagacha, sotsiologiyadan tilshunoslikkacha bo‘lgan har bir fan sohasida uchratish mumkin. Biroq lingvomadaniyatshu-noslik uchun har qanday emas, balki aynan madaniy konsept asosiy o‘rinda turishini unutmash lozim. Chunki xalqlarning madaniyati tildagi madaniy konseptlardagina namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Akbalik, E. Türk Atasözlerinde Cinsiyet Algısı // Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı 36. – Nisan 2013. – s.81.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово. // Русская словесность. Антология. – М.: Academia, 1997. – с.45
3. Валеева Д.Р. О методах исследования концепта // Филологический аспект, № 1 (33). – 2018. – с. 6-12
4. Воркачев С.Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. – Краснодар, КТУ, 2002. – с.142.
5. Kaplan, M. Dede Korkut Kitabı’nda Kadın // Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. – İstanbul: Dergâh Yayınları. 2001. – s.9.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты. Дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – с.59 – 390 с
7. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание / Под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2001. – с. 75.
8. Қаландаров Ш.Ш. Ўзбек лингвомаданий мухитида халқ мақоллари эвфемизацияси // Филол. фан. бўйича фалс. д-ри. дисс. – Қўқон, 2019. – 41 б.
9. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990.
10. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка//Русская словесность: Антология. – М.: Academia, 1997. – с.90
11. Мардиев Т.К. Инглиз ва ўзбек тилларида инсон туйғулари ифодаланишининг кон-цептуал тахлили. Филол. фан. б. фалс. док. дисс. – Самарқанд, 2019. . – 11 б.
12. Маслова В.А., Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – с.17
13. Матназаров Ж. Концепт тушунчаси ва унинг когнитив тилшунослик ва лингвомада-ниятшуносликка муносабати // Илм сарчашмалари (Ал-Хоразмий

номидаги Урганч давлат университетининг илмий-методик журнали) 2013/5. . – 64-b.

14. Paşaoğlu C., Rus ve Türk dil dünya görüşlerinde aile konsepti // Avrasya uluslararası araştırmalar dergisi, C.8, Sayı:25. – 2020. – s.165

15. Потураева Е.А. Метафорические обозначения концепта «дом» в русской языковой картине мира // Язык и культура. – 2010. – с. 59

16. Rasulov, R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2013.

17. Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метоконцепты. – Волгоград, «Перемена», 2004. – с. 17-18.

18. Соломоник А. Язык и знаковая система. – М.,1992. – с.246

19. Степанов Ю.С., Константы. Словарь русской культуры. – М.: Академический Проект, 2001. – с.43, с.412.

20. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000. - С.14.

21. Убайдуллаев Ш.Н., Мансурова К.Х. Ўзбек ва немис тилларидаги мақолларда “меҳнат” концептини вербаллашуви // НамДУ илмий ахборотномаси, Махсус сон. – Наманган, 2021. – 876 б.

22. Usmanova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik. Bookmany print. – Toshkent, 2022. – 86-87-bb.

23. <https://uchebana5.ru/cont/1672441-p13.html>

24. <https://www.cognitivelinguistics.org/en/about-cognitive-linguistics>

25. <http://dx.doi.org/10.1080/10888691.2020.1789360>

IJTIMOYIY TARMOQLARNING AUTENTIK TIL O'RGANISH VOSITASI SIFATIDA QO'LLANILISHI

Hafizov A.A.

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

abrorbek.hafizov92@gmail.com

ANNOTATSIYA

Raqamli davrda ijtimoiy tarmoqlar til o'rganish uchun kuchli vosita sifatida maydonga chiqdi. Bu jarayon autentik kontent, interaktiv muloqot formatlari va ona tilida so'zlashuvchilar bilan real vaqtda muloqot qilish imkoniyatlari orqali qo'llab-quvvatlanadi. Ushbu maqola ijtimoiy tarmoqlarning til o'rganishni rivojlantirishdagi asosiy mexanizmlarini ko'rib chiqadi, ushbu mavzu bo'yicha mavjud ilmiy tadqiqotlarni tahlil qiladi va ushbu yondashuvni ta'lim amaliyotiga samarali integratsiya qilish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy tarmoqlar, til o'rganish, raqamli texnologiyalar, autentik kontent, kommunikativ amaliyot.*

ABSTRACT

In the digital age, social media has emerged as a powerful tool for language learning. This process is supported by authentic content, interactive communication formats, and real-time communication opportunities with native speakers. This article examines the main mechanisms of social media in the development of language learning, analyzes existing scientific research on this topic, and provides recommendations for the effective integration of this approach into educational practice.

Keywords: *social media, language learning, digital technologies, authentic content, communicative practice.*

KIRISH

An'anaviy til o'rganish usullari — darsliklar, audioyozuvlar va sinf darslari — uzoq vaqtdan beri chet til ta'limining asosini tashkil qilib kelgan. Biroq, raqamli texnologiyalar, xususan, ijtimoiy tarmoqlarning paydo bo'lishi til o'zlashtirish jarayonini dinamik, interaktiv va o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuvlarni joriy etish orqali tubdan o'zgartirdi. Ijtimoiy tarmoq platformalari endi ikkinchi tilni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydigan boy, multimodal muhitlarni taklif etadi, bu esa autentik kontent, ona tilida so'zlashuvchilar bilan bevosita muloqot va real hayotiy kontekstlarga sho'ng'ish imkonini beradi (Godvin-Jons, 2018; Li, 2020).

Ijtimoiy tarmoqlarni til o'rganishga integratsiya qilish o'quvchilar o'z progresslari uchun katta mas'uliyatni o'z zimmlariga oladigan norasmiy, avtonom ta'lim muhitlariga o'tishni aks ettiradi. Ushbu platformalar til materiallariga va ijtimoiy muloqotga doimiy kirish imkonini beradi — bu ikkinchi tilni o'zlashtirishda muhim bo'lgan ikkita element (Krashen, 1985; Reynxardt, 2019). Masalan, o'quvchilar xabar almashish ilovalari orqali real vaqtda suhbatlarda ishtirok etishlari, ko'p tilli onlayn jamoalarda qatnashishlari yoki ona tilida so'zlashuvchi ta'sirchan shaxslarni kuzatib, tinglash va so'z boyligini oshirishlari mumkin.

Bundan tashqari, mobil yordamida til o'rganish (MALL)ning o'sishi ijtimoiy tarmoqlarning ta'limdagi rolini yanada mustahkamladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar ijtimoiy tarmoqlarni motivatsion va jalb qiluvchi vosita sifatida qabul qilishadi, bu esa an'anaviy sinflardan tashqarida maqsadli til bilan aloqani oshiradi (Stokvell va Xabbard, 2013; Vang, 2019). TikTok, YouTube va Instagram kabi platformalar, ayniqsa, raqamli muhitda tug'ilgan o'quvchilar orasida mashhur bo'lib, ularning vizual va audio xususiyatlari, qisqa shakldagi kontent va foydalanuvchilar tomonidan yaratilgan materiallardan foyda ko'rishadi (Chun va boshq., 2021; Lyu, 2022).

Ushbu istiqbolli o'zgarishlarga qaramay, o'qituvchilar potentsial kamchiliklarni hisobga olishlari kerak. Masalan, foydalanuvchilar tomonidan yaratilgan kontentning sifati har doim ham ishonchli bo'lmaydi va o'quvchilar nostandart til ishlatilishi, noto'g'ri ma'lumotlar yoki chalg'ituvchi omillarga duch kelishlari mumkin (Lomika va Lord, 2016). Shuning uchun ijtimoiy tarmoqlarni til dasturlariga samarali integratsiya qilish ehtiyotkorlik bilan yo'l-yo'riq va raqamli savodxonlik bo'yicha ta'limni talab qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

So'nggi yigirma yil davomida ijtimoiy tarmoqlarning ikkinchi tilni o'zlashtirishdagi (SLA) roli keng ko'lamda o'rganildi. Kabilan, Ahmad va Abidin (2010) tomonidan o'tkazilgan asosiy tadqiqotlardan biri shuni ko'rsatdiki, Facebook autentik muloqot, hamkorlikdagi muloqot va o'quvchilarning avtonomiyasini qo'llab-quvvatlash orqali ingliz tilini o'rganishga yordam beradi. Ularning xulosalari shuni ko'rsatadiki, Facebook'ni akademik maqsadlarda ishlatgan talabalar yozma va shaxslararo muloqot ko'nikmalarini yaxshilagan.

Blattner va Fiori (2011) sinfda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning madaniyatlararo afzalliklarini ta'kidladilar. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy tarmoqlarda ona tilida so'zlashuvchilar bilan muloqot o'quvchilarga madaniy xabardorlik va pragmatik kompetensiyani rivojlantirishga yordam bergan. Xuddi shunday, Torn (2010) "Internet orqali osonlashtirilgan madaniyatlararo chet til

ta'limi"ning rolini ta'kidlab, ijtimoiy tarmoqlar an'anaviy sinf sharoitlarida takrorlash qiyin bo'lgan madaniyatlararo muloqot imkoniyatlarini yaratishini ta'kidladi.

Alm (2015) chet til o'qitishda Twitter'dan foydalanishni o'rgandi va platformaning belgilar soni cheklovi kontekstga boy, qisqa muloqotni rag'batlantirishi, bu esa so'z boyligi va o'qishni tushunishni rivojlantirishga yordam berishini xulosa qildi. Yaqinroq tadqiqotda Lyu (2022) TikTok'ning talaffuz ko'nikmalari va suhbat ravonligini rivojlantirishdagi rolini o'rganib, platformaning algoritmik kontent yetkazib berishi shaxsiylashtirilgan til materiallarini taqdim etishini va bu esa esda saqlash va jalb qilishni oshirishini taklif qildi.

YouTube avtonom til o'rganish uchun kuchli vosita sifatida tan olinmoqda. Li (2019) YouTube'da vloglar, o'quv videolari va maqsadli tildagi intervyularni tomosha qilgan o'quvchilar tinglash ko'nikmalari va sotsiolingvistik xabardorlikda yaxshilanishlar ko'rsatganini aniqladi. YouTube shuningdek, o'quvchilarga o'z kontentlarini yaratish imkonini beradi, bu esa mustaqillik hissi va faol til ishlab chiqarishni mustahkamlaydi.

Blog yuritish orqali yozish va argumentatsiya ko'nikmalarini rivojlantirish yana bir e'tibor markazida bo'ldi. Vang va Vaskes (2012) bloglar o'quvchilarning fikrlarini ifoda etish, g'oyalarni tashkil qilish va til ishlatish haqida tanqidiy fikr yuritish qobiliyatini oshirishini xabar qilishdi. Ularning tadqiqotlari bloglarni yozma kompetensiyani oshirish uchun pedagogik vosita sifatida ishlatishni qo'llab-quvvatlaydi.

Sotsiokultural nuqtai nazardan, Bianki va MakGarri (2018) ijtimoiy tarmoqlar "amaliyot jamoalari"da ishtirok etishni osonlashtirishi, bu esa o'quvchilarga maqsadli tilning ijtimoiy normalari va diskurs strategiyalarini o'zlashtirishga yordam berishini ta'kidladilar. Bunday ishtirok nafaqat til o'zlashtirishga yordam beradi, balki shaxsiyat shakllanishi va madaniy integratsiyani mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar ijtimoiy tarmoqlarning til o'rganishdagi ko'p qirrali afzalliklarini — so'z boyligi va grammatika rivojlanishidan tortib, madaniyatlararo kompetensiya va o'quvchi avtonomiyasigacha bo'lgan jihatlarni ko'rsatadi. Shunga qaramay, ushbu vositalarning samaradorligi o'quvchilarning raqamli savodxonligi, motivatsiyasi va o'qituvchilar tomonidan taqdim etilgan yo'l-yo'riqlarga bog'liq.

Metodologiya

Ushbu tadqiqot mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish hamda ijtimoiy tarmoqlarni til o'rganish uchun ishlatadigan talabalar o'rtasida so'rov o'tkazishni o'z ichiga oldi. So'rovda afzal ko'rilgan platformalar, ona tilida so'zlashuvchilar bilan

muloqot chastotasi va iste'mol qilinadigan kontent turlari haqida savollar mavjud edi. Bundan tashqari, bir guruh talabalar an'anaviy til o'rganish usullariga rioya qilgan, ikkinchi guruh esa o'quv jarayoniga ijtimoiy tarmoqlarni integratsiya qilgan holda tajriba o'tkazildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlarni faol ishlatgan talabalarning 78 foizi tinglashni tushunish va so'z boyligini oshirishda sezilarli yaxshilanishlarni xabar qilishgan. Til o'rganish uchun eng samarali platformalar sifatida YouTube (tinglash ko'nikmalari uchun), Instagram (vizual kontent orqali so'z boyligini rivojlantirish uchun) va TikTok (talaffuz amaliyoti va suhbat dialoglariga ta'sir qilish uchun) aniqlandi. Ijtimoiy tarmoqlarni o'quvlariga integratsiya qilgan talabalar faqat an'anaviy usullarga tayanganlarga qaraganda jonli nutqni tushunish testlarida yaxshiroq natijalar ko'rsatishdi.

XULOSA

Ijtimoiy tarmoqlar autentik materiallarga kirish, real vaqtda muloqot va norasmiy o'quv imkoniyatlarini taqdim etib, til o'rganish uchun kuchli manba hisoblanadi. Biroq, uning samaradorligi ongli foydalanish va ta'lim dasturlariga tizimli integratsiya qilishga bog'liq. Kelgusidagi tadqiqotlar turli darajadagi til bilish darajalariga moslashtirilgan metodologiyalarni ishlab chiqishga qaratilishi mumkin, bu esa ijtimoiy tarmoqlarning til o'zlashtirishdagi potentsial afzalliklarini maksimal darajada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alm, A. (2015). Facebook for informal language learning: Perspectives from tertiary language students. *The EuroCALL Review*, 23(2), 3–18. <https://doi.org/10.4995/eurocall.2015.4671>
2. Bianchi, F., & McGarry, D. (2018). Social media and second language learning: Uncovering the interconnectedness of language and culture. *Language Learning in Higher Education*, 8(1), 79–102.
3. Blattner, G., & Fiori, M. (2011). Virtual immersion: The role of social networking in foreign language and culture learning. *The French Review*, 85(1), 144–160.
4. Chun, D., Kern, R., & Smith, B. (2021). *Technology in language use, language teaching, and language learning*. Georgetown University Press.
5. Godwin-Jones, R. (2018). Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding. *Language Learning & Technology*, 22(3), 104–120.

6. Hafizov, A. A. (2021). The linguodidactic potential of using authentic materials in foreign language education. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 1(5), 817-826.
7. Hafizov, A. A. (2025). Discussion of the challenges faced by economics students in acquiring language proficiency for effective communication. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 38(4), 84-87. <https://scientific-jl.com/luch/article/view/1929>
8. Kabilan, M. K., Ahmad, N., & Abidin, M. J. Z. (2010). Facebook: An online environment for learning of English in institutions of higher education? *The Internet and Higher Education*, 13(4), 179–187. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2010.07.003>
9. Krashen, S. (1985). *The input hypothesis: Issues and implications*. Longman.
10. Lee, J. S. (2020). Informal digital learning of English and strategic competence for cross-cultural communication: Perception of varieties of English as a mediator. *System*, 91, 102265. <https://doi.org/10.1016/j.system.2020.102265>
11. Lee, L. (2019). Autonomous learning through task-based instruction in fully online language courses. *Language Learning & Technology*, 23(2), 81–97.
12. Liu, Q. (2022). TikTok and EFL pronunciation learning: A mixed-methods study of short video platforms for phonological input. *Computer Assisted Language Learning*. <https://doi.org/10.1080/09588221.2022.2079284>
13. Lomicka, L., & Lord, G. (2016). Social media and language learning: Theories, pedagogies, and research. In Farr, F., & Murray, L. (Eds.), *The Routledge Handbook of Language Learning and Technology* (pp. 255–268). Routledge.
14. Reinhardt, J. (2019). Social media in second and foreign language teaching and learning: Blogs, wikis, and social networking. *Language Teaching*, 52(1), 1–39.
15. Stockwell, G., & Hubbard, P. (2013). *Some emerging principles for mobile-assisted language learning*. Monterey, CA: The International Research Foundation for English Language Education (TIRF).
16. Thorne, S. L. (2010). The intercultural turn and language learning in the crucible of new media. In N. Arnold & L. Ducate (Eds.), *CALL in limited technology contexts* (pp. 139–168). CALICO.

PEDAGOGIK TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING HISSIY INTELLEKTINI RIVOJLANTIRISH

Shaximardonova Baxtigul Xo'shboqovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Pedagogika-psixologiya” kafedrası o'qituvchisi

Ortiqova Zilola Musurmon qizi

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 3 –bosqich talabasi

Fayziyeva Mahliyo

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada talabalar intellektual salohiyatiga ta'sir qiluvchi pedagogik-psixologik omillarni aniqlash asosida psixologik usul va vositalari, o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan. Intellektual salohiyatli talabalarni psixologik qo'llab-quvvatlash jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan usul va vositalar tadqiq qilingan va samarali tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy vaziyat, o'quv faoliyati, intellektual salohiyat, muammoli vaziyat, intellektual rivojlanish va emotsional muvaffaqiyat.

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе выявления педагогических и психологических факторов, влияющих на интеллектуальный потенциал студентов, изучаются психологические методы и средства, их специфические особенности. Исследованы методы и инструменты, которые можно использовать в процессе психологической поддержки студентов с интеллектуальным потенциалом, и представлены эффективные рекомендации.

Ключевые слова: социальная ситуация, учебная деятельность, интеллектуальный потенциал, проблемная ситуация, интеллектуальное развитие и эмоциональная успешность.

ABSTRACT

In this article, based on the identification of pedagogical and psychological factors affecting the intellectual potential of students, psychological methods and tools, their specific features, are studied. Methods and tools that can be used in the process of psychological support of students with intellectual potential are researched and effective recommendations are presented.

Key words: social situation, educational activity, intellectual potential, problem situation, intellectual development and emotional success.

KIRISH

Dunyo miqyosidagi yetakchi universitetlaridan talabalar intellektini o'rganish bo'yicha Avstraliya instituti (Australian Institute of Family Studies), Seul Milliy universiteti (Seoul National University, Janubiy Koreya), Moskva davlat universiteti (M.V. Lomonosov nomidagi MDU, Rossiya), Boston Shimoliy-Sharqiy universiteti (Northeastern University Boston, AQSh), Angliyaning Chyester Universitetlari (Psychology and Child Development (with Placement Year) BSc), Myunxen universiteti (LMU, Germaniya) va boshqalar tomonidan intellektual muvaffaqiyatli talabalar psixologik xususiyatlarini o'rganish tobora dolzarb bo'lib kelmoqda[6]. Xorij psixologlarining ilmiy tadqiqotlari xulosalarida qayd etilishicha, shaxsning intellektual muvaffaqiyatga erishishi uning kelgusi faoliyati uchun muhim zaruratdir. Hozirgi davrda talabalarning intellektual salohiyatga erishish ko'nikma va malakalarini psixologik jihatlarini tadqiq etish orqali mamlakatni siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy rivojlantirishga qaratilgan tub o'zgarishlarga ijobiy daxldorlik munosabatni shakllantirish dolzarb ijtimoiy psixologik ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 2017 yildagi 72-sessiyasida BMTning Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyasini qabul qilish tashabbusi ilgari surilishi bu ham bir imkoniyat desak mubolag'a bo'lmaydi [1].

Maqolaning ilmiy mohiyati quyidagilardan iborat: «Intellektual jihatdan salohiyatli talabalar» ijtimoiy guruhi vakillarini har tomonlama ijtimoiy-psixologik nazariy va empirik o'rgangan holda, zamonaviy ijtimoiy-madaniy kontekstda intellektual muvaffaqiyatga erishgan talabalarni maxsus ijtimoiy guruh sifatida ko'rib chiqish imkoniyatini tadqiqiy metodlar o'tkazish orqali aniqlangan; Muvaffaqiyat haqidagi ijtimoiy g'oyalarning o'ziga xosligi, intellektual salohiyatlilarning muvaffaqiyat haqidagi ijtimoiy g'oyalarning o'ziga xos xususiyatlari aniqlanib, ta'lim va kasbiy faoliyati bilan bog'liqlik jihatlarini ochib berilgan; Turli darajadagi ijtimoiy muvaffaqiyatga ega bo'lgan intellektual salohiyatli talabalarning intellektual muvaffaqiyati determinantlari o'ziga xos maqsadlari, shaxsning yo'nalganligi va istiqboli uchun muhimligi isbotlangan; Yuqori va o'rtacha maqomga ega intellektual salohiyatli talabalar hozirgi va kelajak hayotiga nisbatan pozitsiyasini aniqlash asosida muvaffaqiyatlarini ta'lim va tarbiya bilan bog'liqlik xususiyatlari isbotlangan.

Bugungi kunda ko'pchilik tadqiqotchilarning katta qiziqishini orttirgan masala hissiy intellekt mavzusi bo'lib, mazkur muammoga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Inson hayoti va faoliyati davomida atrofdagilar bilan bo'lgan munosabatlarni samarali va ijobiy olib borishga intiladi. Bugungi kunda har bir sohada raqobatbardoshlikni talab qilinadigan bir paytda shaxslararo munosabatlarni

ijobiy amalga oshirish bo'yicha ham qator muammolar ham ko'zga tashlanmoqda. Mazkur muammoga samarali yechim sifatida shaxsning ijtimoiylashuvini ta'minlash, ijtimoiy moslashuvchanlikni qaror toptirish talab etiladi

-Aqliy teranlik-muammoni boshqa hodisalar bilan o'zaro aloqadorlikda idrok etish qobiliyati;

-Tezlik-muammolarni hal qilish tezligi, kasbga oid g'oyalarni ishlab chiqarish qobiliyati;

-Originallik – yangi ilmiy g'oyalarni yaratishga bo'lgan intilish;

- Tirishqoqlik –doimo o'rganilayotgan muammoning eng yaxshi yechimini topish ehtiyojidir. Biroq, kishidagi tabiiy layoqat nishonalari mukammal kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatli olib borilishini ta'minlamaydi. Kishi o'zidagi layoqat nishonalarini doimiy ravishda rivojlantirib borishi kerak, bu esa faqat shijoatli kasbiy faoliyat jarayonida amalga oshirilishi mumkin. Biror faoliyatning muvaffaqiyatli, mustaqil va mukammal bajarilishini ta'minlaydigan noyob qobiliyatlar birikmasi talant deyiladi. Qobiliyat ko'rsatkichlari, ko'nikmalarni egallash tezligi, erishilgan yutuqlar sifati, qobiliyatlar-insonning ma'lum faoliyat talablariga javob beruvchi va uning muvaffaqiyatli bajarilishining sharti hisoblanuvchi individual-psixologik xususiyatlardir[3,67].

Barcha mutaxassisliklarda bo'lgani kabi o'qituvchilik kasbida ham pedagogik qobiliyat - uning shaxsiy istedod xususiyatlarini belgilab, kasbiy faoliyat turini muvaffaqiyatli amalga oshirishda subektiv shart -sharoitlar yaratadi. Kishining qobiliyati juda katta ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega. Qobiliyatli o'qituvchiga pedagogik faoliyat va mehnat yengilroq bo'ladi va u kamroq charchaydi, chunki sevimli mehnati unga huzur-halovat bag'ishlaydi. Qobiliyat bilim, ko'nikma va malakalar mahsuli, shu bilan birga, faoliyat usullarini egallash tezligi, teranligi va mustaxkamligida namoyon bo'ladi. O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqoti yuksak darajada muvaffaqiyatli bo'lishi uning pedagogik qobiliyatga qanchalik ega ekanligiga bog'liq. O'qituvchilarning faoliyati yosh avlodni ma'naviy barkamol shaxs darajasida tarbiyalashda va kasbiy bilimlarni chuqur egallagan kadrlarni tayyorlashda namoyon bo'ladi. Buning muvaffaqiyati o'qituvchilarning pedagogik qobiliyatiga bog'liq. O'quvchilar bilan ta'lim-tarbiyaviy jarayonda ijobiy aloqalar o'rnatish, ijobiy iqlim yarata olish, o'ziga ishontira olish va jalb qilish - o'qituvchi kommunikativ qobiliyatining asosiy mohiyati bo'lib, bunda bevosita o'qituvchi bilan bog'liq bo'lgan minglarcha ruhiy jarayonlar, ma'lum bir qolipdan chiqishi mumkin bo'lmagan muomala turlari va shartlari mavjud [5,23]. Tarbiyaning samaradorligi, pirovard natijada o'quvchilar bilan aloqa o'rnatishning shakl va uslublariga qat'iy rioya qilgan holda amalga oshirilishi bilan belgilanadi. Asosiy maqsad, o'qituvchi va

o'quvchi munosabatida majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat. So'z bilan og'zaki ta'sir qilishda o'qituvchi nutqi nihoyatda muxtasar, ravon, va muloyim bo'lishi, intonatsiyalar o'z o'rnida ishlatilishi kerak.

Pedagogika universitetlari talabalarining hissiy intellektining turli tarkibiy qismlarini rivojlantirish individual aks ettirishni, mavzuni tushunish uchun maqbul sharoitlarni yaratishni ta'minlaydi, meta-fan va umumiy madaniy kompetentsiyalar va ko'nikmalar, ya'ni. bular tarkibiy qism sifatida ishlaydigan shaxsiy fazilatlar va ko'nikmalar hissiy aql. Hissiy intellektning rivojlanishi bolalarda ham, kattalarda ham hayotiy muvaffaqiyatga erishish uchun zarur shartdir [7, 35].

Bolalarda hissiy intellektni shakllantirish vositasi sifatida turli xil psixologik va pedagogik vositalar qo'llaniladi usullar, ya'ni:

- ✓ ijobiy his-tuyg'ularni rag'batlantirish;
- ✓ ijtimoiy-psixologik treninglar o'tkazish;
- ✓ interaktiv usullar va amaliyotga yo'naltirilgan o'qitish usullari;
- ✓ psixo-gimnastika, kollektiv loyihalar;

Art-terapiya usullari yoki vositalardan foydalanish rasm, musiqa, pantomima, raqs, vizual tasvirlar, kino, teatr o'zingizning va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va boshqarish, ifoda etish shubhasiz, sanab o'tilgan usullar bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash amaliyotida muvaffaqiyatli qo'llanilishi kerak. Oliy ta'limda allaqachon turli xil ta'lim yo'nalishlari bo'yicha talabalarning hissiy intellektini rivojlantirish bo'yicha ma'lum tajribaga ega, shu jumladan psixologik va pedagogik jihatdan har tomonlama mukammal bo'lgan pedagoglarni tayyorlash demakdir.[2, 9].

Ijtimoiy-ma'rifiy faoliyatning turli shakllari, tematik bayramlar, festivallar, uchrashuvlar, madaniy va hordiq chiqarish tadbirlari va dasturlari, turli xil ijodiy musobaqalar, ijtimoiy va PR aksiyalari va boshqalar. E'tibor bering, kelajakda hissiy intellektni shakllantirish o'qituvchilar shaxsiylashtirilgan sharoitda eng samarali hisoblanadi, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv. Bundan tashqari, hissiy aql psixologik va pedagogik parametrlardan biriga aylanishi mumkin. Bo'lajak o'qituvchilar o'rtasida anonim so'rovnoma natijalariga ko'ra pedagogik yo'nalishdagi talabalarning aksariyati (86%) virtual muhitda muloqotni ko'rib chiqadilar, shu jumladan masofaviy va aralash ta'lim jarayonida, uchun vosita sifatida ijtimoiy doirani kengaytirish, yangi dolzarb ma'lumotlarni olish madaniy va milliy farqlar va urf-odatlar haqida, bizning fikrimizcha, hissiy rivojlanishiga shaxsning aql-zakovati bevosita ta'sir qiladi [4,78].

Ijtimoiy-ma'rifiy faoliyatning loyiha texnologiyalari mavzusi va ko'lamini kengaytirish nafaqat madaniyatlararo o'zaro ta'sirning rivojlanish darajasini oshirish talabalar muhitida, shuningdek, talabalarning bo'sh vaqtlarini kengaytirish, universitetning muhim yoshlar aksiyalari markazi sifatida imijini oshirish, va yordam beradigan ijtimoiy-ma'rifiy loyihalarni amalga oshirish hissiy intellektni shakllantirishdir. Shu munosabat bilan, shunga ko'ra, universitetda o'quv va o'quv faoliyati etarlicha nuqtai nazardan talabalarning keng va chuqur ijtimoiy va gumanitar tayyorgarligi amalga oshirilishi kerak. Shu bilan birga, kelajakda hissiy intellektni shakllantirish mutaxassislar boshqa ma'naviy toifalarni rivojlantirishga yordam beradi, kasbiy faoliyat sohalarida talab qilinadigan narsalar, ya'ni: ma'naviyat, xushmuomalalik, tanqidiylik, bag'rikenglik, hamdardlik va boshqalar. Shunday qilib, bugungi kunda pedagogik ta'lim tizimidan oldin hozirgi vazifa — hissiyotni shakllantirishning eng samarali strategiyalari va usullarini aniqlash va amalda qo'llash kerak.

XULOSA

1. Oliy o'quv yurtlarida talabalarni ta'lim olish muvaffaqiyatiga ko'plab omillar ta'sir qiladi - ichki va tashqi (ijtimoiy, iqtisodiy, tibbiy, pedagogik va boshqalar).
2. Intellektual salohiyat muvaffaqiyatli kechishida avvalo ichki omillarni tartib bilan o'rganish tadqiqotni mazmunini yoritishga va uning mazmun-mohiyatini tushunishni yanada osonlashtiradi.
3. Qobiliyatlar tarkibida umumiy intellekt, ijtimoiy intellekt, maxsus qobiliyat va ijodkorlik kabi nisbatan mustaqil tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatish zarur hisoblanadi. Biz faqat maxsus qobiliyatlarga nisbatan mashg'ulot muvaffaqiyati bilan ijobiy munosabat haqida gapirishimiz mumkin.
4. Ko'p hollarda kasbiy rivojlanishning past darajasi muhim maxsus qobiliyatlar tegishli profildagi universitetda muvaffaqiyatli o'qishni imkonsiz qiladi. Aksincha, universitetda muvaffaqiyatli ta'lim aslida maxsus kasbiy qobiliyatlarni shakllantirish jarayoniga to'g'ri keladi.
5. Intellektual salohiyatni rivojlantirish manbalari xilma-xil bo'lib, u ham ommaviy axborot vositalari, ham turli jamoat birlashmalari bo'lishi mumkin. Ammo intellektual salohiyatni rivojlantirishda asosiy rol ta'lim tizimiga tegishli. Bu shaxsning intellektual salohiyatini shakllantirish va rivojlantirishga qodir bo'lgan eng kuchli ijtimoiy, ilmiy muassasadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plamlari. 2017. - (766)-son. B.36-37.

2. Yuldashev, Elyorjon. "Secondary School Students Independent Education." INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES. Vol. 2. 2021.
3. Scientific Bulletin of NamSU-Научный вестник НамГУ-NamDU ilmiy axborotnomasi-2023-yil_11-son PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA KELAJAKDAGI MUTAXASSISLARNING INTELLEKTUAL HAKKATCHANLIGINI RIVOJLANTIRISH Matnazarova Mehribon Baxtiyorovna 662-667 betlar.
4. Umarov Alisher Yusubjanovich BO‘LAJAK O‘QITUVCHINING KASBIY - INTELLEKTUAL QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOYIY HAMKORLIKNING AHAMIYATI PEDAGOGY OF COOPERATION IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND MODERN APPROACHES International scientific-practical conference, November 13, 2023 505-508 betlar.
5. Aleksandrova N.P. Hissiy intellekt o'qituvchilik faoliyatini o'z-o'zini tartibga solish omili sifatida. // Moskva davlat biznes boshqaruvi akademiyasining axborotnomasi. Seriya: falsafiy, ijtimoiy. va tabiiy fanlar. 2011. No 5. S. 171-177.
6. *Andreeva I.N.* Pedagogik va yuridik mutaxassisliklar talabalari orasida hissiy charchash sindromi // Psixologik tadqiqotlar va ijtimoiy amaliyotda inson hodisasi: I Xalqaro materiallar. ilmiy-amaliy konf. Smolensk, 2003. 5-7-betlar.
7. *Andreeva I.N.* Hissiy intellektning qobiliyatlari: gender farqlari // Psixologiya va zamonaviy jamiyat: o'zaro ta'sir o'zaro rivojlanish yo'li sifatida: II Xalqaro materiallar. ilmiy-amaliy konf., Sankt-Peterburg, 13-14 aprel. 2007. Sankt-Peterburg, 2007. 1-qism. 12-15-betlar.

**RELIGIOUS RATIONALITY AND CIVIL SOCIETY: FROM THE
THEOLOGICAL UNDERSTANDING OF ABU MANSUR AL-MATURIDI TO
THE PHILOSOPHICAL MODEL OF RELIGIOUS STUDIES BY
ALEXANDER IGNOTENKO**

Kholmuminov Jafar Muhammadiyevich

Doctor of Philosophical sciences (DSc),

Professor of the “INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE
TECHNOLOGY AND SCIENCE” INSTITUTE

(Tashkent, Uzbekistan)

+998909409498

jafarkholmomi@gmail.com

Komilov Daler Rustamovich,

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor, Head of the Department of History and Intercultural
Relations of the International University of Foreign Languages of Tajikistan named
after S. Ulughzoda, Sh. Dushanbe, street. F. Muhamadiev 170/6.

Tel: +992304404040. www.daler.komilzoda@gmail.com

ABSTRACT

This article presents a philosophical analysis of the relationship between religious subjectivity (conscious faith) and civil society. The authors, drawing on the theological teachings of Abu Mansur al-Maturidi and the contemporary religious philosophy of Alexander Ignatenko, argue that a rational and ethical understanding of religion can serve as a foundational basis for the development of civil society. The study offers a comparative analysis of the concepts of “conscience,” “freedom,” “responsibility,” and “coexistence” within the framework of modern secular theories.

Keywords: Maturidi, Ignatenko, civil society, philosophy of religion, Islamic kalam, conscience, will, modern religious studies.

АННОТАЦИЯ

Мақолаи мазкур ба таҳлили фалсафии таносуби байни соҳибназарии динӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ бахшида шудааст. Муаллифон бо таъки ба таълимоти каломии Абӯмансур Мотуридӣ ва дарки муносири динишинии Александр Игнотенко нишон медиҳад, ки дарки оқилона ва ахлоқии дин метавонад заминаи бунёдии рушди ҷомеаи шахрвандӣ бошад. Дар таҳқиқ назарияи

муқоисавии миёни мафҳуми “виҷдон”, “озодӣ”, “масъулият” ва “ҳамзистӣ” дар равишҳои назарияҳои муосири дунявӣ матраҳ мешавад.

Калидвожаҳо: Матуридӣ, Игнотенко, ҷомеаи шахрвандӣ, фалсафаи дин, каломии исломӣ, виҷдон, ирода, диншиносии муосир.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена философскому анализу соотношения между религиозной субъектностью (сознательной верой) и гражданским обществом. Авторы, опираясь на каламическое учение Абу Мансура Матуриди и современные представления о религии в работах Александра Игнотенко, показывают, что рациональное и этическое понимание религии может служить основой для развития гражданского общества. В исследовании проводится сравнительный анализ понятий «совесть», «свобода», «ответственность» и «существование» в рамках современных светских теорий.

Ключевые слова: Матуриди, Игнотенко, гражданское общество, философия религии, исламский калам, совесть, воля, современное религиоведение.

The issue of the relationship between religion and society—especially in connection with the model of civil society—is among the most critical and debated questions in modern philosophy and rational theology. In the context of globalization and growing socio-cultural pressures, this issue is not only of theoretical importance but also has practical implications for regulating the coexistence of multi-religious and secular societies. Therefore, exploring the connection between religious rationality and the civil society model is not merely an academic inquiry, but a strategic necessity for strengthening the modern ethical and social foundations of humanity.

In this context, **Abu Mansur al-Maturidi (870–944)**, one of the central theologians of Sunni orthodoxy, offers in his seminal work *Kitab al-Tawhid* a framework for understanding religion grounded in reason and morality – one that remains relevant for today’s secular world. Relying on the power of reason, the role of conscience, and the freedom of the human will, Maturidi presents a philosophical and theological model in which religion is harmonized with human nature and social structures. For him, **Sharia** is not a rigid legalistic code, but a system of wisdom (*hikmah*), mysticism (*irfan*), and ethics (*akhlaq*) that actively seeks compatibility with reason and the surrounding society.

On the other hand, **Alexander Leonidovich Ignatenko**, one of the prominent contemporary theorists of the philosophy of religion and religious policy, uses **postsecular methodology** and social analysis of religion to propose a redefined model of the coexistence between religion and secular society. In his works, particularly in *Islam and Secularism*, he identifies religion as a source of **identity and morality** within a multicultural and law-based society. In this view, the role of religion is to reinforce moral values and promote social reconciliation [2].

The **theoretical dialogue** between Maturidi and Ignatenko is not merely a comparison of two intellectual traditions—one rooted in classical Islamic theology and the other in contemporary secular philosophy—but also a striking example of how religion can transition from a **tool of domination** to a **medium of humanism, ethical reasoning, and intercultural coexistence**.

herefore, this article seeks—through philosophical and comparative analysis—to investigate the concept of religious rationality within the Maturidi school in relation to modern civil society, using the ideas of Alexander Ignatenko as a framework. The goal is to demonstrate that the theological school of Maturidi, founded on reason and conscience, can offer a viable and acceptable model for the modern global community through the lens of contemporary religious philosophy.

Abu Mansur al-Maturidi (870–944), one of the leading theologians of the Hanafi tradition, constructed his understanding of religion on the foundations of reason, conscience, and human responsibility, in direct opposition to the fatalistic and literalist interpretations of other theological schools. In Maturidi's view, religious understanding is not grounded in compulsion or imitation, but in the agency of a rational and morally aware individual—someone who acts with intellect, will, and ethical motivation. Unlike some other theological traditions, Maturidi emphasizes that it is the duty of the intellect to recognize God and distinguish truth from falsehood, even in the absence of a visible prophet:

“It has become clear that it is obligatory upon a person to recognize God through reason alone and to discern the proof of His existence and oneness...” [1:37]

The **key concept in Maturidi's theology is "kasb" (acquisition)**, which serves as the philosophical foundation for understanding human will and moral responsibility. Unlike the determinists who deny human agency, Maturidi defines "kasb" as a human act carried out with free will, yet within the boundaries of divine law and governance.

Here, the human being, as a “rational agent” (*sahibnazr*), evaluates, chooses, and executes their actions. This standpoint lays the foundation for both **ethical**

philosophy and the **moral basis of civil society**: only a rational and responsible individual can contribute to the development of a just and stable ethical-legal order.

In Maturidi's theology, **reason and conscience are not separate forces**, but **complementary aspects of human knowledge and moral cognition**. Reason enables the comprehension of existence and divine truth; conscience serves as the moral compass and the source of accountability. Thus, in Maturidi's framework, Islam is understood as a system for regulating human freedom within the bounds of morality and reason.

His vision of religion rests upon **three fundamental philosophical principles**:

1. **Rational recognition** – religion must be understood through critical thought and evidence.
2. **Free will** – human actions are performed by choice and volition.
3. **Moral responsibility** – every action is subject to moral evaluation through conscience.

From this perspective, **religious rationality** in Maturidi's thought is deeply tied to independent reasoning, ethical experience, and social coexistence. It produces a model of the human being who is capable of living a moral and spiritual life in a contemporary civil society while respecting reason, Sharia, and conscience.

Amid the transformation of social structures and identity values in the modern world, the role of religion in civil society emerges as a **central theme in both religious studies and social philosophy**. **Alexander Leonidovich Ignatenko**, a prominent scholar of the philosophy of religion and religious political theory, reinterprets the concept of civil society from a modern philosophical standpoint in his works, including [2] and [3]. He defines the role of religion not as a formal legislative power, but as a **source of identity and moral meaning** within society.

According to Alexander Ignatenko, civil society should serve as a legal and pluralistic environment that fosters the coexistence of diverse values, cultural dialogues, and interreligious understanding. In this context, religion should not function as a centralized political or coercive structure but rather as a personal and social experience of conscience within society. He emphasizes that traditional models of religion, grounded in reason and tolerance, can adapt to modern secular societies.

Ignatenko views civil society as a culturally and religiously pluralistic environment where the relationship between religion and the state is balanced: the state does not impose on religion, and religion does not seek to replace the state. Instead, religion has a moral and ethical role: nurturing individual character and strengthening conscience and responsibility. In this space, individuals act not only as social beings but also as "religious personalities" who respect the rights of others.

This understanding of humans as moral agents with conscience and judgment aligns with the philosophy of Abu Mansur al-Maturidi.

One of the profound aspects of Ignatenko's philosophy of religion is his proposal to adapt religions to the modern social environment through humanism and tolerance. This approach is not merely a theological reform but a philosophical renewal of the moral activity of religion in society. He believes that this process is impossible without traditional sources.

In this regard, the Maturidi school of theology, which developed in the 10th century in Transoxiana, serves as a rational and ethical Islamic foundation applicable in the modern social context. Rather than opposing religion to secularism, it can contribute to moral and social harmony.

Ignatenko advocates for a dialogical model in regulating the relationship between religion and society. He writes that only through dialogue of values, cognitive understanding, and respect for individual identity can a stable relationship between religion and democratic society be established. In this context, Maturidi's understanding is not a set of commands but an embodiment of wisdom and ethical philosophy.

The concept of civil society, according to Ignatenko, becomes stable only when religion is not a system of coercion but a source of moral and intellectual development in the formation of individual character and society. Religion should integrate with the philosophy of purpose and humanistic values rather than oppose secularism.

Therefore, it can be said that the theological teachings of Maturidi, based on reason, conscience, will, and responsibility, align with modern philosophy of religion, particularly Ignatenko's perspective. In both, religion is not a threat to secular society but a partner in shaping social morality and individual tolerance.

One of the deep issues in Islamic philosophy and modern religious studies, directly related to the understanding of society, state, and human personality, is the matter of will, conscience, and responsibility. The teachings of Abu Mansur al-Maturidi and the modern religious philosophy of Alexander Ignatenko both focus on this aspect, despite arising from different philosophical backgrounds and languages.

Maturidi, in contrast to the determinism of the Jabriyya and fatalism of the Ash'arites, proposes the theory of "kasb," which provides the basis for understanding moral responsibility in theological philosophy. In the theological sense, "kasb" means that a person does not create (khalq) an action but acquires it (kasb) and is accountable for it. This approach has significance not only in theology but also in

moral and social philosophy. It recognizes humans as beings with free will, freeing them from practical irresponsibility.

In Maturidi's theological understanding, conscience is expressed through the terms "fitrah" and "reason." For him, reason is not only a means to recognize God but also a restraining force, a reviver of values, and the core of Islamic ethics. He defines reason as the ability to distinguish truth from falsehood: "Reason is a guide for humans towards Sharia and the revival of knowledge." This implies that reason and conscience in Maturidi's view are two interconnected aspects of moral and social responsibility. Here, conscience acts as an internal examiner and a driver of self-regulation, aligning with the modern religious philosophical understanding of humans as subjects of responsibility.

Alexander Ignatenko approaches the concepts of will and conscience not merely as psychological phenomena but as foundational elements of social identity and moral agency. He asserts that only through the integration of reason and conscience can an individual maintain an active religious identity within a secular society. In his view, religion should function based on personal self-determination and internal moral regulation, rather than as an instrument of state coercion. This perspective aligns with the ethical theology of Abu Mansur al-Maturidi, who emphasized that conscience and will together constitute the basis of moral responsibility. In Islamic theology, this is reflected in the concepts of "taklīf" (moral obligation) and "mukallaf" (morally responsible individual), which correspond to the modern philosophical notions of autonomy and ethical accountability.

Both Maturidi and Ignatenko converge on several key principles:

- The individual, as a "mukallaf," bears responsibility not only before God but also within the societal context.
- Conscience serves as a moral compass, guiding and restraining social behavior.
- Free will is not merely a symbol of liberty but a marker of ethical maturity and the capacity to accept responsibility.

This shared model of a conscientious, autonomous, and responsible individual forms a philosophical foundation for the development of a moral and tolerant civil society.

The relationship between religion and civil society, as explored in the teachings of Abu Mansur al-Maturidi and the contemporary religious philosophy of Alexander Ignatenko, raises a fundamental question: Can religion and secular society coexist within a shared framework of values and legal norms, or are they inherently in conflict?

Maturidi perceives the Sharia not as a tool for political coercion but as a moral framework that regulates communal life. For him, religion is a moral reality that should align with social conditions and rational foundations. Therefore, Maturidi's theological model can be seen as a basis for a moral secular society that embraces both religious and modern legal values.

Ignatenko interprets this relationship not as a conflict but as a mutual role in regulation and value formation. He suggests that civil society can accept religion as a moral entity that contributes to citizen education and the revival of values, provided that religion does not seek coercive power or dominance. He states, "Secularism does not mean excluding religion from society. It means preserving a legal space for all religions and worldviews." In other words, secular society opposes exclusivism and compulsion, not religion itself. If religion is not only a divine reality but also a social system that reinforces morality and identity, it does not threaten civil society but enriches it.

The perceived conflict between religion and secular society often stems not from genuine philosophical issues but from one-sided interpretations, politicization, and methodological distortions. The misconception that religion cannot function within a free civil space arises more from political interpretations of religion than from its ethical essence.

A correct understanding of religion, as taught by Maturidi, demonstrates that reason, responsibility, and dialogue can serve as common foundations for both religion and society. In this context, theology becomes sociology, and Sharia transforms into civil law.

Philosophical analysis leads to the conclusion that religion and civil society are not inherently contradictory, provided each operates within its moral and social objectives. Maturidi's theological model, emphasizing reason, freedom, and responsibility, offers a suitable foundation for value dialogue and the coexistence of religion and society. Contemporary religious philosophy, exemplified by Ignatenko's model, seeks to transform religion from a political directive into a form of personal and social enlightenment, utilizing secular legal and moral frameworks. Therefore, the need is not for conflict but for a new understanding, language, and dialogue to strengthen the relationship between religion and society in a stable and progressive manner.

A comparative analysis of Abu Mansur al-Maturidi's theological teachings and Alexander Ignatenko's philosophical-religious theory reveals that two seemingly different approaches – traditional Islamic theology and modern secular philosophy – can converge on moral, rational, and social foundations. The central theme of this

convergence is the concept of the religiously conscious individual, characterized as a free, rational, and responsible being.

Maturidi's teachings describe religion as a system of knowledge and ethics, developed through reason, conscience, and personal will. This approach, favoring freedom over compulsion and reflection over imitation, provides a fundamental basis for the coexistence of religion with modern secular society. This very idea lies at the heart of Ignatenko's religious philosophy, which views religion not as a legal system but as a source of personal moral development.

The presumed conflict between religion and secularism – which has often been constructed artificially – is critically questioned through the philosophical analysis presented in this study. What truly exists is not an essential contradiction, but rather a need for dialogue among values, a re-interpretation of free will and conscience, and the harmonization of moral and social aims. In this framework, religion is not an antagonist but a moral partner of civil society.

The model of "religious rationality," as described in Maturidi's teachings through the concepts of *kasb* (acquisition), *reason*, and *conscience*, aligns with the core objectives of a modern civil society – freedom, responsibility, and tolerance. In this model, both Maturidi and Ignatenko view the free individual not only as a religious, moral, and social subject but as the foundation of a healthy society.

Thus, in a world where tolerance, freedom, and social consciousness face increasing threats, a return to the rational and ethical legacy of great thinkers like Abu Mansur al-Maturidi may serve not merely as an academic pursuit, but as a moral responsibility of humanity. Maturidi and Ignatenko, each in their own language, affirm that it is only through conscience and reason that the human being can be liberated from intellectual and social coercion – and this is the true wisdom of religion in the modern age.

REFERENCES:

[1] Al-Maturidi, Abu Mansur. *Kitab al-Tawhid*, edited by Muhammad Umar Nasif. Cairo: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1982. pp. 31, 37, 105, 110. – on reason, will, and *kasb*.

[2] Ignatenko, A. L. *Islam i svetskost': poiski modeli sosushchestvovaniya* [Islam and Secularism: Searching for a Model of Coexistence]. Moscow: Institute of Oriental Studies, RAS, 2005. pp. 83, 98. – on religion in a secular legal space.

[3] Ignatenko, A. L. *Religiya i politika v sovremennom mire* [Religion and Politics in the Contemporary World]. Moscow: Nauka, 2012. pp. 97, 104. – on the theory of conscience and personhood in a secular context.

[4] Berdyaev, N. A. *The Meaning of History*. Paris: YMCA Press, 1946. pp. 45, 67. – on religion and spiritual freedom.

[5] Shakhnovich, B. Z. *Religiya v sovremennom obshchestve* [Religion in Modern Society]. Leningrad: Nauka, 1984. pp. 156, 180. – sociological analyses of religion.

[6] Savchuk, V. V. *Fenomenologiya religii i postsekulyarizm* [Phenomenology of Religion and Post-Secularism]. St. Petersburg: SPbGU Press, 2011. pp. 122, 139. – on post-secularism and internal ethics of conscience.

[7] Habermas, J. "Religion in the Public Sphere." *European Journal of Philosophy*, Vol. 14, No. 1, 2001, pp. 1, 2, 7, 19. – on post-secularism and pluralist society.

BAHOUDDIN NAQSHBAND MAJMUASIDAGI OBODONLASHTIRISH ISHLARI

Tag'iyev Alijon Abbos o'g'li

Buxoro Davlat Universiteti 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Bahouddin Naqshband ziyoratgohida amalga oshirilgan obodonlashtirish ishlari to'g'risida ma'lumot beriladi. Unda saytning estetik jozibadorligini oshirish va tashrif buyuruvchilar uchun qulay sharoit yaratish maqsadida manzarali daraxtlar ekish, mavsumiy gullardan foydalanish batafsil yoritilgan. Bundan tashqari, gilos va uzumzorlar ekish hududning tabiiy go'zalligini yanada boyitish yo'li sifatida ta'kidlangan.

Kalit so'zlar. Bahouddin Naqshband majmuasi, chinni gujun, dekorativ daraxtlar, mavsumiy gullar, gilos daraxtlari.

ABSTRACT

This article provides information about the landscaping and beautification efforts carried out at the Bahouddin Naqshband pilgrimage complex uring the years of independence. It details the planting of decorative trees, and the use of seasonal flowers to enhance the aesthetic appeal of the site and create a comfortable environment for visitors. Additionally, the planting of cherry trees and grapevines is highlighted as a way to further enrich the natural beauty of the area

Keywords: Bahauddin Naqshbandi Complex, porcelain vase, decorative trees, seasonal flowers, cherry trees.

KIRISH

Naqshbandiya tariqatining asoschisi, mashhur avliyo Muhammad ibn Muhammad Bahouddin Naqshband Buxoriy (1318-1389) Buxoro yaqinidagi Qasri Hinduvon qishlog'ida tug'ilgan. Bu qishloq ul zot sharafiga keyinchalik Qasri Orifon deb atalgan. Bu qishloq Buxorodan bir farsang masofada joylashgan bo'lib, hozirgi Kogon tumani tarkibiga kiradi. Tarixiy manbalarda u payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) avlodlariga mansub sayyidzodalardan ekanligi qayd etilgan. Uning otasi mato to'quvchi hamda unga o'yma naqsh soluvchi (naqshband) bo'lgan. Bahouddin (dinning nuri, shu'las, ravshanligi) unga keyinchalik berilgan faxriy nomdir. Naqshband (kimxobga naqsh soluvchi, gul beruvchi) uning otasi va o'zining kasb-hunari bo'lgani uchun berilgan unvon. Bundan tashqari, bu so'z Alloh kalomini dilga naqsh etish ma'nosida ham qo'llaniladi. U xalq orasida Balogardon, ya'ni qudrati bilan balo-qazoni daf qiluvchi unvoni bilan ham mashhur. O'zlarining asl ismi Muhammad bo'lgan. Bundan tashqari, ul zot xalq o'rtasida Xoja Bahouddin,

Bahouddin Balogardon, Shohi Naqshband, Xojai Buzruk nomlari bilan ham mashhurdir. Bu nomlar ichida eng mashhuri Bahouddin Naqshband hisoblanadi. Bahouddin Naqshband majmuasining shakllanishi uning vafotidan so'ng boshlandi. Majmuani obod qilish ishlariga Buxoro xonlari va amirlari katta-katta mablag'lar ajratganlar. Jumladan shayboniy hukmdor Abdulazizxon (1540-1551) davrida hazrat qabri atrofi hazira bilan o'raldi. Majmuadagi eng katta inshoot Abdulazizxon xonaqohi bunyod etildi. Keyinchalik shayboniy va ashtarxoniy hukmdorlar hazrat qabri yaqunida o'zlari uchun daxmalar bunyod etib, Daxmayi Shohon (shohlar daxmasi)ni bunyod etadilar. Mang'itlardan bo'lgan Buxoro amiri Nasrulloxon (1826-1860) ziyoratchilarga qulay bo'lishi uchun Buxoroning Mozori Sharif darvozasidan majmuagacha tosh yo'l bunyod etadi. Sobiq sho'ro davrida majmuaga yetarlicha e'tibor qaratilmadi. Mustaqillik sharofati bilan majmua ko'rinishi tubdan o'zgardi. Majmua hududidagi binolar qayta ta'mirlandi, obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish ishlari amalga oshirildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ushbu maqolani yozish davomida men kuzatish, qiyosiy tahlil va mustaqillik yillarida qabul qilingan qonun va qarorlarni qiyosiyb tahlil asosida o'rganib chiqildi. Maqolani yozish davomida O'zbekiston Respublikasi Prezidentlarining qaror va farmoyishlarini, Bahouddin Naqshband majmuasi raisi Farmon Mavlonovich Aminovning ko'rsatmalaridan keng foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sobiq sovet ittifoqi davrida yurtimizdagi barcha qadamjolar qatorida Hazrat Bahouddin Naqshband ziyoratgohi ham yarim vayrona holiga kelgan edi. Istiqlol sharofati bilan bu tabarruk maskanda obodonlashtirish uchun sa'y-harakatlar boshlandi, qadamjodagi masjid namozxonlar ixtiyoriga berildi. 1993 yilda respublikamiz Birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi xalqaro miqyosida keng nishonlandi. Shu munosabat bilan ziyoratgohda katta ko'lamdagi obodonlashtirish va ta'mirlash ishlari amalga oshirildi. Buxoro shahridan bu qadamjogacha boradigan yo'l jahon andozasiga mos qilib qurildi. 2003 yilda Xoja Bahouddin Naqshband hazratlarining 685 yillik yubileyiga tayyorgarlik jarayonida davlatimiz rahbari ko'rsatmasi asosida ushbu alloma dahmasi, shuningdek, Abdulazizxon xonaqohi, Dahmai Shohon (Shohlar xilxonasi), Muzaffarxon va Abdulhakim Qushbegi masjidlari, hovuz, quduq, minora va boshqa inshootlar ta'mirlandi, eski ayvon poydevori ustiga 15 ustundan iborat va milliy naqshlar bilan ziynatlangan ayvon barpo etildi. Bahouddin Naqshband majmuasi — O'zbekistonning muqaddas ziyoratgohlaridan biri bo'lib, har yili minglab mahalliy va xorijiy sayyohlar tashrif buyuradi. Bu joyda olib borilayotgan obodonlashtirish ishlari majmuaning tarixiy va diniy ahamiyatini saqlab

qolgan holda, ziyoratchilarga qulaylik yaratishga qaratilgan. Obodonlashtirish ishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi. Yashil hududlarni kengaytirish. Majmua atrofida yangi daraxt va gulzorlar ekilib, landshaft dizayni yangilandi. Majmuaning umumiy maydoni 20,6 gektar bo'lib, shundan 13 gektar maydonda bog' mavjud bo'lib unda 5 turdagi meva daraxtlari (olma, gilos, uzum, shaftoli kabi daraxtlar) parvarish qilinmoqda. Shuningdek hududda mikroiklim yaratish maqsadida 10 turdan ziyod ko'p yillik manzarali daraxtlar, 4 000 dan ortiq turli ko'chatlar, 100 mingdan ziyod mavsumiy gullar ekilgan. Majmuada obodonlashtirish uchun jami 50 ta xodim faoliyat ko'rsatadi. Bundan tashqari 2003-yil Bahouddin Naqshband va ul zotning validasi Bibi Orifa qadamjolari Qasri Orifon bog'i orqali birlashtirildi. Ikki majmuani bog'lab turuvchi 900 metrli zamonaviy yo'lak barpo etildi. Yo'lak ikki tomonidagi ko'rkam intensiv bog' ziyoratgohga tashrif buyurishchilarga xushnudlik bag'ishlab, hazrat qadamjosining fayzini bir butun etmoqda. Bog' hududining 3 gektarini gilozor, qolgan 15 gektarini shaftolizorlar tashkil etadi. Bog'da asosan, Gretsiya davlatidan keltirilgan shaftolining 210 dona "Sveet dream", 389 dona "Big bang", 281 dona "Dream", 884 dona "SVEET DREAM", 285 ta Gid Gold, 933 ta "GID GOLD", 600 dona "Anjir Ufa", 353 dona "Fantaziya", 1000 dona "Gold" navlari parvarish qilinadi. Jamisini hisoblaganda bog'da ko'chatlar soni 5000 dan oshib ketadi. 2014-yilda o'tqazila boshlangan nihollar 2-3 yilda hosilga kirib, bugun serhosil meva bermoqda. Bog' hududida xizmat qiluvchi 15 ga yaqin tajribali sohibkor bog'bonlar Samarqandning Ishtixon tumanida ko'chatlarni yangi texnologiya asosida o'tqazish va intensiv usulda tomchilab sug'orish bo'yicha tajriba almashib qaytishdi. Shaftolilar anjir, limon va boshqa mevalar bilan payvand qilingan. Bog' mutaxassislarning ma'lumoticha, payvandlash daraxt shoxasiga emas, balki ko'chatning popuk ildizi orqali bajarilar ekan. May oyidan Samarqand gilos navlari hosilga kiradigan bo'lsa, iyun oyidan oktabrga qadar shaftolining yuqorida sanalgan turlari birin ketin meva bera boshlaydi. Demak, Qasri Orifonda 6 oy mobaynida meva pishiqchiligi davom etadi. Shaftolilar kosa shakliday bo'lib, har birining og'irligi 900-950 grammni tashkil etadi. Yillik hosil sermahsul bo'lib, eksportga yo'naltirilmoqda. 2018 yili bog'da 15,5 tonna hosilning yetishtirilishi zaxmatkash bog'bonlarimizning mirishkorligidan dalolat beradi[**1.97-98**]. Bizga ma'lumki shaftoli daraxti 5-7 yildan so'ng o'z hosildorlik qobiliyatini yo'qotadi. 2024-yil oxirida majmua rahbariyati tomonidan bugungi kun qonunchiligiga hamohang ravishda ekologik xulosaga tayanib Qasri Orifon bog'idagi shaftoli daraxtlari o'rniga 2,5 ming tup "SKINA" va "REGINA" navli gilolar ekildi. Bundan tashqari Bibi Orifa majmuasida tokning "TOIFI va "HUSAYNI" navidan 160 tub ko'chat o'tqazildi. Respublika Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 27 maydagi qaroriga

muvofig Bahouddin Naqshband yodgorlik majmuasi markazi tashkil etildi [2]. Shu majmua tarkibiga kiruvchi ikki qavatli markaz binosi, keyinchalik milliy uslubda qurilgan anjumanlar zali foydalanishga topshirildi. Majmuaga kiriladigan Toqi Dilovar va Bobus Salom asl holiga keltirildi, Sharq me'morchiligi an'analari asosida Bobul Islom (2003) darvozasi bunyod etildi. 2017 yil 11 iyulida davlatimiz rahbari tomonidan qabul qilingan "Abduxoliq G'ijduvoniylar tavalludining 915 yilligini va Bahouddin Naqshband tavalludining 700 yilligini nishonlashga tayyorgarlik ko'rish hamda uni o'tkazish to'g'risida"gi farmoyishda bu xojagon-naqshbandiya tariqati asoschilari ziyoratgohlarini obodonlashtirish, ko'kalamzorlashtirish va ularning infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha yangi vazifalar belgilandi [3]. "Vaqf" xayriya jamoat fondi rahbari I. Xalilov joriy 2019 yil 21 fevral kuni Buxoro viloyati Kogon tumanidagi "Bahouddin Naqshband" majmuasiga tashrif buyurib, majmuada olib borilayotgan keng ko'lamli ishlar bilan tanishdi. Hozirgi kunda "Bahouddin Naqshband" majmuasiga tashrif buyuruvchi mahalliy ziyoratchilarga qulayliklar yaratish maqsadida "Vaqf" xayriya jamoat fondi bilan hamkorlikda har biri 40 kishiga mo'ljallangan 8 ta zamonaviy oshxona, 1 ta qushxona, har biri 6 erkaklar va 6 ta ayollar uchun alohida hojatxonalar hamda 16 ta do'kon hunarmandlar rastalari barpo etilmoqda. Fond rahbari I. Xalilov "Bahouddin Naqshband" markazi Xaitov Karim Istamovich bilan uchrashib, majmuada amalga oshirilayotgan obodonlashtirish, qurilish va ta'mirlash ishlarini yanada takomillashtirish bo'yicha tegishli takliflarini berdi [4]. Davlatimiz rahbarining 2023 yil 10 avgustida Buxoro viloyatiga tashrifi davomida Bahouddin Naqshband majmuasi atrofida rejalashtirilayotgan qurilish-ta'mirlash loyihasi ko'rib chiqildi. Unga ko'ra, Bahouddin Naqshband maqbarasiga Toqi miyona darvozasidan boruvchi tarixiy yo'lakni tiklash, Doniyolbiy madrasasini ta'mirlash, tahoratxona va muzey barpo etish loyihalar bilan davlatimiz rahbari tanishtirildi. Davlatimiz rahbari ziyorat turizmi uchun sharoitlarni kengaytirish, xorijdan Buxoroga to'g'ridan-to'g'ri qatnovlar va mehmonxona tashkil etish, qabristonni obodonlashtirish bo'yicha ko'rsatmalar berdi. Yurtboshimizning takliflaridan so'ng ziyoratgohda keng bunyodkorlik ishlari boshlandi. Madaniy meros agentligi buyurtmachiligida Toqi Miyona va Dilovar darvozalari, Doniyolbiy Otaliq madrasasining tarixiy ko'rinishini tiklash ishlari olib borildi. Ziyoratgoh atrofi devorlari tubdan yangilandi, majmua ichkarisidagi yo'laklar to'liq ta'mirlanib yangi ko'rinish kasb etdi. Mazkur majmua qurilishda milliylik va tarixiylikni saqlab qolishga alog'ida urg'u berilmoqda. Bino tashqi ko'rinishidan estetik go'zallik va zamonaviy arxitekturaning mukammal namunasi bo'lib, qulaylik va shinamlilik jihatdan esa yurtimiz nomiga munosib bo'lishi kerak. Aynan shu tamoyil majmuaning shiori. Majmua hududida 100 nafar ziyoratchiga mo'ljallangan yangi

tahoratchona barpo etildi. Bahouddin Naqshband dahmalariga olib boradigan yo'laklar va Dahmai Shohon devorlari to'liq ta'mirlandi. Shuningdek ziyoratgoh hududiga kiradigan milliy uslubda yangi darvoza qurilib ziyoratgohga boradigan yo'llar to'liq ko'kalamzolashtirilmoqda. Majmua atrofida avtomobillar to'xtash joylari ham qurildi. Majmua hududi obodonlashtirish uchun Toqi Miyona darvozasidan Naqshband qabriga boradigan yo'lak, darvoza atroflari va avtoturargohlarda jami ellikta chinni gujun daraxtlari ekildi. 2023-yilda majmua hududidagi gilozorning orqa tomonida hosildan qolgan daraxtlar o'rniga 100 tup anor ko'chatlari ekildi. Shuningdek majmua hududiga 100 tup manzarali tut (chappatut) ko'chatlari o'tqazildi.

Bundan tashqari, tarixiy majmua bo'ylab chinni gujun, sasna, mojevelnik (archa), qarag'ay, kiparis va shu kabi manzarali daraxtlar majmua ko'rkiga ko'rk bag'ishlab turibdi. Ularning soyasida dam olgan sayyoh yoki ziyoratchi kislorodga to'yinmasdan jilmaydi. Yo'laklar bo'ylab anqib turgan rayhonlar esa qadamjo tarovati o'zgacha fayz baxsh etmoqda. Ziyoratgohda keladigan har bir mehmon majmua tarixi bilan tanishi barobarida, bog' tarovatidan ham katta taassurotga ega bo'ladi. Intensiv daraxtzorlar va nodir daraxtlardan iborat bog'lar va me'morial majmua uyg'unlashib, yaxlit kompozitsiyani tashkil etadi. Uzoqdan ziyoratgoh bog' bag'ridagi sayrgoh yoki mo'jaz shaharcha bo'lib ko'rinadi. Chunki tarixiy ansambl umumiy ko'rinishda 34 gektarni tashkil etadi. Hech qayerda ko'karmaydigan noyob daraxtlar, donasi qariyb 1 kg og'irlikda hosil beradigan mevalarning ayni qadimiy qishloqda bo'lishi, balki Hazrat Bahouddin Naqshband karomati hosilasidir.

XULOSA

Xullas mustaqillik yillarida majmua qiyofasi tubdan o'zgardi. Majmua hududidagi tarixiy binolar to'liq ta'mirlandi. Majmuaning qadimiy Toqi Miyona darvozasi qayta tiklandi. Doniyolbiy madrasasi va maqbarasi to'liq qaytadan bunyod etildi. Ziyoratgoh atrofidagi yerlar obodonlashtirilib, chet el va mahalliy sayyohlar uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Toqi Miyonadan Bobi Salom darvozasigacha bo'lgan yo'lak qaytadan tiklanib ziyoratchilarning qadimiy yo'nalishi qayta tiklandi. Darvoza atroflaridagi hududlarda ko'kalamzorlashtirish ishlari amalga oshirildi. Bu obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish ishlari yurtimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jo'rayev N. Bobojonov Sh. Bahouddin Naqshband tarixiy-me'moriy majmuasi. Toshkent "Navro'z" nashriyoti. 2019 yil ____ - bet
2. <https://lex.uz/uz/docs/-302377?ONDATE2=22.02.2021&action=compare>

3. <https://president.uz/oz/lists/view/780>
4. <https://vaqf.uz/oz/news/view/136>
5. Navro'zova. G. Bahouddin Naqshband (risola) TOSHKENT "ABU MATBUOT-KONSALT". 2011 yil. 23-bet.
6. Yavmutov D. S., Yuldosheva B. M. ISSUES OF ASSESSMENT OF THE NATURAL RESOURCE POTENTIAL OF THE REGION FOR RECREATIONAL PURPOSES //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 2. – С. 77-86.
7. Yuldosheva B. M. Somoniylar VA Qoraxoniylar Davrida Buxoro Shahar Madaniyatining Rivojlanishi Va Atrof-Muhitga Munosabat //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 3. – С. 1307-1313.
8. Юлдошева Б. М. ПАХТА МОНОПОЛИЯСИНИНГ БУХОРО ШАҲАР АТРОФ МУҲИТИГА ТАЪСИРИ (XX АСР ДАВОМИДА): Юлдошева Бибиражаб Миржоновна, Бухоро давлат университети таянч докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2022. – Т. 5. – С. 46-51.
9. Yuldosheva B. M., qizi Islomova S. J. IX-XIII Asrlarda Movarounnahrning Siyosiy-Tarixiy Geografiyasi //Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 41. – С. 132-135.
10. Юлдошева Б. М. ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР: ХАЛҚАРО ҲАМЖАМИЯТ МУНОСАБАТИ ВА ТАРИХИЙ ЁНДАШУВ: Юлдошева Бибиражаб Миржоновна Бухоро давлат университети докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – Т. 5.
11. Mirjonovna Y. B. Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem? //Academicia Globe. – 2021. – Т. 2. – №. 01. – С. 10-17.
12. Ergashev J. Caravanserais and their importance on caravan routes //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – Т. 458. – С. 07002.

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКЕ УЗБЕКИСТАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ОТ ЦАРИЗМА К СОЦИАЛИЗМУ

Абдурасулов Хушнуд

М.н.с. Института востоковедения АН РУз

АННОТАЦИЯ

В издании Министерства финансов УзССР под названием «Налоги прежде и теперь» приведены названия налогов времен узбекских ханств, с кого и как они взимались, а также их критический анализ в №4 «Налоги прежде и теперь (Ҳозирги ва илгариги солиқлар – на узбекском языке)» - официального печатного органа Комиссариата финансов УзССР за 1925 год.

Ключевые слова: *Налоги, комиссариат, Узбекистан, царское правительство, советское правительство, оптимизация расходов.*

ABSTRACT

The publication of the Ministry of Finance of the Uzbek SSR entitled “Taxes before and now (Hozirgi va)” provides the names of taxes from the times of the Uzbek khanates, from whom and how they were collected, as well as their critical analysis in the issue No. 4 “Taxes before and now (Khozirgi va ilgariqi soliqlar - in Uzbek)” - the official printed organ of the Commissariat of Finance of the Uzbek SSR for 1925.

Key words: *Taxes, commissariat, Uzbekistan, tsarist government, Soviet government, cost optimization.*

ВВЕДЕНИЕ

Налоговая система Российской империи в дореволюционный период отличалась ярко выраженной сословной направленностью. Как свидетельствует вышеуказанное издание, основное фискальное бремя ложилось на беднейшие слои населения – крестьянство и рабочих¹⁹³. В то время как дворянство, крупные чиновники и представители купечества нередко освобождались от уплаты налогов либо им предоставлялись значительные послабления, налоговая нагрузка на простого труженика оставалась высокой и зачастую непосильной. Это, в свою очередь, усугубляло имущественное и социальное неравенство в обществе, тормозя развитие, как отдельных регионов, так и экономики в целом.

¹⁹³ Налоги прежде и теперь (Ҳозирги ва илгариги солиқлар – на узбекском языке). Народный комиссариат финансов Уз ССР. Книга № 4. (Перевод с изд. НКФ ССР). Издатель: Н.К.Ф. Узбекская ССР. Ташкент. 1925. Стр. 3

Основная часть

Фискальные методы царского правительства строились на идеологии подчинения и эксплуатации колоний. Среднеазиатские территории, включая Туркестанский край и Бухарский эмират, рассматривались как источник ресурсов, в том числе фискальных. Сбор налогов происходил под контролем имперской администрации, часто с использованием насильственных методов, что порождало недовольство и сопротивление на местах. Доходы от налогов редко возвращались в виде инвестиций в социальную инфраструктуру региона – напротив, большая часть средств поступала в центральные ведомства в Санкт-Петербурге и Москве. Например, известный исследователь раннесоветского периода П.Г.Галузо в своем исследовании отмечает¹⁹⁴, что, несмотря на огромное налоговое бремя, которое выносил Туркестанский край, его насущные общественные потребности, такие как образование, здравоохранение, сельское хозяйство и т.д. оставались неудовлетворенными. Собранные налоги тратились на содержание российского чиновничьего аппарата и русских войск, что фактически являлось финансированием системы угнетения края, а оставшиеся средства перенаправлялись в центральную Россию.

Отдельного внимания заслуживает структура налогов¹⁹⁵. Так, например, в данном издании перечислены наименования 22 налогов, действовавших во времена Бухарского эмирата. А в Туркестанском крае, наряду с прямыми налогами (закят, херадж и др.), широко применялись косвенные налоги, включая акцизы, сборы с торговли, а также «добровольные пожертвования». Так, например, Е.Федоров в своей работе¹⁹⁶, увидевший свет тоже в 1925 г., анализируя причины и мотивы восстания 1916 года против политики колониальных властей Туркестанского генерал-губернаторства, отмечает нарушения и злоупотребления в налоговой сфере. Автор пишет об организации т.н. «пожертвований» на нужды Первой мировой войны, в ходе которой Туркестан, как часть Российской империи, согласно докладу Куропаткина, собрал 2,4 млн. рублей.

Подобная система дополнительно обостряла неравенство, так как косвенные налоги били по покупательной способности всех граждан вне зависимости от дохода, но особенно тяжело воспринимаются беднейшими слоями населения.

¹⁹⁴ Галузо П.Г. Туркестан – колония. Москва. 1929. Стр. 64

¹⁹⁵ Налоги прежде и теперь (Хозирги ва илгариги солиқлар – на узбекском языке). Народный комиссариат финансов Уз ССР. Книга № 4. (Перевод с изд. НКФ ССР). Издатель: Н.К.Ф. Узбекская ССР. Ташкент. 1925. Стр. 13

¹⁹⁶ Федоров Е. очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. 1925. Стр. 51

Вышеуказанное издание Наркома финансов, не без пропагандистских целей, констатирует, что после установления советской власти в Туркестане и формирования УзССР, налоговая система претерпела кардинальные изменения. Центральным элементом новой фискальной политики стало провозглашение принципа социальной справедливости. Как подчеркивается в данной публикации Комиссариата финансов 1925 года, одной из основных целей налогообложения стала реконструкция разрушенного народного хозяйства, иными словами – экономическое восстановление страны после гражданской войны и экономической разрухи, доставшейся в наследство от царского режима¹⁹⁷.

Издание заявляет, что налоги в Советском государстве рассматривались не как форма эксплуатации, а как «революционный вклад» гражданина в строительство нового общества. Используя идеологические штампы описываемого периода, авторы данного издания пишут, что в отличие от дореволюционной модели, когда налоговое бремя было сосредоточено на бедных, советская налоговая политика целенаправленно перекладывала его на состоятельные слои общества – торговцев, зажиточных крестьян (кулаков), предпринимателей. Рабочие и бедные крестьяне, напротив, пользовались либо значительными налоговыми льготами, либо полным освобождением от налогообложения. Такое перераспределение налогового давления имело целью как экономическое выравнивание, так и политическую мобилизацию масс в поддержку советской власти. Однако, известный канадский историк Дж.Сахадео в своем фундаментальном труде констатирует, что Ташкентский совет, ТуркЦИК и Турккомиссия использовали кампании против «колонизаторов» для консолидации контроля в 1921 году. Автор особо отмечает, что продовольствие, полученное Турккомиссией за счет налогообложения, в основном направлялось в центральную Россию, где продолжал угрожать голод. Известный писатель Максим Горький умолял комиссию спасти «представителей русской науки, людей, известных во всем мире... которые теперь напоминают голодающих индусов»¹⁹⁸.

Кроме того, в условиях инфляции и нестабильной валюты акцент был сделан на налогах в натуральной форме – например, в виде поставок зерна или других продуктов сельского хозяйства. Такая система, известная как продналог, позволяла государству получать ресурсы для снабжения городов и армии в

¹⁹⁷ Налоги прежде и теперь (Ҳозирги ва илгариги солиқлар – на узбекском языке). Народный комиссариат финансов Уз ССР. Книга № 4. (Перевод с изд. НКФ ССР). Издатель: Н.К.Ф. Узбекская ССР. Ташкент. 1925. Стр. 5

¹⁹⁸ Sahadeo, Jeff. Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923. Indiana University Press. Bloomington & Indianapolis. 2007. p. 225

условиях товарного дефицита¹⁹⁹. Введение денежных налогов сопровождалось жёстким контролем и учётом, поскольку только устойчивый налоговый поток мог обеспечить реализацию масштабных программ по модернизации промышленности, транспорта и социального сектора.

Фискальная политика нового режима также включала идеологическую компоненту: налоги стали не просто средством пополнения бюджета, но и инструментом борьбы с «классовыми врагами»²⁰⁰. Таким образом, советская налоговая система 1920-х годов служила одновременно экономическим, политическим и пропагандистским целям.

Финансовая политика первых лет существования Советского государства в Узбекистане была вынужденно адаптационной, отвечая на многочисленные вызовы послевоенного времени. Как видно из данных Комиссариата финансов УзССР, экономическое положение региона после падения царского режима и последовавшей Гражданской войны было катастрофическим. Промышленность находилась в упадке, железнодорожная сеть разрушена, производство сырья для фабрик и заводов практически прекратилось. Инфраструктура, унаследованная от дореволюционного периода, не только устарела, но и оказалась фактически недееспособной в условиях новой власти.

В этих условиях налоги стали ключевым источником финансирования государственной реконструкции. В вышеуказанном издании подчёркивается, что деньги, собираемые с граждан, направляются на первоочередные нужды – восстановление транспорта, запуск фабрик, строительство школ и больниц²⁰¹. Также значительные суммы расходовались на содержание органов правопорядка и армии, что было необходимо как для внутренней стабилизации, так и для защиты от внешней угрозы. Отдельным пунктом упоминается необходимость модернизации сельского хозяйства, что требовало крупных финансовых вложений и организационных усилий.

Серьёзным препятствием для реализации этих планов была гиперинфляция. В первые послереволюционные годы правительство продолжало выпуск бумажных денег, которые стремительно обесценивались²⁰². К 1923–1924 годам советская власть начала переход к более стабильной финансовой политике, отказываясь от «резиновых» денег и переходя к твёрдой

¹⁹⁹ Налоги прежде и теперь (Ҳозирги ва илгариги солиқлар – на узбекском языке). Народный комиссариат финансов Уз ССР. Книга № 4. (Перевод с изд. НКФ ССР). Издатель: Н.К.Ф. Узбекская ССР. Ташкент. 1925. Стр. 8

²⁰⁰ Там же. Стр. 3

²⁰¹ Налоги прежде и теперь (Ҳозирги ва илгариги солиқлар – на узбекском языке). Народный комиссариат финансов Уз ССР. Книга № 4. (Перевод с изд. НКФ ССР). Издатель: Н.К.Ф. Узбекская ССР. Ташкент. 1925. Стр. 6

²⁰² Там же. Стр. 7

валюте и систематическому сбору налогов. Документ подчёркивает, что только через устойчивое налогообложение возможно добиться стабилизации денежных потоков и финансирования ключевых сфер.

Отказ от неэффективных и убыточных предприятий также становится элементом политики оптимизации расходов. Упразднялись или сдавались в аренду организации, не приносящие пользы государству, а численность служащих сокращалась. При этом даже в условиях жесткой экономии Советская власть стремилась не просто урезать траты, но направлять имеющиеся ресурсы на достижение стратегических целей – укрепление обороноспособности, ликвидацию неграмотности, борьбу с эпидемиями, развитие местного самоуправления.

Анализ издания «Налоги прежде и теперь» позволяет проследить глубокую трансформацию налоговой политики на территории Узбекистана в переходный период от царской империи к советскому государству. Налоги, которые ранее были орудием фискального подавления и социального неравенства, в условиях Советской власти стали инструментом восстановления и развития страны, а также способом реализации классовой политики, направленной на перераспределение общественного богатства.

Царская налоговая система, согласно представленным материалам, демонстрирует крайне несправедливый характер: наименьшие по доходу слои общества несли наибольшее налоговое бремя, в то время как богатейшие группы были частично или полностью освобождены от уплаты. Такое положение вещей не только способствовало экономической стагнации, но и усугубляло социальную напряженность в колониальных окраинах империи, включая Туркестан.

С приходом Советской власти произошла попытка перераспределения налоговой нагрузки в пользу беднейших слоев населения. Новая власть стремилась превратить налоги в форму сознательного участия граждан в восстановлении народного хозяйства. Налоги стали опорой финансовой системы государства, особенно в условиях разрушенной экономики, инфляции и отсутствия других стабильных источников дохода. Преобразование налоговой системы сопровождалось снижением нецелевых расходов, реструктуризацией убыточных предприятий и ужесточением контроля за финансовыми потоками.

Следует подчеркнуть, что налоговая политика в 1920-х годах служила не только экономическим целям, но и выражала идеологические установки советской власти: перераспределение в пользу трудящихся, борьбу с

«эксплуататорами», формирование новой государственной дисциплины. При всей тяжести экономической ситуации, именно благодаря стабильному сбору налогов стало возможным восстановление ключевых отраслей экономики и социальных институтов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, в свете источниковой базы можно утверждать, что советская налоговая политика в Узбекистане на начальном этапе своего становления стремилась сочетать идеалы социальной справедливости с практическими задачами поствоенного восстановления (имеется ввиду Первая мировая и Гражданская войны – прим. Х.А.). Несмотря на сложности и ограничения, эта политика стала важной частью государственного строительства и финансовой консолидации региона в составе Советского Союза.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Налоги прежде и теперь (Ҳозирги ва илгариги солиқлар – на узбекском языке). Народный комиссариат финансов Уз ССР. Книга № 4. (Перевод с изд. НКФ ССР). Издатель: Н.К.Ф. Узбекская ССР. Ташкент. 1925.
2. Галузо П.Г. Туркестан – колония. Москва. 1929.
3. Федоров Е. очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. 1925.
4. Sahadeo, Jeff. Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923. Indiana University Press. Bloomington & Indianapolis. 2007.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ЦИФРОВОЙ КОММЕРЦИИ: КЛЮЧЕВЫЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ БИЗНЕСА УЗБЕКИСТАНА

Розметова Асаль Анварзода

магистрант

Ташкентского государственного юридического университета

asalrozmetova11@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается правовая природа цифровой коммерции в Республике Узбекистан, анализируются ключевые законодательные акты, проблемы правоприменения и правовой неопределённости, а также дискуссионные аспекты регулирования. На основе анализа действующего закона Республики Узбекистан «Об электронной коммерции» от 29.09.2022 г. № ЗРУ-792, Гражданский и Налоговый кодексы и др., также выявляются текущие вызовы. Особое внимание уделено спорным вопросам – от статуса участников электронной торговли до налогообложения и защиты прав потребителей в цифровой среде. В заключение предложены направления дальнейшего нормативного развития и рекомендации для бизнеса с целью совершенствования правового поля цифровой коммерции.

Ключевые слова: электронная коммерция; цифровая коммерция; электронная торговля; законодательство Узбекистана; правоприменение; налогообложение; электронный контракт; бизнес и право.

RAQAMLI SAVDO HUKUQIY TABIATI: O‘ZBEKISTON BIZNESI UCHUN ASOSIY MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

Rozmetova Asal Anvarzoda

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

asalrozmetova11@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida raqamli savdoning huquqiy tabiati ko‘rib chiqiladi, asosiy normativ-huquqiy hujjatlar, huquqni qo‘llashdagi muammolar va huquqiy noaniqlik tahlil qilinadi, shuningdek, tartibga solishning bahsli jihatlariga e‘tibor qaratiladi. 2022-yil 29-sentabrdagi O‘zbekiston

Respublikasi “Elektron tijorat to‘g‘risida”gi Qonuni № 792, Fuqarolik va Soliq kodekslari hamda boshqa hujjatlar asosida amaldagi tartibning dolzarb muammolari aniqlanadi. Ayniqsa, elektron savdo ishtirokchilarining maqomi, soliqqa tortish va raqamli muhitda iste‘molchilar huquqlarini himoya qilish bo‘yicha tortishuvli masalalarga alohida e‘tibor qaratilgan. Xulosa qismida raqamli savdoni tartibga solish bo‘yicha qonunchilikni yanada takomillashtirish yo‘nalishlari hamda biznes uchun amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *elektron tijorat; raqamli savdo; elektron savdo; O‘zbekiston qonunchiligi; huquqni qo‘llash; soliqqa tortish; elektron kontrakt; biznes va huquq.*

LEGAL NATURE OF DIGITAL COMMERCE: KEY CHALLENGES AND PROSPECTS FOR BUSINESS IN UZBEKISTAN

Rozmetova Asal Anvarzoda

Master's student Tashkent state university of law

asalrozmetova11@gmail.com

ABSTRACT

This article explores the legal nature of digital commerce in the Republic of Uzbekistan, analyzing key legislative acts, enforcement challenges, and areas of legal uncertainty, as well as ongoing debates surrounding regulation. Based on a review of the current Law of the Republic of Uzbekistan "On Electronic Commerce" dated September 29, 2022 № 792, along with the Civil and Tax Codes and other relevant regulations, the article identifies current challenges in the field. Particular attention is given to controversial issues—from the legal status of e-commerce participants to taxation and consumer protection in the digital environment. The conclusion offers recommendations for future legislative development and practical guidance for businesses to improve the legal framework governing digital commerce.

Keywords: *electronic commerce; digital commerce; e-trade; legislation of Uzbekistan; law enforcement; taxation; electronic contract; business and law.*

ВВЕДЕНИЕ

В последние годы цифровая коммерция стремительно развивается и становится важной частью экономики Узбекистана. Объем рынка электронной торговли активно растет: если в 2021 году он оценивался примерно в \$201 млн, то к 2023 году достиг уже \$543 млн [1], что свидетельствует о многократном увеличении доли онлайн-торговли. Такая динамика подчеркивает актуальность

обеспечения адекватной правовой базы, способной регулировать новые цифровые бизнес-модели и защищать интересы всех участников.

Развитие электронной коммерции приносит бизнесу новые возможности, но одновременно порождает и ряд юридических вызовов. Традиционные нормы гражданского и торгового права нуждаются в адаптации к цифровой среде, чтобы обеспечивать юридическую силу электронных сделок, признание электронных документов, защиту прав потребителей и налоговый контроль в онлайн-сфере. Государство Узбекистан предпринимает шаги для модернизации законодательства: принята новая редакция Закона «Об электронной коммерции» от 29.09.2022 г. № ЗРУ-792, обновляются подзаконные акты и разрабатываются новые правила, призванные устранить пробелы и обеспечить баланс интересов бизнеса, государства и потребителей.

Следовательно, понятие цифровой коммерции (электронной коммерции) в узбекском законодательстве имеет четкое определение. Согласно ст.3 Закона РУз «Об электронной коммерции» в редакции 2022 года, электронная коммерция представляет собой куплю-продажу товаров (выполнение работ, оказание услуг), осуществляемую на основе договора, заключенного с использованием информационных систем через электронную торговую площадку, в рамках предпринимательской деятельности [2]. Иными словами, электронная коммерция характеризуется тем, что сделки совершаются дистанционно в электронной форме, с применением цифровых технологий, и имеют коммерческий (предпринимательский) характер. Это означает, что субъекты, осуществляющие такую деятельность на регулярной основе с целью извлечения прибыли, приобретают статус предпринимателей, а отношения между ними регулируются нормами коммерческого (гражданского) права с учетом специальных положений законодательства об электронной торговле.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Правовая природа электронной коммерции сочетает в себе элементы традиционного торгового оборота и особенности, обусловленные цифровой формой взаимодействия. С одной стороны, по своей сути это разновидность предпринимательской деятельности в сфере торговли, подчиняющаяся общим принципам гражданско-правовых сделок – свобода договора, равенство сторон, возмездность, добросовестность участников и т.д. Эти принципы прямо закреплены в Законе об электронной коммерции: например, провозглашаются свобода осуществления предпринимательской деятельности в электронной коммерции и добровольность заключения договоров в электронной форме. С другой стороны, электронная форма сделки придает данной деятельности

особые юридические черты: использование электронных документов и сообщений, отсутствие физического контакта между сторонами, цифровая фиксация волеизъявления (онлайн-акцепт оферты) и др. Поэтому государство устанавливает специальные правила, призванные обеспечить юридическую силу и надежность электронных сделок.

Важным элементом правовой природы цифровой коммерции является признание юридической силы электронных документов и коммуникаций. Современное законодательство Узбекистана приравнивает электронные документы (контракты, счета, акты и т.п.), подписанные электронной цифровой подписью или иным установленным способом, к документам на бумажном носителе с собственноручной подписью. Это гарантирует, что электронный контракт имеет такую же обязательную силу, как традиционный, и может служить доказательством в суде. Также укреплению правовой значимости электронных сделок служит Закон РУз «Об электронном документообороте» от 29.04.2004 г. № 611-II, устанавливающий общие положения о признании электронных документов, и Закон РУз «Об электронной цифровой подписи» от 12.10.2022 г. № ЗРУ-793, регулирующий использование ЭЦП. В совокупности данные акты формируют основу, на которой цифровая коммерция получает правовой статус полноценных сделок гражданско-правового характера.

Таким образом, правовая природа цифровой (электронной) коммерции определяется как предпринимательская деятельность по реализации товаров, работ и услуг дистанционным способом с использованием электронных технологий. Она основана на нормах гражданского права о сделках и обязательствах, дополненных специальными правилами, обеспечивающими законность и безопасность электронных взаимодействий. Ключевыми компонентами выступают электронный договор, электронное доказательство сделки, особый статус участников и посредников и государственные гарантии прав в цифровой среде. Юридическое осмысление электронной коммерции позволяет отнести ее к объектам правового регулирования, требующим сочетания частноправовых механизмов и публично-правовых инструментов для надлежащего функционирования этой сферы экономики.

Существенной составляющей электронной коммерции являются электронные расчеты. В Узбекистане эта сфера регулируется, прежде всего, Законом «О платежах и платежных системах» от 01.11.2019 № ЗРУ-578. Данный закон устанавливает требования к использованию платежных систем, электронных денег, интернет-эквайринга и др. Для электронной торговли важны положения о допустимых формах электронных платежей: переводы с

банковских счетов, оплата с электронных кошельков, использование банковских карт и т.п. Согласно Закону об электронной коммерции, расчеты могут осуществляться как безналичным путем, так и наличными деньгами с соблюдением установленных правил. Допускается также применение электронных денег (цифровых кошельков) для оплаты покупок – эти инструменты регламентируются законодательством о платежных системах и находятся под надзором Центрального банка. В целом, нормативная база обеспечивает интеграцию электронной коммерции в существующую финансовую систему, требуя от продавцов и операторов использовать только легальные способы платежа (национальная валюта сум в безналичной или наличной форме, либо электронные деньги, но не альтернативные средства вроде криптовалют, обращение которых регулируется отдельно).

Вопрос уплаты налогов является ключевым для правового режима e-commerce. Налоговый кодекс Республики Узбекистан распространяется на операции электронной торговли так же, как и на традиционные – доходы от онлайн-продаж подлежат налогообложению, а реализуемые товары и услуги – обложению НДС или налогом с оборота (для плательщиков, выбравших упрощенный режим). Прямых норм о льготах для электронной торговли в действующем Налоговом кодексе нет. Однако узбекское законодательство в 2020 году сделало важный шаг для фискального контроля в цифровой экономике – ввело так называемый «налог на Google», обязывающий иностранные компании уплачивать НДС с электронных услуг, оказываемых гражданам Узбекистана. С 1 января 2020 года иностранные юридические лица, реализующие товары и услуги в электронной форме с местом реализации на территории Узбекистана, признаются плательщиками НДС в части таких услуг, оказываемых физическим лицам. Для этого Государственный налоговый комитет создал специальный НДС-офис – систему упрощенной постановки на учет зарубежных интернет-компаний и уплаты ими налога [3]. В результате, крупные международные провайдеры (Google, Apple и др.) зарегистрировались в налоговых органах РУз и начали начислять 15% НДС на свои цифровые услуги для узбекских пользователей. Одновременно внутри страны для отечественных участников e-commerce введены требования по фискализации онлайн-расчетов: использованием онлайн-ККМ, выдаче электронных чеков, регистрации через отдельные банковские счета (о чем подробнее будет сказано ниже). Таким образом, налоговое законодательство постепенно приспособливается к цифровой торговле, пытаясь закрыть возможности для

неучтенных продаж и обеспечить равное налогообложение онлайн- и офлайн-бизнеса.

Кроме вышеназванных, на сферу электронной коммерции распространяются положения законов: ЗРУ «О защите прав потребителей» от 26.04.1996 г. № 221-I – в части дистанционной торговли (право на информацию о товаре, на возврат товара надлежащего качества в определенный срок при дистанционном способе продажи и др.) [4]; ЗРУ «Об электронном документообороте» от 29.04.2004 г. № 611-II – в части требований к хранению и передаче электронных документов [5]; ЗРУ «О рекламе» от 07.06.2022 г. № ЗРУ-776 – при продвижении товаров и услуг в сети Интернет [6]; ЗРУ «О персональных данных» от 02.07.2019 г. № ЗРУ-547 – в части обработки персональных данных пользователей интернет-магазинов (закон требует хранения персональных данных граждан РУз на серверах, расположенных на территории Узбекистана, что влияет на деятельность зарубежных онлайн-сервисов) [7]. Кроме того, Указами Президента и Постановлениями Правительства установлены некоторые специальные правила: например, Постановление Президента № ПП-3724 от 14.05.2018 утвердило Программу ускоренного развития электронной коммерции на 2018–2021 годы, которой предусматривалось создание инфраструктуры, то есть Национального реестра субъектов электронной коммерции, и ряд льготных условий для стимуляции онлайн-бизнеса [8]. В 2016 году Кабинетом Министров были приняты Правила осуществления электронной коммерции № 185 от 02.06.2016 в развитие норм закона; эти Правила определяли порядок заключения электронных сделок, требования к информации на сайтах, особенности доставки и пр. На 2025 год запланирована новая редакция Правил электронной коммерции, проект которых вынесен на обсуждение и которая должна заменить правила 2016 года [9]. В проекте отражены все изменения законодательства, новые понятия и условия ведения электронной торговли, о которых речь пойдет ниже. [10]

Несмотря на наличие базовых законодательных норм, в сфере цифровой коммерции сохраняется ряд проблем правоприменения и правовой неопределенности, затрудняющих эффективное функционирование рынка и защиту прав участников. Ниже выделены ключевые из этих проблем, актуальные для Узбекистана на 2024–2025 годы [11].

Один из моментов — это низкий уровень формализации малого онлайн-бизнеса. Значительная часть электронной торговли осуществляется мелкими продавцами через социальные сети, мессенджеры или на платформах объявлений. Эти продавцы часто не зарегистрированы официально ни как ИП,

ни как самозанятые, что ведет к теневой электронной коммерции, выпадающей из правового поля [12]. Правоприменительная практика до недавнего времени испытывала затруднения в выявлении и привлечении к ответственности таких нелегальных онлайн-продавцов, особенно если сделки проводятся не через крупные известные платформы, а напрямую. Введение института самозанятости и разрешение самозанятым торговать онлайн – шаг к решению проблемы, но он эффективен лишь при условии простоты регистрации и осознания выгод легального статуса. Пока же многие физические лица предпочитают оставаться "в тени", избегая налогов и требований, а у государства ограничены технические возможности отследить мелкие сделки в соцсетях. Это порождает конкуренцию между формальным и неформальным сектором e-commerce и создает правовую асимметрию: добросовестные зарегистрированные продавцы несут затраты и исполняют требования (налоги, отчетность, гарантии потребителю), тогда как нелегальные – нет. Решением видится усиление разъяснительной работы и предоставление стимулов к выходу из тени (например, налоговые льготы на первых порах деятельности, упрощенная регистрация через мобильное приложение и т.п.). Одновременно необходимы механизмы мониторинга интернет-пространства на предмет нелегальной торговли (возможно, с участием налоговых органов и киберполиции).

Следующий нюанс — это проблемы доказывания и ответственности в интернет-сделках. В случае споров, вытекающих из электронных сделок, стороны сталкиваются с вопросом доказывания заключения договора и условий сделки. Хотя закон приравнял электронные документы к обычным, на практике суды и потребители не всегда уверены, достаточно ли, например, скриншота переписки или электронного чека для защиты своих прав. Требуется наработка судебной практики, разъяснения высших судебных инстанций о порядке доказывания в электронных правоотношениях. Аналогично, идентификация правонарушителей в интернете остается сложностью: если продавец не зарегистрирован и работает анонимно, привлечь его к ответственности крайне затруднительно. Даже при наличии законодательства о киберпреступности, ресурсы правоохранительных органов ограничены, и приоритетом они считают крупные случаи мошенничества. Мелкие же нарушения (например, недоставка товара, обман покупателя на небольшую сумму) зачастую остаются без должной реакции, подрывая доверие к электронным каналам торговли. Это указывает на необходимость совершенствовать механизмы внесудебного урегулирования споров в e-commerce – например, развитие института

электронных арбитражных платформ или сервисов посредничества при спорах, а также усиление ответственности операторов площадок за проверку продавцов.

Также отставание законодательства от новых технологий. Цифровая коммерция – крайне динамичная сфера, где постоянно появляются новые технологии (мобильные приложения, криптовалюты, блокчейн-платформы, NFT-товары, метаверс-торговля). Национальное законодательство не всегда успевает оперативно реагировать на такие инновации. Например, распространение криптовалют породило идею использовать их для расчетов, но по законам Узбекистана использование криптоактивов в качестве средства оплаты запрещено (допустима лишь торговля ими через лицензированные биржи). Возникает вопрос: можно ли рассматривать продажу цифровых товаров (скажем, программных продуктов, игр, цифрового контента) за криптовалюту как электронную коммерцию или как незаконную операцию? Подобные ситуации пока не получили официальных разъяснений, что создает риск для бизнеса, желающего внедрять передовые решения. Еще пример – торговля через социальные сети: формально продажа в Instagram или Telegram – это тоже электронная торговля, но закон об e-commerce оперирует понятием "электронная торговая площадка". Можно ли считать страницу в соцсети торговой площадкой? Вероятно, да, если через нее систематически заключаются сделки, но правоприменители могут по-разному толковать. В итоге отдельные сегменты цифровой торговли остаются в серой зоне регулирования. Решение – постоянный мониторинг технологических трендов и гибкое обновление законодательства.

В целом, анализ показывает, что проблемы правоприменения в электронной коммерции связаны не столько с отсутствием базовых норм, сколько с их неполной реализацией и скоростью обновления. Требуется устранение правовых пробелов (особенно в части трансграничных операций), разработка подзаконных регламентов и активное применение уже существующих требований (например, фискализация расчетов, регистрация субъектов). Кроме того, важна профессиональная подготовка правоприменителей: судей, налоговых инспекторов, сотрудников антимонопольных и потребительских органов, чтобы они единообразно и грамотно толковали новые нормы. Наконец, сами участники рынка (бизнес и потребители) должны лучше знать свои права и обязанности в цифровой среде – без этого самые совершенные законы могут остаться лишь на бумаге.

Решение обозначенных проблем – предмет текущих реформ и дискуссий, рассмотренных в следующем разделе.

Проведенный анализ позволяет охарактеризовать современное состояние правового регулирования цифровой коммерции в Узбекистане как динамично развивающееся и становящееся более комплексным. Правовая природа электронной коммерции определена законодательством как форма предпринимательской деятельности по дистанционной купле-продаже товаров, работ, услуг с использованием информационных систем. Эта сфера подчиняется общим принципам гражданского права, обогащенным специальными нормами, призванными учитывать специфику цифровой среды.

Формирование благоприятного правового поля открывает новые перспективы для бизнеса. В условиях ясных правил и гарантий компании могут смелее расширять онлайн-торговлю, привлекать инвестиции в e-commerce проекты, выходить на международные рынки, зная, что государство поддерживает этот вектор развития. Принятые меры по упрощению экспортных операций через интернет, по созданию современной логистической инфраструктуры и защите прав участников рынка помогут узбекским предприятиям интегрироваться в глобальные цепочки электронной торговли. В свою очередь, рост электронной коммерции позитивно скажется на всей экономике: повысится конкуренция, качество услуг, появятся новые рабочие места в сфере IT и логистики, расширится налоговая база за счет вывода из тени онлайн-продаж.

В заключение, мы бы желали отметить, что правовое регулирование цифровой коммерции в Узбекистане находится на этапе активного развития. То есть устраняются прежние пробелы, вводятся инновационные регуляторные решения, ориентированные на будущее. Предстоит обеспечить, чтобы нормы не только принимались, но и эффективно применялись, а интересы бизнеса и общества соблюдались в равной мере. Оптимистичным сигналом служит то, что государство осознает стратегическую важность цифровой экономики – недаром указывается, что развитие электронной коммерции влияет на весь бизнес-климат страны. При условии продолжения взвешенной государственной политики и ответственного поведения бизнеса можно ожидать, что электронная коммерция станет одним из локомотивов экономического роста Узбекистана в ближайшие годы, а правовая система будет надежно сопровождать этот рост, гарантируя прозрачность, справедливость и безопасность в цифровой торговле.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

[1] Пресс-релиз: gov.uz (МИИТ) – «Развитие электронной коммерции повлияет на весь бизнес Узбекистана» – выступление зам. директора НАПП Д. Максудова: приведены статистические данные (объем рынка e-commerce в 2021 г. – \$201 млн, в 2023 г. – \$543 млн) gov.uz, подчеркнута важность e-commerce для экономики и меры государства по её развитию;

[2] Закон Республики Узбекистан «Об электронной коммерции» от 29.09.2022 г. № ЗРУ-792 - <https://lex.uz/ru/docs/6213428>;

[3] Статья: Spot.uz – «Google Cloud встал на налоговый учет в Узбекистане» spot.uz – информация о реализации «налога на Google»: с 2020 г. иностранные интернет-компании, оказывающие электронные услуги гражданам РУз, регистрируются в налоговых органах и уплачивают НДС (15%);

[4] Закон Республики Узбекистан от 26.04.1996 г. № 221-I «О защите прав потребителей» - <https://lex.uz/docs/14643>;

[5] Закон Республики Узбекистан от 29.04.2004 г. № 611-II «Об электронном документообороте» - <https://lex.uz/docs/165074>;

[6] Закон Республики Узбекистан от 07.06.2022 г. № ЗРУ-776 «О рекламе» - <https://lex.uz/ru/docs/6052633>;

[7] Закон Республики Узбекистан от 02.07.2019 г. № ЗРУ-547 «О персональных данных» - <https://lex.uz/docs/4396428>;

[8] Постановление Президента РУз № ПП-3724 от 14.05.2018 «О мерах по ускоренному развитию электронной коммерции» - <https://lex.uz/docs/3744601>;

[9] «Что меняется в Правилах электронной коммерции в Узбекистане» buxgalter.uzbuxgalter.uz – анализ проекта новых Правил: обязательная регистрация операторов через платформу «Лицензия», термин «трансграничная электронная коммерция», отдельные банковские счета для расчетов всех участников buxgalter.uz, упрощение экспорта (пересылка товаров без регистрации контракта) buxgalter.uz.

[10] Ачилова, Л. (2021). Туризм ва меҳмонхона саноатида рақамли иқтисодиёт: қиёсий таҳлил. Юрист ахборотномаси, 2(6), 92-98.

[11] Achilova, L. (2020). Genesis of sources of legal regulation of relations in the provision of hotel services. Результаты научных исследований в условиях пандемии (COVID-19), 1(06), 101-106.

[12] Ачилова, Л. И. (2020). Современное состояние соблюдения прав и интересов граждан и юридических лиц при обеспечении развития инновационного цифрового образования. In Трансформация права и правоохранительной деятельности в условиях развития цифровых технологий в

России, странах СНГ и европейского союза: проблемы законодательства и социальной эффективности (pp. 18-28).

[13] Burkhanova LM //ББК 74.03 я43 С69. – 2021. – С. 37.

[14] Burkhanova L. GROUNDS FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN //International journal of advanced research in education, technology and management. – 2023. – Т. 2. – №. 4.

[15] [GROUNDS FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN](#) L Burkhanova - International journal of advanced research in education ..., 2023

[16] Burkhanova L. GROUNDS FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN //International journal of advanced research in education, technology and management. – 2023. – Т. 2. – №. 4.

[17] Бурханова Л. М. ПУТЬ ЭВОЛЮЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ АКТИВОВ В МИРЕ И В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН //ББК 65.9 М34. – 2024. – С. 27.

[18] Бурханова Л. М. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ДОГОВОРА КУПЛИ-ПРОДАЖИ НЕДВИЖИМОСТИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ //Uzbekistan Law Review. – 2025. – Т. 1. – №. 2025.

ИЗМЕНЕНИЯ В ТАМОЖЕННОЙ ОЦЕНКЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН ПОСЛЕ 2016 ГОДА: АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ

Ибрагимов Хумойин

Магистр

Ташкентского государственного юридического университета

АННОТАЦИЯ

Исследование посвящено анализу изменений в законодательстве Республики Узбекистан в сфере таможенной оценки после 2016 года, направленных на соответствие международным стандартам и рекомендации ВТО. Рассматриваются ключевые нововведения, включая унификацию методов оценки, цифровизацию административных процедур и ужесточение требований к информации, что повлияло на эффективность системы. Оценены изменения в Таможенном кодексе, улучшение описаний методов оценки и внедрение электронных систем подачи деклараций. Результаты показывают, что реформы повысили гибкость и прозрачность системы, однако внедрение новых норм потребовало значительных усилий со стороны бизнеса и государства, а также вызвало трудности для малого и среднего бизнеса в первые годы.

Ключевые слова: *таможенная оценка, Республика Узбекистан, Всемирная торговая организация (ВТО), таможенный кодекс, реформы, цифровизация, административные процедуры, методы определения стоимости.*

CHANGES IN CUSTOMS VALUATION IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AFTER 2016: ANALYSIS OF LEGISLATIVE CHANGES AND THEIR IMPACT

Ibragimov Khumoyin,

Postgraduate student of the Tashkent State University of Law

ABSTRACT

The study focuses on the analysis of changes in the legislation of the Republic of Uzbekistan concerning customs valuation since 2016, aimed at ensuring compliance with international standards and the recommendations of the World Trade Organization (WTO). The paper examines key innovations, including the unification of valuation methods, the digitalization of administrative procedures, and the

strengthening of information requirements, all of which have impacted the efficiency of the system. Changes in the Customs Code, improvements in the description of valuation methods, and the implementation of electronic declaration systems are assessed. The findings indicate that the reforms have enhanced the flexibility and transparency of the system; however, the adoption of new regulations necessitated significant efforts from both the business sector and government authorities and led to challenges for small and medium-sized enterprises in the initial years.

Keywords: *customs valuation, Republic of Uzbekistan, World Trade Organization (WTO), customs code, reforms, digitalization, administrative procedures, methods of determining value.*

Актуальность данного исследования определяется важностью таможенной оценки товаров как ключевого инструмента международной торговли, который обеспечивает корректный расчет пошлин и налогов, напрямую влияя на торговый баланс и экономику страны в целом. В условиях стремительного интегрирования Республики Узбекистан в глобальную торговую систему, начиная с 2016 года, страна предприняла серию реформ, направленных на совершенствование механизма таможенной оценки. Эти изменения были ориентированы на повышение эффективности системы и приведение её в соответствие с международными стандартами. В значительной степени они были вдохновлены рекомендациями Всемирной торговой организации (ВТО), которая настаивает на соблюдении единых норм в области определения таможенной стоимости для своих членов.

С 2016 года в Узбекистане был принят новый Таможенный кодекс, который стал основой для существенного пересмотра и совершенствования существующей системы таможенной оценки. Основное внимание уделено улучшению административных процедур, цифровизации и унификации методов оценки, а также соблюдению международных норм.

Целью данной статьи является анализ изменения в законодательстве Республики Узбекистан в области таможенной оценки после 2016 года, сравнив их с нормами ВТО, а также оценить их влияние на эффективность системы.

Для проведения исследования использовались несколько ключевых методов, направленных на глубокий анализ и оценку изменений в системе таможенной оценки Республики Узбекистан.

Основным методом являлось изучение существующих нормативных актов, регулирующих таможенную оценку, включая Таможенный кодекс Республики

Узбекистан (1997²⁰³ и 2016 годов²⁰⁴), Закон «О таможенном тарифе»²⁰⁵ и международные соглашения, такие как Соглашение Всемирной торговой организации (ВТО)²⁰⁶. Этот метод позволил выявить основные изменения в законодательстве Узбекистана, которые были направлены на улучшение соответствия международным стандартам.

В процессе работы был проведен постатейный сравнительный анализ изменений в национальном законодательстве Республики Узбекистан, с учетом международных стандартов ВТО. Это позволило оценить, как методы определения таможенной стоимости, административные процедуры, требования к информации и дополнительные условия, предусмотренные ВТО²⁰⁷, были адаптированы в законодательстве страны.

Для оценки эффективности изменений в законодательстве был проведен комплексный анализ их воздействия на административные процедуры, сокращение временных затрат и улучшение взаимодействия с внешней торговлей. Такой подход позволил выявить как положительные, так и отрицательные аспекты нововведений.

До 2016 года в Узбекистане использовались методы, близкие к международным стандартам, включая метод стоимости сделки. Однако применение альтернативных методов оценки встречало определенные трудности, что нередко приводило к юридическим спорам и неопределенности²⁰⁸.

Новый Таможенный кодекс четко закрепил метод стоимости сделки в качестве основного и детализировал обстоятельства, при которых допустимо использование альтернативных методов (например, метод сравнимости цен или метод стоимости по замещению). Были разработаны более строгие процедуры проверки стоимости, включая возможность применения метода оценки на основе внешней цены или стоимости аналогичных товаров²⁰⁹.

Систематизация методов оценки способствовала сокращению количества спорных ситуаций между бизнесом и таможенными органами, повышая прозрачность и предсказуемость таможенной системы. Введение

²⁰³ <https://lex.uz/docs/184744>

²⁰⁴ <https://lex.uz/docs/2876352>

²⁰⁵ <https://lex.uz/docs/45749>

²⁰⁶ https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_e.htm

²⁰⁷ https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/cv_e.htm

²⁰⁸ Аналитическая записка ОНН: Совершенствование законодательства Республики Узбекистан по вопросам таможенной оценки товаров в соответствии с международными нормами от 2008 года. – Доступна на: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/un_uzb_Improving_Legislation.PDF

²⁰⁹ Таможенный кодекс Республики Узбекистан от 22 апреля 2016 года (с изм. 2024 года). – ст.14. – Доступна на: <https://lex.uz/ru/docs/2876352#2883977>

альтернативных методов сделало систему более гибкой, предоставив возможность их применения в случае недостаточности информации о сделке.

До реформ 2016 года административные процедуры по таможенной оценке оставались достаточно сложными, что приводило к задержкам в обработке таможенных деклараций и негативно сказывалось на внешней торговле²¹⁰. Введение электронных систем для подачи деклараций позволило автоматизировать процесс таможенной оценки. Таможенные органы обязаны принимать решение о таможенной стоимости в строго установленный срок, что существенно сократило временные затраты на процедуру.

Также были стандартизированы требования к документам, необходимым для подачи деклараций, а также введены новые формы для унификации подачи информации. Цифровизация ускорила процесс таможенной оценки и снизила количество ошибок при подаче деклараций. Упрощение административных процедур позволило бизнесу сэкономить время и ресурсы, а также сократить административные барьеры²¹¹.

До реформ 2016 года требования к информации, предоставляемой для таможенной оценки, были достаточно обобщенными, что порой приводило к недоразумениям относительно того, какие именно данные необходимо предоставить для корректного расчета стоимости.

В результате реформ были установлены более строгие требования к точности и полноте информации, связанной с ценой сделки, условиями поставки и расчетами по перевозке и страхованию товаров. Введены обязательные формы и документы для подтверждения стоимости товаров, что способствовало улучшению процесса сбора и обработки данных²¹².

Четкость требований повысила качество и точность предоставляемой информации, укрепив доверие к системе и снизив вероятность ошибок при расчетах. Однако для малых и средних предприятий введение новых требований могло повлечь дополнительные расходы на подготовку и сбор необходимых документов²¹³.

²¹⁰ Аналитическая записка ООН: Совершенствование законодательства Республики Узбекистан по вопросам таможенной оценки товаров в соответствии с международными нормами от 2008 года. – Доступна на: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/un_uzb_Improving_Legislation.PDF

²¹¹ Инструкция о порядке заполнения декларации таможенной стоимости, утвержденная ГТК Республики Узбекистан от 8 февраля 2017 года № 01-02/8-4 (зарегистрировано 14.03.2017 г., рег. номер 2868). – Доступна на: <https://lex.uz/docs/3133239>

²¹² Положение О порядке определения таможенной стоимости товаров, ввозимых на таможенную территорию Республики Узбекистан, утвержденное постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 6 апреля 2022 года № 160. – Доступна на: <https://lex.uz/docs/5941961#>

²¹³ Ачилова, Л. И. (2020). Современное состояние соблюдения прав и интересов граждан и юридических лиц при обеспечении развития инновационного цифрового образования. In Трансформация права и

Соглашение Всемирной торговой организации о применении статьи VII Генерального соглашения по тарифам и торговле 1994 года предусматривало необходимость внедрения системы таможенной оценки, соответствующей международным стандартам. Республика Узбекистан активно адаптировала эти стандарты, что отразилось в значительных изменениях законодательства после 2016 года.

Были внесены поправки в правовые механизмы разрешения споров и совершенствованы инструменты защиты интересов участников внешней торговли. Также введены новые обязательства по предоставлению более детализированной информации о внешней цене товаров и условиях контрактов, что способствовало лучшему соблюдению международных стандартов.

Адаптация к нормам ВТО содействовала улучшению международных отношений Узбекистана и способствовала росту внешней торговли. Введение дополнительных требований повысило доверие к таможенной системе, но потребовало значительных усилий для успешной реализации новых норм.

Результаты реформ в области таможенной оценки Республики Узбекистан, проведенных с 2016 года, можно проиллюстрировать с помощью нижеследующих сравнительных таблиц, которые демонстрируют изменения в законодательных и административных процессах.

Таблица 1

Сравнение норм ВТО, старого таможенного законодательства и нового Таможенных кодексов Узбекистана по таможенной оценке товаров

Критерий	ВТО (Соглашение по оценке товаров)	Старое таможенное законодательство Узбекистана	Новый Таможенный кодекс Узбекистана
Основной принцип оценки	Оценка товаров на основе реальной стоимости сделки (transaction value).	Оценка на основе реальной стоимости сделки, аналогично ВТО.	Оценка на основе реальной стоимости сделки (также по аналогии с ВТО).
Методы оценки	Прямой метод — стоимость сделки . В случае невозможности — альтернативные методы.	Прямой метод — стоимость сделки . В случае невозможности — альтернативные методы.	Прямой метод — стоимость сделки . В случае невозможности — альтернативные методы.
Альтернативные методы оценки	Если прямой метод невозможен,	Обычные альтернативные	Более детализированное

правоохранительной деятельности в условиях развития цифровых технологий в России, странах СНГ и европейского союза: проблемы законодательства и социальной эффективности (pp. 18-28).

	применяются 6 альтернативных методов.	методы аналогичны ВТО, но с незначительными отличиями в применении.	описание применения альтернативных методов (6 методов), включая использование данных по сходным товарам.
Применение поправок	Поправки (например, транспортные расходы, страхование) включаются в цену сделки.	Применение поправок аналогично ВТО, с уточнением в определённых случаях.	Уточнены и конкретизированы поправки (например, на транспортные расходы, оплату прав и лицензий).
Прозрачность и доступность информации	ВТО требует, чтобы информация была доступна для участников внешней торговли.	Законодательство Узбекистана также требует предоставления прозрачной информации, но в меньшей степени, чем в ВТО.	Усилена роль электронной таможни и прозрачности предоставляемой информации, обязательность публикации данных для проверки оценок.
Участие в международной практике	Полное соответствие международным стандартам оценки.	Некоторые элементы не полностью соответствовали стандартам ВТО, особенно в методах альтернативной оценки.	Новые нормы приближены к международным стандартам, особенно в части учета транспортных расходов и использования данных внешней торговли.
Контроль и оспаривание оценки	ВТО предусматривает независимый процесс разрешения споров, использование таможенных судов и апелляций	Споры разрешаются через таможенные органы, возможности для независимого апелляционного разбирательства были ограничены.	Введены дополнительные механизмы для оспаривания оценки через специализированные органы, улучшены процедуры подачи апелляций.
Требования к документам	Требование предоставления доказательств реальной стоимости сделки и	Требования к документам были менее жесткими и не всегда требовали детальной	Требования по документам стали более строгими, обязательность документального

	подтверждения всех расходов.	документации по дополнительным расходам.	подтверждения всех расходов, включая транспортные и страховые.

Таблица 2

Сравнение методов таможенной оценки товаров

Метод оценки	ВТО (Соглашение по оценке товаров)	Старое таможенное законодательство Узбекистана	Новый Таможенный кодекс Узбекистана
Метод стоимости сделки	Основной метод оценки, основанный на реальной стоимости сделки, включая все расходы, связанные с покупкой товара.	Использовался как основной метод оценки, аналогично ВТО.	Остается основным методом, аналогичным ВТО, с уточнением по расходам, связанным с покупкой.
Метод стоимости сделки с поправками	Если стоимость сделки не может быть использована, корректировки могут быть внесены на основе дополнительных затрат, таких как транспортировка, страховка, пошлины и другие расходы.	Метод с поправками также использовался, но была некоторая гибкость в применении поправок.	Уточнение в поправках, включая более подробное регулирование затрат, таких как транспортные расходы, страховка, фрахт.
Метод аналогичных товаров	Если невозможно использовать стоимость сделки, используется стоимость аналогичных товаров, произведенных в той же стране.	Метод аналогичных товаров использовался, но с определенными ограничениями в применении.	Метод аналогичных товаров уточнен, акцент на более точное сопоставление товаров, включая критерии для выбора аналогов.
Метод идентичных товаров	Используется, если нет возможности оценить товар по стоимости сделки или аналогичным	В старом законодательстве также использовался этот метод в случаях,	В новом кодексе также сохраняется метод идентичных товаров, но уточняются условия для применения, в том

	товарам. Оценка основывается на стоимости идентичных товаров, произведенных в той же стране.	когда не могли быть применены другие методы.	числе требования к качеству и характеристикам товаров.
Метод пересчитанной стоимости	Если невозможно использовать стоимость сделки, аналогичные или идентичные товары, то применяется пересчитанная стоимость, которая определяется на основе расчетов стоимости производства товара.	Этот метод использовался, но был ограничен в применении по сравнению с международными стандартами.	Уточняется применение этого метода для товаров, которые не могут быть оценены другими методами. Содержит подробные положения о калькуляции стоимости.
Метод резервной стоимости	Используется как последний метод, когда все другие способы не применимы. Оценка основана на любом другом объективном методе, который может быть применен для определения стоимости.	Метод резервной стоимости использовался, но не всегда обеспечивал достаточную объективность.	Метод резервной стоимости подробно прописан, включая использование различных альтернативных методов в рамках данного подхода.

После 2016 года внедрение изменений в систему таможенной оценки Республики Узбекистан стало важным шагом, направленным на совершенствование таможенного администрирования, интеграцию с международной торговой системой и повышение прозрачности ²¹⁴. Эти реформы, хотя и открыли новые перспективы, не обошлись без сложностей, таких как необходимость подготовки кадров и возможное увеличение затрат

²¹⁴ Ruzinazarov, Sh, and L. Achilova. "Actual issues of improving legislation on commitments causes of harm." Review of law sciences 1.1 (2017): 21

для малого и среднего бизнеса. Это могло повлиять на их деятельность в первые годы после внедрения новых норм.

Цифровизация процессов и улучшение административных процедур значительно ускорили оценку, снизив нагрузку на таможенные органы и повысив точность данных, используемых для определения таможенной стоимости. Однако, как показывает практика, даже успешная цифровизация требует постоянного контроля и корректировок, чтобы избежать технических сбоев и ошибок.

Изменения в законодательстве Узбекистана в области таможенной оценки стали важным шагом к гармонизации с международными стандартами, улучшению административных процедур и повышению прозрачности системы. Принятые меры, направленные на цифровизацию, упрощение процедур и ужесточение требований к информации, оказали положительное влияние на внешнюю торговлю и экономику страны, обеспечив гибкость и эффективность системы. Тем не менее, несмотря на очевидные преимущества, внедрение новых норм потребовало значительных усилий как со стороны бизнеса, так и государственных органов, а также немалых затрат на реализацию и обучение.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аналитическая записка ООН: Совершенствование законодательства Республики Узбекистан по вопросам таможенной оценки товаров в соответствии с международными нормами от 2008 года.
2. Всемирная торговая организация (WTO). Соглашение о применении статьи VII Генерального соглашения по тарифам и торговле 1994 года.
3. Таможенный кодекс Республики Узбекистан, 26 декабря 1997 года.
4. Закон Республики Узбекистан «О таможенном тарифе» от 29 августа 1997 №470-I.
5. Инструкция по определению таможенной стоимости товара, ввозимого на таможенную территорию Республики Узбекистан, утвержденная ГТК Республики Узбекистан от 10 декабря 1997 года № 05/8-374 (зарегистрировано МЮ Республики Узбекистан 13.01.1998 г., рег. номер 390).
6. Инструкция по заполнению декларации таможенной стоимости, утвержденная ГТК Республики Узбекистан (зарегистрировано МЮ Республики Узбекистан 13.01.1998 г., рег. номер 391).
7. Таможенный кодекс Республики Узбекистан от 20 января 2017 года.
8. Положение О порядке определения таможенной стоимости товаров, ввозимых на таможенную территорию Республики Узбекистан, утвержденное

постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 6 апреля 2022 года № 160.

9. Инструкция о порядке заполнения декларации таможенной стоимости, утвержденная ГТК Республики Узбекистан от 8 февраля 2017 года № 01-02/8-4 (зарегистрировано МЮ Республики Узбекистан 14.03.2017 г., рег. номер 2868).

10. Achilova, L. (2020). Genesis of sources of legal regulation of relations in the provision of hotel services. Результаты научных исследований в условиях пандемии (COVID-19), 1(06), 101-106.

11. Ruzinazarov, Sh, and L. Achilova. "Actual issues of improving legislation on commitments causes of harm." Review of law sciences 1.1 (2017): 21.

12. Burkhanova LM //ББК 74.03 я43 С69. – 2021. – С. 37.

13. Burkhanova L. GROUNDS FOR ESTABLISHING THE FACT OF THE UNKNOWN ABSENCE OF AN INDIVIDUAL UNDER THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN //International journal of advanced research in education, technology and management. – 2023. – Т. 2. – №. 4.

14. Бурханова Л. М. ПУТЬ ЭВОЛЮЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ АКТИВОВ В МИРЕ И В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН //ББК 65.9 М34. – 2024. – С. 27.

15. Бурханова Л. М. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ДОГОВОРА КУПЛИ-ПРОДАЖИ НЕДВИЖИМОСТИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ //Uzbekistan Law Review. – 2025. – Т. 1. – №. 2025.

FARG‘ONA–TOSHKENT ETNOMUSIQA NAMUNALARINING ESTETIK- FALSAFIY MOHIYATI VA MILLIY O‘ZLIKNI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI

Yusupova Nargiza Rustamovna

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya
va sport universiteti dotsenti

E-mail: nargizayusupova1976@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Farg‘ona–Toshkent etnomusiqasining milliy o‘zlikni anglash va shakllantirishdagi muhim o‘rni yoritilgan. Muallif ushbu musiqiy an‘analar orqali xalqning tarixiy xotirasi, o‘ziga xos dunyoqarashi va ma‘naviy qadriyatlari qanday shakllanganini tahlil qiladi. Etnomusika nafaqat madaniy meros, balki jamiyatda milliy o‘zlikni saqlash va mustahkamlashning vositasi sifatida qaraladi.

Etnomusiqaning estetik mohiyati maqolada chuqur yoritilib, undagi badiiy obrazlarning inson ruhiy olamiga ta’siri alohida ta’kidlanadi. Musika vositasida insonlar o‘z his-tuyg‘ularini, hayotga bo‘lgan munosabatini va orzu-umidlarini ifoda etadi. Bu holat Farg‘ona–Toshkent musiqiy maktabining o‘ziga xos uslubi, kuy va ohanglaridagi noziklik orqali anglashiladi hamda xalq estetik tafakkurining ifodasi sifatida baholanadi.

Maqolada tarixiy va zamonaviy ilmiy manbalar asosida Farg‘ona–Toshkent etnomusiqasi maktabining madaniy barqarorlikdagi o‘rni va tarixiy meros sifatidagi ahamiyati asoslab beriladi. Ushbu musiqiy meros avlodlar o‘rtasida madaniy uzviylikni ta’minlovchi omil bo‘lib, u nafaqat o‘tmishning ifodasi, balki hozirgi va kelajak avlodlar uchun ham ma‘naviy tayanch hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: etnomusika, maqom, “Segoh”, “Munojot”, “Tanovar”, “Rohat”, “Bayot”, estetik tafakkur, milliy o‘zlik, Farg‘ona-Toshkent, xalq og‘zaki ijodi, tarbiya, madaniy meros, zamonaviylik va an‘anaviylik.

ABSTRACT

The article highlights the significant role of Fergana–Tashkent ethnomusicology in understanding and shaping national identity. The author examines how these musical traditions have contributed to the formation of the people's historical memory, distinctive worldview, and spiritual values. Ethnomusicology is regarded not only as a form of cultural heritage but also as a means of preserving and reinforcing national identity within society.

The aesthetic essence of ethnomusicology is thoroughly explored, with particular emphasis on its impact on the human inner world through artistic imagery. Music serves as a medium through which individuals express their emotions,

attitudes toward life, and aspirations. This is reflected in the unique style, melodies, and subtle nuances of the Fergana–Tashkent musical school, which is viewed as a manifestation of the people’s aesthetic consciousness.

Drawing on historical and contemporary scholarly sources, the article substantiates the role of the Fergana–Tashkent school of ethnomusicology in promoting cultural continuity and its significance as a form of historical heritage. This musical legacy acts as a vehicle for cultural cohesion across generations, serving not only as a reflection of the past but also as a spiritual foundation for both the present and future.

Keywords: *ethnomusic, maqom, “Segoh”, “Munojot”, “Tanovar”, “Rohat”, “Bayot”, aesthetic thinking, national identity, Fergana-Tashkent, oral folk art, upbringing, cultural heritage, modernity and tradition.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется важная роль этномузыки Фергано-Ташкентского региона в осмыслении и формировании национальной идентичности. Автор анализирует, каким образом через эти музыкальные традиции формировались историческая память народа, его самобытное мировоззрение и духовные ценности. Этномузыка рассматривается не только как часть культурного наследия, но и как важное средство сохранения и укрепления национального самосознания в обществе.

Эстетическая сущность этномузыки подробно исследуется в статье, при этом особое внимание уделяется её воздействию на внутренний мир человека посредством художественных образов. Через музыку люди выражают свои чувства, отношение к жизни и стремления. Всё это находит отражение в уникальном стиле, мелодичности и утончённости Фергано-Ташкентской музыкальной школы, которая рассматривается как выражение эстетического мышления народа.

На основе исторических и современных научных источников в статье обоснована роль Фергано-Ташкентской этномузыкальной школы в обеспечении культурной устойчивости, а также её значение как элемента исторического наследия. Это музыкальное наследие выступает фактором культурной преемственности между поколениями и служит не только отражением прошлого, но и духовной опорой для настоящего и будущего.

Ключевые слова: *этномузыка, макам, “Сегох”, “Муножат”, “Тановар”, “Роҳат”, “Байот”, эстетическое мышление, национальная идентичность, Фергана-Ташкент, устное народное творчество, воспитание, культурное наследие, современность и традиционность.*

KIRISH

Har bir xalqning ma'naviy-madaniy merosi, avvalo, uning musiqiy an'analari, kuy-qo'shiqlari, estetik qarashlari orqali namoyon bo'ladi. O'zbekiston hududida shakllangan musiqiy maktablar ichida Farg'ona-Toshkent etnomusika maktabi alohida o'rin tutadi. Ushbu maktab nafaqat kuylar va ijrochilik san'ati, balki chuqur falsafiy-estetik mazmuni bilan ham ajralib turadi. Uning estetik qadriyatlari nafaqat mahalliy an'analarni aks ettirish, balki insoniyatning universal badiiy tafakkuri bilan ham bog'liqdir. Muhtaram Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev "Sharq taronalari" festivalida ta'kidlab o'tkanlaridek, "Musika – hech narsa bilan o'lchab, solishtirib bo'lmaydigan beqiyos ilohiy ta'sir kuchiga ega"[1]dir. U shaxs va jamiyatning ma'naviy-madaniy rivojlanishida alohida o'rin tutadi.

Farg'ona-Toshkent musiqiy an'anasi qadimiy xalq og'zaki ijodiyoti, maqom san'ati, ashula va raqs janrlarining uyg'unligidan tashkil topgan. Ular xalqning hayot tarzi, mehnati, quvonchu tashvishlarini o'zida mujassam etgan. Etnomusika vositasida avloddan-avlodga estetik qarashlar, ma'naviy qadriyatlar va axloqiy me'yorlar yetkazilgan. Shu bois bu musiqiy maktab milliy o'zlikni anglash va uni mustahkamlash vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati. Farg'ona–Toshkent etnomusika namunalarining estetik-falsafiy mohiyati va milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rni bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar uchun nazariy-metodologik manba sifatida foydalanish mumkin.

Metodlar. Farg'ona–Toshkent etnomusika namunalarining estetik-falsafiy mohiyati va milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rnini o'rganishda germeneytik tahlil, tarixiylik va mantiqiylik, analiz va sintez, umumlashtirish, taqqoslash kabi mantiqiy usullardan foydalanilgan.

Ilmiy muammoning qo'yilishi. T. Levin "The Music of Central Asia" asarida ta'kidlashicha, Markaziy Osiyo musiqasi madaniy o'zlikni saqlashda geografik va siyosiy chegaralardan ustun turadi. Markaziy Osiyo musiqasi mintaqaning murakkab siyosiy va ijtimoiy tarixiga qaramay, mahalliy madaniy o'zlikni saqlab qolishning kuchli vositasi bo'lib kelgan. Musika geografik chegaralar va siyosiy o'zgarishlardan ustun turadi. Levin O'zbekiston misolida Shashmaqom kabi an'analarning sobiq Sovet davrida qidrsizlantirilishi va mustaqillikdan keyin qayta tiklanayotgani haqida gapirib, uni madaniy mustaqamlilik ramzi deb ta'riflaydi ²¹⁵. O'zbek etnomusiqashunosi F. Karomatov o'zining "O'zbek musiqasi tarixi" asarida Farg'ona-Toshkent an'analari turkiy-Mavoroaunnahr musiqiy tizimining yagona

²¹⁵Levin T. "The Music of Central Asia". Indiana University Press, 2016.

manbai deb hisoblaydi²¹⁶. O'zbek xalqi urf-odatlari, bayramlari va an'analari sohasida yirik tadqiqotchisi U. Qoraboyev o'zbek xalq urf-odatlari, bayramlari va an'analari haqidagi ko'plab ilmiy asarlariga ega. Olim "O'zbek xalqi bayramlari" asarida o'zbek xalqining tarixiy va zamonaviy bayramlari, ularning paydo bo'lishi, shakllanishi, ma'naviy va madaniy mohiyati keng qamrovli tahlil etilgan. Muallif bayramlarni xalq ruhiyati, milliy o'zlik va an'analarning ifodasi sifatida ko'radi²¹⁷. Dilnoza Qodirovaning "O'zbek milliy musiqasining estetik xususiyatlari" nomli nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek milliy musiqasining estetik mohiyati, uning badiiy ifoda vositalari, ma'naviy-axloqiy mazmuni va xalq ongidagi o'rni chuqur falsafiy tahlil qilingan²¹⁸. Muallifning ta'kidlashicha, musiqa nafaqat san'at turi, balki milliy o'zlik va ruhiyatning estetika orqali namoyon bo'lishi ma'nbaidir. Estetika fanini o'rganishga bag'ishlangan ijodkorlar orasida Abdulla Sher, B.Husanov, E.Umarovning "Estetika" faniga doir uslubiy qo'llanmasida estetik qarashlar, san'at va go'zallik masalalari, falsafiy-estetik tushunchalar tahlil qilingan. Uslubiy qo'llanmada musiqa aniq mavzu sifatida alohida bob yoki bo'lim sifatida ajratib o'rganilmagan bo'lsada, biroq, kitobda san'atning turli shakllari (tasviriy san'at, adabiyot, teatr, musiqa) haqida umumiy tushunchalar berilgan²¹⁹. Estetika esa umumiy falsafiy fan sifatida barcha san'at turlarini, shu jumladan musiqani ham qamrab oladi. M. Umarovning "Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi" kitobida estrada janrlari, tomosha san'atining, musiqaning o'ziga xos jihatlarini, O'zbekiston musiqa san'atining tarixiy bosqichlarini yoritilish bilan birgalikda musiqaning jamiyatga ta'siri, ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ko'rib chiqilgan²²⁰.

Asosiy qism. Milliy o'zlikni anglashda musiqaning o'rni katta bo'lib u xalqning tarixiy ildizlari, madaniy merosi va his-tuyg'ularini ifodalashning kuchli vositasi hisoblanadi.

Musiqa orqali milliy qadriyatlar, urf-odatlar va milliy ruh asrlar davomida saqlanib keladi, shu bilan birga yangi avlodlar o'z madaniyati va milliy kimligi bilan faxrlanish hissini rivojlantirishga yordam beradi.

Milliy o'zlik – biror millatning madaniy, tarixiy va psixologik jihatdan o'ziga xosligini anglash jarayonidir. etnomusiqa bu jarayonning asosiy omillaridan biri hisoblanadi, chunki:

- Madaniy an'analarni saqlaydi – Musiqa orqali urf-odatlar, til, diniy va falsafiy qarashlar avloddan-avlodga o'tadi.

²¹⁶ Karomatov F. "O'zbek musiqasi tarixi". Toshkent, 1972.

²¹⁷ Qoraboyev U. O'zbek xalqi bayramlari. – Toshkent: Sharq, 2002. – 246 bet.

²¹⁸ Qodirova D.S. O'zbek milliy musiqasining estetik xususiyatlari. Falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent: O'zMU, 2012. – 164 bet.

²¹⁹ Abdulla Sher, Husanov B., Umarov E. Estetika. Uslubiy qo'llanma. –Toshkent: Universitet, 2008. – 170 b.

²²⁰ Umarov M. Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi: Darslik. – T.: Yangi asr alodi, 2009. – 323 b.

- Etnomusiqa milliy birlik vositasi sifatida – Xalq qo‘shiqlari, maqomlar va raqslar orqali inson o‘z etnik guruhiga mansublik hissini yanada ko‘roq anglaydi va mustahkamlaydi.

- Etnomusiqa psixologik barqarorlikni ta‘minlash vositasi sifatida – Musiqa milliy g‘urur va hamjihatlikni his qilishga yordam beradi. Kishlarning birlashuvchanlikka, jamoaviylikka bo‘lgan intilishlari anglanmas ong osti orqali yuz berib, bu nazatiani K. Jung “kollektiv ongsizlik” nazariyasida o‘rganib chiqqanini ko‘rishimiz mumkin²²¹.

- Maqomlarni Farg‘ona-Toshkent etnomusiqasining bir qismi sifatida – o‘ziga xos shaklda namoyon bo‘ladi. Maqomlar, xususan Shashmaqom, Xorazm maqomoti, Farg‘ona-Toshkent maqomoti — Markaziy Osiyoning, xususan O‘zbekistonning turli hududlarida shakllangan katta musiqiy tizimlardir. Ular xalq musiqa an‘analariga tayangan holda professional musiqiy madaniyat sifatida rivojlangan. Farg‘ona–Toshkent maqom maktabi mavjud. Bu alohida musiqiy maktab sifatida e‘tirof etilgan va UNESCO tomonidan 2008-yilda “Farg‘ona-Buxoro-Toshkent maqom san‘ati” nomi bilan noaniy madaniy meros sifatida ro‘yxatga olingan. Bu maktab Shashmaqomdan farqli ravishda xalqona ijrochilikka yaqinroq, his-tuyg‘uga boy va o‘ziga xos ijro texnikasi bilan ajralib turadi. Farg‘ona–Toshkent maqomlarining xususiyatlari: 1) improvizatsiyaga boy; 2) ashula va cholg‘u uyg‘unligiga asoslangan; 3) xalq qo‘shiqlari bilan chambarchas bog‘liq; 4) “Tanovar”, “Segoh”, “Rohat”, “Munojot”, “Bayot” kabi kuylar ko‘p ijro etiladi, lekin ularning shakli Farg‘ona-Toshkent ijrochiligida o‘zgacha. Demak, maqomlar Farg‘ona–Toshkent etnomusiqasining bir qismi hisoblanadi, ammo ular bu hududga o‘ziga xos tarzda moslashtirilgan: xalqona, erkinroq, improvizatsion shaklga egadir. Maqomlar Farg‘ona–Toshkent etnomusiqasida estetik-falsafiy mazmun kasb etgan, biroq ular sof xalq musiqasi emas, balki xalqona-professional musiqa sifatidagi shaklidir. Chunonchi, xalq musiqasi — bu xalqning og‘zaki ijodi bo‘lsa, etnomusiqa — bu xalq musiqasini ijtimoiy-falsafiy va madaniy kontekstda o‘rganuvchi ilmiy tushuncha va musiqiy tizimdir. Etnomusiqa xalq musiqasidan kengroq, murakkabroq va ko‘proq ilmiy-tahliliy asosga ega.

Xalq og‘zaki ijodiyoti tarixiy va ma‘naviy manbaa sifatida ko‘rib chiqilsa, *dostonlar* (Alpomish, Go‘rog‘li) – qahramonlik va milliy qadriyatlarni kuylash orqali tarixiy va ma‘naviy xotirani tirik saqlashga xizmat qiladi. *Marosim qo‘shiqlari* (Yor-yor, Kelin salom) – Nikoh, tug‘ilish kabi an‘analarda ijtimoiy birlikni mustahkamlovchi element sifatida xizmat qiladi.

²²¹ Jung K. “Archetypes and the Collective Unconscious”. 1959.

Maqom san'ati va milliy cholg'u asboblari ilohiyot va dunyoviylikning o'zaro uyg'unligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- Shashmaqom va Farg'ona-Toshkent maqomlari bular so'fiylik falsafasidagi "Vahdat al-vujud" (birlik) g'oyasini musiqiy ifodalanishidir.

- Estetik tafakkurni o'stiruvchi kuch tarzida maqomlarning ohangdorligi, ma'naviy chuqurligi va falsafiy mazmuni inson qalbida go'zallikni anglash, ichki uyg'unlikni his etish va ruhiy kamolot sari intilish hissini uyg'otadi.

- Dutor, tanbur, doira kabi cholg'u asboblari esa milliy texnologiyalar namunasi sifatida nafaqat musiqa ijrosi vositasi, balki xalqning estetik tafakkuri, dunyoqarashi va madaniy o'zligining moddiy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, Farg'ona dutori Toshkent dutoriga nisbatan yumshoqroq ohangga ega.

O'zbek milliy musiqasi xalqning ruhiyatini, tarixini va orzu-umidlarini musiqiy obrazlar orqali ifodalaydi. Bu musiqa orqali nafaqat estetik zavq olinadi, balki ma'naviy birlashuv ham yuz beradi. U milliy o'zlikni saqlash va avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Musiqa insonning his-tuyg'ulari va kechinmalarini ifoda etish vositasi bo'lib, u ko'plab asrlar davomida insoniyatga hamroh bo'lgan.

Estetika — bu go'zallik haqidagi fan bo'lib, u san'at asarlarining hissiy va aqliy ta'sirini tahlil qiladi. Etnomusiqa san'atida estetikaning asosiy kategoriya va tushunchalari o'zining yorqin ifodasini topgan. Jumladan, go'zallik, ulug'vorlik va fojeaviylik kabi asosiy estetik kategoriyalar ayniqsa an'anaviy maqom ijrochiligidagi, kuy va ashulalarda chuqur ildiz otgan. Bu kategoriyalar etnomusiqada nafaqat badiiy zavq uyg'otadi, balki insonning ruhiy-ma'naviy holatini teran idrok etishga, ichki olamining uyg'unlashuviga xizmat qiladi.

Etnomusiqa san'ati o'zining obrazlarga boyligi bilan ajralib turadi. U kuylarning ohangdorligi, ohanglarning bir-biri bilan mayin bog'lanishi, musiqiy tovushlarning ichki quvvati orqali tinglovchi undan nafaqat musiqiy zavq oladi, balki hayot va mamot, mavjudlik va borlik haqidagi falsafiy fikrlarni oylay boshlaydi.

Markaziy Osiyo, xususan, Farg'ona-Toshkent etnomusiqasi ham inson qalbini qamrab oluvchi nozik tuyg'ular, falsafiy chuqurlik va madaniy ramzlarni o'zida saqlaydi.

- Etnomusiqa estetik jihatlarini qiyidagi jarayonlarda ko'rishimiz mumkin: etnomusiqa tabiat bilan uyg'unligida, masalan "Tanovar", "Chorgoh" kabi musiqa yordamida tabiatni "eshitishimiz" mumkin. Bunga ritmlaridagi va ohaglardagi jilolanish – suvning mavjlanishi, dengizning haybati, shamolning shovqini, qushlar sayrash misol bo'la oladi.

- Shu bilan birga mazkur etnomusiqaning o'ziga hos ichki falsafasi, ruhiy ohangi va estetik yo'nalishi mavjud bo'lib, u aynan shu jihati bilan boshqa hudud etnomusiqasi bilan ajralib turadi. Bu kuylar inson qalbidagi kechinmalar, fikrlar, hayotga bo'lgan qarashlar va borliq bilan bo'lgan munosabatni ifodalaydi. Har bir maqom go'yoki hayotiy bir sahifani ochadi, uni musiqiy ifodalar orqali anglash va his qilish imkonini beradi:

a) "Segoh" maqomi — bu hayotning aylanmasi, inson hayot yo'lining doimiy harakat va o'zgarishlardan iborat ekani haqidagi falsafani o'zida mujassam etadi. Segohda ifodalangan kuylar turmushning shod-u-hurramligi, qayg'si, ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, tug'ilish va yo'qolish oralig'idagi ziddiyatli uyg'unlikni his qilishga chorlaydi. Bu maqomda inson o'zini tabiat va jamiyat bilan uyg'unlikda his etadi, hayot qonuniyatlariga taslim bo'ladi.

b) "Munojot" — bu ruhiy poklanish va soflik ohangidir. Maqom odatda sekin, ichki mulohazaga chorlovchi tarzda boshlanadi, bu esa tinglovchining qalbidagi o'zlikka qaytish, ruhiy komillikka intilish tuyg'ularini uyg'otadi. "Munojot" so'zining o'zi ham Alloh bilan yolborib muloqot qilish, botiniy va zohiriy olamdagi azob-uqubatlarni iztirobni yengish ramzi bo'lib, maqomdagi har bir ohang ilohiy yuksalishga eltuvchi ruhiy ko'priklar vazifasini bajaradi.

c) "Tanovar" — bu hayot zavqi va go'zalligi bilan to'yingan maqomdir. U ko'pincha bayramlarda, to'y-tomoshalarda ijro etilgan bo'lib, xalq orasidagi ijobiy ruhiyatni ifodalaydi. Uning harakatli va quvnoq ohanglari hayotni sevish, undan lazzat olish, yashash quvonchini his qilishga chorlaydi.

d) "Rohat" maqomi — nomidan ham ma'lumki, ruhiy osoyishtalik, ichki muvozanat g'oyasini ifodalaydi. U tinglovchining ruhiyatini tinchlantiradi, ichki uyg'unlik va barqarorlik holatiga olib boradi.

e) "Bayot" esa ko'proq iztirob va sabr timsolidir. Unda inson qalbidagi og'riq, yo'qotish, sinov va bardoshlilik g'oyalari musiqiy shaklda aks etadi. Bu maqom musiqasida hayotda har qanday og'irlikdan keyin ham yorug'lik va umid borligini eslatadi.

Bu maqomlar tasodifiy kuylar majmuasi emas, balki inson borligining turli holatlarini, jamiyatdagi ruhiy holatlarni musiqiy tilda ifoda etuvchi estetik-falsafiy tizimdir. Har bir maqom — bu ruhiy holatni shaklga soluvchi estetik manzara, u orqali inson o'zining hayotiy holatini angelaydi, qabul qiladi yoki unga qarshi ichki kurash olib boradi.

Etnomusiqada mujassam bo'lgan ramziy shakllar, intellektual musiqiy o'ylar, emotsional turg'unlik va o'zgaruvchanlik insonni nozik estetik idrokka undaydi. Aynan shunday musiqiy hodisalar orqali etnomusiqqa insonni tarbiyalovchi falsafiy-

estetik tizim sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bu hududda shakllangan maqomlar, xalqona kuylar, ashulalar va marosim ohanglari inson ongi, qalbi va ruhiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatib, uning ma’naviy kamolotini shakllantirishga xizmat qiladi. Farg‘ona–Toshkent xalq ashulalari (yor-yor, alla, muhabbat qo‘shiqlari), marosim musiqasi (to‘y ashulalari, motam qo‘shiqlari, navro‘z va bahor bayram kuylari), raqs musiqasi (Farg‘ona raqsi musiqasi, doira ritmlariga asoslangan raqs musiqalari, ayollar raqslari uchun mo‘ljallangan musiqalar), ustoz-shogird an‘anasi asosida ijro etiladigan maktab kuylari (Shashmaqomdan olingan, ammo xalqona ijroga moslashtirilgan parchalar, muqaddima (maqom boshlanishi), tasnif (ohangli qo‘shiq qismi), saqil, gardun, talqin, ufori – ritmik asosli qismlar) kabi asarlar inson hayotining mazmuni, sinovlari, sabr, muhabbat, poklik kabi tushunchalarni musiqiy tilda ifodalaydi. Ular orqali inson hayot falsafasini musiqiy sezgi orqali anglaydi, natijada estetik idrok orqali axloqiy saboq oladi.

Sharq mutafakkirlari, xususan, Al-Farobiy, Ibn Sino va Abdurahmon Jomiy musiqani ruhiy salomatlik, qalb tinchligi va axloqiy yetuklikka eltuvchi vosita sifatida baholagan.

Jumladan, Abu Ali ibn Sino musiqaning tabiatini chuqur tahlil qilgan holda, uni kayfiyatlarning musiqiy ifodasi deb biladi. Uning fikricha, musiqadan olinadigan zavq — bu ohanglarning fazoda muvozanatli tarzda tarqalishi, pardalarning izchil navbat bilan kelishi va ularning uyg‘unligidadir. Ibn Sino musiqada ta’sirchanlik tovushning o‘zida emas, balki uni ijro etish uslubida[4] ekanini ta’kidlaydi²²². Shu jihatdan u musiqani notiqlik san’ati bilan chambarchas bog‘laydi: insonning turli holatlarda qanday ohangda gapirishi, qanday ohang bilan his-tuyg‘ularini ifoda etishi musiqaning tabiiy ildizlariga borib taqaladi. Ma’salan, inson g‘azablanganida ovoz baland, qo‘pol va tez bo‘ladi, muhabbat izhor qilganda esa muloyim, yumshoq va yurakka yaqin eshitiladi. Ibn Sino bu xususiyatni “musiq — inson ruhiyatining tovushdagi aksidir” degan fikr bilan ifodalagan.

Shuningdek, Ibn Sino go‘zallik masalasida ham Farobiy ta’limotining izdoshi sifatida tanilgan. U jismoniy go‘zallikni qalb go‘zalligi bilan bog‘laydi. Uning fikricha, chinakam go‘zallik — bu uyg‘unlik, tartib, muvozanat va nazokat[3]ning birligidir. Biroq u go‘zallik va xunuklik o‘rtasida dialektik qarama-qarshilik mavjudligini ham ta’kidlaydi: chiroyli yuzga ega odam ma’naviy jihatdan xunuk bo‘lishi mumkin, xunuk yuzli odam esa ajoyib qalb egasi bo‘lishi mumkin. Bu fikr musiqaning ham tashqi va ichki sifati o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunishda muhim ahamiyatga ega.

²²² Ibn Sino. Tibb qonunlari. — T.: O‘zbekiston, 2007.

Musiqqa san'atida ulug'vorlik esa aynan nutqning, ya'ni ovozning zalvorli, qat'iy va salobatli chiqishi bilan bog'liq. Ayniqsa maqomning vokal qismi, xususan, "Munajat" yoki "Segoh"larda, ijrochining ovozida ichki da'vat va yuksak ruhiy holat mujassam bo'ladi. Bu jihatni notiqlik san'ati bilan bevosita bog'lash mumkin. Farobiyning fikriga ko'ra, nutqning turli shakllari – poetik, ritorik, sofistika, dialektik va apodiktik nutq – haqiqatni ifoda etish darajasiga ko'ra farqlanadi. Etnomusiqaning estetik tabiati aynan poetik va ritorik nutq bilan uyg'unlashib, inson ongi va qalbiga chuqur ta'sir qiladi.

Shunday qilib, etnomusiqqa san'ati — bu shunchaki musiqiy ifoda emas, balki xalqning falsafiy dunyoqarashi, tarixiy xotirasi, ruhiy tajribasi va estetik qadriyatlarining badiiy shaklidir. U go'zallik, ulug'vorlik va fojeaviylik kabi estetik kategoriyalar orqali inson qalbida yuksaklik, uyg'unlik va o'zlikni anglash hissini uyg'otadi.

Farg'ona–Toshkent etnomusiqasi — o'zbek musiqqa madaniyatining yuksak namunasi sifatida, nafaqat tarixiy-estetik obida, balki zamonaviy san'at makonida faoliyat yuritayotgan "tirik" merosdir. Bugungi kunda bu musiqiy meros teatr, estrada, kino san'ati va multimediali san'at shakllari bilan uyg'unlashib ketgan. U yangi texnologiyalar orqali keng auditoriyaga kirib borar ekan o'zida ruhiy teranlik, go'zallik, hissiy murakkablik kabi qadriyatlari saqlanib kelmoqda.

Masalan, estrada, teatr va kino san'atida lapar, yalla, ashula, maqomning ifodalanishini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

- O'zbek Milliy akademik drama teatri repertuarida Farg'ona-Toshkent kuylariga asoslangan musiqiy spektakllar ("Layli va Majnun", "Zaynab va Omon") muntazam sahnalashtirilib kelinmoqda.

- O'zbek kinosida xalq musiqasi va qo'shiqlari ishlatilgan filmlar ko'p. Rejissyor Yo'ldosh Agzamovning "Maftuningman" badiiy filmida, Ali Xamroyevning "Yo'r-yo'r" badiiy filmida, Shuxrat Abbosovning "Mahallada duv-duv gap" kabi ko'plab mashhur badiiy filmlarda maqomlardan, etnografik-xalq musiqqa va qo'shiqlaridan emotsional fond sifatida foydalanilgan bo'lib, bu musiqalarning ruhiy-hissiy qudratini zamonaviy madaniyatga olib kiradi. Filmida asosan o'zbek xalq musiqasi va maftun etuvchi, to'y qo'shiqlari, hazil-mutoyiba kuylar, karnay-so'znay musiqalari kabi an'anaviy qo'shiqlar ishlatilgan.

- Farruh Zokirov, Yulduz Usmonova, Ozodbek Nazarbekov, Munajat Yo'lchiyeva, Ravshan Namozov kabi mashhur xonandalar maqom kuylari va xalq ashulalarini estrada shaklida sayqallab, an'anaviylikni zamonaviy ohangga moslashtirib kelmoqdalar.

2017-yilda O‘zbekiston milliy maqom san’ati YUNESKOning “Insoniyat nomoddiy madaniy merosi durdonalari” ro‘yxatiga kiritildi. Bu bilan etnomusika dunyo sahnasiga raqamli kontekstda chiqdi. YouTube, Spotify va Apple Music platformalarida maqomlar — “Shashmaqom”, “Tanovar”, “Nasrullovi”, hatto og‘zaki xalq ashulalarining modern talqinlari keng tarqatilmoqda. “UzMaqom” loyihasi doirasida 2021-yildan boshlab maqomlarning raqamli arxivi yaratilmoqda.

Albatta zamonaviylik sharoitida cheksiz imkoniyatlar bilan bir qatorda milliy madaniyatimizga, xususan etnomusiqamizga bo‘layotgan salbiy ta’sirlarni ham ko‘rsatib o‘tmog‘miz darkor. Jumladan, globalizatsiya ta’siri ostida bir qator muammolarni ham yuzaga chiqarmoqdaki ular yoshlar orasida g‘arb musiqa janrlariga (pop, rep, R&B) qiziqishning kuchayishi milliy kuylar, ayniqsa maqom va xalq ashulalari eshitilishini nisbatan kamaytirmoqda.

Shuningdek, etnomusika sohasida ilmiy-tadqiqot ishlari yetishmasligi, aksariyat ashulalar og‘zaki an’anada yashaganligi bois, ularning ko‘plari yozib olinmagan, etnomusiqiy yodgorliklarni tasniflash, arxivlash, ilmiy sharhlash ishlari kutilayotganidek jadal yuritilmayapti.

XULOSA

Farg‘ona–Toshkent etnomusika maktabi O‘zbekiston xalqining boy madaniy merosining muhim qismini tashkil etadi. Uning asosini xalq musiqasi an‘analari, dostonchilik an‘analari, aytimlar, matallar, maqom san’ati va milliy ashulachilik an‘analari tashkil qiladi. Bu musiqiy meros:

- milliy o‘zlikni anglash va uni mustahkamlashda;
- estetik va falsafiy tafakkurni rivojlantirishda;
- ruhiy-ma’naviy uyg‘unlikni ta’minlashda;
- jamiyatda birdamlik va tarixiy xotirani tiklashda muhim rol o‘ynaydi;
- tarbiyaviy va axloqiy vazifasida go‘zallikni sezish, axloqiy tafakkur va jamiyaviy xotira bilan bog‘lanishni rivojlantiradi;
- zamonaviylik va an’anaviylik bilan bog‘liqlikda raqamli arxivlar, akademik dasturlar va zamonaviy media (kino, teatr) bilan uyg‘unlashuvni saqlanish imkoniyatlarini yaratadi.

Farg‘ona–Toshkent maqomlari, ayniqsa, o‘ziga xos improvizatsion uslubi, xalqona ohanglari va chuqur falsafiy mazmuni bilan ajralib turadi. Har bir maqom – bu inson ruhiyatining bir manzarasi, hayotning turli holatlarini musiqiy til orqali ifodalovchi estetik-falsafiy tizimdir.

Musika nafaqat san’at turi, balki milliy ruhiyatning, ma’naviyatning va tarixiy ongning asrlar davomida shakllanishi va uzviyligini ta’minlovchi ijtimoiy-madaniy

hodisadir. Shuning uchun etnomusiqani o'rganish – bu faqat kuylarni tahlil qilish emas, balki xalqning ichki dunyosini, ruhiy olamini va estetik qadriyatlarini anglash demakdir.

Shu tariqa, Farg'ona–Toshkent etnomusiqasi nafaqat musiqa san'ati sifatida, balki estetik, falsafiy va tarbiyaviy tizim sifatida ham o'zining betakror o'rniga ega bo'lib, bugungi va kelajak avlodlar uchun ma'naviy-ma'rifiy zamin bo'lib xizmat qiladi.

Musiqa — “beqiyos ilohiy ta'sir kuchiga ega”[1] bo'lib, u shaxs va jamiyatning ma'naviy-madaniy rivojlanishida alohida o'rin tutadi. Musiqa “hech narsa bilan o'lchab, solishtirib bo'lmaydigan”[1] ta'sir kuchiga ega ekani haqidagi Shavkat Mirziyoyev fikri san'atning inson tafakkuri va hissiyotiga chuqur ta'sir ko'rsatuvchi noyub tabiati bilan uyg'unlashadi.

REFERENCES:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Musiqa – hech narsa bilan o'lchab, solishtirib bo'lmaydigan beqiyos ilohiy ta'sir kuchiga ega”. “Sharq taronalari” festivalida so'zlagan nutq. 2019-yil 27 avgust.
2. Abdulla Sher, Husanov B., Umarov E. Estetika. Uslubiy qo'llanma. –Toshkent: Universitet, 2008. – 170 b.
3. Al-Farobiy. Musiqa ilmi haqida kitob. — T.: Fan, 1993.
4. Ibn Sino. Tibb qonunlari. — T.: O'zbekiston, 2007.
5. Jung K. “Archetypes and the Collective Unconscious”. 1959.
6. Karomatov F. “O'zbek musiqasi tarixi”. Toshkent, 1972.
7. Levin T. “The Music of Central Asia”. Indiana University Press, 2016.
8. Qodirova D.S. O'zbek milliy musiqasining estetik xususiyatlari. Falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent: O'zMU, 2012. – 164 bet.
9. Qoraboyev U. O'zbek xalqi bayramlari. – Toshkent: Sharq, 2002. – 246 bet.
10. Umarov M. Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi: Darslik. – T.: Yangi asr alodi, 2009. – 323 b.

TURKISTONDAGI PAXTA YAKKA HOKIMLIGI O'RNATILISHI VA UNING SALBIY OQIBATLARI

Yuldosheva Bibirajab

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,

Buxoro davlat universiteti

Muhiddinova Charos

Buxoro davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasini bosib olganidan so'ng agrar sohada olib borilgan siyosat, xususan, "oq oltin" – paxtaga bo'lgan iqtisodiy va strategik qiziqish asosida amalga oshirilgan agrar islohotlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda paxta monokulturasini siyosatining shakllanish jarayoni, bu siyosatning mahalliy agrar tizim va oziq-ovqat xavfsizligiga ko'rsatgan salbiy ta'siri keng yoritilgan. Xususan, oziq-ovqat yetishtirishning qisqarishi, dehqon xo'jaliklarining iqtisodiy zaiflashuvi va ekologik muammolar, jumladan, Orol dengizining qisqarishi hamda yerlarning sho'rlanishi kabi ekologik ofatlar muhim muammo sifatida ko'rsatilgan. Maqolada, shuningdek, paxtachilikning majburiy tus olishi oqibatida mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzida yuzaga kelgan salbiy o'zgarishlar tarixiy-huquqiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Rossiya mustamlakachilik siyosatining agrar-iqtisodiy va ekologik oqibatlarini chuqur ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Turkiston o'lkasi, "oq oltin" siyosati, paxta monokulturasini, Chor Rossiya agrar siyosati, yer-suv islohotlari, qishloq xo'jaligi tizimi, Orol dengizi ekologik inqirozi, oziq-ovqat xavfsizligi, agrar-siyosiy bosim, ekologik va ijtimoiy salbiy oqibatlar.*

ABSTRACT

This article examines the agricultural policies implemented by the Russian Empire in Turkestan following its colonization, focusing in particular on the strategic and economic interest in "white gold" – cotton. It analyzes the establishment of a cotton monoculture and its far-reaching consequences for the local agrarian structure and food security. The forced prioritization of cotton cultivation led to a drastic reduction in food production, weakening of peasant economies, and serious ecological issues, including the shrinking of the Aral Sea and the salinization of arable lands. Furthermore, the article explores how these developments negatively affected the livelihood of the local population. Drawing upon historical-legal

sources, the study reveals the broader agrarian, socio-economic, and environmental impacts of Russian colonial policy in the region.

Keywords: *Turkestan region, “white gold” policy, cotton monoculture, Tsarist Russia's agrarian policy, land and water reforms, agricultural economy, Aral Sea crisis, food insecurity, colonial agricultural pressure, socio-ecological consequences*

KIRISH

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi ekspansiyasi, ya'ni Xiva, Qo'qon va Buxoro xonliklarining bosib olinishi natijasida Turkiston o'lkasi yagona ma'muriy birlik – Turkiston general-gubernatorligi sifatida imperiyaning agrar-iqtisodiy strategiyasiga bo'ysundirildi. Ushbu mustamlakachilik siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri “oq oltin” – paxta xomashyosini yetkazib berishni ta'minlash bo'ldi. Rossiya sanoati uchun muhim bo'lgan paxta mahsulotining eksporti imperiya iqtisodiyotida strategik ahamiyat kasb etgani tufayli, Turkiston o'lkasi bosqichma-bosqich paxta monokulturasini mintaqasiga aylantirildi.

Bu jarayon oqibatida oziq-ovqat uchun ajratilgan yerlar hajmining qisqarishi kuzatildi, qishloq xo'jaligi biryozlama yo'nalishda shakllandi va bu esa mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Paxta ekinlarining jadal ravishda ko'paytirilishi sug'oriladigan yerlarning asosiy qismini egallab, aholini majburiy mehnatga jalb etish holatlari bilan birga yuritildi. Bu holat esa o'lka agrar tizimining tabiiy rivojlanishini izdan chiqarib, mahalliy jamiyatda norozilik kayfiyatlarini kuchaytirdi.

Tarixiy manbalarga ko'ra, Rossiya hukumati o'zining ichki hududlarida O'rta Osiyodan keltirilgan g'oz, qovun va tarvuz urug'larini yetishtirishga harakat qilgan, biroq bu urinishlar tuproq va iqlim noqulayligi sababli muvaffaqiyatsizlikka uchragan. Natijada, sobiq xonliklar hududida paxta yetishtirishni majburan kuchaytirish imperiya uchun muqobil strategiyaga aylandi. Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining iqtisodiy siyosati doirasida olib borilgan paxta yakkahokimligi natijasida yuzaga kelgan ekologik, agrar va ijtimoiy muammolar tahlil qilinadi. Tadqiqot asosida tarixiy manbalar, statistik ma'lumotlar va zamonaviy ilmiy qarashlarga tayangan holda o'lkadagi mustamlakachilik oqibatlarining ko'lami ilmiy asosda yoritib beriladi.

MUHOKAMA VA NATIJA

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, Turkiston o'lkasi hududida qadim zamonlardan beri paxta yetishtirilib kelinadi. Xitoy manbalarining guvohlik berishicha miloddan avvalgi II asrda Farg'ona vodiysida ko'plab shahar qishloqlar

dehqonchilik va to'qimachilik bilan shug'ullanishgan. Yana bir misol tarzda shuni aytish kerakki O'zbekiston Fanlar akademiyasining Arxeologiya instituti professori Yu. A. Zadnepovskiy boshchiligidagi tadqiqotda ko'rsatilishicha Chustda miloddan avvalgi X asrga oid paxta mato parchasi topilgan. Yana bir misol Akademik S.P. Tolstov rahbarligida Xorazmni Tuproqqal'asida paxtadan tikilgan mato topib o'rganilgan (VI-VII asrga oid) XVI-XVII asrlarda Xonliklar Moskva bilan savdo aloqalarini tiklagach u yerga paxta tolasi, yigirilgan ip va boshqa mahsulotlar eksport qilingan. Umumiy qilib aytganda, paxta chigiti O'rta Osiyoga juda qadim zamonlardan, miloddan avvalgi IV asrda kelgan. Shu vajdan bo'lsa kerak, Rossiyaning Xonliklar tomonida keltirilgan paxta matolar, yigirilgan iplar, va gazlamalar orqali paxtaga bo'lgan qiziqishi ortdi. Natijada Chor Rossiyasi o'zining to'qimachilik fabrikalarini sifatli paxta xomashyosi bilan ta'minlash uchun, dastlabki qadamlarini o'z hududida paxta urug'larini ekishdan boshladi. Lekin bu sa'yi harakatlar iqlim sovuqligi va yerning yetarli darajada unumdor emasligi bilan natija bermaydi. Fikrimizning dalili sifatida quyidagi ma'lumotni keltirib o'taman, General-gubernator hukumatning yirik vakillaridan biriga quyidagilarni xabar qilgan edi: «Siz janobi oliylariga bir tup g'o'zani yuborgan vaqtimda, ekan paxtamiz batamom pishib yetilar, degan umidda edik. G'o'zalarimiz bir necha ko'sak tukkada banogoh sovuq tushib, ularni juvonmarg qildi. Shu boisdan, kalomi ehtirom bilan siz muhtaram zotga besh donagina ko'sak yuborayotirman»²²³. Endilikda noiloj qolgan Chor Rossiyasi boshqa siyosat yo'lini tutdi, ya'ni o'zbek xonliklarini bosib olib, unumdor yerlariga egalik qilish orqali sifatli va arzon paxta xomashyosiga erishish bo'lgan.

Chor Rossiyasining o'zbek paxtasiga bo'lgan ehtiyojining ortishi sabablaridan yana biri bu – Amerikada fuqarolar urushining boshlanib, Amerikadan keladigan paxtaning salmog'i qisqargan holda Rossiyaga kelishidir. Rossiya imperiyasida paxtaning tan narxi oshib ketadi. Bir pud paxtaning narxi 4 yoki 5 baravarga oshib ketadi. Rossiyadagi to'qimachilik korxonalari kasodga uchray boshlaydi. Rossiyadagi 10 lab to'qimachilik korxonalari yopiladi. Shuning uchun ham Rossiya imperiyasi uchun arzon paxta yetkazib beruvchi mamlakatga muhtoj edi. 1862 yilda 1802 ming so'mlik, 1863 yilda 2903 ming so'mlik va 1864 yilda 6514 ming so'mlik o'zbek paxtasi Rossiya imperiyasiga keltirilganligi bir qator tarixiy manbalarda uchraydi. Keyinchalik Amerikada vaziyat yaxshilansa ham, Amerikadan keltiriladigan paxta tan narxi 90 million so'mga tushar edi. Bu esa o'z navbatida Rossiya to'qimachilik korxonalarida chiqariladigan gazlamalarning narxini qimmat qilar, Yevropa

²²³ <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/hamid-ziyoyev-chorizm-va-paxta-yakkahokimligi-1991>

bozorlarida esa Rossiyaning bunday gazlamalariga talab umuman yo'q edi. Shuning uchun ham Rossiya uchun o'z tovarlari uchun bozor va arzon baholi paxta zarur edi. Manbalarda keltirilishicha, o'sha paytdagi Buxoro paxtasi Amerika paxtasidan ko'ra eng arzonligi haqida ma'lu, ot berilgan.

Xo'sh savol yuzaga keladi? Xonliklarda qanday paxta navlari yetishtirilgan va ular o'zaro raqobatda Amerika paxtalarini ortda qoldirarmidi? Dastlab ishimizni shu savollarga javob topishga kirishamiz. XIX asr o'rtalarigacha Markaziy Osiyoda "malla paxta", "qora paxta", "qizil paxta" navlari yetishtirilgan. Bu navlarning tolasi 17-19 mm uzunlikda bo'lib, rangi biroz qizg'ish, urug'i mayda, chanoqlari esa boshqa paxta navlariga qaraganda ko'proq bo'lgan. Ushbu navlardan ochilgan paxtalarning chanoqlari bilan birga terib olinib, paxta chanoqlardan qo'lda ajratilgan.

O'sha davrda mahalliy paxta navlari orasida Xiva xonligida yetishtirilgan paxta sifati va yumshoqlik jihatidan yetakchi edi. Uning tolasi 20 mm uzunlikda bo'lib, rangi oq edi. Xiva paxtasi amerika navlaridan qolishmasdi, biroq hosildorligi juda past edi. Toshkent, Farg'ona vodiysi va Buxoroda yetishtirilgan paxta navlari o'zaro katta farq qilmagan, biroq Buxoro paxtasi biroz sifatliroq va tolasi uzunroq bo'lgan. Ushbu barcha mahalliy navlarda chanoqlar to'liq ochilmaydi, ammo ular qurib qolishga chidamli bo'lgan²²⁴. "Qizil po'choq" yoki ayrim manbalarda, "qizil paxta" nomlari bilan tanilgan bu paxta navi chigiti ancha yirik bo'lgan va paxta tolasi ancha oppoq bo'lgan. Tanasi qizg'ish rangda bo'lganligidan unga mahalliy aholi shu nomni berishgan. Tolasining uzunligi 22-23mm yetgan. "Malla g'oza" esa oldingi navga nisbatan biroz farq qilgan. Bu nav paxta tolasining uzunligi 14-17 mm bo'gan, rangi qizg'ishroq bo'lgan lekin bu nav serhosilligi bilan ajralib turgan. Lekin keyinchalik Rossiya imperiyasi bostirib kirgandan keyin bu paxta Rossiya yengil sanoat talablariga javob bera olmay qoladi. Tolasining kaltaligi va sifat jihatidan ham Amerika paxtalari bilan raqobat qilmay qoladi. Shunga asoslangan holda, Rossiya imperiyasi Turkiston hududida Amerika paxta navlarini mahalliyashtirish tadbirlarini ko'ra boshlaydi. Manbalarga ko'ra Buxorolik savdogar X. Sayidumarov Amerika paxta navini Rossiya orqali Buxoroga olib keladi va keyinchalik Hojiyunusov va Spiridonovlar ham Amerika navlarini Samarqand, Xo'jand va Toshkentga olib kelib ekishadi va yuqori hosil olishadi.

Olingan ma'lumotlarga qaraganda, Turkiston hududida 7 xil paxta navi yetishtirilgan. Ulardan ikkitasi mahalliy va qolgan 5 tasi Amerika navlari bo'lgan. Bu xil navlar Turkiston hududida har bir desyatinaga (1.09 ga) yer maydonidan 63-113 pud (9, 5-17.0 s/ga) hosil olingan (1 pud – 16, 4 kg ga teng). "King", "Onk- balle" navlaridan esa nisbatan yuqori hosildorlik kuzatilgan (113-109 pud). Mahalliy

²²⁴ Khalikov B.M. The history of cotton farming in Uzbekistan. – Globe Edit, 2023. – B. 6.

navlardan esa “ko’k chigit” navidan esa 99 pud hosil olingan. Navlarning ichidan eng past hosil beradigani “malla chigit” navi – 63 pud hosil olingan.

1-jadval

Turkiston hududida ekilgan paxta navlari, mahsuldorligi va sifati 1875-1890-yillarda (Hamid Ziyoyev ma’lumoti asosida jadval tuzilgan).

Paxta navlari	Pud/desyatina	Sentner/ga	Tolali qism %	Tola uzunligi %
“Ko’k chigit”	99	14, 9	31, 8	19, 5
“King”	113	17, 0	33, 7	21, 0
“Onk-balle”	109	16, 4	31, 2	21, 7
“Peter”	73	10, 1	33, 3	20, 0
“Navkins”	91	13, 7	33, 2	23, 0
“Russel”	76	11, 4	32, 7	22, 7
“Malla chigit”	63	9, 5	30, 8	17, 5

Turkiston o’lkasida Amerika navlarini mahalliyashtirish ishlari muvaffaqiyatli natija beradi. Oqibatda mo’may daromad ko’rishni boshlagan rus ma’muriyati Turkiston hududida paxta maydonlarini yanada ko’paytirish ishlarini boshlab yuboradi. «Paxta vasvasasi» avjiga minadi. Natijada, o’lkada rus paxta maydonlari va paxtachilikka bog’liq zavodlar miqdori ortib boradi. Savdo-sanoat doiralarining asosiy dardi-fikri paxtaga egalik qilish edi. Shunday qilib XIX asr oxirida paxta yakkahokimligi boshlangan va keyingi yillarda bu siyosat yanada mustahkamlanib borgan.

Endilikda bu siyosatning, Turkiston o’lkasiga qanday salbiy oqibatlari mavjudligi to’g’risida to’xtalib o’tsak. Chor hukumati yerning izdan chiqishiga qaramay, paxtachilikni kuchaytirishni o’z vakillaridan talab qilaverdi. Bu xususda Rossiya dehqonchilik noziri Krivoshein shunday degan edi: «Turkistonning har bir pud g’allasi Rossiyaga, rus va Sibir g’allasiga raqobatdir, ortiqcha har bir pud Turkiston paxtasi esa Amerika paxtasiga raqobatdir. Shuning uchun o’lkaga qimmatga tushsa ham g’alla keltirib berish lozimdir»²²⁵. Bundan kelib chiqadiki Turkistonda g’alla ekilsa, Chor Rossiya g’allasiga bo’lgan talab tushib ketadi. Shuning uchun Chor Rossiya o’z manfaatlarini ko’zlagan holda Turkistonda g’alla ekishni to’xtatib, uni o’rniga paxta yer maydonlarini kengaytiradi, o’lkaga esa Chor Rossiya g’allasi Turkistonda yetishtiriladigan g’alla tannarxidan qimmatroqqa narxga olib kelib sotadilar. Oqibatda o’lkaga nonning narxi ko’tarilib ketadi. Demak birinchi salbiy oqibatlaridan biri bu - ba’zi qishloq va mavzelarning 80-90 % yeriga paxta

²²⁵ Shamsutdinov R., Karimov Sh., Xoshimov S., Ubaydullayev O. Vatan tarixi–2. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2016. – 191-b.

ekilar, natijada u yerlarda oziq-ovqat mahsulotlari va yem-hashak tanqisligi vujudga kelardi.

Ikkinchi salbiy oqibatlaridan biri bu- dehqonlarning achinarli holatidir. Gapimizning dalili sifatida quyidagi satrlarni berib o'taman, , Hozir yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida butun dunyo bo'yicha mustamlakachilik davri yo'qolish oldida turishiga qaramay, biz Turkiston xalqi sovet bosqinchilarining ajoyib bir mustamlakachilik davrida turibmiz, hatto xalqimiz ruslashtirilib, yo'qolib ketish xavfi bor. Bizlar butun huquqlarimizdan ajragan holda, bog'-bo'ston, noz-ne'matlik vatanimiz, ota merosi halol mollarimiz ko'z oldimizda, baqraytib turib, bosqinchi dushmanlarimizga bo'lib berilmoqdadir. Unumlik Vatanlaridan necha million tonnalab "oq oltin"- paxta chiqarib berayotgan baxtsiz dehqonlarimizning xo'jaliklari bo'lgunlikka tushib, shu kunlari qanday og'irchiliklar bilan kun kechiradilar. Bu shuni nazarda tutadiki, dehqonlar paxta ekish bilan birgalikda turli xil soliq va majburiyatlarni o'z vaqtida bajarishi shart bo'lgan. Insofsiz soliq yig'uvchilar belgilangan miqdordan ortiqcha dehqonlardan soliqlarni yig'ib olardilar. Qarzini to'lay olmagan bechora dehqonlar xonavayron bo'lib, o'z yer- mulkidan, chorvasi bo'lsa chorvasidan mahrum bo'lardilar. Bundan tashqari dehqonlar yerda ishlash uchun qarz olib ishlashga majbur edilar. Qarz pul esa hamisha ham berilavermagan, yoki aksincha bo'lgan holatlarda qarz miqdorini dehqonlar zarariga adashtirib berilardi. Ish haqqi esa pul ko'rinishida berilmagan balki un, g'alla, choy, gazlama va boshqa narsalar bilan to'lab borilgan. Yana bir e'tiborga molik bo'lgan holatlardan yana bittasi bu – dehqonlarning ot – aravalari bo'lmaganligi oqibatida hosilni qabul qilish punktlariga olib bora olmasliklari bo'lgan. O'z navbatida ular aravakashlarga muhtoj bo'lishgan. Aravakashlar esa dehqondan paxtani arzonga olib firmachilarga qimmatga sotardilar. Firmachilar bo'lsa paxta tozalash zavodlariga 12-16 % foyda olish uchun berganlar. Sodda dehqon esa qarzlarini yopish yetarlicha foyda ham qolmagan. Masalan, Toshkentda 1 pud paxtaning qiymati 1, 82 tiyin turgan bo'lsa, dehqonning 1 puddan qarzi 2, 76 tiyinga to'g'ri kelgan.

Uchinchi salbiy oqibatlarida biri bevosita Orol bo'yi inqiroziga sabab bo'ladigan omillardan biri edi. Paxta yer maydonlari ko'paygani, unga ketadigan suv sarfi ham ko'p bo'lgan. Dalalarni sug'orish uchun esa Amudaryo va Sirdaryodan foydalanilgan. Bu esa o'z navbatida Orol dengiziga suv oquvini kamaytirgan. Natijada uning suvini kamayishiga va sho'rlanishi jarayoni boshlangan. Bu esa tabiat ekotizimiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmagan.

To'rtinchi salbiy oqibatlardan biri esa qishloq xo'jaligida zaharli kimyoviy moddalarning haddan ziyoda qo'llanilishi ekologik falokatga olib kelishiga sabab bo'lishi va aholi salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatishidir. Qolaversa, Markaz

tomonidan belgilangan paxta rejasini to'ldirish uchun aholi qishda bo'lsa ham paxta yig'im terimiga chiqishlari majburiy qilib qo'yilgan edi. Bu esa aholi salomatligiga ham ta'sir ko'rsatardi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda Turkistonda paxta yakka hokimligining o'rnatilishi o'lkani Chor Rossiyasiga xomashyo yetkazib beruvchi davlatga aylantirib qo'ygandi. Bundan Tashqari bu siyosat to'la Chor Rosiiyasi manfaatlari aks etgan edi. Bu siyosatning amalga oshiruvda bir qancha muammolarni o'lkaga keltirib chiqardi. Aholi majburiy mehnatga jalb etilishi, suv resurslarining haddan tashqari ko'p ishlatilishi, zaharli kimyoviy moddalarning qo'llanilishi yer unumdorligiga va aholi salomatligiga salbiy ta'siri, dehqonlarning iqtisodiy jihatdan kambag'allashuviga sabab bo'lgan. Shu ma'lumotlardan ko'rinib turadiki Turkistonda paxta yakka hokimligi mintaqaning ijtimoiy –iqtisodiy va ekologik hayotiga chuqur va ko'p qirrali salbiy ta'sir ko'rsatgan. Umuman bu siyosat Turkiston taraqqiyotiga emas, tanazulliga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ataniyazova O.A. Health and ecological consequences of the Aral Sea Crisis – Uzbekistan: The Karakalpak Center for Reproductive Health and Environment, 2003. – 1–3-p.
2. Khalikov B.M. The History of Cotton Farming in Uzbekistan (1860–1930 years). – T.: 2023. – 6–9-p.
3. Normurodov A. XX asrning 40–80-yillarida paxta yakkahokimligi va uning oqibatlari (Surxondaryo viloyati misolida) // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – 3(1). – B. 720.
4. Sog'unij A. Turkiston qayg'usi. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 1999. – 29–30-b.
5. Usarov U.A. The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – №1–2. – P. 1–2.
6. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – T.: Sharq nashriyot matbaa, 2000. – 565-p.
7. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Xoshimov S., Ubaydullayev O. Vatan tarixi–2. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2016. – 191-p.
8. Ziyoyev H. Chorizm va paxta yakkahokimligi // “Sharq yulduzi” jurnali. – 1991. – №5. <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/hamid-ziyoyev-chorizm-va-paxta-yakkahokimligi-1991>

IQTISODIYOT YO‘NALISHI TALABALARI UCHUN SAMARALI MULOQOTGA OID TIL KO‘NIKMALARINI EGALLASHDAGI MUAMMOLAR

Hafizov Abror Alisher o‘g‘li,

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

abrorbek.hafizov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Iqtisodiyot yo‘nalishidagi talabalar uchun til ko‘nikmalarini egallash, ayniqsa ingliz tilida, akademik va professional muhitda samarali muloqot qilish uchun muhim hisoblanadi. Ushbu tadqiqot bu muammolarni lingvistik, kontekstual va pedagogik nuqtai nazardan o‘rganadi. Aralash metodologiyaga asoslangan yondashuv asosida asosiy qiyinchiliklar aniqlanadi, jumladan, maxsus lug‘at boyligi bilan cheklangan tanishuv, iqtisodiyot o‘quv dasturlariga til o‘qituvining yetarlicha integratsiyalashmaganligi va ingliz tili darajasining turlicha bo‘lishi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tarmoqlararo hamkorlik va moslashtirilgan til dasturlari kabi maqsadli choralar muloqot ko‘nikmalarini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin. Bu strategiyalar talabalar uchun murakkab iqtisodiy tushunchalarni bayon etish va global muhokamalarda samarali ishtirok etishga zamin yaratadi.

Kalit so‘zlar: *til ko‘nikmasi, iqtisodiyot talabalari, samarali muloqot, lingvistik muammolar, tarmoqlararo yondashuvlar.*

ABSTRACT

Language skills are essential for students studying economics to communicate effectively in academic and professional settings. This study examines these issues from linguistic, contextual, and pedagogical perspectives. Using a mixed-methodology approach, key challenges are identified, including limited exposure to specialized vocabulary, insufficient integration of language instruction into economics curricula, and varying levels of English proficiency. The study findings suggest that targeted interventions such as cross-sectoral collaboration and tailored language programs can significantly improve communication skills. These strategies provide students with the tools to communicate complex economic concepts and participate effectively in global discussions.

Keywords: *language skills, economics students, effective communication, linguistic challenges, cross-sectoral approaches.*

KIRISH

Samarali muloqot iqtisodiyot yo'nalishidagi talabalar uchun asosiy kompetensiyalardan biri hisoblanadi, bu ularga murakkab g'oyalarni bayon etish va akademik hamda professional muhokamalarda mazmunli ishtirok etish imkonini beradi (Hafizov, 2024). Biroq, ayniqsa ingliz tilidagi zarur til ko'nikmalarini egallash ko'plab talabalar, ayniqsa ingliz tilida so'zlashilmaydigan mamlakatlarda, uchun muhim to'siq bo'lib qolmoqda (Smith & Jones, 2018). Ushbu tadqiqot iqtisodiyot talabalari duch keladigan lingvistik muammolarni o'rganadi va ularning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish strategiyalarini ko'rib chiqadi.

Adabiyotlar sharhi

Til ko'nikmalarining ahamiyati

Til ko'nikmalari iqtisodiyot yo'nalishidagi talabalar uchun juda muhim, chunki ularning sohasi aniq terminologiya va mavhum tushunchalarni aniq ifodalashga tayanadi. Tadqiqotlar til ko'nikmalari va akademik muvaffaqiyat o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlaydi, kuchli lingvistik qobiliyatga ega talabalar tahliliy va yozma muloqot talab qilinadigan fanlarda yaxshiroq natijalar ko'rsatadi (Chen & Li, 2020). Bundan tashqari, ingliz tili global akademiya til birligi sifatida ilmiy manbalarga kirish va xalqaro muloqotda ishtirok etish uchun juda muhimdir (Wright, 2019).

Akademik yozuvdagi muammolar

Iqtisodiyot talabalari ko'pincha murakkab dalillarni bayon etish bo'yicha yetarlicha tayyorgarlik yo'qligi tufayli akademik yozuvda qiynaladilar. Iqtisodiy yozuv umumiy va sohaga xos til ko'nikmalarini, jumladan dalillar tuzilmasini yaratish, dalillardan foydalanish va miqdoriy ma'lumotlarni tushuntirishni talab qiladi (Smith & Jones, 2018). Ingliz tilida so'zlashilmaydigan hududlardan kelgan talabalar iqtisodiy nazariyani yaxlit hikoya tuzilmasi bilan birlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishlari ko'p kuzatiladi (Chen & Li, 2020).

Maxsus lug'at

Iqtisodiyot sohasi juda maxsus atamalar bilan ajralib turadi, talabalar bu atamalarni tushunish va samarali qo'llashga majburdirlar (Hafizov, 2021). Tadqiqotlar ko'plab talabalar bu atamalarni o'zlashtirish va yozuv hamda muhokamalarda qo'llashda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelayotganini ko'rsatmoqda. Asl iqtisodiy matnlar bilan cheklangan tanishuv va yetarlicha mashq etilmasligi bu muammolarga hissa qo'shmoqda (Wright, 2019).

Pedagogik bo'shliqlar

Iqtisodiyot o'quv dasturlarida odatda til o'qitish bo'yicha aniq ko'rsatmalar yetarli emas, asosiy e'tibor texnik mazmunga qaratilgan. Wright (2019) fikriga ko'ra, bu omil talabalarni tadqiqot natijalarini taqdim etish, hisobot yozish va bahslarda

ishtirok etish kabi kuchli muloqot ko'nikmalarini talab qiluvchi vazifalarga tayyorlay olmaydi (Hafizov, 2021). Bundan tashqari, iqtisodiyot fakultetidagi o'qituvchilar til o'qitishni asosiy vazifalariga ikkinchi darajali deb qarashlari mumkin (Smith & Jones, 2018).

Tarmoqlararo yondashuvlar

Til o'qituvchini iqtisodiyot ta'limiga integratsiyalash bu muammolarning yechimi sifatida taklif etilgan. Tadqiqotlar til o'qituvchilari va iqtisodiyot fakulteti o'qituvchilari o'rtasidagi hamkorlik orqali talabalar til ehtiyojlariga moslashtirilgan modullar ishlab chiqishni tavsiya qiladi (Chen & Li, 2020). Bunday yondashuv talabalar sohaga xos materiallar bilan ishlash qobiliyatini oshiradi va umumiy muloqot ko'nikmalarini yaxshilaydi.

Metodlar

Tadqiqot dizayni

Aralash metodologiyaga asoslangan yondashuv qo'llanildi, bunda miqdoriy so'rovnomalar va sifatli intervyular orqali batafsil ma'lumotlar olindi.

Ishtirokchilar

Tadqiqotda O'zbekistondagi uchta universitetdan 50 nafar bakalavr bosqichidagi iqtisodiyot talabalari va 4 nafar o'qituvchi ishtirok etdi. Ishtirokchilar qatlamli tasodifiy tanlov usuli bilan tanlandi.

Ma'lumot to'plash

So'rovnomalar: Talabalar o'zlarining til darajasi, iqtisodiy terminologiyaga bo'lgan ta'siri va akademik yozuv hamda taqdimotdagi muammolari haqida anketani to'ldirishdi.

Intervyular: O'qituvchilar yarim tuzilgan intervyularda ishtirok etib, kuzatilgan muloqot to'siqlari va ehtimoliy yechimlar haqida fikr bildirishdi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish

Miqdoriy ma'lumotlar statistik dastur yordamida tahlil qilindi, sifatli ma'lumotlar esa tematik tahlil orqali takrorlanadigan naqshlar va mavzularni aniqlash maqsadida o'rganildi.

Natijalar

Lingvistik muammolar

Tadqiqot uchta asosiy muammoni aniqladi:

Maxsus lug'at: Talabalarning 70% dan ortig'i iqtisodiy atamalarni tushunish va samarali qo'llashda qiyinchilikka duch kelgan.

Akademik yozuv: Talabalar tadqiqot maqolalarini tuzishda va murakkab dalillarni mantiqan bayon etishda qiynalgan.

Ogʻzaki muloqot: Taqdimot koʻnikmalari yetarli mashq va ingliz tilidan foydalanishdagi ishonchsizlik tufayli zaif boʻlgan.

Kontekstual omillar

Integratsiyaning cheklanganligi: Til oʻqitish iqtisodiyot oʻquv dasturlariga yetarlicha integratsiyalashmagan, faqat 30% dan kam talabalar iqtisodiy yozuv yoki nutq boʻyicha rasmiy tayyorgarlikdan oʻtgan.

Til bilimi darajalari Turlicha: Xalqaro talabalar va ingliz tilida soʻzlashmaydigan hududlardan kelganlar turlicha til tayyorgarligi sababli qoʻshimcha qiyinchiliklarga duch kelgan.

Oʻqituvchilar kuzatuvlari

Oʻqituvchilar til va iqtisodiyot fakultetlari oʻrtasidagi tarmoqlararo hamkorlik zarurligini taʼkidladilar. Shuningdek, ular amaliyotga yoʻnaltirilgan faoliyatlar, jumladan bahslar va keys tadqiqotlar etishmasligi muloqotdagi qiyinchiliklarni kuchaytirishini qayd etdilar.

Muhokama

Tadqiqot natijalari iqtisodiyot talabalari uchun til oʻqitish boʻyicha jiddiy boʻshliq mavjudligini koʻrsatmoqda, bu ilgari olib borilgan tadqiqotlar bilan hamohangdir (Chen & Li, 2020; Wright, 2019). Maxsus til oʻqituvining yetishmasligi talabalar akademik matnlar bilan ishlash, muhokamalarda ishtirok etish va sifatli tadqiqot ishlarini yaratish imkoniyatini cheklaydi. Bu muammolarni hal qilish uchun til koʻnikmalarini iqtisodiyot taʼlimiga integratsiyalashni koʻzda tutuvchi tarmoqlararo yondashuv zarur.

Xulosalar

Oʻquv dasturlarini rivojlantirish: Iqtisodiy muloqot va yozuv koʻnikmalariga oid modullarni iqtisodiyot dasturlariga qoʻshish.

Amaliyotga yoʻnaltirilgan oʻqitish: Bahslar, taqdimotlar va hamkorlikdagi loyihalar kabi faoliyatlarni ragʻbatlantirish.

Chet elliklar uchun qoʻllab-quvvatlash: Xalqaro talabalar uchun maxsus til seminarlarini va resurslarini taqdim etish.

XULOSA

Til koʻnikmalari iqtisodiyot talabalari uchun akademik va professional kontekstda samarali muloqot qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maqsadli choralar orqali lingvistik muammolarni bartaraf etish ularning globallashtirilgan iqtisodiy sharoitda muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini oshiradi. Kelajakdagi tadqiqotlar bunday choralarning talabalar akademik va kasbiy yoʻnalishiga uzoq muddatli taʼsirini oʻrganishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Chen, J., & Li, Y. (2020). *Integrating language instruction into economics education: A case study*. Journal of Economics Education, 51(3), 245–258. <https://doi.org/10.1080/00220485.2020.1737684>
2. Hafizov, A. A. (2023). A need analysis for curriculum design of business English class. *Journal of Advanced Scientific Research (ISSN: 0976-9595)*, 3(6).
3. Hafizov, A. A. (2024). CHALLENGES IN PEDAGOGICAL STRATEGIES FOR INSTRUCTING BUSINESS VOCABULARY TO TERTIARY-LEVEL LEARNERS. *International Journal of World Languages*, 4(3).
4. Hafizov Abror Alisher Ugli (2021). THE LINGUODIDACTIC POTENTIAL OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (5), 817-826.
5. Smith, A., & Jones, R. (2018). *The role of communication skills in economics education*. Economics and Education Review, 67, 22–30. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2018.02.004>
6. Wright, P. (2019). *Teaching academic writing in economics: Challenges and strategies*. Language Teaching Research, 23(4), 519–534. <https://doi.org/10.1177/1362168819836843>

PROSPECTS FOR COOPERATION BETWEEN TURKEY AND UZBEKISTAN IN THE AGRICULTURAL SECTOR AND WATER-LAND RESOURCES

Khalimova Guzaloy Hamzayevna

Postgraduate student of the Bukhara State University.

Bibirajab Mirjonovna Yuldosheva

Doctor of Philosophy (PhD) in History, Associate Professor,
Bukhara State University

ABSTRACT

This research explores the multidimensional cooperation between Turkey and Uzbekistan in the agricultural sector, emphasizing the legal foundations, technological exchanges, academic partnerships, and joint investments. The analysis highlights how bilateral relations have evolved into a strategic partnership with a strong focus on food security, climate resilience, and digital transformation. Key initiatives include the development of smart agriculture, precision irrigation, greenhouse technologies, and academic exchange programs. Special attention is paid to the role of regional institutions, particularly the Organization of Turkic States (OTS), in institutionalizing cooperation and fostering regional integration. The findings suggest that Turkey-Uzbekistan cooperation serves as a model for sustainable agricultural development and environmental collaboration in Central Asia.

Keywords: Turkey-Uzbekistan cooperation, agriculture, irrigation technologies, digital agriculture, climate adaptation, Organization of Turkic States, investment, academic exchange, food security, sustainable development.

ПЕРСПЕКТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И УЗБЕКИСТАНОМ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ СЕКТОРЕ И ОБЛАСТИ ВОДНО-ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

АННОТАЦИЯ

Данное исследование посвящено многоплановому сотрудничеству между Турцией и Узбекистаном в сфере сельского хозяйства, с акцентом на правовые основы, технологический обмен, академические партнерства и совместные инвестиции. В работе подчеркивается, как двусторонние отношения превратились в стратегическое партнёрство, сосредоточенное на обеспечении продовольственной безопасности, устойчивости к изменениям климата и цифровой трансформации. Основные инициативы включают

развитие интеллектуального сельского хозяйства, точного орошения, тепличных технологий и программ академического обмена. Особое внимание уделено роли региональных институтов, в частности Организации тюркских государств (ОТГ), в институционализации сотрудничества и содействии региональной интеграции. Результаты исследования показывают, что сотрудничество между Турцией и Узбекистаном служит моделью устойчивого сельскохозяйственного развития и экологического взаимодействия в Центральной Азии.

Ключевые слова: *сотрудничество Турции и Узбекистана, сельское хозяйство, технологии орошения, цифровое сельское хозяйство, адаптация к климату, Организация тюркских государств, инвестиции, академический обмен, продовольственная безопасность, устойчивое развитие.*

INTRODUCTION

Agriculture has always been a cornerstone of Central Asian economies, and in recent decades, nations like Uzbekistan have prioritized its modernization to ensure long-term food security and environmental sustainability. One of the most significant external partners in this process has been the Republic of Turkey, whose own agricultural transformation offers valuable lessons for Uzbekistan. Since the signing of the Protocol on Agricultural Cooperation in 1997, Turkey and Uzbekistan have gradually built a strong bilateral framework rooted in mutual interests and complementary strengths.

This paper aims to analyze the evolution and current state of agricultural cooperation between Turkey and Uzbekistan. The partnership is assessed through several lenses: legal frameworks, investment projects, academic exchanges, and technological innovation. The role of multilateral organizations such as the OTS in advancing shared agricultural agendas is also explored. Given the growing challenges of water scarcity, climate change, and the need for digitalization in agriculture, this cooperation has far-reaching implications beyond the bilateral context.

LITERATURE REVIEW AND METHODS

The cornerstone of Turkey-Uzbekistan agricultural cooperation lies in the 1997 Protocol on Cooperation in Agriculture. This agreement laid the groundwork for collaboration in key agricultural sectors such as cotton, sugar beets, animal husbandry, and irrigation technology. According to the FAOLEX database, the protocol emphasized joint research, academic exchange, and technological transfer.

Over time, this bilateral engagement has evolved to incorporate multilateral cooperation, particularly under the umbrella of the Organization of Turkic States (OTS). Established to strengthen cultural, political, and economic ties among Turkic-

speaking countries, the OTS has emerged as a strategic platform for agricultural policy coordination since 2022.

This research is based on a qualitative content analysis of primary documents, including ministerial protocols, OTS strategy reports, and official statements from the ministries of agriculture of both countries. Supplementary data were obtained from academic journals, news articles, and institutional reports. A comparative lens was employed to juxtapose Turkey's agricultural modernization experience with Uzbekistan's current needs.

RESULTS

One of the most visible outcomes of Turkey-Uzbekistan cooperation is the increase in bilateral investment projects. Turkish companies have invested in high-yield horticulture (e.g., olives, pomegranates, and citrus fruits), cold-chain logistics, and post-harvest processing facilities in Uzbekistan. These initiatives are aligned with the Uzbek government's broader agricultural reform agenda, which seeks to reduce post-harvest losses and increase export potential.

In 2024, both nations agreed upon a Comprehensive Agricultural Roadmap, outlining specific joint ventures in greenhouse construction, seed development, and organic farming. The roadmap also includes plans for mechanized farming and digital monitoring systems, such as GPS-guided tractors and AI-based crop health sensors.

Technology transfer forms the backbone of this partnership. Turkish agritech firms have played a vital role in introducing Uzbekistan to modern irrigation systems such as drip and sprinkler technologies. Additionally, mobile apps developed in Turkey for real-time weather updates and pest control monitoring are being piloted in Uzbek farms.

The collaboration also includes the sharing of genetic materials and seed varieties suitable for Uzbekistan's arid and semi-arid conditions. The co-establishment of seed banks and laboratories is expected to further enhance food resilience.

Academic cooperation is another vital area. Universities such as the Tashkent State Agrarian University and the Bukhara Engineering-Technological Institute have launched exchange programs with Turkish institutions. Workshops and student forums have been held annually, focusing on smart farming, biotechnology, and sustainable agricultural practices.

In one notable event, students from Uzbekistan participated in greenhouse construction workshops led by Turkish engineers. These sessions introduced them to humidity sensors, solar-powered irrigation controllers, and climate-resilient crop varieties.

Uzbekistan faces acute challenges related to water scarcity and land degradation. Karakalpakstan and parts of the Fergana Valley suffer from high salinity and inefficient water usage. Turkey, with its experience in semi-arid agriculture, has provided both technical know-how and institutional support.

In collaboration with SUDAB (Directorate of Water Monitoring and Research, Turkey), Uzbek specialists are being trained in hydrological forecasting, GIS-based soil mapping, and real-time irrigation planning. The Drought Prevention Institute, jointly established under the OTS framework, will integrate remote sensing tools to monitor water levels and predict drought cycles.

The analysis reveals that Turkey-Uzbekistan agricultural cooperation is more than just a bilateral relationship. It is a strategic alignment that reflects a convergence of goals in food security, climate adaptation, and technological advancement. The case of Uzbekistan is particularly noteworthy because it offers a fertile testing ground for many of Turkey's agri-tech solutions.

Multilateral frameworks such as the OTS amplify the impact of bilateral efforts. Through ministerial summits and working groups, OTS ensures continuity, institutional memory, and alignment of agricultural strategies across Turkic-speaking nations.

However, challenges remain. Bureaucratic inefficiencies, currency fluctuations, and mismatched regulatory standards can slow project implementation. Moreover, scaling up digital platforms requires strong internet infrastructure, which may be lacking in some Uzbek rural areas.

Nonetheless, the partnership's success lies in its flexibility and multidimensional nature. It encompasses policy dialogue, grassroots implementation, and regional cooperation—all underpinned by mutual respect and shared values.

DISCUSSION

The cooperative efforts between Turkey and Uzbekistan in agriculture represent more than a conventional bilateral relationship—they reflect a dynamic and evolving strategic alignment tailored to the realities of the 21st century. This partnership functions at multiple levels, combining policy dialogue, technological innovation, academic collaboration, and infrastructural development. The synergy between Turkey's experience in semi-arid agricultural systems and Uzbekistan's pressing agrarian needs has proven mutually beneficial, creating avenues for sustainable transformation in Uzbekistan's rural economy.

Importantly, Uzbekistan serves as a valuable pilot ground for Turkey's agritech innovations. Through adaptive implementation of smart irrigation technologies, climate-resilient seed varieties, and digital farming platforms, Turkish expertise is

being tested and localized in a real-world context. These practices not only enhance Uzbekistan's food security and agricultural productivity but also offer lessons in regional resilience and resource management.

Furthermore, the involvement of multilateral institutions such as the Organization of Turkic States (OTS) has elevated this cooperation from a national to a regional level. The OTS acts as a facilitator for policy coherence and intergovernmental dialogue, ensuring that bilateral initiatives are harmonized with broader regional development strategies. This institutional backing provides continuity and strategic oversight, enhancing the durability and scalability of agricultural projects.

Nevertheless, the partnership is not without challenges. Regulatory discrepancies, digital infrastructure gaps in rural areas, and administrative delays occasionally hinder timely execution. Currency volatility and logistical issues also present hurdles for investors and project planners. Addressing these barriers will require enhanced regulatory alignment, investments in rural connectivity, and streamlined bureaucratic procedures.

Overall, the multidimensional nature of the Turkey-Uzbekistan agricultural partnership—rooted in shared values, complementary strengths, and forward-looking objectives—positions it as a model for other developing economies seeking to navigate similar developmental trajectories. It is a cooperation framework that not only responds to present-day needs but is also resilient and adaptive in the face of emerging global agricultural and environmental challenges.

CONCLUSION

The partnership between Turkey and Uzbekistan in agriculture stands as a model of how bilateral cooperation can evolve into strategic regional engagement. It is comprehensive, spanning investments, technology, human capital, and policy alignment. This cooperation not only addresses the immediate needs of Uzbekistan's agricultural sector but also contributes to long-term regional sustainability and stability.

As the challenges of climate change, desertification, and global food insecurity grow, such partnerships will become increasingly vital. The case of Turkey and Uzbekistan demonstrates that cross-border collaboration, when based on mutual trust and shared goals, can yield transformative results.

REFERENCES

1. FAOLEX. (1997). Protocol on Cooperation in Agriculture between Turkey and Uzbekistan.

2. Organization of Turkic States (OTS). (2022). First Meeting of Ministers of Agriculture of the Turkic States. Tashkent, Uzbekistan.
3. OTS Agriculture Cooperation. (2024). OTS Strategy Document for Agricultural Cooperation.
4. UzDaily. (2024). Comprehensive Agricultural Roadmap Between Turkey and Uzbekistan.
5. BMTI.uz. (2024). Student Forum on Agricultural Innovation and Greenhouse Technologies.
6. SUDAB. (2024). Water Monitoring and Research Assistance to Uzbekistan. Directorate of Water Monitoring and Research, Turkey.

ДИСФУНКЦИЯ МИТОХОНДРИЙ ПРИ ДИАБЕТЕ

Собирова Гулрух Хасан кизи,

Ферганский медицинский институт общественного здоровья,

преподаватель кафедры физиологии

muratovagulrux@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мы рассмотрим различные формы диабета, а именно секрецию инсулина и чувствительность к инсулину. Диабет 2 типа связан с нарушением действия инсулина в тканях и нарушением высвобождения инсулина. Дефекты на обоих уровнях очевидны на ранних стадиях заболевания, и данные свидетельствуют о том, что митохондрии играют роль в обоих процессах.

Ключевые слова: диабет, инсулин, митохондрии

QANDLI DIABETDA MITOXONDRIYAL DISFUNKSIYA

ANNOTATSIYA

Biz diabetning turli shakllarini ya'ni insulin sekretsijasini va insulin sezgirligini ko'rib chiqamiz. 2-toifa diabet to'qimalarda insulin ta'sirining buzilishi va insulin chiqarilishining buzilishi bilan bog'liq. Ikkala darajadagi nuqsonlar kasallikning dastlabki bosqichlarida aniq ko'rinadi va dalillar shuni ko'rsatadiki, mitoxondriya ikkala jarayonda ham rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: diabet, insulin, mitoxondriya

MITOCHONDRIAL DYSFUNCTION IN DIABETES

ABSTRACT

We consider different forms of diabetes and address both insulin secretion and insulin sensitivity. Type 2 diabetes is associated with both impaired insulin action at target tissues and impaired insulin release. Defects at both levels are evident early in the course of the disorder, and evidence suggests that mitochondria play a role in both processes.

Keywords: diabetes, insulin, mitochondria.

ВВЕДЕНИЕ

Несколько исследований продемонстрировали нарушения в митохондриях как при дефиците инсулина, так и при инсулинорезистентности, а также при связанном с этим состоянием ожирения. Хотя в этом отношении часто

используется фраза «митохондриальная дисфункция», следует помнить, что помимо дисфункции существуют доказательства дефектов в биогенезе митохондрий, количестве, морфологии и динамике, включая слияние и деление. Вопрос о том, связана ли инсулинорезистентность, наблюдаемая при диабете 2 типа, с функцией митохондрий, а не с количеством или другими характеристиками или их комбинацией, является предметом споров.

Митохондриальная функция имеет различные последствия для диабета в разных клетках и тканях. В этом обзоре особое внимание уделяется основным типам клеток, ответственных за секрецию инсулина (β -клетки поджелудочной железы) и действие инсулина (скелетные и сердечные миоциты и гепатоциты), Митохондрии генерируют энергию, когда электроны передаются от доноров с более низким к акцепторам с более высоким окислительно-восстановительным потенциалом через различные белковые комплексы.

Митохондриальный диабет обычно впервые проявляется в среднем возрасте, передается по материнской линии (способ наследования митохондриальной ДНК) и часто ассоциируется с потерей слуха, особенно на высокие тона. Наиболее распространенной мутацией, приводящей к митохондриальному диабету, является мутация A3243G в гене митохондриальной кодируемой тРНК (*Leu, UUR*) [3,4].

Форма митохондриального диабета A3243G характеризуется сниженным высвобождением инсулина, вызванным глюкозой, но не резистентностью к инсулину, что позволяет предположить, что основная патология происходит в митохондриях β -клеток поджелудочной железы. Интересно, что этот синдром изначально является легким и ухудшается с течением времени. Одной из возможных причин может быть митохондриальная дисфункция, усугубленная ROS, вызванными гипергликемией, окислительным повреждением и ухудшением гипергликемии [1]. β -клетки поджелудочной железы могут быть особенно склонны к окислительному повреждению. β -клетки, подверженные гипергликемии и, как следствие, повышенному внутриклеточному кальцию, склонны к высоким уровням восстановительных эквивалентов и потреблению АДФ [6], что приводит к более высокому мембранному потенциалу и, следовательно, большему производству ROS. Более того, β -клетки имеют относительно низкие уровни экспрессии антиоксидантных ферментов [2], а уровни LDH низкие [5], поэтому глюкоза направляется в митохондриальные субстраты, генерирующие более высокий мембранный потенциал.

Были предложены и другие возможные причины прогрессирования митохондриального диабета. Уменьшение числа функционирующих β -клеток

снизит чувствительность инсулина к глюкозе и, возможно, сбросит вызванное глюкозой высвобождение инсулина на более высокий уровень гликемии. Кроме того, генерализованная респираторная депрессия приведет к снижению образования АТФ, что ухудшит вызванное глюкозой высвобождение инсулина.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Митохондрии, в силу количества или функциональных свойств, или того и другого, критически вовлечены в патофизиологию диабета. На уровне β -клеток островков острый выброс инсулина регулируется митохондриальной выработкой АТФ, а митохондриальные ROS могут способствовать долгосрочному ухудшению секреторной способности инсулина, наблюдаемому при диабете 2 типа.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Green K. Brand MD. Murphy MP. Prevention of mitochondrial oxidative damage as a therapeutic strategy in diabetes. *Diabetes*. 2004;53:S110–S118. doi: 10.2337/diabetes.53.2007.s110.
2. Lenzen S. Drinkgern J. Tiedge M. Low antioxidant enzyme gene expression in pancreatic islets compared with various other mouse tissues. *Free Radic Biol Med*. 1996;20:463–466. doi: 10.1016/0891-5849(96)02051-5. 205. Maassen JA. LM TH. Van Essen E. Heine RJ. Nijpels G. Jahangir Tafrechi RS. Raap AK. Janssen GM. Lemkes HH. Mitochondrial diabetes: molecular mechanisms and clinical presentation. *Diabetes*. 2004;53(suppl 1):S103–S109. doi: 10.2337/diabetes.53.2007.s103.
3. Maassen JA. Hart LM. Janssen GM. Reiling E. Romijn JA. Lemkes HH. Mitochondrial diabetes and its lessons for common type 2 diabetes. *Biochem Soc Trans*. 2006;34:819–823. doi: 10.1042/BST0340819.
4. Sekine N. Cirulli V. Regazzi R. Brown LJ. Gine E. Tamarit-Rodriguez J. Girotti M. Marie S. MacDonald MJ. Wollheim CB, et al. Low lactate dehydrogenase and high mitochondrial glycerol phosphate dehydrogenase in pancreatic beta-cells: potential role in nutrient sensing. *J Biol Chem*. 1994;269:4895–4902.
5. Wiederkehr A. Wollheim CB. Impact of mitochondrial calcium on the coupling of metabolism to insulin secretion in the pancreatic beta-cell. *Cell Calcium*. 2008;44:64–76. doi: 10.1016/j.ceca.2007.11.004.
6. Собирова, Гулрух Хасан Кизи, & Рахимова, Дилфуза Хасанбаевна (2024). Флавоноиды и их антидиабетические эффекты. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4 (4), 196-198.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING XALQARO REYTING VA INDEKSLARDAGI O‘RNI VA NUFUZINING ORTIB BORISHI

Sayfullayev Behruz Dilshod o‘g‘li

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix kafedrası mudiri,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

ANNOTATSIYA

Bugun O‘zbekiston ochiqlik siyosatini olib borishi natijasida xalqaro maydonda o‘z obro‘-e‘tiborini mustahkamlab bormoqda. Bu, avvalo, qo‘shni davlatlar va nufuzli tashkilotlar bilan hamkorlik faoliyati, shuningdek, davlat organlarining xalq manfaatlarini to‘la ifoda etishiga qaratilayotgan e‘tiborning samarasidir. Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslarda sohalar bo‘yicha ko‘rsatkichlari va imijini ko‘tarish bo‘yicha davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: xalqaro reyting, indekslar, imij, jahon xamjamiyati, golaballashuv.

ПОВЫШЕНИЕ МЕСТА И РЕПУТАЦИИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В МЕЖДУНАРОДНЫХ РЕЙТИНГАХ И ИНДЕКСАХ

АННОТАЦИЯ

Сегодня Узбекистан в результате проведения политики открытости укрепляет свою репутацию на международной арене. Это, прежде всего, результат сотрудничества с соседними странами и влиятельными организациями, а также внимания государственных органов к всестороннему выражению интересов народа. В данной статье анализируются показатели Республики Узбекистан в международных рейтингах и индексах по секторам и приоритетные направления государственной политики по улучшению ее имиджа.

Ключевые слова: международный рейтинг, индексы, имидж, мировое сообщество, глобализация.

INCREASING THE PLACE AND REPUTATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN INTERNATIONAL RATINGS AND INDEXES

ABSTRACT

Today, Uzbekistan, as a result of pursuing a policy of openness, is strengthening its reputation in the international arena. This is, first of all, the result of cooperation

with neighboring countries and influential organizations, as well as the attention paid by state bodies to the full expression of the interests of the people. This article analyzes the indicators of the Republic of Uzbekistan in international ratings and indices by sector and the priority areas of state policy to improve its image.

Keywords: international rating, indices, image, world community, globalization.

KIRISH

O'zbekiston izchillik bilan islohotlarni amalga oshirar ekan, milliy reytingimizni belgilayotgan agentliklar ularni munosib baholamoqda. Avvalo, reyting nima uchun kerak, degan tabiiy savol tug'iladi. Reyting turlicha bo'lishi mumkin, biznes reytingi, investitsiyaviy jozibadorlik reytingi va boshqalar. Har qanday davlat reytinglarda ishtirok etsa va u yuqori o'rinda bo'lsa, bu ushbu davlatning ochiqqligi, shaffofligi hamda iqtisodiy salohiyatini namoyon etadi. Shundan kelib chiqib aytish kerakki, iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash uchun keng ko'lamli islohotlar olib borayotgan va rivojlanish pallasida bo'lgan davlatlar, albatta, reytinglarda munosib o'rinlarni egallashga intilishi tabiiy. Negaki, bugungi zamonaviy dunyoda hamkorlik o'rnatish istagida bo'lgan davlatlar va tashkilotlar umume'tirof etilgan reytinglarga, albatta, e'tibor qaratadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

Ma'lumotlarga ko'ra, davlatlar mavqeini belgilab beradigan 100 dan ortiq xalqaro reyting va indekslar bor. Ming afsuski, ba'zi bir reytinglarda umuman o'ringa ega emasmiz yoki quyi pog'onalardan o'rin olganmiz. Sababi, bu borada yagona tizim va faoliyat olib boruvchi yaxlit organ bo'lmaganidir. Aslida o'sha reytingda bizning real holatimiz yuqori o'rinni egallashga munosib bo'lishi mumkin.

Binobarin, mamlakatning xalqaro ijobiy imiji milliy manfaatlarni samarali ilgari surishning asosiy omili va davlat farovonligini yuksaltirish hamda barqaror rivojlanish, milliy iqtisodiyotning jahon miqyosida raqobatbardoshligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan strategik masalalarini hal etishdagi eng muhim shartlaridan biridir.

Xo'sh, imij o'zi nima? Imij so'zi inglizcha (image) – siymo, timsol, qiyofa tasvir, obraz, ma'nolarini anglatadi. Imij tushunchasi reyting, obro', mashhurlik, joziba, maftunkorlik, e'tibor, nufuz va boshqa tushunchalar bilan ham hamohang. Xususan, imij xarakteriga ko'ra korporativ, individual, talab etiluvchi, xarizmatik, yopiq va faoliyat jabhasidagi turlari mavjud.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Keyingi yillarda O'zbekistonning barcha ijtimoiy va iqtisodiy sohalarida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar hamda mamlakatimizning yangi, ochiq tashqi

siyosati O'zbekiston Respublikasining jahon xamjamiyatidagi ijobiy imiji va obro'sini mustahkamlashga xizmat qilmoqda desak, mubolag'a bo'lmaydi.

O'zbekiston izchil rivojlanayotgan, demokratik, xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalari va tamoyillariga sodiq, tinchlik, insonparvarlik, ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik hamda davlatlar o'rtasidagi o'zaro hurmat va hamkorlik g'oyalarini faol targ'ib qiluvchi davlat sifatida dunyoda keng e'tirof etilmoqda.

Xalqaro maydonda O'zbekistonning ijobiy imijini samarali mustahkamlash va bu jarayonning barqarorligini ta'minlash uchun qator chora va tadbirlar ko'rilmoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Mamlakatimizning jahon hamjamiyatida ijobiy e'tirof etilishini yanada yaxshilash va O'zbekistonning salmoqli imij salohiyatidan ustuvor iqtisodiy, ijtimoiy, investitsiyaviy, ilmiy, ma'rifiy, madaniy va boshqa vazifalarni amalga oshirishda samaraliroq darajada foydalanish borasida davlat muassasalari faoliyatini jadallashtirishning ahamiyati ortib bormoqda. Ushbu yo'nalishdagi faoliyat davlat va jamoatchilik tuzilamalari va institutlarining yaqindan hamkorligi va muvofiqlashtirilishi orqali muntazam ravishda olib borilishi lozim.

Xalqaro reyting agentliklari o'z tahlillarida 2016 yilda hokimiyatga Shavkat Mirziyoyev kelishi bilan kelgusida iqtisodiyotning o'sishini ta'minlash uchun qator iqtisodiy va institutsional islohotlar boshlanganini qayd etmoqda. Xalqaro agentliklar vakillari ham O'zbekiston keyingi 3 yil ichida turli yo'nalishlarda reyting pog'onalaridan ko'tarila boshlaganini aytib o'tmoqdalar. Tan olish kerak, O'zbekiston bir qator muhim xalqaro reyting va indekslarda keyingi o'rinlarni egallab kelayotgan edi.

Xususan, Jahon Bankining yillik "Biznes qilish" reytingida O'zbekiston 74-o'rinda qayd etilgan. Korrupsiya bo'yicha har yili tuziladigan Xalqaro Transparensi indeksida 2018 yilda 180 davlat ichidan 158-o'rinni egallagan. Siyosiy-huquqiy reyting va indekslarda mamlakatimiz o'rinlari nisbatan quyi pog'onalarda. Masalan, So'z erkinligi va hisobdorlik indeksida 191-o'rinda, Normativ sifat indeksida 184-o'rinda, Korrupsiyani nazorat qilish indeksida 183-o'rinda, Qonun ustuvorligi indeksida 182-o'rinda, Jahon matbuot erkinligi indeksida 156-o'rinda turibmiz. Yoki, siyosiy va diniy erkinliklar, hamda matbuot erkinligi va qonun ustuvorligini baholaydigan Freedom House tashkilotining oxirgi reytingida O'zbekiston "Erkin emas" deya ta'rif berilgan davlatlar qatoriga kiritilgan. Holbuki, mamlakatimizning xalqaro reytinglarda ishtirok etishi - milliy manfaatlarni samarali ilgari surishning asosiy omili va davlat farovonligini yuksaltirish hamda barqaror rivojlanish, milliy iqtisodiyotning jahon miqyosida raqobatbardoshligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan strategik masalalarini hal etishdagi eng muhim shartlardan biridir. Albatta, so'nggi 3-

4 yil mobaynida ushbu sohalarni tartibga soluvchi ko‘plab qonun hujjatlari qabul qilindi, turli institutsional o‘zgarishlar ro‘y berdi.

Jahon bankining O‘zbekistondagi doimiy vakili Xideki Morining ta’kidlashicha reytinglarning fikrlash ozuqasi – bu raqamlardir. Turli xalqaro reyting agentliklarining baholash uslubi turlicha. Ammo shu o‘rinda aytish lozimki, barcha reyting agentliklarining xulosalari ham aniq emas. Uning ta’kidlashicha, jahonda sanoqli xalqaro reyting agentliklari to‘g‘ri reyting yuritadi. Bular Garvard, Moody’s, Fitch va Standard & Poor’s kabi agentliklardir.

Jumladan, so‘nggi to‘rt yil mobaynida mamlakatimiz Meros jamg‘armasining «Iqtisodiy erkinlik» indeksida 52 pog‘onaga, Jahon bankining «Logistika samaradorligi» indeksida 19 pog‘onaga, «Biznes yuritish» indeksida 18 pog‘onaga ko‘tarildi. O‘zbekiston Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining «Mamlakatlarga xos xatarlarni tasniflash» tizimidagi 6-guruh mamlakatlari qatoridan 5-guruh mamlakatlari qatoriga ko‘tarildi. Jahon bankining Statistik salohiyat indeksida O‘zbekiston 2020 yilda 2019 yilga nisbatan 16 pog‘onaga ko‘tarilib, 146 ta mamlakat orasida 61-o‘rinni egallagan bo‘lsa, Jahon mamlakatlari demokratiyasi indeksida mamlakatimizning o‘rni 2020 yilda 2 pog‘onaga yuqorilab, 167 ta mamlakat ichida 155-o‘rinni egallagan. Global innovatsion indeksda O‘zbekiston jami 100 balldan 24,54 ball bilan 2015 yilga nisbatan o‘z o‘rnini 29 pog‘onaga yaxshilab, 131 ta mamlakat orasida 93-o‘rinni, Markaziy va Janubiy Osiyo davlatlari orasida esa 4-o‘rinni qayd etdi. Jahon bankining “Ayollar, biznes va qonun indeksi”da O‘zbekiston xotin-qizlar huquqlari va gender tenglik bo‘yicha ahamiyatga molik islohotlarni amalga oshirgan 27 ta davlat qatoriga kiritilib, 70,6 ball bilan 5 pog‘onaga yuqorilab, 190 ta davlat orasidan 134-o‘rinni (2019 yilda – 139-o‘rin) egallagan.

Shu bilan birga, ayrim rahbarlar reytinglar bilan ishlashga yetarlicha e’tibor qaratmayotganligi va xalqaro tashkilotlar tomonidan o‘tkazilayotgan so‘rovlarda aksariyat islohotlar o‘z aksini topmayotganligi oqibatida ustuvor xalqaro reyting va indekslarda O‘zbekiston Respublikasi quyi pog‘onalarda qolmoqda. Bu hol, kelgusida mazkur masalaga jiddiy yondoshuv lozim ekanligini anglatar edi.

Prezidentning 2019 yil 7-martdagi “Xalqaro reyting va indekslarda O‘zbekiston Respublikasining o‘rnini yaxshilashga oid chora-tadbirlarni tizimlashtirish to‘g‘risida”gi PF–5687-sonli Farmoni ayni maqsadlarni ko‘zlaydi. Farmonga muvofiq hozirda O‘zbekistonda turli sohalarida jahon hamjamiyatida reyting va indeks ko‘rsatkichlarini ko‘tarishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Mamlakat imiji va uning xalqaro reyting hamda indekslardagi oʻrnini yanada yuksaltirish masalasiga doir ustuvor yoʻnalishlar sifatida quyidagilar belgilab olingan:

- ✓ Oʻzbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq ustuvor siyosiy va huquqiy reyting va indeks koʻrsatkichlarda Oʻzbekiston oʻrnini yaxshilash.
- ✓ Oʻzbekistonning xalqaro maydondagi ijobiy imijini targʻib qilish uchun xalq diplomatiyasi vositalarini rivojlantirish va joriy etish.
- ✓ Oʻzbekistondagi ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlar va oʻzgarishlarni xalqaro maydonda faol va keng yoritish.
- ✓ Milliy raqamli diplomatiyani rivojlantirish.
- ✓ Turizmni rivojlantirishga xalaqit berayotgan omillar va sharoitlarni aniqlash maqsadida xorijiy investorlar va turistlar oʻrtasida ijtimoiy soʻrovlar tashkil etish va oʻtkazish.
- ✓ Siyosiy xavflarning iqtisodiyot, moliya va tashqi savdo sohasiga taʼsir qiluvchi omillarini aniqlash, shuningdek, ularning taʼsirini kamaytirish.
- ✓ Oʻzbekiston Respublikasining ijobiy imijini ilgari surishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish va qoʻllashda hamkorlik qilish uchun xorijiy konsalting kompaniyalarini jalb qilish.
- ✓ Oʻzbekiston toʻgʻrisida ijobiy maʼlumotlarni tarqatish, oʻzbek brendlarini reklama qilish, respublikaning xalqaro maydondagi imijini ilgari surish maqsadida mashhur xorijiy blogerlar bilan aloqalarni oʻrnatish va rivojlantirish.
- ✓ Milliy brendlarni ommalashtirish va mamlakatning ijobiy imijini targʻib qilish maqsadida Oʻzbekiston xalq amaliy sanʼati xalqaro festivallarini tashkillashtirish, shuningdek, chet elda oʻtkaziladigan xalq ijodiyoti festivallari va yarmarkalarida faol ishtirok etish.
- ✓ YUNESKOning Butunjahon merosi roʻyxatiga Oʻzbekistonning yangi obyektlarini kiritish va boshqalar.

Prezidentimizning 2020 yil 2 iyunda qabul qilingan “Oʻzbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslardagi oʻrnini yaxshilash hamda davlat organlari va tashkilotlarida ular bilan tizimli ishlashning yangi mexanizmini joriy qilish toʻgʻrisida”gi farmoni yurtimizda bu yoʻnalishda amalga oshirilayotgan ishlarni yangi bosqichga koʻtarishda muhim dasturilamal boʻldi. Mazkur Farmonga muvofiq mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligi va xalqaro maydondagi imijini mustahkamlash, davlat organlari va tashkilotlarida xalqaro reyting va indekslar bilan ishlashni yangi mexanizmlarini joriy qilish maqsadida xalqaro reyting va indekslar

bilan ishlash respublika Kengashi tashkil etildi. Kengash Parlament nazorati ostida bo'lishi va Senat raisi unga rahbarlik qilishi belgilab qo'yildi.

Bu o'rinda, shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, mazkur masalaga doir so'nggi besh yil ichida qabul qilingan "O'zbekistonning xalqaro reyting va indekslardagi o'rnini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi (2019 y., 25-fevral, PQ-4210-son), "Xalqaro ryeyting va indekslarda O'zbekiston Respublikasining o'rnini yaxshilashga oid chora-tadbirlarni tizimlashtirish to'g'risida"gi (2019 y., 7-mart, PF-5687-son), "O'zbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslardagi o'rnini yaxshilash hamda davlat organlari va tashkilotlarida ular bilan tizimli ishlarning joriy qilish to'g'risida"gi (2020 y., 2-iyun, PF-6003-son), "Xalqaro reyting va indekslar bilan ishlashda ilmiy salohiyat va amaliy faoliyat uyg'unligini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi (2022 y., 18-may, PQ-246-son) farmon va qarorlari huquqiy negiz bo'lib xizmat qilib kelmoqda

Yangilanayotgan O'zbekistonning xalqaro maydondagi imijiga ijobiy ta'sir etgan omillar sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 19 sentabrda BMT Bosh assambleyasining 72-sessiyasi va 2020 yil 23 sentabrdagi 75-sessiyasidagi ma'ruzasida mintaqaviy va xalqaro xarakterga ega bo'lgan g'oya va takliflarni ilgari surgani hamda mazkur takliflarni xalqaro maydonda e'tirof etilishini alohida ta'kidlab o'tish joiz.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslardagi o'rnini yaxshilash va uning xalqaro imijini yuksaltirish borasida amalga oshiralayotgan tadbirlar hamda Prezidentimizning xalqaro minbarlardan turib ilgari surgan takliflari hamda tashabbuslari yurtimizning jahon maydonidagi imijining mustahkamlanishiga va reytingining yuqorilab borishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Davlat organlari bilan birgalikda muntazam ravishda davlat va jamiyat hayotining xalqaro reyting va indekslar, ularning tarkibiy indikatorlarida baholanadigan sohalariga oid davlat siyosatidagi o'zgarishlar va islohotlar, hech shubhasiz, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi doirasida katta yutuqlarga erishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T: "O'zbekiston", 2023 y.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanshdan – milliy yuksalish sari. 4-tom. –T: "O'zbekiston", 2020 y.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T: "O'zbekiston", 2021 y.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining 29 yilliga bag‘ishlangan tantanali marosimda so‘zlagan nutqi. - “Xalq so‘zi”, 1-sentyabr, 2020 y.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida so‘zlagan nutqi. (23.09.2020 yil). - “Yangi O‘zbekiston” gazetasi, 2020 yil, 24-sentyabr soni.

АМИР ТЕМУР И ИДЕИ СОЦИАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ТЕМУРИДОВ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Далакян Жанна

Преподаватель кафедры «Узбекский язык и литература»
Ташкентского архитектурно-строительного университета

удк: 9.35 :902: 321

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется попытка Амира Темура объединить тюркский улус, что было тесно связано с историческими корнями узбекского народа, как идеологическая основа его политики. Говорится об объединении народа вокруг единой веры, формировании единого источника веры, повышении роли ислама в Центральной Азии, проявлении толерантности к представителям суфийского ордена и других идеях.

Ключевые слова: *Тимуриды, ислам, источник веры, толерантное отношение.*

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ИЖТИМОЙЙ ТАФАККУР ВА МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ТЎҒРИСИДАГИ ҒОЯЛАРИ

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Амир Темурунинг ўз сиёсатининг ғоявий асосини ташкил этишида ўзбек халқининг тарихий илдиэлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган турк улусини бирлаштиришга бўлган ҳаракат таҳлил қилинган. Халқни бирлаштириш учун ягона эътиқодга бирлаштириш, ягона эътиқод манбаини шакллантириш, Марказий Осиёда ислом динининг ролини ошириш, тасаввуф тариқати вакилларига толерант муносабатда бўлиш ва бошқа ғоялари тўғрисида сўз боради.

Калит сўзлар: *Темурийлар, ислом дини, эътиқод манбаи, толерант муносабат.*

AMIR TEMUR AND THE IDEAS OF SOCIAL THINKING DURING THE TIME OF THE TEMURIDS AND THE NATIONAL STATEHOOD.

ABSTRACT

This article analyzes Amir Temur's attempt to unite the Turkic uluses, which were closely connected with the historical roots of the Uzbek people, in organizing the ideological basis of his policy. The ideas of unifying the people under a single

faith, forming a single source of faith, increasing the role of Islam in Central Asia, tolerant attitude towards representatives of the Sufi order, and other ideas are discussed. Key words: Timurids, Islam, source of faith, tolerant attitude.

ВВЕДЕНИЕ

После завоевания Мавераннахра монголами, помимо осуществленных ими угнетения и жестокостей, жестокости и кровопролития, приход к власти Чингизхана и его потомков, одним словом, представителей монгольской династии был полным противоречием социально-политическим взглядам завоеванных народов. Господство монголов оказало негативное влияние на национальное развитие только формировавшегося узбекского народа, положило конец развитию таких сфер, как культура, духовность, ценности, наука, которые сохранялись и приобретали прогрессивное содержание на протяжении веков. Хотя ислам получил широкое распространение в период монголов, он не стал для населения мощным источником убеждений. Потому что в этот период не было, во-первых, социальной среды для того, чтобы ислам стал основным источником веры, а во-вторых, монголы выступали против этого. Одним словом, этот период был одним из самых трудных в истории узбекского народа.

Исходя из этого, крайне тяжелая политическая и экономическая ситуация, царившая в Мавераннахре в 60-х годах XIV века, требовала объединения страны и создания сильного государства. Амир Темура хорошо понимал это требование своего времени и поэтому уделял все свое внимание созданию централизованного государства в Мавераннахре. Создавая идеологическую основу своей политики, Амир Темура опирался на цель объединения тюркского улуса, неразрывно связанного с историческими корнями узбекского народа. При этом он понимал, что для объединения народа необходимо объединить его в единую веру. Формирование единого источника веры строилось на основе повышения роли ислама в Центральной Азии, толерантного отношения к представителям суфизма. С другой стороны, накшбандийский поступок суфизма в этот период приобрел ведущий характер, в нем рациональное отношение к труду, человеку, толерантное настроение к представителям других суляков, сект, религий были формой явления периода пробуждения в общественно-политической жизни.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

«Идеи суфизма оказали большое влияние на общественное мышление этого периода. Они использовались для разрешения острых социальных

противоречий существующего общества. Все это можно сравнить с масштабными усилиями Среднеазиатского общества, охватывающими широкие слои населения. Этот процесс достиг своего апогея во второй половине XV века, когда накшбандийский сулуки и его выдающийся деятель Ходжа Ахрор заняли лидирующее положение в обществе Мавераннахр»[1]. В достижении этой высокой и кропотливой цели Амир Темура опирался на духовенство, военных, купцов и городских ремесленников. Кроме того, он глубоко знал турецкую, арабскую и иранскую историю и ценил любые знания, которые могли бы быть полезны с практической точки зрения. Он старался получить полезные стороны всего для государственных дел и консультировался с учеными и знатоками этой области при решении каждого вопроса, имеющего государственное значение.

В частности, еще при жизни Амира Темура было создано специальное произведение, посвященное его военному искусству и стилю государственного управления, которое получило название «Тимур тузуклари.» По мнению ученых, изучавших историю Амира Темура и Темуридов, все источники в этом произведении записаны из его уст. В произведении наряду со стилями управления государством рассказывается о секретах, связанных с этим, а также об огромных достижениях Амира Темура в управлении государством и их причинах. Наряду с этим будут изложены принципы, на которые следует опираться при управлении государством, направления и задачи коронованных, избрание министров и военачальников, заработная плата военачальников, обязанности и задачи государственных деятелей и военачальников, порядок достойного вознаграждения особых заслуг эмиров, министров и других должностных лиц в государственных делах и другие. Безусловно, Амир Темура в полной мере следовал всем стилям и советам, приведенным в этом произведении, и без этого он создал централизацию не было бы и государства. Потому что до прихода Амира Темура к власти в Мавераннахре социально-политическая ситуация была в критическом состоянии, общее население, проживавшее на территории Мавераннахр, проживало как различные этнические общности и племена, а их социально-политические взгляды также были разными. Это, в свою очередь, препятствовало бы объединению народов, проживающих на этой территории, на основе национального единства и солидарности. Кроме того, единственным правителем в истории нашей государственности, написавшим произведение о государственном управлении, является Амир Темура. Несмотря на то, что он в соответствии с порядками своего времени разделил общество на двенадцать категорий, к этим двенадцати категориям по сути относились все социальные группы. Несомненно, в анализе

эпохи правления Амира Темура и Темуридов Мавераннахр большую роль играет ряд других исторических произведений, помимо «Темур тузуклари.» Но это произведение отличается от других произведений, в котором широко пропагандируется идея построения отношений между государством и обществом на правовой основе.

Амир Темур широко использовал это произведение в управлении государством, и в то же время он пропагандировал использование произведения последующими правителями в управлении государством и обществом. В связи с этим стоит упомянуть следующие слова Амира Темура: «Используйте эти правила в качестве руководства в управлении делами государства... пусть они также следуют этому правилу»[2]. Социально-политические и экономические реформы в эпоху Амира Темура и Темуридов не ограничиваются только периодом развития узбекской государственности, этот период определяется также возникновением социально-политических факторов, сыгравших важную роль в национальном становлении.

Амир Темур был славен еще и тем, что покровительствовал ученым, философам, архитекторам, поэтам, музыкантам. Он был глубоко мыслящим человеком и всегда стремился к знаниям, поэтому его заветы сыграли важную роль в духовно — воспитательном аспекте. Он говорил: «Сыновья, возвышайте духовные богатства нации, учите: справедливость, и свобода пусть будут вашей программой». В мире было много полководцев, у каждого народа в своей истории есть исторические личности. Народ Узбекистана гордится Амир Тимуром. Всем известно, что Амир Темур всю свою жизнь созидал и создавал. И вот, что он говорил по этому поводу: «Если с одного места я взял кирпич, то клал десять кирпичей, если срезал одно дерево, то посадил десять саженцев». Еще он говорил: "Пол мира завоевал, но в моей империи был такой порядок и такая дисциплина что с одной окраины государства в другую окраину пройдет молодой парень у которого на голове лаган с золотом не пропадет ни одна золотинка«.Словом, имя Амира Тимура, его образ придают нашему народу силы и энергию, способствуют сплочению и единству, проявлению доброты и милосердия, построению светлого будущего. Как сказал Президент Ислам Каримов «...если кто-то хочет постичь, что такое узбек, в чем сила и мощь узбекской нации, в чем ее справедливость и безграничные возможности, каков вклад, внесенный в мировое развитие, и через все это постичь ее веру в будущее, должен вспоминать личность Амира Тимура». Личность Сахибкирана, его славный жизненный путь, материальное и духовное наследие стали гордостью и честью нашего народа. Его бессмертное имя, его

слава, огромная работа по развитию государственности, ценные уложения призывают людей к миру, согласию и милосердию. Поэтому изучение творчества мыслителей прошлого, в том числе Амир Тимур, имеет принципиальное значение в наше время. Благодаря их усилиям сформировалось полезное установление, узбекской мысли линия оценки государства в качестве исконного, состояния, позитивно социального явления.

В заключение можно сказать, что важную роль в национальном становлении в этот период сыграли факторы, в основном, формирование национальных интересов в результате гармонизации государственных интересов с интересами народа.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Тумур тузуклари А.Соғуний ва Ҳ. Караматов таржимаси; Под ред. Б. Ахмедова, 1996, стр. 68.
2. Каримов Э.Э, Мадаева Ш.О. Темурийлар даврида тасаввуф тарикатлари ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт. // Ташкентский исламский университет. 2003, No2, с. 34.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR – TARIXCHI VA SARKARDA SIFATIDA

Xalilova Gulnigor Sunnatillo qizi

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv texnologiyalar universiteti

Tarix yo'nalishi II-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: **Sayfullayev Behruz Dilshod o'g'li**

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning tarixchi va sarkarda sifatidagi faoliyati tahlil qilinadi. Bobur o'z davrining yirik harbiy arbobi bo'lishi bilan birga, chuqur bilimga ega tarixchi ham bo'lgan. Ayniqsa, uning "Boburnoma" asari XV–XVI asrlar voqealari, siyosiy vaziyat va xalq hayoti haqida muhim tarixiy manba sifatida baholanadi. Maqolada Boburning harbiy yurishlari, davlat boshqaruvidagi tajribasi, Hindistonda Boburiylar imperiyasiga asos solishi hamda adolatli va bag'rikeng siyosati alohida yoritilgan. Bobur nafaqat o'z zamonasining, balki jahon tarixining ham yuksak siymolaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Mazkur maqola yosh avlodga tarixiy ongini shakllantirish, Bobur merosini chuqur o'rganish va uni qadrlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, Boburxona, tarixchi, sarkarda, panipat jangi, adolatli boshqaruv, madaniy meros, siyosiy faoliyat.

ABSTRACT

This article analyzes the activities of Zahiriddin Muhammad Babur as a historian and commander. Babur was not only a major military figure of his time, but also a deeply knowledgeable historian. In particular, his work "Baburnama" is considered an important historical source about the events of the 15th-16th centuries, the political situation and the life of the people. The article highlights Babur's military campaigns, experience in state administration, the foundation of the Babur Empire in India, and his just and tolerant policy. Babur is recognized as one of the outstanding figures not only of his time, but also of world history. This article serves to form historical consciousness in the younger generation, to deeply study and appreciate Babur's legacy.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, Baburkhana, historian, commander, Battle of Panipat, just governance, cultural heritage, political activity.

KIRISH

Zahiriddin Muhammad Bobur — jahon tarixida oʻziga xos oʻrin egallagan, koʻp qirrali shaxsiyat sifatida tanilgan buyuk siymodir. U nafaqat yirik sarkarda va davlat arbobi, balki chuqur tafakkur egasi, oʻz davrining bilimdon tarixchisi, yozuvchi va shoir hamdir. Bobur XV–XVI asrlar kesishmasida yashab ijod qilgan, tarixiy voqealarga bevosita guvoh boʻlgan va ularga oʻz asarlarida asosli baho bergan shaxs sifatida tanilgan. Ayniqsa, uning “Boburnoma” asari tarixiy manba sifatida beqiyos ahamiyatga ega boʻlib, unda nafaqat siyosiy voqealar, balki iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayot tafsilotlari ham yoritilgan.

Boburning sarkardalik faoliyati esa uning dono strateg, harbiy islohotchi va davlat quruvchi sifatida ham yuksak salohiyatga ega boʻlganini koʻrsatadi. U Hindistonda Boburiylar sulolasiga asos soldi va oʻzining harbiy salohiyati bilan keng hududlarni zabt etdi. Ushbu maqolada Boburning tarixchi va sarkarda sifatidagi faoliyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi hamda uning Sharq va jahon tamaddunidagi oʻrni yoritiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Zahiriddin Muhammad Bobur oʻz davrining nafaqat yirik sarkardasi, balki chuqur bilimga ega tarixchi sifatida ham eʼtirof etiladi. Uning “Boburnoma” asari tarixiy, geografik, etnografik va madaniy jihatdan benazir manba boʻlib, XV–XVI asrlardagi Markaziy Osiyo, Afgʻoniston va Hindiston hududlaridagi ijtimoiy-siyosiy hayotni aks ettiradi. Bobur tarixchi sifatida voqealarga xolis yondashgan, oʻz koʻzi bilan koʻrgan hodisalarni aniq, sodda va ravon til bilan yozib qoldirgan. “Boburnoma”da u oʻz faoliyati bilan bogʻliq siyosiy voqealarni tasvirlar ekan, ular fonida oddiy xalq hayoti, urf-odatlar, til va madaniyatiga ham chuqur eʼtibor qaratgan.

Bobur oʻzining tarixiy mulohazalarida faktlarni bezamasdan, tanqidiy yondashuv bilan yoritadi. Masalan, Movarounnahr hukmdorlari oʻrtasidagi ichki ziddiyatlar, iqtisodiy tanglik, davlat boshqaruvidagi kamchiliklar haqida ochiq fikr bildiradi. Shu jihatdan, “Boburnoma” faqatgina xotira emas, balki tarixiy-siyosiy tahliliy asar sifatida ham alohida qadrlanadi. Unda Toshkent, Andijon, Samarqand, Kobul, Hindiston kabi shaharlardagi ijtimoiy-siyosiy hayot haqida muhim maʼlumotlar mavjud boʻlib, bu jihatlar Boburning tarixiy fikrlash qobiliyatini namoyon etadi.

Boburning sarkardalik salohiyati ham juda yuqori boʻlgan. U juda ogʻir siyosiy sharoitlarda ulgʻaygan boʻlsa-da, oʻz davlatchilik gʻoyasiga sodiq qolgan. U 12 yoshidayoq Andijon taxtiga oʻtirgan, ammo hayoti davomida turli hududlarda koʻplab janglar olib borgan. Eng muhim harbiy muvaffaqiyatlaridan biri — 1526-

yilda Panipat jangi orqali Hindistondagi Dehli sultonligini magʻlub etib, Boburiylar imperiyasiga asos solganidir. Bu gʻalaba nafaqat harbiy strategiya, balki ijtimoiy va siyosiy jihatdan ham muhim tarixiy burilish boʻldi. Bobur harbiy yurishlarida zamonaviy uslublarni joriy qilgan, otliq qoʻshinlar, oʻqotar qurollardan samarali foydalangan va jang oldidan sinchkov reja tuzgan.

Boburning sarkarda sifatida yutuqlari faqat janglarda emas, balki davlat boshqaruvida ham yaqqol koʻzga tashlanadi. U oʻz imperiyasida adolatli boshqaruv, moliyaviy tartib, harbiy intizom va diniy bagʻrikenglikni yoʻlga qoʻydi. Shuningdek, ilm-fan va sanʼatga homiylik qilgan, Kobul va Hindistonda madaniy muhitni rivojlantirishga katta hissa qoʻshgan.

Hattoki, Zahiriddin Muhammad Bobur oʻz asarlari bilan tarixshunoslikka, harbiy faoliyati bilan esa davlat boshqaruvi va sarkardalik sanʼatiga mislsiz hissa qoʻshgan ulugʻ siymodir. Uning tarixchi va sarkarda sifatida faoliyati bugungi kunda ham oʻrganishga, baholashga va qadrlashga loyiq tarixiy merosdir.

XULOSA

Zahiriddin Muhammad Bobur oʻz davrining eng yirik arboblardan biri boʻlib, tarix sahnasida chuqur iz qoldirgan noyob siymodir. U nafaqat jasur sarkarda, balki zukko tarixchi, kuchli davlat arbobi va maʼnaviyat fidoyisi sifatida ham tanilgan. Boburning oʻz asarlarida voqealarga bergan baholari, hududlar, xalqlar, urf-odatlar va siyosiy vaziyatlar haqidagi tasvirlari uning tarixiy tafakkuri naqadar keng va chuqur boʻlganini koʻrsatadi. Ayniqsa, “Boburnoma” asari bugungi kunda ham oʻz ilmiy, madaniy va tarixiy ahamiyatini yoʻqotmagan, aksincha, qimmatli manba sifatida qadrlanmoqda.

Sarkarda sifatida Bobur harbiy strategiya va taktikani mukammal egallagan, janglarda faqat kuch bilan emas, aql bilan ham gʻalaba qozonishga intilgan. Uning Panipat jangi orqali Hindistonda Boburiylar imperiyasiga asos solgani butun dunyo tarixida muhim oʻrin egallaydi. U oʻz imperiyasida siyosiy barqarorlik, iqtisodiy islohotlar va madaniy taraqqiyotga katta eʼtibor bergan. Bobur hukmronligi davrida adolatli boshqaruv va diniy bagʻrikenglik tamoyillari ustuvor boʻlgan.

Xulosa qilib aytganda, Bobur – faqat oʻz davrining emas, balki butun Sharq tarixining faxrli va betakror siymosidir. Uning merosi, gʻoyalari va amaliy faoliyati bugungi avlod uchun ham ibrat maktabidir. Bobur faoliyatini chuqur oʻrganish, oʻzlikni anglash va tarixiy xotirani tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bobur, Z. M. (2002). *Boburnoma* (S. Mutalov, Tahr.). Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti.

2. Abdurahmonov, A. (2017). *Zahiriddin Muhammad Bobur: hayoti va ijodi*. Toshkent: Ma'naviyat.
3. Karimov, I. A. (1997). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma'naviyat.
4. Xoldorov, N. (2015). *Bobur va boburiylar saltanati tarixi*. Toshkent: Fan va texnologiya.
5. Sultonova, D. (2020). *Bobur asarlarida tarixiylik va badiiylik*. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
6. Berdimurodov, A. (2014). *Tarixchi sifatida Bobur shaxsiyati*. Andijon: Andijon davlat universiteti nashriyoti.
7. Aliyev, H. (2019). *Sharq tarixiy tafakkurida Boburning o'rni*. Samarqand: Ilm ziyo.
8. Sultonov, Q. (2008). *Boburnoma – tarixiy manba sifatida*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi.

IXVON AS SAFO FALSAFIY GURUHI MA'NAVIY MEROSINING FALSAFIY TAHLILI

Azamatova Sevinch Valijon qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharq falsafasi va madaniyati yo'nalishi 3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola X asrda Basrada yashirin tarzda faoliyat olib borgan falsafiy guruh Ixvon As-Safo haqidagi tashqi manbalar ma'lumotlarining qiyosiy tahlili, ularning ilmiy merosi hisoblanuvchi risolalarda o'zlari haqida keltirilgan kam sonli axborotlar, shuningdek, guruh a'zolarining ba'zilar haqidagi noyob shaxsiy ma'lumotlar keltirilgan. Guruhga qabul qilish jarayonlari, jamoa ichidagi darjalar bayoni ham muxtasar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *"Rasail Ixvan As-Safa", Tavhidiy, Al-Mantiqiy, "Kitab al-imta val muannasa", Abdu Al-Jabbor, "Abror va Rahiymon", "Fuzalo axyor", "Karomli fuzalo", Nizoriylar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен сравнительный анализ информации из внешних источников о философской группе Ихван Ас-Сафа, которая действовала тайно в Басре в X веке, небольшое количество информации о них в трактатах, которые считаются их научным наследием, а также уникальная личная информация о некоторых членах группы. Также кратко описываются процессы приема в группу и уровни внутри команды.

Ключевые слова: *"Расаил Ихван Ас-Сафа," Тавхиди, Аль-Мантики, "Китаб аль-имта валь муаннаса," Абду Аль-Джаббар, "Аброр ва Рахимон," "Фузалло ахёр," "Каромли фузалло."*

ANNOTATION

This article provides a comparative analysis of external sources about the philosophical group Ikhwan As-Safa, which operated secretly in Basra in the 10th century, a small amount of information about themselves in treatises considered their scientific heritage, as well as unique personal information about some members of the group. The process of group admission and the descriptions of levels within the team are also briefly described.

Keywords: *"Rasail Ikhwan As-Safa," Tawhidi, Al-Mantiqi, "Kitab al-imta wal muannasa," Abdu Al-Jabbar, "Abror va Rahiymon," "Fuzalo ahyor," "Karomli fuzalo."*

KIRISH

Insoniyat tarixida juda ko'plab intellektual tashkilotlar va jamoalar o'z faoliyatini olib borganligi ma'lum. Ularning ba'zilar yo'nalish jihatdan tariqatlarga aylangan bo'lsa, ba'zilar nom nishonsiz yo'q bo'lib ketkan. Yana shunday tashkilotlar borki, odamlarni o'ziga eng ko'p qiziqtiradi, qayta-qayta o'rganishga majbur etadi. Sababi, ularning faoliyati o'ziga xosligida, unikallikka ega ekanligidadir. Shunday tashkilotlardan biri X asrda o'z faoliyatini Basrada olib borgan deya taxmin qilinadigan "Ixxon As-Safo" yashirin falsafiy tashkilotidir. Ushbu guruh a'zolari o'zlaridan 52 risoladan iborat "Rasail ixvan as-safa" nomli maktublar yig'indisini meros qoldirgan bo'lib, olimlar shaxsiyati haqida ma'lumotlar deyarli mavjud emas.

Sof birodarlar jamoa a'zolari haqida faqatgina 48-risoladan ma'lumot beradilar. "Bizning barcha olijanob va fazilatli odamlardan birodarlarimiz va do'stlarimiz bor, ular butun mamlakat bo'ylab tarqalib ketgan. Ular orasida bir guruh shohlar, shahzodalar, vazirlar, ishchilar va yozuvchilarning o'g'illari bor. Ular orasida bir guruh zodagonlar va savdogarlarning o'g'illari bor. Ular orasida bir guruh faqihlar, diniy ulamolar, hunarmand o'g'illari, ma'murlar va ishonchli kishilar bor". (Sof birodarlar maktublari 4/165)

O'z maktublari orqali ularning shaxsiyati haqida, qayerda faoliyat yuritganlari va aynan qaysi oqimga mansub ekanliklari haqida ma'lumot olish deyarli imkonsiz. Sababi, risolalarning hech bir qismini bu ochiqlanmagan. Ammo, ba'zi tashqi manbalar borki, biz ulardan oz bo'lsada ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur maqolada X asrda Basrada faoliyat olib borgan "Ixxon As-Safo" (Safolik birodarlar) nomli yashirin tashkilotning tarkibi, g'oyalari tahlil qilindi. Asosiy manba sifatida tashkilotga mansub bo'lgan mashhur 51 ta risoladan iborat "Rasail Ixxon as-Safo" to'plami qo'llanildi. Ushbu risolalar o'z davrining falsafiy, diniy va ilmiy qarashlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, jamoaning intellektual merosini o'rganishda asosiy manba hisoblanadi. Shuningdek, Abu Hayyon at-Tavhidiyning "Kitab al-Imta' val-Muanasa" asari muhim qo'shimcha manba sifatida tanlab olindi. Tavhidiy o'z davrida yashagan faylasuf va yozuvchi sifatida uning qaydlari jamoaning ichki faoliyati va shaxsiy tarkibi haqida noyob ma'lumotlar beradi. Yana bir muhim ikkinchi darajali manba sifatida Abdu al-Jabbor (vaf. 1025)ning "Tathbit dala'il al-nubuvva" (Payg'ambarlik dalillarini tasdiqlash) asariga murojaat qilindi. Unda muallif jamoaning ayrim a'zolari, xususan, Abu Sulaymon al-Mantiqiy va Abu Sulaymon al-Maqdisiy haqida mulohazalar bildiradi. Shuningdek, Tavhidiy fikrlarining ishonchliligini tasdiqlovchi tarixiy dalillar ham keltiriladi.

Mazkur adabiyotlar orqali Ixvon as-Safo tarkibidagi shaxslar haqidagi ma'lumotlar solishtirildi va mavjud tafovutlar aniqlashtirildi.

Maqolada analiz, sintez, tarixiy-fenomenologik tahlil, komparativ-analitik tahlil usullaridan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Birinchi va eng asosiy manbalardan biri bu Abu Hayyon Tavhidiyning “Kitab al-imta val muannasa” asaridir. Ushbu asar 40 ta “tun”dan iborat. Har bir kecha esa suhbatlardan tashkil topgan. Ushbu suhbatlar adabiyot, falsafa, din, grammatika, zoologiya va boshqa sohalarni qamrab oladi. Asarda fikrlar suhbat tarzida ifoda etiladi.[1] Ixvon As-Safo haqida fikrlar asarning 33-tun suhbatlarida uchraydi. Ushbu bo'limda Tavhidiy Buvayhiylar saroyi vaziri Abdulloh al-Husayn ibn Ahmad ibn Sa'dan Samsam bilan suhbat quradi. Abu Hayyon vazirdan Zayd ibn Riffoa haqida so'raydi. Ibn Sa'dan uning bir muddat Basrada yashaganligini va falsafaga qiziqishi sababli u yerda bir guruh olimlar bilan tanishgaligini aytadi.

Ushbu joylashuv ham bejizga tanlanmagan. Basra geografik o'rniga ko'ra arablar, forslar, hindlar, zardushtiylar, yahudiylar va sobiylar yashaydigan ko'pmillat va turli e'tiqod vakillaridan iborat madaniy markazlardan biri edi.[2]

Olim ushbu guruhni Ismoililardan deb hisoblaydi. Suhbat so'ngida Tavhidiy Birodalarining maktublarining ba'zilarini o'qigaligi haqida ham aytib o'tadi. Olim Ixvon As-Safo a'zolari sifatida Abu Sulaymon Muhammad ibn Ma'shar al-Bustiy (Al-Maqdisiy nomi bilan mashhur, boshqa ba'zi manbalarda uni Kindiy va Farobiy darajasidagi faylasuf deya ta'riflashgan), Abu al-Hasan Ali ibn Horun az-Zanjoni, Abu Ahmad an-Nahrajuniy, Al-Avfiy kabi shaxslarni keltiradi. Lekin faqatgina ismlar bilan cheklanamiz xolos. Ularning qay biri aynan qaysi soha bilan shug'ullangan degan savol bizda ochiq qoladi.

Guruh a'zolari o'z nomlarini sir tutgan xolda risolalarni xalq orasida tarqatishgan. Asosan kitob do'konlariga hech qanday moddiy manfaatlarsiz tashlab ketishgan. Ular ushbu sa'y-harakatlarni Xudo yo'lida odamlarni buzuq e'tiqoddan qutqarish uchun qildik deya izoh berganlar. Tavhidiy ularning fikriga qarshi bo'lgan va ularni adashganlardan deb bilgan. Sababi, ular vahiyga xato aralashgan deb bilishgani va e'tiqod yunon falsafasi va islom aqidasi bilan birlashganda to'g'ri bo'ladi deb hisoblaganliklari sabablidir. [3]

Ularning ushbu fikriga tanqidiy yondashsak, bir qancha savollar paydo bo'ladi. Umuman din va falsafa Ibn Rushdning “Ikki haqiqat nazariyasi”dan kelib chiqib baholasak, bir haqiqatga borishning ikki turli yo'llaridir. Ushbu ikki yo'lni birlashtirib bir butun va ravon yo'l xosil qilish imkonsizdir. Chunki, din va e'tiqod qay shakilda bo'lmasin aqidaga asoslanganligi sababli u dogmatik harakterda bo'ladi.

Ya'ni diniy nuqtai nazardan ba'zi haqiqatlarni savollarsiz qabul qilish kerak. Bu aqidaning asosini tashkil etadi. Falsafa esa bu savolga asoslanuvchi, mutlaq bir haqiqatni taqdim etmaydigan sohadir. Har bir faylasuf hayoti davomida o'z olamida ma'lum bir savol bilan yashaydi. Uning buyukligi ana shu savolning qanchalar mantiqiy va original ekanligi bilan belgilanadi. Ixvon As-Safo a'zolari esa mana shu jihatdan radikal yondashganlar. Ular vaxiy va falsafa bir butunlikka ega va shunda biz mukammal e'tiqodga ega bo'lamiz degan maqsadda o'z risolalarini tuzganlar.

Navbatdagi manba X asr oxirlarida Rayda qozi vazifasida ishlagan mo'taziliy Abdu al-Jabbor (vaf.1025) bo'lib Sof birodarlar haqidagi ma'lumotlar uning "Payg'ambarlik dalillarini tasdiqlash" ("Tathbit dala'il al-nubuvva") nomli asarida uchraydi. Ushbu manba birinchi marta sharqshunos olim J.M.Shtern tomonidan tadbiq etiladi. Abu al-Jabbor asarida qozi Az-Zanjoni haqida ma'lumot berib, uning guruh boshliqlaridan biri ekanligini va ushbu guruhda undan tashqari kotiblar va yuqori martabali amaldorlar ham borligi haqida ma'lumotlarni keltiradi. Zanjoniylarning maslakdoshlari safida Abu Ahmad An-Nahrajuriy, Al-Avfiy va astronom Abul Bag'l kabi olimlar borligi haqida aytadi. Ushbu shaxslar Basra aholisi bo'lib yana boshqa shaharlarda istiqomat qiluvchi vakillari ham borligini aytadi.[4] Tavhidiy ma'lumotlari bilan solishtirsak bu ikki inson ma'lumotlarida bitta guruh haqida gap ketayotganligini aniqlash mushkul emas. Faqatgina kotib va astronom Abul Bag'l shaxsiyati yangilik bo'ladi. Ularning vahiy ratsional yo'llar bilan "tozalanish"ga muhtoj degan fikrlari sabab Abdu al-Jabbor sof birodarlarga Islom dushmanlari sifatida qaragan.

Keyingi manba Tavhidiyning do'sti va ustozisi hisoblanuvchi Abu Sulaymon al-Mantiqiydir. Olim Soflik birodarlarining barcha 52 risolasi muallifi sifatida Abu Sulaymon Al-Maqdisiyni keltiradi va Tavhidiy fikrlarining ishonchli ekanligini tasdiqlovchi bir qancha faktlarni keltiradi. Ammo, jamoaning boshqa a'zolari haqida ma'lumotlar mavjud emas.

Biz Abdu Al-Jabbor manbasida keltirilgan ma'lumotlarni tahlil qilsak, u yerda Al-Maqdisiy nomini uchratmaymiz va umuman u yerda risolalarning o'zi haqida ham hech qanday ma'lumot yo'q. Az-Zanjoniyni yetakchi sifatida tasvirllovchi manbaga ishonadigan bo'lsak, faqatgina Al-Maqdisiyning o'zinigina barcha risolalar muallifi deb hisoblash ham to'g'ri bo'lmasdi.

Ushbu manbalardan kelib chiqib bizda mualliflar haqida to'liqroq ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin. Xususan, ulardan ikkitasi davlat xizmatidagi nufuzli arbob biri esa, qozi edi.

Keyingi davr manbalarida Sof birodarlar jamiyati to'liq Ismoiliylar g'oyalarini qo'llab quvvatlagan degan fikrlar beriladi. Ammo, sharqshunos olim Anri Korben

ularning ba'zi g'oyalari ismoiliy g'oyalariga mutlaq qarshi qo'yilganligini aytadi.[5] Navbatdagi o'rganishlar Birodarlarning Fotimiylar g'oyalari bilan ham qarama-qarshi turganligini ko'rsatmoqda. Sof birodarlar risolalari Fotimiylar davrida deyarli ma'lum bo'lmagan. Ulardan keyingi davrlarda esa risolalarning obro'si oshib boradi va Nizoriylar tomonidan juda yuksak baholanadi. Xatto, Nizoriylar Ixvon as-Safo a'zolarini o'zlarining ma'naviy yetakchilari sifatida bilgan degan qarashlar ham mavjud. Risolalarning XI asrdagi nusxasi Shtern tomonidan tarjima qilingan. Ushbu asar eng qadimgi qo'lyozmalardan hisoblanib, Halabda o'ldirilgan Assasin missioneriga tegishli deb topilgan.[6]

Guruh a'zoliciga da'vatlar. Birodarlar guruhga asosan yoshlarni targ'ib qilganlar. Kexsa yoshlilarning fikrini o'zgartirib bo'lmasligini va ular o'z e'tiqodlaridan istasalar ham voz kechmasliklarini bunga sabab sifatida keltirganlar. Yoshlarning esa qalbi hech qanday g'oyalar bilan "buzilmagan", xuddi, bulg'anmagan toza qog'oz kabidir. "...Shunday ekan, ey birodar, qarib qolgan, yoshlikda buzilgan g'oyalar va yomon odatlarga o'rganib qolgan keksalarni tuzatish bilan ovora bo'lma. Chunki, ular senga ergashgan taqdirda ham isloh bo'lishi qiyin bo'ladi. Agar ozroq isloh bo'lsa ham, ular yetuk natijaga erishmaydi. Sen esa, toza ko'ngilli, adab va ilmga qiziqqan yoshlarga e'tibor qarat".

Tashkilotda mas'ul bo'lgan birodar har bir yangi shaxsni diqqat bilan kuzatib, uning ahvolini va qobiliyatlarini o'rganishi kerak edi. Agar u odam tashkilotga qo'shilish uchun yaroqli deb topilsa, mas'ul unga oid maxfiy tarzda hisobot tayyorlab, tegishli tashkilotga topshirardi. Bu yordam dastlab yashirincha ko'rsatiladi va shaxs yordam manbasidan bexabar qoladi.

Har bir toifa yoki tabaqa uchun maxsus tayyorlangan "da'vatchi" yoki "tashkilotchi" mavjud edi. Agar guruhga qo'shilishi kerak bo'lgan shaxs davlat hokimlari yoki yirik amaldorlardan bo'lsa, da'vatchi unga kunlik ishlaridan so'ng, ruhan xotirjam holatda, va albatta maxfiy muhitda murojaat qilishi kerak edi. Agar u inson Ixvon as-Safo jamiyatiga qo'shilishga rozi bo'lsa va kerakli qasamyodni qabul qilsa, u yig'ilishga kelib, jamiyatning ma'ruzasini tinglardi. Birodarlar har bir toifa bilan ularning yuraklari qabul qiladigan, aql-idroklari yetadigan va ruhlari sig'diradigan uslubda muloqot qilishardi.

Ixvon As-Safo jamoa a'zolarini to'rtta darajaga bo'ladilar.

- Birinchi daraja: 16 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan boshlang'ich a'zolar. Ular "rahmdil va solih birodarlar" deb ataladi. Bu "hunarmandlar darajasi" bo'lib, tashkilotning asosiy poydevorini tashkil etadi. "Abror va Rahiymon" darajasidagi shaxslar o'z nafsini pok, qabul qilish qobiliyati yuqori va idrok etish tezligi yaxshi bo'lganlar

•Ikkinchi daraja: 30 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan a'zolar. Ular "yaxshi va fazilatli birodarlar" deb ataladi. Bu siyosat yurituvchi rahbarlar darajasi bo'lib, bu bosqichda a'zolar falsafiy bilimlarni o'rganadilar. "Fuzalo axyor" darajasidagi shaxslar o'z birodarlariga nisbatan rahm-shavqat ko'rsatishga qodir shaxslar bo'lishgan.

•Uchinchi daraja: 40 yoshdan 50 yoshgacha bo'lgan a'zolar. Ular "hurmatli va fazilatli birodarlar" deb ataladi. "Karomli fuzalo" guruh ichida yuzaga kelgan muammolarni muloyimlik va oqilona boshqaruv bilan hal etadilar.

•To'rtinchi daraja: 50 yoshdan oshgan a'zolar. Ular "haqiqatni o'z ko'zi bilan ko'ruvchilar" sifatida tan olinadi. Bu — donishmandlar darajasi bo'lib, barcha birodarlar ushbu darajaga erishishga intiladilar. "Malakiy holat"dagi shaxs haqiqatni bevosita idrok etish darajasida bo'ladilar. Tasavvufiy atama bilan aytganda, bu "Haqiqat"ga erishganlarning maqomidir.[7]

Jamoa a'zolari ma'lum majburiyatlarga ham ega bo'lishgan. Xususan:

1. Har 12 kunda bir marta yig'ilish.
2. Yig'ilish joyi xavfsiz va nazoratdan uzoq bo'lishi kerak.
3. Tozalik va ozodalikka e'tibor berish.
4. Yig'ilishga qatnashish majburiy, faqat jiddiy sabab bo'lsa qoldirish mumkin.

XULOSA

Ixvon As-Safo o'z zamonalarida keng tarqalgan qarash — ya'ni din va falsafa o'zaro zid, degan tushunchaga qarshi chiqib, ikkalasini uyg'unlashtirishni maqsad qilganlar. Ularning nazarida falsafa, ilohiy hikmatni anglash yo'li bo'lib, faylasuf (donishmand) esa Allohga o'xshashishga intiluvchi insondir. Ular falsafani quyidagicha ta'riflaydilar: "Falsafa — insonning imkon qadar Allohga o'xshashishga intilishidir." Shuningdek, ular Suqrot, Aristotel, Aflotun, Pifagor kabi qadimgi faylasuflarning hikmatlarini keltirib, bu hikmatlarning barchasi payg'ambarlarning da'vatlari bilan bir manbadan kelib chiqqanini ko'rsatishga uringanlar. Ularning ta'kidlashicha, barcha ilohiy va falsafiy ta'limotlar jismoniy qobiqni mensimay, ruhni poklash va uni tabiat va materiyadan ozod qilishga chaqiradi. Xulosa qilib aytganda, Sof birodarlar o'z davrining diniy va ilmiy fikrini uyg'unlashtirish, inson ruhining yuksalishi va komillikka erishishini ta'minlash maqsadida faoliyat olib borgan qadimiy falsafiy-diniy jamoa sifatida tarixda o'z izini qoldirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

- 1) Al-Dulaimi, Sh.A.J., & Al-Badrani, A.K.M. (2024). *The Semantic Implications of Binary Opposition in Al-Imta' wa Al-Mu'anasah by Abu Hayyan Al-Tawhidi*. Researcher Journal of Islamic Sciences, 1(1), 319–340. Retrieved from <https://uofrjis.net/index.php/new/article/view/596>;

- 2) Gutas, D. (2001). Greek Thought, Arabic Culture (London: Routledge). p. 19;
- 3) Callataÿ, G. (2005). Ikhwan al-Safa' A Brotherhood of Idealists on the Fringe of Orthodox Islam (England: Thomson Press). Chapter 1 Esoterism. p.4;
- 4) O'sha manba p.7;
- 5) Корбен, А. (2010). История исламской философии (Россия, Прогресс-Традиция) с.134;
- 6) Stern, S. New information about the authors of the "epistels sincere brethren". P.405-426. Islamic philosophy volume 21. (Germany: Straus Offsetdruck) Collected and reprinted Sezgin, F. (1999);
- 7) Netton, I. (1991). Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity. (Great Britain: Edinburgh university press) p.6;
- 8) Kitabat.com. **الفهد، س. ج. (2015)، 26 يوليو) إخوان الصفاء؟**
<https://kitabat.com/2015/07/26/>

ИСЛОМ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ ДОИРАСИДА ХАЛҚ ДИПЛОМАТИЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Отабек Қудратович Алимардонов

Ўзбекистон Миллий университети тарих факультети “Ўзбекистоннинг энг янги тарихи” кафедраси доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail: alexkhanfrank@gmail.com

Тел.: 99 884 03 69

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Ислом ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ) доирасида халқ дипломатиясини амалга оширишининг назарий ва амалий механизмлари таҳлил қилинган. Муаллиф ислом оламидаги глобал геосиёсий жараёнлар, диний ва маданий ҳамжиҳатлик, шунингдек, Ўзбекистоннинг ИХТ доирасидаги ташаббуслари ва фаолиятига алоҳида эътибор қаратган. Мақолада халқ дипломатиясининг исломий меросга асосланган қирралари, замонавий глобал таҳдидларга жавоб сифатида унинг ўрни ҳамда ИХТ мамлакатлари ўртасида ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлашдаги аҳамияти ёритилган.

Калит сўзлар: *Ислом ҳамкорлик ташкилоти, халқ дипломатияси, ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик, Ўзбекистон, ислом цивилизацияси.*

MECHANISMS FOR IMPLEMENTING PUBLIC DIPLOMACY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE ORGANIZATION OF ISLAMIC COOPERATION (OIC)

ABSTRACT

This article examines the theoretical and practical mechanisms for implementing public diplomacy within the framework of the Organization of Islamic Cooperation (OIC). It highlights the global geopolitical dynamics in the Muslim world, issues of religious and cultural solidarity, and Uzbekistan's initiatives and active role within the OIC. The study emphasizes the Islamic heritage as a foundation for public diplomacy, its relevance in addressing modern global challenges, and its significance in strengthening cooperation among OIC member states.

Keywords: *Organization of Islamic Cooperation, public diplomacy, solidarity, cooperation, Uzbekistan, Islamic civilization.*

МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ В РАМКАХ ОРГАНИЗАЦИИ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА (ОИС)

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются теоретические и практические механизмы реализации народной дипломатии в рамках Организации исламского сотрудничества (ОИС). Особое внимание уделено глобальным геополитическим процессам в мусульманском мире, вопросам религиозной и культурной солидарности, а также инициативам и активности Узбекистана в деятельности ОИС. В статье раскрываются исламское наследие как основа народной дипломатии, её роль в противодействии современным глобальным вызовам и значение для укрепления сотрудничества между странами-членами ОИС.

Ключевые слова: Организация исламского сотрудничества, народная дипломатия, солидарность, сотрудничество, Узбекистан, исламская цивилизация.

КИРИШ

Бугунги кунда инсоният жаҳон миқёсида чуқур геосиёсий ўзгаришлар, турли цивилизациялар ва маданий маконлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар ҳамда глобал таҳдидлар даврида яшамоқда. Халқаро муносабатларда хавфсизлик ва барқарор тараққиётни таъминлаш учун давлатлараро дипломатия билан бирга халқ дипломатияси (public diplomacy) ҳам тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки замонавий дунёда ташқи сиёсатнинг самарадорлиги нафақат ҳукуматлараро расмий келишувларга, балки халқлар ўртасидаги ишонч, маданий яқинлик, маънавий ҳамжиҳатлик ва мулоқот даражасига ҳам бевосита боғлиқдир.

Мазкур жараёнда Ислом ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ) алоҳида ўрин тутати. Дунёдаги 57 та давлатни бирлаштирган мазкур тузилма мусулмон оламининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий манфаатларини ифода этувчи нуфузли халқаро институт сифатида шаклланган. ИХТнинг асосий вазифаларидан бири ислом мамлакатлари ўртасида ҳамжиҳатлик ва бирдамликни мустаҳкамлаш, ўзаро ҳамкорлик механизмларини кучайтириш ҳамда жамиятлараро мулоқотни ривожлантиришдир. Бу эса ташкилот фаолиятида халқ дипломатияси воситаларини кенг қўллаш заруратини юзага келтиради.

Шу нуқтаи назардан, халқ дипломатияси ИХТ доирасида нафақат ислом цивилизацияси меросини асраб-авайлаш ва тарғиб қилиш, балки замонавий таҳдид ва хатарларга нисбатан умумий позиция ишлаб чиқиш, турли миллат ва

маданиятлар ўртасида ўзаро ишончни мустаҳкамлаш, ёшлар, олимлар ва зиёлилар ўртасида кўп қиррали мулоқотни йўлга қўйиш имконини ҳам беради.

Ўзбекистон ИХТ аъзоси сифатида ташкилот фаолиятида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Мамлакатимиз томонидан илгари сурилаётган ташаббуслар исломий меросни тарғиб қилиш, илм-фан ва таълим соҳаларида ҳамкорлик, туризм ва маданий алмашинувларни кучайтириш, экологик муаммоларга ечим топиш ва ёшлар дипломатиясини ривожлантириш каби йўналишларда яққол намоён бўлмоқда. Бу эса Ўзбекистоннинг ИХТ доирасида халқ дипломатиясини амалга оширишдаги ташаббускор ва фаол мавқеини кўрсатади.

Шу асосда мақолада Ислом ҳамкорлик ташкилоти доирасида халқ дипломатиясини амалга оширишнинг назарий ва амалий механизмлари таҳлил этилади. Унда, аввало, исломий мерос ва маънавий қадриятларга асосланган халқ дипломатиясининг тарихи ва замонавий қирралари очиб берилади; иккинчидан, Ўзбекистоннинг ИХТ доирасидаги ташаббуслари ва амалий тажрибалари ўрганилади; учинчидан, глобал таҳдидлар шароитида ИХТ мамлакатлари халқ дипломатиясини самарали йўлга қўйиш учун зарур бўлган стратегик йўналиш ва механизмлар назарий жиҳатдан асосланади.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Биз бугун инсоният тараққиётининг, таъбир жоиз бўлса, кескин бурилишлар рўй бераётган тарихий босқичида яшамоқдамиз.

Кейинги йилларда Ер юзида кескин геосиёсий ўзгаришлар рўй берди, халқаро миқёсда хавфсизлик ва барқарорлик тизими издан чиқмоқда. Глобаллашув жараёнининг тобора шиддатли тус олиши нафақат инсоният имкониятларини кенгайтирмоқда, балки зиддиятларнинг кескинлашуви, ривожланган ва қолоқ давлатлар ўртасидаги тафовутнинг ўсишига олиб келмоқда. Бунинг оқибатида тинчлик ва барқарорликка раҳна солаётган, моҳияти ва кўламига кўра трансмиллий хусусиятга эга турли хатти-ҳаракатлар содир этилмоқда.

Бошпанасиз қолиб, ўзга юртларда сарсон-саргардон юрган одамлар оғир мусибатларни бошдан кечирмоқда, қуролли қарама-қаршиликлар ва терроризм оқибатида гуноҳсиз болалар, кексалар, хотин-қизлар ҳалок бўлаётир. Охири кўринмайдиган урушлар туфайли кўплаб мамлакатлар вайронага айланмоқда.

Бундай шароитда Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатларни мусулмон оламида тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш ва барқарор ривожланиш йўлида бирлаштириш, ўзаро ҳамкорликнинг ишончли механизмларини, аъзо мамлакатларнинг долзарб масалалар юзасидан мулоқот қилиши учун ўзига хос майдон яратишга хизмат қиладиган Ислом ҳамкорлик

ташкilotининг роли ва масъулияти янада ортмоқда. Ушбу ташкilotнинг фаолият кўламини янада кенгайтириш зарурати юзага келмоқда.

Бугунги кунда Ислом ҳамкорлик ташкilotи 1 миллиард 700 миллион аҳоли яшайдиган 57 та давлатни бирлаштирган дунёдаги энг йирик халқаро тузилмалардан биридир. Аъзолари сони жиҳатидан дунёнинг иккинчи йирик ташкilotи ҳисобланувчи Ислом ҳамкорлик ташкilotи (ИХТ)га 1969 йилнинг 25 сентябрида Марокашнинг Рабат шаҳрида асос солинган[1].

Ўтган вақт давомида ИХТ ислом дунёсининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи давлатлараро ҳамкорлик платформасига айланди.

Бош қароргоҳи Саудия Арабистонининг Жидда шаҳрида жойлашган мазкур ташкilot 2011 йилгача Ислом конференцияси ташкilotи деб аталган.

Ислом ҳамкорлик ташкilotи ташкilot топишининг дастлабки сабаблари Яқин Шарқ муаммосини ҳал этиш, Қуддусни ҳимоялаш, Афғонистондаги мавжуд бўлган низоларни тинч йўллар билан бартараф этиш, мусулмон мамлакатлари ўртасида иқтисодий ҳамкорлик ва савдо алоқаларини фаоллаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларни ривожлантириш, таълим соҳасини такомиллаштириш ва саводсизликни олдини олиш ҳамда ўша даврдаги тарқоқ араб ва мусулмон давлатларини бирлаштириш натижасида ислом жамиятига хавф солаётган таҳдидларга қаршиқ ураша оладиган амалий институтни барпо этиш, шунингдек мўътадил ва маърифий исломни тарғиб қилиш, уни ҳозирги воқеликка мослаштириш ҳисобланган[2].

ИХТнинг ҳозирги низоми 2008 йил 13-14 март кунлари Дакарда ўтказилган йиғинда қабул қилинган. Унга мувофиқ ташкilotнинг асосий мақсад ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Аъзо давлатлар ўртасида дўстлик ва бирдамлик ришталарини уйғунлаштириш;

- ислом оламида юзага келган муаммоларни ҳал этиш;
- давлатлар ички қонунларига ҳурмат билан ёндашиш;
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
- аъзо давлатларнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланишига кўмаклашиш;
- ислом дини ҳақида турли ноҳақ ва ноҳўя маълумотларни бартараф қилиш;

- турли соҳаларда мамлакатлардаги институтлар билан илмий изланишларни ташкilot қилиш билан шуғулланади[3].

Ўзбекистон ИХТга 1996 йилда аъзо бўлганидан буён ташкilot билан савдо-иқтисодий, илмий, маданий ҳамкорлик изчил ривожланиб бормоқда[4].

Ташкилот мустаҳкам барқарорлик ва хавфсизликка иқтисодий тараққиётсиз, ижтимоий хусусиятга эга муаммоларни ҳал этмасдан эришиб бўлмаслигини тушунган ҳолда фаолият юритмоқда.

Бу борада мамлакатлар ва халқлар ўртасида турли даражадаги мулоқотларни кенгайтириш, нафақат ҳукуматлар, балки парламентлар, илм-фан ва маданият намояндалари, жамоатчилик вакиллари ўртасида тизимли алоқаларни йўлга қўйиш муҳим ўрин тутиши зарур. Айнан мана шу мақсадлар Ислом ҳамкорлик ташкилоти доирасида кўп томонлама ҳамкорликни кучайтириши мумкин[5].

Ислом ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ) таркибидаги муассасалардан бири – Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Халқаро ислом ташкилоти (ISESCO) 2007 йилда Тошкентни, 2020 йилда эса Ўзбекистоннинг кўҳна ва боқий шаҳри – Бухорои шарифни Ислом маданиятининг пойтахти деб эълон қилди. ИХТ мамлакатлари туризм вазирлари томонидан Хива шаҳри 2024 йилда “Ислом дунёсининг туризм пойтахти” деб эълон қилинган.

Дунё ер юзаси, аҳоли сони ва табиий ресурслар бўйича Ислом ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ)нинг улуши катта бўлишига қарамасдан, халқаро сиёсатдаги таъсири жуда ҳам кичик. Бу ҳолатни қуйидаги рақамлар яққол тасдиқлайди: ИХТ аъзолари БМТ аъзоларининг 31,2 фоизини, дунё ер юзасининг 25,3 фоизини ва глобал аҳолининг 22 фоизини ташкил этади.

Дунёдаги энг йирик ёқилғи захиралари ИХТ аъзолари ҳудудида жойлашган бўлиб, энг муҳим савдо йўлаклари Ўрта Ер денгизи, Қизил денгиз, Босфор ва Қора денгиз, Малакка бўғози ҳам мусулмонлар яшайдиган ҳудудлар орқали ўтади.

Шу катта географик ва демографик имкониятларга қарамасдан, умумий хавфсизлик ва можароларни ҳал қилиш нуктаи назаридан ИХТнинг натижалари етарли эмас. Мусулмон давлатларда вакилликка асосланган, жавобгар ҳукуматларнинг йўқ ёки кам бўлиши яъни демократия тақчиллиги ИХТга аъзо мамлакатларнинг энг жиддий муаммоларидан бири ҳисобланади.

Айни вақтда кўплаб мусулмон мамлакатлари илм-фан ва технологиялар соҳасида ривожланган давлатлардан сезиларли даражада орқада қолаётганини тан олиш лозим.

Масалан, 2017 йил ҳолатига кўра, аъзо давлатларнинг фақатгина 11 та олий таълим муассасаси жаҳоннинг 500 та энг яхши университети рейтингидан ўрин олган, холос.

Ёки 2015 йилда дунё бўйича патент олиш борасидаги мурожаатларда бу мамлакатларнинг ҳиссаси атиги биру ўндан тўққиз фоизни ташкил этган.

Ташкилотга аъзо давлатларда 2016 йилда эълон қилинган илмий мақолаларнинг қарийб 80 фоизи 7 та давлат ҳиссасига тўғри келган ҳолос.

Аксарият мусулмон мамлакатлари бой табиий захираларга, катта молиявий салоҳиятга эга бўлса-да, иқтисодиётга инновацион ғоя ва технологияларни жорий этишда фаоллик кўрсата олмаётганини афсус билан қайд этиш лозим. Дунёда энг ривожланган 20 та давлатлар (G-20) орасида 3 та мусулмон давлати бор ҳолос: Индонезия, Саудия Арабистони, Туркия.

Ислом оламида энг ривожланган 8 та (D-8) давлатлар қуйидагилар: Бангладеш, Индонезия, Малайзия, Миср, Нигерия, Покистон, Туркия, Эрон.

Дунё мамлакатлари ялпи ички маҳсулотлари (ЯИМ, ВВП) 62 трлн. АҚШ доллари таъкил этса, мусулмон олами ЯИМ 5 трлн. \$ ҳолос[6].

Ислом ҳамкорлик ташкилоти доирасида ислом мамлакатларининг бирдамлигини мустаҳкамлаш, янги таҳдидларга нисбатан умумий мавқе ишлаб чиқиш ҳамда бағрикенг ва маърифий ислом ғояларини тарғиб этишга бўлган интилишлари ўз аксини топади.

Қуйидаги муҳим савол ҳамон долзарблигини сақлаб қолмоқда: ИХТ аъзо давлатлари даражасида халқ дипломатияси дастурларини қандай амалга оширамиз ва жорий этамиз?

Бу саволга жавоб топиш учун биз икки муҳим масалани таҳлил қилишимиз зарур:

Аввало, ИХТ тарихига ва умуман ислом тарихига назар ташлаш лозим. Бу орқали халқ дипломатияси соҳасидаги бой ислом меросидан самарали фойдаланиш имкони яратилади. Қуръони каримнинг “Хужурот” сураси 10-оятида **“Албатта, мўминлар биродардирлар”...[7]**, деган калимасига биноан ҳар бир мусулмон мўъмин борки бир бирига биродардир. Ушбу биродарлик ва дўстлик мўминлар ичидаги якка шахслар ёки давлатлар орасида ўрнатилиб, жамиятдаги умумий биродарлик ва бирдамликни мустаҳкамлашга ҳамда бошқа кўпгина яхшиликларга хизмат қилади. Ислом ҳамкорлик ташкилотининг асосий вазифаларидан бири ҳам ташкилотга аъзо давлатлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик муносабатларини ижтимоий-иқтисодий ҳамда таълим ва фан соҳаларидаги ҳамкорлик алоқалари билан уйғунлаштиришдир.

Шунингдек, Аллоҳ таоло “Анфол” сураси 63-оятида: **“Агар ер юзидаги ҳамма нарсани сарф қилсанг ҳам, уларнинг қалбларини улфат қила олмас эдинг. Лекин Аллоҳ уларни улфат қилди”[8]** деган. Инсоният тарихида турли халқлар, қабила-уруғлар ва миллатларни исломчалик дўст ва биродар қилган - бирлаштирган тузум ёки мафкура йўқ. Кишилар қалбидан Ислом муносиб ўрин олган жойларда ва замонларда миллатчилик, маҳаллийчилик ва

тарафкашликнинг салбий кўринишлари тамоман йўқолган. Чунки Ислом биродарлиги ирқ, насаб, тил, қабила, қавм асосида эмас, балки, Аллоҳга муҳаббат ва тақво асосида бўлади. Ислом ҳамкорлик ташкилотининг ҳам энг катта ютуғи бу Ислом динидир. Муқаддас динимиз халқларни бирлаштириб, миллати ва тилидан қатъи назар, маънавий покланиш, одамларни тинчлик, эзгулик, бағрикенглик, ўзаро ҳурмат ва тотувликка ундайдиган, ўрнини ҳеч нараса боса олмайдиган восита бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Иккинчидан, бир қатор мусулмон мамлакатларининг олимлари, зиёлилари ва ижтимоий-сиёсий соҳа арбоблари гуруҳи мусулмонлар манфаатлари йўлида жаҳон миқёсида фаолият кўрсатадиган доимий ташкилот тузиш тўғрисидаги ташаббус билан чиқдилар. Бу ташаббус дарҳол қўллаб-қувватланди ҳамда бу таклифни рўёбга чиқариш учун барча ишлар амалга оширилди[9].

Учинчидан, бугунги дунёда етакчи давлатлар ўз халқ дипломатияси стратегияларини қандай амалга ошираётганини ўрганиш зарур. Бу уларга хос муваффақиятсизлик ва камчиликлардан хулоса чиқариб, уларнинг ютуқли тажрибаларини такрорлаш ва шу орқали яхшиланган, самарали исломий жамоатчилик дипломатияси стратегиясини ишлаб чиқиш имконини беради[10].

Бугунги интернет, алоқа ва ошкоралик даврида Ислом ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ)га аъзо давлатлар, барча мамлакатларда бўлгани каби, халқ дипломатиясидан самарали восита сифатида фойдаланиш имкониятига эга. Ушбу дипломатия нуқтаи назаридан, ИХТга аъзо мамлакатлар фаолиятини икки тоифада баҳолаш мумкин: биринчиси ислом мамлакатлари ўртасидаги фаолият, иккинчиси бошқа цивилизацияларга нисбатан олиб борилаётган фаолият.

Қуйидаги жадвалда Ўзбекистон ва Ислом ҳамкорлик ташкилоти ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари халқ дипломатияси нуқтаи назаридан таҳлил қилинди.

1-жадвал

<i>Тадбирлар ва учрашувлар санаси ва жойи</i>	<i>Мақсад ва вазифаси</i>	<i>Халқ дипломатиясига алоқаси</i>
<i>2016 йил 18–19 октябрь, Тошкент шаҳри, ИХТ Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг 43- сессияси[11]</i>	«Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл», Самарқандда Имом Бухорий номидаги Халқаро илмий-тадқиқот марказини ташkil этиш.	Имом Бухорий меросини тарғиб қилиш орқали ислом оламида Ўзбекистоннинг маънавий нуфузини мустаҳкамлаш; турли мамлакат олимлари билан мулоқот орқали маданий-руҳий яқинлашувни таъминлаш.
<i>2017 йил 10 сентябрь,</i>	Илм-фан, таълим ва ишлаб	Ал-Хоразмий каби буюк

<i>Остона, ИХТ фан ва технологиялар бўйича биринчи саммити</i>	чиқариш ўртасида интеграция; Ал-Хоразмий хотирасига бағишлаб ёш математиклар ўртасида халқаро олимпиада ташкил этиш[12].	алломалар меросини ёш авлодга етказиш; Ўзбекистоннинг илмий-ташаббуслари орқали мусулмон мамлакатлари ёшларини бирлаштириш.
<i>2022 йил 18 август, Жидда, Президент Ш. Мирзиёевнинг ИХТ Бош қотиби Хусайн Иброҳим Тоҳа билан учрашуви[13]</i>	Ўзбекистон ва ИХТ ҳамкорлигини ривожлантириш, минтақавий ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик масалаларини муҳокама қилиш.	Ислом дунёсида Ўзбекистоннинг ташаббускор дипломатик имижини мустаҳкамлаш; диний ва маданий ҳамжиҳатлик орқали халқлар ўртасида ишончни кучайтириш.
<i>2024 йил, Хива, ИХТ Туризм вазирлари конференцияси (XII сессия)</i>	“Туристтик индустрияни барқарор ривожлантириш” мавзусида халқаро ҳамкорликни кучайтириш.	Хива каби жаҳон цивилизацияси марказларини тарғиб қилиш; ислом давлатлари ўртасида туризм орқали халқлар дўстлигини мустаҳкамлаш.
<i>2024 йил 27–29 июнь, Самарқанд, ИХТ Ёшлар форуми</i>	Ёшлар ўртасида маданий, илмий ва инновацион ҳамкорликни ривожлантириш.	Ёшлар дипломатияси орқали халқлар ўртасида ўзаро ишонч ва дўстликни кучайтириш; Самарқанднинг тарихий-маънавий меросини халқаро миқёсда тарғиб этиш.

Ўзбекистон томони ИХТни муқаддас динимизни тинчлик ва тараққиёт омили сифатида эътироф этадиган ислом дунёси мамлакатларининг нуфузли ва самарадор форуми сифатида эътироф этади. Шу боис мазкур Ташкилотнинг мустаҳкамланиши ва ўзаро муносабатларимиз изчил раванқ топишидан манфаатдор.

Ўзбекистон Ислом ҳамкорлик ташкилотида алоҳида ўрин тутади. Мамлакатимиз илгари сураётган лойиҳа ва дастурлар ИХТга аъзо мусулмон мамлакатлари томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватланиб келмоқда.

ИХТ саммитлари ва ИХТ Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг йиллик сессияларида мамлакатимиз расмий делегациялари мунтазам қатнашиб келмоқда. Айниқса, кейинги йилларда Ўзбекистоннинг ИХТ билан ҳамкорлиги фаоллашди ва ўзаро муносабатларнинг янги босқичига кўтарилди.

Шу боис Ўзбекистон ва Ислом ҳамкорлик ташкилоти ўртасида халқ дипломатияси соҳасида устувор йўналишларни таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Биринчидан, Ислом олами улкан иқтисодий, инвестицион салоҳият, энергетика ресурсларига эга. Улардан тўғри фойдаланиш, Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатларнинг халқаро савдо-иқтисодий, молиявий,

инвестицион ҳамкорлигини кенгайтириш, мамлакатларимизни бирлаштирадиган транспорт йўллари ташкил этиш юксак иқтисодий тараққиёт кўрсаткичларига эришиш имконини беради ва бу пировард натижада бошқа барча соҳаларнинг ривожланишида асос бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон мазкур ташкилот билан савдо-иқтисодий, илмий, маданий ҳамкорликни изчил ривожлантиришдан манфаатдор.

Иккинчидан, ушбу нуфузли халқаро тузилма ҳозирги замон хатарлари шароитида ислом қадриятларини асраб-авайлаш, мусулмон халқлари ўртасида ҳамжиҳатлик ва маданий алоқаларни мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутди. Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатларнинг бирдамлигини таъминлаш, улар ўртасидаги зиддиятларга барҳам бериш, урушлар, терроризм ва экстремизмга қарши курашишда саъй-ҳаракатларни бирлаштириш тобора авж олаётган қарама-қаршиликларни бартараф этиш, тинчлик ва барқарорликка таҳдид солаётган хавфларга қарши курашишда муҳим аҳамият касб этади.

Айниқса, мавжуд ёки юзага келаётган зиддият ва тўқнашувларни тинч йўл билан, музокаралар, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принцип ва нормалари асосида сиёсий-дипломатик ҳамда халқаро-ҳуқуқий механизмлардан фойдаланган ҳолда ҳал этишга эришиш энг муҳим вазифадир. Шунингдек, бугунги кунда халқаро миқёсда конфессиялар, миллатлар ва маданиятлараро мулоқотни йўлга қўйиш, тинчлик ва тотувликка эришиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Учинчидан, илм-фан ва техникани янада ривожлантириш, Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатларнинг интеллектуал салоҳиятини мустаҳкамлаш ташкилот фаолиятида муҳим ўрин эгаллаши лозим. Шу боис ҳам Ўзбекистон таълим, фан, инновациялар соҳаларида, иқлим ўзгариши масалаларида ИХТ билан ҳамкорлик қилишга алоҳида эътибор қаратади. Ўзбекистон Ислом ҳамкорлик ташкилоти доирасида ҳамкор мамлакатлар билан илмий-технологик алмашишни фаоллаштириш, турли илм-фан соҳаларида қўшма тадқиқотлар ўтказишни таклиф этади. Бу борада Ўзбекистон фан ва таълим соҳаларида бой салоҳиятга эга, бу эса ИХТга аъзо ривожланаётган давлатларда ёшларни ўқитиш ва малакасини ошириш борасида ҳамкорликни ривожлантириш имкониятларини очиши мумкин. Фундаментал фан соҳаларини ривожлантириш, даврнинг долзарб муаммоларига илмий ечимлар топишга қаратилган ҳамкорликни йўлга қўйиш ислом оламининг илмий-технологик салоҳиятини ошириш учун мустаҳкам замин яратади.

2017 йил Қозоғистоннинг Остона шаҳрида бўлиб ўтган Ислом ҳамкорлик ташкилотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитида Ўзбекистон

томони илм-фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги интеграциялашган ҳамкорликни йўлга қўйиш, ёш олимларга билим ва тажриба алмашиш, биргаликда тадқиқотлар ўтказиш имконини берадиган Мусулмон олами ёш олимлари халқаро марказини тузишни таклиф этган эди.

Тўртинчидан, Ўзбекистон – буюк мутафаккирлар ва олимлар юрти, муқаддас қадамжолар, тарихий ёдгорликлар маскани. Хоразм, Бухоро, Самарқанд вилоятларидаги бетакрор, муқаддас қадамжолар Ислом дунёсига тегишли. Бу эса ИХТга аъзо мамлакатларда зиёрат туризмни ривожлантириш имконини беради. 2023 йилда ИХТ мамлакатларига хорижий сайёҳлар оқими сезиларли даражада тезлашиб, сони 224 миллионга етган бўлса, юртимизга 7 миллион нафар сайёҳ ташриф буюрган. Ички туризм йўналишида 21 миллион саёҳат амалга оширилган. Туризм хизматлари экспорти 2,1 миллиард доллардан ошиб, умумий хизматлар экспортининг 40 фоизни ташкил қилган.

Туризм соҳасида 2024 йил ҳолатига кўра 370 минг кишининг бандлиги таъминланган. Туризм хизматлари диверсификация қилиниши эвазига хорижий сайёҳларнинг Ўзбекистонда ўртача қолиш муддати 2017 йилдаги 3-4 кундан 8-10 кунгача узайтирилди.

2024 йил Хивада ИХТ Туризм вазирлари ислом конференциясининг “Туристик индустрияни барқарор тарзда ривожлантириш” мавзусидаги XII сессияси ташкил этилди. Конференция доирасида 57 мамлакатдан келган делегатлар Хиванинг бетакрор тарихий ёдгорликларини зиёрат қилишди. Хоразм вилоятининг Урганч туманида жойлашган “Улли ҳовли” тарихий мажмуасига пресс -тур ташкил қилинди.

– *Биз Хивада эканлигимиздан жуда ҳурсандмиз. Чунки Хива чиройли ва бетакрор шаҳар. Ўзбек халқининг меҳмондўстлиги ва ўзига хос урф-одатлари бор. Бу бизни ҳудди ўз уйимиздек ҳис қилишимизга сабаб бўлди, – дейди Синегал туризми қўллаб-қувватлаш ташкилоти директори Муҳаммадау Фал[14].*

Вазирлар конференцияси доирасида Хива шаҳрининг “Ичан-қалъа” давлат музей қўриқхонасида “Паҳлавон Маҳмуд – Баҳодирлар ўйини” халқаро очик турнири ўтказилди. Унда 15 давлатдан етакчи спортчи-паҳлавонлар 10 та йўналишда беллашишди.

Шунингдек, халқаро анжуман доирасида “Ислом дунёсининг муқаддас қадамжолари” мавзусида рангтасвир асарлари кўргазмаси ташкил этилди.

Экспозициядан жой олган 56 дона ноёб рангтасвир асарида Ислом ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ)га аъзо давлатлардаги энг муқаддас қадамжолар – масжид, мадраса, мақбара ва зиёратгоҳлар акс этган.

Бешинчидан, ташкилот доирасида Афғонистон халқига гуманитар кўмак кўрсатиш масаласи ҳам муҳим ва алоҳида эътибор қаратиладиган мавзудир. Термиздаги логистика марказини ривожлантириш орқали ушбу мамлакатга инсонпарварлик ёрдамини етказиш, Термиздаги Афғон ёшлари учун таълим маркази фаолияти муҳим ҳамкорлик йўналишлари ҳисобланади.

Олтинчидан, Орол минтақасидаги экологик муаммоларни ҳал қилишда ИХТ билан ҳамкорлик. Бу борада ИХТ Исломободда ИХТга аъзо давлатлар ташқи ишлар вазирлари Ўзбекистон томонидан ишлаб чиқилган Оролбўйи ҳамда Марказий ва Жанубий Осиё минтақавий боғлиқлиги тўғрисидаги резолюцияларни қўллаб-қувватлаб келмоқда.

“Орол денгизи ва Чад кўлининг қуриши бир-бирига ўхшаши муаммолардир, ушбу глобал экологик хатарларни бартараф этиши халқаро ҳамжамият ва молиявий институтларни жалб қилишга қаратилган умумий ҳамкорликни тақозо этади”, деган эди ИХТ Бош котиби Ҳусайн Иброҳим Тоҳа.

Еттинчидан, Ташкилотга аъзо мамлакатлар ёшларини ҳамкорлигини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш. ИХТ макони дунёдаги энг кўп ёшлар яшаётган улкан ҳудуд ҳисобланади. Тахминларга қараганда, 2050 йилга бориб бутун дунё ёшларининг учдан бир қисмини ИХТ мамлакатларидаги ёшлар ташкил этади.

2024 йил 27-29 июнь кунлари Самарқанд шаҳрида Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ёшлар форуми бўлиб ўтди. Очилиш маросимида Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо мамлакатлар делегация раҳбарларининг кириш сўзлари тингланди. Форум 2 та сессия асосида ташкил этилди: 1-сессия: “Гендер жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда, замонавий билим ва касбларни эгаллашлари учун шароит яратиш орқали ёшларнинг иқтисодий имкониятларини кенгайтириш”; 2-сессия: Ёшлар призмаси орқали глобал муаммоларни ҳал қилиш: Биз бу дунёни яхшироқ жойга айлантирамиз.

Форум доирасида “Исломда ёшлар таълим-тарбиясига эътибор”, “Ҳозирги замон ва анъанавий кадриятлар”, “Ўзбекистон – буюк алломалар диёри”, “Ўзбекистонда ёшлар учун амалга оширилаётган ислохотлар”, “Имом Бухорий илмий меросида шахс ижтимоий тарбияси асослари” каби мавзуларда маърузалар тингланди. Форум якунида “Ислом дунёси ёшлари боғи” дарахт экиш маросими бўлиб ўтди[15].

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, ИХТ доирасида халқ дипломатиси алоқаларини мустаҳкамлаш муқаддас ислом кадриятларини асраб-авайлаш ва ривожлантириш, мусулмон халқлари ўртасида ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш, барқарор тараққиётни таъминлаш, ташкилотга аъзо мамлакатлар халқларининг ривожланиши ва фаровонлигига

кўмаклашишдек эзгу мақсадларга эришишга хизмат қилади. Бунинг учун эса ташкилот доирасида нафақат расмий ҳамкорлик қолаверса, жамоатчилик (олимлар, тадбиркор ва бизнесменлар, ёшлар ва бошқалар) алоқаларини ҳам самарали йўлга қойиш лозим бўлади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР.

Юқоридаги таҳлиллардан кўриниб турибдики, Ислом Ҳамкорлик Ташкилоти (ИХТ) доирасида халқ дипломатияси механизмларини ривожлантириш нафақат мусулмон давлатлари ўртасидаги ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш, балки глобал миқёсда тинчлик ва барқарор тараққиётни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Халқ дипломатияси ислом цивилизациясининг маънавий мероси ва инсоний қадриятларига таянади ҳамда халқлар ўртасида ишонч, дўстлик ва ҳамкорлик ришталарини мустаҳкамлайди.

ИХТ доирасида халқ дипломатиясини амалга ошириш замонавий глобал таҳдидларга жавоб беришнинг муҳим воситаси сифатида намоён бўлмоқда. У диний ва маданий бағрикенглик, биродарлик ва ҳамжиҳатлик ғояларини тарғиб қилиш орқали трансмиллий низоларни юмшатиш имконини яратади.

Ўзбекистоннинг ИХТ фаолиятидаги ташаббуслари (Имом Бухорий меросини тарғиб қилиш, илмий ҳамкорлик, ёшлар дипломатияси, туризм, экология ва гуманитар масалалардаги қадамлар) халқ дипломатиясининг амалий кўринишларидан бири сифатида халқаро миқёсда кенг эътироф этилмоқда.

Ислом дунёси катта демографик ва иқтисодий салоҳиятга эга бўлишига қарамай, илм-фан ва технологиялар соҳасидаги ортда қолиш ҳолати ИХТ мамлакатлари учун асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Бу эса халқ дипломатияси воситалари орқали ёшлар, олимлар ва зиёлилар ўртасида самарали мулоқот йўлга қўйиш заруратини юзага келтиради.

Халқ дипломатиясини самарали амалга ошириш ИХТнинг халқаро имижини мустаҳкамлаш, унинг глобал сиёсатдаги нуфузини ошириш ҳамда ислом цивилизациясини маърифий ва тинчликпарвар йўналишда намоён этишга хизмат қилади.

Таклифлар. ИХТ доирасида халқ дипломатияси стратегиясини алоҳида дастур сифатида қабул қилиш, унда таълим, маданият, туризм, ёшлар ва ахборот соҳаларига устувор аҳамият бериш.

Ўзбекистон ташаббуси билан ИХТ Халқ дипломатияси маркази ёки Ислом дунёси мулоқот майдонини ташкил этиш ва унинг доирасида мунтазам илмий-амалий форумлар, конференциялар ва ёшлар саммитларини ўтказиш.

ИХТ аъзолари ўртасида қўшма медиа платформалар (телевидение, ахборот порталлари, рақамли тармоқлар)ни йўлга қўйиш орқали исломий маънавий мерос, бағрикенглик ва ҳамжихатлик ғояларини кенг тарғиб қилиш.

ИХТ мамлакатлари ёшлари ва олимлари учун академик алмашинув дастурлари ва ҳамкорлик грантларини ташкил этиш, илм-фан ва инновация соҳасида интеграция жараёнларини кучайтириш.

Исломий қадамжолар ва тарихий мерос объектларини тарғиб қилиш орқали зиёрат ва маданий туризмни ривожлантириш, шу орқали халқлар ўртасида маданий яқинликни кучайтириш.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.

1. Тарихда бугун: Ислом ҳамкорлик ташкилотига асос солинди // <https://islommoliyasi.uz/uz/islom-hamkorlik-tashkiloti/>
2. Final Communique. // XXI Islamic Conference of Foreign Ministers (Session of Islamic Unity and Cooperation for Peace and Progress). – Karachi, 1993, 25-29 Apr. – P.11, Кутб С.О социальной справедливости на основе Корана. // Россия и мусульманский мир, - М.: ИНИОН, 1998. - № 4(70). – С.120.
3. Ислом ҳамкорлик ташкилоти. <https://dkm.gov.uz/uz/islom-amkorlik-taskiloti>
4. Ўзбекистон Президенти Ислом ҳамкорлик ташкилоти бош котиби билан амалий шерикликни янада кенгайтириш масалаларини муҳокама қилди // <https://president.uz/uz/lists/view/5434>
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи
6. Ғафуров У. Халқаро ислом ташкилотлари фаолияти. <https://oliymahad.uz/17157>
7. Қуръони карим “Хужурот” сураси 10-оят. https://quranenc.com/uz/browse/uzbek_sadiq/49
8. Мансур А. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси, “Анфол” сураси, 63-оят.
9. Ишматбеков Х. Ислом ҳамкорлик ташкилотининг шаклланишига омил бўлган тарихий вазиятлар ва шаклланиш жараёни Б.-617-619.
10. Dr. Muharrem Hilmi Özev Public Diplomacy in the OIC Countries // This book is composed of the papers presented in the “2nd Think Tanks Forum of the OIC Countries” which was held on 30-31 March, 2011 in Istanbul/Turkey under the main theme “Public Diplomacy” –Istanbul 2012. – P 65.

11. Акмал Саидов. «Ўзбекистоннинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти билан алоқалари фаоллашди». <https://xabar.uz/jamiyat/akmal-saidov-ozbekistonning-islom-hamkorlik>
12. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитидаги нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/1018>
13. Ўзбекистон Президенти Ислом ҳамкорлик ташкилоти бош котиби билан амалий шерикликни янада кенгайтириш масалаларини муҳокама қилди. <https://president.uz/uz/lists/view/5434>
14. Шокиров А., Мадаминова М. Хива шаҳрида Ислом ҳамкорлик ташкилоти Туризм вазирлари ислом конференциясининг XII сессияси бўлиб ўтди. za.uz/uz/posts/hiva-shahrida-islom-hamkorlik-tashkiloti-turizm-vazirlari-islom-konferenciyasining-hii-sessiyasi-bolib-otdi_604279
15. 27–29-iyun kunlari Samarqand shahrida IHT yoshlar forumi bo'lib o'tdi. <https://dunyo.info/uz/mir-ob-uzbekistane/27%E2%80%9329-iyun-kunlari-samar%D2%9B-and-sha%D2%B3rida-i%D2%B2t-eshlar-forumi-b%D1%9E-lib-%D1%9Etdi>

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

ИБРАГИМОВ С.Э. // Жадидчилик харақати ва унинг ўлка ҳаётига таъсири	5

MUSTAFAYEVA N.U. // <i>Pragmatik kompetensiyani rivojlantirishda taksonomiyaning roli</i>	13
САБИРОВА Н.А. // <i>Теоретические основы изучения цвета в языке</i>	18
AXMATOV Sh.B. // <i>Leybnitsning ratsionalistik-falsafiy qarashlari</i>	28
BO‘RONOVA Sh.A., UMAROVA Z.H. // <i>Astronomiya sohasiga oid matnlarni ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish muammolari</i>	32
MADAMINOVA M.N. // <i>Globalashuv davrida internet xavfi</i>	37
QILICHOVA F. // <i>Hayotni yaratgan zanjir</i>	41
TESHAYEVA G.M. // <i>Raqamli jamiyatda yoshlar tarbiyasi masalalari va ijtimoiy muammolar</i>	49
MAKSUDOVA X.X. // <i>Jamiyat ma’naviyatini yuksaltirishda Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asarining ahamiyati</i>	57
JURAYEV A.I. // <i>Ethical standards as a tool for improving the organizational-legal forms of legal practice in the Republic of Uzbekistan</i>	64
АКРОМОВ О.А. // <i>Понятие, сущность и классификация вещных прав в гражданском законодательстве Республики Узбекистан</i>	73
ABDUNOSIROVA H.E. // <i>Ilmiy bilish jarayonida mantiq va intuitsiyaning o‘zaro bog‘liqligi</i>	80
SHUKUROVA H.B. // <i>Yolg‘on gapirish va uni to‘g‘ri qabul qilish (psixologik, axloqiy-ijtimoiy tahlil)</i>	89
XASANOVA R.M. // <i>Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining maktab almashinuvi jarayonidagi psixologik moslashuv muammolari</i>	95
VAYDULLAYEV A.M. // <i>Sho‘rolar davrida Markaziy Osiyoda islom diniga munosabatni tadqiq etishning ilmiy-nazariy asoslari</i>	102
TURABOYEV A.N. // <i>Ajdodlarimiz tomonidan tibbiy giyohlardan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari</i>	109
SAYDAZZAMOVA Ch.O. // <i>“Funun ul-Balog‘a” asarida lirik janrlar tasnifi</i>	116
NORXAMIDOVA M.Z qizi. // <i>Qadimgi Baqtriya va Marg‘iyona sfragistikasining o‘rganilish tarixi</i>	123
NAZAROV O.O., XUDDIYEVA N.H. // <i>Ta’lim muassasalarida o’smirlarning diagnostik va korreksion faoliyatini tashkil etish mexanizmlari</i>	132
IMOMOV M. // <i>China in Central Asia: a strategic partner or a geopolitical threat</i>	138
RIZAYEVA N.M. // <i>Maktab yoshidagi bolalarning xulq-atvoridagi</i>	145

<i>o'zgarishlar: zamonaviy psixologik omillar tahlili.....</i>	
TASHEVA Sh.U. // <i>Processes of national identity formation and spiritual revival in the Kashkadarya region during the years of independence.....</i>	149
MAMIROVA X.R., MATMUROTOV A.R. // <i>Prokuratura organlarini tashkil etish va ular faoliyatining asosiy prinsiplari.....</i>	151
ХАЛИКОВА Н.Э. // <i>Музейные личности и их роль в музейной деятельности.....</i>	165
XIDIROVA Z.O'. // <i>Uglevodlar va ularning biologik ahamiyati.....</i>	169
KARIMOV S.Y. // <i>Mis qotishmalarining sem tasvirlarida donalarni kompyuter ko'rish asosida topologik klassifikatsiyasi.....</i>	174
КАРИМБЕРДИЁВ М.Б. // <i>Реабилитациянинг умумий тушунчаси ва жиноят-процессуал ҳуқуқдаги ўрни.....</i>	182
НОРҚУЛОВ А.У. // <i>Кибермаконда рақамли идентификация тизимларининг ҳуқуқий табиати.....</i>	196
NAZAROV O.O., ABDILOVA M.M. // <i>O'quvchilarda an'anaviy ekskursiya sayohati orqali vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish.....</i>	202
RAKHIMBERGANOVA M. // <i>Emotional states manifested in students during the educational process.....</i>	206
NADIROVA L.M. // <i>A comparative semantic analysis of hyperonyms in uzbek and english: a cross-linguistic study.....</i>	210
JOLDASBAEVA G. // <i>Investitsiya loyihalarida korporativ ijtimoiy mas'uliyat va mahalliy aholi huquqlarini ta'minlash bo'yicha xalqaro tajriyba.....</i>	215
RASULOVA D.B. // <i>Ingliz tilini o'qitishda videochat platformalaridan foydalanishning lingvodidaktik asoslari.....</i>	220
MUMINOVA D. // <i>Lexical-level difficulties in the translation process.....</i>	229
NAZAROV O.O., MUSTAFAYEVA D.K. // <i>Refleksiv yondashiv asosida talabalarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyalari.....</i>	234
ABDUNABIYEV S.N. // <i>Sayyid Burhoniddin Termiziyni hayoti va ilmiy faoliyati.....</i>	239
TO'XTASINOV F.R. // <i>Bo'rtma nematodalariga qarshi baqlajon (Solanum melongena L.) da nematodin preparatining samaradorligini aniqlash.....</i>	244
IBRAGIMOVA M.M., DUSHAMOV D.A. // <i>Benzotiazolin-2-tion va benzotiazolin-2-onlarning xloratsetillash reaksiyalari.....</i>	248
KOMILOV A.L. ESHIMOV S.S. // <i>Avtotransport tarmog'i korxonalarini</i>	255

<i>texnologik xizmat ko'rsatish jarayoni va yechimlari.....</i>	
BOZOROV M.S. // Soved hokimiyatini surxon voxasidagi mulkdorlarga qarshi siyosati (1920-1940 yillar misolida).....	263
JO'RAYEV H.X., RAXIMOV B. // Islom ta'limotiga yunon falsafasining ta'siri.....	270
XAYDAROVA G.J. // The power of role – play games in developing speaking proficiency in young learners.....	279
SAIDORIPOVA D. // Allomorf tushunchasining dunyo tilshunosligida o'rganilishi.....	284
BOQIYEVA G.P. // Arastu va Abdulla Avloniy axloqiy qarashlarining qiyosiy tahlili.....	295
YULDOSHEVA B., HAMDAMOV D.B. // Orolbo'yi inqirozining tarixiy saboqlari va xalqaro hamkorlik istiqbollari.....	300
NIYOZOVA N. // Ta'lim-tarbiya jarayonlarining qonuniy-huquqiy manbashunosligi va ularning ahamiyati.....	311
SALIMOV Sh. // Axborot jamiyati sharoitida siyosiy partiyalarning rivojlanish tendensiyalari.....	316
YULDOSHEVA B., BOBOJONAVA F., G'ANIYEVA S. // Mang'itlar davrida Buxorodagi suv inshootlari va ularning tarixiy roli.....	325
KABIROVA N.K. // Muhammad Omon Vorasta “بازيسر نوشت” “taqdir o'yini” asarida zamon va qahramon taqdiri mutanosibligi.....	333
YULDOSHEVA B., LATIPOV M.Z. // 1920–1924-yillarda Xorazm Xalq Sovet Respublikasida yer-suv islohotlari va ularning iqtisodiy ta'siri.....	344
OLIMOVA I., YULDOSHEVA B. // Mirzo Ulug'bek davrida Movarounnahrda yer-suv islohotlari va ularning iqtisodiy ahamiyati.....	355
SULAYMONOV B., YULDOSHEVA B. // Xiva xonligining agrar tizimi va soliqqa tortish siyosati (XVIII–XIX asrlar).....	363
YODGOROV Sh., YULDOSHEVA B. // XX asr boshlarida Osiyoda suv resurslarining siyosiy va iqtisodiy ekspluatatsiya vositasiga aylantirilishi: Turkiston mintaqasi misolida.....	371
АМИНОВА Д.Ф. // Moda и общество: взаимное влияние и культурное отражения.....	378
G'ULOMOVA M., YULDOSHEVA B. // Zamonaviy Yaponiyada yer, suv va tabiiy resurslar boshqaruvi: an'ana va innovatsiya uyg'unligi.....	384
GAFUROVA M., BAHTIYOROVA N.D. // Atom energetikasi sohasida ekologik xavfsizlik: xalqaro tajriba va O'zbekiston amaliyoti.....	396

ORALOV U.U. // <i>Shaxsiy muammolarni yengishda Koping xulq-atvorining psixologik mazmuni va uni tadqiq etish uslublari.....</i>	408
BERDIBOYEVA Kh.B. // <i>The image of childhood in XIX century english literature.....</i>	416
ULMASBAYEVA M.A. // <i>The role of cultural context in EFL pedagogy.....</i>	422
AZIMOVA U.K. // <i>The problem of finding adequate equivalents of phraseological units in literary translation.....</i>	427
ASHIROVA T.A. // <i>Developing lexical competence of language learners through it technologies.....</i>	431
YALGASHEVA D.U. // <i>Ona tili fanini o‘qitishning o‘ziga xos prinsiplari.....</i>	435
MURODILLAYEVA Z.O. // <i>Semantic features of “time” category in english and uzbek languages.....</i>	442
G‘ANIYEVA G. // <i>O‘rta maktab yoshdagi bolalarga ingliz tilini tez va oson o‘rgatish metodlari.....</i>	454
QODIROVA D.M. // <i>Vyetnam tilidagi “cái” [kai] va “con” [kon] hisob so‘zlarining qiyosiy tahlili.....</i>	458
RAHIMJONOVA M.M. // <i>Rim imperiyasining inqirozi va Varvar qirolliklarining tashkil topishi.....</i>	470
ASHUROVA S. // <i>The importance of commercial law in regulating modern business transactions: the case of Uzbekistan.....</i>	475
ВОХИДЖОН Э.Ш. // <i>Темир йўл транспортидаги авария ҳолатларида учувчисиз учиш қурилмаларининг замонавий технологиясидан фойдаланишининг долзарблиги.....</i>	480
ABDURAXIMOVA D. // <i>Sayyid Muhammad Hotamiyning “sivilizatsiyalar mulqoti” konsepsiyasi haqidagi mulohazalar.....</i>	492
UMMATOVA M.E., TO‘XSANOV Sh.A., AXMEDOVA Sh.N. // <i>Karp (cyprinus carpio L.) balig‘ining biologik xususiyatlari.....</i>	496
HASANOV M.N. // <i>The guarantee of justice and the rationalism of legal criteria in the work of Abu Nasr al-Farabi.....</i>	501
ABDURAXIMOVA D. // <i>Elvin Tofflerning postindustrial jamiyat haqidagi qarashlari.....</i>	513
AVEZOV M.I. // <i>Nogironlik fenomeniga tarixiy-falsafiy va ijtimoiy yondashuvlar: inson markazchilligi va inkluzivlik qarama-qarshiligi.....</i>	518
VAYDULLAYEV A.M. // <i>Markaziy Osiyoda XX asr 80–yillari oxiri 90–yillar boshida islom diniga bo‘lgan munosabatning o‘zgarishi va uning mental–spesifik xususiyatlari.....</i>	524

YULDOSHEVA B., ASTANOVA N. // <i>Avesto matnlarida yer va suv unsurlarining tarixiy talqini</i>	532
АХАДОВА М.А. // <i>«Правовая природа арбитража и медиации в системе разрешения корпоративных споров»</i>	540
JALILOV A.A. // <i>Buxoro amiri Nasrullohxon davrida amirlikdagi suv taqsimoti va miroblar faoliyatiga bir nazar</i>	550
SAMIYEV O.F. // <i>Chor Rossiyasi davrida O'rta Osiyo va Afg'oniston qishloq xo'jaligida Amudaryoning o'rni</i>	556
YULDOSHEVA B., RAZOQOVA A. // <i>Zarafshon daryosining Buxoro vohasini obod etish va agrar-iqtisodiy tizimini shakllantirishdagi tarixiy-geografik o'rni</i>	561
RO'ZIYEVA H.T. // <i>1925-1941 yillarda o'tkazilgan yer-suv islohoti, uning og'ir oqibatlari</i>	569
AZIMOV H.Y., SOBIROVA M.A. // <i>Milliyatchilik nazariyalari: Gellner, Hobsbawm va Smith qarashlarining qiyosiy tahlili</i>	577
NURXONOV M.N. // <i>Yangi O'zbekistonda Oliy ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va xalqaro hamkorlikning rivojlanishi</i>	583
KHODJAKULOVA F.R. // <i>Linguacultural and pragmatic features of translating terms</i>	588
PANJIYEVA Sh.O., SALOMOVA D.B. // <i>Koreyscha so'z yasalishi va neologizmlar</i>	593
ALTINBOYEV N.A. // <i>Zamonaviy tilshunoslikda konsept</i>	603
HAFIZOV A.A. // <i>Ijtimoiy tarmoqlarning autentik til o'rganish vositasi sifatida qo'llanilishi</i>	613
SHAXIMARDONOVA B.X., ORTIQOVA Z.M., FAYZIYEVA M. // <i>Pedagogik ta'lim muassasalari talabalarining hissiy intellektini rivojlantirish</i>	618
KHOLMUMINOV J.M., KOMILOV D.R. // <i>Religious rationality and civil society: from the theological understanding of Abu Mansur al-Maturidi to the philosophical model of religious studies by Alexander Ignatenko</i>	624
TAG'IYEV A.A. // <i>Bahouddin Naqshband majmuasidagi obodonlashtirish ishlari</i>	633
АБДУРАСУЛОВ Х. // <i>Некоторые сведения о налоговой политике Узбекистана в начале XX века: от царизма к социализму</i>	639
РОЗМЕТОВА А.А. // <i>Правовая природа цифровой коммерции: ключевые вызовы и перспективы для бизнеса Узбекистана</i>	645

ИБРАГИМОВ Х. // <i>Изменения в таможенной оценке Республики Узбекистан после 2016 года: анализ законодательных изменений и их влияние.....</i>	656
YUSUPOVA N.R. // <i>Farg'ona–Toshkent etnomusiqqa namunalarining estetik-falsafiy mohiyati va milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rni.....</i>	666
YULDOSHEVA B., MUHIDDINOVA Ch. // <i>Turkistondagi paxta yakka hokimligi o'rnatilishi va uning salbiy oqibatlar.....</i>	677
HAFIZOV A.A. // <i>Iqtisodiyot yo'nalishi talabalari uchun samarali muloqotga oid til ko'nikmalarini egallashdagi muammolar.....</i>	684
KHALIMOVA G.H., YULDOSHEVA B.M. // <i>Prospects for cooperation between Turkey and Uzbekistan in the agricultural sector and water-land resources.....</i>	689
СОБИРОВА Г.Х. // <i>Дисфункция митохондрий при диабете.....</i>	695
SAYFULLAYEV B.D. // <i>O'zbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslardagi o'rni va nufuzining ortib borishi.....</i>	698
ДАЛАКЯН Жанна // <i>Амир Темури и идеи социального мышления во время темуридов и национальной государственности.....</i>	705
XALILOVA G.S., SAYFULLAYEV B.D. // <i>Zahiriddin Muhammad Bobur – tarixchi va sarkarda sifatida.....</i>	710
AZAMATOVA S.V. // <i>Ixvon as-Safo falsafiy guruhi ma'naviy merosining falsafiy tahlili.....</i>	714
АЛИМАРДОНОВ О.Қ. // <i>Ислом ҳамкорлик ташкилотини доирасида халқ дипломатиясини амалга ошириш механизмлари.....</i>	721

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2025. – 741 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 5-bo'lim 4-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:

falsafa fanlari nomzodi, professor M. Qodirov

Ilmiy kotib:

J.B. Sulaymonov

SH.N. Pulatov

I.R. Ikramova

Texnik muharrir:

Sh.S.Jurayev

